

1

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

Comitetul general de coordonare :

Acad. AL. ROSETTI (redactor responsabil); B. CAZACU, membru corespondent al Academiei R.P.R., și I. COTEANU, membru corespondent al Academiei R.P.R., redactori responsabili adjuncți.

Membri: acad. AL. GRAUR, acad. IORGU IORDAN, acad. EMIL PETROVICI, acad. TUDOR VIANU, ANDREI AVRAM, MIOARA AVRAM, J. BYCK, VLADIMIR DRIMBA, G. ISTRATI, D. MACREA, membru corespondent al Academiei R.P.R., EM. VASILIU.

Secretari: MARIUS SALA și LAURA VASILIU.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
București, 1965

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

VOLUMUL I

LIMBA LATINĂ

Colectivul de elaborare a lucrării: acad. AL. GRAUR, redactor responsabil, EUGEN CIZEK, GABRIELA CREȚIA, I. FISCHER, MARIA ILIESCU, LIANA LUPAȘ, LILIANA MACARIE, RODICA OCHEȘANU, TEODORA POPA-TOMESCU, ELENA SLAVE, SORIN STATI, ANGELA VASILIU, LUCIA WALD.

Secretare: RODICA OCHEȘANU și LIANA LUPAȘ.

Colectivul de revizie: acad. AL. GRAUR, I. FISCHER și SORIN STATI.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
București, 1965

P R E F A Ț Ă

Istoria limbii române constituie de multă vreme o preocupare importantă a lingvisticii naționale. În decursul timpului s-au emis diverse ipoteze asupra originii și dezvoltării limbii române și s-au făcut numeroase studii istorice asupra foneticii, morfologiei, sintaxei și vocabularului. Cercetările, din ce în ce mai bine fundamentate științific, au continuat apoi să stea fără întrerupere în atenția specialiștilor. Astfel, fără a lua în considerație studiile de detaliu, au fost elaborate lucrări de sinteză asupra istoriei limbii române: una întocmită de O. Densusianu, cealaltă, mai nouă, de Al. Rosetti. Deși nu au scris o istorie propriu-zisă a limbii române, A. Philippide și Sextil Pușcariu au adus contribuții remarcabile în acest domeniu. Limba română a devenit mai bine cunoscută, ceea ce a determinat și pe cercetătorii străini să-i acorde din ce în ce mai mult interes.

Paralel s-au întreprins și alte cercetări, strâns legate de istoria limbii. Menționăm, în primul rând, studiile de gramatică, cele de limbă română contemporană și mai ales Atlasul lingvistic român, cu tot ce a însemnat apariția lui pentru cunoașterea și înțelegerea structurii limbii române.

Datorită aprecierii critice a acestor cercetări pe baza concepției material-dialectice, ne aflăm astăzi în situația de a face o analiză nouă a evoluției limbii române, într-un moment în care metodele lingvistice se îmbogățesc și se perfecționează.

În sfârșit, grație modului de organizare a cercetării științifice în Republica Populară Română, dispunem și de mijloacele necesare pentru o nouă și vastă analiză a istoriei limbii naționale.

Acestea sînt rațiunile principale ale hotărîrii de a se alcătui un tratat de Istorie a limbii române, care se încadrează în dezvoltarea generală a științei în țara noastră, alături de Istoria României, de Monografia geografică a R.P.R. și de Istoria literaturii române. Istoria limbii române

nu putea lipsi dintre ele, cu atât mai mult cu cât, din cauza greutăților cu care știința românească a avut de luptat înainte de 23 August 1944, epoci importante din istoria limbii naționale nu au putut fi clarificate.

Metoda de bază folosită la elaborarea Istoriei limbii române este compararea diverselor stări de limbă succesive.

Starea actuală a lingvisticii impune renunțarea la metodele „atomiste” de cercetare, de unde rezultă necesitatea de a reexamina faptele de istorie a limbii dintr-un punct de vedere nou cu scopul de a stabili și de a descrie sistemul și structura limbii române în diverse epoci.

Obiectul comparațiilor nu-l mai constituie, așadar, un număr de fapte particulare, ci diversele sisteme și structuri succesive. Această metodă se justifică prin aceea că istoria unei limbi trebuie să urmărească, în primul rând, schimbările structurale și numai în al doilea rând cazurile particulare.

Pentru a sesiza acest fel de schimbări, este necesar ca structurile și sistemele să fie descrise și examinate succesiv. Studiul evolutiv al limbii române implică, deci, în mod necesar o serie de analize sincronice.

Periodizarea evoluției limbii române este un rezultat al acestor comparații. Istoria limbii române își propune să deducă principalele perioade de dezvoltare a limbii române din însăși evoluția ei internă. Vom vorbi, așadar, de perioade distincte numai în momentul în care vom constata o discontinuitate evidentă de structură.

Din indicațiile metodologice precedente rezultă că Istoria limbii române va urmări, în primul rând, istoria internă a evoluției limbii române. Influențele străine vor fi studiate în al doilea rând și într-o lumină nouă, căci, în general, în orice fenomen, sînt mai importanți factorii interni decît cei externi. Aceasta nu înseamnă că factorii externi — între care un loc important îl ocupă influențele străine asupra limbii române — vor lipsi ci numai că drept esențiale vor fi considerate inovațiile produse pe calea dezvoltării interne.

Pentru determinarea perioadelor de evoluție ale limbii române se vor utiliza două criterii fundamentale, valabile în cazul oricărei limbi.

Primul este discontinuitatea relativă de structură lingvistică. Ea poate fi precizată ori de cîte ori două secțiuni de limbă prezintă suficiente deosebiri distinctive. Din cauza evoluției continue a tuturor elementelor structurii lingvistice, periodizarea e dificilă nu atunci cînd se compară momentele extreme, ci cînd se cercetează punctele de trecere. Dacă în dezvoltarea limbii nu ar exista diferențe de ritm, orice periodizare ar deveni imposibilă; dar, cum se știe foarte bine, evoluția structurii gramaticale este mai lentă decît evoluția lexicului și mai lentă chiar decît evoluția structurii fonologice.

De aici decurge necesitatea de a face o ierarhie între faptele de limbă. La baza periodizării istoriei limbii nu poate sta evoluția lexicului, care poartă în mod vizibil amprenta raporturilor *i m e d i a t e* dintre faptele din realitate și expresia lor lingvistică.

Deși omogen, nici sistemul fonologic nu constituie singur o bază de discuție pentru periodizare, deoarece o modificare în acest sistem nu schimbă natura corelațiilor morfologice. Astfel, dispariția unor consoane finale latinești nu explică singură simplificarea flexiunii nominale în românește, căci flexiunea verbală — în care s-a manifestat același fenomen — nu s-a simplificat în aceeași măsură.

Prin urmare, baza periodizării va fi în primul rând evoluția structurii gramaticale, fiindcă este mediată, este omogenă, și, în concluzie, rezistentă, ca orice reflectare sistematizată. De aceea, discontinuitățile din structura gramaticală au o valoare excepțională pentru periodizarea istoriei limbii.

Momentul când apare o tendință cu efecte variate și durabile reprezintă un moment de discontinuitate, deci începutul unei perioade noi.

Al doilea criteriu pentru periodizare este criteriul *d a t e l o r i s t o r i e i s o c i a l e*. E ușor de înțeles că momentele de discontinuitate trebuie examinate și în funcție de istoria socială. Se știe, de exemplu, că dislocarea geografică a unor unități lingvistice duce la diferențierea din ce în ce mai bine marcată a structurilor lor lingvistice. Această diferențiere nu se produce însă simultan cu dislocarea la care ne referim, ci mai târziu. De aceea, datele din istoria socială care atestă o izolare a diverselor populații cu aceeași structură lingvistică originară nu sînt totdeauna concludente. La fel și datele istorice, referitoare la contactul dintre două populații cu limbi diferite, care se influențează reciproc. Istoria socială indică în asemenea cazuri numai limita extremă sub care nu se poate trece, oferind jaloane pentru fixarea cronologiei relative a faptelor lingvistice. Trebuie, prin urmare, să se evite pe cît e posibil periodizarea numai prin evenimentele istoriei sociale, fiindcă ele preced transformarea structurală a limbii într-o direcție sau alta.

Istoria socială ocupă însă un loc important în periodizarea lexicului, care, reflectînd imediat viața socială sub toate aspectele ei, este mai strîns legat de faptele extralingvistice.

Istoria limbii române începe, cum e firesc, cu prezentarea structurii limbii latine. Primul volum se ocupă de latina privită din punctul de vedere al structurii și evoluției ei pînă aproximativ în secolul al V-lea. Scopul acestei părți în ansamblul lucrării de față este de a înfățișa punctul de plecare a evoluției limbii române. Perioadele ulterioare vor fi analizate apoi, rînd pe rînd, potrivit cu principiile de elaborare a istoriei limbii române¹.

COMITETUL DE REDACȚIE

¹ Volumul al doilea tratează istoria limbii române pînă la perioada despărțirii dialectelor din sudul Dunării. Etapa următoare, pînă la apariția primelor texte românești, va reprezenta materia volumului al III-lea. Limba română dintre secolele al XVI-lea — al XVIII-lea este cuprinsă în volumul al IV-lea, iar ultima perioadă (sec. XIX—XX) în volumul al V-lea.

C U V I N T Î N A I N T E

Lucrarea de față își propune să urmărească felul cum a evoluat structura limbii latine, din cele mai vechi timpuri pînă spre sfîrșitul imperiului, formînd un punct de plecare pentru istoria limbii române.

Istoria limbii latine a fost expusă în multe rînduri și gramatica istorică a limbii latine ne este cunoscută în toate amănuntele. Dar noianul de fapte provoacă adesea greutăți în orientarea generală. Ne punem în gînd să prezentăm aici schimbările esențiale, neglijînd amănuntele izolate, întîmplătoare, care nu duc la modificarea sistemului; vom sublinia însă elementele noi, chiar dacă par neînsemnate, atunci cînd ele stau la baza unor transformări importante ulterioare. Pentru a putea ajunge aici, era însă nevoie să se studieze mai întîi toate amănuntele, chiar cele pe care noi le vom trece cu vederea.

Perspectiva de peste două milenii ne permite să judecăm fără greutate ce era sortit să se dezvolte și ce trebuia să piară. Vom face apel la datele oferite de limbile romanice, cu scopul de a ne forma o părere asupra dinamicii limbii latine în antichitate.

Din cele spuse mai sus se înțelege că nu urmărim să aducem în discuție fapte noi, ci numai să le clasăm, în lumina istoriei, pe cele deja adunate. Excepție în această privință face numai vocabularul care, fiind pînă acum insuficient studiat, pretinde și cercetări noi pentru a asigura materialul de fapte necesar unei ample generalizări.

Se pune problema periodizării limbii latine. Dacă în ce privește punctul de plecare nu avem nici o dificultate, căci vom încerca să urcăm pe scara timpului pînă unde ne permite metoda filologică îmbinată cu metoda comparativă, în schimb punctul final este foarte discutabil. Continuînd [tradiția filologiei clasice, ne vom opri la secolul al V-lea (căderea Romei), deși din punctul

de vedere al limbii române această dată nu este deosebit de importantă, deoarece la acea vreme Dacia nu mai avea cu Roma decât legături indirecte.

Se face adesea prea mult caz de caracterul „vulgar” al latinei care stă la baza limbilor romanice. În realitate nu existau două limbi latine, ci una singură, cu diverse aspecte regionale și stilistice. Este necesar, desigur, să ținem seamă de toate aspectele limbii și în primul rând de cel vorbit. Din păcate, în ce privește limba latină, nu dispunem de un bogat material din limba vorbită. Vom fi deci obligați să ne ocupăm foarte mult de limba scriitorilor, asupra căreia sîntem pe larg informați. Nu numai că este o limbă cu unele trăsături artificiale, dar o cunoaștem prin intermediul unor copiiști, adesea tîrzii; de aceea nu sîntem siguri că informațiile noastre sînt autentice decât atunci cînd ele au caracter masiv sau cînd sînt coroborate cu alte surse. Avînd însă în vedere scopul lucrării noastre, acest neajuns ne va stingheri destul de puțin.

BIBLIOGRAFIE

AAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta, 1951 —.
AGI	Archivio Glottologico Italiano, Torino — Firenze, 1873 —.
AJPH	American Journal of Philology, Baltimore, 1880 —.
ALL	Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik, herausgegeben von E. Wölfflin, I—XV, Leipzig, 1884—1908.
AnUnivBuc	Analele Universității din București, 1956 —.
Benveniste, <i>Noms d'agent</i>	É. Benveniste, <i>Noms d'agent et noms d'action en indo-européen</i> , Paris, 1948.
Benveniste, <i>Origines</i>	É. Benveniste, <i>Origines de la formation des noms en indo-européen</i> , Paris, 1935.
Bennett, <i>Syntax</i>	Charles E. Bennett, <i>Syntax of Early Latin</i> , I—II, Boston, 1910—1914.
BL	Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti. Copenhague, București, 1933—1948.
Bonnet, <i>Grégoire de Tours</i>	M. Bonnet, <i>Le latin de Grégoire de Tours</i> , Paris, 1880.
Bourciez, <i>Éléments</i>	Édouard Bourciez, <i>Éléments de linguistique romane</i> , 4 éd. rev. par l'auteur et par les soins de Jean Bourciez, Paris, 1946.
Brugmann, <i>Abrégé</i>	K. Brugmann, <i>Abrégé de grammaire comparée</i> , trad. par J. Block, A. Cuny, A. Ernout, Paris, 1905.
Brugmann, <i>Partizipien</i>	K. Brugmann, <i>Die mit dem Suffix -to- gebildeten Partizipien des Lateinischen</i> , in IF, V (1895).
BSL	Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Paris, 1869 —.
CE	<i>Carmina Latina Epigraphica</i> , conlegit F. Buecheler, I—II, Leipzig, Teubner, 1895—1897.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin, 1863 —.
Cooper, <i>Word Formation</i>	F. T. Cooper, <i>Word Formation in the Roman Sermo Plebeius</i> , New York, 1895.
Cousin, <i>Évolution</i>	J. Cousin, <i>Évolution et structure de la langue latine</i> , Paris, 1944.
CR	Classical Review, London — Boston — Oxford, 1887 —.

- Delbrück, *Vergl. Syntax*
 Densusianu *ILR*
 Devoto, *Storia*
 Draeger, *Historische Syntax*
 Draeger, *Tacitus*
 Emerita
 Ernout, *Aspects*
 Ernout, *Éléments dialectaux*
 Ernout, *Morphologie*
 Ernout, *Passif*
 Ernout, *Philologica*
 Ernout-Meillet
 Ernout-Thomas
 Gavigan, *Gesta Francorum*
 GLK
 Glotta
 Goelzer, *Saint Avit*
 Goelzer, *Saint Jérôme*
 Grandgent, *Introducere*
 Graur, *Lingvistica generală*
 Graur *Vb. réfl.*
 Hakamies, *Diminutif latin*
 Herzog, *Part.*
 Hirt, *Idg. Gramm.*
 Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*
 IF
 Berthold Delbrück, *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, I—III, Strassburg, 1893—1900.
 Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, I, București, 1961.
 Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940 (*Storia di Roma* XXIII).
 A. Draeger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, I—II, Leipzig, 1878—1881.
 A. Draeger, *Über Syntax und Stil des Tacitus*, Leipzig, 1874.
 Emerita. *Boletín de Lingüística y Filología Clásica*, Madrid, 1933 —.
 A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris, 1954.
 A. Ernout, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*, Paris, 1909.
 A. Ernout, *Morphologie historique latine*, 3ème éd., Paris, 1953.
 A. Ernout, *Recherches sur l'emploi du passif latin à l'époque républicaine*, in *MSL*, XV (1909).
 A. Ernout, *Philologica*, I—II, Paris, 1946.
 A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4ème éd., Paris, 1960.
 A. Ernout et F. Thomas, *Syntaxe latine*, 2ème éd., Paris, 1959.
 J. J. Gavigan, *The Syntax of the Gesta Francorum*, Baltimore, 1943.
Grammatici latini ex recensione Henrici Keilii, I—VII, Leipzig, 1857—1880.
 Glotta. *Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*, Göttingen, 1909 —.
 H. Goelzer, *Le latin de Saint Avit*, Paris, 1909.
 H. Goelzer, *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de Saint Jérôme*, Thèse, Paris, 1884.
 C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*. trad. rom. de Eugen Tănase, Cluj, 1958.
 Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*. Variantă nouă, București, 1960.
 A. Graur, *Les verbes „réfléchis” en roumain*, in *BL*, VI (1938).
 R. Hakamies, *Études sur l'origine et l'évolution du diminutif latin et sa survie dans les langues romanes*, Helsinki, 1951.
 E. Herzog, *Das -to- Partizip im Altromanischen*, in „*Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*”, Halle, 1910.
 H. Hirt, *Indogermanische Grammatik*, Heidelberg, 1937.
 J. B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*,² Heidelberg, 1936 (*Indogerm. Bibl.* I, 1, 17).
 Indogermanische Forschungen. *Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde*, Strassburg — Berlin, 1892 —.

- Kieckers, *Hist. lat. Gramm.* E. Kieckers, *Historische lateinische Grammatik*. Mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen, München, 1930.
- Kühner-Stegmann R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2 Aufl. neubearb. von C. Stegmann, I—II, Hannover, 1912—1914.
- KZ Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begründet von A. Kuhn, Berlin, 1852 —.
- Language Language. Journal of the Linguistic Society of America, Baltimore, 1925 —.
- Leumann, *Kl. Schr.* M. Leumann, *Kleine Schriften*. Herausgegeben zum siebenzigsten Geburtstag, Zürich und Stuttgart, 1959.
- Lindsay-Nohl W. M. Lindsay, *Die lateinische Sprache. Ihre Laute, Stämme und Flexionen in sprachgeschichtlicher Darstellung*. Übersetzt von Hans Nohl, Leipzig, 1897.
- Lingua Lingua. Revue internationale de linguistique générale, Amsterdam, 1948 —.
- Löfstedt, *Peregr. Aetherae* E. Löfstedt, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetherae*, Uppsala, 1911.
- Löfstedt, *Syntactica* E. Löfstedt, *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, I²—II, Lund, 1942 — 1933 (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, X, 1—2).
- Löfstedt, *Vermischte Studien* E. Löfstedt, *Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax*, Lund, 1936 (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXIII).
- Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques* R. Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Rennes, 1956.
- Marbach, *Wortbildung* A. Marbach, *Wortbildung, Wortwahl und Wortbedeutung als Mittel der Charakterzeichnung bei Petron*, Giessen, 1931.
- Marouzeau, *Lat. litt.* J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949 (Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, LIII).
- Meillet, *Esquisse* A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 4ème éd., Paris, 1938.
- Meillet, *Introduction* A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 7ème éd., Paris, 1934.
- Meillet-Vendryes A. Meillet et J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*. 3ème édition, revue et augmentée par J. Vendryes, Paris, 1960.
- Mélanges Ernout *Mélanges de philologie de littérature et d'histoire anciennes offerts à A. Ernout*, Paris, 1940.
- Mélanges Havel *Mélanges L. Havel*, Paris, 1908.
- Mélanges Saussure *Mélanges de linguistique offerts à F. de Saussure*, Paris, 1908.
- Mélanges Vendryes *Mélanges linguistiques offerts à J. Vendryes*, Paris, 1925.

- Meyer-Lübke, *Grammaire* W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*. Traduction française par Eugène Rabet, A. Doutrepont et G. Doutrepont, I—IV, Paris-Leipzig, 1890—1906.
- Meyer-Lübke, *REW* W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 Aufl., Heidelberg, 1935 (Sammlung romanischer Elementar- und Handbücher, III, 3).
- MGH *Monumenta Germaniae Historica*, Berlin — Hannover, 1880—.
- Mihăescu, *Lat. dun.* H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960.
- MSL *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, Paris, 1868—.
- Neue-Wagener Fr. Neue, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, 3 Aufl. von C. Wagener, I—IV, Leipzig, 1892—1905.
- Nicolau, *Remarques* M. Nicolau, *Remarques sur les origines des formes périphrastiques passives et actives dans les langues romanes*, in BL, IV (1936).
- Norberg, *Beiträge* Dag Norberg, *Beiträge zur spätlateinischen Syntax*, Uppsala, 1944.
- Novotný F. Novotný, *Historická mluvnice latinskeho jazyka*, II, Praha, 1955.
- NPhM *Neuphilologische Mitteilungen*, Helsinki.
- Pedersen, *Ve déclinaison* H. Pedersen, *La Ve déclinaison latine*, København, 1926.
- Planta R. von Planta, *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte*, I—II, Strassburg, 1892—1897.
- REA *Revue des Études Anciennes*, Bordeaux, 1899 —.
- REG *Revue des Études Grecques*, Paris, 1888 —.
- Reichenkron, *Passivum* G. Reichenkron. *Passivum, Medium und Reflexivum in den romanischen Sprachen*, diss., Berlin, 1932.
- REL *Revue des Études Latines*, Paris, 1923 —.
- REW v. Meyer-Lübke.
- Riemann, *Syntaxe* O. Riemann, *Syntaxe latine*, Paris, 1920.
- RicLing *Ricerche Linguistiche. Bollettino semestrale dell'Istituto di Glottologia dell'Università di Roma*, Roma, 1950 —.
- Romania *Romania. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues... romanes*, Paris, 1872 —.
- Ronconi, *Verbo latino* A. Ronconi, *Il verbo latino. Problemi di sintassi storica*. Edizione rinnovata e ampliata, Firenze, 1959.
- Rönsch, *Itala und Vulgata* H. Rönsch, *Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der Katholischer Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache*, 2 Ausg., Marburg, 1875.
- Rosetti *ILR* Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I³, București, 1960.
- RPh *Revue de Philologie, Nouvelle Série*, Paris, Klincksieck, 1877 —.
- Salonius, *Vitae patrum* A. H. Salonius, *Vitae patrum. Kritische Untersuchungen über Text, Syntax und Wortschatz der Spätlateinischen Vitae Patrum*, Lund, 1920 (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund II).
- Saussure, *Recueil* Ferdinand de Saussure, *Recueil des publications scientifiques*, Genève, 1922.

- Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*
 SCL
 Sommer, *Handbuch*
 Stati, *Lat. Dac. Scyth.*
 StCl
 Stolz, *Hist. Gramm.*
 Stolz-Schmalz
 SE
 Svennung, *Oribasius*
 Svennung, *Palladius*
 ThLL
 Tronski, *Ист. грамм.*
 Väänänen, *Inscriptions pompéiennes*
 Vossler, *Einführung*
 Wackernagel, *Vorlesungen*
 ZRPh
- J. Schrijnen und Christine Mohrmann, *Studien zur Syntax der Briefen des hl. Cyprian*, I—II, Nijmegen, 1937.
 Studii și cercetări lingvistice, București, 1950 —.
 F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg, 1914.
 S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.
 Studii Clasice, București, 1959 —.
 F. Stolz, *Historische Grammatik der lateinischen Sprache*, Leipzig, 1894.
 F. Stolz und J. H. Schmalz, *Lateinische Grammatik*. In 5 Aufl. völlig Neubearb. von Manu Leumann und J. B. Hofmann, München, 1928 (Handbuch der Altertumswissenschaft, II, 2).
 Studi Etruschi, Firenze.
 J. Svennung, *Wortstudien zu den spätlateinischen Oribasiusrezensionen*, Uppsala, 1932.
 J. Svennung, *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache*, Uppsala, 1936.
 Thesaurus Linguae Latinae, I —, Leipzig, 1900—.
 I. M. Tronski, *Историческая грамматика латинского языка*, Moscova, 1960.
 V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. Nouvelle édition revue et augmentée, Berlin, 1959.
 K. Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, herausgegeben und bearbeitet von Helmut Schmeck, München, 1954.
 J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch*, I—II, 2, Aufl., Basel, 1926—1928.
 Zeitschrift für Romanische Philologie. Halle-Tübingen, 1876—.

Sistemul fonologic

Sistemul fonologic al limbii latine se prezintă, în epoca clasică, ca un ansamblu destul de bine organizat, destul de amplu și de armonios.

SISTEMUL VOCALIC

Vocalele sînt organizate, în perioada clasică, într-un sistem triunghiular :

	ă	ā
ě, ē		ō, ō
ī, ī		ū, ū

Diferența de durată avea rol fonologic, cum se vede din următoarele exemple :

<i>lātus</i>	„coastă”	<i>lātus</i>	„lat”
<i>lēvis</i>	„ușor”	<i>lēvis</i>	„neted, strălucitor”
<i>pīla</i>	„minge”	<i>pīla</i>	„coloană”
<i>pōpulus</i>	„popor”	<i>pōpulus</i>	„plop”
<i>lūstrum</i>	„vizină”	<i>lūstrum</i>	„sacrificiu expiator”

Și vocalele desinențiale se distingeau prin cantitate :

Nom. <i>siluā</i>	Abl. <i>siluā</i>
Nom. <i>exercitūs</i>	Gen. <i>exercitūs</i>

Cîteodată opoziția de cantitate deosebea și forme verbale :

Prez. <i>uēnit</i>	Perf. <i>uēnit</i>
--------------------	--------------------

În scrisul obișnuit, vocalele lungi nu se distingeau de cele scurte.

Vocalele se diferențiau după locul de articulare și după gradul de deschidere. Din seria vocalelor neutre fac parte *ă* și *ā*, în seria celor anterioare intră vocalele medii *ě* și *ē* și vocalele închise *ī* și *ī*, iar în seria vocalelor posterioare, două vocale medii, *ō* și *ō*, și două vocale închise, *ū* și *ū*.

Mulți cercetători ai limbii latine au considerat că ar fi existat, în latina clasică, și fonemul *ü*¹. În latina arhaică, acest sunet era notat fie cu *i*, fie cu *u* (căci în alfabetul latin nu exista pentru el un semn grafic deosebit): *lubet/libet*, *optima/optuma* etc. În latina clasică, era notat mai ales cu litera *i* și apărea mai mult în cuvinte de origine străină: *lumpa/limpa* (scris și *lympa*), *clupeus/clipeus*. Împăratul Claudius a inventat, pentru scrierea lui *ü*, un semn grafic special, care însă a fost rareori întrebuințat. *ü* este considerat de unii autori ca un fonem deosebit², dar în fapt existența lui e condiționată de prezența unei consoane labiale imediat următoare, deci nu constituia decât o variantă pozițională a lui *i* sau *u*.

În silabă interioară vocalele scurte au tendința de a se închide. Această schimbare a fost atribuită de unii cercetători unui accent de intensitate inițial existent în latina arhaică³.

Închiderea vocalelor atinge vocalele *ă*, *ě*, și *õ*, care în silabă interioară deschisă ajung toate la timbrul *î* sau *ü*:

<i>cădo</i>	„cad”	<i>cecidi</i>	„am căzut”
<i>ăgo</i>	„conduc”	<i>abigo</i>	„alung”
<i>sēdeo</i>	„șed”	<i>praesideo</i>	„sînt așezat pe primul loc, prezidez”
<i>tēneo</i>	„țin”	<i>abstīneo</i>	„mă abțin”
<i>lōcus</i>	„loc”	<i>ilico</i>	„acolo”

Înainte de *r*, alte vocale scurte decât *e* nu apar decât excepțional, consoana *r* atrăgînd în general timbrul *e* la vocala scurtă precedentă:

<i>cinīs</i>	„cenușă”	<i>cinēris</i>	(gen.)
<i>dāre</i>	„a da”	<i>reddēre</i>	„a da din nou”
<i>pārio</i>	„produc” (prez.)	<i>pepēri</i>	„am produs” (perf.)

În silabă interioară închisă *ă* devine *ě*, indiferent de natura sune-
telor înconjurătoare:

<i>cārpo</i>	„culeg”	<i>excērpo</i>	„extrag”
<i>scāndo</i>	„urc”	<i>descēndo</i>	„cobor”
<i>õ</i> devine <i>ü</i> :			
<i>amp(h)ōra</i>	„amforă”	<i>ampŭlla</i>	dimin.

Prin urmare, în silabă interioară deschisă nu putem găsi în principiu decât *î* (și *ü* și *ě* înainte de *r*), care se opun tuturor vocalelor lungi.

Închiderea vocalelor poate merge cîteodată pînă la sincoparea lor completă:

<i>calidus</i>	> <i>caldus</i>
<i>opificina</i>	> <i>officina</i>
<i>porrigo</i>	> <i>porgo</i>

Vocalele lungi nu au suferit alterări calitative în nici una din poziții.

¹ J. Safarewicz, *Notes de phonologie latine*, în *StCl*, II (1960), p. 89.

² H. Lüdtke, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956, p. 32.

³ Vendryes, *Recherches sur l'histoire et les effets de l'intensité initiale en latin...* și M. Nicolau, *L'Origine du cursus rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, Paris, 1930.

DIFTONGII

Considerăm ca diftongi numai unitățile descendente. Ei sînt alcătuiți din vocalele *a*, *e*, *o* și semivocalele *u* și *i*. Cu elementul vocalic *u* există un singur diftong, *ui*, dar acesta se întâlnește doar în *cui*, *huic*, *illui*.

În indo-europeană existau diftongi scurți (cu vocală scurtă) și lungi (cu vocală lungă); ei aveau aceeași durată totală, deosebindu-se numai prin raportul dintre durata vocalei și cea a semivocalei. În latină, și diftongii lungi și cei scurți sînt tratați la fel.

ai în latina veche > în latina clasică *ae* :

Aimilius, *aidilis*, *quairatis* în inscr. Scipionilor, dar

Aemilius, *aedilis*, *quaeratis* în lat. clasică.

În continuare, *ae* devine *ē*, și exemple de monoftongare apar deja în inscripții din epoca republicană.

Prehendo din **praihendo* > **praehendo* > **prēhendo*, apoi *prēhendo* (cu *ē*) și *prēndo* (prin contragere).

au se păstrează, în limba literară :

laudo „laud”, *aurum* „aur”.

Dialectal *au* > *ō* :

lotus în loc de *lautus* „spălat” (de la *lauare*)

ei > *ē* > *ī* (încă din sec. III î.e.n.)

diffeido > *diffido* (*diffeideins* CIL I², 1531)

deico > *dico* (*deicerent* CIL I², 581)

eu > *ou* > *ū* (încă din epoca arhaică)

douco > *dūco* (CIL I², 7)

oi > *oe* > *ū*

Cînd era precedat de o oclisivă sau de o siflantă labială, *oe* s-a păstrat în scriere în toată epoca republicană.

În *poena* „pedeapsă”, *Poenus* „cartaginez”, *foedus* „alianță” se păstrează vechiul diftong, cel puțin în scris, dacă nu în pronunție, pe cînd în *punire* „a pedepsi” sau în *Punicus*, a trecut la *ū*.

În limbile romanice *oe* a fost tratat la fel cu *ē*.

ou, moștenit din indo-europeană, ca și cel provenit din *eu*, a devenit *ū*, către sfîrșitul sec. al III-lea î.e.n.

iouxmentum > *iumentum* (*iouxmenta* CIL I², 1).

noutrix (CIL I², 45) > *nūtrix*.

Deci în latina clasică se păstrează numai diftongii *ae*, *oe* (rar) și *au*.

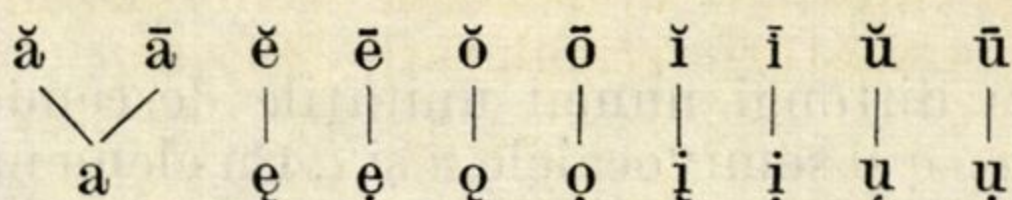
Așadar sistemul vocalic al latinei clasice era alcătuit din 13 foneme (zece vocale și trei diftongi).

Vocalele cu același punct de articulare se diferențiau nu numai prin cantitate, ci și prin gradul de deschidere. Vocalele lungi erau pronunțate mai închis, iar cele scurte mai deschis. Dar în vremea mai veche se dădea atenție numai cantității, pe cînd în epoca imperială devine esențial gradul de deschidere ⁴.

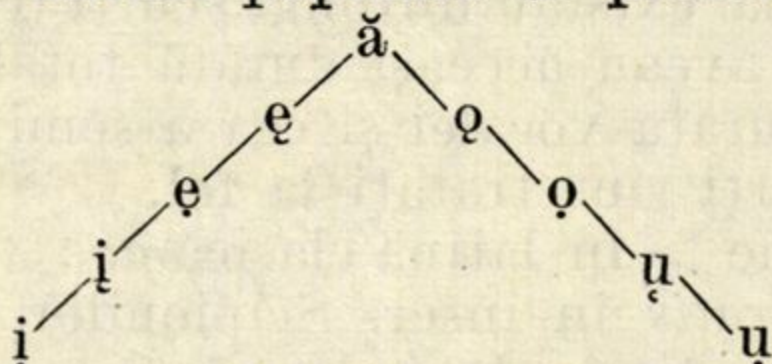
În latina tîrzie opoziția de cantitate este înlocuită cu opoziția de timbru, care devine trăsătură distinctivă. Vocalele lungi, pronunțate mai

⁴ J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wrocław-Kraków, 1958, p. 381.

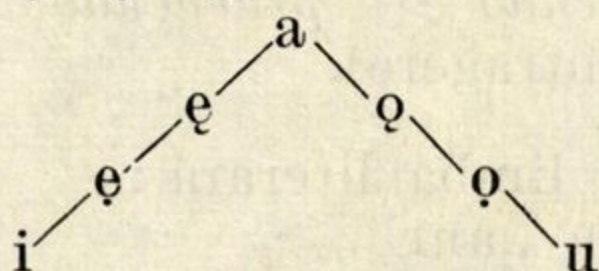
închis, devin vocale închise, iar cele scurte, pronunțate mai deschis, devin vocale deschise

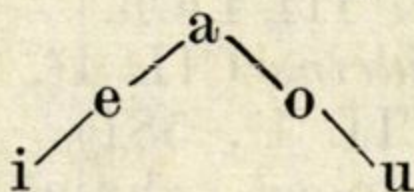
Sistemul vocalic al latinei populare se prezenta astfel :

Dar unele vocale, apropiate între ele ca grad de deschidere, s-au confundat. Astfel, i și $e > e$, iar u și $o > o$. Ca urmare a acestui fapt sistemul s-a modificat, ajungându-se la :

În romanica orientală, vocalele închise și deschise nu se deosebesc în tratament, sistemul fiind aici mai simplu :

deoarece e și $i > e$; o și $o > o$, iar u și $u > u$.

Dintre diftongii latinei clasice, în perioada târzie, mai este folosit numai *au*, pe când *ae* și *oe* au devenit vocale simple: $oe > e$, iar $ae > e$. Transformarea diftongilor în vocale simple, începută încă din epoca arhaică, se încheie acum.

Diftongul *au* este pronunțat uneori *o*, datorită influenței dialectale: *cauda/coda*, în rom. *coadă*. Alteori se reduce al doilea element al diftongului: *augustus > agust*.

În limbile franceză, italiană, spaniolă, portugheză $au > o$; româna, sarda, v. provensală păstrează diftongul, însă disociat de obicei în două vocale: lat. *aurum* > rom. *aur*, v. prov. *aur*, it. *oro*, fr. *or*, sp. *oro*.

Sistemul vocalic al latinei târzii este, așa cum se vede din exemplele date mai sus, mult mai sărac, limitându-se la 7 sau 5 vocale (după regiune) și la un singur diftong, care nu avea însă o poziție stabilă în sistem.

SISTEMUL CONSONANTIC

Sistemul consonantic latin este mai sărac decât sistemul consonantic al limbii indo-europene⁵. Latina pierde seria consoanelor aspirate indo-europene, transformându-le în *f*, *d*, *b* sau *h*. Au dispărut de asemenea consoanele „laringale”.

⁵ Meillet, *Introduction*, p. 37.

Sistemul consonantic al latinei clasice era format din două serii de consoane : oclusive și continue. Consoanele se disting între ele prin gradul de sonoritate și prin trăsături articulatorii diferite.

<i>Oclusive</i>	<i>surdă</i>	<i>sonoră</i>
labiale	<i>p</i>	<i>b</i>
dentale	<i>t</i>	<i>d</i>
velare	<i>k</i>	<i>g</i>
labiovelare	<i>qu</i>	<i>gu</i>
	nazale (ambele sonore)	
labială		<i>m</i>
dentală		<i>n</i>

Seria continuelor este mai puțin bine reprezentată :

labiodentale	<i>f</i>	—
siflante	<i>s</i>	—
laringale	<i>h</i>	—

toate surde.

<i>lichidele</i> (ambele sonore)	
laterală	<i>l</i>
vibrantă	<i>r</i>
și semivocalele „ „	<i>i</i> și <i>u</i>

Între velare simple și labiovelare există opoziție de loc de articulare :

<i>cantus</i>	„cîntec”	<i>quantus</i>	„cît”
<i>secur</i>	„sînt tăiat”	<i>sequor</i>	„urmez”
<i>lingas</i>	„să lingi”	<i>linguas</i>	„limbi” (acuz. pl.)

qu este mai frecvent decît *gu*.

Oclusivele velare *k* (scris *c*) și *g* își mențin, în epoca clasică, timbrul velar — indiferent de poziția lor în cuvînt.

Înainte de vocalele palatale *e* și *i* sau de diftongii *ae* și *oe*, timbrul lor este ușor palatalizat. Nu există însă fonemele *č* și *ǵ*, ci doar variantele poziționale (*k'*, *g'*) ale velarelor simple.

Consoanele se disting prin sonoritate :

<i>pono</i> „pun”	<i>bono</i> „bun” (abl. dat. sg.)
<i>tensus</i> „întins”	<i>densus</i> „des”
<i>acer</i> „acru”	<i>ager</i> „ogor”
prin modul de articulare :	
<i>pono</i> „pun”	<i>sono</i> „sun”
<i>natus</i> „născut”	<i>latus</i> „purtat”.

Între continuele laterale, trăsătura distinctivă este caracterul vibrator :

<i>ara</i> „altar”	<i>ala</i> „aripă”
--------------------	--------------------

i se opune altor consoane :

<i>ieci</i> „am aruncat”	<i>feci</i> „am făcut”
<i>iocus</i> „glumă”	<i>locus</i> „loc”
<i>iactus</i> „aruncat”	<i>tactus</i> „atins”

u este și el comutabil cu alte consoane :

<i>nouus</i>	„nou”	<i>nodus</i>	„nod”
<i>uas</i>	„vas”	<i>fas</i>	„este îngăduit”.

În felul acesta se demonstrează că *i* și *u* sînt foneme posedînd trăsături pertinente, care le deosebesc de celelalte consoane, deși unii autori ⁶ cred că sînt numai variante poziționale ale lui *i* și *u* vocală.

Sunetele *m*, *n*, *l*, *r*, în indo-europeană, puteau forma centrul silabei la fel ca o vocală

i.-e.	* <i>tntos</i>	skr. <i>tatah</i> ,	gr. <i>τατός</i> ,	lat. <i>tentus</i>
i.-e.	* <i>kmtom</i>	skr. <i>śatam</i> ,	gr. <i>ἐκατόν</i> ,	lat. <i>centum</i>

Aceste sunete nu mai pot avea funcție de vocală în latină, ci dezvoltă înaintea lor o vocală, mărindu-se prin aceasta frecvența vocalelor latinești ⁷.

Seria consoanelor continue era mai slab reprezentată. Fonemele *f* și *s* nu au pereche sonoră; *h* se opune altor consoane :

<i>hortus</i> „grădină”	<i>portus</i> „port”
<i>haereo</i> „mă agăț”	<i>maereo</i> „mă întristez”.

De asemenea, se opune lui zero :

<i>hora</i> „oră”	<i>ora</i> „mal”
<i>hortus</i> „grădină”	<i>ortus</i> „născut”
<i>habeo</i> „am”	<i>abeo</i> „plec”.

În interiorul cuvîntului dispăre :

nehemō > *nemo*
prehendo > *prendo*.

H nu poate figura la sfîrșitul cuvîntului.

Între *f* și *s* există opoziție de loc de articulare :

falsus „înșelat” *salsus* „sărat”.

În silabe mediale nu apare opoziția *f/s*, deoarece consoanele aspirate, din care provine *f*, s-au transformat, în poziție interioară, în *d* sau *b* :

lat. <i>nebula</i>	gr. <i>νέφος</i>
lat. <i>fido</i>	gr. <i>πίδομαι</i>

f poate apărea în poziție interioară numai în cuvinte formate în latinește, după ce legile fonetice respective își făcuseră efectul :

diffido, *confido* etc.

La rîndul lui, *s* nu se găsește în poziție medială intervocalică, în elementele moștenite, deoarece orice *s*, în această poziție s-a transformat în *r* :

dirimo din **dis-emo*
gero din **ges-o* (perf. *ges-si*, sup. *ges-tum*).

⁶ Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava, 1949, p. 111 ; W. Brandenstein la F. Altheim, *Geschichte der lateinischen Sprache...*, Frankfurt am Main, 1951, p. 290.

⁷ Meillet, *Esquisse*, p. 48.

În rarele cazuri când *s* sau *f* sînt în poziție interioară e vorba fie de cuvinte refăcute etimologic, fie de cuvinte împrumutate după terminarea acțiunii legilor fonetice respective.

La sfîrșitul cuvîntului, apar unele opoziții consonantice :

cantas „tu cînți” *cantat* „el cîntă”
siluam „pădurea” (acuz. sg.) *siluas* (acuz. pl.).

De obicei însă ele însoțesc diferențe cantitative ale vocalelor.

z de origine grecească apare în cîteva cuvinte : *Zephyrus*, *zona*.

Într-o primă fază, el era redat prin *ss* (*massa*), opiniile asupra felului de pronunțare fiind încă contradictorii.

Consoanele finale indo-europene erau slabe prin natură, depindeau de sunetul cu care începea cuvîntul următor ⁸.

m final amuțește încă în cele mai vechi inscripții :

oino, *duonoro*, *optumo* (*unum*, *bonorum*, *optimum*)

s final, slab, tinde să amuțească după vocală scurtă (în poezia arhaică, cuvintele ca *magis* sînt contate cu ultima silabă scurtă, chiar dacă cuvîntul următor începe cu o consoană).

O categorie de foneme proprie limbii latine sînt consoanele geminate. A. Meillet ⁹ a arătat că geminarea consoanelor este un procedeu expresiv introdus în vocabularul latin. Foarte multe cuvinte se scriu și cu geminată, și fără : *lacus/laccus* GLK, II, 585, 34 ; *liggurio/ligurio*, Diom., 370, 31 etc. ¹⁰.

Cu timpul acest procedeu, propriu vorbirii afective, se fixează în limbă și își pierde valoarea afectivă, iar geminatele rămîn ca foneme particulare ¹¹, provenind adesea din asimilări.

Geminatele latine se opun consoanelor simple

<i>ager</i>	„ogor”	<i>agger</i>	„dig”
<i>catus</i>	„ascuțit”	<i>cattus</i>	„pisică”
<i>aditus</i>	„intrare”	<i>additus</i>	„adăugat”
<i>anus</i>	„bătrîna”	<i>annus</i>	„an”
<i>caleo</i>	„mă încălzesc”	<i>calleo</i>	„mă pricep”
<i>ferum</i>	„sălbatic” (acuz. sg.)	<i>ferrum</i>	„fier”
<i>palam</i>	„pe față”	<i>pallam</i>	„manta” (ac. sg.)
<i>sera</i>	„zăvor”	<i>serra</i>	„fierăstrău”
<i>sacelli</i>	„sfînt” (gen. sg.)	<i>sacelli</i>	„sacoșă” (gen. sg.).

Sistemul consonantic al latinei tîrzii se dezvoltă în sensul completării lui cu fonemele care lipsesc. Fonemele care nu aveau o situație prea stabilă în sistem dispar : sunetul *h* dispare complet — după cum am văzut, el nu avea o situație prea solidă în limbă. De mult începuse să nu

⁸ Meillet-Vendryes, p. 146.

⁹ Esquisse, p. 35.

¹⁰ Vezi și A. Graur, *Les consonnes géminées en latin*, Paris, 1929.

¹¹ R. Jakobson, *Principes de phonologie historique*, la N.S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, traduits par J. Cantineau, Paris, 1957.

mai fie pronunțat în limba vorbită : *onorim/honorem*, CIL, XIV, 107, 3
ic, avetat, ave(o) (*hic, habitat, habeo*), CIL, III, 14524.

Sînt eliminate treptat și labiovelarele.

<i>coquens non cocens</i>	<i>App. Probi</i> , 39
<i>coqui non coci</i>	<i>App. Probi</i> , 40
<i>exsequiae non execiae</i>	<i>App. Probi</i> , 27

De asemenea se reduc geminatele, dar fără să putem vorbi de o eliminare totală a lor. Limba italiană păstrează consoanele geminate, iar în celelalte limbi romanice consoanele geminate au alt tratament decît cele simple, ceea ce arată că încă se simțea distincția :

lat. <i>solem</i> > rom. <i>soare</i>	lat. <i>olla</i> > rom. <i>oală</i>
lat. <i>cupa</i> > fr. <i>cuve</i> , sp. <i>cuba</i>	lat. <i>cuppa</i> > fr. <i>coupe</i> , sp., it. <i>coppa</i> .

Vocalele sînt și ele altfel tratate înainte de consoană simplă :

lat. *anima* > rom. *inimă*

și înainte de consoană geminată

lat. *annus* > rom. *an*.

Consoanele finale au căzut, desigur, datorită pronunțării lor mai slabe. Consoanele finale se păstrează în cuvinte monosilabice : *quem, rem, spem* (sp. *quien*, fr. *rien*, it. *spene*).

t final și *m* și, de asemenea, *nt* au dispărut ; *s* final a rezistat mai mult.

În seria fricativelor, alături de surda labiodentală *f* apare și sonora corespunzătoare *v*. Acest fonem provine din *u*.

<i>fenum</i>	„fîn”	<i>venum</i>	„vînzare”
<i>fores</i>	„ușa”	<i>vores</i>	„să devorezi”

La inițială sau în interior — după o lichidă, s-a produs o ezitare între *v(u)* și *b* : *bene-vene* ; *botum-votum*, *plebes non plevis* (*App. Probi*) fapt fără importanță fonologică, dar care are urmări în limbile romanice (*b* și *v* au aproape același tratament în română ¹²). *v* intervocalic dispare : *rivus non rius* (*App. Probi*) ; *avus non aus* (*App. Probi*).

i consoană își schimbă timbrul și devine șuierător :

i > *ğ* înainte de *o, u*, iar ulterior, în unele limbi, *j* : *iocare* > fr. *jouer*, *iouis (dies)* > it. *giovedì*.

Am văzut mai sus că, probabil chiar în latina clasică, *k* urmat de *i* sau *e* era pronunțat puțin palatal. Dar abia în sec. al IV-lea e.n. — poate chiar și mai târziu — adică după ce diftongii *ae* și *oe* s-au monoftongat — putem vorbi aici de un fonem independent ¹³.

Cam aceeași este și situația lui *g*, devenit *ğ* în condiții poziționale asemănătoare cu ale lui *k* > *č*.

¹² Vezi Rosetti, *ILR*, I, p. 68 ; Bourciez, *Éléments*, p. 107.

¹³ E. Faria, *Fonetica historica do Latim* ², Rio de Janeiro, 1957, p. 109.

Din asibilarea lui *t* (atestată încă din sec. al II-lea al e.n.) apare o nouă africată (*tʃ*), notată grafic : *ts*, *si* și *s*¹⁴. Gramaticii latini și-au dat seama de existența ei :

„iustitia cum scribitur, tertia syllaba sic sonat, quasi constet ex tribus litteris : *t*, *z* et *i*, cum habeat duas, *t* et *i*” (Cassiodorus, 480—580).

O dată cu asibilarea lui *c*, consoanele *t + i* și *c + i* au început să fie confundate. În scris apare *ci* în loc de *ti* și *ti* în loc de *ci* : *colpacioni* (*culpatione*) CIL, XII, 2799 ; *deposicio* (*depositio*) CIL, XIII, 7653. Deci este probabil că *c + i* se pronunța *tsi*.

Sonora corespunzătoare lui *t*, adică *d*, se asibilează în același timp. *d*, urmat de *i* și *e*, în scris este notat *dz* sau *z* : *adzutor* (*adiutor*) CIL, VIII, 26683 ; *ziaconus* (*diaconus*) CIL, III, 8652.

Iată cum se prezintă sistemul consonantic al latinei târzii :

	labiale		dentale		palatale	velare	
oclusive	p	b	t	d		c	g
nazale	m		n				
labiodentale							
fricative	f	v	s	z	(?)		
lichide	l						
	r						

În epoca romanică primitivă se ajunge la africate :

tz dz ċ ġ

După cum lesne se poate observa — sistemul consonantic al latinei târzii este mai dezvoltat.

SILABA

În ce privește despărțirea în silabe gramaticii latini urmau uzul ortografiei grecești.

Limita silabei se plasa imediat după vocală (sau diftong), dacă aceasta era urmată de o altă vocală sau de o singură consoană :

me-us, le-o, ca-do, do-mus.

Dacă vocala (sau diftongul) era urmată de două consoane sau de o consoană geminată, elementul consonantic era în mod normal împărțit între silaba precedentă și silaba următoare :

ag-men, ip-se, ag-ger etc.

Dacă grupul consonantic era constituit dintr-o oclisivă și o vibrantă sau o laterală (*muta cum liquida*), atunci ambele consoane țineau de silaba a doua :

a-trox, fe-bris, lu-crum.

¹⁴ Vezi în această privință J. Hubschmid, *Wörter mit s- / z-, ts- im romanischen...*, în *Revue de linguistique romane*, XXVII (1963), p. 365—448.

Dacă grupul era format din trei consoane, primele două aparțin silabei întâi, iar a treia consoană celei de a doua silabe :

ins-tar, temp-to, sanc-tus

Dacă însă e vorba de o oclisivă și de o consoană + lichidă, oclensiva aparține primei silabe — iar grupul oclisivă + laterală sau vibrantă, celei de a doua silabe :

spec-trum, cas-tra, mem-brum etc.

În cazul cuvintelor compuse, despărțirea se făcea conform sentimentului etimologic :

ob-lino, haru-spex etc.

ACCENTUL

Latina moștenește din indo-europeană accentul *muzical*. Vocala silabei accentuate era pronunțată cu un ton mai ridicat, dar nu cu intensitate mai mare.

Locul accentului în cuvânt sau în unitatea accentuală, în latina clasică (spre deosebire de indo-europeană, unde era liber), este determinat, în mod automat, de cantitatea silabei. El stă pe silaba penultimă, dacă aceasta e lungă, iar dacă e scurtă, stă pe antepenultima. În această situație, accentul nu poate diferenția cuvintele, el are numai rolul de a marca apropierea sfârșitului cuvântului ¹⁵.

Accentul latin nu stă pe ultima silabă a cuvântului, decât în cazul foarte rar când silaba finală a fost, într-o perioadă mai veche, suprimată :

tantón provenit din *tantō-ne*

nostrás provenit din *nostrātis*

În limbile romanice observăm că vocalele accentuate sînt tratate altfel decât cele neaccentuate.

Schimbarea accentului fix din latina clasică în accent liber, în latina tîrzie, este condiționată de un fapt prosodic, dispariția totală a rolului distinctiv al cantității.

Judecînd după limbile romanice, putem afirma că în latina tîrzie s-au produs unele deplasări de accent :

1) *Muta cum liquida* se repartizează la două silabe (*pa-tris* > *pat-ris*), ceea ce duce la lungirea primei silabe (dacă mai înainte era scurtă) și deci la deplasări de accent :

lat. clas.	<i>ténebrae</i>	>	lat. tîrzie	<i>tenébrae</i>
„ „	<i>cáthedra</i>	>	„ „	<i>cathédra</i>

¹⁵ N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie...*, p. 202 și 296.

2) În verbele formate cu prefix, accentul se deplasează de pe prefix pe rădăcină, acolo unde cuvântul rămăsese analizabil pentru vorbitori :

lat. clas. *cónuenit* > lat. tîrzie *conuénit* > rom. *cuvine* ;

lat. clas. *incipit* > lat. tîrzie *incipit* > rom. *începe* ;

lat. clas. *pérficit* > lat. tîrzie *perfácit* > rom. *preface*.

Dar lat. *comparo* > rom. *cumpăr*, deoarece nu se mai simțea legătura cu *paro*.

3) Grupurile *ie*, *eo* au devenit *ie*, *io*, astfel că primul element nemaifiind vocalic, nu poate menține accentul și acesta trece pe *e*, *o* :

parietem > *pariétem* > it. *parete*, fr. *paroi*, sp. *pared*, rom. *perete*.

capréolus > *capriólus* > fr. *chevreuil*, rom. *căprior*.

Cu excepția acestor modificări de accent, limbile romanice moștenesc, în general, cuvintele cu accentul pe care l-au avut în latina clasică.

Limbile romanice, cu excepția limbii franceze, au conservat accentul liber din latina tîrzie, lărgind întrebuințările lui.

CONCLUZII

Elementele alcătuind vocalismul latin, relativ echilibrat atît în ce privește inventarul, cît și distribuția lui, scad numeric în perioada imperială, prin desființarea diferențelor cantitative. De asemenea, diftongii se reduc aproape fără să lase urme.

În vremea cînd sistemul vocalic era bogat, sistemul consonantic se împuținase : au dispărut consoanele aspirate, lăsînd în loc numai pe *f* și *h*, relativ destul de rare : *f* numai la inițială, iar *h* pe cale de dispariție în general ; *b* era rar încă din indo-europeană ; *g^w* este de asemenea foarte puțin frecvent, iar *s* dispare în poziție intervocalică, fiind înlocuit cu *r*.

Există însă și condiții de îmbogățire a consonantismului și ele se afirmă viguros, cînd vocalismul sărăcește. Consoanele geminate prosperă pînă la un timp, dublînd astfel numărul unităților consonantice ; reducerea labiovelarelor, și așa nu prea productive, este larg compensată prin introducerea lui *v* și a lui *z* (la început ca împrumut din grecește). Se creează o nouă serie de consoane — semiocclusivele — prin asibilarea unor oclusive.

Accentul muzical indo-european se transformă în accent intensiv (dinamic) fixat aproape de sfîrșitul cuvîntului, apoi devine liber în limbile romanice.

V o c a b u l a r u l

COMPONENȚA PE ORIGINI A VOCABULARULUI LATIN

Locul unui capitol privind componența pe origini a vocabularului într-un volum consacrat s t r u c t u r i i limbii latine, cere o prealabilă justificare. La prima vedere s-ar putea afirma că, pe plan sincron, pentru sistemul limbii și pentru vorbitorii nelingviști, elementele vocabularului se comportă identic, oricare le-ar fi originea (e vorba, în cazul împrumuturilor, de cele a s i m i l a t e). Cu toate acestea, există o serie de fapte care fac utilă, din punctul de vedere în discuție aici, urmărirea originii elementelor vocabularului și studierea straturilor succesive care-l compun.

1. În primul rînd, însuși faptul că se urmăresc elementele lexicale care s-au adăugat pe rînd unui fond original contribuie la scoaterea în evidență a evoluției limbii.

2. Nucleul cel mai vechi, cel indo-european, în cazul discutat aici, e format de cele mai multe ori din cuvinte cu o structură morfologică arhaică ; greutatea specifică a acestui nucleu, în ansamblul lexicului, poate fi determinantă pentru gradul de rapiditate a evoluției morfologiei și a extinderii unor inovații.

3. În aceeași ordine de idei, un aport masiv de împrumuturi lexicale poate favoriza anumite tipuri flexionare, schimbînd repartiția lor în ansamblul vocabularului.

4. Cuvintele împrumutate pot determina schimbarea sistemului fonologic ; aceasta atît în ce privește elementele de substrat cît și aporiturile ulterioare.

5. Pătrunderea cuvintelor străine poate îmbogăți sinonimica unei limbi, permițînd astfel exprimarea mai diferențiată a nuanțelor.

6. Receptarea și asimilarea împrumuturilor e un proces care se desfășoară în mod diferit după categoria socială (sau profesională) a vorbitorului. Împrumuturile vor fi deci studiate și din punctul de vedere al stilurilor limbii și al vocabularelor speciale. Vom căuta să ținem seama în expunerile de mai jos în primul rînd de aceste aspecte ale componenței pe origini a vocabularului latin.

I. FONDUL INDO-EUROPEAN

Cuvintele care provin prin tradiție directă din indo-europeana comună inițială constituie, împreună cu derivatele lor (formate cu afixe, de origine tot indo-europeană în marea majoritate a cazurilor), nucleul cel mai frecvent folosit al vocabularului latin; datorită acestui fapt, un număr de tipuri morfologice arhaice, despre care vom vorbi mai jos, sînt caracteristice pentru structura limbii latine și au, astfel, o mare putere de rezistență în fața inovațiilor.

Din punctul de vedere care ne interesează aici nu e necesară distingere diferențelor straturi cronologice și a repartiției dialectale a cuvintelor indo-europene: structura lor morfologică este aceeași, indiferent de aria geografică a răspîndirii lor pe teritoriul indo-european.

Una din trăsăturile cele mai caracteristice ale fondului indo-european al vocabularului latin este existența numeroaselor nume radicale (și a monosilabelor cu etimologie neclară, dar care ar putea fi, cel puțin în mare parte, de origine indo-europeană): *dos, dux, fas, ius, lex, lux, mus, nix, nox, nux, os, pax, pix, res, rex, ros, rus, sol, uer, uox* etc., la care se adaugă și elementele de compunere *-ceps, -fer, -fex, -ger, -ses, -stes* etc. Frecvența ridicată a acestor cuvinte mărește rezistența tipului celui mai vechi de declinare, acela al temelor consonantice („declinarea a III-a imparisilabică”) sau, în cazul lui *res*, la care se adaugă *dies*, menține un tip hibrid și aberant („declinarea a V-a”). Desigur că tendința generală e de a elimina aceste cuvinte din limbă; faptul se poate observa încă din epoca textelor clasice: un număr de substantive radicale sînt defective: *daps* (cu singularul aproape nefolosit), **dix*¹ (numai la genitiv în formula: *dicis causa*) **frux* (numai dativ singular și la plural), *ops* (nominativ singular numai ca nume de divinitate), **prex* (numai la plural), **uix* (numai genitiv, ablativ singular și la plural). Altele sînt treptat înlocuite de sinonime mai expresive: *os* prin *bucca* sau *gula*, **prex* prin *oratio* sau *rogatio*, *res* prin *causa* sau (la ce dată?) *lucrum*, *mus* (păstrat în compuneri) prin *sorex* sau **rattus* etc.; uneori aceste sinonime sînt derivate ale numelor radicale: *frux* e înlocuit prin *fructus* sau **fruga* (aici și în alte cazuri analoge, o schimbare a tipului morfologic, nu o derivare propriu-zisă), *uix* prin *uicata* etc. Multe însă au supraviețuit pînă în limbile romanice (cu inegală răspîndire): *dos, dux, lex, lux, nix, nox, nux, os* „os”, *pax, pix, res* (numai în fr. *rien*), *rex* (savant, din latina de cancelarie?), *ros, sol, uox*, luînd în considerare numai lista dată la început. Mai mult decît atît: tipul morfologic al numelor radicale s-a îmbogățit prin înglobarea, măcar parțială, a unor substantive teme în *-i*: *ars, fons, fors, mens, mons, pars, pons*².

În flexiunea verbală, corespondentele numelor radicale sînt verbele radicale atematice: *sum, uolo, eo*, unele forme ale lui *fero, edo* „a mînca” și *do*. Dar, spre deosebire de situația numelor, aceste verbe nu constituie un tip flexionar unitar pentru vorbitorul latin, ci simple neregularități, supraviețuiri ale unui stadiu mai vechi; de altfel, flexiunea verbelor

¹ Cu asterisc notăm substantivele unde nom. sg. nu e atestat.

² Nu vom discuta aici problema substantivelor în *-r / -n*, deoarece acestea constituie chiar în limba latină supraviețuiri fără importanță în sistemul limbii; despre ele, v. Ernout, *Aspects*, p. 117 și urm. Despre numele radicale v. Ernout, *ib.*, p. 93 și urm.; Meillet, *Esquisse*, p. 165.

înşirate aici e adesea supletivă şi invadată de forme normalizate³. Dacă o parte din ele, şi numai la unele forme, au persistat pînă în limbile romanice, fenomenul se datorează importanţei lor în procesul de comunicare.

Tipul următor în ordinea vechimii îl constituie verbele radicale tematice, cele mai multe cu o origine indo-europeană clară, care formează nucleul conjugării a III-a: *ago, alo, cano, colo, coquo, dico, duco, emo, fido, gero, lego, peto, rego, repo, ruo, sequor, suo, tego, ueho, uiuo, uro* etc.⁴ În acelaşi tip au intrat verbele indo-europene cu reduplicare: *bibo, gigno, sero* (la acesta din urmă reduplicarea nici nu mai e aparentă) etc. şi verbe cu sufixe şi infixes: *cresco, fallo, lino, nascor, pello, posco, sino, findo, frango, tango, uinco* etc. Multe din acest grup compact de verbe au dus la menţinerea unor formaţii de perfect neîncadrate în sistemul regulat de formare a perfectului latin (perfecte radicale, fără şi mai ales cu alternanţe, reduplicări, perfecte sigmatice): *ago — ēgi, cano — cecini, coquo — coxi, emo — ēmi, gero — gessi, lego — lēgi, bibo — bibi, cresco — crēui, fallo — fefelli, pello — pepuli, posco — poposci, findo — fidi, frango — frēgi, tango — tetigi, uinco — uīci*. Dintre acestea, perfectele radicale, a căror valoare marcantă este insuficient de clară, nu s-au extins şi au fost încetul cu încetul eliminate. Perfectul sigmatic însă a oferit în unele cazuri, o formaţie comodă care a putut înlocui altele: *lēgi* dar, în compunere *intellexi, pepuli* dar *expulsi* (tardiv) etc.; în limbile romanice a continuat extinderea parţială a perfectului sigmatic (rom. *prinsei, rupsei, învinsei* etc.). Chiar şi perfectul cu reduplicare se menţine în unele cazuri şi, în mod excepţional, se extinde: în româneşte reduplicarea poate fi considerată ca o marcă a preteritului în imperfectul *dădeam* pentru insuficient marcatul *dam*.

Evident, tendinţa de eliminare a acestui tip morfologic se manifestă în tot cursul istoriei limbii latine: asistăm la treceri în alte conjugări (*fugire, *patire, *rapire*, mai regulate decît dubletele vechi de conjugarea a treia)⁵, înlocuiri prin derivate integrate în tipuri morfologice regulate (*cano — canto, pello — pulso, pecto — pectino, sero — semino, tremo — tremulo*) sau prin sinonime, adesea mai expresive (*emo — comparo, ludo — ioco, linquo — laxo, ago — mino*). Au supravieţuit însă destule verbe (simple şi compuse) pentru ca tipul morfologic al conjugării a III-a să se menţină pînă în limbile romanice, cu încercări de a constitui cel puţin un perfect şi participiu regulat (*-ui, -utus*)⁶ şi chiar cu aporturi de la alte conjugări: *ardeo — ardo, rideo — rido, sorbeo — sorbo, tergeo — tergo, tondeo — tondo, torqueo — *torquo*⁷.

³ Detalii la Ernout, *op. cit.*, p. 136 şi urm.

⁴ Pentru sensul atribuit aici termenului „radical” e valabilă observaţia făcută mai sus, p. 29: nu e vorba exclusiv de radicalele celei mai vechi perioade indo-europene, ci de toate temele verbale (cu lărgiri şi sufixe chiar) care s-au grupat în decursul timpurilor în acelaşi tip: o „rădăcină” monosilabică, urmată de vocala tematică; din punct de vedere indo-european, tipul tematic de flexiune fiind mai nou şi, deci, viu într-o anumită perioadă, existenţa unor formaţii relativ recente e de aşteptat.

⁵ Detalii în capitolul consacrat morfologiei.

⁶ Detalii la p. 176.

⁷ Nu toate aceste verbe sînt atestate în textele latine: trecerea la conjugarea a III-a s-a făcut la epoci diferite; fenomenul continuă: rom. *a rămîne, mi-ar place* (din ce în ce mai răspîndit), *a fine* etc. Despre faptele româneşti, v. J. Byck, *Les changements de conjugaison en roumain*, BL, III, p. 188 şi urm. cf. şi Iorgu Iordan, BPh, II, p. 47 şi urm., A. Graur, BL, IV, p. 189 şi urm.

Cele cîteva exemple discutate mai sus au avut ca scop să scoată în evidență afirmația făcută la începutul acestui paragraf cu privire la importanța fondului indo-european al vocabularului latin în menținerea unor arhaisme morfologice și ponderea relativ mare a acestor arhaisme în structura limbii latine.

Vom analiza acum categoriile de noțiuni denumite prin cuvinte de origine indo-europeană, pentru a încerca apoi să determinăm rolul fondului indo-european în structura stilistică a limbii latine.

S-a observat⁸ că cele mai curențe noțiuni sînt denumite mai ales prin cuvinte indo-europene. Cîteva exemple :

1. Termeni de rudenie : *pater, mater, frater, soror, socer, socrus, gener, nurus, nepos, neptis* etc.

2. Numele părților corpului : *caput*⁹, *nasus, nares, oculus, auris, os, dens, manus, pes, genu, cruor* etc.

3. Natura : *dies, nox, humus, terra, sol, aqua, unda, mare, uentus, ignis, collis* etc.

4. Obiecte și materiale de uz curent : *rota, securis, axis, navis, aes*¹⁰.

5. Nume de animale (și din domeniul creșterii animalelor) : *pecu (s), taurus, ouis, lana, equus, sus, ursus, avis, turdus, grus, piscis, anguis, uespa, mel, uermis* etc.

6. Nume de plante și noțiuni conexe : *alnus, quercus, glans, aesculus, acer, fagus, nux, ulmus, salix, hordeum, milium*¹¹, *palea* etc.

7. Adjective curențe : *novus, vetus, iuuenis, senex, ruber, flavus, medius, dexter, mollis, suavis* etc.

8. Pronume personale, nedefinite, elementele componente ale demonstrativelor și ale celorlalte pronume.

9. Numerales (numai *mille* are origine necunoscută).

10. Verbe care denumesc acțiunile cele mai generale ; *facio, do, sto, fero, teneo, eo, uelho, uiuo, morior, bibo, edo, dormio, emo, linquo, sequor, ago* etc.

11. Instrumentele gramaticale (vezi și punctele 8 și 9), chiar dacă, datorită scurtimii lor și deselor înnoiri, etimologia unora nu e suficient de clară : *ab, sub, ob, ante, in, pro, ex, et, sed, ut, ubi* etc.

Desigur că elementele indo-europene ale vocabularului latin nu se rezumă la categoriile enumerate mai sus ; ele sînt prezente și în alte sfere ale vocabularului, unde nu formează însă grupuri compacte. Se observă, în general, că în diversele terminologii ale unui anumit domeniu de activitate, acțiunile cele mai generale, obiectele cele mai comune, care nu presupun o tehnică specializată, sînt de origine indo-europeană. Astfel, în limbajul agricol, sînt indo-europene verbele *aro, sero, colo*, numele a două cereale (*hordeum* și *milium*), *ager* etc., în timp ce uneltele, numeroase

⁸ Cf. Meillet, *Introduction*, p. 349 și urm. ; id., în Ernout-Meillet, p. VIII ; Ernout, *Aspects*, p. 6 și urm. ; Cousin, *Évolution*, p. 17 și urm. etc.

⁹ Și pentru aceste liste e valabilă observația de mai sus, p. 29 : considerăm indo-europene cuvintele moștenite de limba latină dintr-o fază anterioară, indiferent dacă atestarea lor cuprinde numai o parte a domeniului indo-european.

¹⁰ E neclar dacă semnificația primară a acestui cuvînt e „cupru” sau „bronz”. Se poate observa că nici fierul, nici alte metale intrate mai tîrziu în uzul meseriașilor n-au denumiri indo-europene.

¹¹ Numai aceste două nume de cereale au origine indo-europeană necontestată.

plante și animale sînt împrumuturi sau formații latine. În vocabularul administrativ și politic sînt indo-europene, evident cu sensul specializat ulterior, cuvinte ca *ciuis*, *rex*, majoritatea terminologiei fiind însă constituită din elemente etrusce, de origine obscură sau din formații latine. În limbajul juridic: *lex*, *ius*; în cel militar: *arma*, *scutum*; în cel religios: *deus*, *flamen*, *sacer* etc.

În linii mari, valoarea stilistică a cuvintelor indo-europene din limba latină este neutră; frecvența întrebuințării lor precum și faptul că exprimă noțiunile cele mai generale nu au permis decît rareori colorarea stilistică a acestor termeni; ba mai mult, s-a produs neutralizarea unor cuvinte despre care sîntem în drept să presupunem că aveau la origine o anumită culoare stilistică. F. de Saussure¹² și A. Meillet¹³ au atras atenția asupra caracterului expresiv al cuvintelor cu vocalismul radical *a*, denumind defecte fizice, activități cu caracter vulgar etc.: *caluus*, *paruus*, *caecus*, *laeuus*, *aeger*, *frango*, *spargo*¹⁴ etc. În limba latină, valoarea expresivă a acestor termeni s-a șters cu desăvîrșire: *paruus* nu e decît opusul lui *magnus* și, pentru expresivitate, limba recurge la alți termeni: *minutus*, *pusillus*, *pisinnus* etc.; *caecus* poate fi folosit figurat în cel mai înalt stil: *caeca murmura* (Verg., *Aen.*, 10, 98) etc.

Pe de altă parte, cînd pentru aceeași noțiune există mai multe denumiri, cea de origine indo-europeană aparține limbajului îngrijit, cu oarecare culoare arhaică, adesea poetică: *edo* față de *mando* și *manduco*, *os* față de *bucca* sau *gula*, *fero* față de *porto*, *uber* față de *mamma*, *aedes* și *domus* față de *casa*, *pater* față de *tata* etc.

Înnoirea permanentă a vocabularului a dus cu timpul, cum era de așteptat, la o scădere a proporției elementului indo-european în lexicul latin. Caracterele morfologice și stilistice, expuse mai sus, ale cuvintelor de origine indo-europeană au fost în mare măsură factorii care au contribuit la eliminarea unora din ele: scurtimea lor, flexiunea aberantă, apartenența la limbajul ales, artificial la un moment dat, au slăbit rezistența acestor cuvinte la tendințele de înnoire.

Am arătat mai sus (p. 29—30) cîteva cazuri și categorii de înlocuiri ale termenilor indo-europeni. Ne rămîne să examinăm, în încheiere, în favoarea cărui element component al lexicului latin se produce, în primul rînd, această scădere a greutății specifice a elementului indo-european. Se observă, în tot cursul istoriei limbii latine, progresul verbelor frecventative, care devin sinonime cu verbele simple și apoi le iau locul; uneori înlocuirea s-a produs încă înaintea perioadei literare iar formele simple nu sînt de loc atestate sau apar exclusiv la gramatici și glosatori: *horior* (Ennius) înlocuit prin *hortor*, **guno* (*degungere* atestat la Festus Pauli, 63, 7) prin *gusto*, **opio* (*praedopiont*? ib., 222, 24) prin *opto*; *poto* înlocuiește un verb de la care nu avem decît participiul *potus*. Fenomenul continuă și mai tîrziu, și în unele cazuri frecventativul nu e cunoscut decît din limbile romanice; cîteva exemple: *audeo* — **auso* (fr. *oser*), *cano* — *canto*, (*ad*)*iuvuo* — *adiuto*, *iacio* — *iacto*, *no* — *nato*, *obliviscor* — **oblito* (rom. *uita*), *pello* — *pulso*, *quatio* — *quasso*, *scindo* — **scisso*, *sternuo* —

¹² *Recueil*, p. 584 și urm., 595 și urm.

¹³ *Esquisse*, p. 169 și urm. Cf. și Ernout, *Aspects*, p. 7 și urm.

¹⁴ La majoritatea cuvintelor cu vocalism *a* etimologia indo-europeană e neclară; am reținut în lista de aici numai cazurile unde se pot aduce corespondente sigure din alte limbi.

sternuto etc. O situație analogă o prezintă, la nume, diminutivele : extinderea lor numerică se produce paralel cu slăbirea nuanței de diminutivare a sufixului (ceea ce atrage acumularea de sufixe) : *mala* e înlocuit în limbile romanice prin *maxilla*, *unguis* prin *ungula*, *auris* prin *auricula*, *genu* prin *genuculum*, *agnus* prin *agnellus* etc.¹⁵.

Din aceste două exemple se poate constata că formațiile latine sînt cele care cîștigă masiv teren în dauna vechilor termeni indo-europeni. Prin aceasta arhaismele indo-europene sînt parțial eliminate, dar caracterul indo-european al limbii latine nu-și pierde claritatea, deoarece atît rădăcinile cuvintelor formate pe teren latin, cît și elementele de formație sînt indo-europene.

II. ÎMPRUMUTURI DIN LIMBILE ITALICE¹⁶

Contactul dintre limba latină, limbă a Romei și a cîtorva cetăți din Latium, și celelalte limbi indo-europene vecine (osca, umbriana și dialectele minore, zise „sabelice”) a fost îndelungat și strîns. Începuturile acestui contact pot fi cu greu determinate cronologic (pentru secolul VIII î.e.n. există informații aproape sigure) și nu puțini sînt aceia care, negînd unitatea lingvistică „italică”, atribuie concordanțele dintre latină și osco-umbriană tocmăi acestor vechi și îndelungate relații de vecinătate¹⁷ care nu au încetat decît o dată cu extincția idiomurilor italice (secolul II e.n., poate și mai tîrziu). Perioada cea mai veche a contactului latino-osco-umbrian (secolele VIII—VI) ne e sugerată de o serie de legende : răpirea sabinelor, originea sabină a regelui Numa, sosirea la Roma, în primii ani ai republicii, a lui Attius Clausus cu 5 000 de clienți (cifra e dată de Dionis din Halicarnas, V, 40) etc., toate dovedind importanța raporturilor amintite. Și pentru această primă perioadă, dar mai ales pentru cea următoare, caracterizată prin cucerirea Italiei de către romani și prin supunerea și romanizarea treptată a populațiilor italiote, trebuie să presupunem un foarte extins bilingvism, atît în rîndurile romanilor, cît și, mai cu seamă, în ale italoților¹⁸. Avînd în vedere raportul numeric dintre cuceritori și cuceritori, favorabil celor dintîi, se poate afirma că răspîndirea limbii latine a avut ca agenți mai ales vorbitori italoți care au învățat mai mult sau mai puțin bine limba latină. Pe acest fapt se bazează teoria celebră, dar foarte discutabilă (cel puțin în formele ei extreme), a substratului osco-umbrian al latinei vulgare, emisă de G. I. Ascoli (AGI,

¹⁵ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 189 și urm. Cousin, *Évolution*, p. 107 și urm.

¹⁶ Lucrarea fundamentală în acest domeniu, de unde provine cea mai mare parte a materialului folosit în capitolul de față, este Ernout, *Éléments dialectaux*.

¹⁷ Vezi o expunere a discuțiilor recente cu privire la această problemă la I. Fischer, SCL, IX, 1958, 4 p. 543—555. Tipul concordanțelor pare totuși să demonstreze existența unei unități inițiale, chiar dacă pentru o perioadă foarte îndepărtată în timp.

¹⁸ Mărturiile literare ale bilingvismului, deși ar putea fi considerate că ilustrează situații individuale, sînt bine cunoscute : Plaut, umbrian din naștere, scrie în cea mai pură latină. Ennius se lăuda (Gell. 17, 17, 1) că are trei inimi, deoarece vorbește trei limbi, latina, greaca și osca ; samniții, vorbitori ai limbii osce, erau, înainte de cucerirea romană, bilingvi și în sensul că vorbeau osca și greaca ; cf. textele grupate de Ernout, *Éléments dialectaux*, p. 19.

X, p. 1 și urm.)¹⁹. Un lucru însă trebuie reținut: în efortul depus în vederea constituirii unei limbi latine literare, normate, unul din aspectele cele mai importante (cunoscut din numeroase pasaje din autori) este lupta pentru impunerea uzului lingvistic de la Roma, *urbanitas*, împotriva particularităților fonetice, morfologice, lexicale (poate și sintactice) de la țară, *rusticitas*, iar felul de a vorbi la țară, *sermo rusticus*, pare să fie tocmai limba latină împănată cu elemente dialectale osco-umbriene. Această situație, după cum vom vedea, determină natura împrumuturilor lexicale dialectale în limba latină.

Materialul epigrafic și de glose rămas de la limbile italice nu e suficient pentru stabilirea elementului osco-umbrian al vocabularului latin, dar, permițând cunoașterea evoluției fonetice a cuvintelor indo-europene în aceste limbi, ne oferă posibilitatea de a determina, printre cuvintele cu etimologie indo-europeană, pe cele care nu sînt moștenite direct (și deci nu respectă legile de evoluție în latinește a sunetelor indo-europene), ci prezintă tratamente specific osco-umbriene.

Urmează să examinăm acum locul și rolul elementului osco-umbrian în structura diverselor sectoare ale limbii latine.

Tratamentul fonetic al sunetelor indo-europene diferă, după cum s-a arătat, în oscă și umbriană de cel din limba latină. În urma acestui fapt, pătrunderea elementelor osco-umbriene în lexic provoacă modificări în distribuția fonemelor latine. Astfel, de exemplu, *b*-inițial este aproape inexistent în indo-europeană; limba latină are un număr de aproximativ 220 de cuvinte cu *b*-inițial, din care mare parte sînt împrumuturi; majoritatea acestora sînt de proveniență necunoscută, unele însă sînt sigur de origine dialectală (*baeto*, *bafer*, *bardus*, *bitumen*, *bos*, *botulus*, *brattea*, *bruscus*, *brutus*, *bufalus*, *bufo* etc.). O situație și mai clară o prezintă *-f-* intervocalic, care nu ar exista de loc în limba latină²⁰, deoarece în poziția amintită aspiratele indo-europene *bh* și *dh* (care sînt la originea lui *f* latin) devin *b* și *d*; cele mai multe exemple de *-f-* intervocalic se găsesc în împrumuturi dialectale (*rufus*, *scrofa*, *uafer*, *bufalus*, *bufo*, *tofus*).

Structura morfologică a limbii latine nu pare să fi suferit modificări în urma pătrunderii elementului dialectal, deoarece, în general, tipurile morfologice osco-umbriene aveau corespondente clare în latinește; excepțiile, de tipul *famel*, *famul*, au fost considerate totdeauna ca un element străin.

Deși redusă cantitativ, influența elementului osco-umbrian asupra sinonimiei latine este semnificativă; exemplul cel mai clar îl oferă numele de culori: pentru „roșu” limba latină moștenise din indo-europeană adjectivul *ruber*; alături de acesta pătrund din dialecte adjectivele *rufus* și *robus*; *ruber* e termenul general, fără nuanță precisă²¹, *rufus* „roșu bătînd spre galben, roșcovan” (culoare de păr, cu nuanță peiorativă; cu timpul, *rufus* ajunge din nou la sensul general pe care îl avea în oscă); *robus* „roșcat” (culoarea boilor). Dintre numeroasele cuvinte care denu-

¹⁹ Cf. G. Devoto, *Contributi alla teoria del sostratto osco-umbro*, R. Ling. Rom., IX (1933), p. 229–245.

²⁰ Dacă facem abstracție de reduplicarea *fefelli* și de formațiile latine de tipul *de-fendo*.

²¹ Despre aceste cuvinte vezi J. André, *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine* (Teză), Paris, 1949, p. 75 și urm.

mesc galbenul²², *giluus* și *heluus* sînt dialectale, cel dintîi făcînd parte din terminologia crescătorilor de cai, cel de al doilea denumind un galben bătînd spre roșu (culoare a boilor, a unor struguri etc.).

Din discutarea exemplelor de mai sus s-a putut întrevedea și repartiția stilistică a împrumuturilor dialectale; aceasta confirmă caracterul rustic al elementului osco-umbrian. Un important grup îl constituie termenii direct legați de agricultură și de creșterea animalelor: nume de animale (*anser* „gîscă”, *bos* „bou”, *iuvencus* „juncan”, *lupus*²³ „lup”, *scrofa* „scroafă”), termeni referitori la produse agricole și tehnică agricolă (*botulus* „cîrnaț”, *bria* „uas uinarium”²⁴, *buris* „pars aratri posterior decuruata”²⁴ *caseus* „brînză”), ocupații agricole (*opilio* „oier”) etc.²⁵. Alți termeni fac parte din limbajul familiar: *bardus* „prost”²⁴, *brutus* „stupid”, *catus* „ascuțit, șiret”, *iubilo* „a striga”²⁶, *uafer* „șiret”. Atît din cauza sensului lor (de cele mai multe ori tehnic), cît și din cauza culorii lor familiare, cuvintele dialectale apar relativ rar în textele literare, ceea ce nu îngăduie o apreciere clară a importanței reale a elementului osco-umbrian în vocabularul latin. E de presupus că multe cuvinte dialectale (sau dublete dialectale ale unor cuvinte romane²⁷) au circulat în limba vorbită fără să fi pătruns în texte sau au avut în vorbire o frecvență mai mare decît cea din texte. Un indiciu pentru aprecierea mai exactă a situației îl oferă soarta elementului osco-umbrian în limbile romanice. Se observă, pe de o parte, păstrarea în destul de largă măsură a cuvintelor de origine dialectală: *bos* și *lupus* sînt panromane, *iuvencus* se păstrează în italiană și română, *scrofa* în română, italiană, retoromană, *botulus* în franceză și unele dialecte italiene, *caseus* în română, italiană, sardă, spaniolă și portugheză, *iubilo* în sardă și retoromană, *uafer* în cîteva dialecte din sudul Italiei etc. Pe de altă parte, limbile romanice atestă existența unor cuvinte dialectale absente din texte: *bufalus* (atestat numai la Venantius Fortunatus, 7, 4, 21), **morfere* (= *mordere*; cf. it. napolit. *morfente*), **scofina* (= *scobina* „pilă”; cf. it. *scoffina*), **tafanus* (= *tabanus* „tăun”; cf. it. *tafano*) etc.²⁸ Răspîndirea pe o arie destul de puțin întinsă a unora dintre acești termeni confirmă caracterul lor dialectal.

Din faptele expuse mai sus se poate desprinde concluzia că elementul osco-umbrian, deși redus din punct de vedere numeric²⁹, a jucat un rol destul de important, mai ales în limba vorbită și în terminologia agricolă.

²² Cf. J. André, *op. cit.*, p. 128 și urm.

²³ Cf. totuși etimologia propusă de E. Benveniste și V. Pisani, ap. Ernout-Meillet, p. 371.

²⁴ Originea dialectală a acestui termen e nesigură.

²⁵ Lista ar putea fi mult extinsă dacă am ține seama de toate cuvintele înregistrate de Ernout în lexiconul anexat lucrării citate. Nu am reținut însă aici decît termenii socotiți dialectali în dicționarul etimologic Ernout-Meillet.

²⁶ „Vt *quiritare* urbanorum, sic *iubilare* rusticorum”, Varro, *Ling.*, 5, 68.

²⁷ Cf. semnificativa indicație din *Appendix Probi*: *sibilus non sifilus*, în care termenul condamnat are fonetismul dialectal; cf. de asemenea: *figulus non figel*, *masculus non mascel*.

²⁸ Cf. Ernout, *Éléments dialectaux*, p. 75 și urm.; vezi de asemenea, G. Rohlfs, *ZRPh.*, XLVI (1926), p. 155 și urm.

²⁹ Amintim că alături de exemplele discutate mai există și alte cuvinte cu un fonetism neroman; neavînd însă siguranța originii acestora, le-am exclus din discuție.

III. ÎMPRUMUTURI DIN ETRUSCĂ³⁰

Originea etruscilor, data stabilirii lor în Italia, precum și drumul pe care l-au urmat sînt obscure și formează obiectul unor controverse a căror încheiere nu e încă de întrevăzut. Există însă dovezi suficiente pentru a se putea stabili, începînd cu secolul VIII, preponderența politică și militară a etruscilor pe o mare parte a Italiei, de la nord (Galia Cisalpină) pînă în Campania, poate chiar mai spre sud, fiindcă tradiția greacă vorbește de luptele dintre etrusci și coloniile grecești din Sicilia. De altfel, contactul cu grecii, al cărui rol este esențial în constituirea culturii etrusce, nu s-a limitat la ciocnirile războinice din colonii : există mărturii despre relațiile comerciale dintre Milet și Etruria, iar monumentele de artă, scrierea, diverse aspecte ale tehnicii atestă de asemenea o puternică influență greacă. În expansiunea lor către sud, etruscii au cucerit cea mai mare parte a Latiumului, inclusiv Roma, pe care o stăpînesc din secolul VII pînă la sfîrșitul secolului VI (sau începutul secolului V). Apogeul puterii etrusce, a doua jumătate a secolului al VI-lea, coincide cu începutul declinului : înfrînți la Cumae (524), vor avea de susținut atacurile grecilor, samniților, romanilor și galilor. În 509, după tradiție, Roma se liberează de regii etrusci, proclamînd republica aristocrată ; timp de un secol romanii se războiesc cu cetățile etrusce de la nord în frunte cu Vei ; în 396 cetatea cade și o dată cu ea cea mai mare parte a Etruriei meridionale. Luptele continuă cu celelalte cetăți și în 295 Roma supune toate cetățile etrusce ; răscoalele ulterioare și participarea etruscilor la războaiele punico sau la cele cu Pyrrhus nu opresc romanizarea totală a Etruriei. Limba etruscă, sprijinită de o literatură destul de bogată (cu caracter religios în primul rînd, dar avînd și opere beletristice), și-a continuat existența, stingîndu-se probabil în secolul I î.e.n.

În toată această îndelungată perioadă de contact între limba etruscă și cea latină, cînd viața politică, religioasă și culturală a romanilor a stat sub influența directă a etruscilor, un număr însemnat de cuvinte etrusce (includem aici și cuvintele pe care etruscii le-au împrumutat din grecește) au pătruns în limba latină. Determinarea precisă a acestora nu e însă ușoară, deoarece etrusca e practic necunoscută iar mărturiile gramaticilor antici sînt și puțin numeroase și nesigure. Se recurge de aceea la o metodă asemănătoare cu aceea folosită pentru determinarea elementului dialectal : structura deosebită a cuvintelor. În cazul nostru, se poate atribui proveniența etruscă unor cuvinte formate cu sufixe pe care le regăsim în numele proprii de origine etruscă sigură. Dăm mai jos cîteva grupe de asemenea cuvinte :

1. Formații cu sufixul *-na* (*-ena*, *-ina*, *-enna*, *-inna*) : *trasenna* „cursă pentru păsări”, *catena* „lanț”, *galena* „galenă, minereu de plumb”, *sagina* „grăsime, îngrășămînt”, *harena* „nisipul arenei”, *culina* „bucătărie”, *sculna* „arbitru”.

2. Formații cu sufixul *-rnus*, *-rna* : *lacerna* „manta cu glugă”, *nassiterna* „vas, stropitoare”, *taberna* „dugheană”, *furnus* „cuptor” ; aici

³⁰ Lucrarea de sinteză în acest domeniu e A. Ernout, *Les éléments étrusques du vocabulaire latin*, în *Philologica* (I), p. 21 și urm. (reprodus după BSL, XXX (1930), 1, p. 82 și urm).

se pot adăuga cuvinte grecești pătrunse prin intermediul etrusc: *cisterna* (gr. κίστη) „cisternă”, *lanterna* (gr. λαμπτήρ) „lanternă”.

3. Formații cu grupul *-mn-* (*-mno-*, *-mna-*, *-mnia-*, *-mena-*, *-mina-*): *aerumna* „supărare etc.” (la origine poate „povară”), *columna* „coloană”, *antemnae* „vergele (la pînza corăbiei)”, *damnum* „pagubă”.

4. Formații în *-is(s)a*, *-us(s)a*³¹: *mantis(s)a* „adaus (la greutate), supliment”³², *cerus(s)a* „ceruză, alb de plumb”.

5. Formații în *-nt(h)-*, *-nd-*³³: *lucuns* „un fel de prăjitură”; *turunda* „prăjitură rituală”, *frunda* „praștie”, *rudens* „odgon” etc.³⁴.

La aceste grupuri se adaugă cîteva cuvinte izolate despre care avem mărturii că provin din etruscă (*balteus* „curea”, *histrion* „actor”, *lanista* „stăpîn de gladiatori”, *subulo* „flautist”) sau care par să prezinte corespondențe cu anumite cuvinte (sau nume) etrusce din inscripții (*fenestra* „ferastră”, etr. *Fnesci*, *popa* „slujbaş al cultului” etr. *pupa*) precum și un număr relativ ridicat de cuvinte de origine greacă, al căror fonetism nu permite presupunerea unui împrumut direct (*sporta* „coș”, gr. acuzativ σπυρίδα, *cotoneum* „gutuie”, gr. κιδώνιον, *gruma* „instrument al agri-mensorilor”, gr. γρόμων, *triumphus* „triumf”, gr. θρίαμβος etc.).

Pentru a aprecia locul elementului etrusc în vocabularul latin, trebuie cercetată mai întîi măsura în care cuvintele etrusce s-au asimilat cu fondul vechi al lexicului. Faptul că gramaticii latini nu dau decît un număr infim de informații asupra influenței etrusce (în timp ce atribuie cuvinte vechi latine împrumutului din grecește) nu dovedește altceva decît ignorarea de către ei a limbii etrusce și nu poate fi invocat în sprijinul unei asimilări complete a elementului etrusc. Ceea ce interesează în primul rînd nu este dacă vorbitorii romani aveau sau pierduseră sentimentul originii etrusce a unor cuvinte³⁵, ci dacă aceste cuvinte constituiau sau nu un corp străin în ansamblul lexicului (originea în sine a unui cuvînt sau a altuia fiind indiferentă pentru vorbitorul de rînd și fără importanță pentru structura unei limbi). Este evident că problema nu se pune în același fel pentru toate cuvintele etrusce; o parte din ele, a căror structură poate fi încadrată în tipuri existente, s-au putut asimila total, în timp ce altele, cu aspect insolit, au rămas la periferia lexicului ca un element străin, lucru întărit și de caracterul tehnic special al cuvintelor respective. În prima categorie pot intra formațiile în *-eus* (*balteus*, *puteus* etc.), cele în *-ena* și *-ina*, care pot fi încadrate în tipuri cunoscute, apoi cuvinte ca *urbs* (încadrat în tipul *mons*, *frons*), *satelles* (tipul *eques*), *fenestra* (cf. numele de instrument în *-tro-*), *histrion* (tipul popular în *-on-* etc.); în cea de a doua, termeni tehnici ca *mantisa*, *gemursa*, *turunda*, *lucuns* etc.

Însuși faptul că cu ajutorul unuia dintre sufixele etrusce, *-ennus*, s-au format cuvinte noi, de la radicale latine, vine în sprijinul ideii că sufixul era simțit ca străin: e vorba de termeni din limbajul comediei, în care hibridizarea avea efect umoristic: *dossennus*, personaj al atela-

³¹ Cf. și mai jos, împrumuturi mediteraneene.

³² Pentru acest cuvînt există mărturia lui Festus (F.P. 119,9): *mantisa* — *additamentum dicitur lingua Tusca*...

³³ Și pentru această categorie vezi mai jos, împrumuturi mediteraneene.

³⁴ Trebuie precizat că originea etruscă a termenilor menționați nu e absolut certă; e vorba numai de presupuneri verosimile (din punct de vedere morfologic, dar și semantic, după cum se va vedea mai jos).

³⁵ Cf. Devoto, *Storia*, p. 79.

nelor, de la *dossus*, *sociennus* „complice” de la *socius* (Plaut, *Aul.*, 659), *leuenna* „ușuratec” de la *leuis* (Laberius). Nu avem de a face deci cu o productivitate reală a unui sufix etrusc.

Influența etruscă s-a exercitat asupra unor domenii variate ale vieții romane, începînd, în epoca dominației politice, cu organizarea statală, militară și religioasă, și sfîrșind, în epoca decadenței, cînd etruscii exercitau la Roma meserii umile, cu termenii tehnici ai acestor meserii. Dăm mai jos, grupați pe domenii, cîtiva termeni care ar putea fi de origine etruscă:

1. Viața politică: *urbs* „oraș”, *populus* „popor”, *plebs* „plebe”, poate și *seruus* „sclav”.

2. Religie (în afara numelor proprii de divinități): *popa*, „slujitor (de rang inferior) al cultului”, *fauisae* „șanț cu apă în jurul templului”, *turunda*, *puteal* „împrejmuire a unui loc lovit de trăsnet”.

3. Organizare militară: *triumphus*, *clupeus* „scut”, *satelles* „soldat din gardă” poate și *miles* „soldat”.

4. Arhitectură: *columna* „coloană”, *puteus* „fîntînă”.

5. Meserii, comerț și obiecte de civilizație: *gruma*, *catena*, *galena*, *santerna* „borax”, *lam(i)na* „lamă de metal”, *lucuns*, *cisterna*, *nassiterna*, *taberna*, *mantisa*, *balteus*.

6. Spectacole: *histrio*, *lanista*, *persona* „mască, rol”.

După cum se poate observa, e vorba în mare parte de termeni tehnici specializați, avînd uneori caracter popular. Fiind adesea legați de o anumită tehnică sau de o anumită organizare și avînd un aspect formal neobișnuit, cei mai mulți dintre acești termeni nu s-au păstrat în limbile române. S-au menținut numai cîtiva, al căror caracter morfologic permitea asimilarea cu lexicul curent și al căror sens era mai puțin supus schimbărilor care se puteau produce în practica unor meserii sau în detaliile unei organizări (*puteus*, *balteus*, *lamina*, *catena*). În general se observă o tendință de eliminare a împrumuturilor etrusce, vocabularul tehnic latin intrînd sub influența mult mai puternică și mai durabilă a limbii grecești³⁶.

Cu toată importanța cantitativă pe care aportul etrusc a avut-o la un moment dat, mai ales în primele secole, se poate afirma că structura limbii latine nu a suferit modificări de pe urma pătrunderii cuvintelor etrusce.

IV. ÎMPRUMUTURI „MEDITERANEENE”

Există în limba latină o serie de termeni denumind plante, animale sau obiecte de civilizație, care se regăsesc și în alte limbi din bazinul Mediteranei, fără ca fonetismul lor să permită nici deducerea unui prototip indo-european, nici a unui împrumut direct din una din aceste limbi³⁷. S-a presupus că e vorba de termeni proveniți dintr-o limbă vorbită în bazinul mediteranean înaintea așezării populațiilor indo-europene din epoca istorică. Originea acestei limbi (dacă e indo-europeană sau nu sau

³⁶ Cf. Ernout, *Philologica* (1), p. 7—8.

³⁷ De altfel, cu excepția limbii grecești și a unor limbi semitice, limbile mediteraneene sînt foarte vag cunoscute.

dacă avem de a face cu mai multe idiomuri, dintre care unele indo-europene) și modalitățile împrumuturilor lexicale sînt greu de precizat ³⁸. E plauzibil totuși să fi existat trei căi de pătrundere a elementelor mediteraneene în latinește : (1) contactul cu o limbă mediteraneană într-o epocă precedînd stabilirea latinilor (sau strămoșilor acestora) în Italia, (2) contactul cu limba (sau limbile) autohtone din Italia (păstrarea în lexicul populațiilor asimilate a unor elemente din substrat) și (3) preluarea unor termeni dintr-o limbă din bazinul mediteranean, după stabilirea latinilor în Latium și chiar după constituirea statului roman (intermediul etrusc sau cartaginez poate fi presupus pentru această a treia cale).

În stadiul actual al cunoștințelor noastre, încercările de repartizare dialectală și cronologică a elementului mediteranean din limba latină sînt premature ³⁹; de altfel, structura limbii latine nu a suferit modificări de pe urma aportului lexical mediteranean, astfel încît interesul pe care l-ar prezenta pentru lucrarea de față elucidarea întregii complexități a problemei este relativ redus. Ne vom mărgini deci la expunerea cîtorva criterii general admise în vederea determinării cuvintelor de origine mediteraneană ⁴⁰.

1. Existența unor asemănări între unele cuvinte latinești și grecești care nu provin din fondul indo-european, prin tradiție directă, și nu pot fi socotite împrumuturi din grecește, prin intermediul etrusc :

lat. <i>asinus</i>	„măgar”	gr. ὄνος (din sumer. <i>anšu</i> ?)
„ <i>ficus</i>	„smochin”	„ σῦκον (beot. τῦκον)
„ <i>fungus</i>	„ciupercă”	„ σπόγγος, σφόγγος „burete”
„ <i>laurus</i>	„dafin”	„ δάφνη (dialectal δαύχνη, λάφνη)
„ <i>lilium</i>	„crin”	„ λείριον
„ <i>malua</i>	„nalbă”	„ μαλάχη
„ <i>menta</i>	„izma”	„ μίνθη
„ <i>morus</i>	„mur”	„ μόνρον și μῶρα
„ <i>mulus</i>	„catîr”	„ μυχλός „măgar”
„ <i>pampinus</i>	„ramură de viță”	„ ἄμπελος
„ <i>plumbum</i>	„plumb”	„ μόλυβδος
„ <i>racemus</i>	„strugure”	„ ῥάξ „boabă de strugure”
„ <i>rosa</i>	„trandafir”	„ (F)ρόδον
„ <i>uaccinium</i>	„afin”	„ ὑάκινθος cu sens neprecis
„ <i>vinum</i>	„vin”	„ (F)οῖνος
„ <i>viola</i>	„viorea”	„ (F)ίον

2. Prezența unor oscilații fonetice străine sistemului indo-european.

³⁸ Necunoașterea limbii etrusce și a originii ei contribuie la dificultatea soluționării problemei : unii dintre acești termeni ar putea proveni direct din etruscă.

³⁹ Încercarea cea mai amplă și mai sistematică de a repartiza în arii dialectale elementul mediteranean a fost făcută de G.Devoto, *Storia*, p. 43 și urm. Vezi discutia ipotezelor lui Devoto la B. Gerola, *Substrato mediterraneo e latino*, SE, 16 (1942), p. 345 și urm.

⁴⁰ Unele din aceste criterii pot fi cu greu delimitate de cele care au servit la determinarea elementului etrusc. Nu e vorba aici de o eroare de metodă : faptele înseși fac dificilă delimitarea, deoarece e verosimil ca etrusca să fie genealogic înrudită cu limbile preindoeuropene ale bazinului mediteranean și, în orice caz, să fi suferit aceleași influențe.

a. Ezitări între surdă și sonoră ⁴¹.

lat. *cattus* și *gattus* „pisică”

„ *citrus* „cedru, lămâi” etc., gr. κέδρος ⁴²

„ *lepus* „iepure”, gr. dial. λεβηρίς „iepure de casă”.

b. Ezitări între *e* și *i* (lung sau scurt).

aresta și *arista* „spic, os de pește etc.” ⁴³.

genesta și *genista* „grozamnă”.

ilex și *elea*, numele unei specii de stejar.

3. Formații cu anumite sufixe pe care toponimia (conservatoare într-un grad ridicat a elementului de substrat) ni le indică drept mediteraneene.

a. -*issa*, -*esso* - :

carissa (adj. feminin) „șiret” ⁴⁴.

cupressus „chiparos” (cf. gr. κυπάρισσος).

b. -*ex*, -*ix*, -*ax*, -*ox*, -*ux* :

addax „gazelă”, *carex* (și *carix*) „rogoz”, *sorex* „șoarece” (cf. și gr. ὄραξ), *sentix* (*sentis*) „tufiș”, *murex* „scoica din care se extrage purpura”, *filix* „ferigă”, *camox* „capră sălbatecă”, *balux* „nisip aurifer” ⁴⁵.

c. -*uca*, -*uco* - :

eruca „omidă”, *festuca* „pai etc.”, *mastruca* „îmbrăcăminte de piele”.

d. -*urra* :

saburra „lest, balast”.

4. Structură fonetică neobișnuită pentru un cuvânt indo-european (criteriu negativ, cu valoare destul de redusă; uneori există însă analogii formale care o întăresc):

baca „bacă, fruct” (cf. gr. βάκχαρ și Βάκχος), *guttur* „gîtlej”, *hirundo* „rîndunică”, *lappa* „brusture”, *papauer* „mac”, *urna* „urnă”.

Repartiția pe sensuri confirmă originea mediteraneană a termenilor: este vorba de termeni de civilizație sau de nume de plante care cresc în bazinul Mediteranei.

⁴¹ Faptul că un număr de limbi din bazinul mediteranean nu cunoștea corelația de sonoritate e dovedit de sistemele de scriere: silabarul creto-miceni și cel cipriot, adaptări stîngace ale unei scrieri preelenice, au cîte un singur semn pentru cele trei serii de occlusive (surde, sonore, aspirate); etrusca, împrumutînd alfabetul grecesc, a renunțat la folosirea cîte unui semn din cele care notau occlusivele (β, δ, κ).

⁴² Cf. R. Fohalle, *Mélanges Vendryes*, p. 157 și urm., care dă o listă de termeni latini și grecești pentru care presupunem o origine mediteraneană: *gubernare* „a conduce”, gr. κυβερνᾶν, *gobius* nume de pește, gr. γοβιός (proveniența ambelor cuvinte în mod independent dintr-o limbă mediteraneană nu e exclusă), *grabatus* „pat”, gr. κράβ(β)ατ(τ)ος etc. Cf. și Ernout, *Aspects* p. 24 și urm.

⁴³ Alternanța se găsește și în *lepesta*, *lepista* „vas de apă”, împrumutat din gr. λεπαστή, el însuși de origine obscură.

⁴⁴ Poate etrusc, ca și *mantisa*, *fauissae*.

⁴⁵ Despre formațiile în -*k*-, vezi Ernout, *Philologica* (I), p. 133 și urm. (reprodus din BSL, XLI (1940), p. 92 și urm.).

1. Nume de plante și de produse vegetale :

arista, baca, citrus, cupressus, festuca, ficus, filix, fungus, genesta, ilex, laurus, lilium, malua, menta, morus, pampinus, papauer, porrum, racemus, rosa, sentix, uaccinium, uinum, uiola.

2. Nume de animale și de produse animale :

addax, asinus, camox, hirundo, lepus, mastruca, mulus, murex, salpuga, sorex, sorix.

3. Minerale, metale :

balux, plumbum.

4. Termeni comerciali :

saburra, urna.

Sfera de noțiuni destul de restrînsă în care întîlnim cuvintele de origine mediteraneană a făcut pe mai mulți cercetători să atribuie aceeași origine și altor termeni pentru care nu există indiciile formale enumerate mai sus, dar care se referă la aceleași domenii.

a. Nume de plante și produse vegetale : *abies* „brad”, *acinus* „strugure”, *anesum* „anason”, *caltha*, nume de plantă, *cucumis* „castravete”, *cucurbita* „bostan”, *faex* „drojdie de vin”, *fraces* „drojdie de măslina”, *napus* „nap”.

b. Nume de animale și produse animale : *cicada* „greier”, *talpa* „cîrțiță”.

c. Minerale : *ferrum* „fier” (cf. accadian *parzillu*), *palacurna* „lingou de aur” (cuvînt iberic, după Pliniu).

d. Termeni comerciali : *corbis* „coș”, *seria* „urcior” etc.

Caracterul predominant tehnic al termenilor de proveniență mediteraneană pune o problemă destul de greu de rezolvat privind răspîndirea acestor termeni în vorbirea diferitelor pături ale populației și gradul în care s-au asimilat lexicului tradițional. Fără îndoială că nu pot fi puse pe același plan, din acest punct de vedere, cuvinte ca *ferrum* și *palacurna*, cel dintîi denumind un metal de uz curent, cunoscut de întreaga populație, cel de al doilea, atestat numai la Plinius (și considerat de acesta drept provincial), folosit desigur numai de meșteșugari specializați; nu e de mirare, de aceea, că *ferrum* este păstrat în toate limbile romanice, împreună cu numeroase derivate formate pe teren latin, în timp ce *palacurna* a dispărut fără urme. Între aceste două exemple extreme există o serie de situații intermediare. În linii mari, termenii care denumesc obiecte ⁴⁶ devenite și rămase uzuale sînt cel mai bine asimilați, menținîndu-se pînă în limbile romanice (adesea alături de un număr de derivate) ⁴⁷; astfel, au o largă răspîndire romanică termeni ca *baca, ficus, laurus, menta, morus, napus, racemus, pampinus, papauer, rosa, uinum*; *asinus, lepus*; *plumbum*. Cu cît difuzarea termenului în mase a fost mai redusă (datorită caracterului tehnic mai pronunțat, răspîndirii mai puțin largi a unui animal sau a

⁴⁶ În sensul cel mai larg al cuvîntului : plante, animale, obiecte de civilizație etc.

⁴⁷ Desigur că factorul formal deține un rol în procesul de asimilare : *palacurna*, de exemplu, are un aspect prea insolit pentru a nu fi considerat de vorbitori drept cuvînt străin.

unei plante etc.) cu atât și aria romanică a cuvîntului este mai restrînsă ; sînt reprezentați numai în unele limbi romanice termeni ca *citrus*, *cucumis*, *festuca*, *filix*, *fungus*, *ilex*, *malua* ; *cicada*, *mulus* ; *seria* etc. Unele cuvinte, provinciale încă în antichitate, se mențin pe vechiul teritoriu : *camox*, cuvînt alpin, păstrat numai în franceză și italiană (atestat numai o singură dată în textele latine), *balux*, cuvînt iberic, după Plinius, păstrat în spaniolă etc. În sfîrșit, unele cuvinte par să nu fi pătruns niciodată realmente în vocabularul curent ; acestea au ieșit cu timpul din circulație : *sentix* (deși a format cîteva derivate latinești și e atestat încă de la Plaut), *addax*, cuvînt probabil african, atestat la Plinius, *mastruca*, cuvînt iberic, *salpuga* etc.

În concluzie se poate afirma că, fără a fi exercitat o influență sensibilă asupra structurii morfologice a limbii latine ⁴⁸, elementul mediteranean ocupă un loc destul de important în lexicul limbii latine mai ales în cîteva domenii precis delimitate, și în primul rînd în denumirea florei și a faunei.

V. ÎMPRUMUTURI GRECEȘTI

Influența cea mai puternică, mai profundă, și, în consecință, mai durabilă care s-a exercitat asupra vocabularului latin a fost cea grecească. Începuturile ar putea fi fixate prin secolul al VII-lea î.e.n., de cînd datează primele vase protocorintiene găsite în centrul Italiei, atestînd contacte comerciale cu grecii ⁴⁹. Încetarea influenței grecești coincide cu sfîrșitul existenței limbii latine ca limbă unitară și cu întreruperea legăturilor între Imperiul de răsărit și succesorii celui de apus ⁵⁰. Caracteristică pentru influența greacă asupra limbii latine este complexitatea ei, atât prin originea diversă, din punct de vedere geografic, a surselor împrumutului cît și prin varietatea căilor de pătrundere și de difuzare a termenilor grecești în diversele pături ale societății romane. Din acest din urmă punct de vedere, se pot distinge două categorii principale de împrumuturi, după modalitățile de pătrundere a elementului grecesc : cea dintîi, cea mai veche dar continuînd neîntrerupt pînă la sfîrșitul imperiului, e cea orală și populară, cea de a doua începînd din secolul al treilea î.e.n. și continuînd paralel cu prima, e cea scrisă, literară în sensul larg al termenului. Para-

⁴⁸ Schimbările structurii fonetice prin influența substratului nu se datoresc pătrunderii în limbă a anumitor cuvinte.

⁴⁹ Cf. Devoto, *Storia*, p. 89. Desigur că prezența mărfurilor nu implică în mod obligatoriu prezența negustorilor greci (și deci a unui contact lingvistic propriu-zis), importul putînd fi făcut prin intermediari italici sau etrusci (vezi mai sus, p. 37' cuvinte grecești pătrunse prin intermediul etrusc). Aportul lexical grec este probabil de dată mai recentă, a doua jumătate a secolului al VI-lea. O expunere a dificultăților de datare și o încercare de periodizare la G. Devoto, *I primi grecismi nella storia della lingua latina*, în *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire orientales et slaves*, V, 1937 (Mélanges Boisacq, p. 327 și urm.)

⁵⁰ Nu e, desigur, vorba de o dată precisă și de o întrerupere totală. Legăturile Bizanțului cu occidentul n-au încetat cu desăvîrșire, au existat perioade (ca aceea a lui Iustinian) cînd limitele imperiului de răsărit s-au extins spre vest ; în sfîrșit, puternicul grup lingvistic din sudul Italiei (Grecia mare) nu și-a încetat existența în cursul stăpînirii romane, și pînă azi există sate elenofone pe acest teritoriu.

lelismul celor două categorii se concretizează și în existența unor dublete, fonetice și morfologice, uneori și semantice :

<i>delphinus</i> , -i (popular),	<i>delphis</i> , -inis (literar)	din gr. δελφίς
* <i>luncea</i> , -ae ⁵¹	„ <i>lynx</i> , -cis	„ din gr. λύγξ
<i>magida</i> , -ae	„ <i>magis</i> , -dis	„ „ μαγίς
<i>citera</i>	„ <i>cithara</i> ⁵²	„ „ κιθάρα
<i>scema</i> , -ae	„ <i>schema</i> , -tis	„ „ σχῆμα
<i>tumum</i>	„ <i>thymum</i>	„ „ θύμον
<i>tursus</i>	„ <i>thyrsus</i>	„ „ θύρσος
<i>cicinus</i>	„ <i>cycnus</i>	„ „ κύκνος
<i>elephantus</i> , -i		
și * <i>olifantus</i>	„ <i>elephas</i> , -ntis	„ „ ἐλέφας
<i>dromeda</i> , -ae	„ <i>dromas</i> , -dis	„ „ δρομάς

Este, de aceea, necesar ca studiul elementului grec din vocabularul latin să țină seama de existența acestor două categorii chiar dacă uneori nu se poate face o distincție absolut riguroasă între împrumuturile populare și cele literare (observația este valabilă mai ales pentru terminologia creștină, pe care o vom trata, din această cauză, separat).

A. ÎMPRUMUTURI ORALE (POPULARE)

Înainte de a deveni modelele romanilor în domeniul literaturii, filozofiei sau al artelor plastice, grecii, alături și mai mult decât alte popoare din bazinul mediteranean, i-au inițiat pe romani în numeroase sectoare ale vieții materiale. Prezența la Roma, în număr crescând, a navigatorilor, comercianților, meseriașilor greci, aducerea în cetatea învingătoare și stăpînă a lumii elenistice a unor sclavi orientali cu cele mai diferite aptitudini și ocupații, atracția exercitată de Roma și de alte orașe prospere ale Italiei asupra unor profesioniști sau aventurieri de tot felul, începînd de la medici, filozofi, retori, actori sau muzicieni pînă la preoți, astrologi, curtezane etc., toată acea masă de *Graeculi esurientes*, a căror desfășurare ne e prezentată, din punct de vedere roman, de Iuvenal, iar din cel grec de Lucian, și la a căror conversație asistăm în cina lui Trimalchio, au constituit prilejul unui contact lingvistic foarte puternic mergînd pînă la bilingvism ⁵³. Timp de mai bine de un mileniu, vocabularul latin s-a îm-

⁵¹ Cf. REW, 5192.

⁵² Cf. recomandăția din *Appendix Probi*: *cithara non citera*.

⁵³ Problema extinderii bilingvismului la Roma, a categoriilor sociale bilingve și a evoluției istorice a acestui fenomen este controversată și discutarea ei nu prezintă un interes deosebit pentru lucrarea de față. Amintim că Meillet, *Esquisse*, p. 111 și urm., bazat pe numeroasele jocuri de cuvinte plautine insesizabile pentru cei care nu ar înțelege grecește, ajunsese la concluzia că publicul umil din vremea lui Plaut cunoștea un număr mare de cuvinte grecești familiare. Într-un articol recent, *La connaissance du grec à Rome*, REL, 34 (1956), p. 111 și urm., P. Boyancé contestă interpretarea lui Meillet și socotește că numai publicul cultivat, și începînd dintr-o epocă ceva mai tîrzie (secolul II î.e.n.) cunoștea limba greacă. Oricum ar fi, nu poate exista îndoială asupra faptului că, pe măsură ce înaintăm în timp, un număr din ce în ce mai mare de locuitori ai Romei și ai Italiei, printre ei și oameni de condiție umilă, știau grecește (fie că aceasta era limba lor maternă sau limba de civilizație pe care o foloseau, fie că o învățaseră în școală sau în contactul cu grecii); convivii Cinei lui Trimalchio erau în orice caz bilingvi.

bogătit datorită acestui contact, cu elemente grecești în cele mai variate sectoare ale sale.

O dificultate majoră în studiul istoric al aportului grecesc în limba populară o constituie faptul că materialul de care dispunem provine în primul rînd din textele literare, care nu oglindesc decît parțial realitatea vorbită: pe de o parte, atestările unui cuvînt nu sînt concludente pentru data pătrunderii lui în limbă; în această ordine de idei, e de remarcat că domeniile în care s-a exercitat influența populară grecească nu-și găsesc decît în mică măsură locul în textele literare⁵⁴; pe de altă parte, criteriile formale (adaptări la fonetismul latin) care ar putea îngădui datarea unui împrumut nu transpar în texte, fie că în cursul tradiției manuscrise s-au operat „corectări” (introducerea lui *y*, a aspiratelor, a lui *z* etc.), fie că circulau concomitent două forme, una mai corectă, alta mai „vulgară”: *cannabis* și **canepa* (rom. *cînepă*), *castanea* și **castinea* > v.g.s. *chestinna*) *asarum* și **aserum* (it. *asero*) etc.⁵⁵.

Pentru unele cuvinte, certitudinea vechimii împrumutului se bazează pe particularitățile fonetice grecești dialectale, precedînd perioada κοινή: păstrarea lui *F* (*υ*) intervocalic (probabil ahean), a lui *ā* (doric); astfel, alături de numele propriu, prin el însuși semnificativ, *Achiui* „aheeni” (din **ΑχαιFοί*, cu transformarea latină a diftongului *ai* în *i*), se poate cita *olīua* „măslină” (din *ἐλαίFα*, cu transformarea lui *e* în *o*, înainte de *l* velar; cf. **olifantus*); apoi *machina* (din *μᾱχᾱνᾱ*, atic *μηχανή*; dar *mechanicus*), poate și *mālum* „măr” (din *μᾱλον*, atic *μηλον*, împrumutat la rîndul lui; rom. *măr* provine din *mēlum*). Numărul acestor cuvinte este extrem de redus; pentru marea masă a împrumuturilor, cercetarea cronologică trebuie îmbinată cu repartiția pe domenii și cu atestările din texte.

1. Se crede⁵⁶ că stratul cel mai vechi de împrumuturi grecești îl constituie termenii marinărești⁵⁷:

ancora (ἄγκυρα) „ancoră”, *calare* (χαλάω), „a coborî pînzele”, *celox* (κέλης) „navă rapidă”, *cercurus* (κέρκυρος), un fel de corabie, *cumba* (κύμβη) „barcă”, *gubernare* (κυβερνᾶν), „a conduce corabia”, *lembus* (λέμβος) „barcă”, *nauta* și *nauita* (ναύτης) „corăbier”, *petra*. (πέτρα) „stîncă”, *prora* (πρῶρα) „proră”, *remulcum* (ῥυμουλκός; cf. ῥυμα, ῥυμουλκέω) „remorcă”, *scopulus* (σκόπελος) „stîncă”, *stroppus* (στρόφος) „curea care leagă vîsla de verigă”, *tutarchus* (τοίχαρχος) „căpitanul corăbiei”.

Alături de aceste cuvinte a căror formă și a căror prezență în texte le situează în epoca cea mai veche a împrumuturilor (pînă în secolul al II-lea î.e.n.), vocabularul nautic latin a continuat să preia cuvinte grecești, pe măsură ce tehnica se dezvoltă și pe măsură ce romanii înșiși devin navigatori și constructori de corăbii. Astfel, nu sînt atestați înainte de secolul I termeni ca:

artemo (ἄρτέμων) „un fel de catarg”, *ceruc(h)i* (κεροῦχοι) „frînghii care fixează pînzele corăbiei”, *celeu(s)ma* (κέλευ(σ)μα) „strigătul care

⁵⁴ Dacă Lucilius sau Iuvenal, de exemplu n-ar fi ținut să semnaleze folosirea unor termeni ca *clinopodes* „picioarele patului” sau *ceromaticus* „parfumat cu *ceroma*” n-am fi putut bănui existența acestor termeni în uzul lingvistic al Romei.

⁵⁵ Cf. rom. *voce* și *voace*, *oră* și *oară*, *stații* și *stății* etc.

⁵⁶ Devoto, *Storia*, p. 91.

⁵⁷ Lista la Ernout, *Aspects*, p. 45 și urm.

marchează ritmul mișcării vîslelor”; *barca* (diminutivul lui βάρκς) „barcă” e atestat pentru prima oară la Paulinus din Nola.

2. Strîns legate de termenii înșirați mai sus, deși intrate ceva mai tîrziu în limbă, cînd romanii se familiarizaseră mai mult cu marea și cu produsele ei, sînt numele de animale marine. O parte din ele sînt atestate într-o epocă mai veche (Plaut, Ennius, Lucilius sau Accius):

cetus (κῆτος neutru) „cetaceu”, *conca* (κόγχη) „scoică”, *conger* (γόγγρος) „țipar”, *delphinus* (δελφίς) „delfin”, *ostreum* (ὄστρεον) „stridie”, *purpura* (πορφύρα) „purpură” (scoica și produsul), *scomber* (σκόμβρος) „scrumbie”.

Altele apar ceva mai tîrziu, în epoca clasică:

p(h)ager (πάγρος și φάγρος), nume de pește, *perca* (πέρκη) „biban”, *salpa* (σάλπη) „batog”, *t(h)unnus* (θύννος) „ton”⁵⁸.

3. Categoria cea mai întinsă de împrumuturi populare grecești o constituie așa numiții **termeni de civilizație**; includem aici denumirile obiectelor caracteristice vieții urbane: obiecte de îmbrăcăminte, piese de mobilier, stofe, încălțăminte, parfumuri, vase, uneltele și acțiunile diverselor meserii (prin meserii putem înțelege, datorită condițiilor speciale din antichitate, și „artele” de felul medicinei, al medicinei veterinare, arhitecturii etc.)⁵⁹; la acestea se adaugă numele de animale și de plante importate ca marfă sau ale căror produse au căpătat o utilizare comercială; în sfîrșit există termeni care denumesc agrementele unei civilizații orășenești mai rafinate (muzică, sport, petreceri de tot felul etc.)⁶⁰.

Pătrunderea acestei categorii de cuvinte în limba latină s-a produs în permanență, începînd din perioada preliterară și pînă la sfîrșitul imperiului. Circulația și durata vieții lor este variabilă: denumind uneori obiecte supuse unor mode efemere, cuvintele au dispărut o dată cu uzul obiectelor respective. Dăm mai jos, grupate pe domenii, cîteva exemple, folosind drept criteriu aproximativ de datare atestările din texte:

a. Nume de plante și de produse vegetale:

absinthium (ἀψίνθιον; Plaut) „pelin”, *amurca* (ἀμόργη; Cato) „drojdie de măslin”, *oliua* (ἐλαίφα; Plaut) „măslină”, *abrotonum* (ἀβρότονον; Lucrețiu) „peliniță”, *asparagus* (ἀσπάραγος; Varro) „sparanghel”, *canna* (κάννα; Varro din Atax) „trestie”, *raphanus* (ῥάφανος; Catul) „hrean”, *artemisia* (ἀρτεμισία; Plinius) „pelinariță”, *asarum* (ἄσαρον; Plinius) „pochivnic”, *brisa* (βρύττα; Columella) „tescovină”, *caerefolium* (χαίρεφύλλον; Columella) „hasmațuchi”, *camomilla* (χαμόμυλον; Plinius) „mușetel”, *caryophyllon* (καρυόφυλλον; Plinius) „garoafă”, *hyoscyamus* (ὕοσκύ-

⁵⁸ Numărul numelor grecești de animale marine atestate în latinește este mult mai mare, dar cele care nu prezintă nici un indiciu de adaptare formală sau nu s-au păstrat în limbile romanice sînt suspecte de a fi simple transcripții din surse livrești, fără circulație reală. Acesta e cazul celor mai multe nume atestate la Plinius.

⁵⁹ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 58; n-am inclus însă aici termenii tehnici ai științelor abstracte, gramaticii, retoricii etc., deoarece am ales drept criteriu principal al expunerii noastre opoziția oral — literar.

⁶⁰ În latinește *graecari*, *pergraecari*, *congraecari* înseamnă „a petrece, a chefui”. Din textele adunate de Meillet, *Esquisse*, p. 109 și urm., cităm pentru exemplificare unul singur:

Dies noctesque bibite, per graecamini,

Amicas emite, liberate, pascite

parasitos; obsonate pollucibiliter.

„zi și noapte beți, petreceți (ca grecii), cumpărați-vă amante, liberați-le; hrăniți paraziți, tîrguiți cît vă poștește inima” (Plaut, *Most.*, 22—24).

αμος; Celsus) „nebunariță”; *amiddula* (ἀμυγδάλη; Appendix Probi) „migdală”, *botrus* (βότρυς; tardiv) „strugure”.

b. Nume de animale și de produse animale ⁶¹.

camelus (κάμηλος; Pomponius) „cămilă”, *coclea* (κοχλίας; Plaut) „mele”, *limax* (λείμαξ; Plaut), un fel de melc; *butyrum* (βούτυρον; Varro) „unt”, *cycnus* (κύκνος; Lucrețiu) „lebedă”, *inuleus* (ἔνελος; Horațiu) „pui de ciută”.

c. Nume de vase, recipiente de tot felul, coșuri etc. (servind la transportul mărfurilor sau fiind ele însele obiecte ale activității comerciale):

amp(h)ora, cu diminutivul *ampulla* (ἀμπορεύς; Plaut) „amforă”, *cratera* (κρατήρ; Ennius) „vas”, *cadus* ⁶² (κάδος; Plaut) „vas de vin”, *cantharus* (κάνθαρος; Plaut) „un fel de pahar”, *saccus* ⁶² (σάκκος; Plaut) „sac”, *riscus* (ρίσκος; Terențiu) „cufăr”, *caccabus* (κάκκαβος; Varro) „oală, cazan”, *cophinus* (κόφινος; Laberius) „coș împletit”, *capisterium* (σκαφιστήριον; Columella) „albie, căpistere”, *bursa* (βύρσα; tardiv) „pungă”.

d. Nume de monede, măsuri, greutate:

dracuma (δραχμή; Plaut) „drahmă”, *mina* (μνᾶ; Plaut) „mină (monedă)”, *nummus* (gr. sicil. νοῦμος = νόμιμος; Cato) „ban, monedă”, *talentum* (τάλαντον; Plaut) „talant”, *statera* (στατήρ; Cicero) „greutate (la cântar)”.

e. Alți termeni legați de exercitarea comerțului (locuri, specializări etc.):

arra și *arrabo* (ἀρραβών; Plaut, Laberius) „arvună”, *danista* (δανειστής; Plaut) „cămătar”, *massa* (μᾶζα; Plaut) „lingou”, *poena* (ποινᾶ; Lex XII tab.) „amendă”, *trapezita* (τραπεζίτης; Plaut) „cămătar”, *trutina* (τρυτάνη; Cato) „balanță”, *apotheca* (ἀποθήκη; Varro) „magazie”, *toloneum* (τελωνεῖον; tardiv / ? /) „biroul percepteurului de impozite”.

f. Îmbrăcăminte, încălțăminte, stofe, bijuterii:

cot(h)urnus (κόθορνος; Livius Andronicus) „încălțăminte de vânătoare, coturn tragic”, *crepida* (κρηπίς; Plaut) „sandală”, *paenula* (φανόλης; Plaut) „mantie cu glugă”, *stola* (στολή; Ennius) „rochie lungă”, *tiara* (τιάρα; Plaut) „tiară”, *zona* (ζώνη; Plaut) „centură”, *spinter* (σφιγκτήρ; Plaut) „brățară”; *corallium* (κοράλλιον; Lucrețiu) „mărgear”, *mitra* (μίτρα; Cicero) „mitră”.

g. Meserii, unelte, materiale utilizate etc.:

abacus (ἄβαξ; Cato) „masă”, *argilla* (ἄργιλ(λ)ος; Cato) „argilă”, *aurichalcum* (ὀρείχαλκος; Plaut) „alamă (?)”, *boia* (βοεῖαι; Plaut) „cuirea”, *calx* (χάλιξ; Plaut) „piatră de var”, *caminus* (κάμινος; Cato) „cup-tor”, *charta* (χάρτης; Ennius) „hîrtie”, *marmor* (μάρμαρος; Ennius) „marmoră”; *alabaster* (ἀλάβαστρος; Cicero) „alabastru”, *camera* (καμάρα; Varro) „boltă”, *corda* (χορδή; Varro) „coardă”, *smaragdus* (σμάραγδος; Varro) „smaragd”; *beryllus* (βήρυλλος; Propertiu) „beril”, *iaspis* (ἱασπιδ; Vergiliu) „jasp”, *palanga* (φάλαγξ; Vitruvius) „pîrghie”; *apsida* (ἀψίς; Pliniu cel tînăr) „absidă”.

⁶¹ Pentru animalele marine, vezi mai sus, p. 45

⁶² Împrumut direct dintr-o limbă semitică?

h. Termeni medicali ⁶³:

emplastrum (ἐμπλαστρον; Cato) „plasture”, *glaucuma* (γλαύκωμα; Plaut) „albeață”, *asthma* (ἄσθμα; Pliniu) „astm”, *chirurgus* (χειρουργός; Celsus) „chirurg”, *cholera* (χολέρα; Celsus) „febră, holeră”, *erysipelas* (ἐρυσίπελας; Celsus) „brîncă”, *hemisrania* (ἡμικρανία; Caelius Aurelianus) „jumătate de cap; durere de cap, migrenă”, *tisicus* (φθισικός; Petronius) „ftizic”, *liquiritia* (γλυκύριζα; Vegetius) „lemn dulce”, *panaricium* (παρονύχιον; Pseudo-Apuleius) „panariciu”, *scarifico* (σκαριφάομαι; Paladius) „a scarifica”.

i. Termeni militari:

ballista (*βαλλιστάς; Plaut) „balistă (și proiectil)”, *catapulta* (καταπέλτης; Plaut) „catapultă”, *galea* (γαλέη; Plaut) „coif”.

j. Termeni referitori la viața mondenă (inclusiv arta culinară), la sporturi, spectacole etc.:

athleta (ἄθλητής; Plaut) „atlet”, *bal(i)neum* (βαλανεῖον; Plaut) „baie”, *chorus* (χορός; Naevius) „cor”, *collyra* (κολλύρα; Plaut) „un fel de pîine”, *crapula* (κραিপάλη; Plaut) „stare de beție”, *murra* (μύρρα; Plaut) numele unui parfum, „mir”, *opsono(r)* (ὀψωνέω; Plaut) „a târgui”, *palaestra* (παλαίστρα; Plaut) „palestră”, *placenta* (πλακοῦς; Cato) „plăcintă”, *propino* (προπίνω; Ennius) „a bea în cinstea cuiva”, *mimus* (μῖμος; Lucilius) „mim”, *psaltria* (ψαλτρία; Terențiu) „flautistă”, *stadium* (στάδιον; Lucilius) „stadion”, *caliendrum* (κάλλυντρον; Varro) „perucă”, *cithara* (κιθάρα; Lucrețiu) „citeră”, *cymbalum* (κύμβαλον; Lucrețiu) „instrument muzical”, *garum* (γάρον; Varro) „un fel de sos”, *tympanum* (τύμπανον; Lucrețiu) „tobă”.

4. Limbajul familiar, atât al păturilor cultivate, cât și al celor umile, este de asemenea împinzit cu cuvinte grecești. Plaut, pentru epoca veche, Petronius, pentru cea imperială, sînt sursele principale de cunoaștere a acestui aspect al influenței grecești. Nu este, desigur, ușor de făcut distincția între cuvintele grecești folosite accidental, cu sentimentul vorbitorului că face uz de un cuvînt străin, și cele pătrunse realmente în limba latină. Ca și pentru categoriile înșirate mai sus, indicii formale și situația din limbile romanice oferă o posibilitate de control. Dăm, în continuare, cîteva exemple de termeni grecești familiari:

a. Interjecții (și locuțiuni interjecționale) ⁶⁴:

attatae (ἄτταταῖ; Plaut?), *attatatae* (ἄτατταταῖ; Naevius) și *attat* (Plaut) exprimă mirarea și admirația, *tatae* (ῑταταῖ, cf. τοτοῖ; Plaut), *babae* (βαβαῖ; Plaut) și *papae* (παπαῖ; Plaut) exprimă mirarea (ironică), *pax* (πάξ; Plaut) „destul!” (cf. rom. < it. *basta*), *(h)eia* (εἶα; Plaut) exclamație de încurajare, „ei!”, *eu* (εὖ; Plaut) „bine!” (cf. rom. < it. *bravo*), *euge* (εὖγε; Plaut) și *eugepae* (εὖγε παῖ; Plaut) „bine! admirabil!”, *eux* (*εὐάξ, cf. βαβαιάξ, παπαιάξ; Plaut) exprimă bucuria puternică, „ura!” (cf. rom. *ura* < fr. *hourrah*), *sophos* (σοφῶς; Petronius) „bine, bravo”.

⁶³ Includem termenii medicali printre elementele populare ale împrumuturilor, deoarece, pe de o parte, medicina era mai mult o meserie (exercitată adesea pe sclavi) decît o știință, iar pe de altă parte, acești termeni au pătruns destul de repede în uzajul maselor.

⁶⁴ Cf. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, pag. 23 și urm.

b. Defecte fizice, stări sufletești, apelațiuni ironice :

hilarus (ἰλαρός; Plaut) „vesel”, *mastigia* (μαστιγίας; Plaut) „bun de biciuit”, *strabus* (στραβός; Varro) „care se uită cruciș”, *saplutus* (ζάπλουτος; Petronius) „bogătan”.

c. Termeni din domeniul erotic ⁶⁵ (suplinind uneori sărăcia limbii latine, dar răspîndiți și datorită faptului că într-o limbă străină anumite cuvinte au o valoare eufemistică) :

cinaedus (κίναϊδος; Plaut), *moechus* (μοιχός; Plaut) „adulter, dezmațat”, *paedico* (derivat latin din παιδικός; Pomponius), *pathicus* (*παθικός; Catul).

d. Diverși termeni expresivi :

colaphus (κόλαφος; Plaut) „lovitură (de pumn)” ⁶⁶, *strangulo* (στραγγαλάω; Varro) „a gîtui” ⁶⁷, *thius* (θειός; tardiv) „unchi” ⁶⁸.

Pătrunderea unui împrumut pe cale orală nu echivalează însă cu asimilarea lui în limbă; cuvîntul poate continua a fi simțit ca străin și eliminat, mai devreme sau mai tîrziu. Pentru stabilirea realității încorporării unui împrumut dispunem de trei indicii principale: (1) adaptarea fonetică, morfologică sau prin etimologie populară, (2) crearea de derivate (3) supraviețuirea în limbile romanice. Aceste indicii, mai cu seamă primele două, nu sînt însă dovezi neîndoielnice: transformările fonetice și morfologice pot afecta orice cuvînt străin, folosit chiar și sporadic de un vorbitor lipsit de cultură și nefamiliarizat cu limba greacă; formațiile pe teren latin pot fi și ele întîmplătoare (Plaut ne oferă numeroase exemple de acest fel, care mărturisesc mai mult despre puterea sa de invenție verbală ⁶⁹, decît despre o situație lingvistică reală); în sfîrșit, un cuvînt menținut în dialectele din sudul Italiei poate fi suspectat de a proveni direct din graiurile grecești din regiune, care au supraviețuit pînă astăzi. Faptul că un număr foarte mare de cuvinte grecești cunoscute din texte și încadrate în categoriile expuse mai sus prezintă unul sau mai multe din aceste indicii este însă în măsură să dovedească importanța elementului grecesc intrat pe cale orală. Din punct de vedere al fonetismului, se produce eliminarea fonemelor absente din sistemul fonologic latin (aspiratele, siflanta ζ, ι) și înlocuirea lor cu fonemele cele mai apropiate (surde simple, s(s), u ⁷⁰); s-a produs de asemenea o latinizare a distribuției fonemelor: grupe consonantice au fost eliminate (prin simplificare sau prin epenteză), vocalele scurte neinițiale au fost închise etc. Cîteva exemple ⁷¹: *corda* (confirmat de limbile romanice, grafia *chorda* fiind exclusiv literară) din χορδή, *palanga* din φάλαγγξ, *tunnus* din θύννος; *saplutus* din ζάπλουτος; *massa* din μάζα; *trutina* din τρυτάνη; *tisana* din πτισάνη; *mina* din μνᾶ; *dracuma* din δραχμή; *balineum* din βαλανεῖον; *apica* din ἄποκος; *camera* din καμάρα; *epistula* din ἐπιστολή. La acestea se adaugă transformările provocate de

⁶⁵ Trebuie, în măsura posibilităților, făcută distincția între terminologia cu caracter vulgar, interesantă aici, și terminologia erotică, galantă, a poeziei lirice și elegiace.

⁶⁶ Cuvîntul vechi e *ictus*.

⁶⁷ Cuvîntul vechi e *suffoco*.

⁶⁸ Cuvîntul vechi e *patruus*; femininul *thia* înlocuiește pe *matertera*.

⁶⁹ Într-un pasaj celebru din *Aulularia*, v. 508 și urm., de exemplu, găsim înșirate cîteva nume de meseriași create ad-hoc de autor: *carinarii*, *patagiarii*, *murobatharii*, *diabathrarii*, *molocinarii*, *stropharii*, *sonarii*.

⁷⁰ Împrumuturile tîrzii, cînd u grec se pronunță i, prezintă acest din urmă sunet.

⁷¹ Cf. Ernout, *Aspects*, pag. 60 și urm.

etimologia populară : *auric(h)aleum* din ὀρείχαλκος (influențat de *aurum*), *liquiritia* din γλυκύριζα (influențat de *liquor*) etc. Din punct de vedere morfologic, asistăm la încadrarea cuvintelor grecești în tipuri latinești clare (adesea productive) : nominative feminine de declinarea I din acuzative grecești de declinarea a III-a : *cratera*, *crepida palanga*, *placenta*, etc.⁷² ; nominative masculine de declinarea a II-a din genitive grecești de declinarea a III-a⁷³ : *abacus delphinus*, *elephantus* ; feminine latinești de declinarea I din neutre grecești în -μα ; *glaucuma*, *sc(h)ema* etc.

Pe de altă parte un număr de cuvinte de origine greacă au format derivate pe teren latinesc : *amphora* — *ampulla*, *amurca* — *amurcarius* — *examurco*, *architectus* — *architectari* — *architectio* — *architectura*, *brachium* — *brachialis* — *bracchiatus* — *bracchiolum*, *hilarus* — *hilaritudo* — *hilarissimus*, *machina* — *machinari* — *machinatio* — *machinamentum* etc.

Ceea ce arată însă cel mai clar asimilarea elementului grec popular în vocabularul latin este larga lui supraviețuire în limbile romanice. Din cele 408 cuvinte de origine greacă, certă sau probabilă, păstrate în limbile romanice⁷⁴, marea majoritate o constituie cuvintele populare încadrate în categoriile înșirate mai sus : 128 nume de animale și de plante (și produsele lor), 23 termeni de navigație, 101 termeni din comerț și meserii, 27 termeni medicali, 4 termeni militari, 68 diverse cuvinte vulgare, termeni privind viața mondenă, arta culinară etc.⁷⁵ ; așadar un total de 351 de cuvinte, ceea ce reprezintă peste 86% din ansamblul cuvintelor grecești păstrate în limbile romanice. Trebuie remarcat de asemenea că dintre acestea unele au izbutit să înlăture vechi cuvinte latinești pe întreg teritoriul României sau pe o parte a lui. Astfel, de exemplu, *petra*, panromanice, înlocuiește pe *saxum* „stîncă” iar apoi și pe *lapis* „piatră”⁷⁶, *cycnus* elimină mai vechiul *olor*, *colaphus* pe *ictus*, *margarita* pe *unio* (care continuă să denumească numai ceapa ; e posibil însă ca să avem a face cu două cuvinte diferite), *ronco* pe *sterto* „a sforăi” etc. Alți termeni grecești s-au păstrat în toate limbile romanice, deoarece denumesc noțiuni devenite de uz curent (plante ca *cerasus*, *morus*, obiecte ca *saccus*, *charta*) sau aduc precizări de nuanțe : *aer*, provenit probabil din limba navigatorilor, nu se suprapune exact cu *uentus*⁷⁷ și denumește o noțiune pentru care romanii nu aveau nici un termen vechi ; *coma* se deosebește probabil și stilistic de *crines* și servește de colectiv lui *capillus*.

Influența elementului grec popular asupra structurii fonologice și morfologice a limbii latine este relativ redusă, mai ales dacă o considerăm

⁷² Cf. V. Väänänen, *Mots grecs changeant de déclinaison en latin*, NPhM, 39 (1938), 7—8, p. 305 și urm.

⁷³ Cf. J. André, *Nominatifs latins en-us formés sur un génitif grec en-ος*, BSL, 52 (1956), 1, p. 154 și urm.

⁷⁴ Statistica a fost făcută după dicționarul Ernout-Meillet³ și a luat în considerare numai cuvintele simple, excluzînd derivatele și compusele. Evident că nu toate cuvintele s-au păstrat pe arii la fel de largi.

⁷⁵ Unele cuvinte au accepțiuni multiple, făcînd parte din domenii diverse : o alegere a fost necesară în vederea alcătuirii statisticii ; am luat în considerare domeniul în care cuvîntul ni s-a părut cel mai răspîndit. De altfel și limita dintre domenii e uneori artificială.

⁷⁶ Rom. *piatră* a avut la origine sensul lui *saxum*, cum par să o dovedească toponimice de felul *Piatra Craiului*, *Piatra Mare* etc. și expresii ca *piatră seacă*.

⁷⁷ Identificarea o găsim la Ennius, *Ann.*, 148—149 ;

Et densis aquila pennis obnixa uolabat

Vento quem perhibent Graium genus ἄερα lingua.

în raport cu importanța numerică a acestui fond de cuvinte. Împrumuturile grecești s-au adaptat, după cum s-a văzut mai sus (p. 48), sistemului fonologic latin și nu au introdus nici un fonem și nici o îmbinare de foneme pe care latina să nu le fi avut dinainte; situația aceasta din limba populară e diferită de aceea a limbii literare, unde s-au produs modificări în urma influenței grecești; desigur că nu se poate stabili o limită de netrecut între cele două aspecte ale limbii latine și nu e exclus ca unele pronunțări după maniera greacă să se fi răspândit și în pături mai largi ale populației; ele nu au avut însă decât o existență de scurtă durată și nu au lăsat urme în limbile romanice. Este de asemenea posibil ca în distribuția fonemelor să se fi produs schimbări în urma răspândirii în publicul larg a unor rostiri literare; astfel, am putea atribui unei asemenea situații o eventuală contribuție a elementului grec la eliminarea din norma limbii latine a închiderii vocalelor scurte neinițiale: alături de forme cu vocale închise (chiar și acolo unde limba literară le păstrează nealterate — vezi mai sus pag. 44), găsim în limba populară (și în limbile romanice) cuvinte cu vocale deschise: *adamas* (dar și *adimas*), *asparagus*, *balanus*, *cymbalum*, *esc(h)ara* (dar și *ascra*, cu sincopă), *ostracus* (dar și **astricus*), *raphanus*, *sarcophagus*, *stomachus*, *tympanum*.

În formarea cuvintelor sînt de semnalat două fapte, provocate de asemenea de acțiunea conjugată a limbii literare și a celei populare:

(1) Extinderea în latinește a sufixului verbal *-isso* (tardiv *-izo*) < gr. *-ίζω* (și *-άζω*, cu închiderea vocalei), formație clară pentru denominative⁷⁸. Vechile texte ne dau numai cuvinte grecești sau formații glumete: *atticisso*, *comissor* (din *κομίζω*), *graecisso*, *malacisso*, *moechisso*, *sicilissito* (frecventativ!) la Plaut, *patrisso*, *pytisso* la Terențiu, *gargarisso* la Varro; la Petronius situația e similară: *excatarisso* (hibrid latino-grec: *ex* + *καθαρίζω*), *exopinisso* (formație latină cu sufix grec); procedeul era însă, pe cît se pare, curent în vorbire: August (Suet., *Aug.*, 87,2) folosește verbul *betizare* (de la *beta* „sfeclă”) cu sensul „a fi moale, a lîncezi”; extinderea considerabilă a sufixului s-a produs însă în epoca tîrzie, sub influența traducerilor, profane sau creștine. Se știe că sufixul s-a gramaticalizat, servind la normalizarea accentuală a unor forme de conjugarea I.

(2) Formarea femininelor în *-issa* (gr. *-ισσα*); introducerea acestui morfem pare să se datoreze însă în special împrumuturilor creștine; vom reveni de aceea la capitolul consacrat acestei categorii.

În ceea ce privește influența elementului grecesc popular asupra structurii lexicului latin, se pot formula cîteva concluzii pe baza materialului înfățișat în paginile precedente.

Din punctul de vedere al stilurilor limbii, s-a putut observa că împrumuturile se limitează aproape exclusiv la limbajul familiar⁷⁹ și la vocabularele tehnice (evident, cu treceri în limba comună, legate sau nu de o schimbare de sens). În privința acestora din urmă, ar putea surprinde amploarea deosebită a împrumuturilor în denumirea plantelor și, dacă n-ar fi mărturia clară a limbilor romanice, am fi înclinați să punem la îndoială posibilitatea unei asemenea invazii de cuvinte străine într-un domeniu considerat prin excelență popular și, deci, conservator. Explicația

⁷⁸ Categoria a fost întărită și de intensivele latinești în *-isso* (*incipisso* etc.).

⁷⁹ Vom reveni mai jos, pag. 55, asupra evitării conștiente și oarecum de principiu a elementelor în anumite stiluri ale limbii literare.

se găsește în faptul că e vorba în primul rînd de plante de grădină sau cu întrebuințări medicinale, unde împrumutul e normal⁸⁰.

Din punctul de vedere al îmbogățirii posibilităților de expresie și al sinonimiei, se poate constata că termenii grecești în discuție aici au adus un aport oarecum cantitativ lexicului latin, nu însă și calitativ : ei denumesc în genere obiecte concrete pentru care latina nu dispunea de nume adecvate ; e de remarcat, în această ordine de idei, absența quasi-totală a verbelor : din cele 351 cuvinte grecești populare păstrate în limbile romanice, numai 10 sînt verbe (*ballo* „a dansa”, *calo* „a lăsa să cadă, a coborî” / tehnic /, *catapso* „a mîngîia”, *charaxo* „a tăia, a grava”, *depso* „a tăbăci”, *masso* „a mesteca” / etimologie contestată ; limbile romanice presupun un **submassare* /, *mastico* „a mesteca”⁸¹ *masturbor* / etimologie contestată /, *musso* „a murmura ; a tăcea” / etimologie contestată /, *trisso* „a striga / vorbind de rîndunele / ”). Nu e vorba așadar de o îmbogățire a nuanțelor și de o dezvoltare a sinonimiei (s-a văzut că acolo unde apar sinonimii ele se rezolvă mai ales prin eliminarea unuia dintre cuvinte și nu prin specializări noi de sens).

B. ÎMPRUMUTURI LITERARE

Dacă lăsăm la o parte ininteligibilele imnuri religioase ale arvalilor și salienilor, proverbele adunate sau compuse de Appius Claudius și mai mult decît banalele elogii ale Scipionilor, se poate afirma că literatura latină cultă s-a născut la o dată precisă⁸² : anul 240 î.e.n., cînd Livius Andronicus prezintă o tragedie, tradusă din grecește. Cam în aceeași vreme, același Livius dotează literatura (sau școala) romană cu altă traducere, aceea a Odisseei. În felul acesta, fără nici o tranziție și nici o perioadă de pregătire, limba latină se află în situația de a fi nevoită să exprime capodoperele literaturii grecești, lucru cu atît mai dificil cu cît era vorba de genurile literare cu stilul cel mai înalt. Puțină vreme după acest început, asistăm la o înmulțire a stilurilor : apariția comediei (de asemenea grație lui Livius, dar mai ales datorită autorului primului poem epic cu subiect roman, Naevius), a epopeei în hexametri, care pune probleme lingvistice noi poezilor romani, a retoricii, gramaticii, filozofiei (prima parte a secolului II), a stilului „științific” (operele istorice și tehnice ale lui Cato) etc. În numai cîteva decenii, deci, limba latină a avut de rezolvat problema găsirii unor echivalențe stilistice cu modelele din literatura greacă. Evident, reușitele sînt inegale și nu rareori se pot citi versuri de cel mai plat caracter epigrafic :

Manius Valerius consul

Partem exerciti in expeditionem

Ducit

(Naevius, *De bello Punico*, III, ap. Char., GLK, I, 128).

⁸⁰ Cf. numele românești de flori, ale căror denumiri străine (franceze sau chiar latine savante) sînt larg răspîndite chiar prin intermediul unor persoane fără cultură ; se observă și aici o eliminare, ducînd și la o sărăcire a limbii, a termenilor autohtoni : *violetele* au eliminat (cel puțin în vorbirea bucureșteană) atît *toporașii* cît și *viorelele* (plante total diferite, neavînd comună decît culoarea).

⁸¹ Singurul verb grecesc din listă păstrat în românește.

⁸² Depre literatura populară care a precedat și a pregătit literatura cultă, informațiile noastre sînt foarte sărace.

Treptat însă, o dată cu dezvoltarea economică, politică și culturală a Romei și printr-o permanentă confruntare cu modelele grecești, limba latină își creează mijloacele pentru a exprima, atât în literatură cât și în gândirea abstractă și științifică, toate noțiunile, ideile și imaginile de care avea nevoie⁸³. Evident, un loc de cea mai mare importanță printre aceste mijloace îl constituie diverse modalități ale împrumutului din greacă: împrumut direct, calc și adaus de înțeles (calc semantic).

În timp ce pentru împrumuturile populare invazia masivă de termeni străini era posibilă, deoarece denumirile nu erau, de cele mai multe ori, decât însoțitoarele unor obiecte, în cazul împrumuturilor literare situația e diferită: pentru acceptarea unui cuvânt e nevoie fie de cunoașterea, de către cel cărui i se adresează textul, a limbii din care se împrumută (factor mai mult individual și deci neesențial pentru limbă), fie, mai ales, de un anumit grad de cultură, care să permită înțelegerea termenului nou și, mai mult chiar, să creeze necesitatea preluării lui. Nu mai e vorba exclusiv de denumiri concrete ale unor obiecte de civilizație, ci de abstracte, de adjective, de termeni tehnici ai unor activități intelectuale. În aceste condiții nu putem asista la o pătrundere bruscă a unui număr mare de cuvinte. Terenul trebuie pregătit și uneori impunerea elenismelor se produce pe căi ocolite. Nu e surprinzător de aceea faptul că primele texte latinești au un număr extrem de redus de împrumuturi directe: în fragmentele lui Livius Andronicus nu găsim decât trei cuvinte: *nimpha* (care poate fi pus pe același plan cu numele proprii de divinități), *anc(u)lo*, termen marinăresc (gr. ἀντλεῖν), și *carchesium*, numele unui vas (gr. καρχήσιον), așadar nici un singur termen despre care să nu putem presupune că n-ar fi fost și mai înainte cunoscut limbii latine. Situația e similară în fragmentele epice și tragice ale lui Naevius: *thesaurus*, în epitaf, termen probabil comercial, și *perconto(r)*, derivat latin din κόντος „par, sondă”, la origine termen tehnic, *summussi* „murmuratores” cuvânt popular; comediile lui Naevius ne aduc în plus *theatrum*, *chorus* și *pallium*. Pentru exprimarea noțiunilor din originalul grec, acești doi precursori ai poeziei latine caută să găsească echivalente în fondul vechi al vocabularului, modificând uneori valoarea primitivă a termenilor: astfel, chiar în primul vers al Odiseei, Livius atribuie *Camenelor* italice funcțiile *Muzelor* grecești. Alteori însă anumite noțiuni impun crearea unui termen nou; pentru a traduce gr. πένταθλον, de exemplu, un autor tragic (poate tot Livius) recurge la un calc, *quinguertium*, format din *quinque*, și *ars*, de unde, cu un sufix popular pentru numele de profesii, se creează *quinqertiones*.

Aceleași sînt procedeele prin care, cu o rezervă asemănătoare, Naevius îmbogățește vocabularul tradițional. De pe acum însă se pot cita pasaje care, prin abundența cel puțin a numelor proprii grecești, imprimă textului o muzicalitate „exotică” de tip grecesc (procedeul va căpăta extindere mai târziu):

*Inerant signa expressa, quomodo Titani,
Bicorpores Gigantes magnique Atlantes
Rhuncus ac Porpureus filii Terras.*

⁸³ În ce privește filozofia și științele abstracte, procesul de găsire a unor echivalențe lexicale și stilistice a fost deosebit de lent. Este aproape o constantă, în literatura filozofică latină, deplîngerea „sărăciei graiului părintesc” (*patrii sermonis egestas*, Lucr., 3, 260).

Găsim de asemenea folosirea substantivată a adjectivului *mortales* pentru a denumi „oamenii”, în opoziție cu *immortales* „zeii” (cf. gr. βροτοί, ἄμβροτοι sau θνητοί, ἄθάνατοι); se întâlnesc cuvinte compuse după prototip grecesc: *concordes* (σύμφωνος ?), *bicorpores* (δισώματος), *arquitenens* (τοξοφόρος), *siluicolae* (ὕλonoμος), *frondiferos* (φυλλοφόρος), poate și adverbul *exanimabiliter*.

La poezii generației următoare, Plaut și Ennius, situația e sensibil diferită. La Plaut împrumuturile directe de origine populară abundă (vezi mai sus o parte din acestea); uneori găsim și câte un cuvânt savant, dar și acesta intrat în uzul popular, cu sensul schimbat sau cel puțin cu o nuanță diferită; folosirea verbului *philosophari* ca treaptă superioară într-o gradatie în care primul element e *mendax est*, este semnificativă:

Salua res est: philosophatur quoque iam, non mendax modo est
(Capt., 284).

Se pot întâlni de asemenea termeni referitori la arta literară: *comicus*, *comoedia*, *tragicus*, *tragicocomoedia*, *paratragedo*, *historia*, *scaena* etc.: numărul și frecvența acestora sînt însă reduse față de cele ale cuvintelor de tip popular din comedile plautine.

La Ennius asistăm la o încercare conștientă de a crea o limbă literară după model grecesc. Muzele olimpiene iau locul Camenelor lui Livius și Naevius chiar din primul hexametrul al *Analelor* (vechiul vers latin, saturnianul, este definitiv părăsit):

Musae quae pedibus magnum pulsatis Olympum.

Împrumuturile directe sînt însă puțin numeroase și adesea introduse cu explicații, care au uneori rolul dublu de a familiariza pe cititorul roman cu un cuvânt grec dar și de a acredita un sens nou, calchiat după greacă, al unui cuvânt din fondul tradițional latin⁸⁴:

Nec quisquam s o p h i a m, s a p i e n t i a quae perhibetur.
In somnis uidit prius quam sam discere coepit.

(Ann., 7, 218).

Se mai găsesc, în fragmentele rămase, *aether*, *astrologus*, *rhetorica*, *daedalus* etc. Eforturile lui Ennius se îndreaptă și către formarea de cuvinte compuse, după model grec: *altiuolans* (ὕψιπέτης), *altitonans* (ὕψιβρεμέτης), *suaviloquens* (ἡδυεπής) etc..⁸⁵ Procedeele de împrumut întâlnite pînă aici vor continua să se extindă la scriitorii următori, greutatea căzînd cînd asupra unuia cînd asupra altuia dintre ele, după cum o cer particularitățile unui stil sau, numai într-o oarecare măsură, preferințele unui autor sau ale unei generații.

Se observă încă din această epocă de început o netă deosebire între abundența de împrumuturi directe la Plaut și raritatea acestora la poezii epici și tragici. Fenomenul a fost explicat⁸⁶ printr-o evitare deliberată a împrumutului direct, caracteristică stilului nobil. Pentru a înlătura o

⁸⁴ Vezi și Meillet, *Esquisse*, p. 194. E interesant de remarcat că în timp ce Meillet folosește citatul pentru a arăta felul în care un cuvânt latin capătă o semnificație filozofică, Ernout, *Aspects*, p. 73, consideră că e vorba de introducerea în latinește a cuvîntului *sophia*.

⁸⁵ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 73.

⁸⁶ Meillet, *Esquisse*, p. 114 și urm.

posibilă obiecție, Meillet afirmă, discutînd cuvîntul livian *quinquertiones* : „nu pentru a fi înțeles mai bine, ci pentru a vorbi cu adevărat latinește și pentru a se arăta demn de a se adresa unor romani, Livius Andronicus calchiază astfel un cuvînt grecesc”⁸⁷. Concluzia este : „în limba poporului / ... / influența / greacă / se manifestă fără rezervă și pare să provină din vremuri îndepărtate ; în limba elitei, este mai profundă, dar mai puțin veche și se ascunde îndărătul unei mențineri atente a exteriorului uzului tradițional”⁸⁸. Desigur că, în largă măsură, Meillet are dreptate. Totuși nu se poate atribui exclusiv factorilor subiectivi un fenomen care-și găsește explicația în fapte obiective de istorie a limbii : după cum observă și Meillet, cuvintele grecești din Plaut circulau deja în vorbirea de la Roma sau cel puțin puteau fi ușor înțelese de vorbitori, cîtă vreme necesitățile poeziei epice ar fi îndemnat la impunerea unor termeni necunoscuți denumind adesea noțiuni greu de înțeles. Chiar dacă n-ar fi existat opreliștea voită de a folosi grecismele, procesul pătrunderii împrumuturilor literare s-ar fi desfășurat în aceleași etape : căutarea de echivalențe în vocabularul tradițional (recurgîndu-se uneori la perifraze), atribuirea unor sensuri noi cuvintelor vechi, calcuri și, apoi, împrumutul direct (însoțit adesea de explicații).

Aceasta este de altfel calea formării diverselor terminologii ; fiindcă istoria influenței grecești literare asupra vocabularului latin coincide cu istoria dezvoltării culturii romane, chiar în secolul al II-lea, la începuturile încercărilor de teorie literară la Roma, putem citi un pasaj de acest fel în Lucilius (scriitor care nu o dată a satirizat elenomania unora dintre contemporanii săi) :

*Epistula item quaevis non magna poema est
Illa poesis opus totum, ut tota Ilias una est,
Una θεοις sunt Annales Enni atque έπος unum,
Et maius multo est quam quod dixi ante poema.
Quapropter dico: nemo, qui culpatur Homerum,
Perpetuo culpatur, neque quod dixi ante poesin:
Versum unum culpatur, uerbum, ενθυμημα, locumque.*
(v. 341 — 347)⁸⁹.

Toate disciplinele științifice și tehnice (cu excepția agriculturii, a creșterii vitelor, a țesătoriei și în parte a dreptului și a militariei⁹⁰ s-au format sub influența greacă și înseși numele lor sînt grecești și au devenit în scurtă vreme termeni curenți la Roma (parte prin intermediul școlii) : *enitar ut Latine loquar* — spune Cicero, *Ac.*, 1, 5 — *nisi in huiusmodi uerbis ut philosophiam aut rhetoricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus ut aliis multis consuetudo iam utitur pro latinis*⁹¹.

⁸⁷ Meillet, *Esquisse*, p. 115.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 117.

⁸⁹ Cuvintele tipărite rărit sînt împrumuturi directe.

⁹⁰ Cf. Marouzeau, *Lat. litt.*, p. 131.

⁹¹ Cf. și *Fin.*, 3, 3—5 : *quamquam ea uerba quibus instituto ueterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, grammatica, geometria, musica quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus.*

Terminologia tuturor acestor discipline are un puternic nucleu de împrumuturi grecești directe ; înșirarea lor aici nu prezintă utilitate (unele exemple vor apărea în continuarea expunerii). Importantă este existența unei oarecare gradații în acceptarea împrumuturilor în raport cu locul pe care anumite îndeletniciri și preocupări îl dețineau în societatea romană.

Limbajul oficial era purist și evita cuvintele grecești, terminologia oficială nu cunoștea practic împrumuturi grecești până în epoca imperială, când se introduce *aula* (gr. αὐλή) pentru desemnarea „curții”. Un număr mai însemnat de termeni apar numai după mutarea capitalei la Bizanț, în secolul IV. Interesantă pentru noi e informația pe care o dă Suetonius (*Tib.*, 71) : împăratul Tiberiu, deși cunoștea foarte bine greaca, n-o folosea în senat ; când, o dată, a fost nevoit să pronunțe cuvântul *monopolium*, a cerut îngăduință pentru acest cuvânt străin ; altă dată, citindu-se un decret al senatului care conținea cuvântul *emblema* (folosit, de altfel, și de Cicero), împăratul a cerut înlocuirea lui cu un cuvânt latinesc, eventual cu o perifrază ⁹². Atitudinea puristă a lui Tiberiu e în tradiția aristocrației romane, începând cu epoca lui Cato, iar Cicero însuși, ale cărui scrisori sînt pline de cuvinte grecești, se menține pe această poziție nu numai în discursurile oficiale, dar și în scrisorile adresate unor personaje politice și, prin aceasta, destinate unei oarecare circulații, dacă nu chiar publicării.

Științele abstracte, filozofia în primul rînd, evită și ele în măsura posibilului împrumuturile directe : *enitar ut latine loquar* e deviza întregului efort al lui Cicero în vederea constituirii unui vocabular filozofic latin. Chiar înaintea lui, Lucrețiu reușește să transpună în latinește întreaga doctrină a lui Epicur fără a folosi nici un termen grec ⁹³. Desigur că evitarea totală a împrumutului nu a fost posibilă și încercarea lui Lucrețiu rămîne totuși izolată. Numele școlilor filozofice, diviziunile disciplinei și unii termeni nu pot fi evitați (*stoici, Epicurei, academici, peripatetici, sophistae ; dialectica, physica, ethica, logica ; atomus* etc.).

Se poate observa, în general, o gradație în privința interdicției de a accepta împrumuturile directe. Cu cît o profesiune era mai considerată, mai „liberală”, cu atît eforturile în vederea creării unei terminologii latine pure erau mai mari ; desigur, interveneau aici și factorii individuali : personalități de anvergură lui Cicero sau a lui Varro au putut dota terminologia filozofică și gramaticală cu elemente formate în latinește pe care autoritatea creatorilor le-au impus într-o largă măsură generațiilor următoare. Nu e de mirare, deci, dacă în terminologia gramaticală vom găsi extrem de puțini termeni grecești : *apostrophus* (Donat), *diphthongus* (Probus), *etymologia* (Quintilian), *homonymia* (Quintilian) etc., restul termenilor fiind în majoritate calcuri. Retorica, poetica și celelalte discipline școlare, deci situate pe o treaptă întrucîtva inferioară și predate adesea de profesori greci, au îngăduit o pătrundere mai masivă de cuvinte grecești. Coborînd pe treptele ierarhiei, ajungem la profesiunile apropiate

⁹² *Sermone Graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est abstinentque maxime in senatu: adeo quidem ut „monopolium” nominaturus ueniam prius postularet, quod sibi uerbo peregrino utendum est. Atque etiam cum in quodam decreto patrum ἐμβλημα recitaretur, commutandam censuit uocem et pro peregrina nostralem requirendam aut, si non reperiretur, uel pluribus et per ambitum uerborum rem enuntiandam.*

⁹³ Cei doi termeni greci folosiți de Lucrețiu, *homoeomeria* și *harmonia* provin din altă școală filozofică și caracterul lor străin doctrinei lui Lucrețiu e subliniat de poet.

de meserii, practicate uneori de sclavi; e, de aceea, de înțeles de ce medicina și medicina veterinară au o terminologie aproape în întregime greacă.

O categorie aparte o constituie limba poeziei: adresându-se unui public cunoscător al limbii grecești și tinzând la imitarea sau întrecerea modelelor elene, poezia permite o pătrundere largă a unor cuvinte grecești, adesea simple transcrieri, păstrându-și și flexiunea originală. Titlurile înseși ale cărților sînt adesea grecești: *Adelphoe* „Frații”⁹⁴, *Heautontimorumenos* „Cel care se chinuie pe el însuși” de Terențiu, *Erotopaegnia* „Jocurile amorului” de Laevius, precursor, poate, dar și extremist al alexandrinismului roman, *Bucolica* și *Georgica* ale lui Vergilius, *Metamorphosele* ovidiene, *Epigrammata*, *Xenia*, *Apophoreta* ale lui Marțial⁹⁵ etc. Chiar și sub nume aparent latine se ascund uneori titluri grecești: *Silvae*, culegerea lui Statius, e echivalentul paronimic și semantic al grecescului ὕλη „materie”, *Pratum*, poem didactic al lui Cicero, corespunde titlului grec Λειμών etc. În cazul nostru, titlurile constituie, pe lângă profesia de credință literară, și un program stilistic și lingvistic; căci, spune Quintilian (*Inst.*, 12, 10, 33), *tanto est sermo graecus latino iucundior, ut nostri poetae, quoties dulce carmen esse uoluerunt, illorum id nominibus exornarent*. Podoaba amintită de Quintilian constă într-o serie de cuvinte caracteristice poeziei, destul de puține la număr (*pontus, pelagus, aether, polus, gaza, nympa, heros, oceanus, hymenaeus* etc.)⁹⁶, dar mai ales în acumularea de nume proprii care dau versului caracterul exotic dorit în anumite împrejurări⁹⁷:

*Deseritur Scyros, linguunt Phiotica Tempe
Crannoni sque domos ac moenia Larissaea
Pharsalia m coeunt, Pharsalia tecta frequentant.*
(Catull, 64, 35—37).

Phillyrides Chiron Amythaoniusque Melanpus.
(Verg., *Georg.*, 3, 550).

Efectul este desigur întărit cînd la numele proprii se adaugă și cuvinte comune, evocînd scene exotice:

*Illa chorum simulans euhanthes orgia circum
Ducebat Phrygias.*
(Verg., *Aen.*, 6, 517—518).

Cum arăta poezia elenizată a epigonilor rezultă din specimenul satirizat de Persius, 1, 99—102:

Torua Mimallo neis implerunt cornua bombis

⁹⁴ Omitem titlurile care nu sînt decît nume proprii sau derivate (adesea cu sufixe grecești) de la nume proprii: *Menaechmi, Andria, Aeneis, Thebais* etc.

⁹⁵ Titlurile grecești ale operelor romane sînt atît de numeroase încît au putut constitui obiectul unei voluminoase teze de doctorat: K. E. Henriksson, *Griechische Büchertitel in der römischen Literatur*, Helsinki, 1956.

⁹⁶ Cf. Marouzeau, *Lat. litt.*, p. 136.

⁹⁷ Vezi și mai sus, p. 52, citatul din Naeuius.

*Et raptum uitulo caput ablatura superbo
Bassaris et lynceum Maenas flexura corymbis
Euhion ingeminat; reparabilis adsonat echo.*

O statistică reprodusă de J. Marouzean, *op. cit.*, p. 137, e semnificativă, deși nu ține seama de frecvența cuvintelor și nici de caracterul popular al unor împrumuturi mai vechi: la Catul se găsesc 10 % cuvinte grecești, la Horațiu, în operele satirice și didactice, 11 %, la Propertius 12 %, în Bucolicele lui Vergilius 14 %, la Iuvenal 15 %, la Persius aproape 20 %; poemul *Copa* din *Appendix Vergiliana* cuprinde 23 cuvinte grecești în totalul de 38 versuri ⁹⁸.

Procesul pe care l-am putea denumi elenizarea vocabularului latin, adică tendința către o perfectă suprapunere semantică a elementelor lexicale din cele două limbi, nu s-a rezumat însă numai la receptarea unor cuvinte grecești. Celelalte două procedee amintite mai sus, calcul și calcul semantic, dețin un rol însemnat în acest proces.

Încercările lui Ennius de a crea prin calcuri echivalențe cuvintelor compuse homerice n-au reușit ⁹⁹, dar direcția dată de „părintele poeziei latine” n-a fost abandonată. În fragmentele poetice ale lui Cicero se găsesc, alături de unele compuse enniene, și câteva creații noi: *sagittipotens*, *signipotens*, *clarisonus*, *horrisonus*, *horrificus*, *luctificus*, *tristificus*, *aurifer*, *auriger*, *corniger*, *ignifer*, *stelliger*, *umbriger*, *lenipes*, *mollipes* etc. ¹⁰⁰. În aceeași epocă, găsim exemple și la Catul: *sagittifer*, *plumipeda*, *pinnipes*, *ederiger*, *properipes*, *sonipes*, *raucisonus* etc. În marea lor majoritate avem de a face cu creații întâmplătoare, care se mențin la periferia lexicului.

Mult mai important este rolul calculului în crearea terminologiei filozofice și științifice. Eforturile lui Cicero de „a vorbi latinește” se îndreaptă în această direcție. Termenii creați de el, puși adesea în paralelă cu cuvintele grecești, alături introduși prin formule de ezitare ¹⁰¹ s-au bucurat de un succes inegal, dar au trasat calea pe care s-au angajat și urmașii săi, Seneca în primul rând. Câteva exemple vor ilustra ușor rolul lui Cicero, datorită ecoului pe care l-au avut la autorii secolelor următoare: *qualitas* (ποιότης), *proprietas* (ιδιότης), *indifferens* (ἀδιάφορος), *conscientia* (συνείδησις), *providentia* (πρόνοια) etc.

Un rol analog cu al lui Cicero l-a avut, în terminologia gramaticală, dar și filozofică, Varro. Lui îi datorăm cea mai mare parte a terminologiei gramaticale moderne, constituită în primul rând din calcuri: *accentus* (προσῳδία), *adiectivum* (ἐπίθετον), *consonans* (σύμφωνος), *vocalis* (φωνήεις), *coniugatio* (συνυγία) etc. Cităm, în sfârșit, câteva exemple din epocile ulterioare: *possibilis*, *impossibilis* (δυνατός, ἀδύνατος, Quintilian), de unde Arnobius derivă *possibilitas* și *impossibilitas*, *actiuus* (πρακτικός), *contemplatiuus* (θεωρητικός), *accidentia* (τὰ συμβαίνοντα) la Seneca. Scriitorii târzii, mai ales cei creștini, creează un număr mare de calcuri: *trinitas*

⁹⁸ Iată, ca ilustrare a procedeeelor, versul 7:

Sunt topia et calybes, cyathi, rosa, tibia, chordae.

⁹⁹ Vezi mai jos, capitolul cuvintelor consacrat compuse.

¹⁰⁰ Cf. Devoto, *Storia*, p. 169.

¹⁰¹ De exemplu, *Fin.*, 3,21: *quam ὁμολογίαν Stoici, nos appellamus „conuenientiam”, si placet.*

(τριάς), *impassibilis* (ἀπαθής), *impassibilitas* (ἀπάθεια), *pusillanimitas* (ὀλιγοψυχία), *incarnatio* (σάρκωσις) etc.

În sfârșit, un rol de primă importanță în evoluția lexicului latin literar îl deține calcul semantic, atribuirea unui sens nou, grecesc, unor cuvinte din fondul vechi. Încercările încep din prima perioadă a literaturii latine (am citat mai sus felul cum *sapientia* a căpătat valoarea gr. σοφία, precum și încercările nereușite de a identifica Muzele grecești cu Camenele italice etc.) ; procesul continuă, evident nu fără ezitări în privința fixării precise a unui corespondent latin pentru un cuvânt grec. Datarea faptelor e dificilă, fiindcă adesea corespondențe găsite întâmplător preced fixarea definitivă a unei echivalențe. Cîteva exemple : *causa* (αἰτία), *corpus* (σῶμα), *caput* (κεφαλή), *spiritus* (πνεῦμα) parsă provină dintr-o perioadă anterioară încercărilor lui Cicero, Lucrețiu și Varro de a crea o terminologie abstractă. Altele provin din această epocă : *inane* (τὸ κενόν, Lucrețiu), *omne* (τὸ πᾶν, id.), *locus* (τόπος)¹⁰², *ars* (τέχνη), *ratio* (λόγος)¹⁰³, *natura* (φύσις)¹⁰⁴, *opinio* (δόξα), *actio* (πράξις) ; Cicero expune adesea cititorului căutările sale : *Graeci / ... / eam / ... / uirtutem σωφροσύνην uocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnumquam etiam modestiam ; sed haut scio an recte ea uirtus frugalitas appellari possit ...* (*Tusc.*, 3, 8, 16). Pentru πάθος încearcă perifraza *motus animi*, apoi *commotio*, *perturbatio* (*quae Graeci πάθη uocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos. Tusc.*, 4, 5, 10) ; Gellius va încerca (1, 26, 10) *affectus* și *affectio*, dar soluția definitivă o găsește Augustin care impune cuvîntul *passio*¹⁰⁵.

Terminologia retorică și gramaticală a creat la rîndul ei echivalențe (adesea cu stîngăcii) care s-au impus : *casus* (πτῶσις), *membrum* (μέλος), *uerbum* (ῥῆμα)¹⁰⁶, *nomen* (ὄνομα), *proprium* (κύριον), *articulus* (ἄρθρον), *aduerbium* (ἐπίρρημα) etc.

Prin toate aceste procedee s-a ajuns la o limbă literară capabilă să exprime toate subtilitățile gîndirii antice. Succesele pe care latina literară le-a obținut în procesul de cucerire a abstractului¹⁰⁷ explică desigur în mare măsură supraviețuirea ei ca limbă savantă timp de aproape un mileniu și jumătate.

Urmează să ne ocupăm de influența pe care împrumuturile grecești literare au exercitat-o asupra structurii limbii latine. E vorba în primul rînd de influențe asupra limbii literare, care au pătruns într-o oarecare măsură și în limba populară, mai ales prin intermediul școlii, dar și prin contactul existent, cel puțin în mediul urban, între straturile cultivate ale societății și restul populației.

¹⁰² Cf. P. Chantraine, *Remarques sur le parallélisme sémantique: latin locus et grec τόπος*, Mél. Ernout, p. 51 și urm. ; autorul face observația că la un moment dat lat. *locus* a început să exercite la rîndul lui o influență asupra evoluției semantice a gr. τόπος.

¹⁰³ Cf. A. Yon, „*Ratio*” et les mots de la famille de „*reor*”, Paris, 1930.

¹⁰⁴ Cf. I. Fischer, *Mélanges linguistiques...* Oslo, București, 1957, p. 17 și urm.

¹⁰⁵ Marouzeau, *Lat., litt.*, p. 140.

¹⁰⁶ În terminologia creștină *uerbum* preia sensurile religioase ale lui λόγος.

¹⁰⁷ Cf. și R. Poncelet, *Deux aspects du style philosophique latin*, REL, 28 (1950), p. 145 și urm. Autorul compară traducerea făcută de Cicero dintr-un pasaj din *Fedru* al lui Platon (245 c) cu cea a lui Chalcidius (sec. IV). Traducerea lui Chalcidius n-are nimic din strălucirea literară a lui Cicero, dar redă exact nuanțele originalului.

În sistemul fonologic se observă mai întâi pătrunderea unor foneme (și mai ales variante) noi, de proveniență grecească (ducând adesea la introducerea unor semne necesare notării lor):

1. *ü* (scris *y*) corespunzător gr. *υ* (limba populară nu-l distinge de *u* și, într-o epocă târzie, de *i*); pătrunderea acestui fonem a fost favorizată de existența unui sunet intermediar între *u* și *i*, variantă a unuia dintre aceste două foneme, înainte de labială ¹⁰⁸.

2. Surdele aspirate, notate *ch*, *th*, *ph* ¹⁰⁹ corespunzătoare gr. *χ*, *θ*, *φ* (limba populară rostea surde simple *k*, *t*, *p*; în împrumuturile târzii din epoca în care gr. *φ* ajunsese la pronunțarea *f*, găsim, evident, această pronunțare, favorizată și de anumite corespondențe care n-au putut scăpa vorbitorilor: *φέρω* — *fero*, *φώρα* — *fur* etc.). Pronunțarea aspirată fiind apanajul oamenilor cultivați, ajunge să se răspîndească și la cuvinte latine, de tipul *centhurio*, *chorona*, *pulcher*, *sepulchrum* ¹¹⁰; poate că grafiile de tipul *lachryma*, frecvente în evul mediu pînă la Renaștere, provin din antichitate.

3. Siflanta *z* corespunzătoare gr. *ζ* (confundată în limba populară cu *s* sau *ss*; în epoca târzie devine siflantă sonoră).

S-au produs, de asemenea, unele modificări în distribuția fonemelor. Astfel, grupuri de consoane inexistente în fondul vechi apar exclusiv în cuvintele grecești: *tm-* (*tmesis*), *-tl-* (*exantlare*; la Livius Andronicus *anc(u)lare* ¹¹¹, *dr-* (*dracuma*, *draco* etc.), *(-)pn-* (*pneumaticus*, *trechedipnum*), *mn-* (*mna*, popular *mina*) etc.

În morfologie se observă menținerea unor forme de declinare greacă ¹¹²; parte din ele (acuzative în *-a*, în *-n* etc.) permit poeziei evitarea unor dificultăți metrice. De asemenea se observă introducerea unor tipuri morfologice, care, prin numărul mare al împrumuturilor, dobîndesc o oarecare răspîndire: *-is*, *-idis* (*-ίς*, *-ίδος*: *iris*, *tigris*, *aspis*, *herois*), *-as*, *-adis* (*-άς*, *-άδος*: *lampas*, *hebdomas*), *-on*, *-ontis* (*-ων*, *-οντος*: *archon*, *chamaeleon* etc.; trecute adesea în categoria *-ō*, *-ōnis*, care înglobează și cuvintele grecești în *-ων*, *-ονος*, și *-ων*, *-ωνος*), *-ta* (*-της*: *poeta*, *pirata*, *idiota*, masculine), *-ista* (*-ιστης*: *sophista*, *citharista*, cu unele creații latine: *tablista*, *computista*, *iocista*), *-ma*, *-matis* (*-μα*, *-ματος*: *poema*, *acroama*, *dilemma*), *-ismus* (*-ισμός*: *soloecismus*, *rheumatismus*). După cum se poate observa flexiunea acestor cuvinte prezintă o latinizare parțială, cazurile oblice ale declinării a III-a încadrîndu-se în flexiunea latină.

Din expunerea de mai sus s-a putut vedea rolul pe care împrumuturile directe din grecește și calcurile l-au avut în îmbogățirea puterii de expresie a vocabularului latin literar. Puține elemente au pătruns totuși în limba populară; în răspîndirea acestora rolul preponderent l-a avut școala (poetii clasici, Vergilius și Horatius, au devenit curînd după moartea lor obiect de studiu; răspîndirea cunoștințelor de poezie în păturile mai largi ale

¹⁰⁸ Cf. J. Safarewicz, *Notes de phonologie latine*, StCl, II (1960), p. 85 și urm.

¹⁰⁹ *rh* nu e consoană aspirată, spiritul aspru (redat prin *h* în latinește) notează caracterul surd al lichidei (v. Lejeune, *Phonétique*, p. 102).

¹¹⁰ Cf. Catul, 84, în care poetul ironizează vorbirea afectată a unui personaj, care pronunța cu aspirație orice occlusivă și care introducea fără nevoie aspirația inițială.

¹¹¹ Grupul *-tl-* a fost transformat în *-cl-* și în cuvinte latinești: *uetulus* sincopat devine *ueclus* (fenomenul continuă: cf. rom. *viclean* din magh. *hitten*, *Vicleim* (< *Vitleim* = *Bethleem* etc.).

¹¹² Vezi mai jos, capitolul Morfologia.

populației e atestată și de numeroasele versuri din Vergilius, Lucretius etc. înscrise de trecători pe pereții caselor din Pompei). Astfel, s-au răspândit termeni ca *schola*, *rhythmus* (fr. *rime*), **tropare* din *tropus* (fr. *trouver*), *rhetorica*, *idiotia* „ignorant”; alături de acești termeni aproape tehnici în școli, au pătruns în limba populară și câteva cuvinte din textele mai des citite, mai ales din poezi: *gigas* (sub forma *gagante(m)*), *siren* (sub forma latinizată *sirena*), *thalamus*. Desigur că toate aceste cuvinte reprezintă extrem de puțin în ansamblul vocabularului latin și în comparație cu numărul mare de împrumuturi populare sau creștine. Rezultă și aici că influența puternică exercitată de limba greacă asupra limbii latine literare n-a depășit cercul relativ restrâns al oamenilor cultivați.

C. ÎMPRUMUTURI CREȘTINE

Răspîndirea creștinismului a prilejuit un ultim și foarte puternic aflux de cuvinte grecești în limba latină. Caracteristica acestui fenomen o constituie faptul că răspîndirea termenilor se face concomitent pe cale livrescă și populară; propagatorii noii religii, veniți din orientul elenistic, aveau la dispoziție texte grecești (în primul rînd evangheliile) pentru predicile lor; vorbind în fața unor ascultători de limba latină, oameni simpli și fără cultură greacă, ei au fost nevoiți să dea versiuni latinești textelor de care se foloseau; dar pentru o serie de termeni „tehnici” ai noii religii (uneori ebraisme sau calcuri grecești după ebraică) corespondentul latin nu era ușor de găsit; exista apoi și tendința de a nu schimba nimic din textul considerat sfînt ¹¹³ ceea ce a dus la evitarea perifrazelor sau a unor corespondențe aproximative; de aceea recurgerea la termenul grecesc era soluția cea mai comodă, mai ales că, deseori, foarte numeroși traducători erau numai mediocri cunoscători ai ambelor limbi ¹¹⁴. Prin repetarea lor în diversele ocazii ale practicii creștine termenii aceștia au pătruns în limba populară (uneori cu deformări fonetice sau datorate etimologiei populare) și s-au menținut în limbile romanice.

Pentru a ne face o idee asupra amploarei împrumutului, dăm mai jos lista cuvintelor mai mult sau mai puțin tehnice ¹¹⁵ conținute într-unul din textele mai vechi ale literaturii latine creștine, opusculul (de 44 capitole) *De praescriptione haereticorum* al lui Tertullian, scris în primii ani ai secolului al III-lea, sau chiar în ultimii ani ai secolului al II-lea ¹¹⁶: *anathema*, *angelus*, *antichristus*, *apocalypsis*, *apostata*, *apostolicus*, *apostolus*, *authenticus*, *blasphematio*, *blasphemia*, *catechumenus*, *cathedra*, *catholicus*, *charisma*, *charis*, *christianismus*, *christianus*, *daemon*, *diabolus*, *diaconus*, *ecclesia*, *ectroma*, *energema*, *enthymesis*, *episcopus* (cu derivatul latin, *episcopatus*), *ethnicus*, *euangelium*, *euangelizare* (cu derivatul *euangeliza-*

¹¹³ *Vbi et uerborum ordo mysterium est*, spune Hieronim, *Epist.* 57, 5.

¹¹⁴ *Qui scripturas ex hebraea lingua in graecam uerterunt numerari possunt, latini autem interpretes nullo modo. Ut enim cuique primis fidei temporibus in manus uenit codex graecus et aliquantulum facultatis sibi utriusque linguae habere uidebatur, ausus est interpretari* (Aug., *Doctr. christ.*, 2, 11).

¹¹⁵ Omitem cuvintele pătrunse mai de mult în limbă sau desemnînd noțiuni fără legătură cu doctrina creștină (*astrologus*, *dialectica*, *dialecticus*, *didrachma*, *drachma*, *epistula*, *genealogia*, *machaera*, *massa*, *mna*, *nauclerus*, *philosophia*, *philosophus*, *schola* etc.).

¹¹⁶ Lista a fost alcătuită după indicele ediției P. de Labriolle, Paris, 1907.

tor), *eucharistia*, *exorcismus*, *haeresis*, *haereticus*, *idololatria*, *idolothya*, *idolum*, *laicus*, *magia*, *martyr*, *martyrium*, *mysterium*, *neophyta*, *ogdoas*, *paracletus*, *paradisus*, *patriarchus*, *presbyter*, *propheta*, *prophetia*, *pseudo-apostolus*, *pseudopropheta*, *scandalizari*, *scandalum*, *schisma*, *stemma*, *synagoga*. Frecvența este tot atât de mare în textele cele mai importante ale creștinismului, evangheliile. În trei capitole succesive din traducerea lui Hieronim (*Matth.*, 5 — 7) ¹¹⁷ s-au găsit 22 de cuvinte grecești (totalizând 45 de forme). Greaca creștină a fost de asemenea intermediul intrării în latinește a unor cuvinte ebraice: *amen*, *gehenna*, *hosanna*, *pascha* (apropiat în gr. prin etimologie populară de *πάσχω*), *satanas* etc. ¹¹⁸.

Pătrunzând în limba populară, unii din acești termeni au suferit deformări, creîndu-se astfel dublete: *ele(e)mosyna* și* *al(e)mosina* (fr. *aumône*, germ. *Almosen*), *antiphona* și *antefana* (fr. *antienne*), *blasphemare* și *blastimare* (după *aestimare*? cf. rom. *blestema*, fr. *blâmer*) etc. ¹¹⁹.

Influența greacă asupra vocabularului latin creștin nu se reduce însă la împrumuturile directe; ca și în cazul împrumuturilor literare și pornind de la împrejurarea comună că punctul de plecare al influenței grecești îl constituie o literatură de traduceri, găsim și aici calcuri și adaosuri de înțeles la cuvintele din fondul vechi. Din același opuscul al lui Tertullian extragem, pentru exemplificare: *carnalis* (*σαρκικός*), *damnare* „a damna” (și *damnaticius*, *damnatio*: *κατακρίνω*, *κατάκρισις*), *fidelis* „credincios, adept al creștinismului” (*πιστός*), *frater* „coreligionar” (*ἀδελφός*), *gratia* „har” (*χάρις*), *persecutor* „prigonitor” (*διώκων*, *διώκτης*), *praedicare* „a predica” (*κηρύσσω*), *scriptura* „(sfânta) scriptură” (*γραφή*), *similitudo* „parabolă” (*παραβολή*) ¹²⁰, *trinitas* „treime” (*τριάς*) ¹²¹, *verbum* „verb divin” (*λόγος*), *uirtus* „minune” (*ἄρετή*).

Numărul calcurilor de acest fel este extrem de mare; cităm câteva exemple din alte texte: *testamentum* (*διαθήκη*), *gentiles* „popoare păgîne” (*ἔθνηκοί*), *populus* „mirenii” (*λαϊκοί* sau *ἔθνη*), *spiritualis* (*πνευματικός*, opus lui *carnalis*), *accipio* „a lua” (după *λαμβάνω*), *concupiscentia* (*ἐπιθυμία*), *unigena* (*μονογενής*) etc. ¹²².

Succesul religiei creștine în mijlocul populației romane a făcut ca o parte destul de însemnată de împrumuturi grecești directe să se mențină în limbile romanice (vreo 30): *abba(s)*, *abyssus*, *angelus*, *apostolus*, *baptizo*, *blasphemus* (și *blasphemare*; asupra formei vezi mai sus), *canonicus*, *clericus*, *coemeterium* (sub formele *cimiterium*, *caementarium* etc.), *diabolus*, *diaconus*, *ecclesia* (și *clesa*), *epiphania* (și *(e)bifan(i)a*), *episcopus* (și *bisobus*), *eremus*, *euangelium* (și *uangelium*), *gehenna*, *martyr(us)*, *monachus*,

¹¹⁷ G. Cuendet, *Cicéron et Saint Jérôme traducteurs*, REL, XI (1933), p. 397.

¹¹⁸ Calcurile grecești ale unor cuvinte ebraice nu privesc limba latină; de aceea nu le discutăm aici.

¹¹⁹ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 85.

¹²⁰ Cf. *Matth.*, 13, 1, 3: *similitudo* în *Versio Afra* (cod. k Bobbiensis), în timp ce în *Itala* și în *Vulgata* se citește *parabola* (după textele paralele din G. Rohlfs, *Sermo uulgaris latinus*, Halle, 1951, p. 15).

¹²¹ *Vnitas*, atestat în textul nostru, apare și la Varro.

¹²² În traduceri apar și alte calcuri, fără caracter specific religios care nu fac decât să continue tradiția literaturii profane: *multiloquium* (*πολυλογία*), *stultiloquium* (*μωρολογία*), *uaniloquium* (*ματαιολογία*; cf. *Vaniloquidorus* al lui Plaut), *inaniloquium* (*κενοφωνία*) la Hieronim (G. Cuendet, *art. cit.*, p. 397).

monasterium, orphanus, parabola, parochia (din *παροικία*), *pascha, presbyter* (și *pre(ui)ter*), *psalmus* etc.¹²³.

Pe de altă parte, încărcarea cu sens religios a unor cuvinte vechi, a produs o serie de perturbări, din care cea mai interesantă este înlocuirea cuvântului *verbum*, devenit corespondentul gr. *λόγος*, prin alți termeni: *conuentum, fabula* și chiar *parabola*, acesta din urmă pierzându-și valoarea religioasă.

În formarea cuvintelor, împrumuturile creștine au contribuit la întărirea a două fapte pe care împrumuturile populare le-au introdus (vezi mai sus p. 50): verbele în *-izo* și femininele în *-issa*. În cazul celor dintâi, au apărut numeroase cuvinte în care verbul era împrumutat alături de substantivul de la care derivă, creîndu-se astfel un raport clar pentru vorbitori, ceea ce a permis extinderea sufixului: *propheta* și *prophetizo, scandalum* și *scandalizo, canon* și *canonizo, colaphus* (vechi) și *colaphizo* (Tertullian), *dogma* (vechi) și *dogmatizo* (Augustin), *euangelium* și *euan-gelizo, anathema* și *anathematizo* etc. De aici derivate din teme latinești: *latinizo, puluerizo, paganizo, christianizo, singularizo* etc. În ce privește femininele în *-issa*, acestea provin dintr-un sufix nou și în grecește (nu apare înaintea perioadei *κοινή*): aplicîndu-se numelor din ierarhia bisericii, s-a creat de asemenea o situație clară pentru vorbitori: *abbas* și *abbatissa, diaconus* și *diaconissa*; de aici s-au format la început cuvinte feminine cu caracter religios, ca *fratrissa*; în limbile romanice sufixul a devenit productiv¹²⁴.

VI. ALTE ÎMPRUMUTURI

În cursul expansiunii statului roman, s-au produs contacte cu populații de origine diferită; bazate adesea pe raporturi comerciale, aceste contacte s-au concretizat în limbă prin împrumutarea diversilor termeni denumind obiecte de civilizație (vezi mai sus, împrumuturi mediteraneene). Pe de altă parte, limba latină a provinciilor romanizate cuprindea o serie de termeni menținuți din limbile autohtone; de cele mai multe ori, aceste cuvinte nu s-au extins în afara provinciei respective și aria lor romanică este aceeași cu cea din antichitate. În cazurile cînd anumite obiecte sau tehnici izbuteau să se impună în lumea romană, terminologia corespunzătoare era răspîndită pe întregul teritoriu al imperiului. În această categorie intră relativ numeroasele împrumuturi celtice (contactul cu celții a fost de altfel mai îndelungat decît cu alte populații); provin din celtică termeni desemnînd vehicule: *carrus* „car” (panromanice, reușind să-l înde-părteze pe *currus*), *benna* „căruță cu patru roate”, *carpentum* „căruță acoperită, cu două roate”, *petoritum* „trăsură cu patru roate”, *ploxenum* „un fel de trăsură”; o serie de piese de îmbrăcăminte, în general potrivite

¹²³ Cuvintele păstrate exclusiv în limbile occidentale pot fi suspectate de a fi pătruns în limba populară mai tîrziu, în primele secole ale evului mediu, deoarece latina n-a încetat niciodată de a fi limba bisericii. Nici un dubiu nu poate exista însă în privința celor păstrate în românește: *angelus, baptizo, *blasimo, orphanus* (arom. *oarfăn*; dacorom. *orfan* provine din greaca modernă), *pascha(e), pre(s)byter*.

¹²⁴ Pentru ansamblul împrumuturilor din grecește, vezi și lucrarea, veche dar încă utilă, a lui F. O. Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*, Leipzig, 1882.

pentru regiuni mai friguroase decât Italia centrală sau sudică (fapt care explică răspîndirea lor) : *braca* „un fel de pantaloni” și „centură”, *camisia* „cămașă” (panromanice ; originea celtică a acestui cuvînt nu este sigură), *sagum* „manta de lînă” ; tot de origine celtică sînt unele nume de arme : *gaesum*, *gladius*.

În epoca tîrzie latină a suferit influența populațiilor care au luat locul stăpînitorilor romani, în primul rînd, pentru partea occidentală a Romaniei, a germanilor. Cuvintele de origine germanică nu s-au răspîndit însă pe întregul teritoriu roman ; ele constituie o problemă care privește mai mult limbile romanice occidentale decât limba latină în ansamblul ei.

REPARTIȚIA STILISTICĂ A VOCABULARULUI LATIN

Diferențierea pe stiluri a lexicului latin poate fi observată de la apariția primelor texte, o dată cu crearea unui stil administrativ și juridic. Informațiile de care dispunem sînt însă inegale și invers proporționale cu importanța lingvistică reală a fenomenelor : autorii latini ne oferă informații ample asupra deosebirilor teoretice și practice dintre diversele aspecte ale limbii literare (în primul rînd ale beletristicii), dar extrem de sărace în privința distincției esențiale, aceea dintre limba curentă, folosită de masele vorbitorilor, și limba literară. Tocmai limba curentă (limbajul familiar, *sermo cotidianus*), cea mai importantă din punctul de vedere al lucrării de față, este cel mai puțin cunoscută și caracteristicile ei trebuie deduse din mărturiile, rare, ale scriitorilor și gramaticilor antici, din cîteva texte în care au pătruns elemente vorbite și din moștenirile romanice.

Vom încerca, pe scurt, în cele de mai jos, urmărirea istorică a apariției și dezvoltării diferențierii stilistice a limbii latine și caracteristicile lexicale ale stilurilor.

I. VECHIUL STIL OFICIAL, JURIDICO-RELIGIOS

Încă înainte de apariția unei literaturi propriu-zise, există indicii pentru deducerea unor prime diferențieri stilistice : fragmentele Legii celor XII table (sec. V, după tradiție, dar poate mai recente) dau informații asupra începuturilor unui stil juridic și oficial, diferit de limba de toate zilele. În vocabular, acest stil poate fi caracterizat în primul rînd prin folosirea unor termeni tehnici ¹²⁵ (formații speciale, uneori aberante, sau specializări de sensuri ; semnificația precisă a unora din termeni n-a mai fost cunoscută în epoca clasică și este încă azi obiect de discuție) : *antestari*, *adsiduus*, *proletarius*, *perorare*, *subuades*, *talio*, *arbiter*, *auctoritas*, *adgnatus*, *mancipium*, *manifestus*, *patronus*, *cliens*, *libripens*, *intestabilis*, *vindicta* etc.

Despre alte aspecte ale stilului oficial al epocii arhaice (cărțile pontifilor, analistica, decretul senatului) știrile directe lipsesc, dar ne putem

¹²⁵ E greu de stabilit, din cauza necunoașterii termenului de comparație — limba vorbită — dacă și alte cuvinte din textul legii sînt specifice stilului juridic.

face o idee aproximativă asupra lor din unele documente epigrafice de mai târziu (contemporane cu începuturile literaturii propriu-zise): elogiile Scipionilor (cel mai vechi datînd din sec. III), decretul lui Aemilius Paulus (189), senatus-consultul despre Bacchanale (186). Extragem din acestea cîtiva termeni pentru care există posibilitatea să se fi deosebit de limba curentă: *prognatus* (= natus, filius), *cosentiont*, *sapientia*, *progenies*, *nobilitavit*, *tempestas* (=tempus), *decrevit*, *coniourase*, *conuouise*, *conspondiset*.

La începuturile ei, limba literaturii beletristice, în special epopeea și tragedia (Livius Andronicus, Naevius) reprezintă prelungirea stilului oficial; aceste două genuri solemne aveau, cel puțin parțial, ca sursă de inspirație vechile anale, astfel încît instrumentul lingvistic constituit de acestea din urmă devine în mod natural forma în care se exprimă poetic aceleași evenimente sau evenimente similare. Puținătatea și scurtimea fragmentelor nu ne permit însă o caracterizare mai amănunțită a acestui stil.

Plaut și Ennius marchează începutul unei perioade calitativ noi. Asistăm, pe de o parte, la o primă specializare stilistică pe genuri, și pe de alta, la încercarea de a se constitui un stil specific poeziei, diferențiat nu numai de vorbirea curentă, dar și de stilul oficial din care a luat naștere.

II. LIMBA COMEDIEI

Adresîndu-se unui public destul de larg, comedia plautină abandonează stilul oficial și prelucrează artistic limba curentă, creînd o limbă poetică specifică genului, cu un grad destul de ridicat de artificialitate. Pe plan lexical, caracteristica o constituie prezența, alături de elemente populare autentice, a unor creații de cuvinte expresive, adesea cu efecte de surpriză, cele mai multe în spirit popular sau parodiind procedee specifice altor stiluri.

Astfel, de exemplu, pornind de la predilecția limbajului popular pentru verbe frecventative și pentru diminutive, Plaut le folosește foarte adesea (*rogito* „a ruga”, *gesto* „a purta”, *imperito* „a comanda, a porunci”, *circumspecto* „a privi de jur împrejur”, *victito* = uiuo, „a trăi”; *bubulcito* „a paște boii”, *calefacto* „a încălzi” etc.; *paruolus*, „mititel”, *uetulus* „bătrîior”, *seruolus* „sclav”, *muliercula* „femeiușcă”, *uxorcula* „soțioară”, *homunculus* „omuleț”, *pauxillulum* „puținteluș”, *quantillum* = quantum „cît (de mare!)”, *morsiuncula* de la *morsus* = „mușcătură”, *animulus* de la *animus*, „suflet”, *aetatula* de la *aetas* „vîrstă”, *fenusculum* de la *fenus* „dobîndă”, *assentatiuncula* de la *assentatio*, „consimțămînt”, *peieratiuncula* de la *peieratio*, „jurămînt strîmb”, *ratiuncula* de la *ratio* „socoteală”, *nitidiusculus* de la comparativul lui *nitidus* „neted”, *unctiusculus* de la *unctus* „uns”, *ploratillum*, *uerberatillum* de la participiile verbelor *plorare* „a plînge”, *uerberare* „a biciui” etc.).

Efecte comice se obțin prin folosirea unor cuvinte compuse, parodiind adesea compusele stilului tragic și epic: *plagigera* (de la *plaga* „lovitură” și *gero* „a suporta”), *munerigerulus* „aducător de daruri”, *siccoculus* (*siccus* „uscă” și *oculus* „ochi”), *stultiloquus* „vorbitor de prostii”, *lucrifuga*

„fugar de câștig”, *bustirapus* „hoț al jertfelor aduse pe rug”, *sociofraudus* „înșelător de tovarăși”, *magnidicus* „zicător de vorbe mari”, *furtificus* „făcător de furturi”, *uinipollens* „puternic asupra vinului” etc.

Tendința spre evitarea construcțiilor sintactice banale, specifică limbii poetice, duce la folosirea unor derivate neobișnuite: *frustulenta* (*aqua* „apă cu bucăți de carne”), *emortualis* „de moarte” (după *natalis* „de naștere”), *caudicalis* „de lemn” (*prouincia*, denumire glumeață a grămezii de lemne de tăiat), *furinus* (de la *fur* „hoț”) etc.

În evoluția ulterioară a comediei, Terențiu marchează o apropiere de limba curentă a cercurilor cultivate, pură, de o eleganță clasică; prin aceasta însă abandonează ideea unei limbi poetice specifice comediei.

Mimograful D. Laberius, ultimul poet comic latin, pare să fi încercat o revenire la formula plautină: o dovedesc numeroasele formații neobișnuite pe care le găsim în fragmentele păstrate din piesele sale ¹²⁶: *mendicimonium* „cerșetorie”, *adulteritas* „adulter”, *manuare* = *furare* „a fura”, *lauandaria* (= *quae ad lauandum sunt data* „cele date la spălat”), *adulescenturire* „a dori să fii tânăr (?)” etc.

III. STILUL SOLEMN AL EPOPEII ȘI TRAGEDIEI

Fixarea stilului poeziei înalte, al epopeii în primul rând, este legată de numele lui Ennius, care și-a propus în mod deliberat să doteze literatura latină cu o epopee echivalentă, și din punct de vedere stilistic, cu modelele grecești. Abandonarea vechiului vers saturnian, în care fuseseră redactate atât elogiile Scipionilor cât și epopeea lui Naevius, și adoptarea hexametrlui dactilic au fost de asemenea determinante pentru întreaga evoluție ulterioară a vocabularului poetic latin ¹²⁷.

În linii mari, vocabularul poetic se deosebește de cel curent prin alegerea unor anumiți termeni în dauna altora și prin crearea de cuvinte noi. În ambele cazuri, necesitatea metrică joacă un rol important ¹²⁸. Ca și predecesorii săi, Ennius a recurs, pentru îmbogățirea și înnobilarea lexicului său, la cuvintele rare ale actelor oficiale și religioase, ale textelor juridice, precum și (desigur pentru a da o replică exactă modelelor grecești) la cuvinte dialectale; nu lipsesc nici folosirile metaforice, ale unor termeni: *artus* (= *membra* „membre”) *letum* (= *mors* „moarte”) *indu* (= *in* „în”), *ningulus* (= *nullus* „nici unul”, după *singulus* „cîte unul”); *casci* (cuvînt sabin = *prisci* „vechi”), *catus* (cuvînt sabin = *acutus* „iscusit”), *memorat* (= *narrat*, *dicit* „povestește, spune”), *pectora* (= *anima*), *caelitum* (= *deorum* „a zeilor”).

Creațiile lexicale ale lui Ennius constau în derivate (*prognariter* cu sens incert, *concorditer* „în chip armonios”, *cauponantes* „cumpărători,

¹²⁶ Aulus Gellius a cules exemple de acest fel în capitolul 7 al cărții a XVI-a a *Noptilor atice*.

¹²⁷ Pentru limba poetică în general și pentru cea a lui Ennius în special, vezi, în afară de paginile lui Meillet, *Esquisse*, p. 116–117, 192–201: M. Leumann, *Die lateinische Dichtersprache*, în *Kl. Schr.*, p. 131–156 (cu bibliografie), L. R. Palmer, *The Latin Language*, Londra, 1961, p. 95–118.

¹²⁸ Aceleași sînt și principiile de selectare a lexicului în poezia de mai tîrziu, deosebiri fiind mai degrabă cantitative. Despre rolul împrumuturilor din grecește și al calcurilor, vezi mai sus p. 56–58.

traficantî", *spicis* = *aspicis* „zăreşti", prin procedeul, folosit şi mai târziu, al depreverbaţiei poetice), dar mai ales în compuse, după model grecesc sau cel puţin în spiritul poeziei greceşti (*trifax* „lance de trei coţi", *blandiloquentia* „vorbiire blîndă", *flammifer* „purtător de flăcări", *mortifer* „purtător de moarte", *altisonus* „cu sunet înalt", *altiuolans* „zburînd înalt", *bellipotens* „puternic în războaie", *sapientipotens* „puternic în înţelepciune", *suaviloquens* „vorbind plăcut" etc.).

Aceleaşi căi de selectare şi de îmbogăţire a vocabularului au fost urmate şi de succesorii imediaţi ai lui Ennius, poeţii tragici Pacuvius şi Accius.

IV. VOCABULARUL POEZIEI CLASICE

În principiu, procedeele amintite în paragraful precedent continuă să fie folosite în tot cursul istoriei poeziei latine; deosebirea constă mai mult în preponderenţa unuia sau a altuia dintre ele; în general, formarea de cuvinte compuse cade pe al doilea plan, dezvoltîndu-se în schimb derivarea şi înlocuirile metaforice ale cuvintelor banale. Dăm mai jos cîteva caracteristici ale lexicului poetic latin ¹²⁹.

(1) Înlocuiri de sufixe şi preferinţa pentru anumite sufixe, adesea din considerente metrice: *maximitas* (= *māgnitudo*) ¹³⁰, *differitas* (= *diffērentia*), *pestilitas* (= *pēstilēntia*), *benefacta* (= *bēnēficiā*).

Sufixul *-men* este preferat lui *-mentum* şi altor sufixe de abstracte: *fragmen* (= *fragmentum* „fragment"), *augmen* (= *augmentum* „creştere"), *fundamen* (= *fundamentum* „temelie"), *conamen* (= *conatus* „încercare"), *solamen* (= *solacium* „consolare"), *libamen* (= *libatio* „libaţiune"). Se extind derivatele în *-eus* (în limba comună mai ales adjective ale materiei): *femineus* „feminin", *fulmineus* „de fulger", *funereus* „funerar", *litoreus* „de coastă" etc.

(2) Folosirea unor derivate regresive, formate prin suprimarea preverbului: *linquere* (= *re-* „a lăsa"), *piare* (= *ex-* „a ispăşi"), *solari* (= *con-* „a consola"), *temnere* (= *con-* „a dispreţui") etc.

(3) Folosirea şi crearea unor cuvinte compuse; proporţia lor e mult mai mică în ansamblul lexicului, în comparaţie cu Ennius, dar procedeul se menţine în întreaga istorie a poeziei latine, de la Lucreţiu şi Catul pînă la Ausonius: *alipes* „cu picioare înaripate", *pinnipes* „id.", *caelicola* „locuitor al cerului", *horrificus* „înspăimîntător", *largificus* „darnic, abundent", *montiuagus* „rătăcitor prin munţi", *nemoriuagus* „rătăcitor prin păduri", *frugiparus* „roditor", *aestifer* „aducător de căldură", *florifer* „purtător de flori", *glandifer* „purtător de ghindă", *rorifer* „purtător de rouă", *corniger* „purtător de coarne", *spumiger* „purtător de spumă", *squamiger* „purtător de solzi", *siluicultrix* „locuitoare a pădurilor", *aedituens* „păzitor al templului", *auricomans* „cu părul de aur", *armipotens* „puternic în arme", *omniparens* „părinte al tuturor" etc.

(4) Alegerea, dintre sinonime, a cuvintelor mai rare, provenite adesea din limbajul religios, şi, în general, preferinţa pentru arhaisme: *sidus* (= *stella* „stea"), *daps* (= *epulae* „ospăţ"), *bidens* (= *ovis* „oaie"),

¹²⁹ Cf. M. Leumann, *Lateinische Dichtersprache*, în *Kl. Schr.*, p. 131 şi urm., în special p. 147 şi urm.

¹³⁰ Însemnăm cantitatea silabei, nu a vocalei.

amnis (= *flumen* „rîu”), *ensis* (= *gladius* „sabie”), *lympa*, *latex* (= *aqua* „apă”), *tellus* (= *terra* „pămînt”), *pelagus* (= *mare* „mare”), *coma*, *crinis* (= *capillus* „păr”), *hostis* (= *hospes* „oaspete”), *ast* (= *at* „dar”), *ceu* (= *uelut* „ca”) etc.¹³¹.

(5) Înlocuirea, mai mult sau mai puțin constantă, a termenilor proprii prin anumite metafore (metonimii etc.): *superi* „cei de sus”, *caelestes* „cereștii”, *caelicolae* „locuitorii cerului”, *caelites* „cereștii” (= *di* „zeii”); *alites* „înariquatele” (= *aves* „păsările”); *parens* „părinte”, *genitor* „născător”, *sator* „zămislitor” (= *pater* „tată”); *genetrix* „născătoare”, *creatrix* „creatoare” (= *mater* „mamă”); *(g)natus* „născut”, *proles* „descendență” (= *filius* „fiu”); *aequor(a)* „suprafață”, *altum* „adînc”, *sal* „sare”, *fluctus* „val” (= *mare* „mare”), *uelum* „pînză”, *carina* „bord”, *puppis* „pupă”, *pinus* „pin” (= *navis* „corabie”); *lumina* „luminile” (= *oculi* „ochi”) etc.

Caracteristicile, expuse mai sus, ale vocabularului poetic se referă în special la poezia epică și didactică (scrisă în hexametri); celelalte genuri (elegia, satira¹³², lirica propriu-zisă) folosesc lexicul poetic într-o măsură mai mică, apropiindu-se mai mult sau mai puțin de vorbirea curentă.

V. VOCABULARUL PROZEI

În ierarhia lingvistică a genurilor literare, proza este aceea care presupune un maximum de tradiție, de elaborare, și un grad înalt de dezvoltare culturală¹³³.

Aspectul lexical al prozei latine variază pe genuri și pe epoci, depinzînd, mai mult decît poezia, de doctrina literară predominantă la un moment dat sau acceptată de un anumit autor.

Primul prozator latin din a cărui operă s-au păstrat părți relativ însemnate a fost Cato. Pe lîngă tratatul *De agricultura*, dispunem de fragmente din opera sa istorică, *Origines*, și din numeroase discursuri. În afară de prezența unor termeni tehnici, vocabularul din *De agricultura* nu se deosebește de cel curent, dacă facem abstracție de cîteva formule în care similitudinea sufixelor e menită să dea relief preceptelor: *periculosum et calamitosum* [*mercatores*], „[negustorul] expus primejdiilor și nenorocirilor”, *uendacem non emacem* [*patrem familias*] „[tatăl familiei trebuie să fie] înclinat spre vînzare, nu spre cumpărare”. În operele istorice și oratorice asistăm la încercarea de creare a unei proze artistice: Vocabularul curent este îmbogățit¹³⁴ cu formații noi, în genul aceloră pentru care satira și comedia îi puteau servi de model (nu trebuie uitat că majoritatea discursurilor au caracter polemic). Se pot semnală, astfel, frecventative (*latito* „a se ascunde”, *obsonito* „a tîrgui”, *uerberito* „a biciui”, *unctito* „a unge, a parfuma”, diminutive (*mediocriculus* „mijlociu, medi-

¹³¹ Se înțelege că nu e vorba de o eliminare totală a unor termeni nepoetici, ci numai de o mai mică frecvență a lor în poezie; cf. B. Axelson, *Unpoetische Wörter*, Lund, 1945, p. 50 și urm.

¹³² Horațiu însuși își numește opera satirică *sermones* „conversații”.

¹³³ Meillet, *Esquisse*, p. 205: „Une langue n'est vraiment un instrument de civilisation que quand elle possède une prose littéraire”.

¹³⁴ Cf. Hor., *Ars*, 55–58.

ocru", *moscilli* = *mores* „obiceiuri", *praedonuli* „hoți"), și formații neobișnuite, care au șanse să fie creații personale (*aliquotfariam* „în câteva părți", după *bifariam* „în două părți", *fugela* „fugă", *imperabiliter* „în mod poruncitor", *plebitas* „condiția plebei", *praemiosus* „bogat"). Cato este, prin aceste trăsături, precursorul prozei „poetice" ¹³⁵ latine: nu e de mirare că Salustiu, creatorul prozei poetice clasice a fost adesea acuzat de a-l fi plagiat pe Cato ¹³⁶.

Idealul prozei clasice, cultivat de Cicero și mai ales de Caesar, constă în „puritate" (*elegantia* „alegere atentă a cuvintelor", *urbanitas* „uzajul lingvistic al Romei"); aceasta se obține prin evitarea cuvintelor vulgare, regionale, arhaice sau chiar expresive (de felul celor poetice) ¹³⁷.

Fiind vorba, așadar, de o caracterizare negativă ¹³⁸, nu se pot aduce în discuție liste de cuvinte specifice; Caesar și, în anumite opere, Cicero se mărginesc la folosirea vocabularului curent, efectele de stil fiind obținute prin îmbinarea sintactică și ritmică a cuvintelor. Dar idealul purist al lui Caesar nu i-a supraviețuit (dacă facem abstracție de numele neînsemnate ale imitatorilor servili). După cum s-a amintit mai sus, chiar printre contemporani, Salustiu urmează o cale diferită, preferând un stil mai colorat, recurgând la arhaisme și cuvinte populare, poate și la creații proprii ¹³⁹. Similară e și poziția lui Titus Livius, la care folosirea unei limbi arhaizante este și o consecință voită a convingerilor sale politice ¹⁴⁰; se semnalează de asemenea prezența a numeroase cuvinte poetice ¹⁴¹: *hortamen* „indemn", *iuuenta* „tinerețe", *molimen* „efort", *nati* „fii", *proles* „descendență", *sopor* „somn", *iuuenalis* „tineresc", *lymphatus* „tulburat, ieșit din minți" etc.

Bazată în primul rând pe vocabularul curent, proza lui Tacit face totuși un uzaj moderat, de cuvinte poetice și arhaice în operele majore ¹⁴²: *claritudo* pentru *claritas* „strălucire", *queo* și *nequeo* pentru *possum* „a

¹³⁵ Proza poetică antică, spre deosebire de cea modernă, se caracterizează exclusiv lingvistic, nu și prin conținut.

¹³⁶ Cn. Pompeius Lenaeus, ap. Suet. *Gramm.* 15: *Sallustium [...] priscorum Catonis uerborum ineruditissimum furem*. („Salustiu, jefuitor lipsit de învățătură al cuvintelor vechi ale lui Cato"). În același sens și aproape cu aceiași termeni e și epigrama citată de Quintilian, *In.* I, 8, 3, 29,5:

Et uerba antiqui multum furate Catonis

Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

(„Și tu, care ai prădat mult cuvintele vechiului Cato,

Crispus, alcătuitor al istoriei Iugurtine".)

¹³⁷ Doctrina lui Caesar poate fi rezumată în cunoscuta frază din *De Analogia* (ap. Gell., 1, 10, 4): *ut tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens uerbum* („să te ferești ca de o stîncă de cuvîntul nemaiauzit și neobișnuit").

¹³⁸ Cf. de ex., lista stabilită de L. Laurand, *Études sur le style des discours de Cicéron*, I³, Paris, 1928, p. 31 și urm., a cuvintelor folosite de Cicero în citate din alți autori, în poezii sau scrisori și deci cunoscute de el, dar niciodată în textul propriu-zis al discursurilor.

¹³⁹ Gellius, 1, 15, 18 îl numește *nouator uerborum*, și se pot găsi cuvinte care apar prima oară la Salustiu și chiar numai la el: cf. Cousin, *Évolution*, p. 127 (și nota 1).

¹⁴⁰ Cf. și 43,13, 2: *mihi uetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus* („nu știu cum, scriind despre lucruri vechi, și sufletul mi se face antic").

¹⁴¹ Cf. Cousin, *Évolution*, p. 188 și urm. S. G. Stacey, *Die Entwicklung des livianischen Stiles*, ALL, X (1898), p. 17–82.

¹⁴² Cf. Cousin, *Évolution*, p. 197–198.

putea" și *non possum* „a nu putea", *glisco* pentru *cresco* „a crește", *cuncta* pentru *omnia* „toate" etc.¹⁴³

În linii mari, independent de particularitățile unei școli literare, ale unui gen sau ale unui autor, vocabularul prozei latine nu se diferențiază de cel curent, folosit desigur și în vorbirea intelectualității romane.

Un loc oarecum aparte îl ocupă proza doctrinară creștină destinată cercurilor cultivate: se observă o netă tendință spre inovații lexicale, din care nu toate sînt impuse de crearea noii terminologii¹⁴⁴. Se remarcă folosirea aproape nelimitată a mijloacelor de derivare: nume de agent ca *aduocator* „cel care cheamă", *comminator* „cel care amenință", *conspector* „cel care vede", *uorator* „cel care devorează", la Tertullian; *commotor* „cel care pune în mișcare", *dictor* „cel care spune", *contradictor* „cel care contrazice", la Augustin; abstracte ca *sensualitas* „sensibilitate", *nodositas* „complicație", *multiplicitas* „multiplicitate" sau *discipulatus* „clasă (de elevi)", *dilapsio* „descompunere", *imperfectio* „imperfecțiune", *implicamentum* „încurcătură", *respiramentum* „răgaz" etc.¹⁴⁵ Formații de felul acestora, adăugate la un mare număr de cuvinte grecești, la folosiri cu accepțiuni speciale ale unor cuvinte latine tradiționale¹⁴⁶ precum și la terminologia specifică noii religii, conferă prozei creștine un caracter artificial, adesea greu de înțeles pentru cei din afara cercului inițiaților; este primul pas spre constituirea latinei medievale.

VI. VOCABULARUL STILULUI FAMILIAR

Sub această denumire vagă¹⁴⁷ se ascunde o mare varietate de fapte atît pe plan sincron, cît și pe plan diacronic: fiecare categorie socială are un limbaj familiar specific (influențat de limba literară în raport cu gradul de cultură al vorbitorilor); pe de altă parte, limbajul familiar evoluează mai rapid decît limba literară; în sfîrșit, în vorbirea unui singur individ, există mai multe tipuri de exprimare, în legătură cu împrejurările actului de comunicare.

În linii mari (fără a putea deci include toate faptele particulare) vocabularul familiar poate fi caracterizat prin două trăsături, aparent opuse, în realitate complementare, deoarece ambele îl diferențiază de vocabularul literar, contrastînd cu trăsăturile caracteristice ale acestuia¹⁴⁸.

¹⁴³ Folosirea abuzivă a arhaismelor e caracteristică unor scriitori de mai mică valoare; moda arhaizantă, semnalată încă de Seneca (*Epist.*, 114, 13) va atinge apogeul în sec. II, în cercul literar constituit în jurul lui Fronto. Este vorba într-o oarecare măsură și de un ecou al aticismului grec contemporan.

¹⁴⁴ Cf. și paragraful consacrat împrumuturilor creștine din grecește, mai sus.

¹⁴⁵ Cf. Cousin, *Évolution*, p. 205 și urm.

¹⁴⁶ Cîteva exemple: *fidelis*, „credincios", *gentilis* „(neam) păgîn", *populi* „oameni", *saeculum*, „lumea laică"; cf. Cousin, *Évolution*, p. 206.

¹⁴⁷ Termenul se opune, în tradiția cercetărilor de lingvistică, noțiunii „literar"; îl folosim aici pentru a scoate în evidență distincția față de paragrafele precedente consacrate unor stiluri „literare". Cu toate acestea, e necesar să atragem atenția asupra caracterului schematic (și deci simplificator al realității) al încercărilor de clasificare dihotomică de tipul „clasic-vulgar", „scris-vorbit", „literar-familiar", „cult-popular".

¹⁴⁸ Cf. și J. Marouzeau, *Deux aspects de la langue vulgaire*, BSL, 28 (1928), p. 63 și urm. (cu explicații sociologice discutabile; meritul articolului constă în semnalarea, pentru prima dată pe cît se pare, a caracterului banal pe care-l poate avea vorbirea populară).

(1) o trăsătură negativă : banalitatea, nefolosirea unor termeni caracteristici limbii literare (și constituind trăsătura pozitivă a acesteia);

(2) o trăsătură pozitivă : expresivitatea, preferința pentru termeni colorați, evitați în stilurile solemne ale limbii literare (evitarea lor constituind trăsătura negativă a acestora); în aceeași ordine de idei e de menționat extinderea rapidă în limbajul familiar a inovațiilor (la care limba literară rămîne refractară).

Pe plan diacronic, aceste două trăsături constituie și direcțiile de evoluție a vocabularului latin; elementele cele mai stabile sînt cuvintele banale ale fondului esențial; sînt eliminate cuvintele specifice stilurilor solemne ale limbii literare iar în locul lor apar cuvinte expresive ¹⁴⁹.

Dăm mai jos cîteva categorii de sinonime în care unul din termeni e literar iar celălalt familiar :

(a) verbele frecventative ¹⁵⁰ își pierd cu timpul nuanța specifică, devin sinonime cu verbele de la care derivă și tind să le ia locul. Fenomenul se produce în tot cursul latinității : frecventativul *potare* „a bea”, nu are verb simplu în latinește, *guno* nu e atestat direct, *gusto* „a gusta” e singurul cunoscut, *horior* e arhaic, *hortor* „a îndemna”, singurul folosit în epoca clasică.

Fenomenul continuă :

<i>adiuto</i>	înlocuiește	pe <i>adiuvo</i>	„a ajuta”
<i>canto</i>	„	„ <i>cano</i>	„a cînta”
<i>iacto</i>	„	„ <i>iacio</i>	„a arunca”
<i>pulso</i>	„	„ <i>pello</i>	„a împinge, a lovi”
<i>quasso</i>	„	„ <i>quatio</i>	„a scutura”
<i>sternuto</i>	„	„ <i>sternuo</i>	„a strănuta” etc.

(b) Limbajul familiar preferă verbelor radicale verbele denominative, a căror încadrare într-o anumită familie e mai clară ¹⁵¹ ceea ce le face și mai expresive (ele sugerînd mai direct felul de realizare a acțiunii) și care prezintă și o flexiune regulată ¹⁵² :

<i>mensuro</i> (de la <i>mensura</i>)	înlocuiește	pe <i>metior</i>	„a măsura”
<i>pectino</i> (de la <i>pecten</i>)	„	„ <i>pecto</i>	„a pieptăna”
<i>semino</i> (de la <i>semen</i>)	„	„ <i>sero</i>	„a semăna”.

(c) Limbajul familiar preferă verbele cu sens precis, chiar tehnic, unor verbe cu sensuri multiple ¹⁵³; de cele mai multe ori cele dintîi evocă

¹⁴⁹ Alegerea între sinonime nu este determinată exclusiv de criteriul expresivității : intervine, de exemplu, tendința de a elimina cuvintele izolate și de a le înlocui cu cele clar încadrate într-o familie; de asemenea, cuvintele cu flexiune aberantă sau cu sensul prea difuz pot fi și ele eliminate.

¹⁵⁰ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 162.

¹⁵¹ Aceeași tendință stă la baza „etimologiei populare”.

¹⁵² Cf. Ernout, *Aspects*, p. 163 și urm.

¹⁵³ Această preferință este adesea contracarată de „legea minimului efort” : unele cuvinte exprimă comod mai multe lucruri și pot fi folosite cînd vorbitorul nu are intenția de a exprima cu precizie o anumită noțiune, limitată : *facio*, *magnus* (determinînd, cu valori diferite, substantive ca *exemplum*, *argumentum*, *suspicio*, *nox*, *usus*, *causa* etc.), *bonus* etc. Cf. J. Marouzeau, *Traité de stylistique* ³, Paris, 1954, p. 189.

mai clar și mai concret acțiunea, fiind adesea încadrate într-o familie cunoscută.

porto (cu sensul tehnic originar „a transporta”) înlocuiește pe *fero* „a purta”

comparo (la origine „a achiziționa, a aduna”) înlocuiește pe *emo* „a cumpăra”

demoro (la origine „a întârzia”) înlocuiește pe *maneo* „a rămîne”

laxo („a da drumul”) înlocuiește pe *linguo* „a lăsa”

leuo (de la *levis* „ușor”) înlocuiește pe *tollo* „a ridica”

mino („a amenința” evocînd strigătul sau biciul cu care se mîna animalele) înlocuiește pe *ago* „a mîna”

manduco (poate argotic la origine) înlocuiește pe *edo* „a mîncea”

(d) Diminutivele își pierd nuanța specifică și tind să înlocuiască cuvintele simple; ele prezintă și avantajul unei flexiuni regulate și al unui corp fonetic mai amplu și deci mai stabil ¹⁵⁴.

<i>maxilla</i>	înlocuiește	pe	<i>māla</i>	„falcă”
<i>ungula</i>	„	„	<i>unguis</i>	„unghie”
<i>auricula</i>	„	„	<i>auris</i>	(care nu iese totuși complet din uz) „ureche”
<i>genuculum</i>	„	„	<i>genu</i>	„genunchi”
<i>cerebellum</i>	„	„	<i>cerebrum</i>	„creier”
<i>agnellus</i>	„	„	<i>agnus</i>	„miel”

(e) Fără¹ preocupări puriste, limbajul familiar acceptă mai ușor elemente străine (vezi, despre acestea, paragraful închinat împrumuturilor populare din grecește) ¹⁵⁵ și adoptă cuvinte argotice sau tehnice.

Astfel se poate explica apariția sensului „cap” la *testa*, „gură” la *bucca* sau *gula* (pentru *os*), „umăr” la *spatula* (pentru *humerus*), „a vorbi” la *parabolari* sau *fabulari* etc. ¹⁵⁶.

Trăsăturile enumerate mai sus ale limbajului familiar, ale limbii vii și în evoluție, determină și unele transformări în structura limbii latine.

(1) Flexiunea regulată, atît nominală cît și verbală, progresează numeric prin preferința arătată verbelor denominative, frecventativelor sau diminutivelor.

(2) Cuvintele scurte sînt înlocuite cu altele mai lungi (adesea derivate ale celor dintîi), rezistente la slăbirea sunetelor finale.

(3) Vechiul fond indo-european al vocabularului latin pierde din importanță în dauna formațiilor pe teren latin (și a împrumuturilor populare din grecește).

(4) Bogăția sinonimică și, prin aceasta, multitudinea nuanțelor de sens, se reduc. În același timp, nuanțele a căror exprimare e necesară dobîndesc un surplus de caracterizare (diminutivele, de exemplu, se formează cu ajutorul unor sufixe compuse).

¹⁵⁴ Cf. Ernout, *Aspects*, p. 189 și urm.

¹⁵⁵ Unele pasaje din scrisorile lui Cicero dovedesc lipsa de opreliști în această privință în limbajul familiar al intelectualilor romani; *Cena* lui Petronius ilustrează situația asemănătoare din vorbirea oamenilor incuți sau semidocți.

¹⁵⁶ Cf. L. R. Palmer, *The Latin Language*, 1961, p. 170 și urm.

CONCLUZII

În evoluția lexicului latin se pot distinge următoarele tendințe generale :

1. Creșterea numărului de cuvinte. La vechiul fond indo-european se adaugă, rînd pe rînd, elemente străine și, concomitent cu acestea, formații pe teren latin. Îmbogățirea continuă a vocabularului corespunde necesității de a denumi obiecte cu care civilizația romană vine în contact și de a crea mijloace de expresie adecvate dezvoltării gândirii abstracte ; acest din urmă aspect se manifestă mai ales în stilurile înalte ale limbii.

2. Reînnoirea permanentă a lexicului, prin ieșirea din uz a unor termeni vechi și înlocuirea lor prin formații noi sau cuvinte de împrumut. Cuvintele indo-europene moștenite, reprezentînd adesea tipuri morfologice arhaice, cedează locul unor derivate latine (verbe denominative, verbe frecventative, abstracte deverbative, diminutive etc.) care au dublul avantaj al unei flexiuni regulate și a unei legături mai clare cu cuvintele aceleiași familii ; la aceasta se adaugă adesea și gradul mai mare de expresivitate.

3. Datorită faptului că răspîndirea culturii în straturile largi ale populației era relativ redusă, diferențele dintre limba literară și cea populară sînt destul de nete și se accentuează în decursul timpului. De aceea numeroși termeni (arhaisme, derivate abstracte sau împrumuturi, în special din limba greacă), foarte frecvenți în limba literară sînt inuzitați de limba curentă a maselor și dispar în momentul prăbușirii statului roman (și deci a sistemului de învățămînt și a administrației centralizate), menținîndu-se exclusiv în literatura cultă, accesibilă unui public din ce în ce mai restrîns.

Formarea cuvintelor

DERIVAREA CU SUFIXE

În limba latină, derivarea cu sufixe reprezintă cel mai important mijloc de formare de noi cuvinte. Ea s-a întărit necontenit de-a lungul întregii istorii a limbii latine și s-a continuat ca un procedeu viu în limbile romanice. Pe lângă sufixele moștenite din indo-europeană, au apărut adesea sufixe noi, create pe baza celor existente, sau (mai rar) împrumutate. De multe ori s-au folosit sufixe diferite pentru exprimarea aceleiași funcții, ceea ce a dus la o anumită concurență și specializare a lor.

Se poate constata de-a lungul istoriei limbii latine existența unor sufixe care s-au folosit frecvent în toate epocile și în toate variantele limbii. Sufixele aparținând acestui nucleu s-au moștenit în general în limbile romanice.

Trebuie subliniate totuși inovațiile privitoare la forma și sensul sufixelor apărute mai ales în vorbirea populară, dintre care majoritatea s-au transmis limbilor romanice.

SUBSTANTIVUL

În ansamblul derivării, formarea de noi cuvinte cu ajutorul sufixelor nominale este cel mai bine reprezentată.

Acestea derivă de la teme :

1) verbale ; 2) nominale (substantive și adjective).

1. DERIVATE DE LA TEME VERBALE

Un sufix vechi cu ajutorul căruia se formează substantive abstracte din tema supinului este *-tus* (*-sus*)¹.

¹ Se va folosi peste tot sufixul însoțit de desinența nominativului.

După statistica lui Paucker², din 1004 substantive în *-tus*, 695 sînt vechi, iar 309 sînt noi³. La Plaut găsim 99, din care 21 se mențin în literatura clasică. Aceasta arată productivitatea sufixului latin în toate perioadele.

Alături de *-tus* (*-sus*) din derivate ca : *cantus*, *casus*, *cursus*, *iactus*, *saltus*, *sumptus*, apar forme în *-itus*, apoi *-ātus* și *-ītus* : *crepitus*, *sonitus*, *strepitus*, *arbitratus*, *cruciatus*, *ornatus*, *uenatus*, *auditus*, *hinnitus*, *pruritus*, *uestitus*. După un model ca *magister*, *magisterare-magistratus*⁴ s-au format derivate direct de la substantive. Acestea sînt denominative care arată diverse funcții ca : *senatus*, *comitatus*, *equitatus*, *decurionatus*, *optionatus*; mai tîrziu apar : *auguratus*, *consulatus*, *primatus*, *septemviratus*, *summatus*, *tribunatus* etc. (în general sînt colective). Astfel de denominative întăresc poziția sufixului. Uneori e dificil de deosebit formele originar abstracte de diversele participii substantivale; latina avea totuși perechi de tipul⁵ :

Subst. *inuentus* (inventie), *auditus* (auz), *actus* (acțiune, fapt) — part. subst. *inuentum* (lucru inventat), *auditum* (lucru auzit), *actum* (lucru făcut).

În limbile romanice sufixul s-a folosit puțin tocmai din cauza confuziei cu participiul, întrebuintat mai mult⁶.

Un alt sufix foarte productiv în limba latină, cu ajutorul căruia s-au format adesea substantive de la aceleași teme verbale ca și cu sufixul precedent este *-tio* (*-sio*). Apar de multe ori sinonime ca : *actus* — *actio*, *cantus* — *cantio*, *motus* — *motio*; cele în *-tio* arată acțiunea verbului, au sens obiectiv, cele în *-tus* au sens subiectiv, privesc acțiunea ca realizare personală⁷. În latina clasică cele în *-tio* sînt foarte mult folosite mai ales în vocabularul filozofic. La Cicero și Caesar apar, de pildă, 862 din cele 1450 cuvinte vechi. Numărul acestor derivate devine din ce în ce mai mare. Paucker a numărat 3224 derivate în *-tio* (KZ, XXIII, 152). De obicei acest sufix e folosit de prozatori. *Actio*, de exemplu, lipsește la Plaut, Terențiu, în fragmentele tragicilor, comicilor, la Ennius, Lucilius, dar se găsește în proză. Trebuie subliniată trecerea unor termeni de la sensul abstract la cel concret : *mansio*, *natio*, *uenatio*. În limbile romanice sufixul moștenit a fost concurat de forma latinizată : cf. fr. *-aison*, *-ation*, it. *-agione*, *-azione*; productive sînt *-ation*, *-azione*. În limba noastră *-ăciune* nu e productiv.

Pe baza numelor în *-tu-* (*-su-*) s-a format și *-tura*, *-sura*⁸. Cele două sufixe se leagă prin sens : *-tus* arată capacitatea, *-tura* exercițiul acestei capacități. Astfel, derivatele cu acest sufix s-au folosit ca regim pentru verbele care arată acțiuni : *scripturam dare*, *uenaturam facere*⁹. Tot așa

² Paucker întrebuintează în general termenul „vechi” pînă la împăratul Adrian (vom cita de cele mai multe ori statisticile lui după Cooper, *Word Formation*, și după Stolz, *Hist. Gramm.*).

³ Vezi Paucker la Cooper, *Word Formation*, p. 18.

⁴ Vezi Stolz-Schmalz, p. 237; Stolz, *Hist. Gramm.*, p. 549.

⁵ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 549.

⁶ Idem, *ibidem*, p. 571. Autorul subliniază că în limba română de la orice verb se pot forma nume în *-at*, *-it*, *-ut*.

⁷ Vezi Benveniste, *Noms d'agent*, p. 96. Autorul dă exemple ca : *auditio* „faptul de a auzi”, *auditus* „capacitatea de a auzi, auzul”, *cantio* „faptul de a cînta”, *cantus* „cîntec”, *uenatio* „faptul de a vîna”, *uenatus* „vînat” etc.

⁸ Despre *-tura* și alte sufixe abstracte (*-or*, *-tas*, *-ia*) vezi W. Meyer-Lübke, *Die Geschichte der lateinischen Abstracta*, în ALL, VIII (1893), p. 313—338.

⁹ Benveniste, *Noms d'agent*, p. 101—103.

se explică faptul că există în multe cazuri forme paralele în *-tura* și *-tio* precum și că alături de numele în *-tura* există adeseori (în 2/5 din cazuri) nume în *-tor*, *-sor*: *cursor-cursura*, *pictor-pictura*. După modelul acestora a apărut *praetura* pe lângă *praetor*: apoi *censura*, *dictatura*, *quaestura*, după aceea chiar *praefectura* față de *praefectus* (Plaut), iar mai târziu *architectura*, *litteratura*, *lanistatura*¹⁰. De la adjective în *-atus* s-au format denominative în *-atura* (unele cu sens colectiv): *armatura*, *auratura* (Quint.), *corporatura* (Colum.). Prin aceste formații, sufixul se întărește; el este, din toate sufixele abstracte, cel mai folosit în latina clasică¹¹. În latina târzie sufixul nu e productiv cu valoare abstractă; în cele mai multe cazuri e înlocuit de *-tio*. În schimb se formează derivate cu sens concret¹². La Tertulian apar cu sens concret formații ca: *creatura*, *genitura*, *paratura*, *scriptura*.

Sufixul e folosit în limbile romanice cu ambele sensuri: rom. *arsură*, *coptură*, *friptură*; it. *arsura*, *cottura*, *frittura*; v. fr.: *arsure*, *coiture*, *friture*.

Prin falsă despărțire din *-tura* s-a format un nou sufix *-ura*, productiv în limbile romanice (în limba noastră mai puțin): it. *altura*, *caldura*; v. fr.: *froidure*, *laidure*; sp. *albura*, *altura*, *verdura*; port.: *agrura*, *altura*. Uneori *-ura* intră în concurență cu sufixul *-or* căruia îi ia locul. Astfel formele din it. *ardura*, fr. *ardure*, prov., sp. *ardura* presupun, alături de *ardor* și *arsura*, forma *ardura*¹³.

O serie de substantive abstracte neutre derivate de la verb sînt cele în *-men*, *-mentum* (acesta din urmă e datorat unei dezvoltări a lui *-men*). Raportul stilistic dintre ele nu e prea clar, *-men* aparține în general stilului înalt; *-mentum* e mai popular¹⁴. Aceasta se explică prin tendința generală a limbii vorbite, care are preferință pentru sufixele mai lungi.

La cuvintele vechi sufixul e legat direct de rădăcină: *augmen*, *carmen*; în epoca istorică prin adăugarea vocalei caracteristice conjugării, apar *-āmen*, *-īmen*, *-ūmen* (de la verbele cu tema în *-u*): *moderamen*, *docimen*, *regimen*, *farcimen*, *molimen*, *acumen*, *albumen* etc. La fel apar *-amentum*, *-imentum*, *-umentum*. Cele mai numeroase sînt în *-īmen*, *-īmentum*, fapt explicabil prin productivitatea conjugării a IV-a¹⁵.

În latina târzie apar forme paralele cu cele în *-tio*: *cunctamentum*-*cunctatio*, *dissimulamentum*-*dissimulatio*. Uneori, sufixul se adaugă la nume (*capillamentum*, *ferramentum*, *paludamentum* etc.). El ajunge să capete și un sens colectiv, care s-a accentuat în limbile romanice (unde sufixul s-a păstrat sub forma pluralului), cf. rom. *încălțăminte*, *oseminte* (sensul de plural însă nu mai e simțit clar), v. fr. *chaussements*, *ossements*.

Tot la temele verbale trebuie pomenit *-ntia* (la tema participiului prezent se adaugă *-ia*). Acest sufix a fost folosit mai mult în latina arhaică, în latina clasică mai puțin, și a fost foarte productiv în latina târzie. Din 342 de cuvinte derivate, 203 sînt noi¹⁶. Foarte multe apar la scriitorii

¹⁰ Stolz-Schmalz, p. 219.

¹¹ Cf. Cooper, *Word Formation*, p. 27.

¹² Idem, *ibidem*, p. 25.

¹³ Meyer-Lübke, *Grammaire*, p. 554—555.

¹⁴ Vezi Cooper, *Word Formation*, p. 85.

¹⁵ Vezi Graur, *Lingvistică generală*, p. 59.

¹⁶ Paucker la Cooper, *Word Formation*, p. 33.

creștini : *apparentia, benevolentia, concupiscentia, delinquentia, impenitentia, insufficientia* etc.¹⁷. Sufixul s-a păstrat în limbile romanice : rom. *credință, putință* (numai la verbele de conjugarea a doua și a treia), it. *accordanza, speranza* (mai ales, ca și în spaniolă, sub formele latinizate : *-nzia, -ncia* ; it. *clemenzia, ignoranza* ; sp. *credencia, dolencia*) ; fr. *accordance, consistance*¹⁸.

Alături de unele verbe de conjugarea a II-a și de adjective în *-idus* există câteodată substantive abstracte în *-or* (mai vechi *-os*) : *calidus-calere-calor, horridus-horrere-horror* etc. Sensul lor se referă de obicei la culori, stări, sentimente etc. : *albor, candor, rubor, ardor, liquor, umor, pauor* etc. Mai puține derivă de la adjective (unde s-a extins prin analogie cu verbele alături de care erau și adjective ; după tipul *calidus-calor*, de la *lentus* s-a format *lentor*).

În general, derivatele în *-or* aparțin stilului îngrijit. Cele mai multe sînt vechi. După statistica lui Paucker, 85 din 103 sînt vechi ; din acestea Cicero folosește 45¹⁹. În perioada postclasică se adaugă puține forme noi : *-or* e concurat de *-ura* (vezi p. 75).

În limbile romanice sufixul e folosit pentru derivarea substantivelor abstracte de la adjective (fr. *blancheur, laideur* etc.).

2. DERIVATE DE LA TEME NOMINALE

Un sufix foarte productiv în limba latină pentru formarea unor abstracte ale calității, în primul rînd de la adjective, este *-ia* : *audacia, concordia, fallacia, memoria, perfidia, prudentia, sapientia* etc. În latina tîrzie foarte multe substantive de acest fel derivă de la participiul prezent (vezi mai sus). Unele formații au la bază substantive : *custodia, militia*. În anumite cazuri s-au substantivizat adjectivele în *-ius*, sub formă feminină, probabil nu direct, ci prin elipsa substantivului pe care-l însoțeau : *industria, patria*. În latina tîrzie s-au împrumutat foarte multe cuvinte grecești cu acest sufix (*ἀστρολογία, μοναρχία* etc.) și, pentru că în limba greacă era accentuat, s-a păstrat și a fost foarte productiv în limbile romanice (cel latinesc, neaccentuat, nu s-a mai simțit ca sufix din cauză că alipirea lui producea multe transformări fonetice²⁰, dar a întărit pe cel grecesc, mărinind numărul cuvintelor în *-ia*) : rom. *avuție, beție, bucurie* ; it. *allegria, cortesia, falsia*, v. fr. *courtoisie, estoutie, renardie*.

De la substantive care denumesc persoane, cu ajutorul sufixului *-ium*, s-au format derivate ca : *arbitrium, artificium, collegium, haruspicium, hospitalium, iudicium* etc. Trebuie subliniat că acest sufix se folosește mai ales la cuvinte compuse și prefixate.

-monium, -monia e un sufix vechi, folosit mai ales în limba vorbită : *matrimonium, patrimonium, aegrimonia, sanctimonia*. Ca și în alte cazuri,

¹⁷ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 99—100.

¹⁸ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, 604—605.

¹⁹ Cooper, *Word Formation*, p. 25.

²⁰ Vezi Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 49 ; J. André, *Accent, timbre et quantité dans les emprunts du latin au grec postérieurs au 3-ème siècle, n.è.*, în BSL, 1958, vol. 53 (fasc. 1), p. 136—156.

de la sensul abstract s-a trecut la cel concret ; în latina imperială și târzie *testimonium* înseamnă „martor”²¹.

-*itia* și -*ities* nu pot fi tratate separat, deoarece 75 % din derivatele cu aceste sufixe au forme paralele (în -*itia* și -*ities*)²². Poziția lor e diferită în latina clasică. În această perioadă sînt preferate formele în -*itia* ; -*ities* e mai mult arhaic și postclasic. În general cu -*itia* se formează substantive care arată diverse stări sufletești : *amicitia*, *avaritia*, *blanditia*, *pigritia*, *pudicitia* ; -*ities* arată mai ales calități obiective : *durities*, *mundities*, *uastities*²³. În limbile romanice derivatele în -*itia* sînt numeroase (cu excepția limbii noastre) : rom. -*ețe*, it. -*ezza*, -*izia*, fr. -*esse*, -*ice*, sp., port. -*eza*, -*icia* : rom. *blîndețe*, *frumusețe*, *tinerete* ; it. *amarezza*, *bellezza*, *avarizia* ; fr. *jeunesse*, *noblesse*, *avarice*²⁴. Derivatele în -*ities* sînt limitate în sud-vest²⁵.

Sufixul -*tas* se atașează de obicei la teme adjectivale : *amabilitas*, *curiositas*, *dignitas*, *nobilitas*. Sînt bogate formele în -*tas* de la adjectivale în -*bilis* și -*osus* ; la teme substantivale se adaugă mai rar : *auctoritas*, *ciuitas*, *hereditas* ; la autorii târzii, după modelul lui *latinitas*, apar : *graecitas*, *romanas*. Tot rare sînt derivatele de la verbe : *affluitas*, *circuitas*.

Sufixul este foarte productiv mai ales în perioada târzie. Hieronim socotește nelimitată posibilitatea derivatelor cu acest sufix²⁶.

Formații asemănătoare celor în -*tas* sînt cinci cuvinte în -*tus* : *iuventus*, *senectus*, *servitus*, *tempestus*, *uirtus*.

În multe cazuri, alături de derivatele în -*tas* există forme în -*tudo*, mai ales de la teme adjectivale : *altitudo*, *longitudo*, *magnitudo*. Acestea sînt folosite mai ales în latina arhaică și târzie. La Plaut, din 23 de substantive în -*tudo*, 2 au forme paralele în -*tas* : *firmitas-firmitudo*, *suauitas — suauitudo*²⁷. Din cele 23, numai 9 sînt folosite în latina clasică pe cînd din cele 72 în -*tas*, numai 16 nu sînt folosite în latina clasică. Aceasta arată că latina clasică preferă formele în -*tas*. În latina târzie, -*tudo* este viu. Hieronim are deosebită predilecție pentru el²⁸.

Deși numărul cuvintelor derivate cu -*tas* și -*tudo* crește în latina târzie, cele două sufixe nu sînt populare și ca atare nu sînt productive în limbile romanice.

O trăsătură caracteristică cuvintelor abstracte este tendința de a căpăta o valoare concretă. Acest fenomen are loc în toate perioadele, dar e mai frecvent în latina imperială și cea târzie (*claritas* „lumină”, *proprietas* „proprietate”, *quantitas* „sumă de bani” etc.). În limba oficială a imperiului și în biserică prin abstracte ale calității se desemnează chiar personajele : *dignitas*, *excellencia*, *magnificentia*, *magnitudo*, *maiestas*, *sanctitas*, *sanctitudo* se folosesc ca formule de adresare²⁹.

²¹ Stolz-Schmalz, p. 211.

²² Cooper, *Word Formation*, p. 48.

²³ Vezi Stolz-Schmalz, p. 210.

²⁴ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 568.

²⁵ Cooper, *Word Formation*, p. 49.

²⁶ Vezi Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 105.

²⁷ Paucker la Stolz, *Hist. Gramm.*, p. 556.

²⁸ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 107.

²⁹ Ernout, *Aspects*, p. 181—182.

Numele de agent (încadrăm aici și pe cele care indică meseria) se formează cu *-tor*, *-sor* (*-trix*) și de asemenea cu *-o* (*-onis*), *-arius*.

O categorie largă de nume de agent e formată cu sufixul *-tor* (*-sor*). În principiu orice verb poate da naștere unui nume în *-tor*. În afara deverbativelor, există unele forme de la substantive: *balineator*, *gladiator*, *senator* (formație analogică din *senatus*³⁰). Din 2294 substantive în *-tor*, 779 sînt vechi, iar 1515 noi³¹. În latina tîrzie multe forme noi găsim la scriitorii bisericești. Tot acum apare și o schimbare de sens. În latina clasică sufixul indică condiția permanentă a persoanei; în latina tîrzie arată și acțiuni singulare sau temporare: *extractor templi* (inscr.), *virtutis assumptor*, *distributor possessionum* (Hier.)³². Forma feminină a sufixului, *-trix*, a fost mult mai puțin folosită. În latina tîrzie e înlocuită cu grecescul *-issa*.

Sufixul *-tor* e unul din cele mai productive în limbile romanice; cîteodată se folosește și cu sens instrumental: fr. *épurateur*, *numéroteur*; it. *calcatore*, *foratore*; sp. *aventador*, *ajustador*³³. În limba noastră, cu sens instrumental, se folosește și forma feminină: *semănătoare*, *secerătoare*.

Nume de agent în *-ulus* sînt mai puține: *figulus*, *legulus* (mai des se întîlnesc adjective: *bibulus*, *credulus*, *gemulus*, *querulus*, *tremulus* etc.).

Sufixul *-o* (*-onis*) e moștenit în nume proprii formate de la adjective în *-o*: *catus-Cato*, *uarius-Varro*. În latinește s-au format o serie de nume de agent mai ales în limba populară, cu diverse nuanțe glumete (unele au devenit porecle): *Capito*, *Labeo*, *Naso*; *bucco*, *gulo*, *leno*³⁴. Întrucît de cele mai multe ori astfel de derivate denumeau anumite trăsături exagerate, sufixul a căpătat o valoare peiorativă și augmentativă care s-a menținut în limbile romanice: it. *buffone*, *capone*; fr. *brouillon*, *souillon*.

Un alt sufix cu ajutorul căruia se derivă nume de agent de la teme nominale este *-arius*. Cuvintele derivate cu acest sufix aparțin diverselor categorii de meserii: *ollarius*, *classarius*, *legionarius*, *asinarius*, *herbarius*, *porcinarius*, *exodiarus*, *gesticularius* etc. etc.

Forma feminină a sufixului, *-aria*, s-a folosit pentru a denumi diverse obiecte: *bibaria*, *ferraria*, *oneraria* și uneori pentru a denumi locul unde se găsește ceva: *aeraria*, *arenaria*, *argentaria*. În acest sens însă e folosită mai ales forma neutră, *-arium*: *granarium*, *puluinarium*, *ossuarium*, *uiridiarium*, *uiuarium*³⁵.

Sufixul *-arius* este unul din cele mai productive în limbile romanice. Cu ajutorul lui se formează: nume de agent: rom. *argintar*, *plugar*; it. *agoraio*, *ferraio*; fr. *menuisier*, *serrurier*; nume care arată locul unde se găsește ceva: it. *petraia*, *salaia*; fr. *aumônière*, *bonbonnière*. În unele

³⁰ Stolz-Schmalz, p. 238.

³¹ Paucker, *Material*, II, p. 2.

³² Cooper, *Word Formation*, p. 60. Vezi și Benveniste, *Noms d'agent*, p. 61—62. După el, este o distincție de dată indo-europeană, exprimată în limba greacă, prin *-τωρ*, *-τηρ*; *δῶτωρ*, „cel care dă” (într-un moment) *-δωτήρ* „cel însărcinat să dea”. În limba latină *-tor* cumulează cele două funcții de „autor” și de „agent”. De altfel după Benveniste cele două tipuri de nume de agent se găsesc în toate limbile (p. 62).

³³ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 579.

³⁴ Vezi Stolz-Schmalz, p. 239.

³⁵ Pentru alte sensuri ale sufixului vezi Stolz-Schmalz, p. 212.

limbi -aria intră în concurență cu -etum pentru formarea numelor de plante : it. *cupressaio*, *prunaio* ; fr. *buissière*, *oignonière* ³⁶. (Vezi și p. 80.)

Locul unde se găsește, se păstrează ceva se arată și prin nume derivate în -torium, -sorium : *deuersorium*, *dormitorium*, *praetorium*.

În afara unor nume de instrument în -arium, -torium, sufixul propriu instrumental este -c(u)lum. Acesta se adaugă la teme verbale (cu teme nominale formează diminutive) : *gubernaculum*, *spiraculum*. În general, astfel de derivate nu sînt prea multe ; ele se găsesc în toate perioadele. Trebuie subliniată trecerea unor nume de instrument la nume de acțiune : *curriculum*, *meaculum*, *reuerticulum* ³⁷ ; de asemenea, datorită analogiei, -culum a căpătat sens de sufix local : după modelul lui *cubiculum* s-a făcut *cenaculum* (cf. Varro, *Ling.*, 5, 162 : *ubi cubabant cubiculum*, *ubi cenabant cenaculum uocitabant* ³⁸). Tot nume de loc sînt : *auguraculum*, *deuerticulum*, *tabernaculum* etc.

Sufixul s-a păstrat în unele limbi romanice cu sens instrumental (mai ales în franceză și spaniolă).

Tot ca nume de instrument se folosește forma feminină și neutră a numelor de agent în -ulus : *tegula*, *cingulum*, *uinculum*.

Sufixe colective. Am arătat mai înainte că sufixul abstract -men (-mentum) a căpătat sens colectiv, care s-a accentuat în limbile romanice.

Tot cu sens colectiv e folosit -tum, -etum ; cu acest sufix se formează colective mai ales de nume de plante : *cupressetum*, *oliuetum*, *pinetum*, *rubetum*. În latina clasică sufixul e mai puțin folosit decît în celelalte perioade. Limbile romanice l-au păstrat sub forma -etum și -eta : rom. *brădet*, *făget* ; it. *arboretto* ; fr. *ormaie*.

Forma neutră a adjectivelor în -alis, -ilis s-a folosit de asemenea mai ales pentru formarea substantivelor colective : *bouile*, *equile*, *suile*, *genitalia*, *mortualia*. În limbile romanice sufixul s-a transmis sub forma de plural -alia (mai ales în italiană și franceză) it. *bestiaglia*, *canaglia* ; fr. *cisaille*, *ferraille*.

Un sufix caracteristic limbajului rustic pentru formarea îndeosebi a numelor de plante este -go, -ago, -igo, -ugo : *melligo*, *uligo*, *lappago*, *plantago*, *selago*, *lanugo*, *uesperugo*. Dintre limbile romanice îl folosește mai ales italiana pentru formarea numelor de plante.

(Pentru celelalte sufixe adjectivale, folosite ca substantive, vezi derivarea adjectivală.)

ADJECTIVUL

Derivarea adjectivală ca și cea substantivală este destul de bogată. Deoarece sufixele adjectivale în general nu se pot clasifica după sens (în cele mai multe cazuri sensul e dat de cuvîntul de bază) ele vor fi grupate după gradul de folosire în istoria limbii latine.

³⁶ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 560.

³⁷ M. M. Pokrovski, *Избранные работы по языкознанию*, Moscova, 1959, p. 141.

³⁸ Idem, *ibidem*, p. 147.

Unele sufixe sînt vii în toate perioadele limbii latine, precum și în limbile romanice.

-*ātus*, caracteristic la origine participiilor de la verbe în -*āre*, a fost foarte productiv în toată istoria limbii latine. Acest sufix s-a detașat din sistemul verbal, devenind un adevărat sufix adjectival care arată de obicei posesia: *coronatus*, de pildă, n-a mai fost simțit ca participiu de la *coronare*, ci ca derivat de la *corona*³⁹. Astfel s-au format o serie de adjective direct de la substantiv, fără intermediul vreunui verb: *animatus*, *argentatus*, *barbatus*, *dentatus*, *sceleratus*.

În limbile romanice sufixul este de asemenea productiv: rom. *buzat*, *cornurat*; it. *barbato*, *erbato*; sp. *bandato*, *dentato*.

-*ānus* (sufix vechi, comun limbilor italice: cf. osc. *Abellanūi*, *Nuvlanus*) se adaugă la nume de locuri: *Romanus*, *Spartanus*, *Syracusanus*, *Thebanus*; la nume de persoane: (gentilicii și cognomina) *Clodianus*, *Octavianus*, *Sullanus*, *Tullianus*; la nume comune (de cele mai multe ori cu sens de loc): *castellanus*, *montanus*, *oppidanus*, *paganus*. Unele forme derivă de la numerale și au fost întrebuințate cu sens special în sermo castrensis: *primanus*, *secundanus*⁴⁰.

Uneori -*ānus* pare că se adaugă fără să aducă vreun sens nou cuvîntului de bază: *medianus* (*medius*). Unele forme se pot reconstitui pe baza limbilor romanice: **foranus*, **longitanus*. Sufixul a rămas productiv: it. *mantovano*, fr. *italien*, sp. *castellano*. În limba noastră sufixul e neproductiv (cuvintele moștenite n-au mai fost simțite ca derivate: *paganus* > păgîn, *romanus* > român⁴¹).

De la tema în -*io* prin falsă despărțire s-a format -*ianus*: după modelul lui *Iulius* — *Iulianus*, s-a format *Caesarianus*, *Ciceronianus*, *Neronianus*. Înainte de Cicero nu apar astfel de forme⁴², dar în epoca tîrzie sînt frecvente. În latina tîrzie în multe cazuri -*iānus* înlocuiește pe -*ānus*; de asemenea e folosit în limbile romanice.

-*arius*, încă din perioada arhaică, formează adjective (care de multe ori s-au substantivizat) de la nume de obiecte⁴³: *aquarius*, *argentarius*, *calcarius*; de la nume de persoană: *mulierarius*, *uirginarius* (Plaut, față de formele obișnuite: *muliebris*, *uirgineus*, -*alis*). Cu -*arius* se mai formează derivate de la numerale: *binarius*, *quingentarius*; de la adverbe: *aduersarius*, *contrarius*, *extrarius*, *extraordinarius*; de la verbe: *praecidarius*, *fractarius*.

Unele derivate au sens activ: *collectarius*, *ductarius*; altele au sens pasiv: *cruciarus*.

Uneori sufixul e întrebuințat numai pentru lungirea cuvîntului: *manifestarius*, Plaut (pentru *manifestus*), *crudarius*, Plaut (= *crudus*), *plenarius*, Ennod. (= *plenus*). La Plaut, Varro, Cato găsim multe cuvinte în -*arius* folosite o singură dată.

Numărul derivatelor crește în latina tîrzie. Sufixul e productiv în limbile romanice pentru formarea numelor de agent (vezi *Substantivul*).

³⁹ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 565.

⁴⁰ Cooper, *Word Formation*, p. 144.

⁴¹ Iorgu Iordan, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1957, p. 459.

⁴² Cooper, *Word Formation*, p. 145.

⁴³ Stolz-Schmalz, p. 211.

Prin adăugarea lui *-icius* la *-arius* s-a format *-aricius*. Acesta apare în epoca imperială. La origine formează adjective care ulterior s-au substantivizat: *sigillaricius* (Vopisc.), *canis porcaricius* (Leg. Alan.); așa se explică derivarea substantivelor în limbile romanice cu ajutorul acestui sufix ⁴⁴: v. fr. *costerez*, *faverece* ⁴⁵.

-torius (*-sorius*) e format prin adăugarea lui *-ius* la numele în *-tor* (*-sor*): *amatorius*, *censorius*, *imperatorius*, *praetorius*. Majoritatea sînt formate de la substantive verbale. Unele sînt derivate direct de la temele verbale, prin analogie, fără să existe substantivul corespunzător. Paucker citează 100 de astfel de forme dintre care 18 aparțin lui *sermo cotidianus*⁴⁶: *decretorius*, *gemitorius*, *legatorius*. Adjectivele care arată rangul oficial au funcție denominativă: *quaestorius*, *senatorius*; în multe cazuri cuvîntul se substantivizează (vezi derivarea substantivală). Ca și *-arius*, *-torius* e în general un sufix popular; scriitorii clasici îl evită, deoarece în mod obișnuit se feresc de sufixele compuse. Numărul derivatelor crește în latina tîrzie. Confundîndu-se cu sufixul de agent *-tor* ⁴⁷, sufixul *-torius* e foarte productiv în limbile romanice și în limba noastră în special.

-osus, sufix care arată abundența, e bine reprezentat în toate perioadele ⁴⁸. Cu ajutorul lui se formează adjective de la teme substantive: *ambitiosus*, *curiosus*, *religiosus*, *sediciosus*; adjectivele (mai ales în perioada tîrzie): *bellicosus*, *ebriosus*, *obnoxiosus*; verbale, *bibosus*, *rabiosus*. După *fluctuosus*, *saltuosus* apar și forme analogice în *-uosus*: *montuosus*, *voluptuosus*. *-osus* a exprimat și înclinarea către ceva: *mulierosus*, *puerosus*, *uirosus* (forme folosite în limbajul satiric). De la înclinare s-a trecut la asemănare de formă sau de culoare: *farinosus*, *flammosus*, *globosus*. Uneori adjectivele în *-osus* au luat locul formelor mai vechi în *-eus* (vezi acest sufix). Exemple numeroase găsim după Plinius.

Ca și în alte cazuri se vede tendința de a se înlocui formele inițiale ale adjectivelor prin altele mai lungi; la Plaut apare astfel: *obnoxiosus* pentru *obnoxius*. Mai tîrziu găsim forme ca: *copiosus*, *facundiosus*, *invidiosus* (derivate de la *copia*, *facundia*, *invidia*) pentru *cops*, *facundus*, *invidus*. Așa s-a ajuns ca uneori să se elimine diferența dintre cuvîntul simplu și cel derivat: *ebriosus* se confundă cu *ebrius*.

Productivitatea acestui sufix se explică și prin influența grecescului *-ώδης*, *-οειδής*; de exemplu *globosus* traduce pe *σφαίροειδής*. Prin cale pătrund termeni tehnici medicali și chiar din agricultură unde ar fi fost normale formații latinești: *astrosus*, *gambosus*, *morbosus*, *ueterosus*.

Și adjectivelor compuse din grecește le corespund forme în *-osus*. Unele dublete sînt imitații savante din grecește, caracteristice vocabularului poetic: *saetosus* — *saetiger*, *squamosus* — *squamiger*.

Numărul derivatelor în *-osus* crește în latina tîrzie. E foarte productiv în limbile romanice: rom. *bărbos*, *fricos*, *lemnos*, it. *coraggioso*, *fredoloso*, fr. *amoureux*, *heureux* etc.

⁴⁴ A. Graur, *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 1929, p. 92—94.

⁴⁵ Bourciez, *Éléments*, p. 197.

⁴⁶ Cooper, *Word Formation*, p. 157.

⁴⁷ Despre raportul dintre *-tor* și *-torius* în limba noastră, vezi A. Graur, *lucr. cit.*, p. 105 și urm.

⁴⁸ Vezi A. Ernout, *Les adjectifs latins en -osus et en -ulentus*, Paris, 1949.

Sufixul *-lis* apare în afara aspectului lui propriu într-o serie de alte forme (*-ālis*, *-īlis*, *-ēlis*, *-ūlis*, *-bīlis*, *-bris*).

-lis, se adaugă la o serie de teme nominale în *-a* : *brumalis*, *curialis*, *naturalis*, *vitalis*; de la astfel de teme, prin falsă despărțire s-a format sufixul *-alis*, foarte productiv în toate perioadele limbii latine. Cu acesta se derivă adjective de la orice temă : *annalis*, *aqualis*, *bracchialis*, *mortalis*, *uirginalis*. Derivarea de la alte adjective e în general târzie : *aestiualis*, *diurnalis*, *hibernalis*. Multe din cele derivate de la verbe au sens asemănător cu adjectivele verbale în *-iuus* și *-ilis* : *caesalis*, *manalis*, *peremptalis*.

La cuvintele care aveau în rădăcină un *-l-*, prin disimilare, a apărut *-aris* : *angularis*, *militaris*, *popularis*, *proeliaris*. Această disimilare proprie latinei arhaice, nu e respectată în latina târzie (la Quintilian găsim *legalis*). Prin substantivizarea neutrului se obțin încă în vechime forme ca : *animal*, *ceruical*, *puluinar* (Plaut).

Acest sufix e așa de mult folosit, încât uneori se adaugă fără schimbare de sens : *aeternalis* și *aeternus*, *perpetualis* și *perpetuus*.

De la teme în *-i-*, *-e-*, *-u-* s-au format *-īlis*, *-ēlis*, *-ūlis* (cel puțin la origine; apoi prin extensiune s-au format și de la alte teme) : *aprilis*, *civilis*, *gentilis*, *hostilis*, *fidelis*, *currulis*, *idulis*, *tribulis*. Uneori în loc de *-ulis* apare *-uelis* : *fratrueilis*, *matrueilis*, *patrueilis* (majoritatea sînt târzii).

Dintre toate, *-ilis* s-a extins cel mai mult.

Găsim uneori forme paralele cu sufixul *-aticus* : *erratilis* — *erraticus*, *uolatilis* — *uolaticus*.

Sufixul *-bilis* e productiv în toate perioadele limbii latine. Majoritatea formelor derivă de la tema prezentului : *amabilis*, *impetrabilis*, *lacrimabilis*, *lamentabilis*. Se adaugă însă și la teme participiale : *comprehensibilis*, *flexibilis*, *plausibilis* (acestea apar la scriitorii târzii). Găsim uneori două forme : *patibilis* (Cic.), *passibilis* (eccl.). Sînt și denominative în *-abilis* : *aerumnabilis*, *fauorabilis*, *uoluptabilis*.

Derivatele cu acest sufix arată posibilitatea pasivă : *amabilis*, *commendabilis*, *exorabilis*, *honorabilis*, *inuincibilis*. Uneori s-a pierdut sensul inițial : *mobilis*, *nobilis*.

Alături de formele în *-bilis* apar cîteodată și forme în *-alis* : *aequalis* — *aequalis*, *genitabilis* — *genitalis*.

Numărul derivatelor în *-bilis* crește în latina târzie. Din 1082, sînt 801 noi ⁴⁹.

Sufixul e foarte productiv în limbile romanice (afară de limba noastră) ⁵⁰ : it. *bastevole*, *credevole*; fr. *admirable*, *adorable*.

-iuus e un sufix vechi, popular; atașat de obicei la teme verbale, arată starea permanentă : *captiuus*, *natiuus*; adăugat la nume de lucruri, arată apartenența, posibilitatea : *aestiuus*, *festiuus*. De la Cicero înainte, din nevoia creării unei terminologii filozofice, se atașează la teme abstracte, și astfel apar forme cu valoare activă ⁵¹. Numărul derivatelor cu acest sufix crește mult în latina târzie. Din totalul de 527 de cuvinte, 93 sînt

⁴⁹ Vezi Paucker la Cooper, *Word Formation*, p. 96.

⁵⁰ Vezi Maria Iliescu, *Sufixul adjectival -bil în limba română*, în *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, vol. I, București, 1959.

⁵¹ Vezi Yakov Malkiel, *The Development of -iuu- in Latin and Romance*, în *Language*, 1941, p. 99 și urm.

vechi, iar 434 sînt noi ⁵². Productivitatea sufixului e dovedită de limbile romanice (mai ales de limba română și franceză), care formează derivate și de la teme nominale și de la teme verbale ⁵³: rom. *albăstriu*, *alburii* (astăzi e frecventă folosirea formei împrumutate *-iv*: *admirativ*, *laudativ*, *rezumativ* ⁵⁴); fr. *crainitif*, *fautif*, *tardif* (productivitatea lui în limba franceză se explică și prin aceea că *-if* ia locul lui *-icius* ⁵⁵).

O caracteristică aproape generală a derivatelor sufixelor discutate este că uneori ele se folosesc cu sensul celor nederivate: *obnoxiosus* pentru *obnoxius*, *manifestarius* pentru *manifestus* etc. Aceasta a contribuit la întărirea poziției sufixelor respective. Astfel de forme derivate sînt folosite mai ales în limba populară, care în general preferă formele mai lungi, mai pline.

Alteori sufixe folosite frecvent în limba latină nu s-au păstrat în limbile romanice, deoarece erau neaccentuate și, în urma transformărilor fonetice, n-au mai putut fi analizate. În această situație se găsesc de exemplu *-eus*, *-ius*, *-idus*;

-eus se atașează la substantive care arată materia (indicînd apartenența): *arboreus*, *floreus*, *ligneus*, culoarea: *niueus*, *purpureus*, *roseus*. O serie de adjective în *-eus* derivă de la nume de persoană: *Apollineus*, *Hectoreus*, *Romuleus*. Această derivare e vie în epoca imperială mai ales în stilul îngrijit, pretențios: *Augusteus* (Plin.), *Neroneus* (Tac.), *Vlisseeus* (Apul.).

-ius se găsește mai ales la nume care se referă la persoane și la nume de zei: *augurius*, *pontificius*, *regius*, *Martius*, *Neptunius*, *Venerius*.

-idus se adăuga în latina veche mai ales la verbele intransitive de conjugarea a doua, la care înlocuia oarecum participiul trecut ⁵⁶; alături de ele existau de obicei abstractele în *-or*: *calere* — *calor* — *calidus*, *feruere* — *feruor* — *feruidus*. Deși folosit în toate perioadele limbii latine, sufixul nu a fost moștenit de limbile romanice.

Unele sufixe sînt vii numai în anumite perioade.

Astfel o serie de sufixe în care intră elementul *-no-* sînt folosite mai mult în latina arhaică. În celelalte perioade se adaugă puține forme noi. Suffixul apare în formele: *-nus*, *-neus*, *-īnus*, *-unus*, *-ernus*, *-urnus*; *-nus* și *-neus* sînt vechi: *roburnus* — *roburneus*, *ficulnus* — *ficulneus*, *salignus* — *saligneus*; *-īnus* e mai nou și în cele mai multe cazuri ia locul lui *-nus*, pentru a forma derivate de la substantive, în general nume de materii: *faginus*, *parietinus*. Paralel apare *-īnus*, care se adaugă la nume de animale (în majoritatea cazurilor): *caninus*, *hirundininus*, *passerinus* etc. Alteori se adaugă la nume de persoane și de loc: *Plautinus*, *Iugurthinus*, *Sibyllinus*, *Capitolinus*, *Palatinus*, *Tiberinus*.

În latina tîrzie apar puține formații noi, în schimb se adaugă un nou sens, de diminutiv, care s-a păstrat în unele limbi romanice, mai ales în italiană și portugheză: de exemplu în italiană: *bambino*, *bellino*, *bonino*. Și celelalte valori se păstrează în limbile romanice, fără să putem socoti totuși că sufixul e productiv.

⁵² Paucker la Cooper, *Word Formation*, p. 105.

⁵³ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 589.

⁵⁴ Vezi Iorgu Iordan, *Sufixul românesc -iv*, în SCL, XI, 1960, nr. 2.

⁵⁵ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 589—590.

⁵⁶ Stolz-Schmalz, p. 225.

-*urnus* era folosit probabil mai mult în latina arhaică așa cum se vede din numele proprii de localități și zei : *Plosurnus*, *Saturnus*. În latina clasică sînt folosite numai : *diurnus*, *diuturnus*, *nocturnus*, *taciturnus*. În legătură cu soarta sufixului în unele limbi romanice, subliniem faptul că dacă n-a mai fost simțit ca sufix, în schimb uneori forme în -*urnus* au înlocuit cuvintele simple care s-au pierdut din cauza scurtimii : *diurnus* l-a înlocuit pe *dies*, *hibernus* pe *hiems* (prin căderea cuvîntului pe care-l însoțesc), *hibernum tempus* > rom. *iarnă* ; fr. *hiver*.

Dintre sufixele care sînt mai mult folosite în latina tîrzie, multe au rămas în limbile romanice.

-*aticus*, sufix vechi, întărit prin împrumuturi grecești arăta la origine apartenența : *siluaticus*, *umbraticus*, *uiaticus*. Pe lîngă acest sens, astfel de derivate au căpătat și o nuanță peiorativă (probabil sub influența numelor de boli, formate tot cu -*aticus* : *hepaticus*, *pneumaticus*, *sciaticus*, *fanaticus*, *lunaticus* ⁵⁷). Sufixul, folosit mai mult în perioada imperială și tîrzie, s-a moștenit în limbile romanice cu ambele sensuri (în franțuzește a ajuns să formeze substantive) : rom. *iernatic*, *văratice*, *tomnatic*, *ușuratic* ; it. *fiumatico*, *lugliatico* ; fr. *affleurage*. În limba franceză de la sensul de apartenență a trecut la cel colectiv — abstract : *langage*, *village* ; uneori sensul colectiv a devenit peiorativ : *bavardage*, *marchandage*.

-*ulentus* ⁵⁸ e un sufix vechi cu ajutorul căruia se formează derivate de la teme nominale și verbale : *fraudentus*, *opulentus*, *turbulentus*, *violentus*. Unele forme au dublete în -*osus* : *aquilentus-aquosus*, *caenulentus-caenosus* ; în comparație cu acesta e mult mai puțin folosit. Numărul derivatelor crește în latina tîrzie cînd apar și ca sinonime ale unor forme mai vechi : *amarulentus* (*amarus*), *florulentus* (*florens*, *floridus*) etc. Sufixul s-a moștenit în limbile romanice.

-*ensis* arată apartenența : *atriensis*, *castrensis*, *circensis*. Atașat la nume de orașe și țări desemnează pe locuitori (mai ales în forma -*iensis* : *Atheniensis*, *Bononiensis*, *Corinthiensis*). E folosit mai puțin în latina arhaică, mai mult în latina imperială și tîrzie. S-a moștenit în limbile romanice (cu excepția limbii noastre) și ca sufix adjectival și ca sufix substantival : it. *bolognese*, *calabrese* ; fr. *gaulois*, *bavarois*, *anglais*.

Unele sufixe sînt neproductive atît în limba latină cît și în limbile romanice.

Sufixul *-*ko* apare sub diverse forme :

-*icus* formează adjective de la nume proprii : *Africus*, *Gallicus*, *Germanicus*, *Romanicus* ; de la nume comune : *barbaricus*, *bellicus*, *classicus* ; de la verbe : *medicus*, *mordicus*. Uneori adjectivele s-au substantivizat : *canticum*, *fabrica*, *medicus*. În limbile romanice e neproductiv. Uneori e întrebuintat la formarea de nume gentilice (it. *bavarico*, *sassonico* ⁵⁹).

-*acus*, -*icus*, -*ucus* : *opacus*, *pudicus*, *caducus*.

Un sufix rar în toate perioadele a fost : -*ax* ; el se atașează la teme nominale și verbale : *audax*, *capax*, *dicax*, *pugnax*, *rapax*. Alături de el

⁵⁷ Vezi Fl. Demetrescu, *Valoarea peiorativă a sufixului -aticus*, StCl, II (1960), p. 324—326.

⁵⁸ Originea sufixului e discutată pe larg de Oswald Szemerényi în *The latin adjectives in -ulentus*, în *Glotta*, 1954, p. 266—283.

⁵⁹ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 499.

putem pomeni pe *-ex*, *-ix*, *-ox* : *senex*, *felix*, *pernix*, *atrox*, *ferox*. În unele limbi romanice sînt cunoscute adjectivele în *-ax*.

Uneori chiar participiul prezent s-a folosit ca adjectiv (și chiar ca substantiv) : *frequens*, *prudens* (*adulescens*, *dens*, *parentes*). Prin analogie cu acestea, s-au creat derivate cu sufixul *-nt-* de la substantive și adjective : *ferruginans*, *rostrans*, *stellans*, *caerulans*. Găsim și derivate de la numerele : *quadrans*, *octans*, *sextans*. Uneori apar forme ca : *fraudulens*, *opulens*, *violens* față de termenii obișnuiți : *fraudentus*, *opulentus*, *violentus*. Sufixul *n*-a fost productiv nici în limba latină, nici în limbile romanice.

Formele de gerundiv în *-ndus* (precum și cele în *-bundus*, *-cundus*) au fost folosite uneori ca adjective. Astfel la conjugarea a treia și a patra alături de forme în *-endus* au existat și forme în *-undus* cu rol de adjectiv : *oriundus*, *moriundus*, *secundus*. Mai puțin clare sînt derivatele în *-bundus* și *-cundus*. Cele în *-bundus* sînt destul de rare în latina arhaică : *lascibundus*, *ludibundus*, *moribundus* (Plaut). Numărul lor crește începînd cu epoca imperială, și mai ales în ultimele secole ale literaturii latine. În *-cundus* sînt șase forme (folosite încă în vechime), care arată o calitate : *facundus*, *fecundus*, *iracundus*, *iucundus*, *rubicundus*, *uerecundus*. Acest sufix *n*-a fost productiv. Nici în limbile romanice nu e viu.

Din cele arătate rezultă anumite concluzii generale referitoare la sufixele nominale :

— Majoritatea sufixelor nominale sînt vechi, dar soarta lor în istoria limbii a fost diferită.

— Au fost productive în primul rînd sufixele deverbative sau legate de tema verbală, pentru că temele verbale ofereau un sistem mai clar de derivare : *-tus*, *-ntia*, *-bilis* etc. Aceasta se explică și prin faptul că deși la origine au depins de teme verbale, sufixele s-au întărit prin extinderea și la teme nominale (cf. *senatus*, *comitatus*, *animatus*, *barbatus* etc.). Astfel de sufixe au rămas productive și în limbile romanice.

— Sufixe deverbative părăsesc în general verbele neregulate și se leagă strîns de conjugarea I și a IV-a, vocala caracteristică a conjugării alipindu-se la sufix (*-ī* este adesea succesorul lui *-ī* reprezentînd vocala tematică a conjugării a III-a) : *-tus*, *-tio*, *-(t)-ura*, *-men(tum)* > *-atus*, *-itus*, *-atio*, *-itio*, *-atura*, *-itura*, *-imen(tum)*. Astfel se întărește caracterul sistematic al derivării.

— S-au menținut mai bine și s-au transmis limbilor romanice sufixele cu corp fonetic mai rezistent (*-mentum* față de *-men*, *-osus* față de *-ius* etc.) ; sufixele scurte sînt concurate de cele mai lungi.

— Sufixe neaccentuate n-au mai fost simțite ca atare în limbile romanice, din cauza transformărilor fonetice (*-ia*, *-eus*, *-idus*).

— Unele sufixe în cursul evoluției limbii își schimbă sensul : cea mai evidentă transformare la substantiv este trecerea de la abstract la concret (*-tio*, *-tura*), iar la adjectiv specializarea unor sufixe în producerea de augmentative, diminutive (*-aceus*, *-inus*, *-uceus*).

În ansamblu, se poate spune că în toată evoluția limbii latine se manifestă tendința de îmbogățire permanentă a vocabularului cu ajutorul derivării care continuă și în faza romanică primitivă.

DIMINUTIVELE*

Diminutivele în limba latină se formează, în general, cu sufixele *-l-* și *-k-* moștenite din indo-europeană. Acestea apar și în alte limbi indo-europene: scr. *vr̥ṣalás* < *vr̥sā*, gr. *παχύλος* < *παχύς*, got. *wulfila* < *wulfs*; scr. *sūkarás*, osc. *zicolom* „*diecula*”⁶⁰. În afara acestor două sufixe frecvent întâlnite, în limba latină s-au format diminutive și cu altele: *-aster*, *-inus*, *-itta* etc. (atestate sporadic). Diminutivele se formează mai ales de la teme substantivale, mai puțin de la cele adjectivale, și în cazuri cu totul rare de la adverbe și verbe (pentru acestea vezi *Verbul*).

Sufixul *-l-* se întâlnește și simplu și în combinație cu altele; *-k-* apare numai în *homuncio*, în celelalte cazuri se combină cu *-l-*. La temele în *-o-* și *-a-* se întâlnește de obicei sufixul *-l-*; apare astfel *-ulus*, *-a*, *-um*. La numele de declinare a 3-a, a 4-a, a 5-a se găsește mai ales *-culus*, *-a*, *-um* (format din combinarea celor două sufixe indo-europene). Cu *-ulus*, *-a*, *-um* se formează diminutive de la: substantive: *annulus*, *digitulus*, *filiolus*, *foculus*, *seruulus*, *ancillula*, *arcula*, *cistellula*, *equula*, *horiola*, *lunula*; de la adjective, la origine, după cum susține Leumann⁶¹, s-au format prin atracția formei substantivului lângă care stăteau, iar după Cooper⁶² pentru a întări ideea diminutivală redată prin substantiv. Astfel de îmbinări apar foarte frecvent la Plaut, mai puțin în perioada clasică, și din nou frecvent la arhaizanții din perioada târzie. Iată câteva exemple⁶³: Plaut: *ensiculus aureolus*, *sicilicula argenteola*, *pupilla bellula*, *muliercula exornatula*, *paruola puella*; Catul: *aridula labella*, *molliculi uersiculi*, *turgiduli ocelli*; Apuleius: *breviculus grabatulus*, *casula paruola*. Abuzul folosirii diminutivelor în perioada târzie duce chiar la alăturarea a două adjective diminutive. Se citează *animula uagula*, *blandula*, exprimare manierată folosită de împăratul Adrian (la Spart. 25, 9).

Există cazuri în care cu *-ulus*, *-a*, *-um* se formează diminutive și de la alte teme decât cele în *-o-*, *-e-* și *-a-* precum și situații în care de la aceste teme se formează diminutive cu ajutorul lui *-culus*, caracteristic celorlalte declinări: *aetatula*, *adolescentulus*, *capitulum*, *nepotulus*; *mammicula*, *feniculum*, *paniculum*. La temele în lichide și nazale, prin asimilarea sunetelor finale ale temelor, apar sufixele *-ellus*, *-illus*, *-ollus*, *-ullus*: *agellus* < **agrlos*, *castellum*, *cerebellum*, *libellus* (toate teme în *-ro-*); *catellus*, *ocellus*, *uitellus* (teme în *-elo-*), *asellus*, *gemellus* (teme în *-eno-*), *bouillus*, *corolla*, *suillus* (teme în *-ino-*, *-ono-*), *pastillus*, *pugillus*, *scabillum*, *sigillum* (teme în *-no-*, *-ni-*), *homullus* (< **hemonlos*). Se întâlnesc și nume proprii: *Cruscellus*, *Ofella*, *Albucilla*, *Balbilla*, *Catullus*, *Merullus*. Sînt rare cazurile în care se păstrează neasimilată consoana temei: *catinulus* (Varro), *miserulus* (Laev.), *puerulus* (Cic.), *puluinulus* (Colum.). Izolat, întâlnim ca formă combinată *-cellus*, *-a*, *-cillus*, *-a*: *blandicellus*, *mollicellus*; *anicilla*, *penicillus*, *uerticillus*.

* Diminutivele se tratează de obicei separat deoarece pun probleme speciale legate de sens, gen etc. și privesc mai multe părți de vorbire.

⁶⁰ Stolz-Schmalz, p. 215.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Word Formation, p. 186.

⁶³ Vezi o listă bogată la Cooper, Word Formation, p. 186—187.

Se găsesc și diminutive formate prin repetarea sufixului : *ancillula*, *bellulus*, *lamellula*, *medullula*, *paucillulus*, *tenellulus*. Acestea se explică prin faptul că formele cu un singur sufix nu mai sînt simțite ca diminutive : *ancilla*, de pildă, chiar la Plaut nu mai este socotit diminutiv.

Sufixul *-culus*, cum am arătat, se găsește în general la temele de declinare a 3-a, a 4-a și a 5-a. Astfel apare la teme în *-i-* : *sedicula*, *breuiculus*, *ensiculus*, *grandiculus*, *molliculus*; în *-u-* : *anacula*, *articulus*, *cincticulus*, *staticulus*; în *-e-* : *diecula*, *recula*, *specula*.

La temele în lichide, nazale, siflante, *-culo-* se leagă direct de forma de nominativ singular : *amatorculus*, *matercula*, *muliercula*, *passerculus*, *sororcula*, *uxorcula*, *melculum*, *corpusculum*, *lepusculus*, *munusculum*, *opusculum*, *osculum*.

Tot cu acest sufix se formează, în limba vorbită, diminutive de la comparativul adjectivelor : *grandiusculus*, *maiusculus*, *meliusculus*, *minusculus*, *nitiăiusculus* (atestate la Plaut).

În afara acestor sufixe frecvent întîlnite, în limba latină sînt atestate și altele, dar mai ales la gramatici, care le comentează : *-aceus*, *-uceus*, *-aster*, *-eus* (*-eolus*, *-iolus*), *-inus*; ele sînt folosite și cu alte sensuri; *-aceus* arată asemănarea, apartenența : *arenaceus*, *capillaceus*. Substantivizat, denumește obiecte mai mari decît cele arătate de cuvîntul de bază; de aici s-a trecut la sensul augmentativ și peiorativ, frecvent mai ales în italiană : *ferraccio*, *figuraccia* (întrebuințarea lui este aproape nelimitată⁶⁴. Vezi *Adjectivul*). Despre *-aster*, Priscian afirmă : *Antoniaster*, *Catulaster adulationis causa et maxime puerorum*. Derivatele de la nume de plante arată inferioritatea : *olea* — *oleaster*; *apium* — *apiastrum*. Formații în *-aster* de la adjective sînt rare, ele arată asemănarea : *canaster*, *crudaster*, *fuluaster*, *nigellaster*.

Sensul diminutival al lui *-inus* în latina tîrzie se vede dintr-un exemplu din *Not. Tir.* „*geminus*, *gemellus*, *gemininus*”. Alăturarea celor trei forme arată că ele aveau același sens.

GENUL DIMINUTIVELOR

Diminutivele latinești, spre deosebire de cele grecești, au păstrat de obicei genul cuvîntului de bază. Excepții apar la Plaut, Cicero (în scrisori), Vitruviu și mai ales la scriitorii din epoca tîrzie. Uneori genul cuvîntului de bază e uitat : *calculus* — *calx*. În diferite cazuri, neregularitatea se explică prin fluctuația genului temei : *diecula* (Plaut, Ter.), *deliciolum* (Sen.). Schimbarea genului se mai datorește și schimbării sensului. Astfel la termenii tehnici funcția diminutivală n-a mai fost simțită, deoarece sensul s-a îndepărtat de cel de bază : *geniculus*, *scamillus*. În limbajul rustic s-au denumit plante prin diminutive cu genul schimbat : *digitellum*, *gladiola*. În limbajul medical s-au folosit termeni ca : *hordeolus*, *saccellum*.

Genul s-a schimbat uneori și prin folosirea, ca nume de mîngîiere, a unor diminutive de la nume de păsări : *passercula*, *turturilla*. De acestea se leagă nume proprii ca : *Corculus*, *Ocella*.

⁶⁴ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 503.

O altă cauză a schimbării genului este atracția unor sinonime ⁶⁵ : *tergilla* (*tergum*) după *cutis*, *uitellum* „gălbenuș de ou” (*uitellus*) după *ouum*.

La scriitorii târzii, care folosesc des diminutivele, genurile sînt amestecate ; pentru acestea nu putem găsi totdeauna o explicație convenabilă. Libertatea genului, caracteristică mai ales pentru perioada târzie, continuă și în limbile romanice, în care se întîlnesc masculine formate de la feminin, feminine de la masculin etc. De exemplu, în italiană : *perla-perlino*, *bestia-bestiolo*, în spaniolă : *aguila-aguilucho*, *espada-espadin* ⁶⁶ etc.

FUNCȚIA DIMINUTIVELOR

S-a discutat mult în legătură cu funcția originală a sufixelor diminutive. Așa cum reiese dintr-o serie întreagă de exemple, diminutivele latine se formează cu sufixe care la origine au arătat apartenența sau asemănarea. Această situație nu e specifică limbii latine ; ea caracterizează toate limbile indo-europene. Există cazuri în care se păstrează această primă funcție : *acus-aculeus*, *caput-capitulum*, *equus-equuleus*, *manus-manicula* ; *canis-caninus*, *capra-caprinus*, *uulpes-uulpinus* (-inus, -a are funcție diminutivală mai ales în limbile romanice).

Se pot urmări liniile generale ale evoluției semantice a sufixelor care la origine au arătat asemănarea, apartenența. Nu era greu ca de la acest sens să treacă la cel de micime : *agellus*, *labellum*, *ramulus*, *surculus* ; cum ideea de micime implică de multe ori și atitudinea afectivă a vorbitorului, s-a putut ajunge la exprimarea afectivității propriu-zise. Foarte frecvent apare sensul de mîngîiere : *animulus*, *filiolus*, *fraterculus*, *lectulum*, *ocellus*, *uxorcula*. Unele diminutive în anumite contexte au sens peiorativ (arată ironia, disprețul etc.) : *asellus*, *homunculus*, *lacrimulae*, *librariolus* („scriba uilis et miser” — Cic.). În multe cazuri și rădăcina are sens peiorativ : *lenunculus*, *lenullus*, *meretricula*, *scortillum* etc. Aceste nuanțe variate ale afectivității se găsesc și în celelalte limbi indo-europene. Bogăția de nuanțe a diminutivelor caracterizează în primul rînd vorbirea populară. Unele diminutive sînt folosite în mod figurat avînd la bază o metonimie sau o metaforă. Desigur că în această întrebuințare se ține seama și de sensul diminutiv : astfel, prin metaforă, *bestiola* ajunge să însemne „insectă”.

În ce privește funcția adjectivelor cu sufixe diminutive, unele arată, ca și cele substantive, asemănarea, apartenența : *anniculus* „de un an”, *masculus*, *nocticulus*. Altele exprimă gradul desăvîrșit sau aproximativ al unei calități : *aureolus* (de culoarea aurului), *caeruleus* (ca cerul), *rufulus* (roșiatic). De la această valoare se poate ajunge la exprimarea unor nuanțe afective : *bellam et tenellam Casinam* (Paut).

Adjectivele diminutive se folosesc cîteodată fără valoare proprie ; ele stau pe lîngă un substantiv de la care nu se poate forma un diminutiv : *lychnuchum ligneolum* (Cic.), *aeneolosque piscatores* (Petron.) ⁶⁷.

⁶⁵ Cooper, *Word Formation*, p. 172.

⁶⁶ Idem, *ibidem*.

⁶⁷ Hakamies, *Diminutif latin*, p. 31.

În general, așa cum s-a văzut, adjectivele diminutive se folosesc destul de puțin. Majoritatea celor păstrate — ca de altfel și în limbile romanice — s-au substantivizat.

FOLOSIREA DIMINUTIVELOR ÎN CURSUL ISTORIEI LIMBII LATINE

Diminutivele au fost folosite frecvent în vorbire, în toate perioadele istoriei limbii latine. Despre folosirea lor în latina veche ne putem face o idee din păstrarea unor nume ca : *Altellus*, *Fatuellus*, *Ianiculus*, *Romulus*, *Flaminina*, *sacerdotula*, *rex sacrificulus* ⁶⁸ etc. În latina arhaică foarte multe diminutive se găsesc la Plaut. Aceasta se explică prin caracterul popular al scrierilor sale.

În ce privește sensul, o trăsătură comună tuturor perioadelor e aceea a slăbirii lui. Această slăbire nu s-a realizat în aceeași măsură și în același timp la toate cuvintele ; a început cu cele mai întrebuițate ⁶⁹. Astfel, în multe cazuri, diminutivele devin sinonime ale cuvintelor simple : *ancillula*, *auricula*, *flosculus*, *lectulus*, *ocellus*, *puellula* etc. Uneori contextul determină valoarea diminutivală a termenului : de exemplu, *auricula*, la Plaut, uneori e diminutiv, alteori nu.

În perioada clasică diminutivele sînt folosite cu măsură. Apar mai mult în poezia ușoară (Catul), în stilul epistolar (Cicero). Ca și la Catul, majoritatea diminutivelor la Cicero sînt cele folosite în limba conversației oamenilor culti ⁷⁰. El preferă pe cele de la temele în *-io*, *-tio*, care nu sînt populare : *captiuncula*, *lectiuncula*, *possessiuncula* etc. La Vergiliu, diminutive apar mai ales în *Ecloge*, la Horațiu în *Satire* și *Epistole*.

În perioada tîrzie e o adevărată manie a folosirii diminutivelor. La Apuleius găsim vreo 300 de substantive diminutive. Acestea apar în mod deosebit în *Metamorfoze*. Augustin le folosește mai ales pe cele tradiționale. Avitus, care se ferește de influența populară, le întrebuițează cu măsură. Hieronim, care preferă cuvintele noi, are vreo 50 de formații personale — pe lîngă cele tradiționale ⁷¹.

Un sufix mult folosit în această perioadă este *-ellus*, care tinde să înlocuiască pe *-ulus* neaccentuat ⁷². În *App. Probi* se spune : *catulus non catellus*. De cele mai multe ori formele romanice se explică prin variantele în *-ellus* : *anellus*, *uitellus*, *manicella*, *particella* etc.

Uneori un cuvînt diminutival apare sub trei și chiar patru variante. Chiar gramaticii latini subliniază bogăția de forme a diminutivelor. Diomedea citează de pildă :

arca, arcula, arcella, arcellula

catinus, catinulus, catellus

oculus, ocellus, ocellulus

Priscian citează seria lui *homo, homuncio, homunculus, homullus, homullulus*.

⁶⁸ Stolz, *Hist. Gramm.*, p. 574.

⁶⁹ Cooper, *Word Formation*, p. 166.

⁷⁰ Hakamies, *Diminutif latin*, p. 37.

⁷¹ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 126.

⁷² Vezi Vossler, *Einführung*, p. 145 ; G. Cohn, *Die Suffixwandlungen im Vulgärlatein*, Halle, 1891, p. 17—28.

Diminutivele sînt folosite frecvent în locul cuvintelor simple. *App. Probi* observă : *anus non anucla, neptis non neptiela*.

De multe ori prin înlocuirea cuvintelor simple s-a urmărit să se mărească volumul fonetic al cuvîntului (diverse forme romanice au la bază diminutive latinești : *soliculus* > fr. *soleil* etc.). Există însă și alte situații care demonstrează devalorizarea diminutivelor :

— O serie întreagă de termeni tehnici sînt redați prin diminutive (care, desigur, nu mai sînt simțite ca atare). La Vitruvius întîlnim : *axicula, bucula, canaliculus, denticulus, modiolus* etc. ; la Palladius : *tubulus, uasculum* ; la Columela : *radicula* etc.

— E. Löfstedt ⁷³ arată că în *Vitae Patrum* unele cuvinte grecești se traduc prin diminutive latine : *buccella* ψομός, *iussellum* ξωμός, *lenticulae* φακοῦ, *mensulam* τράπεζαν, *pauperculum* πτωχόν etc.

— Apar expresii ca *ingens tussicula* (cf. fr. *grande charette*, rom. 'căruță mare etc.), *valde audaculus* (Petron.), *tam feroculus* (Bell. Afr.), *satis promptulus* (Hier.) (folosirea adverbelor neutralizează forța diminutivală a adjectivelor), *sub-argutulus* (Gell.), *per-astutulus* (Apul.), ⁷⁴ (prin folosirea prepozițiilor se modifică sensul adjectivelor).

În limbile romanice cel mai productiv este sufixul *-ellus*. Uneori el nu mai e simțit ca atare, din cauză că a dispărut cuvîntul de bază : *inel, vițel* (față de *băietel, copăcel*). Cînd în trecerea de la latină la limbile romanice sensul diminutival se pierde, se poate întîmpla ca el să fie redat cu același sufix : *agnellus, miel-mielușel* (în cazul acesta *-el* e precedat de încă un sufix diminutival : *-uș*).

În *-ulus, u* neaccentuat s-a sincopat : *anicula-anicla*. Precedat de o vocală, sub forma *-olus*, el a fost întărit prin deplasarea accentului : *filiolus* > *filiólus*. Noul sufix *-eolus, -iolus* este productiv în aproape toate limbile romanice.

Celelalte sufixe nu s-au păstrat uniform (*-iculus* e mai productiv în franceză și spaniolă, *-inus* în italiană etc.).

CONCLUZII

Principalele sufixe diminutive latinești sînt moștenite din indo-europeană.

Ca și în alte limbi indo-europene sensul original al sufixelor diminutive a fost acela de a arăta apartenența, asemănarea.

Diminutivele se formează de la substantive, mai puțin de la adjective.

Ele au fost caracteristice în special pentru limba vorbită.

Uzura fonetică și semantică a unor diminutive a determinat o serie de transformări atît în interiorul limbii latine cît și în trecerea de la limba latină la limbile romanice : înlocuiri de sufixe (*-ulus* cu *-ellus* etc.) combinații de sufixe, folosirea diminutivului ca sinonim al cuvîntului simplu sau chiar ca înlocuitor al acestuia.

⁷³ *Syntactica*, II, p. 338.

⁷⁴ Cooper, *Word Formation*, p. 186.

În ansamblu, evoluția formării diminutivelor ne arată cum un procedeu relativ puțin folosit la început cîștigă treptat teren, devenind din ce în ce mai productiv în limba vie, vorbită. Faptul e dovedit atît de perioada latinității cît și de limbile romanice.

Din punct de vedere semantic, diminutivele sînt un procedeu de exprimare a unui conținut în general afectiv. Un diminutiv e viu atît cît se menține opoziția logică cu cuvîntul de bază. Cînd acesta dispăre ca termen al opoziției, diminutivul încetează de a mai fi simțit ca atare. Pentru exprimarea opoziției e necesar ca procedeu să fie repus în valoare *agnus* — *agnellus* > *miel* — *mielușel*, *mieluț*.

VERBUL

Sufixe verbale, așa cum e de așteptat, sînt mult mai puțin numeroase în comparație cu cele nominale. Verbele se formează de la substantive, adjective, verbe și uneori chiar de la alte părți de vorbire (numeral, adverb). Cea mai largă categorie a verbelor derivate este aceea a denominativelor. Față de verbele primare care prezintă multe neregularități, denominativele au avantajul că sînt formații integrate într-un sistem regulat de flexiune; numărul lor crește în permanență. Întărirea tipului regulat de flexiune este o tendință care se poate observa încă de la începutul limbii latine. Ea se manifestă prin procesul de regularizare a verbelor vechi și prin formarea de noi verbe încadrate în cele două categorii regulate, conjugarea I și a IV-a. Mai mult decît atît, însăși constituirea conjugării a IV-a are loc după modelul denominativelor de conjugarea întîi ⁷⁵ — cea mai regulată și cea mai productivă conjugare de-a lungul întregii latinități. După modelul tipului *planta* — *plantare* se formează *finis* — *finire*.

Denominativele în *-are* (după un model ca *planta* — *plantare*) se formează de la toate temele nominale: *donum* — *donare*, *somnium* — *somniare*, *laus* — *laudare*, *testis* — *testari*, *levis* — *leuare*, *tumultus* — *tumultuari*, *materies* — *materiare*. I.M. Tronski ⁷⁶ explică extinderea denominativelor în *-are* prin forme ca *operari* de la *opera* care e legat și de *opus*. Acest tip a servit ca model altor forme (în care substantivul nu aparține primei declinări), *uulnerare* de la *uulnus* etc. Sufixul *-are* apare sub diverse forme: *-iare*, *-ic-are*, *-in-are*, *-cin-are*, *-ill-are*, *-ant-are* etc.

Sufixul ajunge atît de obișnuit, încît se formează denominative în *-are* și de la cuvinte grecești: *parasitari*, *sycophantari*, *machinari*, *diphthongare*, *anathemare* etc.

Sub influența limbii grecești se formează în limba latină derivate verbale în *-issare*, *-izare* < -ίζεiv. Sufixul se atașează temelor latine, mai ales sub aspectul popular, *-issare*: *graecissare*, *patrissare*, *sicilissare* (Plaut). La scriitorii clasici ambele forme ale sufixului sînt rare. Suetonius citează două derivate în *-izare* folosite de Augustus: *betizare*, *lachanizare*, socotindu-le vulgare.

În latina tîrzie, sufixul *-izare* e foarte mult întrebuintat mai ales în vocabularul medical și eclesiastic: *agonizare*, *rheumatizare*, *anathemizare*, *baptizare*, *prophetizare* etc.

⁷⁵ Vezi Graur, *Lingvistică generală*, p. 41 — 60.

⁷⁶ Ист. грамм., p. 216.

Majoritatea denominativelor se formează de la substantive și adjective. O particularitate a latinei târzii o constituie derivarea de la gradele de comparație ale adjectivului ⁷⁷: *certiorare*, *deteriorare*, *meliorare*, *peiorare*. Mult mai puține denominative sînt derivate de la alte părți de vorbire: *negare*, *iterare* < *nec*, *iterum* (apar deja la Plaut), *quinqware* < *quinque* (Char.).

Tot în categoria denominativelor intră și verbele onomatopice: *baubari*, *coaxare*.

În ce privește sensul, unele categorii sînt bine determinate. Fr. Stolz ⁷⁸ observă trei mari grupe:

1) Verbe care denumesc acțiunea numelui corespunzător: *philosophari*, *famulari*, *furari*, *aegrotare*, *propinquare*; cu o mică deviere de sens, unele înseamnă „a se purta într-un anumit fel”, *adolescentiare* „a face ceva ca un tînăr”, *graecari* „a trăi după modul grecesc”. Cele mai multe sînt intransitive; există însă și unele tranzitive: *augurare*, *nuntiare*.

2) Verbe cauzative: *arcuare*, *fumare*, *lunare*.

3) Verbe care exprimă implicit și instrumentul acțiunii: *orare* „a ruga cu gura”, *clipeare* „a înarma cu scut”, *stimulare*, *sagittare*.

Denominativele la care apare și un prefix sînt de obicei intensive: *congraecari*, *pergraecari* față de verbul simplu *graecari*. Uneori sensurile se amestecă: *albicare* „a face alb” la Varro și „a fi alb” la Ennius.

În afara denominativelor în *-are*, care sînt cele mai numeroase, există denominative care aparțin și celorlalte conjugări. Majoritatea celor în *-ere* sînt derivate de la temele în *-o*: *audeo* < *avidus*, *salveo* < *salvus*, *calleo* < *callum*. După modelul acestora, s-au format verbe și de la alte teme: *sordeo* < *sordes*, *lacteo* < *lact-*, *aneo* < *anus*. Cele mai multe sînt vechi. Productivitatea sufixului în perioada clasică ca și în cea târzie e redusă, în primul rînd din cauza răspîndirii verbelor în *-āre* ⁷⁹. Spre deosebire de verbele în *-āre* care de obicei arată o acțiune, cele în *-ere* arată, în general, o stare: *clarare* „a lumina”, *clarere* „a fi luminat”, „a străluci”.

De la temele în *-u-* se formează denominative în *-uere*, destul de puține: *acuere* < *acus*, *metuere* < *metus*, *statuere* < *status*.

Denominativele în *-ire*, cum am arătat mai sus, constituie cel mai mare număr de verbe de conjugarea a IV-a și sînt formate după modelul denominativelor de conjugarea întîi. Ele au apărut pe baza temelor în *-i*: *finio* < *finis*. Apoi sufixul *-i-* s-a folosit și pentru derivarea de la alte teme: *blandiri* (*blandus*), *gnarire*, *insanire* (*insanus*), *custodire* (*custos*), *impedire*, *gestire*, *singultire*. Alături de acestea trebuie pomenite și verbele expresive, onomatopice: *bilbire*, *cucurrere*, *hinnire*, *tinnire*. Unele sînt denominative: *balbutire*, *bombire*. Ca și derivatele în *-are*, o mare categorie a celor în *-ire* exprimă acțiunea corespunzătoare numelui de la care provin: *custodire*, *impedire*. Unele arată o stare fizică: *gestire*, *singultire*. Denominativele de la adjectivele în *-i-* au, în general, sens factitiv: *grandire*, *lentire*, *mollire*.

Din cele arătate, rezultă că majoritatea denominativelor aparțin conjugărilor regulate (I, IV); pe lângă cele vechi, formațiile noi se încadrează în conjugările regulate, în mod deosebit în prima. Limba vorbită le preferă

⁷⁷ Cooper, *Word Formation*, p. 238.

⁷⁸ *Hist. Gramm.*, p. 600.

⁷⁹ Tronski, *Ист. грам.*, p. 218.

în mod special. Această preferință se poate urmări de-a lungul întregii latinități pînă la limbile romanice, precum și în interiorul fiecărei limbi romanice în parte.

Ca și în latinește, în limbile romanice, *-are* e sufixul cel mai popular. Pe de-o parte, se moștenesc multe cuvinte latinești (atestare sau reconstituite), pe de alta se creează multe cuvinte noi prin analogie cu modelele moștenite. Iată cîteva exemple : fr. *façonner*, *questionner*; it. *carezzare*, *fidanzare*; rom. *activa*, *perfecta*.

Cum s-a văzut, sufixul *-are* a apărut sub diverse forme întărite. Productivitatea acestor formații în limbile romanice e diferită. Sufixul *-iare*, productiv în latină, n-a mai fost folosit în limbile romanice pentru formarea de verbe noi. De asemenea *-icare*, productiv mai ales în latina tîrzie, n-a mai fost folosit pentru formarea de verbe noi în limbile romanice decît în cazuri rare. Se moștenesc cuvinte în care sufixul nu mai e recunoscut : *caricare* : fr. *charger*, sp. *cargar*, rom. *încărca*. El a fost concurat de sufixul grecesc *-izare* (cu forma populară *-idiare*, care a devenit foarte productiv în limbile romanice ⁸⁰.

Formele în *-antare*, *-entare* sînt interesante numai din punctul de vedere al limbilor romanice. În latină nu sînt cunoscute denominative de la participii prezente, afară poate de *praesentare* care de fapt are la bază adjectivul *praesens*. Limbile romanice presupun însă folosirea lor în latina vorbită : * *expauentare* > fr. *épouvanter*, it. *spaventare*, sp., port. *espantar*. De asemenea apar creații noi : it. *addormentare*, *piacentare* și multe altele, sp. *levantar*, *mamantar*.

Unele forme întărite se fac cu ajutorul sufixelor diminutive. Acestea formează în limbile romanice verbe frecventative. „E regulă generală în limbile romanice formarea frecventativelor cu sufixele diminutive. Tendința e foarte vizibilă încă în latină, mai ales cea tîrzie” ⁸¹. Sufixe *-aculare*, *-iculare*, *-culare*, *-ulare*, *-illare*, *-ittare*, *-ottare* etc. sînt productive în limbile romanice. Iată cîteva exemple : *-illare* e productiv mai ales în italiană și franceză : it. *balzellare*, *dentellare*; fr. *chanceler*, *sauteler*; *-ittare* : it. *bombettare*, *fiorettare*; fr. *chuchoter*, *feuilleter*.

În comparație cu denominativele în *-are*, derivatele în *-ire*, atît cele moștenite cît și formațiile noi, sînt mai puține. Productivitatea sufixului *-ire* e foarte redusă, față de aceea a sufixului *-are*. Limba noastră face excepție : verbele de conjugarea a IV-a sînt aproape la fel de multe ca și cele de conjugarea I ⁸². O trăsătură generală a tuturor limbilor romanice e aceea că în măsura în care se formează verbe noi, de conjugarea a IV-a, acestea se caracterizează prin sufixul „incoativ” *-sc-*, care și-a pierdut funcția inițială și s-a transformat în element flexionar ⁸³ (exemple : fr. *adoucir*, *affaiblir*; it. *abbellire*, *tornire*; rom. *chinui*, *înflori*).

În legătură cu bogăția de forme noi denominative, se poate conchide că în limbile romanice se continuă tendința limbii latine de organizare a sistemului verbal pe baza subordonării verbului față de substantiv. La

⁸⁰ Bourciez, *Éléments*, p. 65—66.

⁸¹ B. Hasselrot, *Étude sur la formation diminutive dans les langues romanes*, Uppsala, 1957, vezi și K. Vossler, *Einführung*, p. 225.

⁸² Un studiu amănunțit al productivității conjugării a IV-a în limbile romanice a făcut M. Iliescu în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 87—103.

⁸³ Vezi M. Iliescu, *lucr. cit.*, și aici mai jos.

această concluzie ajunge acad. Al. Graur⁸⁴ pe baza urmăririi verbului în latină și în limbile romanice.

Cf. *premo* — *pressum* — *pressura* : rom. *împresura*
metior — *mensura* : rom. *măsura*

După verbele denominative, o categorie largă o formează în limba latină deverbativele. Acestea cuprind :

A. VERBELE FRECVENTATIVE (ITERATIVE, INTENSIVE)

Încă de la începutul tradiției istorice se poate observa marele număr al verbelor frecventative⁸⁵. K. Vossler, în lucrarea citată, arată că frecventativele au fost sprijinite și de substantive ca *ductus*, *cantus*, *usus*, simțite ca paralele cu *ductare*, *cantare*, *usitare*. Uneori, verbelor în *-tare* (*-sare*) nu le corespunde un primitiv atestat : *cunctari*, *imitari*, *luctari*. Probabil că aceste forme, fiind legate de o conjugare regulată, le înlocuiesc înainte de epoca istorică pe cele primitive care aparțineau unei conjugări neregulate.

De la verbele în *-e-* cu perfectul în *-ui-*, s-au format derivate în *-itare* : *habitare*, *placitare*. Prin analogie, s-au creat frecventative de la verbe fără adjective verbale : *latitare*, *pauitare*. Tot prin analogie s-au format verbe în *-itare* de la verbe în *-a-* cu adjectivul în *-atus* : după tipul *habeo*, *-ere*, *habitare*, s-a făcut *clamo*, *-are*, *clamitare*. Sînt 21 de astfel de verbe : *agitare* (alături de *co-actare*), *culpitare*, *dubitare* (forma simplă *dubat* e atestată numai în glose), *imperitare*, *sciscitari*, *uolitare* etc.

Extinzîndu-se la teme de prezent, *-itare* s-a folosit și la temele iterative în *-tare* (*-sare*). S-a ajuns astfel la duble iterative :

cantare — *cantitare*
dictare — *dictitare*
gestare — *gestitare*

Există și iterative duble fără ca intermediarul simplu să fie atestat (acesta probabil dispărut înainte de epoca istorică) : *emptitare*, *haesitare*, *lusitare*. Sufixul de iterativ se mai folosește în derivarea cu prefixe, pentru a păstra verbului valoare de imperfectiv (deoarece regula generală e că verbele prefixate devin perfective).

recipere — *receptare*
retinere — *retentare*

În ce privește folosirea, am arătat că frecventativele apar de la începutul tradiției istorice. În latina arhaică sînt multe. Din 550 verbe cuprinse în lista lui Paucker⁸⁶, 394 sînt vechi. Plaut și Cato au o preferință deosebită pentru ele, chiar dacă adesea sînt sinonime ale verbelor simple. Terențiu e mai rezervat decît Plaut datorită stilului îngrijit pe care îl folosește. În perioada clasică frecventativele sînt folosite de scriitorii arhaizanți. Salustiu le preferă verbelor obișnuite. Titus Livius în prima

⁸⁴ Viața românească, 1958, nr. 6, p. 96—101.

⁸⁵ Originea și evoluția acestor verbe e analizată pe larg de Marie-Louise Sjoestedt în MSL, LXXVIII, p. 153—173 și LXXIX, p. 113—143.

⁸⁶ KZ, XXVI, p. 243 și urm.

decadă, sub influența analiștilor, folosește mai multe decât în celelalte cărți. Dintre poeți, Lucrețiu, Vergiliu și mai ales Propertiu recurg adesea la frecventative. În perioada târzie, numărul frecventativelor se înmulțește. E interesant de observat că unele verbe apar la autorii arhaici și reapar la cei târzii ⁸⁷:

<i>abnutare</i>	Plaut, Arnob.
<i>esitare</i>	Cato, Varro, Gell., Apul.
<i>loquitari</i>	Plaut, Apul.
<i>lusitare</i>	Naev., Plaut, Gell., Tert.

În tot cursul latinității, frecventativele sînt folosite adesea cu sensul verbului primitiv. Mai ales în perioada târzie ele ajung să fie așa de mult întrebuințate, încît se pare că Gregorius din Tours nu le deosebește de verbele simple: *impellere* și *impulsare*, *agere* și *agitare*. Slăbirea sensului frecventativelor se vede și din aceea că de multe ori se simte nevoia de a le întări prin ⁸⁸: 1) adverbe (*saepe*, *vehementer*, *etiam atque etiam*) sau verbe (*solere*); 2) reduplicarea sufixului: *cano* — *canto* — *cantito*.

În limbile romanice verbele în *-tare* (*-sare*) înlocuiesc formele nederivate: *adiutare*, *cantare* > fr. *aider*, *chanter*, it. *aiutare*, *cantare*, sp. *ayudar*, *cantar*, rom. *ajuta*, *cînta*.

Valoarea frecventativă a fost redată în limbile romanice prin sufixe diminutive. (Vezi mai sus.)

B. VERBELE INCOATIVE

Sînt caracterizate prin sufixul *-sco* limitat de obicei la tema prezentului. La origine, sensul de incoativ al anumitor verbe nu era exprimat de sufixul *-sco*, ci chiar de rădăcina anumitor verbe: *crescere*, *adolescere* ⁸⁹ etc. Majoritatea formelor sînt derivate în *-escere* și *-iscere* de la teme nominale (mai ales adjective) și verbale: *flammescere*, *gemescere*, *longiscere*, *epulescere*.

În general verbele derivate cu un prefix care arată începutul acțiunii (*con-*, *de-*, *ex-*) sînt însoțite de sufixul incoativ: *rubere* — *erubescere*, *uolare* — *conualescere*.

Formele în *-ascere* sînt arhaice: *amascere* Naev., *hiascere* Cato etc.

Cele mai multe incoative sînt vechi. După statistica lui Paucker ⁹⁰, din totalul de 649 incoative, 440 sînt vechi. În comparație cu celelalte sufixe verbale întrebuințate în perioada clasică, acesta este cel mai des întîlnit. După aceeași statistică, la Cicero se găsesc 28% (denominative erau 22%). Și la poeții din vremea lui Augustus apar des astfel de derivate; ei adaugă și unele forme noi (la Vergiliu sînt atestate 23 forme noi, la Ovidiu 14). Perioada târzie e de asemenea bogată în forme noi. O dovadă a largii folosiri a verbelor incoative în această perioadă o constituie și faptul că în afara numeroaselor creații se întîlnesc și derivate care pînă

⁸⁷ Cooper, *Word Formation*, p. 205.

⁸⁸ Idem, *ibidem*, p. 208.

⁸⁹ Idem, *ibidem*, p. 216.

⁹⁰ ALL, I, p. 465.

atunci erau socotite poetice. De exemplu la Hieronim apar : *feruescere*, *frondescere*, *mollescere*⁹¹ etc.

Ca și în cazul frecventativelor, sensul de incoativ nu a fost totdeauna simțit clar. Chiar în epoca arhaică, la Plaut, de pildă, adesea incoativul e folosit ca verb obișnuit. Pentru indicarea ideii de incoativ, mai ales în perioada târzie, se folosește verbul *incipio*.

În limbile romanice -sc- devine element desinențial (vezi mai sus).

C. VERBELE DEZIDERATIVE

Formarea acestor verbe, care arată o cerință, o dorință, cu ajutorul sufixelor -*turire* (-*surire*) nu-i destul de clară. Exemple : *esurire*—Plaut, *empturire*—Varro. Există și un exemplu de derivat de la un nume propriu : *sullaturire*—Cic. (a voi să-l imite pe Sulla). Astfel de verbe sînt mai frecvente în latina arhaică și cea târzie. În perioada clasică sînt evitate în stilul îngrijit (Cicero folosește deziderative în scrisori). Sensul deziderativ dispare mai ales în perioada târzie : *parturio* = *pario*. În limbile romanice nu sînt urme ale acestui sufix.

Tot deziderative sînt și verbele în -*essere* (în vechea latină -*issere*) : *arcessere*, *capessere*, *facessere*, *incipissere* etc. Și acestea sînt vechi și aparțin limbii vorbite. În limbile romanice nu s-au păstrat.

CONCLUZII

— Derivarea în general, deci și derivarea verbală, este deosebit de bogată în limba populară. Caracterul popular al vocabularului latin se vede și din aceea că multe cuvinte se obțin prin lărgirea corpului fonetic și prin derivare, procedee care fac să se adauge o valoare afectivă acestor cuvinte și să li se dea o formă plină, analizabilă⁹².

— Verbele de conjugarea a II-a și a III-a se împrăștiează treptat.

— Cele mai productive sufixe aparțin denominativelor (din totalul verbelor latinești, după statistica lui Paucker, 1777 sînt denominative).

— Cel mai folosit sufix denominativ, atît în limba latină cît și în limbile romanice, este -*are*. Celelalte se găsesc în situație inegală.

a) unele, productive în latinește, n-au mai fost întrebuințate pentru formarea de noi verbe în limbile romanice : -*iare*, -*icare* (de altfel, datorită schimbărilor fonetice, uneori nici n-au mai fost recunoscute) ;

b) altele s-au folosit mai puțin în latinește, în comparație cu limbile romanice : de exemplu sufixele diminutive.

— Unele sufixe își pierd sensul și dispar chiar în limba latină : -*turire* (-*surire*).

— Funcția anumitor sufixe care s-au pierdut e preluată de altele : sufixele diminutive în limbile romanice devin, în general, frecventative.

— Două sufixe, pierzîndu-și sensul în limba latină, sînt preluate de unele limbi romanice ca desinențe : -*sco*, -*izo*.

⁹¹ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 179.

⁹² Meillet, *Esquisse*, p. 170.

— Caracteristica generală și foarte importantă atât a limbii latine cât și a limbilor romanice e tendința de organizare a sistemului verbal prin încercarea de subordonare a verbului față de substantiv. Această tendință este expresia unui îndelungat proces de abstractizare a formării cuvintelor de la indo-europeană până azi.

DERIVAREA CU PREFIXE ¹

Latina a moștenit procedeul derivării cu prefixe din indo-europeană ², unde se constată că prefixul provine dintr-un cuvânt independent și-și păstrează într-o anumită măsură autonomia ³; fuziunea celor două elemente se face treptat. Urme ale acestei independențe primitive se găsesc în cele mai vechi atestări ale unor limbi indo-europene vechi (textele vedice, poemele homerice etc.) ⁴.

Latina are câteva exemple vechi ca *ob uos sacro* = *obsecro uos*, *sub uos placo* = *supplico uos* (la Paulus Festus), *endoque plorato* = *imploratoque* (*Lex XII tab.*), *i prae puere* (Plaut), *conque tubernalem* (Lucil.), din care se vede că în perioada arhaică sudura celor două elemente nu era încă obligatorie, deși formele sudate erau cu mult mai frecvente ⁵. Treptat, prefixele fuzionează atât de puternic cu temele la care s-au aplicat încît devin, în unele formații, greu sau de loc analizabile (ex. *nemo* < *ne* + *homo*, *nihil* < *ne* + *hilum*, *debeo* < *de* + *habeo* etc.).

Vitalitatea procedeului de derivare cu prefixe se vede însă în numărul mare de cuvinte unde delimitarea și valoarea prefixelor era clară pentru vorbitori.

Derivatele latine cu prefixe au ca prim element fie particule care nu mai apar independent în limbă, ci au rămas doar ca elemente derivative (*in-* privativ, *ne-*, *amb-*, *dis-*, *re-*, *ue-*), fie prepoziții sau adverbe, al căror rol este deci dublu: cuvinte de sine stătătoare și afixe (*ab*, *ad*, *ante*, *circum*, *cum* (*con-*), *de*, *ex*, *in* (direcțional) *inter*, *ob*, *per*, *post*, *prae*, *pro*, *sub*, *super*, *trans* etc.).

În ceea ce privește vechimea lor, cele mai multe sînt moștenite din indo-europeană și au corespondente și în alte limbi indo-europene vechi; așa sînt *ab*, *amb-*, *cum*, *de*, *ex*, *in-* (privativ și direcțional), *se-*. Altele sînt însă proprii limbilor italice (*re-*, *trans*) ⁶.

¹ Derivarea cu prefixe este numită în unele gramatici *compunere*, considerîndu-se că în măsura în care reunește sub același accent cuvinte la origine separate, se aseamănă cu compunerea propriu-zisă.

² Brugmann, *Abrégé*, p. 297 și urm.

³ Meillet, *Introduction*, p. 159.

⁴ Brugmann, *Abrégé*, *ibid.*; Meillet, *Introduction*, *ibid.*; Stolz-Schmalz, p. 190.

⁵ Cazuri mai tîrzii, ca *Lucr. seque gregari*, *Verg. inque salutata*, *Hor. argento post omnia ponis*, *Ov. inque cruentato*, *Tac. decumae super portiones erant* etc. sînt turnuri arhaizante intenționate. Exemplele poetice de acest fel se explică și prin comoditatea pe care o ofereau versificației.

⁶ Ernout-Meillet, s.u. Despre originea nominală a unora dintre ele vezi Meillet, *Introduction*, p. 310.

Prefixarea se folosește în latinește la formarea substantivelor, adjectivelor și adverbelor de origine adjectivală și a verbelor. În general, aceleași prefixe servesc atât derivarea nominală cât și pe cea verbală. Excepție fac *ue-* (nominal), *trans-* (verbal), *ne-* (aproape exclusiv verbal) și *in-* privativ, variantă cu gradul zero a precedentului (nominal).

I. DERIVAREA NOMINALĂ

A. SUBSTANTIVE

Substantivele create prin prefixație sînt, față de adjective și verbe, cele mai puțin numeroase.

Epoca arhaică produce cuvinte cu al doilea termen o temă verbală pură (ex. *con-iug-s*, *prae-se-s*, *ex-sul*) sau lărgită cu sufixul *-a* (ex. *incola*, *conuiua*). Uneori cuvîntul de bază, un substantiv, se păstrează nealterat: *exheres* (Plaut), *subcustos* (Plaut), *conseruus*, *praenomen*, *dedecus* etc. Adesea noul cuvînt cuprinde sufixul, productiv și aici ca și la compuse, *-ium*, adăugat mai ales unor teme nominale (*commercium*, *confinium*, *impluvium*, *praecordium* etc.), mai rar unor teme verbale *confinium*, *praesidium* etc.).

În ce privește prefixele, sînt unele specifice acestei perioade: *amb-*, în cuvinte ieșite apoi din uz (*amfines*, *amsegetes*)⁷ sau folosite în continuare (*ambactus*, *ambages*); *in-* în forma sa veche, întărită, *indu-* (ex. *indigena*, *indoles*), *se-* (ex. *seditio*). Mai frecvente în această epocă sînt și *pro* (ex. *progenies*) și *ob* (ex. *offuciae*). Dar sînt prezente și prefixele de permanentă circulație *con-*, *ex-*, *ad-*, *de-*, *dis-*, *sub-* etc. (vezi exemple mai sus). Se citează⁸ și cîteva exemple cu *in-* privativ (ex. *insatietas*, *intemperies*), dar prefixul e specific adjectivelor (cf. mai jos, p. 100).

În epoca clasică sporește mult numărul derivatelor în *-ium* (ex. *diludium*, *diuerbium*, *intermundium*, *insomnium* etc.), se adaugă formații cu sufixele *-tio* și *-tas*, dintre care multe cu *in-* privativ (*indolentia*, *iniustitia*, *iniquitas* etc.) (acestea de fapt derivate prin sufixare de la adjectivele corespunzătoare *indolens*, *iniustus* etc.; vezi mai jos p. 100). Productivă continuă să fie unirea lui *con-* cu un substantiv (ex. *condiscipulus*). Tot acum intră în uz formațiile provenite din sintagma prepoziție + substantiv la cazul cerut de ea (*proconsul* din *pro consule*) și devenite apoi, prin folosirea substantivului la alte cazuri, derivate obișnuite.

Nu se observă nici o înnoire importantă de prefixe în această epocă.

În latina postclasică și tîrzie se creează substantive cu prefixele *ante-* (ex. *anteludium*, *antecenum* Apul., *antepassio* Hier.), *de-* (ex. *deurgentia* Gell.), *dis-* (ex. *discertatio* Gell.), *inter-* (ex. *interuenia*, *intertignium* Vitr.), *prae-* (ex. *praerupium* Apul., *praescientia* Tert.), *super-* (ex. *superpondium* Apul., *superpositio* Vulg.), *con-* (ex. *commater*, Greg., *compater* inser. tîrzii, *compeccator*, *coeuangelista*, *consacerdos*, Hier.).

Într-o foarte mare creștere sînt substantivele cu *in-* privativ, mai ales în limba poetică (deosebit de dese la Ovidiu), în limbajul tehnic și,

⁷ Citate de Charisius.

⁸ Cooper, *Word Formation*, p. 251.

mai târziu, în literatura creștină care le înmulțește încă⁹ (ex. *inualentia* Gell., *immiser cordia*, Apul., *imbonitas*, Tert., *inseparabilitas* Hier. etc.).

Formațiile cu prefix au mai toate și un sufix, cel mai adesea *-tio*, *-tas*, *-ium*, *-ura*. Frecvent prefixul se adaugă unor substantive deja prefixate (ex. *incompositio*, *inoboedientia*, *incorruptio*, *circuminspector*¹⁰, *imperturbatio* Hier., *imperfectio*, *inopportunitas* Alc. Avit.¹¹).

În afară de formațiile cu *con-*, care se dezvoltă¹², derivarea nominală rămîne nefructuoasă în toate epocile; marea productivitate târzie a lui *in-* privativ se explică prin influența adjectivului (vezi mai jos p. 100); de altfel, *in-* se atașează aproape exclusiv abstractelor de calitate, deci unor substantive derivate din adjective. Pe de altă parte, s-a putut vedea că, în afară de unele formații vechi, prefixarea substantivelor se împletește cu sufixarea.

B. ADJECTIVE

Mai numeroase decât substantivele sînt adjectivele prefixate. Ele se formează în toate epocile, iar cele mai obișnuite formule sînt următoarele:

1. Prefix + substantiv + desinență. Ex. *depilis*, *illustris*, *perennis*, *securus*, *uecors*. (Horățiu își permite o formație greco-latină: *depugis* din *de* + *πυγή*.) Sistemul este uzual în toate epocile; mai ales începînd cu epoca clasică, formațiile de acest fel cuprind și un sufix adjectival: ex. *ante-*, *postmeridianus* (Cic.), *confatalis* (Cic.), *egregius*, *subalaris* (Nep.), *subocularis* (Veget.), *subtegulaneus* (Plin.), *suburbanus* (Cic.).

2. Prefix + adjectiv: ex. *compar*, *consimilis*, *perbonus*, *perstultus*, *praealtus*, *subniger*, *subtristis*. Tipul este limitat la prefixele citate, dar prezent în toate epocile.

3. Prefix + temă verbală: ex. *praecox*, *superstes*. Exemplele sînt foarte puține și mai ales vechi.

4. Prefix + participiu prezent: ex. *antepotens*, *impudens*. Formații mai ales cu *in-* privativ. Tipul este productiv.

5. Prefix + participiu perfect: ex. *incenatus* (Plaut), *antefixus* (Liv. Andr.), *antepartus* (Naev.), *implacatus*, *inadustus* (Verg.). Formațiile sînt mai mult poetice și cuprind adesea prefixul *in-* privativ; se dezvoltă mult în literatura creștină. Analogic, se pot forma și direct dintr-un substantiv adăugit cu sufixul *-to*, fără existența verbului: *deacinatus* (Cato), *obaeratus* (Liv.), *expudoratus* (Petron.), *concaternatus* (Amm.) etc.¹³. Tipul este bine reprezentat mai ales din epoca imperială.

6. Prefix + participiu în *-nd-*, ex. *nefandus*, *incredendus*. Formula e rar folosită și limitată la formații culte.

Prefixele general folosite pentru formarea adjectivelor sînt: *ad-*, *con-*, *de-*, *ex-*, *in-* privativ, *per-*, *prae-*, *pro-*, *re-*, *sub-*, cu fluctuații de frecvență nesemnificative.

Ca limitate la epoca arhaică se pot cita *ue-* și *se-*, care dau formații ca *uecors*, *uegrandis*, *uesanus*, *securus*, *sedulus*, *segrex*; acestea continuă

⁹ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 27.

¹⁰ Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 216—235.

¹¹ Goelzer, *Saint Avit.*, p. 477.

¹² Stolz-Schmalz, p. 253.

¹³ Compară cu formațiile parasintetice, mai jos, p. 104.

să circule, fără ca modelul derivării lor să fie imitat. *Ob-* se întâlnește în primele texte literare (ex. *obnubilus*, *oblongus*, la Ennius) dar mai târziu, puțin. *Amb(i)-* e păstrat doar în câteva cuvinte foarte vechi ca *ambiegnus*, *ambarualis*.

Incepînd din epoca imperială și cu precădere în latina tîrzie sînt din ce în ce mai folosite ca prefixe prepozițiile bisilabice *inter*, *intra*, *extra*, *contra*, *circum*, *subter*, *super*, *supra*, adverbe devenite mai recent prepoziții și care deci și în derivare trec mai târziu. Ex. *intermuralis* (Liv.), *intramuranus* (Script. Hist. Aug.), *extranaturalis* (Tert.), *subtercutaneus* (Veg.), *superadornatus* (Sen.). De asemenea, scriitorii creștini folosesc foarte mult adjectivele în *co(n)-* : *coaeternus*, *concorporalis*, *coelectus* etc.

Dat fiind că adjectivul exprimă o calitate, rolul prefixelor e adesea, în sistemul derivării adjectivale, acela de a nega, sublinia sau a ține a existența calității.

Latina a folosit, cu sens negativ, o serie de prefixe ca *a(b)-* (*avius*, *amens*), *de-* (*demens*), *dis-* (*dissimilis*, *difficilis*), *e(x)-* (*enormis*, *exanimus*), *se-* (*securus*), *ne-* (*nefandus*, *nesapius*), *ue-* (*uesanus*). Mai productive au fost *dis-*, *de-* și *ex-* : dar nici unul n-a fost atît de folosit ca *in-* privativ. Acest prefix e indo-european (îi corespund indo-ir. *a-*, gr. *ἀ-*, germ. *un-*, celt. *an-*) și toate limbile indo-europene vechi îl folosesc cu această funcțiune¹⁴. În latină, formații din cea mai veche perioadă sînt adjectivele ca *ignarus*, *ignobilis*, *ignotus* etc. Mai târziu numărul lor crește, iar sistemul lor se întărește prin crearea de derivate. Sînt frecvente cupluri de adjectiv și substantiv ca :

iniustus — iniustitia
inseitus — inseitia
infirmus — infirmitas
immortalis — immortalitas

la care se adaugă uneori și verbul :

insanus — insania — insanire
ineptus — ineptia — ineptire¹⁵

În epoca imperială prefixul e considerabil mai frecvent ; el apare în cuvinte noi ca *inexpectatus*, *indelectatus*, *inspeciosus*¹⁶ etc., se întâlnește des în poezie și în limbajul tehnic, e folosit și de scriitorii arhaizanți ca mijloc de înnoire a vocabularului¹⁷ (Gell. *insensibilis*, *impeccabilis* etc.). Dar cea mai largă întrebuintare i-o dă limba tîrzie, îndeosebi scriitorii bisericești, la care preferința aceasta se explică și prin influența termenilor grecești cu *ἀ-* privativ. Mare parte din creațiile lor sînt formate cu două prefixe (ex. *inexcusatus*, *incomparatus*) și cu sufixul adjectival foarte viu *-bilis* : *inexpugnabilis*, *incorruptibilis* etc.¹⁸. Folosirea lui *in-* este obișnuită și în limba populară, după cum se vede și din combinația cu sufixele populare *-bilis* și *-osus*¹⁹.

¹⁴ Ernout-Meillet, s.u.

¹⁵ Cooper, *Word Formation*, p. 250.

¹⁶ Acestea se găsesc atestate întîi la Petroniu, iar A. Marbach (*Wortbildung*, p. 80) le socotește populare.

¹⁷ Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques*, p. 133.

¹⁸ Goelzer, *Saint Avit*, p. 459, *Saint Jérôme*, p. 161, Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 225.

¹⁹ Cooper, *Word Formation*, p. 250.

Pentru a exprima superlativul absolut, în afară de sufixe și perifrază, latina a mai folosit și prefixele; izolat apar cu această valoare *con-* (*condensus* Lucr.), *ex-* (*efferus* Lucr., *expallidus* Suet.), târziu *in-* (*inopimus*, *impinguis* Heges.) și *extra-* (*extramundanus* Hier., Mart. Cap., *extranaturalis* Tert.), dar permanent *per-*²⁰ și *prae-* (acesta mai are și sens temporal în adjective ca *praecox*, *praecanus*, dar în funcție superlativă e sinonim cu *per-*)²¹. Adjective cu *prae-* și mai ales cu *per-* apar în cele mai vechi texte (Naevius la Varro *persibus*, Cato *pertenuis*, *permacer*, *praeliganeus* etc., Pacuv. *pertimefactus*, Acc. *praeferuidus*, *perpropinquus*), sînt foarte abundente la comici (Plaut *periratus*, *pergrandis*, *perlubens* etc. etc., Ter. *perpaucus*, *perpulcher* etc.). În opera lui Cicero formele cu *per-* sînt deosebit de frecvente, adesea cu tmeza elementelor alcătuitoare (*per mihi gratum*). La Pliniu cel Bătrîn apar cu precădere formele cu *prae-*, ca o preferință personală. Mai târziu, formațiile se regăsesc la Aulus Gellius, Apuleius, Ammianus Marcellinus, Iuvencus etc. Din secolele IV și V sînt atestate 83 de noi formații cu *per-* și 35 cu *prae-*²². Relativ timpuriu *per-* s-a putut atașa chiar unui superlativ; formele de acest fel circulau probabil în limba populară și sînt condamnate de gramatici încă din sec. II. e.n.²³. Un pleonasm similar este și *perperuersus* (Tab. defix., nr. 250). În general, formele superlative cu *per-* și *prae-* sînt de origine populară, dar intrate în vocabularul familiar al păturilor culte²⁴.

Din epoca imperială aceste prefixe sînt concurate și în latina tîrzie înlocuite de *super-* (Sen. *superadornatus*, Apul. *superincuruatus*, Vulg. *superadultus*, *superlaudabilis* etc.).

Pentru a atenua sensul adjectivului s-a folosit în toate epocile prefixul *sub-*. Multe atestări sînt la Plaut (ex. *subaquilus*, *subdolus*), Terențiu (ex. *subtristis*, *subalbus*), Cicero (ex. *subabsurdus*, *subcrispus* etc.), Celsus (*subasper*, *subsiccus*) și pînă târziu la Comodian (*subtutus*), Cassius Felix (*subacer*), Isidorus (*subalbulus*). Este un sistem productiv, de origine populară ca și derivarea cu *per-*, *prae-*.

Cum se poate vedea din exemplele date, și în cazul adjectivelor există tendința de a acumula prefixele; cel dintîi e adesea un prefix viu, puternic (*in-*, *per-*, *sub-*), adăugat unor forme prefixate mai vechi, simțite ca simple. Alte schimbări nu survin în cursul istoriei limbii latine, sistemele tardive de derivare adjectivală rămînînd aceleași cu cele din vechime²⁵.

Derivarea nominală este și în limbile romanice mai restrînsă decît cea verbală²⁶. Există și prefixe latinești care continuă să fie folosite (ex. *con-*, it. *confratello*, *consocio*, fr. *confrère*; *dis-* cu sens negativ, it. *disamore*, fr. *dégout*; *ante-*, it. *antipasto*, v. fr. *ainzjournée* etc.²⁷. Altele însă au dispărut, ca *ob-* și *retro-*.

²⁰ Charisius GLK I, atestă această valoare superlativă: *item accipitur pro eo quod est ualde, uelut dicimus perdoctus, id est ualde doctus, quod est doctissimus.*

²¹ J. André, *Les adjectifs et les adverbess à valeur intensive en per et prae*, în REL, 29 (1951), p. 121.

²² J. André, *lucr. cit.*, p. 152.

²³ Charisius 232, 13; 234, 8.

²⁴ Cooper, *Word Formation*, p. 252; J. André, *lucr. cit.*, p. 142.

²⁵ Stolz, *Hist. Gramm.*, p. 375.

²⁶ Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 617.

²⁷ Alte exemple în Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 616 și urm.

La începutul perioadei romanice au devenit prefixe și cuvinte atestate în latină ca independente (adverbele *foris*, *minus*, numeralul *bis*²⁸) iar procesul a continuat în limbile romanice; acestea folosesc astăzi ca prefixe un număr sporit de cuvinte (mai ales prepoziții și adverbe) față de faza latină.

II. DERIVAREA VERBALĂ

Cu mult cea mai mare întindere și importanță o are prefixarea verbală. Vie în toate epocile, ea îmbogățește considerabil vocabularul, o dată ce un singur verb simplu poate servi drept bază unui mare număr de derivații. (Ex. *facio* : *afficio*, *conficio*, *deficio*, *efficio*, *inficio*, *interficio*, *officio*, *perficio*, *praeficio*, *reficio*, *sufficio*.) Relația dintre elementele unei astfel de serii rămîne în general simțită, deși adesea există neconcordanță fonică între simplu și derivat, ca urmare a închiderii vocalei scurte în derivate : *habeo/adhibeo*, *fāteor/confiteor*, *lēgo/colligo*, *prēmo/opprimo*. Derivatele formate după încetarea acțiunii apofoniei păstrau nealterată forma verbului simplu și deci și mai evidentă apărea originea lor și sistemul lor de alcătuire : *antecapio*, *circumago*, *concauo*.

Coexistența simplului și a derivatului a determinat uneori restituirea vocalei originare în derivat. Această așa-numită recompunere apare izolat încă din epoca arhaică (*exquaero* la Plaut, *exaestumo* în *Lex Repetund.*²⁹, *substeneo* pe un graffito pompeian³⁰ etc.), se extinde în epoca imperială (forma *commando* era mai uzuală decît *commendo*³¹), dar mai ales tîrzie : multe asemenea forme conține *Mulomedicina* (*concarpo*, *adspargo*, *resalio*, dar la Vegetius *resilio*), la fel și literatura creștină³². În *Peregrinatio* apare forma *obsedeo*.

Este vorba de o tendință a limbii populare³³ care dovedește că derivarea era simțită și că se tindea la o și mai clară marcarea a ei. Restituirea vocalei originare a devenit, în limba vorbită tîrzie, constantă³⁴ și a provocat prin imitație creații asemănătoare în limba cultă³⁵. Multe forme romanice reprezintă o formă latinească recompusă (ex. fr. *déplaire* it. *dispiacere* < *displacere*, fr. *trésaillir* < *transsalire*).

În cele mai multe cazuri preverbele aduc verbului simplu anumite modificări semantice. Cele mai obișnuite sînt indicațiile concrete de loc și timp. Astfel operează cuplurile *ab-* și *ad-*, *ex-* și *in-*, *de-* și *sub-*. Mișcarea circulară o indică *ambi-* și *circum-*, revenirea *re-* și *retro-*, străbaterea *per-* și *trans-*. O idee de împotrivire aduc *ob-* și *contra-*. În plus, determinări

²⁸ Bourciez, *Éléments*, p. 206.

²⁹ Din anul 123 sau 122 î.e.n. CIL, I, 583, XV.

³⁰ Väänänen, *Inscriptions pompéiennes*, p. 107.

³¹ Cf. Velius Longus (GLK, VII, 73, 10) „*Quamuis commendo dicamus, tamen commando in consuetudine est*”.

³² Rönisch, *Itala und Vulgata*, p. 466.

³³ Väänänen, *Inscriptions pompéiennes*, p. 107; Cooper, *Word Formation*, p. 295, care citează, ca avînd aceeași părere, pe Corssen (*Krit. Beitr.*, p. 52) și pe Von Planta.

³⁴ Grandgent, *Introducere*, p. 27.

³⁵ Vezi la Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 259 și urm., dovedirea, împotriva lui Bonnet, a caracterului popular al recompunerii.

frecvente sînt asocierea (*cum-*), disocierea (*se-* și *dis-*) și negarea (*ne-*). Pe lîngă sensurile concrete s-au dezvoltat și sensuri abstracte ca și în cazul prepozițiilor independente. De pildă *per-* este și intensiv (*perodi* „a urî puternic”); *sub-* poate indica o substituie (*suppono, succedo*), *trans-*, o schimbare totală (*transfiguro*), *re-* o repetare (*reficio*) etc.³⁶. În general se poate urmări evoluția semantică prin care se explică sensurile abstracte.

Tot așa, prin lărgirea (sau slăbirea) sensului lor, ajung unele preverbe să marcheze *aspectul* acțiunii. Este aproape ideea de străbatere de cea a desăvîrșirii acțiunii (*per-*), ideea de intrare de cea de început (*in-*) etc. Într-adevăr latina marchează, mai ales în epoca veche, aspectul acțiunii cu ajutorul verbelor derivate³⁷. În timp ce verbul simplu exprimă aspectul nedeterminat al acțiunii, compusul indică aspectul determinat, cu felurite precizări :

— acțiune incipientă : *uigilo* „a veghea” — *aduigilo*, „a începe să veghezi”.

— acțiune terminată sau ajunsă la un rezultat : *sequor* „a urmări”

— *consequor* „a obține ce ai urmărit”.

— acțiune momentană : *clamo* „a striga” —, *conclamo* „a scoate un strigăt”.

Cel mai frecvent preverb cu această valoare este *cum*, care, lipsit de sens local, s-a golit ușor de valoarea sa proprie și a devenit instrument de perfectivare : *fero/confero, premo/comprimo, struo/construo* etc.

Des s-au folosit și *ex-* (*effugio*), *per-* (*perficio*), *de-* (*defungor*), *ob-* (*occludo*), *ab-* (*abutor*), *re-* (*remaneo*). Mai puțin apar *in-* (*incendo*) și *ad-* (*accedo*) și sînt de obicei asociate cu sufixul *-sco* în verbe care arată o trecere la altă stare : *adolesco, incalesco, insuesco* etc.

Există și formații cu diferite preverbe, însă cu sens foarte apropiat, tocmai pentru că prefixul marchează doar aspectul : *absumo-consumo; conficio-efficio-perficio*.

Dar aspectul se poate indica și prin mijloace lexicale, care concurează preverbația. Pe de altă parte, însăși categoria de aspect, puțin solidă de la început, slăbește din ce în ce, așa încît marcarea aspectului prin prefixe merge descrescînd și încă din epoca augusteică nu se mai simte diferență, din acest punct de vedere, între simplu și derivat³⁸. Cu toate că în mod artificial arhaizanți ca Aulus Gellius creează niște derivate perfective (ex. *compauesco* — a prinde teamă), sistemul este stins, iar prefixarea continuă să se dezvolte pe linia ei majoră și constantă : îmbogățirea semantică a verbului simplu.

Derivarea verbală e posibilă pe două căi :

— fie pornind de la un verb simplu, adesea din fondul principal, și atunci numărul derivatelor unui singur verb este mai mare, ceea ce contribuie la întărirea verbului de bază. Acesta pare procedeul cel mai vechi; el este productiv mereu, dar în special pînă în epoca imperială, cînd se continuă avînd la bază mai ales verbe deja prefixate;

³⁶ Indicații mai multe la Ernout-Meillet, s.u.

³⁷ Stolz-Schmalz, p. 549—551. Se consideră că sistemul nu e indo-european. Pentru problema aspectului vezi capitolul respectiv din lucrarea de față.

³⁸ Cf. Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Térence*, Paris, 1913, p. 17.

— fie plecînd de la un verb denominativ, format prin sufixare, sau chiar direct de la un nume, după schema prefix + nume + sufix de derivare verbală (de obicei *-are*). Exemple de asemenea formații din substantive — numite parasintetice — se găsesc din primele texte (ex. Lucil. *deargento*, Enn. *elimino*, Plaut *deliro*, *exosso* etc.) dar ele se înmulțesc pe măsură ce înaintăm în timp și caracterizează mai ales perioada tîrzie (exemple multe în *Itala* și *Vulgata*, la scriitorii creștini, în traduceri din Oribasius etc.). Procedurile continuă în limbile romanice (cf. mai jos p. 106).

În cursul evoluției limbii, nu toate prefixele s-au bucurat de o egală întrebuințare. Pentru epoca preliterară nu se pot ierarhiza preverbele; se poate doar presupune că multe formații cu *ante*, *post*, *circum* sînt ceva mai tîrzii, judecînd după vocala neînchisă a verbului de bază ³⁹ (cf. mai sus p. 102).

Unele prefixe sînt prezente numai în epoca veche și pe urmă sînt abandonate. Așa sînt *ne-* (ex. *nescio*, *neglego*), *se-* (ex. *secedo*, *sepono*), *por-* formă alternantă a lui *pro-* (ex. *polliceor*, *porrigo*, *portendo*). Sînt vii acum, dar în declin mai tîrziu, și *ante* ⁴⁰ și *ob* ⁴¹.

Alte prefixe apar, constant, în toate epocile, atît în formații vechi care continuă să se folosească, cît și în cuvinte noi. Acestea sînt prefixele mult folosite și în limba populară ⁴²: *ad-*, *con-*, *de-*, *dis-* (aproape exclusiv popular, tinzînd să elimine sinonimul *de-*), *ex-*, *in-*, *per-*, *re-*.

Sînt prefixe care apar sporadic înainte de epoca imperială, dar capătă de atunci încolo o largă întrebuințare. Așa sînt *super-* și *supra-*, *contra-*, *subter-*, *retro-*, *praeter-*, *circum-* (acesta înlocuind pe *amb-*), care oferă avantajul unei mai mari consistențe fonetice. După o statistică a lui Paucker ⁴³, mai mult de jumătate din creațiile de după mijlocul secolului al II-lea al erei noastre cuprind ca prim element pe *super-*, *subter-*, *contra-*, *supra-*. Apoi, în linie descendentă de frecvență apar *prae-*, *sub-*, *praeter-*, *con-*, *trans-*, *circum-*, *re-*.

Tîrziu încep să se confunde unele preverbe asemănătoare, ca *pro-* și *prae-* ⁴⁴.

Dar aceste fluctuații de randament ale prefixelor prezintă puțină importanță pentru viabilitatea sistemului în general, care n-a fost slăbită nicicînd, ci și-a mai primenit doar instrumentele. Numărul de formații noi pare să fi fost totuși superior în perioada mai veche decît mai tîrziu ⁴⁵.

Un semn al viabilității sistemului este existența formațiilor cu dublu prefix, numeroase începînd din epoca imperială. La primii scriitori, exemplele sînt rare (Plaut *coaddo*, *disconduco*, *exobsecro*, *depereo* etc., Afran. *persubhorresco*, Cato *exsuscito*). Epoca clasică cunoaște aproape numai pe *praecognosco*, *accognosco*, pe *recolligo*, *subdiffido* și alte cîteva, din scrisorile lui Cicero, și formații poetice ca *reconflo* (Lucr.), *superimpendo* (Catul).

³⁹ Stolz-Schmalz, p. 130.

⁴⁰ Stolz, *Hist. Gramm.*, II, p. 434.

⁴¹ Cooper, *Word Formation*, p. 281; Marbach, *Wortbildung*, p. 95.

⁴² Bourciez, *Éléments*, p. 68.

⁴³ *Vorarbeiten zur lateinischen Sprachgeschichte*, vol. I, 1, citată după Stolz, *Hist. Gramm.*, II, p. 434.

⁴⁴ Svennung, *Oribasius*, p. 110.

⁴⁵ Este afirmația lui Paucker (*Materialen*, I, p. 21), citată de Cooper, *Word Formation*, p. 259.

În perioada următoare formațiile cîștigă teren, atît în poezie (la Vergiliu, Horațiu, Tibul, Ovidiu), cît și în proză (la Vitruviu, Columella, Celsus, Pliniu etc.). La Petroniu, forme ca *adcognosco*, *reporrigo* apar în vorbirea personajelor fără cultură, pe cînd cele cu exprimare mai șlefuită folosesc pe *agnosco* și *porrigo* ⁴⁶. Caracterul popular al dublei prefixări iese în evidență și mai bine în perioada tîrzie, cînd aceste derivate abundă, atît la scriitorii bisericești (asupra cărora s-a exercitat și influența limbii grecești), cît și în textele vulgare; aici derivatele sînt cu atît mai frecvente și originale cu cît textele au caracter mai accentuat popular (ex. Tab. Def. *perobligo*, *derespondeo*; Sort. Sangall. *adinuenio*; *Mulomed. peraufero*, *perconfirmo*, *expromitto* etc.; *Peregr. perexeo*, *pertranseo*, *persubeo* etc.; *Palladius absubsisto*, *adobruo*). Primul prefix e adesea *per-*, cu sensul concret foarte șters sau dispărut; la locul întîi mai apar frecvent și *circum-*, *supra-*, *dis-*, *ex-*, *ad-*, *trans-*, *re-*. Repetarea aceluiași prefix e rară (ex. *adagnosco* Sen., *adalligo* Plin., *concolligo Itala*, *concommitto* Lucif.), de asemenea exemplele de formații cu mai mult de două prefixe: acestea apar mai tîrziu și sînt în general formații culte: *inabscondo*, *corresuscito*; totuși *perdiscooperio* e atestat în *Peregrinatio*. Acumularea de prefixe trebuie pusă în legătură cu altă tendință populară și tîrzie, aceea de acumulare a prepozițiilor (*abante*, *depost*) și cu preferința limbii populare pentru cuvintele mai lungi. Pe de altă parte, această acumulare apare ca o reacție a sistemului la uzura derivatelor vechi.

RAPORTUL ÎNTRE SIMPLU ȘI DERIVAT

Derivarea verbală cu prefixe a dat naștere unor formații puternice, durabile, cu un corp fonetic mai plin și cu avantajul unei exprimări mai determinate a acțiunii. Derivatele, prin slăbirea treptată a sensului prefixelor, au putut intra în concurență cu forme simple. Acestea au fost uneori total abandonate, alteori numai înlăturate din uzul curent. Foarte demult au încetat să se folosească verbe ca *gradior*, *specio*, *linquo*, *pleo*, *lacio* ⁴⁷. *Edo* este încă preferat de Plaut lui *comedo*, dar de la Cicero încolo se poate urmări apariția tot mai frecventă a celui din urmă ⁴⁸. Tendința de înlocuire a verbului simplu prin derivat este caracteristică mai ales limbii populare ⁴⁹. La Petroniu, Trimalchio spune *comburo* și *complodo*, dar Encolpius *uro* și *plaudo* ⁵⁰. Vegetius, prelucrînd *Mulomedicina* într-o limbă mai îngrijită, înlocuiește pe *persalio* cu *salio*. În *Sortes Sangallenses* se găsesc *deuinco* sau *peruinco* unde ar fi fost de ajuns *uinco*. Multe asemenea exemple se găsesc și la scriitorii bisericești și tîrzii (Cael. Aur., *Palladius*) unde apare mai clară golirea de sens a prefixului prin confuzia între diversele derivate ale aceluiași verb (*Itala* și *Vulgata*: *insulto* pentru *exulto* ⁵¹, *Alcimus Avitus contineo* pentru *abstineo* ⁵² etc.).

⁴⁶ Marbach, *Wortbildung*, p. 103.

⁴⁷ Stolz-Schmalz, p. 548.

⁴⁸ Ernout, *Aspects*, p. 155.

⁴⁹ Stolz-Schmalz, *ibid.*; Väänänen, *Inscriptions pompéiennes*, p. 107; Löfstedt, *Vermischte Studien*, 124, nota.

⁵⁰ Marbach, *Wortbildung*, p. 90.

⁵¹ Rönch, *Itala und Vulgata*, p. 358.

⁵² Goelzer, *Saint Avit*, p. 677.

Fenomenul invers, folosirea verbului simplu unde ar fi trebuit un derivat, e atestat, pentru epoca veche, în textele juridice și administrative și în proverbe, unde reprezintă un uzaj vechi, dar apare mai ales în poezie ⁵³ (la Lucrețiu, Vergiliu, Ovidiu) și la prozatorii stilisti (Tacit, Seneca, Ammianus Marcellinus, Velleius Paterculus etc.). E vorba de un efort conștient, de căutarea unui stil înalt, nobil, a unei expresii deosebite de vorbirea curentă, care prefera verbele derivate.

DERIVAREA VERBALĂ ÎN LIMBILE ROMANICE ⁵⁴

Derivarea verbală cu prefixe în limbile romanice continuă procedeele limbii latine, cu unele schimbări în inventarul de prefixe :

O serie de preverbe au ieșit din uz : *pro-*, *prae-*, *retro-*, *ob-*.

Altele s-au folosit ocazional, fără a constitui un instrument frecvent ; așa sînt *per-*, *sub-*, *super-*, *ab-*, *trans-*, *extra-*, *contra-*. Cele mai întrebuintate au fost însă *ad-*, *de-*, *dis-*, *ex-*, *in-*, *con-* și *re-*, prefixe populare și vii în toată latinitatea, care s-au atașat atît verbelor simple cît și verbelor deja formate cu prefixe, ceea ce duce la dubla prefixare cunoscută din latină. Rolul lor cel mai important a fost însă crearea parasinteticilor, după aceeași formulă ca și în latină.

Ca și în cazul derivării nominale, din faza formării limbilor romanice s-au folosit ca prefixe verbale cuvinte încă independente în latină : *infra*, *extra*, *ultra*, *subtus* (înlocuind pe *sub*), *inde*, *foris*, *bis*, *male*, *minus*. Ele continuă să se folosească și azi, alături de cele reintroduse pe cale cultă în epoca modernă.

CONCLUZII

1. Derivarea nominală cu prefixe este în latină mai puțin dezvoltată decît cea verbală ; dimpotrivă, compunerea e aproape exclusiv nominală.
2. În cursul evoluției limbii latine, procedeele de prefixare rămîn constante.
3. Multe derivate sînt concomitent prefixate și sufixate.
4. În cadrul derivării verbale, formarea parasinteticilor e preponderantă din epoca imperială pînă în perioada formării limbilor romanice. În limbile romanice moderne echilibrul între cele două procedee — formarea verbelor prefixate pornind de la un verb și formarea lor din prefix și substantiv — se reface.
5. În epoca formării limbilor romanice numărul prefixelor se află sporit față de faza latină : numărul inovațiilor este superior celui al prefixelor dispărute.
6. În limbile romanice derivarea cu prefixe se menține ca sistem, dar își reînnoiește inventarul de prefixe.
7. Dintre cele două sisteme de derivare, cel mai puternic este, și în latină și în limbile romanice, derivarea cu sufixe.

⁵³ Determinat uneori și de comoditatea metrică.

⁵⁴ Mai multe amănunte la Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 667—685.

COMPUNEREA

În indo-europeană, la sfârșitul perioadei comune, capacitatea de a forma cuvinte compuse pare să fi fost dezvoltată, dar a fost moștenită inegal¹. Celtica, limbile germanice, slava, greaca, sanscrita, aveau posibilități întinse și variate de compunere. În comparație cu ele, latina prezintă o capacitate de compunere mai redusă. Constatarea unei situații identice în oscă și umbriană² duce la concluzia că pe teritoriul italian compunerea s-a dezvoltat mai puțin. Fenomenul a fost simțit, pentru latină, încă din antichitate: Lucrețiu (1,830) se scuză că transcrie „homoeomeria”: *nec nostra dicere lingua/concedit nobis patrii sermonis egestas*. Quintilian scrie despre compunere: *sed res tota magis Graecos decet, nobis minus succedit* (*Inst.* 1,5, 65—70)³.

Într-adevăr, latina formează greu cuvinte compuse în tot cursul istoriei ei: procedeul rămâne mereu slab, limitat la anumite tipuri, incomparabil mai puțin productiv decât derivarea⁴.

TIPURILE DE COMPUSE EXISTENTE ÎN LATINĂ

Forma termenilor. Latina folosește, în general, compuse limitate la doi termeni.

În compusele propriu-zise, termenul prim reprezintă o temă pură. Când termenul al doilea începe cu o consoană, temele în *-a* și cele în *-o* au vocala finală închisă la *i*, iar temele în *-u*, prin analogie, schimbă pe *-u* în *-i*; ex.: *stillicidium* (*stilla*), *lectisternium* (*lectus*), *corniger* (*cornu*). De la temele în *-i* (*artifex*, *particeps*) vocala a trecut și la temele consonantice (*carniuorus*, *opiparus*). Astfel s-a creat o vocală de legătură unică specifică compunerii, *-i*,⁵ simțită ca atare și folosită uneori analogic, chiar înainte de vocală (ex. *funiambulus*, *multiangulus*, dublete mai noi ale formelor *funambulus*, *multangulus*). În formații vechi, vocala de legătură poate lipsi, între două consoane: *mus-cerda*, *pel-luuiae* (dar *ped-i-sequus*). Păstrarea vocalei tematice sub forma *-o-* în compuse ca *Primogenia*, *Ahenobarbus*, *sacrosanctus*, *mulomedicus* este atribuită influenței grecești.

Termenul al doilea prezintă, în rare cazuri, vechea alternanță *-o/-e-*: *tellus* — *meditullium*, cu *u < o* (cf. gr. φέρν, εὔφρων).

Foarte adesea, ca termen secund al compuselor, apar cuvinte neatestatate în afara compunerii⁶: cuvinte radicale (*rem-ex*, *iu-dex*, *au-spex*,

¹ Meillet-Vendryes, p. 420—421. Brugmann, *Abrégé*, p. 303—306.

² Puținele compuse osce și umbriene atestate aparțin exact aceluiași tipuri pe care le-a dezvoltat și latina și au de obicei și corespondente latine: osc. *meddis* = *iudex*, umb. *mantrahkl* = *mantelium*, umb. *dupursus* = *bipedibus*.

³ Cf. și Liv. 27, 11, 5.

⁴ În cele ce urmează s-a citat, pentru claritatea expunerii, cea mai mare parte a compuselor existente în latină. Această relativă abundență de exemple nu trebuie să lase impresia unei reale bogății de compuse latinești.

⁵ Transformată uneori, fonetic, în *e* înainte de *r* (*legerupa*) și în *u* înainte de labiale (*quadrupes*). Cf. Stolz-Schmalz, p. 248.

⁶ Situația nu este specifică limbii latine: cf. gr. βουπλήξ, v. sl. *medv-ed*. Cf. Meillet-Vendryes, p. 372.

locu-ples), masculine în -a (*agri-cola*, *bu-caeda*)⁷ sau adjective deverbative (*bene-ficus*, -uolus, -loquus). Ele aparțin, cum se vede, familiilor unor verbe din fondul principal (*ago*, *dico*, *facio*, *uolo* etc.).

Termenul al doilea indică categoria morfologică a compusului. Compusul poate primi, ca orice cuvânt simplu, desinențe și sufixe: *au-cep-s*, *lapi-cid-a*, *magn-anim-us*, *tri-rem-is*, *auri-coma-n-s*, *septi-mont-ium* (acest din urmă sufix e foarte frecvent).

CLASIFICAREA COMPUSELOR

Compuse verbale. Caracteristic indo-europenei este că nu formează verbe prin compunere tematică, ci numai prin juxtapunere, dar și procedeul acesta e rar. Un exemplu e lat. *credo*, scr. *śraddha*, v. irl. *cretim*, din radicalul **kret-* și verbul „a da”.

Cele câteva verbe juxtapuse ale latinei sînt alcătuite fie tot dintr-o formă nominală și dintr-un verb (*animaduerto*, *pessumdo*, *pessumeo*, *possum*, *uenumdo*, *uenumeo*) fie dintr-un invariabil și un verb (*malo*, *nolo*). Acestea sînt aproape toate exemplele.

Verbe ca *tepefacio*, *arefacio* etc., al căror prim element pare să fie un vechi substantiv verbal, comparabil cu infinitivul⁸, se mai găsesc pînă în sec. I î.e.n. încă nesudate⁹. Așa se explică nealterarea vocalismului lui *facio*.

Compuse nominale. Ca și în indo-europeană, în limba latină majoritatea cuvintelor compuse sînt compuse nominale — substantive, adjective, numerale —, chiar dacă unul dintre componente este o temă verbală. Compusele nominale vor fi prezentate aici după criteriul raportului dintre membre, iar în cadrul acestor categorii se va arăta categoria gramaticală a componentelor.

I. *Compuse iterative* (pronume, adverbe). Cuvîntul e repetat: *quisquis*, *iamiam*. Categoria e săracă în toate limbile.

II. *Compuse copulative.* Termenii stau pe același plan, pot fi considerați legați prin *et*. Ex.: *duodecim*. Compusele copulative care reunesc substantive sînt foarte rare în latinește: *suouetaurilia*, *strufertarius*. Categoria este moștenită, reprezentată de formații vechi și neproductivă.

III. *Compuse determinative.* Termenii nu mai sînt egali între ei: unul este determinant, celălalt e determinat; convertind compusul într-o sintagmă, determinantul devine atributul sau complementul determinatului.

A. *Ambii termeni sînt teme nominale*: Compuse determinative cu rectiune nominală.

1. Termenul determinant are rol de apozitie. Rezultatul: substantiv sau adjectiv; componentele: substantiv, adjectiv.

Exemple. Compuneri: *Gallograecus*, *dulcamarus*¹⁰; juxtapuneri: *Iuppiter*, *Ianuspiter*, *arcuballista*. Categoria este moștenită și neproductivă. Exemplele sînt arhaice sau tîrzii.

⁷ Cf. formațiile similare la prefixare, p. 98.

⁸ Ernout, *Morphologie*, p. 157.

⁹ Varro, *Rust.*, 2, 9, *consue quoque faciunt*; *ibid.*, 3, 4, *excande me, fecerunt cupiditate*.

¹⁰ Stolz-Schmalz, p. 252, consideră că *Gallograecus* și *dulcamarus* sînt compuse cu „determinare adverbială”.

2. Termenul determinant (de obicei cel dintâi) are rol de atribut adjectival al celuilalt. Rezultatul: substantiv sau adjectiv; componentele: adjectiv sau numeral + substantiv sau adjectiv.

Aceste compuse se împart din punct de vedere al sensului în două mari categorii: pe de o parte cele al căror sens reprezintă oarecum fuziunea sensurilor componentelor, ex. *respublica* (compuse directe), pe de alta, cele al căror sens califică un substantiv exterior compusului, care au, deci, valoare adjectivală, ex. *quadrupes* — cu patru picioare, *flavicomus* — cu părul blond (compuse posesive, exocentrice) ¹¹.

Exemple. Compuse directe, compuse tematice: *trifur*, *primipilus*; juxtapuneri: *meridie*, *iusiurandum*, *respublica*. Compuse posesive. Compuse tematice: *quadrupes*, *unoculus*, *ahenobarbus*. Categoria este moștenită și s-a îmbogățit sub influența grecească.

3. Termenul determinant are rol de (sau este, în juxtapuneri) atribut genitival. Termenii componenți: substantive; rezultatul: substantiv.

Exemple. Compuneri tematice: *muscerda*, *Marcipor*, *mulomedicus*. Juxtapuneri: *agricultura*, *senatusconsultum*, *aquaeductus* ¹². Categoria este moștenită și bine reprezentată.

B. *Unul din termeni este o temă verbală*: compuse cu recțiune verbală.

Raportul dintre cei doi termeni poate fi foarte variat, ca între verb și complement. Predomină însă net situația: temă de verb tranzitiv + complement drept. Rezultat: substantiv sau adjectiv.

1. Compusele cu prim termen verbal („progresive”) sînt foarte rare în latinește și atunci imitate după forme grecești: *Verticordia* (Venus) — cf. gr. Ἀποστροφία, *poscinummius* (Plaut).

2. Compusele cu termen verbal în locul al doilea („regresive”) sînt tipul latin cel mai frecvent. Termenul al doilea poate avea diferite forme (cf. supra p. 107-108), dintre care cele mai des întîlnite sînt următoarele:

compl. drept + verb

alte raporturi

Temă verbală pură:

lucifer
armiger

tubicen

Temă verbală + desin. -s

iudex
artifex

libripens

Compusele acestea sînt mai ales nume de agent.

Formă masculină în -a

homicida
agricola

Graiugena
Troigena

¹¹ Deosebirea era importantă în i.-e. și se putea, probabil, marca prin accent la forme identice. Cf. scr. *raja-putrah* „fiu de rege”, *rāja-putrah* „care are un fiu rege”; gr. *καρτόμος* „care taie capul”, *καράτομος* „cu capul tăiat”.

¹² Deși în aceste compuse termenul al doilea este deverbativ, ele au fost incluse în această categorie, deoarece legătura dintre cei doi termeni este conformă recțiunii nominale.

Majoritatea sînt nume de agent.

Formă de adjectiv derivat dintr-o temă verbală

maluolus
igniuomus

funambulus
grandiloquus
pedisequus

Temă verbală adăugită cu sufixul -ium. Formează de obicei nume de acțiune, adesea în serii paralele cu nume de agent.

iudicium
remigium

solstitium

Temă verbală adăugită cu sufixul -io-.

Formează nume de acțiune.

usucapio

Tema verbală are sufixul participial -nt-.

Inovație latină foarte comodă pentru versificație, deci formații poetice :
arcitenens
frugiferens.
arcipotens

Compusele cu al doilea termen verbal sînt foarte obișnuite și în alte limbi i.-e. vechi. Tipul e deci moștenit. Latina s-a folosit de el și l-a întărit în cursul istoriei sale prin numeroase derivate.

Compuse din cuvinte neflexibile. Se pot forma astfel :

a) prepoziții (mai ales prin juxtapunere a două prepoziții), ex. *desuper, incoram, abante.*

b) adverbe (mai ales prin juxtapunerea unei prepoziții și a unui adverb, sau a unei prepoziții și a unei forme substantivale) ex. *deinde, inibi, adhuc, extemplo, denuo.*

c) conjuncții, ex. *attamen, etenim, sicut, quoniam, antequam, tanquam.*

Prezentării descriptive a posibilităților de compunere ale latinei îi urmează cercetarea sferei vocabularului în care s-au format și au circulat compusele, a direcției în care s-a dezvoltat sau s-a limitat compunerea de-a lungul istoriei limbii latine.

Din cercetarea celor mai vechi texte juridice și religioase latine¹³, precum și din tratatul despre agricultură al lui Cato reiese că latina a format compuse din timpurile cele mai vechi. Este vorba în special de termeni cu caracter oarecum tehnic, aparținînd limbajului dreptului și religiei sau limbajului meseriilor și agriculturii. Compusele sînt mai ales nume de agent, indicînd pe cel ce îndeplinește un ritual sau un act juridic (*auspex, iudex*) și nume de acțiune care desemnează ceremoniile înșile sau actele juridice (*malluinae* — ritualul spălării mîinilor ; *stipendium* — cîntărirea bronzului).

Numele de acțiune sînt în cea mai mare parte abstracte în -ium și formează adesea serii paralele cu numele de agent : *iudex* — *iudicium*, *auspex* — *auspicium* etc. Alte compuse în -ium sînt formate fără să cunoaș-

¹³ Transmise de Gaius, Festus, Aulus Gellius sau păstrate în inscripții (S.C. de Bacch., S. C. de Tiburtibus etc.) sau refăcute după citatele gramaticilor și scriitorilor creștini, cum e cazul cu *Antiquitates* ale lui Varro. Toate trimiterile în A. Grenier, *Étude sur la formation et l'emploi des composés nominaux dans le latin archaïque*, Paris, 1912, p. 21, 43—44.

tem cuvîntul de bază, sau, analogic, fără ca acesta să fi existat independent : *stipendium, iurgium, litigium, malluium*).

Aceste compuse cu temă verbală folosesc un număr relativ restrîns de verbe (*capio, do, dico, facio, caedo, ago, fugo, mitto, scio*) și anume verbe foarte uzuale, din fondul principal, pe care existența compuselor le întărește.

Faptul că verbele compuse *litigo, iurgo, purgo*, aparțin conjugării I precum și asemănarea cu serii ca *iudex — iudicium — iudico* arată că avem de-a face cu denominative.

În cadrul compunerii cu recțiune nominală se fixează în epoca arhaică cîteva juxtapuse apozitive, nume de zei : *Iuppiter, Marspiter, Ianuspiter*.

Pentru tipul adjectiv + substantiv exemplele sînt rare : *sollemnis, meridies, latifundium, aequinoctium*; în ordine inversă, juxtapusul *respublica*.

În schimb mai numeroase sînt compusele formate dintr-un numeral și un substantiv. Unele nu au sufix (*bidens, selibra* etc.) dar majoritatea au sufixul *-ium* (*bi-, tri-, quadriuium, biennium, septimontium* etc.).

Tot în această epocă apar copulativele substantivale *suouetaurilia* și *strufertarius*.

În concluzie, se poate spune că cele mai numeroase compuse latine din epoca arhaică sînt compusele cu temă verbală, dintre care mai vechi sînt cele fără sufix. Sufixul *-ium* a fost foarte productiv.

Unele dintre compusele formate acum ajung în scurtă vreme să fie simțite ca cuvinte simple (*iudex, princeps, mantelium, pauper*) și deci pierd posibilitatea de a servi drept model în construirea altora asemănătoare.

S-a văzut că izvorul formațiilor compuse este mai ales în vocabularul unor sfere speciale de activitate; dar aceste formații care utilizau elemente foarte curențe ale limbii au trecut în majoritatea lor în vocabularul comun și au ajuns să piardă orice caracter tehnic și să fie folosite de cele mai largi categorii de vorbitori.

În toate stilurile circulă de asemenea adverbele și conjuncțiile compuse, ca *deinde, adhuc, quoniam, tanquam* etc., formații trainice, care se regăsesc pînă în ultimele texte.

Creația primilor poeți latini, Livius Andronicus, Naevius, Ennius, Accius, Pacuvius, atît de strîns legată de epopeea și tragedia greacă, se izbește dintru început de relativ restrînsa capacitate de compunere a latinei, de dificultatea de a reda lungile, sonorele și expresivele compuse grecești. De aici efortul conștient, susținut, de creare a unor formații similare care să aducă ceva din bogăția de imagini a celor grecești, păstrîndu-se totodată în limitele tradiționale ale limbii latine. Se creează astfel o serie de cuvinte compuse caracteristice limbajului înalt al poeziei, forme răsunătoare și izbitoare, transmise de la un poet la altul, multiplicare și îmbogățite, cîteodată exprimînd într-adevăr în chip concis o imagine reușită, dar nu mai puțin artificiale, uneori chiar prețioase. Din pricina acestui caracter artificial, formațiile poetice rămîn și vor rămîne și mai tîrziu un domeniu izolat care nu se deschide spre limba vorbită și n-o îmbogățește cu nimic.

Preferința limbii latine pentru compuse cu temă verbală se vedește și aici. Pe formele mai sus citate, ca *pontifex, tibicen*, se sprijină foarte

numeroasele compuse poetice în -fer și -ger, în mare parte calcuri : *frondifer* (φυλλοφόρος), *lucifer* (φωσφόρος), *frugifer* (καρποφόρος), *laniger*, *pinniger*, *belliger* etc.

Compusele în -cola (*caelicola*, *siluicola*) răspund tipului *agricola*, dar cele în -genus, -gena (*terrigenus*, *caprigena*, *Troiugena*) sînt simple transpuneri ale celor grecești în -γενής.

Sînt frecvente adjectivele (compuse posesive) care formează epitete ornante după model grecesc : *suavisonus* (ἡδύφωνος), *altisonus* (ὀξύφωνος), *dulciloquus* (ἡδύλογος), *bellicrepus*, *saxifragus* etc.

Numeroasele compuse în -ficus (*laetificus*, *luctificus*) dau naștere altora, adăugite cu sufixul -bilis : *horrificabilis*, *monstrificabilis*. În multe cazuri formele acestea nu aduc nici o nuanță în plus față de adjectivul simplu : Pacuv. *imber largificus* = *imber largus*.

Poeții latini inovează creînd compuse adjectivale cu sufix participial -nt-, comode pentru metru și emfatice : *arquitenens*, *bellipotens*, *altitonans* etc. Acestea au dat apoi substantive ca *blandiloquentia*, *beniuolentia*.

Imitații grecești sînt formele, aberante pentru latină, cu prim termen verbal : *flexanimus*, *uersicapillis*.

Compuse poetice fără temă verbală nu se găsesc la Livius Andronicus, Naevius, Ennius. Ele apar la scriitorii de tragedii, la Lucilius și Laevius și sînt adjective (compuse posesive) ca *bicorpor* (δισώματος), *quadrupedans*, *nocticolor* sau chiar *repandirostrus* și *incuruiceruicum*, la Pacuvius.

Aceste exagerări au fost reprobate și mai târziu¹⁴, dar au fost simțite ca ridicole și parodiate chiar de contemporani. Plaut inventează compuse comice pe modelul celor pompoase : *salsipotens* (*Neptunus*), *dentifrangibulum*, *furcifer*, *plagigera* etc. Plaut, de altfel, folosește pe scară largă compusele, făcînd din ele jocuri de cuvinte și insulte nostime, îmbinînd în mod ciudat teme care nu se potrivesc. Autorul vădește, și în această privință, o inventivitate nesecată¹⁵. Fără a crea tipuri noi, Plaut le întărește prin formații noi pe cele preexistente.

Terențiu nu folosește decît compusele deja intrate în uz (*iudex*, *princeps*, *puerpera*, *funambulus* etc.). Creație proprie pare numai *aequanimitas*.

Pînă la începutul secolului I î.e.n., latina și-a format așadar pe de o parte un anumit număr de compuse, folosite întîi în sfere precise ale vocabularului, apoi adoptate de vorbirea curentă, pe de alta, compusele stilului poetic, care rămîn specifice poeziei.

Istoria ulterioară a compunerii latine nu mai oferă nimic fundamental nou. Tradiția compunerii poetice se continuă pe linia ei autonomă, iar tipurile de compunere atestate pînă acum nu mai sporesc. În cadrul tipurilor mai importante se mai creează un număr redus de formații noi. În ceea ce urmează vor fi indicate sumar, așa cum dictează natura însăși a faptelor, numai cele cîteva fenomene mai relevante generate de un sistem aproape anchilozat.

Tradiția poetică este continuată de Lucrețiu, care folosește un număr relativ mare de compuse, cele mai multe preluate (mai ales de la Ennius

¹⁴ Quint., *Inst.*, 1, 5, 67 : Cum καρτάχρενα mirati simus, incuruiceruicum uix a risu defendimus. Pers., 1, 77 : Sunt quos Pacuuius et uerrucosa moretur | Antiopa, aerumnis cor luctificabile fulta. Cf. și Cic., *Orat.*, 59, 164.

¹⁵ Cf. de ex. *Pseud.*, 153, *Capt.*, 473, *Trin.*, 100 și celebrul pasaj din *Persa*, 702—705.

și Plaut), dar și unele create de el (sau neatestat înainte) ca *tabificus* („dizolvant”), *rorifer*, *squamiger*, *siluifragus*, *anguimanus*. Dintre acestea unele n-au mai fost reluate (*siluifragus*, *pennipotens*), altele însă se regăsesc până la Statius (*rorifer*) sau chiar Boethius (*florifer*).

Cele mai frecvente formații sînt și aci cele cu termenul al doilea verbal: *-fer*, *-ger*, *-dicus*, *-loquus* (acestea din urmă sporite numeric față de atestările anterioare), cu sufix participial — *frugiferens* — și cele cu prim termen numeral: *biiugus*, *tripecturus*.

Catul folosește și el materialul mai vechi, reproducîndu-l sau imitîndu-l, și creează cuvinte prețioase ca *pinnipes*, *plumipes* (gr. πτερόπους).

Deja la Lucrețiu și Catul se șterge diferența de sens între radicalele verbale *-fer* și *-ger*.

Același material de compuse poetice apare mai tîrziu la Vergiliu¹⁶, Ovidiu, Tibul, Propertiu, mai puțin exagerările. Puținele inovații (Verg., *auricomans*, Hor., *centiceps*, *sesquipedalia*, Ov., *lanificus*) reproduc vechile sisteme de compunere și se sprijină pe forme analoge mai vechi. Cînd acestea lipsesc, poeții preferă să redea perifrastic compusele grecești (Verg., *Aen.*, 1, 21 *late rex* = εὐρυκρείων, Hor., *Carm.*, 3, 27, 26—27 *scatens beluis* = μεγαλήτης).

Cît despre proză, în operele lui Cicero se regăsesc compuse din toate domeniile. E interesant că cele poetice (*squamiger*, *spiniger*) se găsesc în fragmentele de versuri, dar că, pentru același sens, Cicero folosește în proză derivatele *squamosus*, *spinosus*. Ca inovații, apar numai formații analoge ca *fratricida*, *plebicola*, multe derivate în *-entia* (*beneuolentia*, *breuiloquentia* etc.) și, numeroase și sudate, verbele din categoria *calescio*: *assuefacio*, *condocefacio*, *liquefacio*, *mansuefacio*, *obstupefacio* etc.

Faptul că cea mai mare parte a compuselor vechi, ca *aedificium*, *aequinotium*, *beneficium*, *locuples*, *mancipium*, *signifer*, *biduum*, *triremis* etc. se întîlnesc frecvent la Caesar vine în sprijinul ideii că ele se integrează complet în vocabularul curent.

Proza secolului I al e.n. nu furnizează nimic specific. Nici vocabularul tehnic nu pare să se fi îmbogățit: Vitruviu nu oferă exemple de compuse noi (*salifodina*, neatestat înaintea lui, este probabil o formație mult mai veche, cf. *argentifodina* la Cato).

O excepție este Petronius; în textul lui se găsesc cîteva formații noi: *heredipeta*, *caldicerebrius*, *fulcipedia*. Ele contribuie, ca și la Plaut, la crearea atmosferei comice și sînt, poate, expresii populare: în text sînt rostite de liberti. Aceasta ar însemna că posibilitatea compunerii exista și în limba vorbită¹⁷. Însă ipoteza aceasta, care se sprijină numai pe aceste exemple și pe cele din *Itala* și *Vulgata*, nu este încă demonstrată.

În schimb e sigur că botanica populară avea numeroase nume de plante formate prin juxtapunerea unui adjectiv și a unui substantiv (multe sînt atestate la Pliniu cel Bătrîn, fie cu elementele sudate — *olusatrum* —, fie încă nesudate — *ros marinus*, *fenum Graecum*, dar care se vor suda la o epocă posterioară; cf. fr. *romarin*, *fenu grec*).

În secolul I al e.n., dar mai ales în sec. II, o dată cu marea dezvoltare a literaturii juridice în imperiu, apar o serie de termeni noi în vocabu-

¹⁶ Cf. mărturia lui Macrobius (*Sat.*, 6, 5, 8—14).

¹⁷ Ernout, *Aspects*, p. 87.

larul dreptului¹⁸. Procedeul cel mai extins acum este formarea *juxtaposelor* cu al doilea termen sufixat: *usureceptio*, *fideicomissus*, *fideicomissarius*, *fideiussio*, *fideiussor* etc. Compuse tematice noi nu se întâlnesc.

Moda arhaizantă a secolului al II-lea provoacă crearea câtorva compuse noi, mai ales adjective cu termenul al doilea verbal (*amplificus*, *ueriloquus*, *semiperitus*, la Fronto, *algificus*, *frigorificus* la Aulus Gellius). Se pot cita câteva verbe noi (*modifico* la Fronto, *nitefacio* la Aulus Gellius) dar nu se creează de loc compuse noi de tipul *artifex*, ceea ce este un argument important pentru ideea că procedeul fusese complet abandonat.

Tot în această vreme apar din ce în ce mai frecvent prepozițiile compuse (ex. *desub*, Sen. Rhet., *incoram*, Apul.). Asemenea formații se întâlnesc puține în textele vechi și clasice (ex. *exaduversus*, Plaut, Cicero, *insuper* Cato, *desuper* Caesar) dar probabil că în limba populară circulau deja destule¹⁹.

În proza secolelor III, IV și V se găsesc reluate formații vechi (*gallicidium*, *stultiloquentia*, *caldicerebrius*), sau imitate (*inaniiloquium*, *maliiloquacitas*, *longaevitas*). Aceste imitații sînt mai ales derivate în *-ium* și *-tas* și adjective (ca *prauicordius*). Compuse cu cuvînt radical nu se mai formează. O caracteristică generală, dar mai bine ilustrată în *Itala*, *Vulgata* și *Peregrinatio* este înmulțirea verbelor în *-fico*: *beatifico*, *damnifico*, *glorifico*, *regni-*, *sancti-*, *angelifico* etc. E posibil ca tendința să fie de origine populară și ea poate fi pusă în legătură cu alta, tot a limbii vorbite, înregistrată încă de la Plaut: înlocuirea unui verb prin perifriza *facere* + complement direct din tema verbului înlocuit: Plaut, *Asin.*, 65, *obsequentiam facere*. Acum se găsesc expresii ca *medicinam facere* = *mederi*, *moram facere* = *morari* (*Vulg.*) Poate că la productivitatea acestui tip au contribuit și formațiile grecești ca ἀλγοποιεῖν.

Poeții tîrzii mai oferă exemple de vechi compuse poetice, și chiar de imitații (*busequa* Apul., Sidon.; *bellifer* Claud., Sidon.).

În proză, în poezie și pe monumentele epigrafice se găsesc numeroase exemple de noi prepoziții compuse, dintre care unele trec în limbile romanice (ex. *abante*, *depost*).

Unele texte tîrzii și o serie de cuvinte romanice atestă că latina a mai format, foarte tîrziu, juxtapuneri de substantive, dintre care unul în genitiv²⁰: *uinum melae* > it. *vinomele*, *aurifaber* > fr. *orfèvre*; numele zilelor săptămîinii, formate în același fel, nu erau sudate, așa cum se vede din faptul că ordinea cuvintelor apare schimbată în sudul Galiei: *dilunz*, *dimarz* etc²¹.

S-au mai moștenit și juxtapuse dintr-un adjectiv și un substantiv: *alba spina* > fr. *aubépine*, *primauera* > it. *primavera*, rom. *primăvară*.

Limbile romanice, datorită caracterului lor tot mai analitic, au pierdut în chip firesc posibilitatea compunerii tematice și pot forma numai juxtapuneri.

Compusele iterative și copulative au dispărut complet. Compusele verbale sînt bine reprezentate numai de formele franceze în *-fier* (devenit sufix) care urmează modelul verbelor latine în *-fico*.

¹⁸ Vezi mai ales *Edictul pretorului*, redactat sub Hadrian, și *Institutele* lui Gaius.

¹⁹ Vezi capitolul despre prepoziții în prezenta lucrare.

²⁰ Ex. la Marcellus Empiricus, *lingua bouis*, nume de plantă.

²¹ Bourciez, *Éléments*, p. 67.

Mai productive decât în latină sînt următoarele categorii : compusele determinative în care unul dintre termeni este apozitia celui alt (rom. *iarbă-grîuleț*), compusele cu determinare adjectivală (rom. *iarbă mare*), adjectivele compuse din două adjective (rom. *galben-auriu*), compusele în care determinantul joacă rolul de atribut genitival al determinatului (rom. *floarea-soarelui*).

O inovație romanică timpurie și în continuu progres sînt compusele cu prim termen verbal (la origine, o formă de imperativ, ex. rom. *Sfarmă-piatră*). Ele vin să umple golul lăsat de dispariția încă din latina clasică a compuselor cu termenul al doilea o temă verbală.

În ansamblu însă compunerea romanică rămîne, ca și cea latină, un procedeu puțin dezvoltat, cu resurse limitate, mult mai slab decât derivarea.

CONCLUZII

1. Sistemul compunerii latine este mai sărac decât cel al altor limbi indo-europene vechi.

2. Compunerea latină este, ca și cea i.-e., mai ales nominală.

3. Cele mai frecvente tipuri în latină fac parte, toate, din categoria compuselor determinative și sînt : compusele cu al doilea termen nume radical verbal sau derivat verbal ; compusele din două substantive dintre care unul la genitiv ; compusele dintr-un adjectiv (și mai ales numeral) și un substantiv.

4. Compunerea latină s-a dezvoltat pe două linii, distincte de la început pînă la sfîrșit : compunerea vie, bine reprezentată mai ales de formații cu caracter oarecum tehnic, și compunerea poetică, artificială, mai ales imitație grecească. Cele două linii au folosit, în mare, aceleași procedee (pct. 3).

5. Majoritatea compuselor s-au format pînă aproximativ în sec. I î.e.n. ; după aceea, procedeul în întregime apare aproape epuizat, iar compusele vechi, tratate ca orice cuvînt simplu, oferă o bază pentru derivare. Cele mai multe (nu e vorba de cele poetice) au trecut în vocabularul uzual și se regăsesc pînă la sfîrșitul latinității. Deci compunerea, în epoca veche, a dat naștere unor forme solide.

6. În cursul evoluției latinei se poate observa (cam prin sec. I al e.n.) abandonarea compunerii cu al 2-lea termen radical verbal și, în general, slăbirea compunerii tematice în favoarea juxtapunerii.

7. Compunerea latină nu s-a îmbogățit cu procedee noi.

CONCLUZII

Examinînd în ansamblu evoluția procedeelelor de formare a cuvintelor în latinește, constatăm următoarele :

— derivarea cu sufixe este larg folosită, și ea continuă să se dezvolte ;

— cu ajutorul sufixelor se introduce ordine în special în sistemul verbal : se creează conjugări regulate cu sufixele -*ā-* și -*ī-*, se reduce numărul verbelor de conjugările a II-a și a III-a, în general neregulate, și se formează în locul lor verbe regulate, derivate cu sufixe de la aceleași teme. Verbul tinde să fie subordonat substantivului, prin înmulțirea necontenită a denominativelor ;

— derivarea cu prefixe este larg folosită, în special pentru formarea verbelor, dar cu timpul scade și numărul prefixelor și numărul verbelor formate cu prefixe ;

— compunerea este în general săracă.

CONCLUZII

Morfologia

CATEGORIILE GRAMATICALE ALE NUMELUI

a) GENUL

I. În limba latină, genul caracterizează numele și unele forme nominale ale verbului (participiul, infinitivul). Încercarea de a stabili relația dintre cele trei genuri (masculin, feminin și neutru) și anumite categorii ale gândirii se izbește de dificultăți serioase. S-a arătat că în toate limbile indo-europene categoria genului este în mare măsură nemotivată; diferențele formale (sufixe tematice, desinențe) nu acoperă întotdeauna diferențe de sens, care la rîndul lor nu sînt consecvent marcate formal.

Dacă astăzi genul e în mare măsură nemotivat, dacă în unele limbi utilitatea lui n-a mai fost simțită (engleza, de pildă, a pierdut aproape cu totul această categorie), nu înseamnă că genul n-a fost niciodată motivat, legat de gândire și realitate. Latina și continuatoarele ei, limbile romanice, dovedesc că e nevoie să ajungem cu analiza noastră pînă la indo-europeana comună, ca să descoperim elemente ale legăturii dintre genuri și un anumit fel de a gândi. De altfel, nici în latinește, nici în românește nu se poate spune că genul este o categorie pur formală, și nu o categorie semantică¹.

II. Într-o fază veche a limbii indo-europene comune se presupune că existau două genuri, relativ slab diferențiate în flexiune și formarea cuvintelor², genul animat și cel inanimat³.

Genurile (sau „clasele nominale” — expresie folosită pentru morfologia limbilor cu mai mult de trei genuri) constituie una din cele mai vechi categorii care s-au desprins din lexic; ea este categoria cea mai concretă și cea mai dependentă de semnificația cuvintelor⁴. Diferențierea cuvintelor pe genuri corespundea la origine unui anumit mod de a interpreta realitatea; „genul e un produs al gândirii care s-a impus limbii. S-a născut

¹ Cum afirmă, de pildă, Vl. Hořejši, în SCL VIII (1957), nr. 4, p. 416.

² Ideea că în limba indo-europeană comună genul era slab dezvoltat apare încă de la Schleicher, în *Compendium...*, p. 501, citat de Henning, *Über die Entwicklung des grammatischen Geschlechts*, în KZ 33 (1895), p. 402.

³ Nu este însă exclus ca numărul genurilor să fi fost mai mare și să fi existat un stadiu caracterizat prin „clase nominale” (una pentru numele de rudenie, alta pentru părțile corpului etc.). Într-un stadiu și mai vechi, se presupune că indo-europeana n-a avut de loc flexiune.

⁴ Lucia Wald, în „Probleme de lingvistică generală” I, București, p. 94.

din necesitatea de a satisface o nevoie de comunicare”⁵. Genurile aveau în această perioadă un caracter în întregime motivat, așa cum se constată și azi în limbile bantu (unde există un gen al numelor de oameni, altul al numelor de animale, al treilea al numelor de unelte etc.)⁶.

Prima diferențiere certă este aceea, amintită mai sus, între animat și inanimat; ea e marcată printr-o diferență de flexiune: la singular și la plural, însuflețitele deosebesc prin desinențe nominativul de acuzativ⁷. La neînsuflețite distincția nu era necesară, întrucât aceste substantive nu apăreau în mod obișnuit cu funcția de subiect. După cum se știe, în categoria „însuflețite” nu intrau numai numele de persoane și de animale, ci, potrivit mentalității primitive a vorbitorilor indo-europenei comune, și substantive ca *mînă*, *apă*, *foc*, *soare*, nume de copaci etc.

În acest stadiu există numai *gen natural*, în întregime motivat prin concepțiile animiste⁸. Într-un stadiu recent, a apărut o nouă opoziție de gen: genul animat s-a scindat în masculin și feminin. Opoziția s-a născut, după teoria lui Meillet, acceptată de majoritatea specialiștilor, la pronumele demonstrativ⁹. Indo-europeana comună diferențiază formal genul masculin de genul feminin la unele pronume și la adjectivele cu două forme (în *-o/e-* și *-a-*).

O dată cu creșterea importanței opoziției masculin-feminin, devine o caracteristică a sistemului morfologic indo-european obligația ca orice nume de animat să fie sau masculin sau feminin. Cu toate acestea, diferența de sex nu e marcată formal nici măcar la cuvinte importante ca „mamă”, „tată”, nici la numele de animale. De regulă, genul substantivelor era indicat prin forma adjectivului determinant¹⁰. Acest stadiu e caracterizat prin apariția *genului gramatical*, nemotivat; forma nu mai reflectă exact conținutul semantic. După scindarea limbii comune, se poate urmări istoric o neconținută diferențiere a femininului de masculin, precum și o treptată ștergere a diferențelor dintre masculin și neutru¹¹.

III. O dată cu primele texte, constatăm că latina cunoștea trei genuri: masculin, feminin și neutru. Neutrul latin continuă genul inanimat și e în mare măsură motivat. Fie că denumesc fenomene și elemente din natură (*ros*, *mare*, *rus*, *sal*, *mel*), metale (*aes*, *aurum*, *argentum*), părți ale corpului (*cerebrum*, *cor*, *genu*, *pectus*), unelte și arme (*aratrum*, *scutum*, *telum*, *vehiculum*) etc., substantivele neutre se referă la diverse categorii de obiecte neînsuflețite. Chiar atunci cînd denumesc animate (*scortum*, *animal* ș.a.) se poate vorbi de motivare. Cu toate acestea, judecînd lucrurile în ansamblu, împărțirea substantivelor în trei categorii după gen e

⁵ A. Martinet, *Le genre féminin en indo-européen: examen fonctionnel du problème*, în BSL, LII (1956), p. 85.

⁶ L. Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*, în „Essais linguistiques”, Copenhaga, 1959, p. 212. Autorul citează și cazul limbilor caucaziene de nord-est care au șase genuri, dintre care două (masculinul și femininul) sînt complet motivate (*ibidem*). Unele limbi bantu cunosc pînă la 21 de genuri.

⁷ A. Meillet, *Essai de chronologie des langues indo-européennes. La théorie du féminin*, în BSL, XXXI, p. 9.

⁸ Vezi Graur, *Lingvistică generală*, p. 354.

⁹ Meillet, BSL, XXXI, p. 19.

¹⁰ „Adevăratul criteriu al genului feminin la un substantiv e deci acordul cu cel al adjectivelor, care se prezintă sub forma a două teme distincte”. A. Martinet, *lucr. cit.*, p. 85.

¹¹ Graur, *Lingvistică generală*, p. 353, nota 1.

mai mult arbitrară, nemotivată, căci numeroase neînsuflețite sînt denumite cu substantive masculine și feminine (pentru caracterul nemotivat al distincției masculin-feminin vezi mai departe).

Latina face parte din limbile indo-europene care continuă tendința diferențierii formale a femininului de masculin; totuși ea păstrează destule urme ale etapei indo-europene cînd această diferențiere afecta numai parțial sistemul morfologic al numelui: aceeași formă servește și pentru masculin și pentru feminin la adjectivele în *-i-* și *-k-*, la pronumele *quis*; în tot cursul istoriei sale, latina cunoaște masculine în *-a* și feminine în *-o-*.

Latina moștenește din indo-europeană opoziția masculin-feminin la pronumele demonstrativ (unele forme)¹² și la adjectivele de clasa I (temele în *-o/e-* și *-a-*). La declinarea a III-a, cea mai veche, ca și la declinarea a IV-a, de asemenea veche, repartizarea substantivelor în masculine și feminine e arbitrară și în același timp nemarcată (*mater* se declină la fel ca *pater*, *manus* ca *exercitus*). Tendința spre motivare acționează foarte puternic la declinările I și a II-a, mai noi; substantivele în *-a*, în marea lor majoritate, sînt feminine, iar cele cu N.-*us* și G.-*i* sînt în majoritate masculine. Declinarea deosebită corespunde în mare genului diferit¹³. Stabilirea acestui paralelism, a acestei simetrii între flexiune și gen, înlătură însă numai în parte caracterul arbitrar al categoriei genului: la declinările a III-a și a IV-a există multe feminine alături de masculine; de declinarea a II-a țin și numeroase neutre. De altfel, chiar legătura stabilită între flexiune și gen la declinările I și a II-a ne apare ca arbitrară: ce au comun — din punctul de vedere al sensului — substantivele în *-a* și ce le deosebește — din același punct de vedere — de substantivele cu N.-*us* și G.-*i*?

Se poate urmări istoric accentuarea diferențierii femininului de masculin la substantive. Wackernagel¹⁴ deosebește în această ordine de idei trei etape: a) prima etapă o caracterizează prin „heteronimie”: există numai tipul de opoziție *mater-pater* (rădăcini diferite, același tip de flexiune); b) în a doua etapă, se adaugă un cuvînt care arată sexul: *ciuis femina* „cetățeană” (Plaut), *lupus femina* „lupoaică” (Ennius), *Ligus femina* „liguriană” (Salustiu, Tacit), *bubus feminis* „vacilor” (Tacit) sînt rămășițe ale acestei etape; c) a treia etapă e caracterizată prin apariția motiunii; cu ajutorul sufixelor, genul feminin e deosebit de cel masculin la un număr tot mai mare de substantive¹⁵. Motiunea are caracter motivat, fiind legată de opoziția de sex, de genul natural.

Rămășițe ale acestor trei perioade au existat în tot cursul istoriei limbii latine și persistă și azi în limbile romanice (mai ales pentru categoriile *a* și *c*; pentru categoria *b* s-ar putea da exemple ca rom. *elefant femelă*). Nu dispar niciodată substantivele de „gen comun” (ca *agricola*, *advena*, care se folosesc și ca masculine și ca feminine; Plaut și Ovidiu îl întrebunțează pe *auctor* și ca feminin; la numeroși autori *hospes* și *antistes* se găsesc în aceeași situație)¹⁶ nici cele *epicene* (Charisius ne spune că *heres*, *homo*,

¹² Problema va fi reluată la capitolul „Pronumele”.

¹³ Există și masculine de declinarea I, foarte puține la număr, și feminine de declinarea a II-a, ceva mai numeroase, totuși în evidentă minoritate față de masculine.

¹⁴ *Vorlesungen*, II, p. 10—11.

¹⁵ Problema specializării sufixelor pe genuri a fost discutată mai pe larg la capitolul „Formarea cuvintelor”.

¹⁶ Există însă și fem. *hospita*, *antistita*.

parens sînt totdeauna masculine, dar se aplică și persoanelor de sex feminin ¹⁷). Distincția *lupus-lupa* reprezintă o inovație latină (în latina arhaică *lupus* însemna și „lup” și „lupoaică”, *agnus* și „miel” și „mia”, *porcus* „porc” și „scroafă”). Opoziția de gen s-a constituit formal după modelul adjectivelor (*equus-equa*, ca și *bonus-bona*).

Cu toate rezultatele remarcabile la care a ajuns tendința spre motivare, sistemul genului a rămas în mare parte arbitrar, lucru observat și de gramaticii antichității ¹⁸. Criteriul fundamental de recunoaștere a genului unui substantiv era acordul.

IV. Evoluția genurilor de la latină la limbile romanice de azi se caracterizează prin următoarele trăsături :

a) opoziția masculin-feminin e fermă la majoritatea pronumelor și la adjectivele care cunoșteau această opoziție în latină. Numărul adjectivelor care nu diferențiază cele două genuri diferă de la o limbă romanică la alta ; în românește, acest număr e mic.

b) genul substantivelor în Romania de apus e arbitrar, cu excepția cuvintelor care denumesc ființe de sex masculin sau feminin. Motivarea nu e nici aici totală, din pricină că există substantive epicene și cu „gen comun”.

c) neutru dispare în occidentul Romaniei și se menține în răsărit, dar într-o organizare diferită.

După dezmembrarea unității lingvistice indo-europene, o dată cu diferențierea tot mai pronunțată a femininului de masculin, încep să se șteargă diferențele dintre masculin și neutru. Această tendință e caracteristică și pentru flexiunea nominală latină.

Începînd din sec. I e.n. se întîlnesc în textele și inscripțiile latinești tot mai multe exemple de substantive neutre cu terminație și funcție de substantive masculine.

Cauzele confundării celor două genuri sînt atît formale, cît și de conținut. F o r m a l e : afară de nominativ, acuzativ și vocativ, în latina literară toate cazurile erau identice, în cadrul aceleiași declinări ; o serie de masculine se declinau la plural de la o temă de colectiv în *-a-* (folosită și pentru formarea pluralului la neutru) : *acinus*, *iocus*, *lacertus*, *locus*, *sibillus* ¹⁹. De conținut : faptul că numeroase obiecte neînsuflețite erau denumite cu substantive masculine a făcut să se piardă sentimentul vechii opoziții semantice animat-inanimat care stătea la baza opoziției formale masculin (și feminin) — neutru. Ștergerea deosebirii de sens a favorizat ștergerea deosebirilor de exprimare, conform legii generale de dezvoltare a limbilor, în virtutea căreia forma rămîne în urma evoluției conținutului ²⁰, dar tinde mereu să se adapteze acestuia.

¹⁷ Citat de Wackernagel, *Vorlesungen*, II, p. 25.

¹⁸ „Ea uirilia dicimus non quae uirum significant ; sed quibus proponimus *hic* et *hi*, sic muliebria, in quibus dicere possumus *haec* et *hae*”. Varro, *Ling.*, 9, 41. Latinii procedau așadar exact cum procedează românii cînd caută să vadă dacă un substantiv e masculin, neutru sau feminin.

¹⁹ Ernout, *Morphologie*, p. 3—4. Nu interesează aici faptul bine cunoscut că unele din aceste substantive aveau și pluralul obișnuit în *-i* (*ioci*, *loci*).

²⁰ „Limba păstrează elemente formale care corespund unui conținut de mult înlocuit”. Graur, *Lingvistică generală*, p. 354. „Deoarece distincția masculin-neutru nu mai era importantă, slăbirea finalelor a putut progresa și neutru singular s-a putut contopi cu masculinul” (*ibid.*, p. 355).

V. În occidentul Romaniei, confuzia masculinelor cu neutrele a fost totală, cu excepția pronumelui (M.F. *quis* > fr. *qui*, dar N. *quid* > fr. *quoi*); în orientul Romaniei însă, categoria neutrelor s-a menținut într-o formă de organizare nouă, păstrând din latinește în primul rând terminația pluralului (-a, -ora).

A devenit deosebit de productivă categoria de neutre cu pluralul în -ora, la care au trecut și substantivele care nu erau teme în -a- (de ex. masculinul *riuus*) și chiar substantive din alte limbi (de ex. rom. *pod*)²¹. Faptul cel mai important este că neutrul românesc este o categorie motivată (caracterizează substantive care denumesc obiecte neînsufletește)²². Deși masculinele și un număr de feminine care desemnau inanimate au trecut la genul neutru, categoria genului în românește n-a încetat de a fi în mare măsură arbitrară: există destule masculine și feminine care denumesc inanimate, iar distincția masculin-feminin are în relativ puține cazuri o justificare semantică.

b) NUMĂRUL

Numărul face parte din categoriile concrete ale flexiunii; el caracterizează atât numele cât și verbul²³. Vechimea opoziției de număr e de dată indo-europeană; gramaticalizarea ei e la fel de veche sau poate mai veche decât gramaticalizarea opozițiilor de gen. Spre deosebire de acestea însă, opoziția de număr își menține până astăzi caracterul motivat.

Indo-europeana comună avea trei numere: singular, dual și plural, marcate prin desinențe diferite.

Dualul nu s-a menținut nici în osco-umbriană, nici în latină. *Duo, ambo, uiginti* sînt, ce e drept, vechi forme de dual, dar ele au în latinește același regim sintactic ca și pluralele.

Așadar latina nu cunoaște, de la începuturile istoriei sale, decât opoziția de număr cu doi termeni *singular-plural*, atât la nume, cât și la verb.

Singularul. Referindu-se la un singur individ, la un singur obiect, formele prin care se exprimă singularul se află în deplină unitate cu sensul, deci cu gândirea. O excepție, mai mult aparentă, o constituie singularul colectiv; îl întâlnim la nume de popoare (*Romanus, Poenus*), de grupuri mari de persoane, în special în terminologia militară (*miles, hostis, eques, pedes, remex*), de animale (*agnus, gallina*), de plante și fructe (*legumen, lenticula, faba*), de diverse substanțe, materii prime, materiale de construcție (*lapis, tegula, caespes*)²⁴. Fenomenul se întâlnește într-un număr mare de limbi, bineînțeles cu diferențe de detaliu (de exemplu folosirea numelor de popoare la singular dă stilului românesc o nuanță arhaizantă). Explicația lui constă în conceperea unui grup de obiecte ca formînd o unitate, în care individualitatea și numărul elementelor componente nu interesează.

Singularul colectiv din latină nu e rezultatul unei influențe grecești, cum înclină să creadă J. Wackernagel, ci un fenomen vechi, cu caracter

²¹ Graur, *Lingvistică generală*, p. 356.

²² În afară de cîteva cuvinte care se pot lesne explica și care constituie de fapt excepții aparente.

²³ Totuși problemele ridicate de această categorie gramaticală privesc exclusiv numele, de aceea, la capitolul „Verbul”, discuția nu va fi reluată.

²⁴ Specificarea categoriilor e dată după Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 13-14.

popular²⁵. Plaut scrie : „*Tammodo*” *inquit Praenestinus* (*Trin.*, 609 : „*Tammodo*, cum zic praenestinii”); Cicero scrie consecvent *Parthi*, dar în scrisori apare de câteva ori singularul *Parthus*. În *Mulomedicina Chironis* se întâlnește des sigularul colectiv *pilus*; când Vegetius „stilizează” textul lucrării, înlocuiește consecvent singularul cu pluralul (*Chiron, ubi pilus non est/ Veg. ubi pilos non habet*), ceea ce ne arată că forma de singular era simțită de el ca prea populară pentru un text științific²⁶. Atunci când apare la poeți, singularul colectiv trebuie interpretat adesea ca mijloc artistic²⁷; e de presupus că utilizarea lui ca figură de stil depășea uneori folosirea din vorbirea familiară.

Un cuvânt folosit la singular poate fi acordat cu predicatul la plural, dacă, de fapt, se referă la mai multe obiecte : *faciunt pars hominum* (Plaut, *Trin.*, 35), *ubi quisque uident* (*Capt.*, 500). Acest fenomen, numit „acord după înțeles” va fi discutat mai departe, la capitolul „Sintaxa”.

Ca și în alte limbi, găsim în latinește câteva cuvinte care au la singular alt sens decât la plural (*aedes* „templu” (sg.), „casă” (pl.), *liber* „liber” — *liberi* „copii”, *littera* „literă” — *litterae* „scrisoare” ș.a.). Sînt fapte accidentale, care interesează numai istoria cuvintelor citate.

Categoria cuvintelor folosite numai la singular, ca și cea a cuvintelor folosite numai la plural (*singularia tantum* și *pluralia tantum*) au fost studiate de gramaticii latini pe baza propriilor lor observații lingvistice, și nu imitînd modele grecești, ca de obicei²⁸. (Așa se explică și terminologia pur latină.) Importanța acestui fenomen e foarte redusă în istoria limbii latine; interesează totuși câteva aspecte ale categoriei pluralului.

Sînt *pluralia tantum* nume de divinități (*caelites, lemures, penates, manes*), de populații (*Quirites, Ramnes, Tities, Luceres*), de constelații (*Septentriones, Vergiliae*), de părți ale corpului perechi (*nares, palpebrae, malae, lumbi, nates, clunes*, la unii autori și *ceruices*), termeni anatomici ca *lactes, exta, uiscera*, militari ca *moenia, arma, scalae*.

Pluralul pentru singular. Fenomenul se întâlnește foarte des, mai ales în poezie, în toate epocile istoriei limbii latine, cu deosebire la poezii epocii imperiale. Cercetările moderne consideră că e vorba de o libertate condiționată metric; de aceea denumirea *plural poetic* se referă acum la necesitățile versului, și nu la exprimarea unor valori stilistice. Totuși rămîne de explicat cum s-a putut naște această libertate în folosirea numărului. De altfel o libertate totală nu există (*equi* nu înseamnă niciodată „cal” și nici *uiri* „bărbat”)²⁹.

Pluralul poetic nu poate fi numai o chestiune de metrică; unele forme au o bază populară sigură (*fata, statua, uirgulta* se întîlnesc în latina vulgară tîrzie), ceea ce se vede și din studierea descendenților români (it. *la gioia*, fr. *la joie* < *gaudia*, pluralul lui *gaudium* devenit substantiv de declinare I; fr. *la réponse* < *responsa* etc.). E interesant că majori-

²⁵ Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 15.

²⁶ *Ibidem*, p. 21; la p. 18—19, vezi discuția expresiilor populare în care se folosește singularul colectiv *leo*.

²⁷ Avantajul expresivității singularului față de plural e simțit de Quintilian, *Inst.*, 8, 6, 20.

²⁸ În gramaticile grecilor, problema nu e discutată.

²⁹ Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 36—37.

tatea pluralelor poetice sînt neutre în -a, ceea ce e explicabil dacă ținem seama că ele au fost la origine substantive colective.

Substantivele care apar la pluralul poetic se împart în mai multe categorii semantice, unde forma poate fi motivată prin sens :

— substantive abstracte care denumesc acțiuni, stări, evenimente, stări sufletești *r e p e t a t e* : *aestus* „zile calde”, „climă caldă”, „arșiță”, *irae*, *laetitiae*, *quietibus* (Cicero);

— substantive care denumesc părți ale corpului (care sînt de obicei *p e r e c h i*); vezi mai sus.

— nume de instrumente și de alte obiecte în denumirea cărora se ține seama de faptul că se compun din mai multe părți (*cunae*, *fores*, *altaria*).

— unele nume de materii apar la plural cînd se are în vedere un număr de obiecte din materia respectivă (*carnes*, *aera*).

c) CAZUL

Indo-europeana comună avea două serii de desinențe cazuale : pentru singular și pentru plural ; desinențele exprimau în același timp numărul și cazul³⁰. E caracteristic faptul că, pentru același caz, existau mai multe desinențe (sau mai multe variante ale aceleiași desinențe) : nominativul neutrelor diferă în general de al animatelor, genitivul singular avea variantele -s, -es sau -os, flexiunea substantivelor nu folosea același inventar de desinențe ca flexiunea pronominală etc. În sfîrșit, aceeași desinență (de exemplu -s) putea servi la exprimarea mai multor valori cazuale.

Altă caracteristică a flexiunii nominale indo-europene era sistemul de opunere a cazurilor și prin : a) variația vocalismului temei, b) deplasarea accentului (care avea un rol cu totul secundar).

Nașterea flexiunii nominale e o problemă controversată. Se susține în general că desinențele au fost la origine cuvinte de sine stătătoare (de pildă, adverbe, particule, pronume demonstrative etc.), care au devenit unelte gramaticale și s-au contopit cu substantivele (acestea ar fi avut înainte de aglutinare o formă invariabilă).

Se afirmă de obicei că numărul cazurilor din indo-europeana comună se ridica la opt (nominativ, vocativ, acuzativ, genitiv, dativ, ablativ, locativ și instrumental); la această ipoteză s-a ajuns mai ales pe baza situației din grupul indo-iranian. Genitivul și ablativul singular, dativul și ablativul plural, genitivul și locativul dual erau probabil omonime. Unele cazuri aveau o semnificație mai concretă (cazurile locale) și s-a afirmat că ele au apărut cele dintîi (locativul, ablativul, instrumentalul), în timp ce cazurile abstracte ar fi apărut mai tîrziu (nominativul, acuzativul). Cazurile cu valori mixte (genitivul, dativul) s-ar fi format pe baza cazurilor cu semnificații concrete³¹. Cronologia aceasta e logică, dar e departe de a satisface pe toți cercetătorii ; s-a arătat, de pildă, că e mai

³⁰ Spre deosebire de limbile aglutinante, unde la caracteristica numărului se adaugă aceea a cazului.

³¹ Limitele dintre aceste trei categorii de cazuri nu sînt de loc tranșante. Cazurile abstracte au chiar în latină valori concrete ; e imposibil de reconstituit filiația sensurilor fiecărui caz pînă la apariția primelor texte.

probabilă originea recentă a cazurilor locale, întrucât desinențele respective diferă de la o limbă indo-europeană la alta³². Pe de altă parte, sînt specialiști înclinați să creadă fie că indo-europeana comună avea mai mult sau mai puțin de opt cazuri, fie că pentru cazurile din limba-bază n-ar trebui folosită terminologia tradițională (nominativ, genitiv etc.)³³.

Flexiunea nominală latină cuprinde șase cazuri (mai degrabă șapte)³⁴, două numere și cinci declinări. Pe de altă parte, deosebiriile dintre flexiunea pronumelor și a substantivelor s-au redus mult. Totuși, în comparație cu flexiunea verbală, declinarea prezintă mai puține inovații, și acestea de mai mică importanță.

Caracteristicile flexiunii nominale indo-europene rămîn valabile și pentru latină, cu excepția accentului, care nu mai joacă nici un rol morfologic (limitarea lui la două silabe, în funcție de cantitatea penultimei, făcea imposibilă exercitarea acestei funcții). Alternanțele vocalice de cantitate se păstrează la un număr relativ mic de cuvinte: *arbōs*, *-ōris*; *pēs*, *pēdis*; *sāl*, *sālis*. Există și alternanțe de timbru (cf. *genus*, *generis*).

În ce privește numărul cazurilor, s-a arătat în repetate rînduri că latina — ca și marea majoritate a limbilor înrudite — a ajuns să exprime aceleași valori cazuale cu forme mai puține decît indo-europeana (dar, așa cum am arătat mai sus, ipoteza că indo-europeana comună avea multe cazuri rămîne nedemonstrabilă). Sensul cazului instrumental, de pildă, a fost „preluat” de cazul ablativ. Locativul — se afirmă de obicei — a dispărut și el, sensul său fiind exprimat de genitiv sau de ablativ³⁵. Fenomenul acesta, numit *sincretism*, a fost explicat în mai multe feluri. Wackernagel deosebește trei cauze: atingeri de sens, debilitatea silabei finale a cuvintelor și existența sincretismului la alte paradigme³⁶ (deci cauze semantice, fonetice și legate de sistemul morfologic); la acestea s-a mai adăugat, printre altele, și o cauză sintactică: folosirea prepozițiilor³⁷.

În orice caz, încă din epoca comunității italice, ablativul și instrumentalul au avut desinențe identice³⁸; în ceea ce privește locativul, nu se știe dacă indo-europeana avea o caracteristică flexionară care să-l

³² Cazurile care exprimă relații adverbiale (instrumentalul, dativul, ablativul, locativul) sînt noi — afirmă textual W. P. Lehmann, *On earlier stages of the indo-european nominal inflection*, în „Language” 1958, fasc. 2, p. 182.

³³ După A. Vaillant, BSL XXXVII (1936), nominativul ar fi fost la origine un *ergativ*, în schimb pentru Perret, *Sur l'accusatif du latin*, în REL XXXV (1957), p. 155, același caz ar continua un mai vechi caz *circumstanțial*, cu funcție asemănătoare complementului de agent. Acuzativul direcției reprezintă — tot după Perret, p. 158 — continuarea unui *dativ* indo-european. W. P. Lehmann atribuie indo-europenei comune la începuturile dezvoltării ei 4 cazuri (individual, rezultativ, colectiv și vocativ — „cazul extrasintactic”). *Art. cit.*, p. 192.

³⁴ Vezi, mai departe, discuția despre locativ.

³⁵ Spre deosebire de instrumental — care n-a lăsat aproape nici o urmă în latină, — locativul a dăinuit mai multă vreme și dispariția lui poate fi urmărită în cursul istoriei limbii latine. Vezi, mai departe, discuția despre locativ.

³⁶ În *Vorlesungen*, I, p. 302—304.

³⁷ Pentru rezumarea cauzelor sincretismului, așa cum sînt văzute de Brugmann, Wackernagel, Stolz-Hofmann, Ernout-Thomas, cf. N.I. Barbu, în StCl, I (1959).

³⁸ De altfel, instrumentalul a avut desinențe proprii numai în indo-iraniană, armeană și balto-slavă. Meillet, *Esquisse*, p. 158.

deosebească de toate celelalte cazuri³⁹. Tocmai aceasta e și situația din latină; la declinările I și a II-a, la singular, locativul se confundă cu genitivul (vestigiile perioadei când locativul era deosebit de genitiv vor fi discutate la capitolul „Declinarea a II-a”), iar în restul flexiunii se confundă cu ablativul. Câtă vreme această opoziție de forme se menține, locativul rămîne un caz deosebit de toate celelalte⁴⁰, deci latina are șapte cazuri, și nu șase, cum se susține de obicei.

La nici o declinare, deși există șapte cazuri, substantivele nu apar cu șapte desinențe diferite. Numărul maxim de forme morfologice deosebite în aceeași paradigmă este cinci la singular (tipul *-us*, *-um*, *-i*, *-o*, *-e*) și patru la plural (de exemplu, tipul *-i*, *-orum*, *-is*, *-os*). Numărul minim este trei; de exemplu, pentru singular: *-um*, *-i*, *-o*; pentru plural: *-a*, *-orum*, *-is*⁴¹. (Aceste cifre sînt valabile numai pînă în perioada latină tîrzie, cînd se produc sincretisme noi.)

Există și substantive nedeclinabile, dintre care cităm pe *frugi* (la origine, dativ de la *frux*), *pondo* (ablativul lui **pondus*), cuvinte străine ca *gummi* sau *sinapi*. Mai trebuie menționate în sfîrșit substantivele defective: au numai nominativ-acuzativ *fas*, *nefas*, *secus*; numai ablativ *sponte* (în latina tîrzie se refac Ac. *spontem* și G. *spontis*) și altele. E bine cunoscută declinarea defectivă a lui *uis*.

Astfel de exemple nu reprezintă tipuri paradigmatică; ele n-au importanță în descrierea sistemului declinării latine, fiind simple accidente (sau cuvinte străine neadaptate).

În latină a existat totdeauna omonimie, cu caracter sistematic, în flexiunea nominală: dativul nu se opune ablativului (decît ca sens și sintactic) la plural, genitivul e identic cu dativul la declinarea I sg. etc. Aceeași formă morfologică poate cumula sensurile a două, trei cazuri din aceeași paradigmă (G.-D. sg. *casae*, N.-Ac.-V. sg. *templum* etc.)⁴² sau chiar patru, dacă avem în vedere și singularul și pluralul (G.-D. sg. = N.-V. pl. *casae* ș.a.). Dacă la toate declinările, la singular și la plural, substantivele latine ar fi avut cîte o terminație caracteristică pentru fiecare caz, ar fi trebuit ca la fiecare tip de declinare să existe 14 desinențe diferite; datorită omonimiei morfologice se ajunge la maximum 8 (de exemplu, decl. a II-a masc.: *-us*, *-i*, *-o*, *-um*, *-e*, *-orum*, *-i*, *-is*, *-os*) și la minimum 6. Este deci evident că și grație omonimiei flexiunea nominală latină ne apare mai simplă.

Cele cinci declinări n-au o organizare simetrică. Iată numai cîteva exemple: din punct de vedere fonetic, dativul e identic cu genitivul la decl. I și a V-a sg., însă cu ablativul la substantivele de declinarea a II-a sg. și la pluralul oricărui substantiv: *mari* e D.-L.-Abl., dar D. *pedi* e diferit de L.-Abl. *pede*; vocativul diferă de nominativ la majoritatea substantivelor declinării a II-a, dar se confundă cu acesta la celelalte tipuri flexionare.

³⁹ Stolz-Schmalz, p. 272 (nici *i*, nici *zero* — desinențele de locativ citate aici — nu caracterizează exclusiv cazul acesta).

⁴⁰ Graur, *Lingvistică generală*, p. 348.

⁴¹ Pentru tipul *cornu* vezi capitolul „Declinarea a IV-a”.

⁴² Vezi S. Stati în „Probleme de lingvistică generală”, vol. II, p. 125—140. Unele omonime sînt de dată indo-europeană (de exemplu, cele trei cazuri identice la neutre).

Cazurile limbii latine pot fi împărțite în patru categorii⁴³:

a) cazuri gramaticale (nominativ și dativ); ele indică funcția cuvântului în propoziție;

b) cazuri cu valoare concretă (ablativul și locativul);

c) cazuri mixte (genitivul și acuzativul)⁴⁴: de pildă, când caracterizează obiectul acțiunii (complementul direct) acuzativul e caz gramatical; când arată direcția, e caz cu valoare concretă⁴⁵.

d) vocativul, care are — nu numai în latină — o situație aparte, mult dezbătută din punct de vedere teoretic (pentru unii cercetători, însăși denumirea de caz ar fi improprie).

Numai cazurile din categoriile b) și c) pot fi precedate de prepoziții; prepozițiile, cu marea lor varietate de nuanțe, compensează numărul mic de cazuri concrete⁴⁶.

SUBSTANTIVUL

DECLINAREA A III-A

Expunerea declinărilor începe în lucrarea de față cu declinarea a III-a, deoarece ea reprezintă un model arhaic. Sînt cuprinse în această clasă substantive foarte diferite în privința ultimului sunet al temei:

— teme în oclusivă: labială (*op-s*), velară (*pac-s*), dentală (**nepot-s*);

— teme în sonantă: lichidă (*fur, sol*), nazală (*nomen; regio* etc.) și un singur substantiv cu tema în *-m-* (*hiem-s*);

— foste teme în diftong: *bos, bou-is; Iupiter, Iou-is* (< **dieu-es*);

— teme în *-ī-*; *uī-s*;

— teme în *-ū-*: *grū-s sū-s*;

— teme în *-ī-*: *hosti-s, mare* (< **mari*)

E discutabil dacă putem vorbi și de teme în *-ē-* (*sedēs, molēs*)¹; e mai probabil că acest grup de substantive, cu N. sg. *-ēs* (greu de explicat), reprezintă vechi teme în *-s-*.

Din punctul de vedere al flexiunii, substantivele declinării a III-a se împart însă numai în două subclase: teme consonantice și teme vocalice. Opozițiile cazuale sînt marcate nu numai prin desinențe, ci și prin alternanțe fonetice. În comparație cu declinările I și a II-a, declinarea a III-a e mai puțin productivă². E de presupus — judecînd prin comparație cu celelalte limbi indo-europene — că la începuturile existenței sale latina folosea procedeul alternanțelor în mai mare măsură decît rezultă din

⁴³ Între aceste categorii limitele nu sînt de loc tranșante.

⁴⁴ Ernout, *Morphologie*, p. 5.

⁴⁵ Valorile cazurilor vor putea fi înțelese în toată varietatea lor după lectura capitolului „Syntaxa propoziției”.

⁴⁶ Ernout, *ibidem*.

¹ H. Pedersen, *V-e déclinaison*, p. 57.

² O excepție o constituie formațiile în *-o/-onis, -a/-anis, -e/-enis*, productive în latina populară. Ele nu trebuie explicate printr-o influență germanică, ci ca o dezvoltare proprie limbii latine. Cf. în ultimul loc Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 133.

cercetarea primelor texte. Tendința de simplificare și regularizare morfolo-
gică a eliminat treptat aceste alternanțe, din care au supraviețuit pînă la
începutul epocii istorice numai următoarele³:

-o-/-e-, păstrată în forma -u-/-e- : *genus/ generis*, sau în forma -ō-/-ī- :
homo/hominis (< **homenis*);

— vocală lungă / vocală scurtă : *pēs/pēdis*, *sāl/sālis*;

— -r-/-n- : *femur/feminis*, *iecur/*iecinis*, *iter/*itinis*. Analogia a
izbutit să elimine acest tip de flexiune, creînd genitivele *iecoris*, *ieci-
noris*, *iteris*, *itineris* și nominativele *femen*, *iecinus*, *itiner*⁴.

La aceste rămășițe, Pedersen adaugă -ē-/zero, dedusă din decli-
narea substantivelor de tip *caedes/caedis* (ca și *πατήρ/πατρός*)⁵.

Aceeași tendință de simplificare și regularizare duce la împuținarea
diferențelor dintre flexiunea temelor consonantice și vocalice. Cele două
flexiuni s-au influențat reciproc, ajungînd în cele din urmă să se confunde
aproape cu totul în latina tîrzie. (Limbile romanice nu le mai deosebesc
de loc la substantivele moștenite.)

La începutul epocii istorice, cele două subclase mai difereau la nomi-
nativ singular (-os față de -is), acuzativ singular (-em față de -im), ablativ
singular (-e, față de -īd), nominativ plural -ēs/-ēs, acuzativ plural (-es
față de -is) și genitiv plural (-um față de -ium). Pînă la sfîrșitul republicii
evoluția fonetică și tendința de unificare apropie acuzativul singular
(-im > -em), ablativul singular (-d cade, iar -ī e înlocuit cu -ē) și acuzativul
plural (-īs > -ēs), diferențele limitîndu-se la nominativul singular și geni-
tivul plural. Iată acum cîteva detalii privind formele cazuale :

SINGULAR

Nominativ. a) La un mare număr de teme în -n- (*canis*, *panis*),
nominativul se formează cu desinența -s înaintea căreia se inserează un -i-,
prin analogie cu declinarea vocalică. Fenomenul s-a produs din pricină
că latina avea puține nominative în -n (*lien*, *sanguen*, *flamen*, neutre în
-men). Adăugarea lui -i- rămîne o tendință vie în toată istoria limbii latine,
constituind un factor de unificare a celor două categorii de teme (*nubis*,
plebis, *subolis*, *tabis*, *natis* etc.)⁶. În latina tîrzie, nominativele în -is devin
tot mai numeroase, sub acțiunea altei tendințe, aceea de a apropia nomi-
nativul de cazurile oblice, ceea ce va duce în cele din urmă la crearea unui
„caz general”⁷.

Analogia elimină nominativele în -ēs, înlocuindu-le cu -is (*aedis*,
famis), ceea ce contribuie la unificarea nominativului și întărește desi-
nența -is.

³ În mod izolat, din motive fonetice, apar și alternanțe noi : de ex., la temele neutre în
-ali-, -ari-, -e de la nominativ cade, antrenînd scurtarea lui -a din silaba precedentă, și astfel se
creează alternanța de cantitate *animāl,-ālis*, *calcār,-āris*.

⁴ Ernout, *Morphologie*, p. 45.

⁵ *Ibidem*, p. 59. Aceste substantive sînt însă mai degrabă vechi teme în -s-, vezi nota 1.

⁶ Vezi discuția problemei la Ernout, în BSL, XLI p. 95—100.

⁷ Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 131 ; Stati, *Lat. Dac. Scyth.*, p. 81.

b) Temele în -os- opuneau la origine nominativului în -ōs⁸ genitivul în -ōris. Această alternanță consonantică creată în latinește (ca urmare a rotacizării lui -s- intervocalic, -ōsis > -ōris) este eliminată treptat, extinzându-se la nominativ -r; -or⁹ învinge pe -os în epoca lui Augustus, -os supraviețuind numai în câteva cuvinte, mai ales monosilabe (ca *flos*, *ros*).

Genitiv. a) Latina moștenește desinența indo-europeană cu cele trei grade vocalice: -es/ -os/ -s. Varianta -s se atașează la temele vocalice, celelalte două — la temele consonantice: astfel, în latina arhaică întâlnim genitive în -os și -us (<-os)¹⁰ și în -es sau -is (<-es). Tendința de unificare elimină pe -os (-us) și confundă pe -is de la temele vocalice cu -is de la temele consonantice; rezultatul e o desinență unică -is.

b) La unele substantive neutre, latina moștenește alternanța vocalică -o/-e-, sub forma -u/-e-, ca în *opus/operis*. La o parte din aceste substantive, pentru a ajunge la unificarea temei, latina inovează extinzând gradul vocalic -o- (de ex. *corporis* ia locul vechiului genitiv în-eris)¹¹.

Dativ. Alături de -ī (<-ei, de la temele consonantice, atestat în inscripțiile arhaice), întâlnim și -ē, în formule juridice vechi ca *iurē civili studere*, *duomuir iurē dicundo*, *lex operē faciundo*. Acest -ē a fost explicat fie ca o desinență dialectală, fie ca rămășiță a unui stadiu intermediar între -ei și -ī¹².

Ablativ. Vechea repartizare a terminațiilor (-īd la temele vocalice, -e la temele consonantice) a lăsat urme în latina arhaică, dar ea nu mai e fermă; astfel, găsim la Plaut câteva ablativ în -e la temele în -i- și câteva în -ī la temele consonantice. Desinența temelor consonantice -e înlătură treptat pe -īd, ajungându-se la o formă unică.

Locativ. Desinența -i (cunoscută de la locativul temelor în o/e) se extinde de la declinarea a III-a. Locativul în -i se opunea astfel ablativului în -e, cf. *temperi*, *luci*, *ruri*. Treptat funcția locativului e preluată de ablativ, de aceea la autorii clasici vechile forme în -i sînt înlocuite cu -e.

Evoluția acuzativului nu ridică probleme morfologice interesante.

PLURAL

Nominativ. -īs reprezintă generalizarea desinenței temelor în -i- (temele consonantice aveau la origine -ēs).

Dativ-ablativ. -ibus, desinență unică pentru toate temele, e la origine proprie temelor în -i- (temele consonantice trebuiau să aibă -bus).

Acuzativ. Aici se produce fenomenul invers: temele în -i- primesc pe -ēs de la temele consonantice, pierzînd vechile forme în -īs. Opoziția N. pl. -ēs / A. pl. -īs e încă bine atestată în epoca arhaică și subsistă într-o oarecare măsură în epoca republicană. Sub influența temelor consonantice,

⁸ Atestat la autorii cei mai vechi.

⁹ -ōs e înlocuit cu -ōr care se scurtează în -ōr, ceea ce duce la crearea unei noi alternanțe, de astă dată vocalice: N. -ōr/ tema în -ōr.

¹⁰ Stolz-Schmalz, p. 267; Ernout, în MSL 13, p. 347. Ultimele exemple datează de la sfîrșitul republicii.

¹¹ Închiderea ulterioară a lui -os în -us, ca și rotacizarea lui -s- intervocalic va distruge însă această unitate: *corpus/corporis*, cu o dublă alternanță, vocalică și consonantică.

¹² Ernout, *Morphologie*, p. 40.

care prezentau -ēs la nominativ și acuzativ, temele în -i- își creează o omonimie analogă : N. pl. = A. pl. (în -īs) ¹³.

Evoluția genitivului plural nu prezintă un interes deosebit.

DECLINAREA A IV-A

În „declinarea a IV-a” sînt grupate temele în -eu. În indo-europeană flexiunea acestor teme era paralelă cu a temelor în -ei-; latina a inovat, diferențiindu-le (temele în -ei- au fuzionat aproape total cu cele consonantice).

SINGULAR

Nominativ, vocativ și acuzativ. La masculine și feminine, desinențele (-s, respectiv -m) se atașează la tema cu vocalism predesinențial zero : *man-u-s, man-u-m*. La neutre, desinența acestor două cazuri e zero : *gen-u*. Analogia cu alte declinări, mai vii, explică nominative neutre izolate ca *pecus, cornum*.

Genitiv. Desinența -ūs < -eu-s sau mai degrabă -ou-s (cu alternanță în temă, față de N. sg. -u-s, cum rezultă din grafii ca *senatous*). Neutrele prezintă uneori -u.

Dativ. -ui poate proveni din -ou-ei, ca și din -eu-ei. Neutrele — dar și celelalte — au uneori la dativ -u, care e poate marca unui vechi locativ sau instrumental (cf. locativul *noctu*).

Ablativul e un vechi instrumental în -ū, căruia i se adaugă pentru o vreme -d (prin analogie cu flexiunea temelor în -o-) ¹⁴; așa se explică forme arhaice ca *magistratūd*.

PLURAL

Nominativ. La masculine și feminine, -us e rezultatul unei inovații latine, prin care desinența de acuzativ s-a extins la nominativ ¹⁵. Forma așteptată era -ues sau -uis. La neutre, latina moștenește două tipuri vechi, unul în -u (probabil un dual; dintre neutrele declinării a IV-a se întîlnesc cel mai des la plural *cornu* și *genu*), celălalt în -ua, care s-a dovedit mai viabil.

Dativ-ablativ-locativ-instrumental. -ibus ia locul lui -ubus. Victoria lui -ibus e categorică începînd din primul secol al erei noastre. -ubus mai apare la gramatici, care recomandă folosirea lui la cîteva substantive, pentru a evita eventuale confuzii : *artubus* de la *artus*, dar *artibus* de la *ars*. Tot așa, *arcubus* de la *arcus*, față de *arcibus* de la *arx*.

Fiind în special o declinare a masculinelor și avînd unele terminații comune cu declinarea a II-a, era firesc ca substantivele declinării a IV-a

¹³ Varro relatează că, în vremea lui, forme ca *puppis* și *puppēs*, *restis* și *restēs* la N. pl. coexistau. Citat de Lindsay-Nohl, p. 458.

¹⁴ Meillet-Vendryes, p. 485.

¹⁵ Ca model pentru contopirea nominativului cu acuzativul a servit declinarea a III-a.

să fie atrase de a II-a, mai bine organizată, cu desinențe mai clare și mai stabile. În inscripții găsim adesea ablativ în -o în loc de -u (cf. și dativul *socro*). Din situația romanică, deducem că fuziunea celor două declinări a mers pînă la capăt și de aceea, în românește, de pildă, *corn* (< *cornu*) nu se deosebește de *scaun* (< *scamnum*).

Evoluția genitivului și a acuzativului plural nu prezintă un interes deosebit.

DECLINAREA I

Substantivele care aparțin declinării I sînt teme în -a. Ele se caracterizează prin faptul că vocala -a- se contractă cu vocala desinenței. În privința genului, se observă că substantivele declinării I sînt, în majoritatea lor, feminine. Delbrück, Brugmann și alții au prezentat masculinele în -a- ca o dezvoltare proprie limbilor latină, greacă și slavă comună, în timp ce Saussure susține cu tărie că au existat încă din indo-europeană teme masculine în -a-¹⁶. În latină, flexiunea lor nu se deosebește cu nimic de aceea a femininelor¹⁷.

SINGULAR

Vom discuta aici, ca și la plural, numai faptele care interesează latina populară și evoluția pînă la limbile romanice.

Genitiv. Desinența moștenită este -s, eventual -es. Exemplele sînt rare în latina veche (*uias, escas, terras* etc.), iar mai tîrziu -s se păstrează numai în expresiile *mater familias, pater familias, filius familias*. Latina inovează, înlocuind pe -s cu -i, a cărei origine nu e încă deplin lămurită.

În latina vulgară, din pricina monoftongării lui *ae*, desinența e rostită și adesea scrisă (în inscripții mai ales) -e. În inscripțiile din Orient, se întâlnește o formă de genitiv în -a (de exemplu, *uetranus ala II*¹⁸; [*p*]ro salute [*Lu*]cilia, CIL, III, 12541; *sepulchrus ic est Bizantia filia*¹⁹ ș.a.): ea se poate explica prin tendința de reducere a flexiunii nominale, care a dus la crearea unei forme de caz general în -a la singularul declinării I²⁰.

Dativ. Desinența indo-europeană -ai s-a contopit cu -a- din temă încă din indo-europeană.

În inscripții din Italia, datînd din epoca republicană se întâlnește desinența -a, ceea ce reprezintă, după unii, un tratament identic cu al lui -oi (> o) de la dativul declinării a II-a²¹. Acest -a a fost explicat

¹⁶ În *Mélanges Havet*, p. 459, citat de Hirt, *Idg. Gramm.*, p. 326.

¹⁷ Singura excepție o constituie nominativele *hosticapas* și *paricidas*, citate de Festus, care prezintă un -s analogic (după declinarea a II-a, declinarea prin excelență a masculinelor), dacă nu cumva e vorba de o imitare a declinării grecești.

¹⁸ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, București, 1958, inscripția nr. 13.

¹⁹ Mihăescu, *Lat. dun.*, § 185.

²⁰ Stati, *Lat. Dac. Scyth.*, p. 92.

²¹ Dativul în -a nu s-ar fi menținut, deoarece s-ar fi confundat cu nominativul, Solmsen, n KZ, XLIV, p. 197.

și ca un fenomen dialectal ²² sau caracteristic latinei vulgare ²³. Prezența lui în sec. II—IV în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor (de exemplu, *Firma coigi*, *Claudie Matrona* ș.a.) se poate explica și ca rezultat al tendinței de reducere a flexiunii nominale (întocmai ca genitivul în -a) ²⁴.

Se mai semnalează desinența -ani, caracteristică latinei populare și importantă pentru istoria declinării românești ²⁵.

Acuzativ. Desinența este -m, moștenită din indo-europeană. În pronunțare, -m dispare de timpuriu; primele exemple de acuzative în -a datează din sec. III î.e.n. Încercarea de a-l restaura pe -m (în sec. II î.e.n.) dă greș, judecând după frecvența acuzativelor fără -m atestate în sec. I î.e.n. și următoarele.

Ablativ. În indo-europeană, numai temele în -o- aveau o desinență caracteristică de ablativ (-d); la celelalte teme forma de genitiv exprimă și ablativul. Prin analogie, începe să se atașeze -d și la celelalte teme vocalice. În latina arhaică se întâlnesc exemple sporadice de ablativ în -ād, dar -d dispare din pronunțare cam la începutul sec. II î.e.n. și ablativul rămîne opus nominativului și vocativului numai prin cantitatea lui -a.

Locativ. Este caracterizat prin desinența -i, care, împreună cu vocala caracteristică, formează diftongul -ai; acesta evoluează ca și -ai de la genitiv și dativ. Începînd chiar din epoca arhaică, se vede că locativul are o poziție slabă în sistemul declinării: 1) locativul în -ae nu e atestat decît la puține substantive; e vorba aproape numai de unele nume proprii (tipul *Romae*); 2) se folosește cu același înțeles ablativul cu prepoziție (formă mai clară, neomonimă), *Romae* = *in urbe Roma*; 3) substantivele la cazul locativ sînt considerate tot mai mult adverbe și de aceea nu admit determinări ²⁶ (de pildă, nu pot fi însoțite de atribute adjectivale).

În epoca clasică, autorii înlocuiesc tot mai des locativul cu ablativul cu prepoziție, iar în epoca imperială mai rămîn, în expresii, cîteva forme împietrite (de exemplu, *domi militiaeque*).

PLURAL

Nominativ-vocativ. Prin contragere cu vocala caracteristică ā, desinența devine -ās, care se întâlnește în osco-umbriană și, extrem de rar, în latina arhaică. Desinența clasică -ae < -ai este analogică, ca model servind -ai de la pronume sau -oi de la declinarea a II-a. În latina tîrzie reapare -as, acum mai des atestat, care a rezultat din confuzia nominativului cu acuzativul (la plural, declinările a III-a, a IV-a și a V-a nu deosebeau nominativul de acuzativ) și deci nu continuă vechiul -as ²⁷.

²² Ernout, în MSL, XIII, p. 322 și urm.

²³ Meister, în IF, XXVI, p. 80 și 82.

²⁴ Stati, *Lat. Dac. Scyth.*, p. 75.

²⁵ Cf. în ultimul loc, Mihăescu, *Lat. dun.*, § 143, unde se găsește și bibliografia problemei.

²⁶ Ernout, *Morphologie*, p. 9.

²⁷ Kieckers, *Hist. lat. Gramm.*, II, p. 19; V. Pisani, în AGI (1931—1932), p. 138—141; Mihăescu, *Lat. dun.*, § 134; Norberg, *Beiträge*, p. 27.

Genitiv. Forma așteptată a desinenței este *-um*, dar latina inovează folosind și aici o desinență pronominală **-sōm*; **aquilā-sōm > aquilārū*²⁸.

Dativ-ablativ-instrumental-locativ. Temele în *-a-* folosesc ca marcă a acestor patru cazuri *-is*, veche desinență de instrumental: **-a-is > -īs*. Mai întâlnim și desinența *-abus*, folosită în epoca arhaică (sporadic și mai târziu) la acele substantive care se puteau confunda, la dativ-ablativ plural, cu masculinele de declinare a II-a formate din aceeași rădăcină: de pildă, atât *filius* cât și *filia* aveau la aceste cazuri forma *filiis*. *-abus* se întâlnește în limbajul religios, juridic, la termenii din domeniul creșterii animalelor.

Declinarea I a fost în latină o categorie importantă și productivă, susținută și de forma feminină a numeroase adjective și pronume. Aceste afirmații sînt valabile în general și pentru declinarea care continuă declinarea I latină în limbile romanice (româna, italiana, spaniola, portugheza). Prin reducerea flexiunii nominale s-a ajuns însă la un număr mult mai mic de forme: una pentru singular, alta pentru plural; în română, genitiv-dativul are o desinență aparte (în *-e*), despre care se afirmă în general că continuă vechiul *-e (< -ae)* latin.

DECLINAREA A II-A

Substantivele care aparțin declinării a II-a sînt teme în *-o/e-*; majoritatea lor sînt masculine. Neutrele se caracterizează prin nominativul în *-um*, foarte rar în *-us* (numai *pelagus*, *virus* și *vulgus*), iar femininele nu se deosebesc formal de masculine.

În cursul istoriei limbii latine, se constată că masculinul cîștigă teren asupra neutrilor (*dorsus* la Plaut, *raster* la Cato, *caelus*, *candelabrus*, *fatus*, *vinus* la Petroniu); după cum rezultă din atestări, fenomenul e caracteristic limbii populare. Ezitarea între masculin și neutru continuă o tendință anterioară constituirii limbii latine: unele cuvinte tratate în latină și ca masculine și ca neutre (*aeuum-aeuus*, *collum-collus*, *uterum-uterus*) se găsesc în alte limbi sau ca masculine sau ca neutre²⁹. În latina vulgară și tîrzie confuzia masculin-neutru se datorește în mare măsură și faptului că genul nu se mai putea distinge formal nici măcar la nominativele singulare cu *-us*, *-um* (*-m* și *-s* nu se rosteau). Îmbinări ca *fatum durus*, CIL, III, 7584; *uotum... quem*, CIL, III, 1395, devin relativ frecvente. Problema neutrilor și a moștenirii lui în limbile romanice a fost discutată și în introducerea la acest capitol³⁰.

Femininele reprezentau categoria cea mai puțin numeroasă și se confundau în flexiune cu masculinele; era firesc să-și schimbe genul³¹ sau să treacă la declinarea a IV-a, unde erau mai multe feminine (*colus* are la Cicero abl. *colu*, *pinus* are la Vergiliu abl. *pinu*).

Asemănarea dintre neutru plural și feminin singular explică dublete ca: nom. sg. *caementum-caementa*, *ganeum-ganea*, *mendum-menda*, *ramen-*

²⁸ Vechiul *-um* se întâlnește în cîteva cuvinte compuse, ca *agricolum*, *Graiugenum*, dar poate avem a face cu forme noi, analogice, Ernout, *Morphologie*, p. 22.

²⁹ Ernout, *Morphologie*, p. 4.

³⁰ Vezi mai sus, p. 118—121.

³¹ *Aluus*, *colus* sînt tratate și ca masculine.

tum-ramenta etc.³². Dualitatea e dovedită uneori și de limbile romanice : fr. *grain* < *granum*, iar *graine* < **grana*; fr. *cerveau* < *cerebellum*, iar *cervelle* < **cerebella*³³.

Toate aceste confuzii de gen sînt explicabile dacă ținem seama : a) de faptul că distincția genurilor nu mai corespundea unor diferențe semantice clare ; b) de flexiunea în cea mai mare parte identică a substantivelor masculine, feminine și neutre.

Ca și la celelalte declinări, vom discuta numai cazurile a căror evoluție prezintă un interes deosebit.

SINGULAR

Nominativ. Unele masculine se terminau la nominativ în *-er* ; sub presiunea majorității substantivelor, care se terminau în *-us*, *-er* e adesea înlocuit, în latina vulgară, cu *-erus* (de exemplu, *inferus* la Livius Andronicus ; *socerus* la Plaut) ; Cato e printre ultimii autori care mai folosesc formele *infer*, *super*.

Latina vulgară cunoaște numeroase exemple de nominative în *-u* (provenit din *-us* sau *-um*) sau în *-o* ; ambele terminații reflectau tendința de creare a unui caz general³⁴.

Genitiv. Aici întâlnim desinența *-i*, rezultatul unei inovații care nu și-a găsit încă o explicație convingătoare. Această desinență se atașează la rădăcină direct, fără vocală tematică. Temele în *-io-* au genitivul în *-i* < *-ii* ; acest *-ii* se reface în latina clasică și mai ales imperială³⁵ ; inscripțiile păstrează însă, de foarte multe ori, forma contrasă.

Dativ. În latina arhaică se mai întâlnesc atestări ale vechiului dativ în *-oi*, care a devenit *-o* (ca în greacă).

Ablativ. Declinarea a II-a e singura care păstrează vechiul *-d*. Ablativele în *-ad*, *-id*, *-ud*, *-ed*, de la temele vocalice, sînt analogice. După căderea lui *-d* (la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n.), ablativul se confundă cu dativul.

Vocativ. Temele în *-o-* fac vocativul în *-e*, iar cele în *-io-* ar fi trebuit să facă vocativul în *-ie* (umbr. *Grabovie*, gr. ὄλβιε), așa cum îl găsim la Livius Andronicus (*filie*, *Laertie*). Vocativul în *-i* de la temele în *-io-* trebuie legat de nominativul arhaic în *-is* ; cele două forme au comun caracterul atematic (lipsa vocalei *o/e*)³⁶.

Locativ. Prin atașarea desinenței *-i* la rădăcină + vocala tematică *-e-* se obțin vechile locative în *-ei* (de exemplu *Delei*) ; după ce *ei* > *i* (în sec. II î.e.n.), locativul se confundă cu genitivul. Opoziția genitiv-locativ se menține în epoca republicană la temele în *-io-*, unde genitivului (contras) în *-i* i se opune locativul în *-ii* (de exemplu, *Brundisii*, *Sunii*)³⁷.

³² Vezi, mai departe, p. 135.

³³ Ernout, *Morphologie*, p. 2.

³⁴ E semnificativ faptul că, în inscripții, apar nominative greșite în *-u*, *-o*, *-um* (în loc de *-us*), *-us* (în loc de *-um*), dar nu în *-i* (care nu s-ar fi putut explica prin forma de caz general).

³⁵ Horațiu și Vergiliu au încă *-i*. Se pare că *-ii* s-a răspîndit mai întîi la adjective.

³⁶ Ernout, *Morphologie*, p. 28.

³⁷ Cf. J. Schmidt, în KZ, XXXVIII, p. 30 și Gûntert, în IF, XXXVII, p. 28.

Ca și la declinarea I, se observă înlocuirea locativului cu ablativul precedat de prepoziție (Terențiu scrie și *Lemni* și *in Lemno*), imposibilitatea de a folosi determinante pe lângă substantive la locativ (construcții ca *domi meae* sînt arhaice și excepționale)³⁸, păstrarea cîtorva locative în expresii ca *domi militiaeque*, *domi bellicue*.

Instrumental. Latina a confundat instrumentalul cu ablativul; singura rămășiță de instrumental moștenit din indo-europeană o constituie unele adverbe derivate de la adjective în *-us*, *-a*, *-um* (cf., de exemplu, *certe*)³⁹.

PLURAL

Nominativ-vocativ. La substantivele masculine și feminine desinența așteptată e *-os*, așa cum apare în celelalte limbi italice. Ca și alte limbi indo-europene (greaca, balto-slava, celtica), latina inovează, substituind acestui *-os* desinența *-oi*, de la pronumele demonstrative. În latina arhaică găsim plurale ca *pilumnoe*, *poploe*; ulterior *-oe* > *-ei*: *uirei*. Astfel de forme se întîlnesc sporadic pînă în secolul al II-lea î.e.n.; după aceea se generalizează *-i* (*serui*, *domini* etc.), moștenit de o parte din limbile romanice (italiana, româna).

La temele în *-io-*, desinența *-i* se putea contrage cu *-i-* din temă. În inscripții, forme ca *fili* apar relativ frecvent, totuși frecvența lor e mult mai redusă decît aceea a genitivelor singulare contrase. S-ar părea deci că omonimia genitiv singular—nominativ și vocativ plural era astfel evitată (*fili* — *filii*), cel puțin la temele în *-io-*. La celelalte teme, omonimia discutată se generalizează în secolul al II-lea î.e.n.; pînă atunci genitivul singular *-i* se opunea nominativului și vocativului plural *-os*, *-ei*⁴⁰.

În inscripții, între sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. și secolul II e.n., ne întîmpină cîteva desinențe cu *-s*, și anume *-eis*, *-es* și *-is* (de exemplu, *leibereis*, *ministris*, *rosaries*), explicate în diferite feluri: contaminare între *-i* latin și *-os* din celelalte limbi italice⁴¹, fenomen dialectal sau analogic (după pluralul declinărilor a III-a, a IV-a și a V-a, care se termina în *-s*)⁴² dar poate fi și un hiperurbanism — avînd în vedere omiterea frecventă a lui *-s* în inscripții.

Genitiv. Desinența indo-europeană *-om* sau *-on* e moștenită în forma latină *-om* și *-um*, atestată în epoca republicană și foarte rar mai tîrziu: pe vechile monede romane găsim ROMANOM; *-um* se întîlnește la Ennius, Plaut, Terențiu; la Vergiliu și la poeții de mai tîrziu, ca arhaism. În vremea lui Cicero, *-um* mai subzistă în cîteva expresii din limbajul religios (*deum*), la cuvinte cu *-r-* (*liberum*) și la cuvinte lungi (*magnanimum*).

Desinența *-um* (mai vechi *-om*) se întîlnește de la începuturile tradiției scrise în regres față de *-orum*, care este o inovație proprie limbii latine, analogică lui *-arum* de la declinarea I. Limbile romanice n-au păstrat însă nici una din aceste desinențe.

³⁸ Se scrie *domi*, dar *in domo patris*.

³⁹ Vezi p. 198.

⁴⁰ De obicei, nominativul și vocativul plural *-ii* (necontras) e explicat prin doctrina gramaticilor latini, care cereau ca N. pl. să aibă același număr de silabe ca N. sg.

⁴¹ Ernout, *Morphologie*, p. 48.

⁴² Sommer, *Handbuch*, p. 347.

Dativ-ablativ-instrumental-locativ. -ois, care stă la baza lat. -is, este o desinență indo-europeană de instrumental⁴³. În forma ei latină cea mai veche, ea se prezintă ca -oes (la pronume: *ab oloes*, Paul. Fest. 19), sau ca -eis (de exemplu, *castreis*), -es (*Mentouines*) și în sfârșit -is, iar la temele în -io, ca -ieis > -iis (numai așa la Plaut, Terențiu și în epoca clasică). În inscripțiile din epoca imperială, apare frecvent desinența contrasă -is, care pătrunde rar în textele literare (la Vergiliu, Marțial).

În latina vulgară a epocii imperiale, -ibus se substituie câteodată lui -is: *alumnibus*, *amicibus*, *filibus*, *natibus* (toate, în inscripții). Meillet-Vendryes, p. 422, consideră faptul ca dialectal și citează în sprijin un exemplu din Pomponius (*pannibus*). Mai plauzibilă pare însă interpretarea fenomenului ca un semn al slăbirii dativ-ablativului de tip sintetic: pentru a se exprima corect, oamenii inculte îl foloseau pe -ibus și acolo unde nu era cazul. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că desinența corectă -is în această vreme era probabil pronunțată vulgar -i, adică la fel ca nominativul; în asemenea condiții, -ibus putea să pară o desinență mai „corectă”, opunându-se net nominativului.

Nominativ-vocativ-acuzativ neutru. Așa cum se știe de la J. Schmidt încoace⁴⁴, acest plural neutru în -a a fost la origine un substantiv colectiv (cf. *familia* = *famuli*), independent de un neutru singular. Vestigii ale acestei situații sînt plurale ca *loca*, căruia i se opune sg. *locus* și nu *locum*. (Invers, se întîmplă ca unui singular neutru să i se opună un plural masculin: *rastrum-rastri*, *frenum-freni*⁴⁵.)

Declinarea a II-a este vie și productivă în latinește și a rămas productivă în limbile romanice, cînd paradigma ei s-a limitat la două forme (singular și plural): sp. *ojo-ojos*, it. *nemico-nemici*, rom. *tigru-tigri*⁴⁶. Fazele evoluției care a dus la eliminarea succesivă a celorlalte forme constituie încă o problemă nerezolvată, care privește în mare măsură pe istoricii limbilor romanice. Limitîndu-ne la cadrul strict al istoriei limbii latine, se poate spune numai că latina vulgară din epoca imperială avea o foarte puternică tendință de eliminare a cazurilor oblice de tip sintetic. E cunoscută teoria lui Meyer-Lübke, potrivit căreia limbile romanice ar fi moștenit din latină, la plural, două cazuri, nominativul și acuzativul, pe care le-au redus la unul singur, asemănător fie cu nominativul latin (româna, italiana), fie cu acuzativul latin (limbile ibero-romanice, vechea franceză). S-a susținut și teoria după care în latina vulgară nominativul n-a fost niciodată deosebit de acuzativ și se termina în -i sau -os (Mohl, Devoto), -os fiind considerat de origine osco-umbriană.

În stadiul actual al cunoștințelor noastre, nu se poate afirma nimic în legătură cu existența unei declinări cu două forme (de tipul v. fr. *murs* — *mur*, pl. *mur* — *murs*) în spaniolă, italiană sau română.

⁴³ Nu e exclus ca lat. -is să provină din * -oisu desinență de loca, cf. iv. Sommer, *Handbuch*, p. 360; Hirt, *Idg. Gramm.*, III, p. 62.

⁴⁴ J. Schmidt, *Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra*. Weimar, 1889.

⁴⁵ Pluralele *rastra*, *frena* sînt mai noi. Sommer, *Handbuch*, p. 335.

⁴⁶ Româna ocupă totuși un loc aparte, din pricina vocativului în -e.

DECLINAREA A V-A

Un număr foarte mic de substantive se declină după modelul cunoscut sub denumirea „declinarea a V-a”. Ele sînt feminine (numai *meridies* era masculin, iar *dies* de obicei masculin). În majoritatea cazurilor, e vorba de abstracte în *-ies* (mai ales în *-ities*). Caracteristic pentru aceste nume este lipsa unei flexiuni complete: la singular au fost vii numai nominativul, acuzativul și ablativul, iar la plural numai nominativul și acuzativul. În epoca clasică nici n-au existat genitivul, dativul și ablativul plural ⁴⁷. Singurele substantive la care sînt atestate toate cazurile de la plural sînt *res* și *dies*; iar la unele cazuri au existat oscilații mari în tot cursul istoriei limbii latine ⁴⁸. Majoritatea cuvintelor în *-ies* și *-ities* au dublete în *-ia*, *-itia*, de declinarea I ⁴⁹.

Originea declinării a V-a a fost controversată ⁵⁰: după primii comparatiști (Bopp, Schleicher), declinarea a V-a ar fi o variantă mai veche a declinării I (care a inovat). Brugmann crede și el în vechimea declinării a V-a, dar părerea care s-a impus după el a fost că e vorba de o declinare nouă, cu un conținut eterogen (Sommer, Ernout, Meillet, Vendryes ⁵¹).

După expresia lui Sommer (*loc. cit.*), declinarea a V-a e un edificiu modern care n-a fost niciodată terminat. H. Pedersen revine însă la teoria vechimii acestei flexiuni, care ar reprezenta la origine paradigma temelor în *-e-* ⁵².

Flexiunea nesistematică, ca și tendința de trecere la o flexiune mai bine organizată (declinarea I) ne pot face într-adevăr să credem că declinarea de tip *dies* este un vestigiu pe cale de dispariție. Dar ea prezintă în primul rînd simptomele clare ale unei categorii noi: 1. nu are corespondențe în limbile înrudite. 2. unele desinențe sînt sigur noi (genitivul singular în *-i*, genitivul plural în *-erum*). 3. singurele cuvinte cu flexiune completă (*dies* și *res*) e limpede că au aparținut cîndva altei paradigme. 4. majoritatea cuvintelor în *-ies* sînt abstracte; e greu de admis că formații ca *tristities*, *canities* ⁵³ ș.a. ar fi moștenite.

Declinarea a V-a este mai probabil o inovație latină, o încercare de organizare care a eșuat.

⁴⁷ Sommer, *Handbuch*, p. 395.

⁴⁸ Quintilian (*Inst.*, 1, 6, 26) mărturisește că nu știe cum e genitivul plural de la *progenies*.

⁴⁹ De exemplu, *canitia*, *luxuria*, *materia*, *tristitia* etc.

⁵⁰ Pentru întreaga problemă vezi H. Pedersen, *La cinquième déclinaison latine*, Copenhaga, 1926.

⁵¹ Punctul de plecare pentru crearea acestui tip de flexiune l-ar fi constituit acuzativele *diem*, *rem*, vechi teme în diftong (*dieum*, *reim* sau *reum*), cu diftongul *eu* sau *ei* redus încă din indo-europeană. Acestor acuzative li s-au creat nominative în *-s* (*dies*, *res*), apoi genitive în *-i*, *-rum*, după declinarea I (*rei* ca și *togai*; *rerum*, ca și *togarum*). La acest model au aderat monosilabe ca *spes* (la origine o temă în *-s*, ca și *fides*) și unele teme în *-i-* cu nominativul în *-es*.

⁵² *Lucr. cit.*, p. 82.

⁵³ Atragerea unor substantive ca acestea la declinarea a V-a nu e totuși ușor de explicat. Ar putea fi vorba de o variantă *-ie-* a sufixului *-ia-*. Ernout, *Morphologie*, p. 67. Sommer, *Handbuch*, p. 394.

În limbile romanice, cuvintele de declinare a V-a sînt tratate ca și cele de declinare I ⁵⁴, mai bine organizată și mai productivă. Forme ca *facia*, *glacia* etc. au învins în cele din urmă pe *facies*, *glacies* etc.

CONCLUZII

O parte din concluziile privitoare la evoluția flexiunii substantivelor au fost formulate în introducere (evoluția genurilor, diferențierea lor în flexiune, evoluția cazurilor).

Din examinarea în detaliu a fiecărei clase de substantive (cele cinci declinări), mai rezultă următoarele concluzii :

1. Declinările productive sînt cele mai noi (I-a și a II-a), dacă facem abstracție de declinare a V-a. Ele sînt caracterizate printr-o flexiune mai simplă, bazată pe opoziții între desinențe, spre deosebire de declinare a III-a, unde jucau un rol destul de însemnat și alternanțele (consonantice și, mai ales, vocalice). La cele două declinări productive, tema este unică ; nominativul nu diferă de cazurile oblice atît de mult, și în mod atît de variat, ca la declinare a III-a.

2. Tendința de simplificare a flexiunii elimină treptat :

— diferențele dintre subclasele unei declinări (concludentă e ștergerea progresivă a diferențelor dintre flexiunea temelor consonantice și vocalice la declinare a III-a) ;

— diferențele dintre declinări. În cele din urmă declinările a IV-a și a V-a dispar, substantivele respective trecînd la declinările productive ;

— alternanțele consonantice și vocalice ;

— substantivele neregulate (ele se întîlnesc mai ales la declinare a III-a).

3. Declinare a V-a, creată după toate probabilitățile în latinește, e un exemplu tipic de inovație contrară tendinței generale de evoluție a limbii. Acest tip de flexiune incomplet, cu multe fluctuații, sprijinit pe un număr mic de cuvinte, constituie un balast, pe care latina l-a eliminat din sistemul ei morfologic.

4. Faptele din latina vulgară a epocii imperiale dovedesc tendința de reducere a numărului cazurilor : locativul cu desinență proprie (-i) are o existență precară în epoca arhaică, pentru ca ulterior să nu mai dispună de o marcă specifică. În latina vulgară tîrzie, formele celorlalte cazuri dovedesc tendința de creare a unui caz unic pentru fiecare număr. Această tendință nu s-a realizat complet, pe întreg teritoriul de limbă latină. Amănunte în această problemă atît de importantă nu ne poate da deocamdată decît istoria limbilor romanice.

⁵⁴ Cu excepția acuzativului *rem*, păstrat în franceză ca particulă negativă (*rien*) și a acuzativului *spem*, moștenit de limba italiană în forma *speme*.

ADJECTIVUL

În limba latină, adjectivul se deosebea din punct de vedere morfologic de substantiv prin categoria gradelor de comparație și capacitatea specifică de a forma adverbe.

Sub aspectul flexiunii, adjectivele latine formează două mari categorii și anume:

A. Adjective aparținând declinării a III-a (teme în *-i* și teme consonantice).

B. Adjective aparținând primelor două declinări (teme în *o/e* și *a*).

A. După felul în care exprimă opoziția de gen, adjectivele din prima categorie se împart în:

1. Adjective cu o singură formă la nominativul singular pentru toate genurile (ex. *audax*, *diues* etc.).

2. Adjective având două forme diferite la nominativul singular, una pentru masculin și feminin, alta pentru neutru (ex. m.f. *facilis* n. *facile*, m.f. *fortis*, n. *forte*).

3. O categorie specială de adjective, teme în *-i*, au la nominativul singular, forme diferite pentru fiecare gen: m. *acer*, f. *acris*, n. *acre*.

B. Adjectivele din a doua categorie au, toate, forme distincte pentru cele trei genuri la nominativul singular: m. *bonus*, f. *bona*, n. *bonum*, m. *pulcher*, f. *pulchra*, n. *pulchrum*.

Spre deosebire de limbile indo-europene centrale, care pleacă de la forme mai evolute, în latină, ca și în celelalte limbi marginale, distincția dintre masculin și feminin nu e dezvoltată¹; ea a cuprins numai temele mai noi (la tipul *acer*, *-ris*, *-e* această distincție e secundară și se datorește unui proces fonetic).

Lipsa opoziției dintre masculin și feminin, ca și apartenența la declinarea a III-a a adjectivelor pe care le cuprinde atestă vechimea mai mare a tipului reprezentat de prima categorie².

A. 1. Adjectivele cu o singură formă la nominativ cuprind teme în *-i* (*audax*, *felix*, *iners*)³ și teme consonantice (ex. *pauper*, *princeps*); multe sînt, la origine, participii (*sapiens*, *prudens* etc.). Majoritatea adjectivelor din această categorie sînt vechi și aparțin fondului principal lexical. Cu excepția formațiilor în *-ax* (*bibax*, *capax*, *emax*, *ferax* etc.), ele reprezintă un tip neproductiv.

În flexiune, aceste adjective deosebesc masculinul și femininul de neutru (ex. acuz. sing. m.f. *audacem* — n. *audax*; acuz. pl. m.f. *audaces* — n. *audacia*). Așadar, ele se deosebesc de adjectivele cu două terminații numai la nominativul singular. Ținînd seama că și în limba comună indo-europeană distincția dintre animat și inanimat e fundamentală, se poate

¹ A. Meillet, *Essai de chronologie des langues indo-européennes. La théorie du féminin*. BSL, XXXII (1931), p. 2.

² Considerăm că nu au dreptate autorii care, ca A. Ernout (*Morphologie*, p. 116—117) susțin că lipsa opoziției dintre masculin și feminin la adjectivele de tipul *inops* și *fortis*, *-e* reprezintă o inovație a limbii latine în comparație cu limba greacă.

³ Apartenența lor la temele în *-i* reiese din flexiune (abl. sing. în *-i*, gen. în *-ium*, nom. acuz. neutru pl. în *-ia*).

emite presupunerea că pierderea acestei distincții la nominativul singular s-a produs în latină. S-a arătat ⁴ că adjectivele cu tema consonantică, foste participii, au avut, într-o perioadă mai veche, următoarele forme la nominativul singular: m. **ferents*, f. **ferentis*, n. **ferent*; ulterior, prin sincopă, forma de feminin ajunge identică cu masculinul (**ferents* > *ferens*) și ea se extinde analogic și la neutru. Acest fapt a influențat și temele vocalice unde forma sigmatică (**audac-s*) s-a extins și la neutru, care avea desinența zero (**audac*).

2. Al doilea grup cuprinde adjective cu tema în *-i* (*facilis -e*); pe lângă cuvinte vechi, moștenite din indo-europeană, sînt și multe adjective formate în decursul întregii istorii a limbii latine.

3. În acest grup sînt cuprinse treisprezece adjective, cu tema în *-i* de declinarea a III-a, dar avînd forme deosebite pentru masculin și feminin: m. *acer*, f. *acris*, n. *acre*; *alacer*, *campester*, *celeber*, *celer*, *equester*, *pedester*, *paluster*, *puter*, *saluber*, *silvester*, *terrester*, *uolucer*. Aceste adjective, la origine, au avut numai două forme: m. și f. *-is* și n. *-e*. În preajma sonantei *r* s-a produs sincopa lui *i*, după care sonanta a degajat o vocală și s-a transformat în consoană: *acris* > **acrs* > **acers* > **acerr* > *acer*. Forma în *-is* (*acris*) a fost restabilită prin analogie cu celelalte adjective din clasa a II-a (*utilis*), iar forma în *-er* s-a menținut prin analogie cu tipul *liber*, *pulcher* ⁵. Cele două forme au fost repartizate arbitrar de gramatici la masculin (*-er*) și feminin (*-is*). Această repartiție însă nu a fost fermă, căci sînt frecvent atestate masculine în *-is*: *acris* (Ennius), *alacris* (Ennius, Terențiu, Vergiliu), *celebris* (Tacit, Apuleius) *equestris* (Tertulian, Ammianus Marcellinus), *silvestris* (Caesar), *terrestris* (Tibul, Titus Livius). Confuzia formelor la masculin a făcut să se folosească formele în *-er* la feminin: *fames acer* (Naevius), *acer hiemps* (Ennius), *celer origo* (Lucrețiu) pînă la arhaizanți ca Apuleius.

B. Clasa adjectivelor cu trei terminații la nominativ singular este cea mai nouă, din punctul de vedere al formării temelor și al modului de flexiune. Ea cuprinde adjective masculine și neutre cu tema în *o/e* și feminine în *-a*, și se declină după tipul primelor două declinări. Această clasă de adjective, cea mai regulată, a fost și cea mai productivă. Ea conține, pe lângă un nucleu de cuvinte vechi indo-europene (*bonus*, *carus*, *liber* etc.) și foarte multe adjective, denominative și deverbative, create în latină. din perioada arhaică pînă la sfîrșitul latinității.

În ansamblu, flexiunea adjectivelor nu era deosebită de cea a substantivelor. Numai în două cazuri se observă o separare secundară. Astfel, în epoca republicană, genitivul singular *-ii* al temelor în *-io* apare mai frecvent în forma necontrasă la adjective ⁶; la adjectivele de declinarea a III-a, flexiunea temelor în *-i* (abl. sing. *-i*, gen. pl. *-ium*, nom., ac., voc. pl. neutru *-ia*) se extinde și la temele consonantice (cu excepția cîtorva adjective folosite și ca substantive: *diues*, *pauper* etc.).

Începînd din perioada arhaică, în tot cursul istoriei limbii latine sînt cazuri numeroase de adjective a căror formă oscilează în ceea ce pri-

⁴ Ernout, *Morphologie*, p. 4 și 94, și Tronski, *Ист. грам.*, p. 178.

⁵ Tronski, *Ист. грам.*, p. 17.

⁶ Ernout, *Morphologie*, p. 47, semnalează că Lucrețiu are forme ca *patrii* (1, 832) și *medii* (3, 1082) dar la substantivele în *-ius* și *-ium* numai genitivul în *-i*.

vește apartenența la ultimele două clase. Există dublete la scriitorii aparținând aceleiași epoci și chiar în opera aceluiși scriitor. Găsim astfel *decorus* la Cicero, Salustiu, Horațiu și *decoris* la Naevius, Salustiu, Apuleius; *hilarus* la Terențiu, Cicero, Apuleius și *hilaris* la Cicero, Vergiliu, Stațiu; *imbecillus* la Cicero și Horațiu și *imbecillis* la Seneca, *imberbus* la Horațiu și *imberbis* la Cicero, *inermus* la Plaut, Caecilius, Cicero, Caesar, Salustiu, iar *inermis* la Cicero și Caesar. Ennius are atât forma *sublimus* cât și *sublimis*, Lucrețiu pe *sterilus* și *sterilis*, Vergiliu pe *exanimus* și *exanimis*.

În epoca imperială, numărul dubletelor sporește. În timp ce unii scriitori folosesc în locul unor adjective de declinarea I și a II-a forme de declinarea a III-a, probabil ca hiperurbanisme (Tertulian folosește pe *magnanimis* și Ambrosius pe *sinceris* ⁷), în limba vorbită și în scrierile cu vulgarisme e mai puternică tendința de trecere a adjectivelor la declinările I și a II-a. Abaterile de acest fel de la uzul clasic sînt condamnate în *Appendix Probi*: *acre non acrum, pauper mulier non paupera mulier* ⁸, *tristis non tristus, primipilaris non primipilarius*.

Caelesta e atestat în inscripții, iar *granda* în scrieri tîrzii. Schimbări de acest fel sînt atestate și indirect, prin formele romanice. Trecerea lui *communis* și *dulcis* la adjectivele cu trei terminații atestată prin prov. *comuna*, *doussa*, catal. *comuna*, *dolca* ⁹ s-a produs tîrziu. Forma latină *lenus* (citată și de gramatici) explică rom. *lin*, ital. *leno*. Limba franceză presupune forme ca *mollus*, *follus*, *dolentus* ¹⁰.

Prin analogie cu acuzativul în *-um* și sub influența cazurilor mai numeroase de adjective în *-us* are loc, în perioada tîrzie, trecerea multora din adjectivele cu trei terminații, cu nom. masc. în *-er*, la nom. sing. în *-us*. Se semnalează astfel forme ca *acrus*, *asperus* (*asprus*), *glabrus*, *macerus*, *miserus*, *rubrus*, *sacrus*, *uetrus* ¹¹.

Opoziția formală între masculin și neutru la adjective era exprimată prin flexiune. Sincretismul cazurilor duce la ștergerea treptată a acestei diferențe, ceea ce a avut drept consecință unificarea adjectivelor de declinarea a III-a într-o clasă fără genuri. Prin dispariția totală a neutrului (sau identificarea lui în flexiune la singular cu masculinul ca în română) se ajunge în faza romană la două clase de adjective: I *bonu(s)* — *bona* și II *grande*. Această situație s-a transmis limbilor romanice. Astfel găsim:

Clasa I, rom. *bun*, *bună*, it. *buono*, *buona*, span. și port. *lento*, *lenta* v. fr. *bons*, *bone*, prov. *bons*, *bona*.

Clasa a II-a, rom. *verde*, it. *grande*, span. *fuerte*, port. *forte*, fr. *triste*.

În limba română adjectivele cu o singură terminație moștenite din latină sînt foarte puține în comparație cu cele din prima clasă.

Simplificarea claselor a însemnat un progres în evoluția adjectivelor prin reducerea numărului unor categorii formale și încadrarea adjectivelor în categorii mai clar definite. Totodată, ca și la substantive, are loc și reducerea treptată a flexiunii.

⁷ Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 274.

⁸ Formă atestată în *Itala* și *Vulgata*, cf. Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 275.

⁹ Grandgent, *Introducere*, p. 182.

¹⁰ Bourciez, *Éléments*, p. 236—237.

¹¹ Cf. Densusianu, *ILR*, I, p. 100.

GRADELE DE COMPARAȚIE

Originea treptelor comparative se află în limba bază indo-europeană, dar sisteme regulate de forme s-au elaborat după separarea limbilor indo-europene. În limba comună treptele comparative aveau o mai mare independență, una în raport cu cealaltă, iar gruparea comparativului cu pozitivul e recentă. Acest lucru este demonstrat prin existența formelor supletive și prin sensul mai vechi al sufixelor comparative, care, prezentînd o calitate pe trepte diferite, nu presupune obligatoriu comparația. După ce s-a consolidat seria gradelor cu trei membri iar pozitivul a început să fie considerat forma fundamentală, s-au creat tipuri de comparație sistematice ¹².

Limba latină avea forme speciale numai la comparativul de superioritate și la superlativ. Pentru exprimarea comparativului de egalitate și de inferioritate a folosit adverbe (*tam, minus*). Superlativul absolut și cel relativ au în general aceeași formă ¹³; deosebirea e de ordin sintactic (superlativul relativ e însoțit de obicei de un complement).

Cel mai vechi procedeu de exprimare a gradelor de comparație este supletivismul: pe baza sensului lexical s-au alăturat teme diferite. Formele supletive sînt folosite la cîteva adjective aparținînd nucleului fondului principal lexical. Este cazul lui *bonus*, comp. *melior*, superl. *optimus*. La cîteva adjective, comparativul și superlativul au aceeași rădăcină, deosebită de cea a pozitivului: *malus*, comp. *peior*, superl. *pessimus*; *parvus*, comp. *minor*, superl. *minimus*; *multus*, comp. *plures*, superl. *plurimus*.

În decursul istoriei limbii latine, unii scriitori și gramatici au încercat să încadreze aceste adjective în sistemul regulat de forme. În textele lui Lucrețiu, Varro și la autori din perioada tîrzie apar forme ca *paruior*, *paruissimus*. Asemenea încercări de regularizare nu au putut izbîndi, deoarece se aplicau unor cuvinte frecvent folosite, ale căror forme erau mereu prezente în mintea vorbitorilor.

În limba latină literară, de la cele mai vechi texte, procedeul obișnuit de formare a gradelor de comparație a fost sufixarea. La comparativ a fost folosit sufixul indo-european *-iōs, pe care-l au și limbile indo-iraniene, greaca, balto-slave și germanice. În limba comună el forma nume intensive; trecînd la adjective, a început să noteze o treaptă mai înaltă a calității ¹⁴.

În latină, sufixul a luat forma -iōr la masculin și feminin (cu s rotacizat analogic cu cazurile oblice); la neutru are forma -iūs. În epoca arhaică, la analiști, se găsesc forme în -ior și pentru neutru: *senatus consultum prior* (Valerius Antias), *prior bellum*, *foedus prior* (Claudius Quadrigarius ¹⁵); alte exemple apar în perioada tîrzie: *altior uulnus* (Pseudo-Apuleius), *maior foramen* (*Mulomedicina Chironis*), *tempus posterior* (Sortes

¹² Brugmann, *Abrégé*, p. 342.

¹³ Superlativul analitic este însă întotdeauna absolut.

¹⁴ Meillet, *Esquisse*, p. 163; Ernout, *Morphologie*, p. 120; Tronski, *Ист. грам.*, p. 179.

¹⁵ Kühner-Stegmann, p. 537.

Sangallenses ¹⁶). Ele sînt, poate, analogice cu substantivele neutre de tipul *marmor*, *aequor* sau create sub influența cazurilor oblice ¹⁷. (S-ar putea însă admite și confuzia de gen la substantive.)

La adjectivele vechi sufixul de comparativ se atașă direct la rădăcină : **mag-ios* > *maior* ; *nequam*, comp. *nequior* ; *senex*, comp. *senior* ; *propinquus*, comp. *propior*. Ulterior sufixul s-a atașat la temă : *prudens*, comp. *prudentior*, *elegans*, comp. *elegantior*.

Limba indo-europeană cunoștea și sufixul *-ero, *-tero (*-tro) cu valoare diferențială, prin care se marca opoziția dintre două obiecte. Cu valoare de comparativ, acest sufix a fost folosit în greacă și în indo-iraniană. În latină sufixul, păstrînd valoarea lui semantică originală, e folosit la adjective pronominale (*alter*, *uter*) și la adjective care indică timpul și locul (*posterus*, *inferus*, *exterus*, *superus*, *dexter*, *sinister*), care pot primi și sufixul -ior (*superior*, *inferior*, *exterior*).

Pentru exprimarea superlativului s-au folosit mai multe sufixe. În timp ce sanscrita, greaca și germana au folosit sufixul indo-european *-isto (scr. *svadīṣṭah*, gr. ἰστικός, ahd. *suozisto*), limbile italice și celtice au dezvoltat sufixe noi : lat. *maximus*, osc. *nessimas* „proximae”, umbr. *nesimeis* „proxime”, v.irl. *nessam*, gall. *nesaf*, lat. *facillimus*, gal. *Oḡξισαμη*, v. irl. *dilem* „carissimus” ¹⁸.

În limba comună sufixele de superlativ sînt aceleași ca și la numerele ordinale, de la care par să provină ¹⁹.

Cel mai vechi sufix de superlativ în latină este -mo, care a primit diferite dezvoltări. Cu sufixul -mo se formează superlative foarte vechi : *primus*, *summus* < **sup-mos*, *imus*. În *postremus*, *supremus*, *extremus*, sufixul s-a atașat la forma veche de instrumental devenită adverb.

Sufixul -ōmo apare în *infimus*, poate în *minimus* < **min-omo-s*

O răspîndire mai mare are sufixul -somo pe care îl găsim în superlative radicale ca *maximus* < **mag-somo-s*, *pessimus*, *proximus*. La adjectivele cu tema terminată în -r, prin absorbția vocalei scurte de către sonantă (ex. **pulchro-somo-s* > **pulchr-somo-s*, **acri-somo-s* > **acr-somo-s*, are loc asimilarea lui s de către consoana precedentă, așa încît se ajunge la formele : *pulcherrimus*, *acerrimus*, prin analogie cu care s-au creat și *miserrimus*, *pauperrimus* ; de la *deterior* s-a creat *deterimus*, de la *maturus*, *maturrimus* (Salustiu) cu adv. *maturrime* (Cato, Caesar, Salustiu, Tacit). Același proces de asimilare a consoanei sufixului de către consoana temei s-a produs și la cîteva adjective în -ilis : *agilis*, *facilis*, *difficilis*, *gracilis*, *humilis*, *similis*, *dissimilis*.

S-a încercat uneori încadrarea acestor adjective la superlativul în -is-somo-s : *miserissima*, *integerrimo* (în inscripții), *celerissimus* (Ennius), *nobilissimus*, *utilissimus* (în perioada clasică), *acerrissimo*, *tenerissimam* (*Mulomedicina Chironis*), în timp ce unii autori tîrzii păstrează sau creează forme cu consoana asimilată : *utillimus* (Palladius), *agillimus* și *docillimus* (Charisius).

¹⁶ R. Meister, *Die Orakelsprüche im St. Galler Palimpsest codex 908* (die sogenannten Sortes Sangallenses), Viena, 1951, p. 33.

¹⁷ Ernout, *Morphologie*, p. 119.

¹⁸ A. Meillet, *Les dialectes indo-européens*, Paris, 1908, p. 37.

¹⁹ Benveniste, *Noms d'agent*, p. 144, 161–162.

Sufixul *-tōmō-* / *-timo-* formează superlative îndeosebi de la adverbe. În afară de *optimus* (de la *ops*), îl găsim în superlative care corespund formațiilor comparative în *-tero* (*dextimus, sinistimus, citimus, intimus, postumus, ultimus*), precum și la adjective care indică locul, ca *finitimus, maritimus*.

Cea mai mare răspîndire a căpătat în latină sufixul *-is-somo* (*-is-* reprezentînd gradul redus al sufixului de comparativ *-ies* / *-ios*), singurul sufix productiv al superlativului (*altissimus, fortissimus, felicissimus* etc.).

O categorie specială în ceea ce privește forma sufixului o reprezintă adjectivele compuse cu *-dicus, -ficus, -uolus*. În perioada arhaică ele formau comparative și superlative în mod regulat. În comparația adjectivei în *-ficus* se găsesc forme ca *munificior* (Plaut), *beneficissimo, magnificior* (Cato), *mirificissimum* (Terențiu), *magnificissimei* (Accius citat de Priscian)²⁰. La pozitiv s-au creat forme în *-dicus* și *-uolus* alături de formele, probabil mai vechi, în *-dicens* și *-uolens*, pe care le-au înlocuit, păstrîndu-se comparativele și superlativele în *-entior, -entissimus*. Prin analogie, aceste forme au trecut și la adjectivele în *-ficus*²¹. O situație deosebită au și adjectivele la care vocala finală a temei este precedată de o altă vocală (tipul *-eus, -ius, -uus* : *idoneus, egregius, arduus* etc.). Pentru a se evita acumularea de vocale, în limba literară au fost de multe ori preferate forme analitice cu *magis* (pentru comparativ) și *maxime* (superlativ). Alături de ele, din epoca arhaică și pînă la latina tîrzie, s-au folosit analogic formele sintetice. Astfel au circulat comparative ca *strenuior* (Plaut), *industriior, innoxior, arduius, perpetuius* (Cato), *assiduior* (Varro), *noxior* (Seneca), *necessariior* (Itala), *exiguior* (Columella, Ulpian) și superlative ca *egregiissima* (Pacuvius), *perpetuissima* (Cato), *strenuissimus* (Cato, Salustiu, Pliniu cel Bătrîn, Tacit, Fronto, Aulus Gellius), *uacuissimus* (Ovidiu, Pliniu cel Tînăr), *assiduissimus* (Suetoniu)²². Aceste forme nu au avut însă o circulație prea largă, pentru că tendința generală a limbii latine era de a folosi forme analitice.

De asemenea limba latină a folosit și compunerea cu ajutorul prefixelor *per* și *prae*. Procedul pare să fi aparținut limbii vorbite. Asemenea superlative sînt frecvente în opera lui Plaut (*perlonginquus, perniger, perparuus*), în scrisorile lui Cicero, unde adesea intervine și tmeza (*perque iucundum, per mihi mirum, per fuit familiaris*); se găsesc în număr mai mic și la Caesar (*perangustus, pergratus, permagnus*) și, în mod curent, în *Naturalis historia* a lui Pliniu (*perceleber, pergracilis, permirus, permultae, perparuus, peruetus, peruiridis*)²³.

Tot în perioada arhaică apar forme cu *prae-*; ele sînt folosite în toate epocile pînă tîrziu la Avitus²⁴.

Încă din perioada arhaică, în limba latină vorbită au început să se creeze forme analitice pentru exprimarea gradelor de comparație. Ele se

²⁰ Avem și mărturia gramaticilor : *magnificissima dicebant antiqui pro magnificentissima* (P.F. 151); *munificior a munifico identidem Cato dixit, cum nunc munificentior dicamus, quamvis munificens non sit in usu* (ibid. 155).

²¹ Tronski, *Исм. грам.*, p. 179.

²² Kühner-Stegmann, p. 566—567.

²³ Alf Önnersfors, *Pliniana. In Plinii Maioris Naturalem Historiam. Studia grammatica, semantica, critica*. Uppsala, 1956, p. 48—49.

²⁴ Goelzer, *Saint Avit*, p. 659.

explică, în primul rând, prin tendința generală a limbii vorbite de a avea forme cât mai clare și mai explicite. În al doilea rând, în cazul treptelor comparative, factorul afectiv intervine cu mai multă putere, vorbitorii urmărind să sugereze cât mai plastic gradul calității unui obiect privit în comparație cu altele. În opoziție cu formele sintetice, fixe și lipsite de expresivitate, formele analitice permiteau o mare varietate de mijloace. Construcțiile perifrastice cu adverbe au circulat în limba vorbită în cursul întregii latinități. În limba literară din perioada arhaică și clasică ele apar sporadic, dar se înmulțesc în scrierile din perioada imperială și sînt sprijinite de formele folosite la adjectivele lungi și la cele care, în mod obișnuit, nu intră în comparație.

Pentru exprimarea comparativului s-au folosit adverbele *magis* și *plus*. Mai frecvent folosit este *magis*. Exemple numeroase sînt atestate la Plaut (*magis seuerus, magis sapiens, magis simile*), apoi la Terențiu (*magis uerum*), Salustiu (*illustria magis*), la Quintilian, în *Vulgata* și mai tîrziu în *Gesta Francorum* (*magis bonas et humiles, magis tristes, magis languida*)²⁵.

Exemplele cu *plus* sînt mai rare la început: *plus infesta* (Plaut), *plus miser* (Ennius) și devin mai frecvente din secolul al II-lea e.n., îndeosebi în literatura creștină la Tertulian, Hieronim, Sidonius Apollinaris, Cassiodorus Felix, Avitus²⁶.

În mai mare măsură decît comparativul, superlativul sintetic este înlăturat din latina vorbită și înlocuit prin forme perifrastice care pătrund în limba literară. În mod obișnuit e folosit adverbul *maxime*; alături de el apar foarte multe adverbe²⁷. *Multum* apare adesea în opera lui Plaut, în scrisorile lui Cicero, în satirele și epistolele lui Horațiu, în scrierile cu vulgarisme, la unii autori creștini (ex. Hieronim). *Bene* e frecvent în limbajul familiar, la autorii din epoca arhaică (Plaut, Terențiu, Ennius, Cato) la Cicero; în *Bellum Hispaniense* (folosit în mod regulat cu adjectivele *magnus* și *multus*²⁸), în satirele lui Horațiu. Construcțiile cu *bene* au atras construcții cu antonimul *male* (exemple la Plaut, Terențiu, Accius, Cicero, Catul, Horațiu, Martial). *Valde* cu funcțiune comparativă e atestat pentru prima oară în scrisorile lui Cicero. Construcția cu *ualde* aparține limbajului familiar și este evitată de scriitorii clasici și puriști; în perioada imperială o găsim la Petroniu (de 12 ori), în *Mulomedicina Chironis* (dar nu la Vegetius), în *Itala* și la scriitorii creștini²⁹.

Pentru exprimarea superlativului au mai fost folosite adverbele *pulchre*, des întîlnit la Plaut, *oppido* (la Plaut, Catul, Cicero, în *Bellum Africum*, la Vitruviu, pînă la Tertulian și Sidonius Apollinaris), *uehementer*, mai ales în scrierile cu vulgarisme și la autori arhaizanți; *summe* (la Cicero, Seneca, Quintilian, Fronto, Aulus Gellius), *impense*, *egregie*, *nimie*, *fortiter*, *mirifice*.

În afara procedeelor citate, în latină ca și în alte limbi s-au folosit, pentru exprimarea superlativului, numeroase îmbinări. Astfel un procedeu

²⁵ Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 35.

²⁶ Goelzer, *Saint Avit*, p. 658.

²⁷ Cf. Eduard Wölfflin, *Lateinische und romanische Comparison*, Erlangen, 1879 și Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, p. 71 și urm.

²⁸ Ex. *Bene magna multitudo* (4,3), *bene multis uulneribus adfecti* (12, 6), *bene multis interfectis* (34, 5).

²⁹ Cf. Salonijs, *Vitae patrum*, p. 190.

de exprimare a calității în gradul cel mai înalt a fost repetarea adjectivului. La Plaut e frecventă construcția adjectivului însoțit de adverbul din aceeași temă : *belle bellus, misere miser*. În inscripții din perioada imperială se găsește adjectivul repetat : *malus malus, pii pii, felicis felicis, merenti merenti*³⁰. Se mai găsesc exemple în scrierile creștine, unde se traduc construcții corespunzătoare din limba greacă³¹.

Formele analitice — mai clare, mai concrete și mai expresive — se înmulțesc pe măsură ce formele sintetice încep să se uzeze din punct de vedere semantic. Uzura semantică și cea morfologică au făcut ca adesea forme de comparativ și superlativ să fie tratate — semantic și morfologic — ca forme de pozitiv. Fenomenul e atestat în epoca imperială și are ca punct de plecare formele supletive (*maior, minor, peior, optimus, minimus, pessimus*). De ex., în *Peregrinatio Aetheriae* (30, 1) : *In septimana paschale quam hic appellant septimana maior*³², în care sensul comparativului e slăbit. În textele cuprinse în *Corpus Agrimensorum Romanorum* se găsesc adesea asemenea comparative slăbite folosite alături de pozitive : *fines spatiosas et ampliores habens*; în același sens sînt folosite *cultior, nigrior, rarior*³³.

Exemplele se înmulțesc în *Mulomedicina Chironis*, la Palladius³⁴, în *Vitae Patrum*³⁵.

În ceea ce privește superlativele sintetice, la Vitruviu ele se găsesc adesea alături de pozitive fără nici o diferență de grad. În *Itala* și *Vulgata*, în mod frecvent superlative latine traduc adjective la gradul pozitiv : *carissimus* = ἀγαπητός, *fidelissimus* = πιστός, *fortissimus* = ἰσχυρός, *maximus* = μέγας, *minimus* = μικρός, *optimus* = ἀγαθός, *pessimus* = πονηρός, *validissimus* = σφοδρός³⁶.

Pe de altă parte, comparativul putea fi folosit în locul superlativului, mai ales în limba vorbită. Sînt atestate mărturii ale gramaticilor³⁷ precum și exemple în scrieri din perioada imperială : *manent spes, fides, caritas, tria haec; maior autem harum est caritas* (*Vulg.*, I Cor., 13, 13); *omnium rationabilium infirmius et fragilius animal nos sumus homines* (*Rufin.*, *Orig.*, 326); *quomodo tu cum sis omnium minor* (*Vitae Patr.*, 5, 10, 28).

În *Gesta Francorum*, în mod obișnuit, la o comparație care cuprinde mai mult de două obiecte se folosește comparativul pentru superlativ³⁸. Ex. : *Sunt quattuor montanae maximae et nimis altae; in altiori quoque est castellum*.

În asemenea construcții se află, probabil, originea formei romanice în care superlativul relativ se exprimă prin comparativ + articol³⁹.

³⁰ Cf. E. Wölfflin, *op. cit.*, p. 4.

³¹ O dovadă a faptului că nu era o construcție obișnuită în limba latină găsim la Augustin (*Ciu.*, 16, 26) care, citind traducerea latină „augeam te ualde ualde” a construcției grecești σφόδρα σφόδρα, spune : *quod Latini „augeam te nimis ualde”, Graeci habent „ualde ualde”*.

³² Löfstedt, *Peregr. Aetheriae*, p. 50.

³³ Ake Josephson, *Casae litterarum. Studien zum Corpus Agrimensorum Romanorum*, Uppsala, 1950, p. 212.

³⁴ Svennung, *Palladius*, p. 280.

³⁵ Salonius, *Vitae Patrum*, p. 192.

³⁶ Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 415—418.

³⁷ *Nonnunquam etiam comparatiuus gradus superlatiui opus facit... dicis enim maior omnium ac si dixisses maximus*, Vergilius 29, 21, citat de Bourciez, *Éléments*, p. 251.

³⁸ Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 35.

³⁹ Salonius, *Vitae Patrum*, p. 199.

Devalorizarea formelor sintetice ale comparativului și superlativului e atestată prin tratarea lor ca forme de pozitiv nu numai din punct de vedere semantic dar și morfologic, prin întărirea lor cu noi sufixe sau adverbe ⁴⁰. Se găsesc forme de comparativ ca *extremior* (Apuleius), *extremius* (Itala, Apuleius), *infimior* (Itala), *plurior* (Hilarius, Fulgentius, *Vitae Patrum*), *postremior* (Apuleius), *proximior* (Seneca, Minucius Felix), precum și superlative ca *extremissimus* (Itala, Tertulian), *minimissimus* (Itala, Arnobius), *pessimissimus* (Seneca), *postremissimus* (C. Gracchus citat de Priscian, Apuleius ⁴¹). Formele de superlativ sînt întărite și prin prefixe, mai ales la autorii tîrzii.

În mod frecvent se recurge la adverbe. Procedul e combătut de gramatici: *magis doctus et tam doctissime non dicimus* (Donatus ⁴²). Îmbinarea adverbilor *magis* și *plus* (și a altora) cu forme de comparativ o găsim în limba vorbită, chiar din perioada arhaică: *magis maior*, *magis facilius* (Plaut), *magis cautius* (Terențiu), *magis suspensior* (*Bellum Africum*); exemplele se înmulțesc în textele din epoca imperială: *magis melior* (Vitruviu), *magis locupletior* (Valerius Maximus), *magis melior*, *plus magis* (Itala), *magis irritator* (Apuleius), *magis lenior*, *plus lenior*, *magis aptior* (Comodian), *magis maior*, *magis deterior* (*Mulomedicina Chironis*), *magis sublimior* (Avitus), *impense acerbior* (Aulus Gellius). Superlativul sintetic e însoțit de adverbe încă în texte din epoca republicană: *maxime liberalissima* (Cicero), *maxime grauissimus* (Titus Livius), *maxime pessima* (Columella), *maxime humanissimi* (Aulus Gellius) ⁴³. Alături de *maxime* se folosesc și alte adverbe: *ingens planissima*, *ingens simillima* (*Peregrinatio Aetheriae*), *ualde optimus* (Rufinus, *Gesta Francorum*), *nimis uberrima* (*Gesta Francorum*).

Unii scriitori, conformîndu-se uzului clasic, au păstrat și chiar au creat noi forme sintetice de comparativ și superlativ ⁴⁴. În literatura creștină o serie de superlative își pierde sensul propriu, căpătînd valoare de intensive (*altissimus*, *carrissimus*, *sanctissimus*, *proximus* ⁴⁵). În limba vorbită însă, formele analitice s-au îmbogățit și s-au întărit continuu. Ele s-au impus pretutindeni în limbile romanice. La comparativ, adverbul *magis* s-a păstrat în ariile laterale, iar *plus* în limbile centrale: span. *mas hermoso*; port. *mais formoso*; rom. *mai frumos*; fr. *plus beau*; it. *piu bello*. Pe baza comparativului se formează superlativul relativ.

Cu excepția limbii române, formele supletive s-au păstrat pretutindeni (neutrelle mai ales ca adverbe): ital. *migliore*, *peggiore*, *minore*; *massimo*, *menomo*, *ottimo*, *pessimo*; fr. *meilleur*, *pire*, *moindre*; span. *mejor*, *peor*, *menor*; port. *melhor*, *péor*, *ménor* ⁴⁶.

⁴⁰ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 199—207.

⁴¹ Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 250.

⁴² Citat în Stolz-Schmalz, p. 464.

⁴³ Citate de Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 280; Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 400.

⁴⁴ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 285—286 și *Saint Avit*, p. 659, arată că cei doi autori păstrează toate formele sintetice cunoscute, la care adaugă și forme noi ca *esculentior*, *lucrosius* (Hieronim) și *numerosior*, *peculiarior*, *priscior*, *conclamatissimus* (Avitus).

⁴⁵ Grandgent, *Introducere*, p. 183.

⁴⁶ Bourciez, *Éléments*, p. 351—353.

Așadar, în evoluția gradelor de comparație ale adjectivului latin se poate observa concurența între exprimarea sintetică, caracteristică limbii literare, și formele analitice, care au o largă circulație în limba vorbită și care, treptat, pătrund și în literatura scrisă. Răspîndirea formelor analitice a fost favorizată de necesitatea comună tuturor limbilor de a reînnoi neîncetat exprimarea gradelor de comparație și îndeosebi a superlativului absolut.

PRONUMELE

INTRODUCERE

Pronumele constituie încă din indo-europeana comună o clasă de cuvinte neomogenă, cu o flexiune deosebită de aceea a substantivelor și adjectivelor¹. Diversele specii de pronume se caracterizează în mod diferit din punct de vedere morfologic și sintactic, ceea ce se poate vedea și în latinește.

Din punct de vedere morfologic, toate pronumele participă la categoria „număr” și „caz” ca și substantivele și adjectivele. Dar numai unele pronume participă și la categoria „gen” (de pildă, pronumele personale și reflexive nu deosebesc genul), și chiar acestea nu diferențiază genurile în același fel: cele demonstrative, relative, interogative, nedefinite, opun genurile mai puțin clar decât posesivele (la genitiv și dativ singular, opoziția de gen se neutralizează: *istius, cuius* etc., *isti, cui* etc., față de *mei-meae*, respectiv *meo-meae*). Pronumele personale și demonstrative participă și la categoria „persoană”, ceea ce le deosebește nu numai de restul pronumelor, dar și de substantive și adjective, și în schimb le apropie de verbe.

Din punct de vedere sintactic, lipsa de omogenitate rezultă din faptul că cele mai multe pronume pot funcționa și cu rol de substantiv (după definiția tradițională „pronumele ține locul unui substantiv”), și cu rol de adjectiv (atunci cînd determină un substantiv): *ille uenit* față de *homo ille uenit*. Pe de altă parte, *ego, tu, nos, uos* nu determină niciodată alte nume, iar *meus, tuus, suus* sînt aproape exclusiv adjective.

Trebuie observat mai departe faptul că pronumele pot fi clasificate atît morfologic (după categoriile la care participă, după structura morfologică), cît și sintactic (după natura sintagmelor în care intră, după rolul pe care îl au în aceste sintagme), dar cele două clasificări nu se acoperă. De pildă, din punct de vedere sintactic, pronumele personale (și relative) se opun net tuturor celorlalte, dar din punct de vedere morfologic se apropie de demonstrative.

¹ Dificultățile deosebit de mari ale reconstrucției pronumelor se explică prin marea diversitate de formații pronominale din limbile indo-europene. E adevărat că analiza lor descoperă elementele sigur moștenite, pe care aproape fiecare limbă le-a folosit în imbinări diferite, dar aceste inovații sînt prea divergente pentru a permite restabilirea formei primitive. S-a emis chiar ideea că nici n-a existat în limba-bază o declinare pronominală în aceeași măsură ca declinarea substantivelor. George S. Lane, *On the formation of the Indo-European demonstrative*, în „Language”, XXXVII (1961), p. 469. Deci divergențele nu s-ar datora exclusiv inovațiilor proclive după dezmembrarea comunității lingvistice indo-europene.

Definiția „țin locul unui nume” (pe care o presupune însuși termenul gramatical „pronomen”) nu e valabilă întotdeauna nici măcar pentru pronumele cu rol de substantiv: s-a arătat că adesea rolul pronumelui personal este numai de a întări exprimarea persoanei, deja cuprinsă în forma verbală ². În *ego opinor*, *ego* nu ține locul unui substantiv, ci întărește sensul desinenței *-or*. Alteori, pronumele personale se folosesc pentru a sublinia o opoziție netă: *ego proiector quod tu peccas, tu delinquis, ego arguor* (Enn., *Sc.*, 225). Nu e însă mai puțin adevărat că există și situații în care pronumele personale corespund definiției curente. Se pare că încă din indo-europeană se folosesc astfel de pronume cu rol de subiect când predicatul corespunzător nu era o formă verbală finită, deci lipsea marca persoanei. E ceea ce corespunde în latinește unor exprimări ca *ego stultior* — *tu iniurius* ³.

PRONUMELE DEMONSTRATIV

Analiza pronumelor demonstrative din latină dovedește că avem a face cu formații complexe, rezultat al unor aglutinări și transformări neîncetate. De pildă *haec* se analizează în **ha + i* (particulă deictică) + *c* (altă particulă deictică), *istic* în *is + ti + c* etc. „Forța deictică” a demonstrativelor se tocește prin frecvența lor folosire, de aceea limba recurge la compuneri succesive, care își păstrează un timp valoarea expresivă cerută de nevoile comunicării. De la indo-europeană la latină e de presupus că procesul compunerii s-a repetat de mai multe ori ⁴.

În clasa pronumelor demonstrative latinești se includ pronumele propriu-zis demonstrative (*hic, iste* și *ille*), de care se leagă *is* și *ipse*. Caracteristice pentru toate sînt următoarele trăsături morfologice:

- genitivul singular și dativul singular au cîte o singură formă pentru toate trei genurile;
- la *iste, ille* și *ipse* observăm un nominativ masculin caracteristic, în *-e*;
- neutrul singular e caracterizat la nominativ-acuzativ prin *-d* (*istud, illud, id*).

Din punct de vedere sintactic, toate aceste pronume au și rol de adjective, deci pot determina alt nume.

Hic, iste și *ille* formează un sistem care diferențiază cele trei persoane ⁵: *hic* înseamnă „care mă interesează pe mine, care e aproape de mine, care e al meu”, uneori „eu”; *iste* înseamnă „care e lângă tine, al tău”; *ille* se referă la o persoană diferită de I-a și a II-a sau la un obiect îndepărtat. Distincțiile acestea reprezintă o inovație latină, pe care limbile romanice n-au păstrat-o. Ele nu mai erau clare nici în latina tîrzie.

² Ernout, *Morphologie*, p. 79.

³ Stolz-Schmalz, p. 469.

⁴ George S. Lane, *art. cit.*, p. 470.

⁵ Pentru exemple, vezi mai departe, p. 149—150.

HIC

Declinarea demonstrativului de persoana I se bazează pe o rădăcină cu vocalism diferit, la care se adaugă o particulă deictică (-c, mai vechi -ce). Cele mai multe forme aparțin declinărilor I și a II-a. Iată câteva exemple care ilustrează modul de formare a acestui pronume :

Nominativul singular (*hic, haec, hoc*) : *hi + c* ; *ha + i + c* ; *hod + c*. Dativul singular se formează de la rădăcina *hoi-*, cu desinența -ei și particula -ce : **hoi-ei-ce* > *hoice* > *hoic* (ambele forme sînt atestate în inscripții) > *huic*.

ISTE

Flexiunea lui *iste* se caracterizează prin existența a două serii paralele de forme : cu sau fără particula deictică -c(e) ; de ex., *iste, ista, istud* sau *istic, istaec, istuc* (nominativ singular) ; *istorum, istarum* sau *istorunc, istarunc* (genitiv plural) etc.

La dativ singular, în afară de *isti* și *istic*, în limba vorbită circulau formele *isto* (masculin și neutru) și *istae* (feminin), a căror origine e ușor de întrevăzut : *iste* se declină la cele mai multe cazuri ca și adjectivele de clasa I cu trei terminații. În mod analogic, asemănarea s-a extins și la dativ singular.

ILLE

Declinarea e conformă modelului *iste*. (Declinarea formei arhaice *ollus* sau *olle* nu poate fi reconstituită ⁶.) E de adăugat numai dativul popular *illui* (masculin și neutru), *illaei* (feminin), care a supraviețuit în limbile romanice ca pronume (cf. fr. *lui*, it. *lei*) sau ca articol (rom. -*lui*, -*ei*). *Ille* se poate declina și cu particula deictică -ce : *illic, illaec, illuc*.

Așa cum am arătat de la început, *hic, iste* și *ille* formează un sistem care diferențiază cele trei persoane : *hic*, fiind un demonstrativ de persoana I, apare în corelație cu *ego* sau *meus* ; cf. *noui ego hos pugnosc meos* (Plaut, *Curc.*, 725). Tot la Plaut, *hic homo* are sensul „ego”, ca în *hunc hominem decet auro expendi* (*Bacch.*, 640). În toată istoria limbii latine, *hic* apare frecvent, atît ca pronume propriu-zis, cît și cu funcție de adjectiv ⁷.

Iste, demonstrativul de persoana a II-a în latina veche și clasică se întâlnește adesea în îmbinarea *iste tuus*. (Sensul acesta se păstrează pînă în secolul al VI-lea, dar în latina tîrzie e rar.)

Foarte curînd sensul acestor două pronume se schimbă : *hic* începe să se opună tot mai clar lui *ille* formînd o pereche cu sensul „aceasta de aproape — acel de departe” (sau „acela de care a fost vorba mai demult”)

⁶ La Plaut și Terențiu nu se întâlnește. Vergiliu și alți poeți reiau numai dativul singular sau plural, iar la Varro găsim nominativul singular *ollus*.

⁷ G. L. Trager, *The Use of the Latin Demonstratives (especially ille and ipse) up to 600 A.D., as the source of the romance article*. New York, 1939, p. 184.

și apoi „unul” — „altul”, sinonimă cu perechea grecească ὁ μὲν . . . ὁ δέ⁸.

Pe de altă parte, *iste* are încă din latina arhaică un sens secundar peiorativ, care se întărește în epoca clasică. La început, ori de câte ori avea sens peiorativ, *iste* își menținea și valoarea de pronume referitor la persoana a II-a. Ulterior, latina admite folosirea lui *iste* numai cu sens peiorativ, de aceea îl întâlnim în latina imperială și târzie, în legătură cu persoana I (cf. *iste meus stupor* sau *iste noster*, foarte frecvent începînd de la Fronto). În aceleași perioade, *iste* își lărgeste sensul în dauna lui *hic*, pe care îl elimină treptat⁹. Cînd are sensul „acesta”, cu sau fără valoare peiorativă, *iste* e întărit de *ecce*; *ecce iste* stă la baza unor demonstrative romanice (fr. *cet*, rom. *acest*).

În tot cursul istoriei limbii latine, *iste* se dovedește propriu stilului de conversație; în poezie se întâlnește rar. Dintre cele trei pronume demonstrative care diferențiază și persoana, *iste* a fost totdeauna cel mai puțin folosit.

O problemă mult mai interesantă, dar în același timp mult mai complicată, e evoluția lui *ille*, din care provine articolul hotărît din limbile romanice¹⁰.

La fel de vechi ca și sensul unui demonstrativ de depărtare, este sensul „acel cunoscut”; cf. *ego sum ille rex Philippus* (Plaut, *Aul.*, 704). Cu această valoare, *ille* se folosește și în perioada clasică.

În textele de latină vulgară târzie, unele substantive apar și cu, și fără *ille* („cel”) în aceleași construcții sintactice, ceea ce îl determină pe Löfstedt să considere că în frazele citate nu avem a face cu un articol hotărît¹¹.

E cunoscută dezbaterea problemei dacă articolul s-a format în fiecare limbă romanică după dezmembrarea unității lingvistice latine¹² sau dacă apariția acestei părți de vorbire e de dată latină. După unii, *ille* funcționa cu acest rol încă din latina clasică, după alții începînd cu Petroniu sau Apuleius. După Hofmann, Grandgent, Max Bonnet și alții, *ille* cu funcție de articol este foarte obișnuit în latina populară. G. L. Trager afirmă că articolul hotărît nu apare înainte de sfîrșitul secolului al VII-lea¹³. Desigur un rol important în rezolvările propuse pînă acum îl are aprecierea mai mult sau mai puțin subiectivă a valorii lui *ille* în diversele citate aduse în discuție.

Dacă textele târzii ilustrează din plin tendința de slăbire a valorii demonstrative a lui *ille*, care ajunge în unele situații echivalent cu articolul adjectival *cel* (ceea ce nu înseamnă însă că a devenit articol propriu-zis), în schimb ele nu ne dau dreptul să vorbim despre crearea, încă în perioada latină, a unei noi categorii gramaticale, similare articolului hotărît din limbile romanice. Convingător e în acest sens argumentul lui Löfstedt¹⁴

⁸ Stolz-Schmalz, p. 475.

⁹ În limbile romanice, *hoc* a fost moștenit numai în câteva construcții împietrite (*apud hoc* > fr. *avec*, *ecce hoc* > it. *ciò*). Cf. și Trager, *lucr. cit.*, p. 4.

¹⁰ E interesant de amintit că în toate limbile în care există articol, el s-a dezvoltat din unul sau mai multe pronume demonstrative.

¹¹ Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 373.

¹² Cum înclină să creadă printre alții Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 375: „Die Herausbildung eines wirklichen Artikels erst einzelromanisch ist”. Cf. și A. Meillet, BSL, XXXI, p. 132.

¹³ *Lucr. cit.*, p. 185 și urm.

¹⁴ *Syntactica*, I, p. 365.

și G. L. Trager¹⁵: un adevărat articol e în anumite situații sintactice obligatoriu, ceea ce nu rezultă din textele latine oricât de târzii și de vulgare. Evident, limba vorbită nu poate fi identificată cu limba textelor, de aceea problema apariției articolului în limba latină rămîne încă nerezolvată.

IS

La origine, *is* nu a fost pronume demonstrativ, ci anaforic (cuvînt care anunță sau reia un pronume relativ)¹⁶.

Tendința de a marca diferența de gen și la dativ (conform sistemului adjectivelor de clasa I, de care se apropie în multe privințe și *is*, cf. *eō-eā-eō* etc.) explică forma populară de feminin *eae* întîlnită în latina arhaică și tîrzie. Ea a existat desigur și în limba vorbită din perioada clasică.

La dativ, pluralul e format în două feluri: **ei-bho-s > ibus* (la autorii arhaici) și **eieis > iis > is*. Din concurența celor două forme, *ibus* e înlăturat de *is*. În epoca arhaică se creează femininul *eabus* (după modelul *equabus, filiabus, deabus*), sortit unei existențe scurte.

Pronumele *is*, așa cum arată statisticile, a fost mult folosit în proză — mai ales în corelație cu *qui* — pînă în latina tîrzie, cînd locul său e luat de *idem*. (Așa cum se va vedea mai departe, *idem* își pierde în această vreme sensul „același”.) *is* e cel mai frecvent folosit din toate demonstrativele¹⁷. Mai trebuie adăugat faptul că folosirea lui ca adjectiv scade mult în latina tîrzie, limitîndu-se la cîteva expresii¹⁸. În limbile romanice îl găsim la baza unor forme izolate ca it. *desso < id ipsum* și în pronumele românesc *însul, nusul, dînsul*. Dispariția lui *is* e ușor de înțeles, avînd în vedere corpul fonetic extrem de redus.

Pentru genitivul lui *is*, cu sens posesiv și întrebuintarea lui în concurență cu *suus*, vezi capitolul „Pronumele posesiv”.

IDEM

Pentru a întări ideea exprimată de *is*, și folosind particula invariabilă *-dem*, latina își creează pronumele compus *idem* „chiar acesta, același”, care se declină ca și *is*.

În latina tîrzie, *idem* își pierde valoarea de demonstrativ intensiv sau expresiv și ajunge sinonim cu *is*, pe care îl concurează. La rîndul său, *idem* cu sensul vechi e înlocuit de *idemque*¹⁹, *idem idemque* și, mai frecvent, de *ipse*²⁰.

¹⁵ *Lucr. cit.*, p. 185.

¹⁶ Ernout, *Morphologie*, p. 81. O dovadă în acest sens e faptul că *is* nu se poate combina cu nici o particulă deictică, demonstrativă (*ibidem*). În faza precedentă limbii italice comune se presupune însă că a fost totuși un demonstrativ de persoana I, care a devenit anaforic (Stolz-Schmalz, p. 478, care aduce și paralelele din gotică). Un proces analog s-a petrecut cu *hic*, care în latina tîrzie devine anaforic (*Quid recitat... hic... negat*, Mart. 6, 41, 1).

¹⁷ C. L. Meader, *The Latin pronouns is, hic, iste, ipse*, citat de Trager, *lucr. cit.*, p. 4.

¹⁸ Trager, *lucr. cit.*, p. 184.

¹⁹ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 385.

²⁰ După același model, *tantusdem* „tot atît de mare”. Stolz-Schmalz, p. 479. Originea particulei *-dem* nu e suficient de clară.

IPSE

Din punct de vedere formal, *ipse* poate fi clasat alături de demonstrativ (are N. sg. -e, G. -ius, D. -i, iar la genitiv și dativ sg. nu deosebește genurile). La origine este un cuvânt de întărire (un „adjectiv intensiv”²¹) pe lângă alte pronume (*neque tu illi, neque mihi uiro ipsi credis*. Plaut, *Amph.*, 756, *cui ipsi nihil est in manu*. Plaut, *Asin.*, 94). Ulterior ajunge să fie folosit și singur, ca pronume. Cu ambele funcții e concurat de o formație mai expresivă, *ipsemet*, în care recunoaștem pe -met din *egomet* etc.²² De fapt, și *ipse* e format cu o particulă, și anume cu -pse care s-a adăugat la *is*, *ea*, *id*; în felul acesta se explică *eapse*, *eumpse*, *eopse* etc. de la autorii din epoca arhaică. Ulterior, declinarea a fost reorganizată pe tema *ips-* (nu mai exista pentru vorbitori sentimentul compunerii *is* + *pse*), după modelul *iste*, cu mici abateri (de exemplu, *ipsum*, nu **ipsud*, la neutru sg., abatere explicabilă la un cuvânt nou: -d nu mai era o desinență vie).

Mai mult decât *iste*, adjectivul de întărire a avut tendința — cel puțin în limba populară — să se încadreze în clasa adjectivelor cu trei terminații. De aici nominativul singular *ipsus* (frecvent la Plaut), genitivul *ipsi* (rar).

În inscripțiile din perioada imperială întâlnim genitivele *ipsuius*, *ipseius* (după *huius*, și cu diferențierea genurilor), dativul *ipso* (după declinarea a II-a, mult mai productivă).

În latina târzie, își pierde sensul „însuși”, devenind sinonim cu *is*, *iste*, *hic* și chiar cu pronumele de persoana a III-a; cf. *nuntiare iubent regiu uelle ipsos ad eum mandata perferre* (Curt., 7, 8, 8), unde *ipsos* = *se*. Ultimele urme ale folosirii lui *ipse* cu sensul din latina clasică se întâlnesc în secolul al VII-lea.

Pe o parte a teritoriului romanic occidental *ipse* va fi folosit ca articol (în Gasconia, Sardinia și o parte din Catalonia)²³.

PRONUMELE PERSONAL ȘI REFLEXIV

Pronumele personal se caracterizează prin următoarele trăsături:
— deosebește categoria morfologică a persoanei (numai I-a și a II-a);
— nu diferențiază genurile;
— fiecare pronume e construit pe altă rădăcină;
— tema nominativului se opune de regulă temei de la celelalte cazuri (*ego-mei*, *mihi*; *nos-nostrum*, *nostrum*).

Toate aceste trăsături dovedesc vechimea foarte mare a pronumelor personale; ele păstrau caracteristici ale flexiunii pronominale din indo-europeana comună și întăreau exprimarea persoanei, cuprinsă deja în desinență. Cu rolul de unică marcă a persoanei se foloseau probabil numai în frazele nominale²⁴.

²¹ Ernout, *Morphologie*, p. 103.

²² Vezi, mai departe, capitolul „Pronumele personal”, p. 154.

²³ C. L. Meader, *The Latin pronouns is, hic, iste, ipse*, citat de Trager, *lucr. cit.*, p. 3—4.

²⁴ Vezi introducerea acestui capitol, p. 148.

Pronumele reflexiv se caracterizează prin următoarele trăsături :

— nu poate exprima opoziția de persoană (ca în greaca veche, de pildă) : formele existente se referă numai la persoana a III-a singular și plural. Pentru celelalte două, latina folosea pronumele personal, la cazurile oblice (întocmai ca româna) ;

— nu diferențiază genurile (ceea ce îl apropie, din punct de vedere formal, de pronumele personal) ;

— nu diferențiază singularul de plural ;

— așa cum e firesc, nu are formă de nominativ.

Față de indo-europeană, latina prezintă o serie de inovații :

— folosirea lui *suī* ca reflexiv de persoana a III-a e proprie latinei. În indo-europeana comună această formă se referea la persoana cea mai importantă din propoziție (de obicei subiectul), indiferent dacă era persoana I, a II-a sau a III-a și indiferent de număr ²⁵.

— genitivele *mei*, *tui*, *sui*, *nostrum*, *uestrum* sînt împrumutate de la posesivele *meus*, *tuus*, *suus*, *noster*, *uester*.

Cîteva observații privitoare la istoria formelor :

SINGULAR

Genitiv : în latina arhaică, pe tema **mī*, **tī* (forme atone de genitiv, la origine), prin adăugarea desinenței de genitiv *-s*, s-au format genitivele *mis*, *tis*. Ulterior, formele acestea au fost înlocuite cu genitivul pronumelor posesive (*meī*, *tuī*, *suī*).

Dativ : desinențele **-ghei*, respectiv **-bhei* se reduc la *-hī*, *-bī* (formele cu diftong apar în inscripțiile arhaice : *mihei*, *tibei*, *sibei*), apoi la *-hī*, *-bī*, ca efect al scurtării iambice. Căderea lui *h* intervocalic explică forma contrasă *mī*.

Acuzativ : formelor arhaice *med*, *ted*, *sed* (construite cu *-d*, particulă de întărire) ²⁶ li se substituie formele clasice fără *-d*.

Ablativ : desinența *-d* se întâlnește în inscripțiile arhaice (*med*, *ted*, *sed*), apoi cade din motive fonetice.

PLURAL

Genitiv : a) *nostrum* și *uestrum* sînt împrumutate de la pluralul pronumelor posesive (forme mai vechi nu sînt atestate). La autorii arhaici, formele acestea sînt concurate de *nostrorum*, *uostorum* (fem. *uostrarum*), în care vechiul **-om* e înlocuit cu desinența *ōrum* (*-ārum*) de la pronumele demonstrative și substantivele declinării I și a II-a (care o au tot de la pronumele demonstrative). Desinența aceasta părea mai firească, de vreme ce *noster*, ca și *uester*, se conformau declinării I și a II-a. Cu ajutorul ei, femininul putea fi deosebit de masculin și neutru.

²⁵ Ernout, *Morphologie*, p. 101.

²⁶ Cf. A. Meillet, în *MSL*, XXII, p. 52.

b) *nostrī* și *uestri* sînt genitivele singulare de la aceleași pronume posesive, la neutru. Din motive greu de întrevăzut, formele de sub a au început să fie folosite mai ales cu sens partitiv, iar cele de sub b ca genitiv obiectiv (*pars uestrum — meminī uestri*).

Pronumele personal e adesea întărit prin cuvinte enclitice sau particule : *quidem* ²⁷, *-te* (de exemplu : *tute, tete* etc.), *-met* (*egomet, tuīmet* etc.), *-pse* (*sepse*), *-pte* (*mihipte*). Tot cu rol de întărire, de reliefare a persoanei, e folosit și *ipse* (*se ipsum, egomet ipse*); cf. fenomenul analog discutat la paragraful „Pronumele demonstrativ” ²⁸. Un procedeu expresiv e repetiția (cf. acuzativul *sese*).

Între latina arhaică și latina clasică diferențele sînt în primul rînd de ordin fonetic (*mihei > mihi > mi, uobeis > vobis* etc.) și mai puțin de ordin morfologic (G. sg. *mīs, tīs* înlocuite cu *meī, tuī*).

Latina tîrzie prezintă cîteva schimbări interesante, care anunță transformările esențiale din perioada formării limbilor romanice.

Pot fi citate, printre altele, următoarele fapte :

— pronumele personale apar mai des decît în epocile precedente ²⁹. Cu timpul, folosirea pronumelui subiect devine aproape obligatorie ³⁰. Fenomenul se explică de obicei astfel : la unele timpuri, la singular, persoana I nu se mai putea deosebi exclusiv prin desinență de celelalte două, la alte timpuri era amenințată claritatea opoziției persoana a II-a — persoana a III-a. Toate acestea din pricina tendinței de a articula slab consoanele finale (*laudaba/m — laudaba/s — laudaba/t; regi/s — regi/t* etc.). În aceste condiții, folosirea pronumelui era necesară pentru a asigura claritatea comunicării — de aici, frecvența lui mai mare.

Creșterea, în texte, a frecvenței pronumelor personale poate fi însă interpretată și altfel. Exemplele arată o slăbire a valorii enfatice, slăbire care poate fi explicată prin vechimea procedului : limba are mereu nevoie de mijloace noi pentru a obține expresivitatea. (Unul din mijloacele noi, caracteristic pentru latina tîrzie, e aglomerarea de pronume și enclitice : *nobismet ipsis, ipsismet ipsis, metipse metipse, metipsimus* ³¹.) Valoarea enfatică slăbește mai întîi în propozițiile care exprimă porunci, întrebări în conversația obișnuită : *narra tu mihi, tu caue, ain tu ? audin tu ?* (frecvente la Plaut ³²). Frecvența sporită a pronumelui personal se explică mai bine prin această slăbire a valorii enfatice decît prin nevoia de a înlocui desinențele verbale, slab articulate. Pe de altă parte, nu trebuie pusă pe același plan căderea consoanelor finale în flexiunea nominală și în flexiunea verbală. Inscriptiile din epoca imperială opun unui număr masiv de exemple pentru nume numai cîteva atestări pentru verb ³³. Disproporția e prea mare pentru a fi rezultatul unei întîmplări ; de altfel, majoritatea limbilor

²⁷ Din contopirea lui *ego* cu *quidem* a rezultat adverbul *equidem* (Skutsch, în „Hermes”, XXXII, p. 94 și urm.), care la Plaut și Terențiu nu e folosit în marea majoritate a cazurilor în legătură cu un predicat la persoana I.

²⁸ Vezi mai sus p. 152.

²⁹ Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 160.

³⁰ Stolz-Schmalz, p. 469.

³¹ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 138. Formațiile acestea sînt importante pentru morfologia limbilor romanice : *metipsimus > it. medesimo, v. fr. medesme > fr. mod. même* etc.

³² Stolz-Schmalz, p. 469.

³³ S. Stati, *Lat. Dac. Scyth.*, p. 92.

romanice păstrează destul de bine sistemul de a opune persoanele prin desinențe.

Pronumele personal a devenit obligatoriu în acele limbi romanice care au pierdut în mare măsură posibilitatea de a diferenția persoanele prin desinență (de pildă, în franceză, unde adesea singularul are o formă unică pentru toate trei persoanele). Spaniola, italiana, româna folosesc pronumele de persoana I și a II-a cu o valoare emfatică destul de slabă ³⁴, adică probabil la fel cu latina târzie.

— formele de dativ, ablativ și acuzativ sînt uneori folosite una în locul celeilalte ³⁵. E o influență a declinării substantivelor în latina târzie.

Tendința aceasta n-a avut urmări grave. La pronume nu se ajunge la un „caz general”.

— *nos* este folosit în locul lui *ego*, și, începînd din secolul al III-lea e.n., *uos* pentru *tu* ³⁶. Sensul e emfatic. Fenomenul acesta va avea o consecință importantă; el stă la baza creării pronumelor de reverență — specie nouă de pronume personal — în limbile romanice.

— Apare pronumele personal de persoana a III-a: *ille* ajunge pe același plan cu *ego* și *tu*, judecînd, printre altele, după mărturia gramaticului Cledonius, din sec. al V-lea e.n. (în GLK, V 49, 32). Trecerea lui *ille* din categoria „demonstrativ” în categoria „personal” a fost rezultatul unei transformări lente și îndelungate. *Ille* ca pronume de persoana a III-a umple un gol important, dar creează o nouă asimetrie: la primele două persoane genul nu e marcat, la persoana a III-a (într-o parte a flexiunii) masculinul se deosebește de feminin și de neutru.

Pe o parte a teritoriului de limbă latină *ipse* cunoaște aceeași evoluție ca și *ille* (în Sardinia, *ipse* joacă rolul de pronume de persoana a III-a).

Pronumele personale din limbile romanice se deosebesc de formele latine prin aceea că:

— apar specii noi: pronumele de reverență, organizat diferit în fiecare limbă romanică;

— apar forme noi:

După modelul dativului *mī* s-au creat în latina târzie *tī*, *sī* care explică formele romanice. Seriei *mī*, *tī*, *sī* îi corespundea seria de acuzative *mē*, *tē*, *sē*. În sudul Italiei, în Dalmația și în Orient formele romanice presupun la acuzativ **mene*, **tene*, **sene* (-*ne* este la origine o particulă interogativă și exclamativă; cf. *Mene incepto desistere uictam*, Verg., *Aen.*, 1, 37)³⁷.

La plural, în Italia și Orient, locul lui *nos* și *uos* e luat de *noi*, respectiv *voi* (cu -*i* luat probabil de la flexiunea substantivelor).

Pentru explicarea formelor romanice la cazurile oblice e necesar să se atribuie latinei târzii tratamente diferite pentru pronumele accentuate și cele neaccentuate.

³⁴ Pentru a accentua asupra persoanei se folosesc în română pronumele *însuși*, adverbul *chiar* etc.

³⁵ Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 139. Cf. „*nobiscum non noscum*”. *Appendix Probi*, 220.

³⁶ Bourciez, *Éléments*, p. 252.

³⁷ *Ibid.*, p. 232. C. Poghirc (în SCL, XIII (1962), fasc. 4) îl explică pe -*ne* prin substratul trac.

PRONUMELE POSESIV

Această denumire tradițională nu e justificată de fapte, căci așa-numitul pronume posesiv e folosit în latină aproape exclusiv ca adjectiv ³⁸.

În mod paralel cu pronumele personale, posesivele au forme diferite pentru persoana I și a II-a singular și plural (*meus, tuus, noster, uester*); paralelismul continuă la persoana a III-a, unde nu există decât reflexivul (*suus* este un „posesiv reflexiv”).

Toate posesivele diferențiază foarte net genurile și cazurile; posesivul reflexiv, spre deosebire de posesivele personale, nu distinge persoana a III-a singular de persoana a III-a plural.

Pronumele posesive pot fi întărite cu particula *-pte* (*meāpte, suāpte*), ca și pronumele personale ³⁹.

Toate posesivele se declină ca un adjectiv în *-us, -a, -um* (*-er, -ra, -rum*): *meus* ca *idoneus*, *tuus* și *suus* ca *uacuus*, iar *noster* și *uester* ca *niger*. Observații sînt de adăugat numai în legătură cu următoarele forme:

1. Pers. II pl. *uester* apare în epoca arhaică cu vocalismul *o*; *uoster* din latina tîrzie e sau continuarea, în limba populară, a formei vechi, sau rezultatul analogiei cu *noster*. (Tot analogia explică și formele **teus, *seus*, presupuse de comparația limbilor romanice.)

2. Genitivul plural prezintă adesea în limba arhaică desinența *-um*: *meum, tuom, nostrum, uostrum*. Desinența *-ōrum / -ārum* e desigur mai nouă.

În privința sensului și a întrebuințării, singura formă care pune probleme este posesivul reflexiv.

Pentru perioada clasică se dă de obicei ca regulă ⁴⁰ folosirea lui *suus* ca reflexiv direct (*suus* trimite la subiectul gramatical sau logic din propoziția în care apare) și ca reflexiv indirect (*suus*, într-o propoziție secundară, trimite la subiectul gramatical sau logic din regentă, cînd subordonata e strîns legată de regentă, exprimînd gîndul subiectului acesteia din urmă).

Faptele arată că la origine *suus* — ca și corespondentul său grecesc — se putea referi și la un complement al propoziției în care apare (*suus* în loc de *is*): *si quidem hanc uendidero pretio suo* (Plaut, *Persa*, 579). Limba populară, în nici una din epocile limbii latine, nu făcea deosebiri amintite în paragraful precedent ⁴¹. Chiar în stilul înalt din perioada clasică *suus* se putea raporta la altă parte de propoziție decât subiectul (*Hannibalem sui ciues e ciuitate eiecerunt*, Cic., *Sest.*, 142). În alte pasaje, numai un context larg putea evita echivocul. De exemplu: *Caesar milites cohortatus, ut suae pristinae uirtutis memoriam retinerent* (Caes., *Gall.*, 2, 21, 2). Subordonata e strîns legată de regentă, exprimînd o idee a subiectului acesteia, deci *suae* putea fi înțeles și ca referindu-se la *Caesar*.

³⁸ Ernout, *Morphologie*, nu-l trece printre pronume (p. 79), ci îl tratează sub titlul „adjective posesive” (p. 103 și urm.).

³⁹ Cf. *mihpte* citat mai sus, p. 154.

⁴⁰ Citată de Teodor A. Naum, *Observațiuni despre pronumele posesiv latin și român*, Cluj, 1938, p. 4—5 (în „Anuarul Institutului de studii clasice”, III (1941), p. 125—128), care, pe baza unui material bogat, îi dovedește netemeinicia.

⁴¹ Kühner-Stegmann, II, 1, p. 600 și 607.

Se întâlnește, tot la autorii clasici, și fenomenul invers : folosirea lui *is* pentru *suus*.

Încălcarea regulilor stabilite de gramatici pentru limba clasică apare foarte frecvent în latina târzie ⁴². Încercarea de a descoperi nuanțe de sens care să justifice totdeauna această încălcare este sortită eșecului. Este însă adesea evident că *suus* și *eius* alternează pentru a evita monotonia, repetițiile ; astfel, în traducerea latină a Bibliei, apar la scurt interval propozițiile : *Ascendit autem uir eius Elcana* și *Et ait ei Elcana, uir suus* (I Reg., 1, 21 și 23) ⁴³.

Se citează ca o caracteristică a latinei vulgare evitarea lui *suus* când se referă la un substantiv la plural ; ca dovadă se aduce și mărturia limbilor romanice (fr. *leur*, it. *loro*) ⁴⁴.

În latina epocii imperiale și în unele formule juridice împietrite, *suus* se referă și la pers. I și II, cf. *quisque suos patimur manes* (Verg., *Aen.*, 6, 743).

Suus e concurat în latina târzie nu numai de *eius*, dar și de *proprius*. În epoca clasică, *proprius* accentuează ideea exprimată de pronume (*calamitatem . . . propriam suam*. Caes., *Ciu.*, 3, 20, 3), pentru ca la unii autori să ia cu totul locul pronumelui (Amm., Ps. Rufin., *Vitae patr.*).

În sfârșit, în inscripțiile din epoca imperială, pronumele posesive, la toate persoanele, inclusiv posesivul reflexiv, se întâlnesc cu valoare de pronume personal : *uiuo meo*, *uiuo suo* în loc de *me uiuo*, *se uiuo*. Fenomenul trebuie pus în legătură cu greșelile de folosire a ablativului absolut, construcție nepopulară în această epocă.

PRONUMELE RELATIV ȘI INTEROGATIV

La origine, cele două pronume sînt construite pe două teme diferite :

- relativul *qui* reprezintă o temă în -o/e- : *k^uo- ;
- interogativul *quis* (*qui*) se bazează pe o veche temă în -i- : *k^ui-.

Aceste două teme, la început distincte, s-au confundat în parte și și-au împrumutat reciproc particularitățile flexiunii ⁴⁵.

SINGULAR

Pentru a forma nominativul pronumelui relativ, la tema *quo- / *qua- se adaugă particula demonstrativă -i (pentru masculin *quo- + -i > *quoi > *quei*, arhaic, > *qui*, pentru feminin *qua- + -i > *quai > *quae*), iar la neutru -d (*quod*), desinență specifică pentru neutrul pronumelor.

⁴² Stolz-Schmalz, p. 473. Pentru latina orientală, exemplele sînt adunate de Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 163.

⁴³ T. Naum, *lucr. cit.*, p. 13.

⁴⁴ Ideea nu pare să fie confirmată de limba română veche. Vezi Al. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea—al XVI-lea*, București, 1956, p. 141.

⁴⁵ Ernout, *Morphologie*, p. 84.

La pronumele interogative, nominativul adaugă desinența -s pentru masculin și feminin (*quis*), respectiv -d pentru neutru (*quid*). Aceasta a fost situația primitivă, de la care găsim abateri încă din latina preclasică. Într-adevăr, întâlnim *qui* în loc de *quis* masculin, *quae* în loc de *quis* feminin și, mai rar, *quod* pentru *quid*. Inovația de la feminin și neutru poate fi ușor explicată prin analogie cu pronumele relativ (cu care interogativul avea numeroase forme comune). Pentru masculin s-a invocat și fonetica sintactică: *qui* ia locul lui *quis* mai ales când cuvântul următor începe cu -s ⁴⁶; de asemenea *quis uocat* > *qui uocat*, așa cum **disuello* > *diuello* ⁴⁷. S-a căutat și o justificare gramaticală a perechii *quis-qui* (masculin), dar fără rezultate satisfăcătoare: unii au fost tentați să creadă că *quis* era folosit cu rol de substantiv (ca în *quis uenit?*), iar *qui* ca adjectiv (ca în *qui deus*); alții îl consideră pe *quis* caracteristic pentru întrebările directe, iar pe *qui* — pentru întrebările indirecte ⁴⁸.

Rămîne clar faptul că forma *qui* se folosește în toate epocile limbii latine paralel cu *quis*, față de care e mai populară (în stilul înalt e evitată și învinge în limbile romanice).

E probabil veche forma de feminin *quă* cu valoare de interogativ nedefinit: *si quă tui Corydonis habet te cura, uenito* (Verg., *Ecl.*, 7, 40).

PLURAL

La nominativ, în epoca clasică și mai târziu se folosește ca interogativ și relativ numai *qui* (m.) *quae* (f.) ⁴⁹. Limba veche mai păstra urme ale situației primitive, când relativul și interogativul aveau nominative diferite: **quoi*, respectiv *quēs* (*quei* și *ques* în *S. C. Bacch.*; Pacuvius: *ques sunt isti ignoti?*), formate de la cele două teme.

La neutru, *quae* < **qua-* + *i*, alături de care există interogativul nedefinit *quă*. Vechea formă de interogativ de la tema în *i* s-a păstrat cu valoare de conjuncție (*quia*).

De flexiunea pronumelor reflexiv și interogativ se leagă din punct de vedere formal aceea a compuselor lui *quis* cu sens interogativ și nedefinit. Unele sînt formate prin reduplicare (*quisquis*), altele prin adăugarea unei particule (*ecquis*; *quidam*, *quisnam*, *quispiam*, *quisque*, *unusquisque*), a unei forme verbale *quiuis*, *quiuiscumque*, *quilibet*) sau a unei teme pronominale (*aliquis*) ⁵⁰. La neutru, aceste pronume opun forma în -*quid* (cu sens de substantiv) formei în -*quod* (cu sens de adjectiv).

⁴⁶ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 87, care se bazează pe o statistică la autorii cei mai buni, clasici și imperiali. Explicația e combătută de Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 164, pe baza atestărilor din provinciile dunărene.

⁴⁷ Ernout, *Morphologie*, p. 86.

⁴⁸ Părerile sînt prezentate și combătute de Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 79—80.

⁴⁹ Femininul *quas* e considerat dialectal (Ernout, *Morphologie*, p. 88) și trebuie pus în legătură cu pluralul nominativ în -as de la declinarea I.

⁵⁰ *Aliquis* e înlocuit, în funcție de cuvântul precedent, prin *quis* (de exemplu, *ne quis*, în loc de **ne aliquis*).

PRONUMELE NEHOTĂRÎT

În privința sensului, în acest capitol își au locul și compuşii lui *quis*, pe care, din motive formale și pentru a respecta clasificarea tradițională, i-am discutat împreună cu pronumele relativ și interogativ.

La aceasta se adaugă o serie de pronume, utilizate și ca adjective, care se caracterizează din punct de vedere formal prin genitivul în *-ius* și dativul în *-i* (ceea ce le apropie de demonstrative):

alter, -a, -um; *uter*, -tra, -trum (împreună cu *neuter*; *uterque*; *alteruter*; *uteruis*; *uterlibet*); *unus*, -a, -um (discutat la capitolul „Numeral”); *ullus*, -a, -um (și *nullus*); *solus*, -a, -um; *totus*, -a, -um⁵¹; *alius*, -a, -um (cu dubletul arhaic *alis*, *alid*).

Limba populară a avut tendința să înlocuiască genitivul și dativul în *-ius* și *-i* cu forme analoge din flexiunea adjectivelor de clasa I cu trei terminații (de care se apropie prin majoritatea formelor). Astfel găsim dat. *alterae*, *ullae*, *toto*, *alio* etc.

O altă caracteristică a limbii populare, foarte accentuată la sfârșitul latinității, e îmbinarea pleonastică de pronume nehotărîte: *sine ulla aliqua observatione* (Arnob., 1, 43), *quis unus ullus ab inferis... remeavit* (CIL, XI, 6080); *nullum autem ullum gigni animal Aristoteles dicit, quod...* (Gell., 6, 6, 2)⁵². Combinații noi stau la baza unor forme romanice⁵³, de felul lui **alicunus* (<*alique unus*), **quiscunus* (<*quisque unus*).

Concurența dintre diversele pronume nehotărîte mai mult sau mai puțin sinonime are următoarele aspecte în latina târzie:

- *alius* este treptat înlocuit cu *alter*, care capătă sensul „altul”;
- *quidam* e înlocuit de *certus* (chiar la Cicero se întâlnește *insolentia certorum hominum*, în *Marcell.*, 16);
- *totus* s-a confundat de timpuriu cu *omnis*, pe care îl concurează cu succes.

CONCLUZII

1. În tot cursul istoriei limbii latine, pronumele constituie o categorie neomogenă, din punct de vedere morfologic (flexiune neunitară, supletivism) și sintactic (pronumele funcționează și ca substantiv și ca adjectiv). Situația se menține în limbile romanice, cu deosebirea că, izolat, se creează forme deosebite pentru pronumele-substantiv și pronumele-adjectiv (cf. fr. *mon* — *le mien*, rom. *meu* — *al meu*; cf. de asemenea *acest om* sau *omul acesta*, dar numai *acesta* ca substantiv).

2. Flexiunea pronumelor se apropie tot mai mult de aceea a substantivelor și adjectivelor. E deosebit de puternică atracția pe care o exercită adjectivele de clasa I cu trei terminații, legate de primele două declinări, noi și productive.

⁵¹ *Solus* și *totus* sînt mai degrabă adjective, totuși din pricina flexiunii, clasificarea tradițională le pune alături de *unus*.

⁵² Pentru latina arhaică sînt caracteristice îmbinările pleonastice *nemo quisquam*, *nemo quidquam*. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 191.

⁵³ Bourciez, *Éléments*, p. 237.

3. Sistemul pronumelui posesiv se completează prin aceea că *suus* își pierde valoarea de reflexiv; se creează astfel opoziția de persoană *meus — tuus — suus*. Se completează și sistemul pronumelui personal, cu persoana a III-a. Opoziția formală dintre pronumele relativ și cel interogativ era limitată, încă din latina arhaică, la câteva cazuri; în latina populară și târzie se ajunge la o omonimie aproape completă. Sistemul demonstrativelor se reorganizează după alt principiu: de la pronume care diferențiază persoana (I, II și III), demonstrativele ajung să se opună, în latina târzie, numai prin faptul că arată depărtarea sau apropierea.

4. În tot cursul istoriei limbii latine are loc o neîncetată concurență în cadrul unor specii de pronume, între diversele forme moștenite sau create (afirmația e valabilă pentru demonstrative și nehotărâte).

5. Majoritatea pronumelor latine, așa cum le găsim în cele mai vechi documente, sînt inovații care au la baza lor material indo-european (rădăcină, afixe, desinențe). Crearea de noi pronume se poate urmări pînă la dezmembrarea unității latine și tendința de permanentă reînnoire continuă în limbile romanice.

6. Latina târzie se caracterizează prin frecventa folosire a unor combinații (uneori pleonastice) de pronume care se sudează⁵⁴; astfel de combinații (de două, trei sau chiar patru elemente) se explică pe de o parte prin tocirea sensului unor pronume (adică prin nevoia de expresivitate), pe de altă parte prin tendința generală a acestei perioade, de a mări corpul fonetic al cuvintelor.

7. Evoluția sensului unor pronume deschide drumul pentru apariția unor categorii noi: pronumele de reverență, articolul (de diverse tipuri).

NUMERALUL

Limba latină avea forme deosebite pentru numeralele cardinal, ordinal, distributiv și multiplicativ. Dintre acestea mai folosite erau primele două.

Numeralul cardinal. Latina a moștenit din indo-europeană sistemul de numărătoare decimal, precum și numeralele pînă la zece.

Unus, -a, -um (i.-e. **oino-*, cf. gr. *οἷνῃ*, got. *ains*). Pe una din inscripțiile Scipionilor (din 258 î.e.n.) se găsește forma de acuz. *oino(m)*, în Lex Agr. (111 î.e.n.) *oina*. *Unus* are declinare pronominală: gen. -*ius*, dat. -*i*. La plural e folosit pe lîngă substantive *pluralia tantum*.

În limba vorbită se creează, sub influența declinării nominale, genitivele și dativale *uni, unae, uno* mai frecvente în perioada târzie. A fost folosit și ca pronume nehotărît și ca articol. Limbile romanice au păstrat opoziția de formă între masculin și feminin: fr. *un — une*, it. *uno — una*, port. *um — uma*, rom. *un — o*.

Duo — duae — duo (gr. *δύω, δύο*) a avut la origine forme de dual păstrate numai la nominativ masculin și neutru. În rest sînt forme

⁵⁴ Sudura nu e totdeauna redată grafic.

de plural, ca și în umbriană și gotică. La poeții din epoca arhaică cantitatea lui *o* final variază; la clasici e *ō*, iar în epoca imperială e *ō*.

Duo are flexiune mixtă: la nominativ, genitiv și acuzativ după declinările I și a II-a, iar la dativ și ablativ după declinarea a III-a. De timpuriu, latina tinde să introducă formele flexiunii nominale. Din epoca arhaică pe inscripții și la autori, alături de formele *duorum*, *duarum* se găsește forma de gen. *duum*: *duum nostrum patres* (Naevius), *duum nummum* (Plaut), *duum generum* (Varro), *duum uirum* (Cicero)¹, care nu se mai întâlnește în epoca clasică.

Acuzativul *duo* (de dual) e frecvent la poeții arhaici, la Varro și Cicero și la poeții epocii clasice. El este însă concurat de *duos*, *duas*, pe care le întâlnim la Terențiu și Afranius, pe inscripțiile din epoca republicană, în poezia dactilică după Ovidiu și în proza târzie².

În epoca imperială se găsește și forma de nominativ-acuzativ neutru *dua* (analogică cu *tria*), condamnată de Quintilian (*Inst.*, 1, 5, 15), dar care pare să fi fost de uz curent³: *dua corpora* (Dalmatia), *dua paria* (Dacia)⁴. În perioada imperială, sub influența cardinalelor neflexibile, adesea *duo* se fixează în această formă: *triginta duo libras argenti* (Pliniu cel Bătrîn), *amphorarum duo milium* (Labeo, Scaevola), *duo uerbis* (Novius), *annis duo* (pe inscripții).

Fenomenul nu s-a generalizat. Limbile romanice atestă modificarea flexiunii lui *duo* după modelul adjectivelor: masc. *dui*, *duos*, fem. *duae*, *duas*, neutru *dua*. Forma *dui*⁵, mai frecventă din sec. III e.n., explică formele din română *doi*, ital. *dui* și v. fr. *dui*.

O evoluție asemănătoare cu cea a lui *duo* a avut *ambo* (gr. ἀμφω). Aici vocala lungă s-a păstrat mai mult timp (e atestată și la Ovidiu) poate pentru că prima silabă e lungă; forme cu *ō* se găsesc din sec. I e.n. (Valerius Flaccus, Statius). Acuzativul *ambō* se întâlnește la autorii arhaici și e păstrat până la Titus Livius (27, 27, 7). Forme ca *ambos*, *ambis*, atestate de timpuriu la autori care au o limbă apropiată de cea vorbită (Plaut, Afranius) și în inscripții, arată influența flexiunii nominale. În latina târzie se ajunge la formele *ambi*, *ambae*, *amba*⁶. Limbile romanice cunosc și o formă compusă: it. *ambidue*, *ambedue*, v. span. *amosdos* *amasduas* presupun pe **ambidui*, **ambaeduae*, în timp ce rom. *amîndoi*, *amîndouă*, it. dial. *amenduo*, eng. *amenduos* au probabil la bază o formă latină **amendui*, **amenduae*.

Tres, *tria* (gr. τρεῖς, τρία). *Tres* se declină în latină după modelul temelor în *-i*. Acuzativul *tris*, atestat de la Plaut până la Tacit, e înlocuit cu *tres* ca și la substantive. În latina târzie *tres* devine indeclinabil (pe inscripții *uixit annis tres*, *uixit annis uiginti tres*). În limba română *trei* are *-i* probabil sub influența pluralului nominal și pronominal și a lui *doi*⁷.

¹ În cazurile atestate *duum* însoțește un substantiv sau pronume cu genitivul plural în *-um*.

² Sommer, *Handbuch*, p. 465.

³ *Ibid.*, p. 464.

⁴ Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 138.

⁵ *Dui* apare foarte rar în latină, numai în jocuri pentru rimă. Cf. glosa lui Porphyrius (*uni dui*) la Horațiu, *Sat.*, 2, 3, 248. Citat de Sommer, *Handbuch*, p. 465.

⁶ Meyer-Lübke, *Grammaire*, I, p. 98–99.

⁷ Cf. W. Meyer-Lübke, *lucr. cit.*, p. 88 și Densusianu, *ILR*, II, p. 134.

Spre deosebire de majoritatea limbilor indo-europene, în latină *quattuor* e neflexibil. Formele vulgare din inscripții și texte (*quattor*, *quattro*, *quattur*) explică formele romanice (fr. *quatre*, it. *quattro*, rom. *patru*). Forme vulgare însoțesc regulat și formele literare ale celorlalte numerale: *quinque*, dar și *cinque* (rom. *cinci*, span., port. *cinco*, fr. *cinq*); forma românească *șase* din *sex* are -e analogic după *șapte*⁸. *Septem* dar și *septe*, *sette* (rom. *șapte*, sard. *septe*, it. *sette*). *Octo* este o veche formă de dual; o final scurt e atestat prima dată la Manilius. Forme vulgare *hocto*, *otto*⁹. *Nouem*, *decem* au în limba vorbită formele *noue*, *dece*.

Numeralele de la 11 la 17 sînt cuvinte compuse cu -*decim*: *undecim*, *duodecim*, *tredecim*, *quattuordecim*, *quindecim*, *sedecim*, *septemdecim*, care coexistă cu formele vulgare *undece*, *duodece* și *dodece*, *dodeci*, *tredece*, **quattordece*, *quattuordecim*, *quindece*, *quindecim*, *sedece*.

În inscripții și manuscrise se găsesc și îmbinări mai libere: „*Nos quindecim*” et „*decem et quinque*”. *Liuius tamen frequenter etiam sine coniunctione „septem decem” et „decem septem”*¹⁰.

Sînt atestate forme ca *decem et una*, *decem duae*, *decem et tres* (pe inscripții) *decem duo* (Frontinus) *tres et decem* (Cicero), *decem quattuor* (Titus Livius), *decem et quinque* (pe inscripții), *septem et decem* (Plaut) etc.¹¹

După unii autori, formele din latina literară *duodeviginti* și *undeviginti* par să fi înlocuit forme mai vechi *octodecim*, *nouendecim*¹². Această ipoteză nu este însă convingătoare. Mai curînd se poate presupune că formele de tipul *duodeviginti*, *undeviginti* etc. sînt mai vechi, reprezentînd urme ale unui sistem vicesimal (și extinse și la celelalte zeci) sau provenind din perioada cînd numele zecilor erau substantive care denumeau o colectivitate într-un număr determinat. În limba vorbită ele au fost înlocuite de formații analoge tipului *sedecim*, *septemdecim* și au pătruns și în limba literară sub forma compuşilor prin juxtapunere sau a formelor cu conjuncție: *octodecim* (Titus Livius), *decem octo* (Titus Livius), *octo et decem* (Pliniu cel Tânăr), *decem et octo* (Caesar, Hirtius, Titus Livius, Palladius); *decem nouem* (Caesar, Tacit), *decem et nouem* (Caesar, Titus Livius, Palladius), *decem ac noue* (Palladius)¹³. Aceste formații sînt preferate în limba vorbită și singurele transmise limbilor romanice.

Zecile sînt cuvinte compuse în care al doilea termen este un substantiv neutru, denumind decada.

Viginti este la origine un nominativ-acuzativ dual (păstrat în arom. *ṽĩĩṣĩṭ*). Forme vulgare *uinti*, *uenti*: it. *venti*, fr. *vingt*.

De la 30 la 90 zecile se formează cu -*gintā* (vocala finală se scurtează de timpuriu).

Trigintā, vulgar *trienta*, *trenta*, *triinta*, *trinta*: it. *trenta*, fr. *trente*, sard., port. *trinta*, sp. *treinta*.

Quadragintā, vulgar *quaranginta*, *quadrainta*, *quarranta*: it. *quaranta*, fr. *quarante*.

⁸ Rosetti, ILR, I, p. 123.

⁹ M. Ihm, *Vulgärformen lateinischer Zahlwörter auf Inschriften*, in ALL, VII (1892), p. 65—68.

¹⁰ Prisc., *Gramm.*, 18, 172, p. 286 (Keil).

¹¹ Grandgent, *Introducere*, p. 184.

¹² Ernout, *Morphologie*, p. 172.

¹³ Svennung, *Palladius*, p. 291.

Quinquagintā, vulgar *quinguacinta*, *cinquaginta*, *cinquanta* : fr. *cinquante*.

Sexagintā, vulgar *sexagenta*, *sexanta*, fr. *soixante*.

Septuāgintā conține un *u* pentru care nu s-au adus pînă în prezent explicații satisfăcătoare ¹⁴.

Octogintā, vulg. *octaginta*, *octogita*, *octogenta* ¹⁵.

Nonaginta e din tema ordinalului.

Legătura zecilor cu unitățile se face prin parataxă (*uiginti unus*, *triginta quattuor* etc.); formele cu conjuncție sînt mai rare. Ele se întîlnesc la Plaut, Cicero, Titus Livius ¹⁶.

Centum e un substantiv neutru, invariabil.

Numele sutelor sînt în latina arhaică substantive compuse neutre : *ducentum*, *sescentum*; ele se mai păstrează astfel la Lucilius, deși, încă de la Plaut ¹⁷, au forma unor adjective la plural : *ducenti*, -ae, -a, *trecenti*, -ae, -a etc. Legătura între sute și zeci sau unități se face prin juxtapunere sau cu o conjuncție (*et*, *atque*, *ac*). Sutele stau pe primul loc, ordinea inversă e mai rară : *sex et trecenti* (Titus Livius), *quattuor et quingenti* (Curtius) *uiginti trecentisque* (Suetoniu) ¹⁸. Cînd numele sutelor se referă la o sumă de bani sau indică cantitatea, ele pot avea forma de substantiv neutru : *mille quingentum aeris* (Aulus Gellius).

Mille este substantiv neutru, temă în *i*; are forme flexionare numai la plural (*milia*, *milium*, *milibus*); la singular apare, rar, ablativul *milli* (la Lucilius, citat de Aulus Gellius). În perioada arhaică, *mille* se construia cu genitivul : *mille drachumarum* (Plaut); această construcție o mai întîlnim la Cicero (*hominum mille*, *mille nummum*) și la Titus Livius (*octo milia hominum*). Dar de timpuriu se introduce construcția *mille homines* după *centum homines* și celelalte sute ¹⁹.

Mille nu s-a păstrat cu ambele forme nicăieri. În v. fr. mai întîlnim sg. *mil*, pl. *mille*. În română *milia* a devenit sing. *mie*, care și-a format un plural nou.

Numeralul ordinal. În indo-europeană, numerele ordinale se formează de la cardinale, cu sufixe (*-mo-, *-to-) care au dobîndit ulterior și sens de superlativ ²⁰.

Primus e chiar un superlativ : **pris-mos*; *secundus* are formă de adjectiv verbal **sequondos*, iar *tertius* rezultă din **tritio-s*. Ordinalele de la 4 la 6 se formează cu sufixul *-to- : *quartus* (cu o formă diferită de a cardinalului); *quintus* reprezintă forma simplificată (cf. *Quinctius*) ca și *sestus*, care apare frecvent astfel în locul formei *sextus* (cf. *Sestius*). Ordinalele de la 7 la 10 se formează cu sufixul -o- : *septimus*, *octauus*, *nonus* (din **nouen-os*) cf. *nōnae*.

¹⁴ Cf. Stolz-Schmalz, p. 293; Sommer, *Handbuch*, p. 467; Ernout, *Morphologie*, p. 173; Kühner-Stegmann, p. 636; S. Pieri, *Appunti di morfologia latina*, „Rivista di filologia”, 1907, p. 310.

¹⁵ M. Ihm, *lucr. cit.*, p. 69—70.

¹⁶ Kühner-Stegmann, p. 640.

¹⁷ Stolz-Schmalz, p. 293.

¹⁸ Kühner-Stegmann, p. 641.

¹⁹ Ernout-Thomas, p. 139.

²⁰ Kühner-Stegmann, p. 641; Sommer, *Handbuch*, p. 471, consideră că sensul de superlativ e mai vechi. Părerea opusă o găsim la Benveniste, *Noms d'agent*, p. 144, 161—162.

Zecile, sutele și miile se formează cu sufixul compus *-esimus* (în perioada arhaică și *-ensimus*), care conține sufixe de superlativ.

Legătura zecilor cu unitățile se face prin juxtapunere sau prin conjuncție. Și la numerele ordinale apar în mod frecvent forme ca : *octauus decimus*, *nonus decimus*, *quingagesimum octauum*, *sexagesimum ac nonum* etc., mai ales la scriitorii din perioada imperială.

Numeralul ordinal a fost folosit pentru indicarea anilor (*anno uicesimo septimo*), a orei (*hora tertia*), a cărților care compun o operă (*liber sextus*), precum și pe lângă nume de regi (*Antiochus tertius*). Alături de cardinal, el apare în mod frecvent pentru a exprima durata (*uicesimum annum iam regnat*) ²¹.

În perioada târzie, începând cu secolul al V-lea, ordinalele încep să fie mai puțin folosite. Cu excepția răsăritului, unde este continuat numai *tertius*, numerele de la 1 la 5 s-au păstrat; celelalte s-au menținut doar în Italia de sud. În nordul Italiei, în provensală și în catalană s-a folosit, pentru exprimarea ordinalelor, sufixul de distributiv (*septenus*, *nouenus*) ²².

Numeralul distributiv. Ca și ordinalul, are formă adjectivală. *Singulus* are sufix de diminutiv și e folosit mai ales la plural. În perioada preclasică și postclasică apare și la singular. Sufixul caracteristic distributivelor este **-no* : *bini*, *terni* (*trini*) ²³ *quaterni* (și *quadrini* după *bini*, *trini*; *et sicut est... a tribus trini*, *a quattuor quadrini* Varro, *Ling.*, 8, 55) *quini*, *seni*; *septeni*, *octoni*, *noueni* sunt formate de la cardinale, iar *deni* e analogic cu *seni* ²⁴. Toate au numai formă de plural și însoțesc substantive la plural. Formele de singular se întâlnesc rar, numai la poeți, uneori cu sens distributiv ²⁵; de cele mai multe ori au sens multiplicativ, uneori înlocuiesc cardinalul ²⁶, mai ales însoțind substantive *pluralia tantum*.

De la forme ca *seni*, *deni* s-a desprins un sufix *-eni*, cu care se formează zecile și sutele : *uiceni*, *triceni*, *centeni*, *ducenti* etc.; pentru sute se întâlnesc, rar, și formele lungi *ducenteni*, *trecenteni*. În perioada târzie se creează și *milleni* (exemple la Gaius, Hieronim, Boethius și în inscripții târzii); în mod obișnuit se folosea *milia* și un indicativ distributiv : *milia deinde talentum per duodecim annos* (Liv., 37, 45, 4) : *milibus peditum et centenis equitibus in singulas (legiones) adiectis* (Liv., 22, 36, 3).

Numeralul distributiv a fost puțin folosit în limba latină. De cele mai multe ori, el indica repartitia pe persoană sau pe obiect : *saepe tribus lectis uideas cenare quaternos* (Hor., *Sat.*, 1, 4, 86) sau, mai rar, o situație care se repetă : *ita dies circiter quindecim iter fecerunt uti inter nouissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset* (Caes., *Gall.*, 1, 15, 5).

Fără valoare distributivă, e folosit uneori în locul cardinalului, mai ales însoțind substantive *pluralia tantum* (*bina castra*); adesea e preferat de poeții dactilici din motive metrice : *bis seni* în loc de *duodecim* (Vergiliu).

²¹ Einout-Thomas, p. 175.

²² Grandgent, *Introducere*, p. 185.

²³ În timp ce *terni* are valoare distributivă, *trini* are sensul numeralului cardinal pe lângă substantive *pluralia tantum*.

²⁴ Einout, *Morphologie*, p. 177. La Boethius se găsește și *deceni* cf. E. Kieckers, *Latijnische historische Grammatik*, München, 1931, vol. II, p. 115.

²⁵ Kühner-Stegmann, p. 644.

²⁶ *Centum cui brachia dicunt | centenasque manus, quinquaginta oribus ignem* (Verg., *Aen.*, X, 556).

Pornind de la asemenea situații, el se extinde în poezie și chiar în proză, în timp ce în limba vorbită pierde teren ²⁷.

Numeralele distributive nu s-au păstrat în limbile romanice. Încă în latina târzie se folosește în locul lor construcții analitice sau perifraze, repetiția cuvântului însoțit uneori de prepoziția *cata* (gr. κατά): *uno et uno benedicit: unus et unus toti, acclinantes se* (Peregr. Aeth.) ²⁸; *unum super unum; plica unum cata unum petalum* (Compositiones Lucenses, 23) ²⁹; *cata singulos hymnos uel antiphonas orationes dicunt* (Peregr. Aeth., 24, 1) ³⁰.

Construcția cu *cata* s-a păstrat cu valoare distributivă numai în limba română; în limbile romanice de apus a servit la formarea pronumelor nehotărâte (v. fr. *cheün*, span., port. *cada uno* it. *cata uno*).

Numeralul multiplicativ are formă adverbială: *semel, bis, ter, quater*. De la 5 înainte se formează cu sufixul *-ie(n)s*, același sufix ca în *totiens, quotiens* ³¹. Grafia *-iens* la multiplicative e arhaică. Și la numeralul multiplicativ își face loc în perioada târzie construcții analitice cu *uice, uicibus: reuertere septem uicibus, in septima autem uice ecce nubecula* Vulg., III, Reg., 18, 44.

Adjectivele multiplicative se formează cu sufixul *-plex: simplex, duplex, triplex*.

Numeralele proporționale se formează cu *-plus: simplus, duplus, triplus, quadruplus*.

La scriitorii din epoca imperială numeralele multiplicative apar mai puțin frecvent. Uneori, în locul multiplicativului se folosește forme ale distributivului la singular: *qui perunctus est despuat ad suam dexteram terna* (Plin., Nat., 24, 172); *in Byzacio Africae illum quinquagena fruge fertilem campum... uidimus* (Plin., Nat., 17, 41). Alteori, multiplicativul e redat cu ajutorul numeralului ordinal: *cum centesima fruge agricolis faenus reddente terra* (Plin., Nat., 5, 24; cf. și 12, 9; 36, 102; 10, 172) ³².

Din epoca republicană se întâlnesc texte în care numeralul distributiv este substituit de cardinal, mai ales când în frază există un indicativ distributiv: *decem delegerat in unaquaque ciuitate* (Nep., Lys., 6, 1, 5); *Singulis censoribus denarii trecenti imperati sunt* (Cic., Verr., 2, 137); *de maribus ac feminis idem fere discrimen, ut alii ad denas capras singulos parent hircos; alii etiam ad quindecim... nonnulli etiam... ad uiginti* (Varro, Rust., 2, 3, 10); *nec... excedas modum sex cyathorum in singulas auis* (Colum., 8, 11, 6); *tribus uini guttis aut quinis* (Cels., 4, 18, 4). Cardinalul cu sens distributiv pare să fi fost frecvent în limba vorbită. Îl găsim adesea în textele Vulgatei ³³: *duae bases sub una tabula ponebantur* (*unus = singuli*), Leu., 24, *offerebat... tribus uicibus per annos singulos holocausta*,

²⁷ Ernout-Thomas, p. 176.

²⁸ Citat de Bourciez, *Éléments*, p. 238. În glosele din Reichenau (sec. IX) se găsește: *binas, duas et duas*.

²⁹ J. Svennung, *Compositiones Lucenses*, Uppsala, Leipzig, 1941, p. 151.

³⁰ Stolz-Schmalz, p. 522; M. Bréal, MSL, VIII (1892), p. 51.

³¹ Asupra originii sufixului vezi articolele J. M. Stowasser, *Zahladverbia auf -iens*, ALL, V (1890), p. 136, și R. Thurneysen, *Zu den Zahladverbien auf -iens*, *ibid.*, p. 575—576.

³² Alf Önnarfors, *Pliniana. In Plinii Maioris Naturalem Historiam. Studia grammatica, semantica, critica*. Uppsala, 1956, p. 130.

³³ Id., *ibid.*, p. 148.

III, *Reg.*, 9, 25. El se găsește la autorii târzii. Totuși formele de distributiv se mențin în limba literară pînă în secolul al VI-lea e.n.: *si quis uxorem alienam tulerit uiuo marito, ducenos solidos multetur* (Lex Ribuară 39,1). În *Compositiones Lucenses* (sec. IX) rămîne numai *singuli* (păstrat cu valoare distributivă în regiunile iberice)³⁴.

Așadar, evoluția numeralului în limba latină se caracterizează prin:

1. Pierderea trăsăturilor morfologice specifice, apropierea de flexiunea nominală și simplificarea treptată a flexiunii.

2. Reducerea formelor specifice diferitelor categorii de numere. Distributivele și multiplicativele sînt exprimate prin forma numeralelor ordinale și, mai ales, cardinale, precum și prin construcții analitice.

Aceste tendințe se manifestă îndeosebi la autorii care folosesc o limbă apropiată de cea vorbită, și se continuă și în limbile romanice. Pentru redarea multiplicativului și a distributivului s-au folosit perifraze. Numerele ordinale s-au păstrat numai în sudul Italiei. Româna și-a creat o formă nouă din numeralul cardinal și articolul dublu. Cel mai bine s-au păstrat cardinalele. În română procedeul numărării prin adăuune de la 11 la 19, ca și acela al numărării zecilor este nelatin.

VERBUL

I. DIATEZELE

Verbul indo-european avea două diateze, activă și medie, deosebite între ele prin formă sonoră și înțeles. La diateza medie, verbul arăta că subiectul e interesat în mod deosebit în realizarea acțiunii, că e implicat atît de mult în această realizare, încît e, în parte, și obiectul ei. Diferența esențială dintre cele două diateze era probabil de intensitate, de participare mai mult sau mai puțin intensă a subiectului la acțiunea exprimată de verb. Deși în latinește se poate vorbi de rămășițele unei diateze medii, totuși acest mediu nu continuă formal mediul din indo-europeană.

DIATEZA MEDIE

Începînd cu primele texte, constatăm în latină patru fapte noi: a) desinențele medii se folosesc numai la *infectum*; pentru *perfectum* se creează forme verbale analitice; b) la foarte puține verbe (de exemplu *uoluo* sau *uerto*) se realizează clar opoziția activ-mediu cu ajutorul celor două serii de desinențe; c) desinențele medii exprimă mai ales sensul pasiv și impersonal; d) există o categorie de verbe care nu pot primi decît desinențe medii (de exemplu, *loquor*, *arbitror*, *nitor* etc.), așa-numitele *deponente*, și ele au sens activ (cf. sinonimele lor active *dico*, *existimo* etc.) sau reflexiv (care continuă sau reprezintă sensul mediu moștenit). Desigur, într-o fază mai veche a limbii latine, toate aceste verbe au avut sens mediu,

³⁴ Bourciez, *Éléments*, p. 238.

care cu timpul s-a tocit și a ajuns aproape de nerecunoscut. Din această cauză în limba vorbită se creează dublete cu formă activă (de exemplu, *amplecto* în loc de *amplector*), care iau locul formelor cu desinențe medii și sens activ. Nici deponentele cu sens reflexiv nu au o poziție fermă în sistemul verbal.

Dispariția deponentelor în latina populară nu poate fi însă datată. Încă de la primele texte se vede că mediul nu mai era o diateză vie și că ne aflăm numai în fața unor rămășițe a căror existență a fost perpetuată multă vreme în limba literară.

Diateza medie indo-europeană e reprezentată în latină prin verbele deponente (numite așa fie pentru că se credea că își „pierduseră” sensul pasiv, fie pentru că își „pierduseră” formele active)¹.

La Plaut apar la diateza activă o serie de verbe considerate deponente pe baza uzajului din perioada clasică: *pacisco*, *amplecto*, *contemplo* ș.a. Ele dovedesc că latina a avut cândva posibilitatea de a conjuga același verb atât la activ, cât și la mediu².

La acestea se adaugă și verbele care, cu desinențe mediopasive au și sens „reflexiv direct”, nu numai pasiv (*ornor*, *polior*, *ungor*, *lauor*, *cingor*, *induo*, *pascor*) sau „reciproc” (*copulari*). La diateza activă, verbul arată că subiectul face acțiunea asupra unei părți a corpului său, în schimb la diateza medie, subiectul gramatical e cuprins cu totul în propria lui acțiune: *lauo manus* „mă spăl pe mâini” — *lauor* „mă spăl, mă îmbăiez”, la fel *ungo pellem* — *ungor* etc.³. Tot cu caracter accidental, mediul unui verb se exprimă cu ajutorul prefixului *ad*⁴ sau al altor prefixe: cf. *experi* față de *comperi*⁵.

Sînt interesante cele cîteva verbe care au flexiune medie numai la infectum, iar la perfectum sînt active: *assentior* — *assensi*, *paciscor* — *pepigi*, *reminiscor* — *memini*, *reuertor* — *reuerti*. E vorba de un arhaism: întrucît perfectul latin continuă formal perfectul mediu indo-european (*dedi*: scr. *da-d-e*, cu *-e < -ai*), formele *assensi*, *pepigi* etc., sînt rămășițele vechiului perfect mediu sintetic și e firesc să se opună unui prezent ca *assentior* sau *paciscor*⁶.

O flexiune ciudată au semideponentele (*audeo*, *gaudeo* etc.), la care timpurile de la infectum se conjugă activ, iar cele de la perfectum se conjugă mediu. Se afirmă că e vorba de o inovație care s-a produs într-o fază preistorică a latinei, cînd participiul în *-to-* avea atât sens activ, cât și sens mediu sau pasiv (era independent de diateză) și, împreună cu *esse*, putea forma o construcție cu sens activ⁷.

O problemă delicată o constituie existența unei flexiuni hibride la verbele deponente. Cum e posibil ca la infectum să se folosească forme

¹ Stolz-Schmalz, p. 542.

² Formele active au putut să dispară, așa cum s-a întîmplat cu *potire* „a face stăpîn”, atestat încă la Plaut, *Amph.*, 178, de la verbul deponent *potiri* „a se face stăpîn, a pune stăpînire”.

³ Ronconi, *Verbo latino*, p. 25.

⁴ Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Térence*, Paris, 1913, p. 308.

⁵ Stolz-Schmalz, p. 546.

⁶ Lindsay-Nohl, p. 598.

⁷ Stolz-Schmalz, p. 544.

sintetice, cu desinențe medii, iar la perfectum forme analitice (participiul verbului de conjugat + verbul *esse*)? Cum a ajuns să se opună un prezent *loquitur* „vorbește” unui perfect *locutus est*?

Într-o fază preistorică a limbii latine, când nu existau decât diatezele activă și medie, perfectul mediu trebuie să fi avut forme sintetice (cf. gr. βεβούλημαι, opus prezentului βούλομαι). Presupunem că aceste forme au intrat în concurență cu construcția participiu în -to- + *esse*, cu care erau aproape sinonime și de care au fost în cele din urmă înlocuite. Brugmann datează înlocuirea în perioada comunității italice⁸. Nu trebuie uitat faptul că, în acea perioadă îndepărtată, participiul în -to- era un adjectiv încă independent de conjugare și nelegat de nici o diateză (ca în indoeuropeană). Dacă, de exemplu, *ortus* înseamnă „care a făcut acțiunea de a se naște, care acum e născut”, o sintagmă ca *ortus est* înseamnă „are calitatea de a se fi născut, e născut” și apoi „s-a născut”. Construcția de tip *ortus est* are paralele și în alte limbi, cf. gr. γεγραμμένος ἐστί cu sensul γέγραπται, și devine formație temporală în sanscrită, în limbile germanice și în primul rînd italice, dar nu e neapărat necesar să presupunem că e vorba de o moștenire comună. Oricînd, datorită caracterului adjectival al participiului în -to- și prin analogie cu construcția adjectivelor, s-a putut crea un *ortus est* după *bonus est*.

În privința sensului formelor medii (respectiv, al verbelor deponente), e de remarcat că la unele verbe valoarea medie s-a pierdut cu totul (cf. *loquor* sinonim cu *dico*, *arbitror* sinonim cu *existimo* etc.), dar la altele — mai puține — nu. De exemplu, *complecti* sau *osculari* au sens „reflexiv reciproc”, adică unul din sensurile diatezei medii.

La verbele deponente al căror sens mediu s-a pierdut, deosebim mai multe categorii :

a) verbe care exprimă un sentiment : *assentior*, *irrascor*, *reor*, *uereor*.

b) verbe care arată exercitarea unei profesii : *auguror*, *dominor*, *poetor* (Enn., *Sat.*, 1).

c) verbe factitive : *hortor*, *meditor*, *imitor*, *nitor*⁹.

La începuturile istoriei limbii latine, mediul exprimat prin formele cu -r- apare ca o categorie pe cale de dispariție. În stilul familiar, se tinde la eliminarea verbelor deponente prin trecerea lor la flexiunea activă, urmare firească a tocirii sensului medial. Încă de la Plaut se constată că multe verbe ezită între cele două tipuri de flexiune și găsim la diateza activă verbe ca *adorio*, *cohorto*, *demolio*, *praefabro*, *imito*, *largio*, *osculo*, *percanto*, *perscruto*, *sortio*, *tuto*. Prin analogie cu verbe deponente sinonime, cîteva verbe apar ocazional la flexiunea deponentă : *contemplor*, după *conspicor*, *contueor* (la Terențiu), *adiutor* după *auxilior* (la Pacuvius) ș.a.

În limba clasică, deponentele sînt o categorie stabilă, dar e de presupus că aveau un caracter artificial : ca dovadă, în latina tîrzie, care se apropie — ca și latina preclasică — de stilul familiar, asistăm la înmulțirea exemplelor de verbe deponente devenite active (*egredio*, *labo*, *scruto*, *uesco*), ca și la apariția unor deponente noi (*gaudeor*, *memoror* etc.) în număr relativ mare, de la tot felul de verbe. Autorii tîrzii întrebuintează deponentele din dorința de a serie „corect”, „clasic”.

⁸ Brugmann, *Partizipien*, p. 103, 108.

⁹ Lindsay-Nohl, p. 598 — 599.

Un indiciu sigur că deponentele nu mai constituiau o categorie vie și că aveau să treacă la flexiunea activă e faptul că unele forme deponente sînt folosite, mai ales în latina tîrzie, cu sens pasiv (*uereor abs te*, la Gell., 15, 13; *confiteri, gratulari* la Tertulian etc.).

În condițiile regresului formelor în -r-, sensul mediu își găsește noi modalități de expresie, de pildă activul însoțit de pronumele reflexiv. La Plaut, Terențiu, Ennius, mediul nu e încă exprimat prin construcția cu pronumele *se* (cu cîteva excepții, la verbele *affectuum*), dar situația se schimbă în latina clasică ¹⁰.

Ocazional, în latina tîrzie, întîlnim forme, desigur artificiale, care redau mediul prin *se* + verb la diateza pasivă ¹¹.

În limbile romanice, din flexiunea deponentelor n-a rămas nici o urmă.

DIATEZA PASIVĂ

În toate limbile indo-europene, pasivul este o inovație, care s-a produs în momente diferite. Pasivul latin provine din mediu, așa cum arată identitatea de flexiune. La verbele tranzitive, sintagma participiu în -to- cu valoare adjectivală + *esse* a avut, poate chiar înainte de crearea diatezei pasive, un sens foarte apropiat de perfectum-ul pasiv: *laudatus est* (construit ca și *barbatus est, altus est*) „are însușirea de a fi fost lăudat”, „a fost lăudat”. Sintagma aceasta va avea în tot cursul istoriei limbii latine două sensuri: a) exprimă o stare, participiul păstrîndu-și valoarea adjectivală (ca în rom. *fereastra e închisă*). Exemple se găsesc încă din secolul II î.e.n. în texte de legi și în inscripții ¹²; b) exprimă o stare ca rezultat al acțiunii (ca în rom. *el e iubit de toți*). Ambiguitatea aceasta continuă și în limbile romanice. Flexiunea sintetică de la infectum este mai stabilă, cel puțin în limba literară, deoarece latina nu avea un participiu pasiv prezent care, construit cu *esse*, să se opună perfectum-ului de tip *amatus est*. Perfectul pasiv analitic se explică prin următoarele motive:

a) deoarece pasivul provine din mediu, acest perfect analitic continuă perfectul mediu, pentru care construcția perifrastică a fost explicată mai sus;

b) chiar dacă, în epoca de care discutăm și care precedă orice document scris, mai existau forme sintetice de perfect mediu, circulînd paralel cu cele analitice, ele n-au fost adoptate de diateza pasivă, întrucît perfectul perifrastic avea o formație mult mai clară.

În epoca preclasică un verb cu desinențe medio-pasive avea sens mediu sau impersonal ¹³. O formă ca *pugnatur* însemna la început „(cineva) luptă pentru el, în interesul său”.

Sensul impersonal e probabil moștenit din indo-europeană și e bine atestat de dialectele occidentale. Pasivul celtic e numai impersonal, ceea ce se vede și din faptul că are cîte o singură formă la toate timpurile (pers. 3 sg. și pl. ¹⁴).

¹⁰ Reichenkron, *Passivum*, p. 17.

¹¹ Vezi mai departe p. 171.

¹² M. Nicolau, *Remarques*, p. 23.

¹³ Ernout, *Passif*, p. 289. Forma impersonală în -tur e de fapt tot o formă cu înțelesul diatezei medii, așa se explică de ce în latina arhaică putea fi determinată de un complement direct: *uitam uiuitur*, Enn., *Sc.*, 241. Ronconi, *Verbo latino*, p. 31 ș.u.

¹⁴ Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, II, Göttingen, 1913, p. 388 — 389.

În latina clasică sensul mediu se pierde aproape cu totul, în schimb apare și se dezvoltă sensul pasiv.

Dezvoltarea sensului pasiv e dovedită și de gramaticalizarea complementului de agent. Acesta are un rol mai activ decât subiectul gramatical în realizarea acțiunii, ceea ce se poate concepe numai dacă verbul are sens pasiv. Construcția numelui de agent cu *a*, *ab* începe să se răspândească mult abia la sfârșitul epocii republicane. În Cato, *De agricultura* sau în inscripțiile arhaice nu se găsește nici un exemplu (Ernout, *Passif*, p. 329). Coincidența dintre afirmarea sensului pasiv și apariția complementului de agent este edificatoare.

În latina epocii imperiale, flexiunea sintetică se menține la infectum în limba literară, dar e înlocuită în limba vorbită prin construcția cu *esse* și participiul în *-to-*. Acest fapt se reflectă în limba scriitorilor în două feluri : a) direct, prin folosirea construcției amintite și b) indirect, prin folosirea greșită, abuzivă, a desinențelor medio-pasive¹⁵.

Din cauza sensului adjectival al participiului și a celor două sensuri ale construcției *laudatus est*, întâlnim sporadic, încă din latina arhaică, *laudatus fuit*, cu sensul „a fost lăudat”, adică în loc de *laudatus est*. Se spunea deci *laudatus fuit* ca și *magnus fuit*. Înlocuirea prezentului *sum* cu perfectul *fui* precizează mai bine timpul¹⁶ și aspectul : *templum ornatum est* — durativ, față de *templum ornatum fuit* — acțiune terminată¹⁷. Cf. *Ita animatus fui itaque nunc sum* (Plaut, *Amph.*, 762). Fenomenul se întâlnește și în flexiunea deponentelor. Tipul *laudatus fuit* „a fost lăudat”, aproape inexistent în latina clasică, re apare în epoca ulterioară la Iustin, Gellius, Fredegarius etc.

Paralel cu apariția lui *laudatus fuit*, *laudatus est* se impune cu sensul „este lăudat”, substituindu-se lui *laudatur*. Deci în limba populară și, sub influența ei, în limba literară, *amatus fuit* ia locul lui *amatus est*, iar acesta din urmă ia locul lui *amatur*, ajungându-se la o diateză pasivă unitară din punct de vedere formal. Latina a realizat astfel un incontestabil progres. Această din urmă substituție apare mai întâi la verbe durative și iterative, deoarece sensul construcției participiu durativ + *esse* era mai apropiat de sensul prezentului (durativ prin excelență). Situația aceasta continuă în limbile romanice. Acad. Iorgu Iordan observă că în românește pasivul cu *a fi* nu e concurat de reflexivul pasiv tocmai la verbele durative¹⁸.

Crearea infectum-ului *laudatus est* în locul lui *laudatur* trebuie legată și de impopularitatea pasivului sintetic și a deponentelor; era firesc ca, din concurența lui *laudatur* cu *laudatus est*, să iasă învingător acesta din urmă.

În latina târzie, pasivul analitic de tipul *laudatus est* — *laudatus fuit* e concurat de reflexiv. Primele exemple apar la Plaut¹⁹, ceea ce ne face să credem că reflexivul pasiv a existat în latina vulgară și în cursul perioadei

¹⁵ Există câteva verbe al căror pasiv e exprimat în toate epocile prin alte verbe, la diateza activă : *doceo-disco*, *facio-fio*, *interficio-interfio*, *perdo-pereo*, *uendo-ueneo*. Ernout-Thomas, p. 206.

¹⁶ Brugmann, *Partizipien*, p. 109.

¹⁷ Kühner-Stegmann, p. 121.

¹⁸ Iorgu Iordan, *Lb. rom. contemp.*, ed. I, p. 466, și Herzog, *Part.*, p. 148.

¹⁹ Kühner-Stegmann, p. 106.

clasice. Reflexivul pasiv era frecvent în special la pers. 3 sg., când subiectul era inanimat ²⁰.

Din scrierile poetilor și prozatorilor târzii se pot cita exemple numeroase. De ex. *uocari* e înlocuit de *se uocare* (chiar la Plin., *Nat.*, 5, 121), *seruari* de *se seruare* (*mala rotunda... toto anno seruare se possunt* „pot fi conservate”, Pallad., 3, 25, 18). Din latină reflexivul cu sens pasiv va fi moștenit de limbile romanice.

DIATEZA REFLEXIVĂ

Construcția reflexivă a exprimat la origine exclusiv faptul că acțiunea se răsfrânge direct asupra autorului ei. Pronumele reflexiv avea numai funcție de complement. Am arătat mai sus că diateza medie, exprimată la origine prin desinențele mediopasive, se afla în plin regres în latina pre-clasică. Dezvoltarea sensului pasiv duce la omonimia dintre flexiunea deponentelor (unde se păstra parțial sensul mediu) și flexiunea pasivă a verbelor tranzitive.

În aceste condiții se dezvoltă construcția cu pronumele reflexiv în acuzativ, diateza pronominală.

În latina arhaică, construcția cu *se* se folosește mai ales când subiectul e o persoană sau un obiect personificat. Caracterul „voluntar”, intenționat al acțiunii e perceptibil. Cu timpul, construcția și-a tocit sensul original, pînă ce a ajuns să se confunde cu construcțiile cu valoare medială, pe care le înlocuiește ²¹.

Cu sens mediu (la verbele intransitive), reflexivul se dezvoltă mult în latina târzie: *recipit se episcopus et uadunt se unusquisque* „episcopul se retrage și fiecare pleacă” (*Peregr. Aeth.*, 25, 7) sau *humor sudoris... se desideret* (Chiron, 220) ²².

Dezvoltarea reflexivului s-a produs mai întîi în limba populară. Din cauza deselor confuzii dintre activ și deponent, întîlnim încă de la Plaut și apoi la autorii târzii forme mediopasive + *se* de ex. *meditabor me ad ludos Olympios* (*Stich.*, 306).

În latina târzie asistăm la crearea unui nou tip de reflexive, cu pronumele în dativ. De ex. *gustauimus nobis* „am luat gustarea” (*Peregr. Aeth.*, 4, 8). Dintr-un astfel de exemplu se vede că, la origine, e vorba de un dativ al interesului atașat, cu rol de complement, unui verb la activ. Construcția capătă valoare medie și pronumele nu mai e simțit ca complement. Din acest moment se poate vorbi de o diateză reflexivă cu dativul. Alte exemple: *sedete uobis* (*Peregr. Aeth.*, 36, 5), *fugiet sibi* (Chiron, 681), *sibi nascantur* (*ibid.*, 52), *uadam mihi* (Aug., *Epist.*, 34, 3).

Limbile romanice, și dintre acestea în primul rînd limba română, continuă tendința latinei populare de a dezvolta construcția reflexivă. Din cauza confuziei dintre acuzativ și dativ, nu se poate ști dacă reflexivele din limbile romanice occidentale continuă reflexive latine cu *se* sau cu *sibi*.

²⁰ Stolz-Schmalz, p. 546.

²¹ Ronconi, *Verbo latino*, p. 21—22.

²² Dag Norberg, *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters*, Uppsala, 1943, p. 173.

Trebuie avute în vedere însă și cauze externe : influența limbilor germanice asupra Romaniei occidentale și a limbilor slave asupra limbii române ²³.

Desigur nu toate construcțiile verb + pronume reflexiv constituie o diateză, și anume atunci când pronumele are rol de complement. Unde însă această valoare nu se mai simte (la reflexivele pasive, medii și, într-o oarecare măsură, eventive), e vorba într-adevăr de o diateză.

CONCLUZII

1. Latina a avut la origine două diateze : activă și medie ; orice verb probabil că putea fi trecut, prin schimbarea desinențelor, de la o diateză la alta. După ce formele medii capătă sens pasiv, sensul mediu începe să fie exprimat prin construcția reflexivă cu acuzativul și apoi cu dativul.

2. Diateza pasivă se naște din cea medie și se menține cu o conjugare hibridă (analitică-sintetică) până la sfârșitul epocii imperiale, când începe să fie exprimată exclusiv prin forme analitice. Pasivul poate fi redat și prin reflexiv, construcție a limbii familiare, care se afirmă în latina târzie, dar e foarte probabil că a existat încă din epoca republicană. Apariția diatezei pasive marchează un progres în gândire și în exprimare.

3. Studiind formele de exprimare a diatezelor, vedem că ele se reînnoiesc mereu : a) mediul a fost exprimat la început prin forme cu -r- sintetice, apoi printr-o conjugare hibridă (la unele verbe, „deponentele”) și, în sfârșit, prin reflexiv (la început numai reflexiv cu acuzativ, apoi și reflexiv cu dativ) ; b) pasivul e exprimat prin formele mediului, prin reflexiv și, în cele din urmă, printr-o conjugare exclusiv analitică (cu *sum*). Cu toate schimbările repetate și destul de importante, latina n-a ajuns niciodată la un sistem perfect coerent (aceeași formă servea la exprimarea a două diateze, aceeași diateză se exprima prin mai multe forme). Tocmai acest fapt a provocat mereu alte schimbări.

4. Situația actuală a limbilor romanice, din punctul de vedere al diatezelor se caracterizează prin următoarele trăsături :

- pasivul analitic de tipul *sînt iubit* e o categorie slabă și rar folosită în limba de conversație,
- sensul pasiv e redat de preferință prin reflexiv,
- sensul mediu e redat tot prin reflexiv,
- sistemul diatezelor continuă să rămână imperfect : construcția reflexivă are multe sensuri, pentru sensul mediu nu există forme exclusive, pasivul are două modalități de exprimare.

II. CONJUGĂRILE

DE LA INDO-EUROPEANĂ LA LATINĂ. PROBLEMA DESINENȚELOR

În mod tradițional, începînd cu antichitatea, verbele latinești se împart în patru grupe, numite conjugări. Clasificarea are în vedere, de fapt, numai formele derivate din tema prezentului (și grupează la un loc

²³ Graur, *Vb. refl.*, p. 46.

formații net deosebite : tipul *cipio* și tipul *lego*). După cum se știe, formarea perfectului nu depinde de vocala tematică de la prezent : verbe în -a- pot forma perfectul în -*auī* (*amaui*), -*ui* (*sonui*), cu reduplicare (*steti*) ; invers, verbe de conjugări diferite pot avea perfecte de același tip (*auxi*, *iunxi* de la *augeo*, *iungo*) ²⁴.

Pentru indo-europeană e greu să se vorbească de „conjugări” ; existau probabil forme verbale cu flexiune tematică și atematică ²⁵, diverse tipuri de prezent, de perfect, de aorist. Unui anumit tip de prezent nu-i corespundea în mod obligatoriu un anumit tip de perfect sau de aorist și, în plus, cele trei teme puteau să nu fie construite pe aceeași rădăcină. Legătura exista numai în cadrul unei anumite formații (totalitatea formelor construite pe o anumită temă), datorită desinențelor personale și sufixelor modale ²⁶.

În faza premergătoare dezmembrării unității lingvistice indo-europene, s-a ajuns la o organizare mai sistematică a flexiunii verbale : diferitele teme verbale au început să fie legate între ele prin folosirea aceluiași morfem lexical (rădăcina), la care se adăugau afixe, silabe de reduplicare. Un mijloc important de marcarea a opozițiilor dintre teme sînt în această perioadă alternanțele vocalice ²⁷.

Teoria clasică a desinențelor susține că în indo-europeană au existat două serii (desinențe primare și secundare, active și medii), organizate simetric astfel : desinențe active primare, active secundare, medii primare și medii secundare. E însă foarte probabil că această simetrie n-a existat ca atare ²⁸. În orice caz, cele patru serii nu pot fi reconstruite pe baza flexiunii verbale latine.

Apariția desinențelor primare și secundare s-a produs în împrejurări care ne sînt complet necunoscute și nu ne putem da seama ce rost a avut, inițial, această dualitate. La fel stau lucrurile și cu opoziția desinențe active — desinențe medii ²⁹. Așa cum arată Brugmann ³⁰, nu știm ce au însemnat la origine -*mai*, -*mi* ; -*sai*, -*si* ; -*tai*, -*ti* față de -*mo* (?), -*m* ; -*so*, -*s* ; -*to*, -*t*, și la ce persoană a apărut mai întîi această diferențiere.

Ceea ce e însă evident e legătura formală dintre tipurile de desinențe. De exemplu, desinența activă -*t* a putut fi interpretată ca grad zero al desinenței medii -*te*-(*r*) din osco-umbriană, al cărei grad 0 apare în gr. -*το*, lat. -*tu*-(*r*). Tot așa se prezintă desinența activă -*s* față de lat. -*re* (<-*se*), i. -*ir*.* -*sa*, gr. -*το* ³¹. „Alternanțele vocalice sugerează că forma fundamentală a desinenței de pers. 2 sg. e * -*so/e*, -*s*, pers. 3 sg. * -*te/o*, -*t*, forma cu vocalism plin fiind afectată de valoare medie, iar forma cu vocalism zero, de valoare activă” ³².

²⁴ Ernout, *Morphologie*, p. 117.

²⁵ Formele tematice sînt mai noi decît cele atematice.

²⁶ „Cred deci că trebuie să pornim de la o perioadă în care orice diferență de mod, de aspect sau de timp, dacă era percepută, putea fi exprimată numai făcîndu-se apel la o rădăcină diferită”. Al. Graur în SCL, XIII (1962), p. 153—154.

²⁷ Cf. Al. Graur, *ibid.*, p. 154.

²⁸ Meillet, în BSL, XXIII (1922), p. 70.

²⁹ Cf. K. Brugmann, *Zur Frage des Ursprungs der Personalendungen des indogermanischen Verbums*, în IF, XXXIX (1921), p. 133.

³⁰ *Ibid.*, p. 138.

³¹ Meillet, *art. cit.*, p. 66.

³² *Ibid.*, p. 70.

Se pune însă întrebarea de ce tocmai forma cu vocalism plin e afectată de valoarea medie ; după ipoteza lui Brugmann, anumite verbe *media tantum* (ca *sequor*) aveau din cauza rădăcinii sens medial ; acest sens trece și asupra desinenței (așa cum *-sco-* a devenit sufix incoativ pentru că apărea în *cresco*, *adolesco*, care aveau acest sens datorită rădăcinii) ³³. J. Gonda presupune că a fost o perioadă când nu se făcea o distincție absolută între desinențele active și medii ³⁴.

Față de modelele de flexiune din indo-europeana comună, latina inovează în mai multe direcții :

1. Reduce foarte mult numărul verbelor conjugate pe baza mai multor rădăcini (verbele supletive, ca *fero-tuli*, *sum-fui*). Flexiunea verbală se sistematizează și se simplifică în felul acesta foarte mult.

2. Păstrează sistemul de opoziții prin desinențe, ca principiu de organizare, dar pierde gradele de alternanță ale desinențelor și înlocuiește unul din grade cu desinențe noi, în care întâlnim elementul de origine indo-europeană *-r-* ; de asemenea nu mai cunoaște opoziția desinențe primare — desinențe secundare decât la pers. I sg. (*-o/-m*). Celor patru categorii de desinențe din indo-europeană le corespund în latină numai două (active și mediopasive).

Desinențele latine sînt comune tuturor timpurilor și modurilor oricărui verb la diateza activă (cu excepția imperativului prezent și perfectului indicativ, caracterizate prin desinențe speciale sau prin desinența zero). Aceeași unitate se întâlnește la timpurile simple de la pasiv și de la verbele deponente (e vorba de timpurile și modurile de la infectum, cu aceeași excepție, a imperativului).

Cele două serii de desinențe se înfățișează astfel :

pers. 1 sg.	- <i>ō</i> sau - <i>m</i>	- <i>r</i>
pers. 2 sg.	- <i>s</i>	- <i>re</i> sau - <i>ris</i>
pers. 3 sg.	- <i>t</i>	- <i>tur</i>
pers. 1 pl.	- <i>mus</i>	- <i>mur</i>
pers. 2 pl.	- <i>tis</i>	- <i>mini</i>
pers. 3 pl.	- <i>nt</i>	- <i>ntur</i>

3. Organizează verbele în patru grupe (cele patru conjugări) după timbrul vocalei predesinențiale de la indicativ prezent ; în două grupe intră verbele cele mai vechi ³⁵, celelalte două fiind conjugările productive.

CELE PATRU CONJUGĂRI LATINE

Diferența dintre flexiunea tematică și atematică nu mai joacă nici un rol în sistemul verbului latin. Flexiunea atematică a lăsat urme la cîteva verbe din fondul principal lexical (*eo*, *do*, *sum*, *edo*, *fero*, *uolo*, *fieri*). Ea a fost treptat părăsită, deoarece, din motive fonetice, era mai greu de

³³ Brugmann, *art. cit.*, p. 133 și 134.

³⁴ J. Gonda, *Reflections on the Indo-European Medium*, *Lingua*, 1960, fasc. 1, p. 39.

³⁵ Verbele moștenite aparțin conjugărilor moarte, a doua și a treia. Cf. Al. Graur, *La quatrième conjugaison latine*, în *BSL*, XV, fasc. 2, p. 141.

regularizat (alipirea desinențelor care încep cu o consoană altera adesea consoana finală a rădăcinii)³⁶.

Împărțirea în conjugări privește, la origine, tema prezentului; formarea perfectului era independentă de această temă (vezi capitolul „Perfectul”).

CONJUGAREA I

Cuprinde peste 3 600 de verbe³⁷, care au caracteristica *-ā-*. Conjugarea I e alcătuită din vechi verbe radicale atematice (*na-re, fa-ri*) și mai ales din verbe formate cu *-iō* (*sto* < **sta-iō*, *planto* < **planta-iō*), în primul rând denominative, după substantive de declinarea I³⁸.

CONJUGAREA A II-A

Aici intră aproximativ 570 de verbe: a) vechi verbe radicale (unele, poate, atematice, altele formate cu *-iō-*), ca *plēre, fleo* (< **fle-iō*); b) teme bisilabice în *-ē-* (*uidēre, latēre, dolēre*), la origine în *-ei-* alternând cu *-i-* (de aici perechile *iaceo-iacio*); c) denominative formate cu *-iō-* de la teme în *o/e* (*clareo*); iterative, intensive și cauzative formate cu sufixul *-eīō-* (*spondeo, torreo, moneo*)³⁹.

CONJUGAREA A III-A

Cuprinde aproximativ 2 400 de verbe (dintre care 570 simple), cu numeroase formații de prezent: tematice simple (*duc-o*), cu reduplicare (*gi-gn-o*), cu infix nazal (*findo, fingo*), cu *-sc-* (*cre-sc-o*), cu reduplicare și *-sc-* (*disco* < **di-de-sc-o*). Din pricina unor asemănări în flexiune, au fost încadrate la conjugarea a III-a și verbe neregulate ca *sum, uolo, fero*.

Verbele în *-i-* (tipul *capio*) vor fi discutate la conjugarea a IV-a.

Cele mai multe sînt verbe moștenite și au vocala radicală *ē* (*peto, meto, lego, tego, ueho*)⁴⁰.

CONJUGAREA A IV-A

Verbele latine care își formează prezentul cu sufixul *i* se grupează în două categorii: cele cu *-i-* (considerate, conform tradiției, de conjugarea a III-a) și cele cu *-ī-*, care au dat naștere unei noi conjugări, a IV-a⁴¹. În *-ī-* sînt numeroase denominative, de la teme în *-i-* sau în consoană (*finio*

³⁶ Schimbările fonetice distrugau în felul acesta unitatea rădăcinii. Sistemul flexionar tematic prezenta avantajul că permitea păstrarea nealterată a rădăcinii.

³⁷ Toate cifrele sînt date după Ernout, *Morphologie*.

³⁸ Sommer, *Handbuch*, p. 539–540.

³⁹ *Ibid.*, p. 514–542.

⁴⁰ Stolz-Schmalz, p. 312–313.

⁴¹ Al. Graur, *art. cit.*, p. 127.

< *fini-*io*, *custodio* < *custod-*io* ⁴². Această din urmă categorie nu este anterioară perioadei italice ; în ansamblu ea a fost creată după modelul conjugării I ⁴³.

EVOLUȚIA CELOR PATRU CONJUGĂRI

Conjugarea I se arată deosebit de productivă. De la verbe de conjugarea a III-a se formează derivate de conjugarea I (*compellare*, *aspernari*, *occupare*). Numărul verbelor de conjugarea I a sporit neîncetat. În latina târzie, la Hieronim de pildă, marea majoritate a verbelor care nu se întâlnesc în latina clasică sînt în -*are* ⁴⁴. (Singura excepție care merită să fie amintită este aceea a verbelor în -*scere* ⁴⁵.) În limbile romanice, această categorie cuprinde majoritatea verbelor latine moștenite ⁴⁶; încă din latină, și din perioada formării limbilor romanice, o serie de verbe de la alte conjugări trec la conjugarea I (*meiare*, *minuare*, *pinsare*). În românește conjugarea a IV-a a fost o vreme mai bogată decît conjugarea I. Ulterior raportul s-a inversat ⁴⁷.

Conjugarea a II-a este neregulată și neproductivă. Se încearcă o regularizare, cum arată tipul *deleo*, *impleo*, *fleo* (perfectul în -*ēui*, supinul în -*ētum*), paralel cu conjugările I și a IV-a, dar acest tip n-a izbutit să cuprindă decît puține verbe. Pentru conjugările a II-a și III-a împreună, situația din limbile romanice presupune un considerabil efort de unificare : perfect în -*ui*, participiu în -*utu/s*, punctul de plecare fiind verbele în -*uo* ⁴⁸. Încă din latină se observă tendința de trecere la conjugarea a III-a sau numai o fluctuație între cele două tipuri de flexiune. (Exemplele care interesează istoria limbii române sînt ⁴⁹ : *augēre*, *mulgēre*, *respondēre*, *ridēre*, *sorbēre*, *tondēre*.) *Feruēre* și *tergēre* apar și în latina clasică. Alte verbe au trecut la conjugarea a III-a în perioada formării limbilor romanice (*ārdere*, *tōrquere*). Se observă că, în general, limbile romanice tind să contopească verbele în -*ēre* și -*ēre* (cf. spaniola, româna).

Conjugarea a III-a este de asemenea neregulată și neproductivă; încercarea de regularizare (perf. -*ui*, supin -*utum*) a eșuat. Multe verbe (în -*io*) trec la conjugarea a IV-a (cu care aveau în comun numeroase forme) și așa au fost moștenite în limbile romanice : *cupire*, *fodire*, *fugire* etc. Unele verbe au forme de conjugarea a IV-a numai în limbile romanice (*patior*, *rapio*). O tendință neîntreruptă a transformat pe -*ī* în -*ī* în flexiunea verbală ⁵⁰. În schimb numărul verbelor de conjugarea a III-a sporește prin atragerea multor verbe de conjugarea a II-a (vezi mai sus). În fiecare limbă romanică, situația trebuie examinată aparte, deoarece

⁴² Sommer, *Handbuch*, p. 549.

⁴³ Al. Graur, *art. cit.*, p. 132, 134, 142.

⁴⁴ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 173.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 178—179.

⁴⁶ Din totalul verbelor moștenite de limbile romanice 69,92 % sînt de conjugarea I, 4,88 % de conjugarea a II-a, 20 % de conjugarea a III-a și 5,18 % de conjugarea a IV-a. Vezi Maria Iliescu, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 89.

⁴⁷ Pentru explicația acestui fenomen care diferențiază româna de celelalte limbi romanice cf. Maria Iliescu, *art. cit.*, p. 96—101, și Al. Graur, în *SCL*, XIII (1962), p. 156 și urm.

⁴⁸ Al. Graur, în *BSL*, XV, fasc. 2.

⁴⁹ Densusianu, *ILR*, I, p. 103.

⁵⁰ Al. Graur, în *BSL*, XV, fasc. 2, p. 150.

diferențele sînt destul de mari : astfel, româna are tendința de a trece la conjugarea a III-a aproape toate verbele de a II-a ; în schimb în spaniolă și portugheză conjugarea a II-a s-a contopit cu totul cu conjugarea a III-a, împrumutînd desinențele ei : *perdér, florecér, vendér*. Limbile iberice trec la conjugarea în -i- numeroase verbe de conjugarea a III-a (sp. *escribir, decir, pedir, reir* ; port. *pedir, rir*).

Conjugarea a IV-a, cea mai nouă, este în latină regulată și productivă, dar încetează de a fi productivă în limbile romanice occidentale, apropiindu-se din acest punct de vedere de conjugările a II-a și a III-a ⁵¹. Dintre limbile romanice, româna a complicat cel mai mult flexiunea acestei conjugări, prin scindarea ei în patru tipuri deosebite : cu și fără -sc-, în -i- și în -î-. (În spaniolă și în portugheză, verbele care continuă conjugarea a IV-a latină se împart numai în două grupe.)

Situația actuală a conjugărilor în limbile romanice, în comparație cu faza latină, se prezintă astfel :

1. Se păstrează, ca principiu, sistemul de opoziții prin desinențe, cu următoarele deosebiri : a) se înlătură seria desinențelor mediopasive ; b) se pierde sistemul latin de a folosi, cu puține excepții (imperativul și perfectul indicativ), aceleași desinențe, indiferent de timp și de mod. Să se compare : *cantat, cantabat, cantabit, cantauit, cantauerat, cantauerit*, (unde -t indică persoana a III-a sg.) etc. cu *cîntă, cînta, va cînta, cîntă, cîntase, va fi cîntat* etc. (forme sintetice și analitice, cu terminații variate) ; c) prezentul indicativ suferă grave modificări din cauza tendinței de a se ajunge la o desinență unică pentru fiecare persoană (de exemplu, italiana și româna au generalizat pe -i ; **uendi(s), *canti(s)*). Unificarea desinențelor reduce implicit numărul diferențelor dintre conjugări (vezi mai jos, punctul 2) ; d) se creează desinențe noi (cf. de exemplu, viitorul și condiționalul — formele sintetice — din limbile romanice de apus). La desinențe se adaugă uneori, ca marcă suplimentară a persoanei și numărului, alternanțe vocalice și consonantice.

2. Cele patru conjugări ale latinei se păstrează în mod inegal pe teritoriul României. Verbele tind (cu excepția Orientului) să se împartă în trei clase : -are, -ire, -ire (și -ēre) ⁵².

a) Unele diferențe dintre conjugări dispar. Astfel, în românește *văzut* nu se deosebește formal de *trecut* ; persoana 2 sg. la indicativ și conjunctiv prezent e identică la toate conjugările (*aduni, vezi, treci, cobori*), în comparație cu lat. *amās, monēs, regis, audis*. Exemple de acest fel se pot da și din celelalte limbi romanice ⁵³ ;

b) În latină, conjugările se deosebeau în primul rînd prin vocala caracteristică (*a, ē, ī, ī*) ; în limbile romanice rolul acestei vocale se reduce la foarte puțin ;

c) Unele conjugări se scindează în două sau mai multe tipuri flexionare. Limba română a mers destul de departe pe această cale.

Aceste rezultate trebuie interpretate ca efecte ale tendinței de reducere a diferențelor dintre conjugări. Pentru limbile romanice exis-

⁵¹ Maria Iliescu, *lucr. cit.*, p. 88.

⁵² Bourciez, *Éléments*, p. 212.

⁵³ În franceză, încă din sec. al XII-lea, imperfectul indicativ are la toate conjugările aceleași desinențe. Bourciez, *Éléments*, p. 333. În spaniolă diferențele dintre conjugările a II-a și a III-a se reduc la patru forme (două la indicativ prezent, una la imperativ și infinitivul).

tența lor e un balast; de ce *a spera* trebuie să se conjuge altfel, cu alte terminații, decât *a merge*? Pe de altă parte, asistăm la efectele acțiunii unor legi fonetice care în unele privințe au stricat simetria și echilibrul sistemului conjugării latine.

III. ASPECTE ȘI TIMPURI

Conjugarea verbului latin se bazează pe opoziția: tema prezentului (*infectum*) — tema perfectului (*perfectum*), de care se leagă tema adjectivului verbal în *-to-*. Această legătură, nu totdeauna clară din punctul de vedere al formei, este incontestabilă din punctul de vedere al înțelesului ⁵⁴.

La origine, opoziția celor două teme era o opoziție de aspect (*imperfectiv* — acțiunea e pe cale de a se realiza, e privită sub aspectul duratei —, și *perfectiv* — acțiunea e terminată). Această opoziție reprezintă continuarea situației din indo-europeană, care distingea trei aspecte verbale, după cum acțiunea era considerată sub aspectul duratei, independent de durată (aoristul), și ca realizată, terminată (perfectul).

În latină constatăm:

- a) fuziunea aoristului cu perfectul;
- b) crearea unor forme cu valoare temporală, la fiecare din cele două teme aspectuale; timpurile se împart în absolute și relative;
- c) opoziția de aspect e tot mai puțin netă; pentru a o exprima, latina, pe lângă cele două teme amintite, a recurs și la alte procedee, în primul rând prefixarea (unui verb simplu durativ i se opune adesea un verb compus momentan) ⁵⁵. Ceea ce e caracteristic și esențial pentru flexiunea verbală latină e faptul că — nici măcar în epoca preclasică — aspectul nu e o categorie gramaticală obligatorie ⁵⁶, cum e, de pildă, în limbile slave (unde orice formă verbală trebuie să fie neapărat perfectivă sau imperfectivă).

De la Meillet încoace, formele verbale latine se clasifică, ținând-se seama atât de sensul aspectual, cât și de sensul temporal, în felul următor:

Aspecte Timpuri	infectum	perfectum
prezent	prezent: <i>amo</i>	perfect: <i>amaui</i>
trecut	imperfect: <i>amabam</i>	m. m. c. p.: <i>amaueram</i>
viitor	viitor: <i>amabo</i>	viitor anterior: <i>amauero</i>

⁵⁴ Ernout, *Morphologie*, p. 179.

⁵⁵ Problema e tratată pe larg de Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Térence*, Paris, 1913.

⁵⁶ Complet separată de timp.

Schema aceasta se dovedește oarecum rigidă : se pot da exemple din toate perioadele istoriei limbii latine, care dovedesc că orice formă temporală (afară de imperfect) putea avea și sens perfectiv și sens imperfectiv : perfecte *didici* „știu”, *memini* „îmi amintesc” etc. au de fapt valoare imperfectivă ; prezentul e adesea durativ — *sol illustrat terram* —, dar poate fi și perfectiv (cf. prezentul istoric sau prezente momentane ca *sido*, opus imperfectivului *sedeo*, *obdormisco* „adorm”, opus imperfectivului *dormio* „dorm”).

Pe de altă parte, opoziția aspectuală viitor I — viitor II (*legam* e un viitor durativ, *legero* — viitor perfectiv) se transformă treptat într-o opoziție temporală, viitorul al II-lea exprimând tot mai des anterioritatea față de altă acțiune viitoare ⁵⁷.

IV. MODURILE PERSONALE

Conjugarea verbului indo-european, așa cum am arătat în capitolul precedent, se baza pe opoziția prezent-aorist-perfect, opoziție de aspect ; opoziția de timp era exprimată prin desinențe (primare-secundare). Schimbările esențiale care caracterizează trecerea de la sistemul verbal indo-european la cel latin sînt următoarele :

1. opoziția de timp se combină cu opoziția de aspect, dînd naștere unui sistem mixt temporal-aspectual, care tinde să devină un sistem exclusiv temporal ;
2. conjunctivul se contopește cu optativul ;
3. perfectul se contopește cu aoristul ;
4. apare viitorul ;
5. imperfectul indicativ și toate timpurile derivate de la tema perfectului, afară de perfect, sînt create în cadrul limbii latine ;
6. se creează forme verbale compuse.

INDICATIVUL

Sistemul latin al indicativului se bazează pe opoziția *inflectum-perfectum*, opoziție de aspect, și pe opoziția timpurilor : prezent-imperfect-viitor I (la *inflectum*) și perfect-mai mult ca perfect-viitorul al II-lea (la *perfectum*). Indicativul latin continuă indicativul indo-european, dar cu deosebiri esențiale, care vor ieși mai bine în evidență din examinarea fiecărei forme în parte.

Prezentul. Sensusurile sînt următoarele :

a) prezentul cu sens de viitor e caracteristic limbii vorbite. Primele exemple apar încă din latina arhaică, în situații în care acțiunea are loc într-un viitor imediat : *Iam ego recurro huc* (Plaut, *Asin.*, 379) ;

b) prezentul deliberativ de tipul *quid ago?* (la Plaut), *quod facio?* (în latina tîrzie) „ce să fac?”. Această valoare a existat desigur, în limba vorbită, în tot cursul istoriei limbii latine, dar în latina clasică întîlnim cu aceeași funcție conjunctivul ;

⁵⁷ Pentru aceste corectări aduse schemei lui Meillet, vezi Ronconi, *Verbo latino*, p. 41 — 46.

c) prezentul cu sens de imperativ. Porunca exprimată prin indicativ e mai categorică, deoarece acțiunea e prezentată ca și cum ar fi deja realizată ⁵⁸;

d) prezentul istoric, atestat încă din latina preclasică, e caracteristic limbii vorbite. În limba veche se folosește mai ales când verbul e la persoana întâi ⁵⁹.

Prezentul indicativ e moștenit în toate limbile romanice. Sînt de remarcat două inovații :

a) persoanele se deosebesc în latinește numai prin desinențe (*exis-timo*, *-as*, *-at* etc.). În limbile romanice apare o marcă suplimentară : alternanța vocalică, astăzi încă destul de bine reprezentată în unele limbi, ca româna (*joc — joacă — jucăm*) și aproape dispărută în franceza modernă (în franceza veche, alternanțele vocalice erau foarte frecvente).

b) apar formațiile cu *-isc-* și *-iz-*, care își pierd cu timpul caracterul de sufixe și devin părți componente ale desinențelor.

Imperfectul. Imperfectul latin indică o acțiune durativă din sfera trecutului și este un timp relativ (arată simultaneitatea, în trecut) ⁶⁰, pe cînd în indo-europeană avea numai valoare absolută (ca, de altfel, toate formele verbale) ⁶¹. Dintre sensurile imperfectului menționăm : iterativ, conativ, de atenuare sau de modestie (— *Quid quaeritas? Demaenetum uolebam*. Plaut, *Asin.*, 392 sau *Roscius orabat sibi adesses ad Puteal cras*. Hor., *Sat.*, 2, 6, 35).

Latina inovează și în privința formei : întîlnim de la început numai formația cu *-b-* a cărei origine e neclară ⁶².

Perfectul. Contopirea aoristului cu perfectul face ca perfectul latin să aibă două valori : a) de perfect ⁶³ (aspect) : *vixit* „a terminat de trăit” ; b) de timp trecut, ca în *Pompeius mare transit*. Unele forme continuă vechi teme de aorist (*fēci* — gr. ἔ-θη-κα), altele continuă forme de perfect (*dedit* — gr. δέδοται).

În afară de sensurile discutate sub *a* și *b* mai trebuie amintit perfectul gnomic (cf. aoristul gnomic din greacă) ; acesta apare încă de la Plaut, dar pare a fi un elenism, a cărui frecvență crește abia la sfîrșitul republicii și mai ales în poezie.

De asemenea exista un perfect ireal, construit cu *paene* în latina preclasică și clasică și cu *prope* în latina postclasică : (*paene in foueam decidi, ni hic adesses*, Plaut) și un perfect ingresiv (arată începutul acțiunii), care continuă vechiul aorist (cf. aoristul ingresiv din greaca veche) : *eam sedem capit, ibique deinde habitavit*. Liv., 1, 30, 1.

Latina moștenește din indo-europeană perfectul cu reduplicare, cu alternanță vocalică și cu *-s-* (sufix de aorist) și inovează introducînd perfectul în *-u-* (*-u-*), „perfectul slab”, formația cea mai productivă, dezvoltată foarte mult și de limbile romanice, în dauna celorlalte.

⁵⁸ Ca și în românește : *Te duci la el și-i spui să vină la mine*.

⁵⁹ Ronconi, *Verbo latino*, p. 51.

⁶⁰ Delbrück, *Vergl. Synt.*, IV, 2, p. 314.

⁶¹ Imperfectul este, în sistemul verbal latin, singurul timp care e totdeauna relativ ; el presupune referirea la altă acțiune, exprimată în context prin alt timp. Ronconi, *Verbo latino*, p. 46.

⁶² Stolz-Schmalz, p. 327.

⁶³ Uneori are și sens de aspect imperfectiv : *odi* „urăsc”, *memini* „îmi amintesc”.

Perfectul cu reduplicare este în continuu regres ; în limbile romanice dispare cu totul, exceptînd pe *dedi* și *steti*, unde însă sentimentul reduplicării s-a pierdut.

În tot cursul istoriei limbii latine întîlnim perfecte fără *-u-*, fie arhaisme (*delēsti*), fie rezultat al căderii lui *u* (*audisti*). În vremea lui Cicero, formele cu *-u-* sînt la fel de frecvente ca și cele fără *-u-*, dar Quintilian ridiculizează pe cei care le foloseau. În latina imperială terminațiile cu *-u-* erau folosite în scris numai în virtutea tradiției.

Limbile romanice au moștenit perfectul latin, la care au adăugat perfectul compus cu *habeo*, la verbele tranzitive. În unele limbi romanice apare perfectul compus cu *sum*, la verbele intransitive (în unele regiuni și cu *teneo* și *sto*). Această formație exista și în latină : *stationes dispositas habeo*, Caes., *Gall.*, 5, 16, 4 ; *ibi... castellum Caesar habuit constitutum*, *Bell. Hisp.*, 8, 6. Tipul *habeo factum* corespundea mai bine sensului aspectual de perfect decît tipul *feci*, care prezenta dezavantajul de a avea și sens de aorist și de timp trecut. Constatăm că perfectul compus latin e mai frecvent la Caesar și Cicero decît la scriitorii din primele secole e.n. ; abia în sec. VI devine din nou frecvent.

Mai mult ca perfectul este în latină un timp relativ, opus perfectului așa cum imperfectul se opunea prezentului. Acest lucru se vede și din analiza formei : rădăcină + sufixul de perfect *-is-* + desinența caracteristică imperfectului *-am* (**uidis-am > uideram*).

Prin sensul său aspectual, mai mult ca perfectul se apropia de imperfect, cf. mai ales verbele cu *perfectum praesens* (*memini* „mi-aduc aminte” — *memineram* „mi-aduceam aminte” ; *noui* „știu” — *noueram* „știam”).

Încă din latina preclasică se observă o oarecare oscilație între folosirea imperfectului și a mai mult ca perfectului (*ita ut aequum fuerat, nolui uxorem ducere*, Ter., *Phorm.*, 651, față de *aequius uos erat candidatas uenire*, Plaut, *Rud.*, 269, sau *satius fuerat eam uiro dare nuptum*, Plaut, *Cist.*, 42, față de *nonne id sat erat accipere ab illo iniuriam?* Ter., *Phorm.*, 768). La modul conjunctiv se vede destul de clar tendința de a substitui mai mult ca perfectul imperfectului, fapt important pentru limbile romanice (cf. it. *amassi < amassem*)⁶⁴. La indicativ, în Romania occidentală, formația latină sintetică e înlocuită cu construcția de tip *amatum habebam*.

Viitorul I. Latina cunoaște trei tipuri de viitor : în *-am*, *-es* (un vechi conjunctiv), în *-bo*, comun cu vechea irlandeză, format probabil pe rădăcina *bhu* „a fi”, și în *-so*, moștenit din indo-europeană (izolat, în cîteva forme ca *dixō*, *faxō*), care poate fi legat de formațiile în *-sso* (cf. *capesso*, *laccio*) cu valoare deziderativă. Formația în *-bo* se extinde în dauna celorlalte (cf. *dicebo*, *uiuebo*, *exurgebo* ; în latina tîrzie : *fluebunt*, *inferebis*, *obliuiscabor*, *plangebitis*, *querebuntur*, *surgebit*, *tremebit*). În schimb la conjugarea a IV-a *-bo* e învins de *-am* (tipul *audibo* e cu totul înlăturat de tipul *audiam*).

Viitorul I are două valori :

- a) temporală, care se întîlnește în limba literară în toate perioadele ;
- b) modală — sens de imperativ (*Fortuna, ualebis !*, în inscripții), caracteristic latinei vulgare ; sens potențial (tipul *dicet aliquis*, rar în latina

⁶⁴ Ronconi, *Verbo latino*, p. 99—102.

arhaică, ceva mai frecvent ulterior) și sens *deliberativ* (tipul *Quo me uortam?*). Acest sens modal are caracter popular.

Toate sensurile modale se datorează în mare măsură originii viitorului în *-am*, *-es* (vechi forme de conjunctiv); de altfel, când e folosit cu sens modal, viitorul alternează adesea în aceeași frază cu conjunctivul ⁶⁵.

Nici una din limbile romanice n-a moștenit viitorul latin, ci l-a înlocuit cu formații compuse, de tipul *uolo cantare*, *habeo ad cantare*, *debeo cantare*, *uenio ad cantare* ⁶⁶.

Se constată, încă din latină, existența unui număr destul de mare de perifraze sinonime cu viitorul:

a) participiu în *-urus + sum* (în latina postclasică, la Petroniu, și în latina târzie e sinonim cu viitorul simplu).

b) participiu în *-urus + ero*, perifrază cu caracter popular (se întâlnește atât în latina preclasică, cât și în epoca târzie).

c) participiu în *-ndus + sum* sau *+ ero* (viitor pasiv).

d) *incipio + infinitiv*; în textele târzii, traduce gr. μέλλειν + infinitivul.

e) *possum + infinitivul*, construcție rară cu sens de viitor, apare în textele târzii ⁶⁷.

f) *futurus (sum) + infinitiv*, construcție livrescă ⁶⁸.

Afară de aceste construcții, care n-au fost moștenite de limbile romanice, trebuie citate formațiile care stau la baza unora din echivalentele romanice:

debeo + infinitiv e atestat în latina târzie și medievală (Chiron, Salonius, *Vitae Patrum*);

uolo + infinitiv apare sporadic încă din latina veche. În *Vulgata* traduce gr. μέλλειν + infinitivul.

habere + infinitiv se întâlnește în latina târzie. Primul autor la care apare des este Tertulian ⁶⁹ (80 exemple, printre care: *aliter praedicantur, quam euenire habent*, *Scorp.*, 11). „a avea” + infinitivul a căpătat sens de viitor și în greacă; e vorba de o evoluție paralelă: construcția lui *habere* a exprimat mai întâi necesitatea și apoi viitorul (cf. rom. *am să fac* „trebuie să fac” și „voi face”). Rezultă de aici că viitorul I își pierde, în perioada târzie, caracterul popular. Limba vorbită (și, într-o măsură mai mică, limba literară) recurge la o serie de formații analitice care se substituie treptat vechilor formații sintetice.

Dispariția totală a viitorului simplu a preocupat mult pe cercetători. Una din expunerile cele mai cunoscute îi aparține lui K. Vossler ⁷⁰, care presupune următoarele cauze morfologice: 1) lipsa de unitate în flexiune: *amabo*, *delebo*, față de *legam*, *audiam*; 2) confuzia *amabit* — *amauit*; 3) asemănarea dintre *leges*, *leget* etc. și *ames*, *amet* etc. Cauzele cele mai importante sînt, după Vossler, cele de conținut. El arată că poziția vorbitorului față de o acțiune viitoare e mai mult dorință, speranță,

⁶⁵ Stolz-Schmalz, p. 554—556.

⁶⁶ Meyer-Lübke, *Grammaire*, p. 152—153.

⁶⁷ Stolz-Schmalz, p. 557.

⁶⁸ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 64.

⁶⁹ Vezi studiul amănunțit al lui Ph. Thielmann, *Habere mit dem Infinitiv und die Entstehung des romanischen Futurums*, în ALL, II, 48—89; 157—202.

⁷⁰ *Neue Denkformen im Vulgärlatein*, 1922, p. 67 ș.u.

teamă decît siguranță. Pentru un astfel de conținut e potrivit conjunctivul, și nu o formă a indicativului.

E. Löfstedt (în *Zur Auflösung des Futurums*, în vol. II din *Syntactica*) arată însă, pe bună dreptate, că atitudinea vorbitorului față de o acțiune viitoare era de dorință, teamă etc. și în limba indo-europeană, și totuși aceasta n-a împiedicat apariția viitorului. La cauzele morfologice amintite de Vossler, Löfstedt adaugă: 1) confluența lui *dices*, *dicet* cu *dicis*, *dicit*; 2) cele mai multe exemple de *habere* + infinitiv în perioada tîrzie au infinitivul la diateza pasivă. Se știe că în latina tîrzie formele sintetice ale pasivului nu mai erau folosite în latina vulgară, de aceea noile forme de viitor pătrund mai ușor la pasiv, unde rezistența era minimă. Așadar, dispariția pasivului a ușurat afirmarea, întărirea noilor formații de viitor ⁷¹.

La cele de mai sus se mai pot adăuga următoarele: 1. de fapt, viitorul nu s-a desprins din sfera modală nici atunci cînd a devenit timp al indicativului. Ideea de viitor a fost exprimată în latinește, ca și în limba indo-europeană, prin forme care se apropiau foarte mult, ca sens, de modul conjunctiv, modul temerii, nesiguranței, eventualității etc. 2. E probabil că, în limba populară, alături de viitorul I au existat totdeauna perifraze, dintre care unele au învins forma simplă la sfîrșitul latinității. Dispariția viitorului I n-a avut loc decît după o concurență de mai multe secole cu formațiile analitice, mai concrete, mai sugestive. Evoluția viitorului I dovedește încă o dată tendința spre analitism a limbii latine.

Viitorul II se formează de la tema perfectului cu desinențe de conjunctiv (iar conjunctivul perfect cu desinențe de optativ). La origine era un viitor perfectiv și se opunea viitorului I, ca și perfectul prezentului. El devine un timp relativ (cu valoarea viitorului al II-lea din românește) și îl întîlnim cu această valoare mai rar decît imperfectul și mai mult ca perfectul (de ex. *cum tu haec leges ego illum fortasse conuenero* „cînd vei citi aceste rînduri, eu îl voi fi întîlnit poate”). Sensul de viitor perfectiv se păstrează pînă în epoca imperială; în perioada tîrzie e fie viitor anterior, fie sinonim cu viitorul I (cf. v. sp. *cantaro* (<*cantauero*) „voi cînta”).

În limbile romanice, viitorul II a fost refăcut din alte elemente; formele latine se păstrează numai în spaniolă, portugheză (mai ales în propoziții subordonate), în româna veche și în aromână ⁷², cu valoare de condițional prezent.

CONJUNCTIVUL

Acest capitol e consacrat formelor conjunctivului, precum și sensurilor lui în propozițiile principale. Pentru valorile conjunctivului și istoria acestui mod în propozițiile subordonate vezi concluziile capitolului „Sintaxa frazei”.

⁷¹ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 69—71.

⁷² Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 391.

I. Ca și la indicativ, deosebim două serii de forme : prezentul și imperfectul de la infectum, perfectul și mai mult ca perfectul de la perfectum.

Prezentul se formează cu *-ā-* sau cu *-ē-*. Conjunctivul în *-ā-* a fost la origine independent de tema prezentului, ca și de tema perfectului; ca dovadă, găsim conjunctive arhaice ca *duas* „des”, *creduam* „credam”, *fuam* de la *esse* ș.a. Limbile romanice (dar nu și româna) au moștenit conjunctivul prezent.

Imperfectul ⁷³, după ipoteza cea mai simplă, este creat în limba latină cu ajutorul sufixului *-se-* (formații analoge există și în alte limbi italice). S-a păstrat numai în sardă, dar cu modificări destul de mari.

Perfectul se formează cu desinențe de optativ (cf. *sim*) și a avut la început *-ī-*; de aici la Plaut *uenerimus*, *meminerimus* etc. Acest timp, confundat cu viitorul II, s-a moștenit în spaniolă, portugheză și româna veche (cu valoare de condițional prezent ⁷⁴).

Mai mult ca perfectul e format cu sufixul de perfect *-is-* și caracteristica conjunctivului imperfect *-se-* (cf. *-es-se-m* ⁷⁵). E un timp moștenit de toate limbile romanice și are valoare de conjunctiv imperfect, afară de română, unde sensul e de mai mult ca perfect indicativ.

II. Sensurile conjunctivului sînt următoarele ⁷⁶:

1. *voința* : exprimă un îndemn, o poruncă sau o interdicere. În latina preclasică apare destul de des chiar la persoana a II-a, concurînd imperativul. Ca prohibitiv se folosește perfectul (*ne feceris!*), fără ca această formă să mai păstreze ceva din semnificațiile aspectuale și temporale. Se pare că *ne feceris* înlocuiește vechiul *ne faxis*, un optativ sigmatic care se situa în afara opoziției infectum — perfectum.

Alte construcții prohibitive : *caue facias*, frecvent mai ales pînă la începutul erei noastre; *ne facias*, construcție populară, evitată de prozatorii clasici, care alternează cu *non facias* (în latina vulgară tîrzie forma aceasta învinge, cf. provenșala, spaniola, portugheza). În limba vorbită, mai ales în perioada arhaică, cînd e vorba de o poruncă la persoana a III-a, conjunctivul era precedat de *ut*.

2. *posibilitatea, eventualitatea, irealitatea* : tipul *quid hoc sit hominis?* „ce fel de om o fi?”, *crederes* „ai fi putut crede” reprezintă o inovație latină care s-a menținut în toate epocile. Conjunctivul imperfect și mai mult ca perfect au uneori sens ireal, dezvoltat din sensul de potențial trecut. Ca ireale, cele două forme ale conjunctivului nu mai păstrează nici o valoare temporală.

Limbile romanice exprimă irealul cu alte mijloace (indicativul imperfect, optativ-condiționalul).

3. *dorința* : tipul *ita di faciant!* Verbul e însoțit adesea de particule ca *ut*, *utinam*, *qui*. Dorința se exprimă mai ales cu prezentul conjunctiv, iar regretul cu imperfectul și mai mult ca perfectul. Conjunctivul dorinței se folosește paralel cu optativul în limbile romanice.

⁷³ Formația sa a dat loc la discuții : este oare un aorist sigmatic, o formă conjugată de infinitiv, un optativ, sau un infinitiv + *em*? cf. Stolz-Schmalz, p. 326.

⁷⁴ Rosetti, ILR, I, p. 144.

⁷⁵ Ernout, *Morphologie*, p. 301 B.

⁷⁶ După Ernout-Thomas, p. 230—251. Cf. și F. Thomas, *Recherches sur le subjonctif latin...*, G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique...*

4. *deliberativ, de protest*, apare în toate epocile și a fost moștenit în limbile romanice.

Examinînd acum rolurile fiecărui timp al conjunctivului, constatăm că :

prezentul exprimă un ordin, o dorință ;

perfectul : a) exprimă ideea de terminare a acțiunii, de anterioritate, de trecut sau b) nu are nuanță temporală și e prohibitiv sau optativ ;

imperfectul : a) transpune în trecut acțiunea exprimată de conjunctivul prezent și e potențial, iusiv, deliberativ sau b) nu are sens temporal și e ireal ;

mai mult ca perfectul e relativ rar în latina cea mai veche. În epoca imperială se substituie imperfectului cu valoare de timp trecut. Exprimă mai ales regretul, irealitatea.

Limbile romanice au păstrat aproape toate valorile conjunctivului latin (poruncă, interdicere, dorință, regret, protest, șovăială), dar au înlocuit aproape toate formele lui (cu excepția prezentului) cu formații noi, compuse, și folosesc mai mult ca perfectul cu valoare de imperfect. Limbile occidentale au la conjunctiv o paradigmă mai bogată decât româna (care are numai prezent și perfect). O deosebită dezvoltare a luat conjunctivul în limba română, substituindu-se infinitivului. Frecvența mare a conjunctivului și valorile sale multiple contrastează însă cu sărăcia formelor.

Istoria conjunctivului latin în propozițiile principale ne arată că e vorba de un mod bine încadrat în sistemul verbal, în toate epocile. În limbile romanice conjunctivul și-a reorganizat formele, păstrînd însă aproape întocmai principalele sensuri din latină.

IMPERATIVUL

În limba indo-europeană imperativul nu avea o temă proprie ⁷⁷ ; caracteristicile imperativului se adăugau la tema indicativului prezent. Același lucru se constată și în latinește : singura formă construită pe tema perfectului este *memento*, dar perfectul *memini* avea sens de prezent. Comparația limbilor indo-europene probează numai trei formații vechi, moștenite : cu desinența zero (tipul **bhere*), cu *-*dhi* (tipul **idhi*) și cu *-tod* (tipul **bheretod* ⁷⁸, toate trei adăugate la tema pură. În legătură cu *-tod* e însă de subliniat faptul că se folosea și la singular, și la plural, atît la persoana a II-a, cît și la persoana a III-a ⁷⁹. Ce a moștenit latina din aceste procedee se va vedea mai departe.

Este evidentă legătura dintre imperativ și interjecții, în toate limbile indo-europene, probabil și în limba-bază. Legătura e explicabilă semantic, deoarece ambele forme pot exprima un îndemn, o poruncă. (S-a semnalat și o altă legătură, formală și de sens, aceea cu vocativul, construit tot pe tema pură, ca și imperativul ⁸⁰.) În latinește constatăm că unele imperative devin interjecții ⁸¹ : *em* < **eme* „ia”, cîteodată *age* e tratat ca inter-

⁷⁷ Meillet, *Introduction*, p. 197.

⁷⁸ R. Thurneysen, *Der indogermanische Imperativ*, în KZ, XXVII (1882), p. 172.

⁷⁹ Sommer, *Handbuch*, p. 565.

⁸⁰ Stolz-Schmalz, p. 574.

⁸¹ Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, p. 35—37.

jecție, de unde lipsa de acord (tipul *age...abite* „hai, plecați”), tot așa *i, uide* și, în latina târzie, *iube*, folosit în rugăminți, cereri (*iube considerare* „luați, vă rog, aminte”, *Vitae patr.*, 3,20⁸²). Imperativul e adesea întărit prin interjecții ca *heu, ah, heia* sau imperative devenite interjecții (mai ales *age, i*).

Activ, prezent

Persoana a II-a singular: este moștenită dintr-un imperativ indo-european și e folosită numai pentru activ. Indiferența la număr în cazuri ca *age, uide* e secundară și se datorește transformării în interjecții a imperativelor citate (vezi mai sus).

Formele apocopate *dic, duc, fac* sînt inovații latine; în latina veche se mai întîlnesc formele întregi *dice, duce, face*. Compușii celor trei verbe au de obicei forma *-e* (cf. totuși *maledic, educ* la Cicero). Imperativul *fer* e de obicei considerat formă atematică, nu apocopată, și e pus în legătură cu alte forme atematice ale lui *fero*⁸³.

Activ, viitor

Persoana a II-a singular: se pare că în indo-europeană *-*tod* se folosea și la singular și la plural, pentru persoanele a doua și a treia. Limitarea la persoana a treia e caracteristică pentru greacă (*ἀγέτω*), iar la persoana a doua și a treia (însă numai la singular) pentru latină. Persoana a treia se întîlnește numai în limbajul juridic. Formațiile în *-*tod* servesc, la început, în epoca republicană, drept imperativ viitor și la verbe depozitive⁸⁴.

Forma veche, cu *-d* păstrat, se întîlnește în cîteva inscripții din Italia: *datod, licetod, uiolatod, suntod*. Cf. osc. *likitud = liceto*.

Pluralul: este o inovație proprie fiecărei limbi indo-europene; *-te* e analogic cu *-te* de la prezent, iar *-nto/d/* e influențat de pers. 3 pl. a indicativului. Se poate stabili proporția:

$$\frac{3 \text{ sing. indic. } *aget_i}{3 \text{ pl. } *agonti} = \frac{3 \text{ sg. imp. } *agetod}{3 \text{ pl. } *agontod}$$

Folosirea imperativului viitor: particula *-*tod* însemna la origine „de acum înainte”⁸⁵, de aici sensul de poruncă valabilă pentru viitor. Se întîlnește mai ales în limba populară (Plaut folosește des imperativul viitor) și exprimă o poruncă, un sfat, a căror realizare e așteptată pentru un anumit moment viitor, în condiții determinate⁸⁶. Opoziția cu imperativul prezent apare clar într-un exemplu ca: *Cras petito* (sc. *mercedem*): *dabitur. Nunc abi* (Plaut, *Merc.*, 770). În folosirea imperativului viitor deosebim cinci situații⁸⁷:

a) În legi ale căror prescripții sînt valabile și pentru viitor: *si in ius uocat, ito* (*Lex XII tab.*).

⁸² Stolz-Schmalz, p. 575.

⁸³ Cf. Graur, *Lingvistică generală*, p. 63—66.

⁸⁴ Stolz-Schmalz, p. 544; Ernout, *Morphologie*, p. 169—170.

⁸⁵ Ernout, *Morphologie*, p. 268.

⁸⁶ Definiția îi aparține lui Kühner-Stegmann, II, 1, p. 196.

⁸⁷ Kühner-Stegmann, p. 196—197.

b) Foarte des în legătură cu un viitor (I sau II) într-o propoziție secundară.

c) Foarte des la Plaut, în coordonare cu un imperativ prezent (care exprimă o poruncă ce trebuie executată imediat). Chiar de la Plaut însă, în astfel de situații locul viitorului e luat de prezent.

d) Exprimă porunci valabile în general sau pentru un anumit moment din viitor.

e) Cu sensul imperativului prezent; de pildă, Plaut scrie atât *bene ambulato*, cât și *bene ambula* „drum bun!”.

Deosebirea dintre cele două imperative se păstrează pînă în vremea lui Cicero, cînd constatăm că viitorul e în regres⁸⁸; nici la Plaut și Cato⁸⁹ distincția dintre cele două forme nu era totdeauna netă. În latina post-clasică și mai ales în latina tîrzie orice deosebire dispăre. Poeții (și prozații din epoca tîrzie) folosesc, după cum cere versul, cînd imperativul prezent, cînd imperativul viitor, cînd conjunctivul. În limbile romanice imperativul viitor n-a lăsat nici o urmă.

Regresul și apoi dispariția viitorului se explică prin nuanța semantică prea slabă care îl deosebea de prezent; orice poruncă este valabilă pentru o perioadă (mai lungă sau mai scurtă) ulterioară exprimării ei.

Pasiv, prezent

Persoana 2 singular: are desinența *-re* provenind din *-*se*, desinență secundară mediopasivă, alternînd cu *-*so* (cf. gr. **ᾱγεσο*).

Persoana 2 plural: este identică cu indicativul.

Pasiv, viitor

Persoana 2 singular: are o desinență bazată tot pe i.-e. *-*to-*. În limba veche, la verbele deponente și la pasiv, s-au folosit *-tod*, *-untod*: *opsequito*, *utito*, *utunto* (deponente), *censento* (pasiv)⁹⁰. Pentru clarificarea formei (bineînțeles, după ce *-d* dispăruse din pronunțare), s-a adăugat un *-r*, creîndu-se și la imperativ o opoziție de tipul *laudo* — *laudor*.

V. MODURILE NEPERSONALE

INFINITIVUL

Infinitivul, gerunziul și supinul sînt la origine forme cazuale ale unor substantive verbale.

Infinitivul latin continuă infinitivul italic. Latina a inovat introducînd diferențele de diateză și de timp, care în perioada italică probabil că nu existau.

⁸⁸ Unele forme de viitor se mențin din motive formale, de exemplu *inquito*, pentru că *inque* se confunda cu *inque* „et in”.

⁸⁹ Cato, *Agr.*, 162, 2, are alături *obruito*... *obruere*.

⁹⁰ La Plaut și Terențiu formele în *-lor* nu sînt nicăieri sigure din punct de vedere metric, așa încît ele se pot datora și unor „corectări” mai recente. Stolz-Schmalz, p. 544.

Infinitivul activ prezent are desinența de locativ a unei teme în -s- : *agere* < **age-s-i*, *ferre* < **fer-s-i*. Pentru pasiv se folosește o formă de dativ, fie de la o temă radicală (*agi* < **ag-ai*), fie de la o temă în -s- (*amari* < *amarei* < **ama-s-ai*). La activ au existat în limba populară, forme fără -e : *liber* (Charisius, GL, I, 124 K), *haber* (CIL, VIII, 8369 etc.), unde -e a căzut ca și în *animal(e)*, *calcar(e)*. Există ipoteza că acestea ar fi formele originare, de locativ fără -i ca în greacă, cf. $\delta\acute{o}\mu\epsilon\nu$ ⁹¹. Originea, mult discutată, a infinitivelor în -ier și -rier⁹² rămîne încă necunoscută. La Plaut -ier, -rier sînt utilizate numai la sfîrșit de vers și din necesități metrice. Ele sînt reluate, tot din necesități metrice, de poeții din vremea lui Augustus.

Infinitivul viitor activ a dat naștere la destule discuții : forma cea mai veche este în -urum, invariabilă, ca în *hanc sibi rem praesidio sperant futurum* (Cic., *Verr.*, 6,65, 167) sau, ca în latina clasică, -urum, -uram esse? Pentru prima ipoteză, emisă de Postgate, pledează preferința comi-cilor pentru omiterea lui *esse*, ca și raritatea participiului viitor ca atribut⁹³. Mai probabilă e însă cea de a doua : într-adevăr, latina nu cunoaște nici un infinitiv în -um, de aceea existența unui infinitiv **erum* de la *sum*⁹⁴ e greu de admis. Forma invariabilă de infinitiv viitor activ s-ar putea datora analogiei cu celelalte forme, invariabile, de infinitiv (*esse*, *fuisse*, *fore*, *amare*).

Infinitivul viitor pasiv cuprinde forma *iri*, infinitivul pasiv, cu sens impersonal, de la *ire*. Unui *factum itur* îi corespunde infinitivul *factum iri*; e încă o dovadă a importanței impersonalului în crearea pasivului latin. În limba de conversație, o îmbinare ca *factum iri* se pronunța desigur *factuiri*. Aceasta explică formele de infinitiv viitor în -tuiri și -turi care apar în manuscrise, mai ales tîrzii.

Infinitivul perfect, activ și pasiv, nu pune probleme.

Dintre toate formele infinitivului ne interesează în special cele moștenite în limbile romanice, deci infinitivul prezent activ. Sensul primitiv al infinitivului fiind acela de dativ final, e firesc să constatăm acest sens foarte puternic în toată istoria latinei. E de asemenea ușor explicabilă construirea infinitivului verbelor tranzitive cu un complement direct în acuzativ : infinitivul își pierde caracterul nominal și se încadrează în sistemul conjugării. Urme ale vechii stări de lucruri sînt folosirea unui adjectiv sau pronume posesiv ca determinant al infinitivului (*meum intelligere*, *iucundum agere*) sau folosirea infinitivului ca obiect direct : — *At ego amo hanc!* — *At ego esse et bibere* (Plaut, *Poen.*, 313).

Infinitivul se folosește în cîteva situații în locul unor forme verbale finite :

a. Infinitivul indignării, al admirației : este o folosire caracteristică limbii de conversație, ca și acuzativul exclamației, și avea probabil valoare afectivă.

b. Infinitivul poruncii și al interdicției : la origine a fost o frază nominală rostită pe un ton poruncitor. E tot o caracteristică a limbii de

⁹¹ Lindsay-Nohl, p. 616.

⁹² Stolz-Schmalz, p. 328.

⁹³ Lindsay-Nohl, p. 617.

⁹⁴ După Postgate, C.R. V, p. 301 : *dicturum* < *dictu* (supin) + *erum* (infinitiv), cf. umbr. *erom*, osc. *erum*.

conversație și a fost moștenită în limbile romanice ca prohibitiv (cf. it. *non dimenticare*, rom. *nu uita*).

c. Infinitivul istoric sau descriptiv pare a fi fost la origine tot o frază nominală. Salustiu îl folosește pentru prima dată în propoziții subordonate.

În limbile romanice constatăm din punct de vedere formal o tendință spre regularizare : *esse*, *offerre*, *sufferre*, sînt înlocuite de *essere*, *offerre*, *sufferrere* încă din latina populară.

Evoluția modului infinitiv are deci două mari etape : 1. începuturile limbii latine — infinitivul era un substantiv verbal, neîncadrat în conjugare, fără timpuri, fără diateze, fără rectiune verbală. 2. limba latină — infinitivul se încadrează în sistemul verbal și primește caracteristicile acestuia. Formele infinitivului se înmulțesc, pentru a putea exprima timpul și diateza (urmînd să se reducă din nou în limbile romanice). Dintre aceste forme, unele nu s-au bucurat niciodată de o largă circulație, judecînd după frecvența lor în texte.

GERUNZIUL

Gerunziul se formează cu un sufix a cărui origine e neclară ⁹⁵. Gerunziul se opune gerundivului ca un impersonal : *eundum est in antiquam siluam* are același sens impersonal ca *itur in antiquam siluam*. Construcția impersonală cu *est* devine mai puțin frecventă în latina clasică, la verbele tranzitive. Unui *agitandum est uigilias* i se preferă *agitandae sunt uigiliae*, construcție personală. La verbele intransitive se menține tipul *imperandum est seruis*.

Construit independent (fără *est*), gerunziul e atestat în toată istoria limbii latine mai ales la ablativ (în special cu sens instrumental).

Acuzativul cu *ad* apare la Varro (la Plaut nu-l întîlnim), dar mai ales la autorii tîrzii (Aur. Vict., Dictys, scriitorii creștini). Ablativul cu prepoziție apare tot la Varro, dar e rar folosit. Dativul gerunziului e rar în toate timpurile, cu excepția latinei imperiale, după Titus Livius.

Încadrarea gerunziului în sistemul conjugării și sinonimia sa parțială cu infinitivul explică rectiunea verbală a acestui mod : gerunziul verbelor tranzitive poate primi complement direct în acuzativ. Acest lucru se verifică numai pentru latina arhaică și postclasică. Caesar și Cicero folosesc acuzativul după gerunziu numai cînd acesta e la genitiv, iar complementul la plural (probabil pentru a evita succesiunea de genitive în *-orum*).

În latina tîrzie, gerunziul e concurat de infinitiv și de participiul prezent. Încă de la Vitruviu și Titus Livius se observă folosirea paralelă a gerunziului la ablativ și a participiului prezent — cu aceeași valoare : *dictitans... deponendoque tutelam* (Liv., 24, 4, 9). La sfîrșitul acestei perioade se poate afirma că participiul prezent a fost cu totul eliminat de gerunziu ⁹⁶.

⁹⁵ Pentru bibliografia problemei și rezumatul teoriilor emise pînă în 1940, vezi N. Marinescu, *Über den Ursprung der -ndo- Bildungen im lateinischen*, în *Langue et littérature* II, Académie Roumaine, 1943.

⁹⁶ După cît se pare, participiul prezent din limbile romanice occidentale nu e moștenit. Formele păstrate au ieșit din sfera conjugării (cf. rom. *fierbinte*, *părinte*).

SUPINUL

Ca și infinitivul, supinul e la origine un substantiv verbal. Supinul I, numit și activ, e un substantiv la acuzativ (*laudatum, auditum* etc.) și e folosit, atât în limbile italice, cât și în cele balto-slave, după verbe care indică mișcarea într-o anumită direcție, supinul I e deci un acuzativ de direcție ⁹⁷: *perditum ire* = *perdere, essum uocare* „a invita la masă”. Acest acuzativ e folosit, după cum se vede, fără prepoziție, ca și în construcțiile *i malam crucem* sau *suppetias, infitias, exsequias ire*.

O dată cu încadrarea sa în sistemul conjugării, supinul capătă recțiune verbală: supinul verbelor tranzitive primește ca determinant un complement direct, în acuzativ. Acest lucru îl constatăm în limbile italice în general și în latină, începând din epoca arhaică (Varro).

La începutul epocii imperiale, în limba populară, supinul încetează de a mai fi un mod viu. În locul lui se întrebuințează infinitivul final, participiul viitor activ sau propoziții finale.

Dintre limbile romanice, se pare că numai româna a păstrat supinul tot cu rol de substantiv verbal, dar i-a lărgit mult sfera de întrebuințare.

Supinul II (sau pasiv) are desinența -u (de ablativ) și sens de substantiv la ablativ sau dativ. Pentru sensul de dativ (final) e atestată sporadic și desinența -ui (*res lepida memoratui*), începând de la Plaut. Latina clasică folosește acest supin numai ca dativ, cu rol de complement al unui adjectiv sau al locuțiunilor verbale *fas est, opus est: horrible dictu, scitu opus est*, și *hoc fas est dictu*. Ultimul exemplu, care aparține lui Cicero, dovedește că și supinul II avea recțiune verbală: *dictu + hoc*, complement direct în acuzativ. O frecvență mare a acestui substantiv verbal întâlnim la Plaut, Terențiu, Cicero, Titus Livius, Tacit și la poeții arhaizanți din epoca imperială. Mai puțin îl utilizează Cato, Caesar, Salustiu, Varro, Nepos ⁹⁸.

Concurența cu infinitivul pasiv și cu gerunziul precedat de *ad* ar fi dus — tot după Stolz-Schmalz ⁹⁹ — la dispariția supinului II (Quintilian spune *legi dignus* „demn de a fi citit”). Ernout ¹⁰⁰ vorbește de înlocuirea supinului II de către infinitiv în latina populară, în poezie și apoi în proza postclasică; înlocuirea a fost totală, iar limbile romanice n-ar fi moștenit nimic din această formă verbală ¹⁰¹.

PARTICIPIUL

Comparația limbilor indo-europene ne îndreptățește să atribuim limbii-bază trei forme de participiu: a. activ prezent, format cu sufixul

⁹⁷ Se zice *ire spectatum* ca și *ire domum*.

⁹⁸ Stolz-Schmalz, p. 601.

⁹⁹ P. 602.

¹⁰⁰ *Morphologie*, p. 364.

¹⁰¹ Credem că, în ceea ce privește româna, afirmația este discutabilă. Supinul românesc (cu prepoziție și sens final sau simplu abstract verbal) se poate explica ca o continuare a ambelor supine latinești.

-ent/-nt- (lat. *laudans*, gr. φέρων); b. mediopasiv prezent, format cu sufixul -meno- (gr. λυόμενος); c. activ perfect, format cu sufixul -ues-/us- (gr. λελοιπώς) ¹⁰².

PARTICIPIUL ÎN -NT-

Participiul în -nt- este o formație indo-europeană în -ent/-ont-, pe care latina a moștenit-o, generalizând vocalismul *e*. Vocalismul *o* mai apare în *sons* „vinovat”, vechi participiu de la rădăcina * *es-* „a fi” (cf. *ab-sens*, *prae-sens*) și, alternând cu *e* în *iens*, *euntis* etc., de la rădăcina *i-* „a merge”.

Din cele mai vechi texte, se vede că participiul în -nt- avea un pronunțat caracter adjectival, lucru dovedit de frecvența lui folosire ca atribut, ca și de faptul că avea grade de comparație. Sinonimia dintre *congruens* și *congruus*, *beneuolens* și *beneuolus* etc. este o dovadă în plus. Plaut scrie *indigens*, nu *indigus*, *insciens*, nu *insciens* ¹⁰³. După Stolz-Schmalz (p. 602) participiul în -nt- își pierduse caracterul de verb, în limba populară, încă din perioada începuturilor literaturii latine. În limba literară valoarea verbală este însă puternică — vezi construcția cu complement direct la participiile verbelor tranzitive ¹⁰⁴. Sensul deopotrivă adjectival și verbal reiese din valoarea construcției perifrastice participiu în -nt- + *esse*: *florentes fuerunt* „au fost înflorite”, dar și „au înflorit” ¹⁰⁵.

Participiul în -nt- are în toate epocile limbii latine sens activ și e numai excepțional pasiv sau mediu. (Pentru concurența dintre acest participiu și cel în -to-, vezi capitolul consacrat acestuia din urmă.)

Din punctul de vedere al timpului, participiul în -nt- are sens de prezent. El arată o acțiune neterminată, simultană cu cea exprimată de verbul regent (simultaneitatea putând fi în prezent, trecut sau viitor) ¹⁰⁶. În perioada imperială și în latina târzie, participiul prezent apare totuși cu sens de trecut, marcând anterioritatea:

Eum primo incertis implicantes responsis ... edocuerunt (= *cum eum primo implicuissent*), Liv., 27, 43, 3, *Quadratus cognoscens proditum Mithridaten ... uocat consilium*, Tac., *Ann.*, 12, 48. În *Noul Testament*, participiul în -nt- traduce adesea un participiu aorist grec: *accedens* = προσελθών, *clamans* = κράζας, *egredientes* = ἐξερχόμενοι, *cadens* = πεσών ¹⁰⁷.

Participiul în -nt- era bine cunoscut de limba populară, care îl folosea ca participiu, adjectiv — cu rol de nume predicativ sau atribut — și în construcții perifrastice, de aceea e de mirare că nu s-a moștenit. Se știe însă că, pe cale savantă, această formă a fost reintrodusă în limbile romanice.

¹⁰² Brugmann, *Partizipien*, p. 81.

¹⁰³ Lindsay-Nohl, p. 621; cf. și p. 468.

¹⁰⁴ Stolz-Schmalz, p. 602.

¹⁰⁵ Novotný, II, p. 150.

¹⁰⁶ Kühner-Stegmann, p. 756.

¹⁰⁷ Novotný, II, p. 150.

La origine avem de-a face cu formații indo-europene, și anume cu adjective verbale, neîncadrate în sistemul verbal. Aceste adjective denumesc acțiuni ca fiind calitatea sau caracteristica inerentă unui obiect.

Nefiind încadrat în sistemul verbului, adjectivul în -to- nu participa în indo-europeană la categoriile diatezei, timpului și aspectului și nu avea regim de verb ¹⁰⁸.

O dată cu primele texte latine, întâlnim numeroase formații în -to- încadrate în sistemul verbal cu valoare de participiu perfect, alături de formații identice care păstrează valoarea de adjectiv verbal și sînt în afara conjugării: tipul *laudatus* și tipul *potus*. Tipul *laudatus* se caracterizează prin valori de timp și de diateză — funcționa de obicei ca participiu pasiv și făcea parte din sistemul perfectului; tipul *potus* nu cunoștea nici una din aceste valori și, ca o dovadă în plus că nu era încadrat în conjugare, nu avea regim verbal — cum aveau participiile din prima categorie — : *potus* era în aceeași situație cu celelalte două derivate de tip verbal, *potio* și *potor* (nu se putea spune **potus uinum*).

Încadrarea în sistemul verbului e dovedită și de forma participiului în -to-, al cărui aspect fonetic se apropie fie de tema prezentului (*pastus* de la *pasco*, rădăcina fiind *pa-*, sau *gignitus* de la *gigno*), fie de aceea a perfectului (cf. numeroasele participii în -sus de la verbe cu perfect în -si: *mansus*, *mersus* etc., după *mansi*, *mersi*) ¹⁰⁹.

Formațiile în -to- devenite participii își trădează originea nominală prin aceea că, în general, pot avea grade de comparație și pot fi substantive, precum și prin faptul că au forme deosebite după gen, număr și caz; toate aceste însușiri apropie participiul de adjectiv.

Datorită sensului lor foarte general, formațiile în -to- puteau funcționa și ca participiu perfect activ, și ca participiu perfect pasiv. De exemplu, *iuratus* „cel care are o anumită calitate ca rezultat al acțiunii de a jura” putea fi și activ „care a jurat” și pasiv „care a fost jurat” (cf. *iuratum Ioui foedus*).

În pragul perioadei istorice a limbii latine, participiul în -to- ne apare ca o categorie fermă, foarte productivă, care a înlocuit vechile participii și este în continuă dezvoltare. Participiul în -meno- ¹¹⁰ a fost eliminat, probabil ca rezultat al concurenței cu adjectivul verbal în -to-.

Așadar, încă din secolul al III-lea î.e.n. trebuie să vorbim de un participiu perfect în -to-, cu două valori (trecut activ și trecut pasiv), care începe să fie folosit și imperfectiv, tot cu două valori (prezent activ și prezent pasiv). Gramaticile limbii latine vorbesc de participiul în -to- cu sens de prezent pasiv abia pentru epoca clasică; putem însă vorbi de acest sens începînd de la Plaut, numai că e foarte greu de spus, la fiecare exemplu în parte, dacă participiul e trecut sau prezent: *uxor amata*

¹⁰⁸ Kühner-Stegmann, p. 756; Stolz-Schmalz, p. 544; Meillet-Vendryes, p. 337; Ernout, *Morphologie*, p. 345; Herzog, *Part.*, p. 127.

¹⁰⁹ Ernout, *Morphologie*, p. 349, 354—356; Lindsay-Nohl, p. 623.

¹¹⁰ Se poate presupune că latina a cunoscut în perioada preistorică participii în -meno-, din care au rămas substantive ca *alumnus* sau *femina* (Meillet-Vendryes, p. 333).

înseamnă „soție asupra căreia s-a răsfrint acțiunea de a iubi” sau „soție care continuă să fie iubită și acum, care este iubită acum”?

În cele ce urmează, vom urmări evoluția celor patru sensuri ale formațiilor în *-to-* :

1. perfect pasiv : *uir laudatus, porta clausa* etc. Prin sensul său primitiv, adjectivul verbal pare să fi fost mai aproape de pasiv decât de activ (vezi situația adjectivului verbal din grecește), ceea ce ar explica sensul predominant pasiv (la verbele tranzitive) al acestei forme. În limbile romanice, covârșitoarea majoritate a participiilor trecute de la verbe tranzitive au sens pasiv și valoare perfectivă.

2. perfect activ — la verbele deponente și la un număr relativ mic de verbe cu flexiune activă, în general intransitive. Deci este un participiu activ sau mediu. Se pot cita exemple ca : *adultus* („qui adevine”), *conspensus, desperatus, iuratus* (și *in-*, *con-*), *deflagratus, obitus, occasus, omissus* și altele ¹¹¹.

Majoritatea participiilor în *-to-* cu sens activ apar la verbele deponente, unde formează împreună cu *esse* timpurile perfectului ; *-to-* + *esse* a format timpuri încă din perioada comunității italice. În indo-europeană au existat astfel de îmbinări, dar fiecare element component își păstra sensul propriu ; situația aceasta e păstrată și în construcții latine ca *tacitus est* sau *tutus erat* ¹¹². Limbile italice inovează și dezvoltă construcții de tipul *arbitratus est* „a socotit”, care se întâlnesc frecvent în epoca arhaică a limbii latine. Se poate presupune că formația de tip *arbitratus est* a existat un timp paralel cu perfectul mediu sintetic (din care latina n-a păstrat nici o urmă), așa cum s-a întâmplat cu dialectul atic : γέγραπται alături de γεγραμμένον ἐστί.

La început construcția analitică avea două sensuri : *profectus est* „e plecat” și „a plecat”.

O dată apărut la verbele deponente, perfectul indicativ cu *esse* nu era greu să se dezvolte și la verbele cu flexiune activă, întrucât granițele dintre cele două categorii de verbe (active și medii) nu erau prea ferme. Sînt binecunoscute exemple ca *ausus sum, fesus sum, gavisus sum*. Mai rar se întâlnesc *placitus sum* „placui” (la Terențiu), *adultus est* „a devenit”, *concreta est* „concreuit” ¹¹³.

Perfectul cu *esse* apare în primul rînd la intransitive : *pransus, potus* (preclasic și clasic), *cenatus* (preclasic, Cicero), *inita* (Caesar), *iuratus, nupta, exoletus, cretus, praeteritus, placitus* (în toate epocile), *adultus, requies, obsoletus, interitus, obitus, successus, processus, discessus, flagratus* (preclasic și postclasic), precum și alte participii folosite rar, tot în perioadele pre- și postclasică, ca *titubata, exululata, redundatus, penetratus, cohaesa, fleta, mussati, hiematus, uesperatus, pariatu*, „care și-a plătit datoria” ¹¹⁴.

De la verbe tranzitive (cu *esse* și, mai rar, fără) :

osus (toate epocile), *perosus, exosus* (clasic și postclasic), *pertaesus, hausus* (postclasic) ¹¹⁵.

¹¹¹ Stolz-Schmalz, p. 545 ; Lindsay-Nohl, p. 622.

¹¹² Brugmann, *Partizipien*, p. 104.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 127—128 ; Kühner-Stegmann, p. 98.

¹¹⁵ Kühner-Stegmann, p. 99.

În stilul familiar din perioada clasică se întâlnesc mai multe exemple decât în stilul înalt — ceea ce se poate vedea comparând scrisorile lui Cicero cu celelalte scrieri literare ale vremii.

Încadrarea participiului în *-to-* în sistemul verbal duce la construirea lui cu un complement direct, ca și cum ar fi fost un mod personal, de exemplu : *haec ausus, haec adeptus, morem secutus*. Se spunea *morem secutus* după *morem secutus sum*. Participiul în *-to-* capătă regim de verb din cauză că formează, împreună cu *esse*, perfectul indicativ. Participiile care nu formează perfecte nu au regim de verb, de exemplu *tacitus, consideratus* nu pot primi complement direct, deoarece nu există perfecte *tacitus sum, consideratus sum*. Latina e singura limbă indo-europeană care poate construi participiul în *-to-* cu un complement direct.

3. Prezent pasiv ¹¹⁶. Deoarece perfectul latin întrunește sensurile perfectului și aoristului indo-european, nu e de mirare că participiul perfect poate avea și valoare atemporală, ca aoristul din limba greacă. Nefiind legat de un anumit timp, participiul în *-to-* poate fi interpretat adesea ca prezent, activ sau pasiv.

Sensul pasiv apare mai întâi la verbe durative și apoi la verbele cu acțiune momentană. Exemple : *Archimedis ego quaestor ignoratum ab Syracusanis ... indagavi sepulchrum*, Cic., *Tusc.*, 5, 64 ; *Qui illam maxime optatam et expetitam securitatem habere quisquam potest, cui adsit multitudo malorum*, *Ibid.*, 5, 42. În construcția ablativului absolut ¹¹⁷ : *dii quam ob rem colendi sunt, non itellego, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono* (= *si ullum bonum nec accipitur ab iis nec speratur*), Cic., *Nat. deor.*, 116. Cu această valoare întâlnim participiul în *-to-* în epoca clasică și postclasică și — așa cum am arătat mai sus, la p. 192 — 193 credem că se poate vorbi de existența acestui sens și mai devreme, deoarece sensul de „perfect” e aproape de „prezent” (rezultat prezent al unei acțiuni desfășurate în trecut).

4. prezent activ ¹¹⁸ : se întâlnește la verbe deponente și semideponente ; de fapt este un participiu aorist, atemporal. Exemple se găsesc în toate perioadele, mai rar în epoca preclasică. Iată numai câteva forme cu acest sens : *arbitratus, confisus, consolatus, diffisus, gavisus, locutus, secutus, ueritus*. Se întâlnesc numai în epoca postclasică : *amplexus, conatus, cunctatus, regressus* și altele. *Reor* nici nu are participiu prezent, iar *solens* e numai preclasic, *odiens* se întâlnește numai la Tertulian.

La verbele tranzitive nu se întâlnește un participiu prezent activ de tipul *homo occisus* „om care are obiceiul să ucidă, ucigaș”, din pricina existenței participiului în *-nt-*, foarte productiv în toate epocile, la verbele cu flexiune activă.

Verbele intransitive prezentau un sistem de opoziții temporale clar, dar nu aveau (decît excepțional) pasiv, deci participiul nu deosebea diatezele. Când un verb intransitiv avea și pasiv, participiul nu ajuta la distingerea sensului activ de cel pasiv. Verbele tranzitive deosebeau activul de pasiv, dar la pasiv nu puteau distinge prezentul de trecut. Sistemul acesta complicat și nesimetric avea să fie eliminat în trecerea spre limbile romanice, unde participiul în *-to-* este sau adjectiv (cu valoarea de adjec-

¹¹⁶ Brugmann, *Partizipien*, p. 129.

¹¹⁷ Riemann, *Syntaxe*, p. 254 ; Kühner-Stegmann, p. 758 — 759.

¹¹⁸ Herzog, *Part.*, p. 57.

tiv verbal, ca în indo-europeană, cu sens activ și pasiv și de obicei fără nuanță temporală), sau element de formare a unor timpuri active și pasive, fără valoare de timp sau de diateză.

CONCLUZII

1. Participiul în *-to-* este la origine un adjectiv verbal, al cărui sens se păstrează pînă în limbile romanice.

2. Participiul în *-to-* e o categorie extrem de productivă, încă înainte de perioada istorică a limbii latine, în epoca comunității italice. El are tendința de a ocupa toate „căsuțele” sistemului participiului, afară de viitor.

3. Asimilat sistemului verbal, are sens activ (formînd cu *esse* perfectul verbelor deponente și al unor verbe cu flexiune activă) și pasiv (la verbele tranzitive, unde servește la formarea timpurilor derivate de la tema perfectului, la diateza pasivă).

4. Exprimă în special aspectul perfectiv și timpul trecut, dar și prezentul (un prezent „atemporal”, echivalent cu aoristul grec).

PARTICIPIUL ÎN *-URUS*

1. *Forma*. Participiul în *-urus* nu este de origine indo-europeană, ci e format în latinește. Bopp, Schleicher și Brugmann îl derivă de la numele de agent în *-tor*, dar în felul acesta rămîne neexplicată transformarea lui *ō* în *ū*¹¹⁹. Postgate a emis ipoteza că avem a face cu un derivat al infinitivului în *-urum*, folosit la origine fără *esse*¹²⁰. Ipoteza e susținută de Meillet și Vendryes, dar a fost combătută în foarte multe lucrări¹²¹. Obiecția cea mai convingătoare este aceea că trebuie să presupunem și pentru latină un infinitiv în *-um*, păstrat numai în construcția *-som* + supinul. Altă ipoteză — care pare mai verosimilă — consideră participiul în *-urus* ca format de la tema supinului + sufixul *-ro-*, destul de productiv la formarea adjectivelor (cf. gr. ἰσχυρός de la ἰσχύς)¹²².

Intrînd în sistemul verbal, participiul în *-urus* se formează de la tema supinului, dar, în mod accidental, și de la tema prezentului, de exemplu :

oriturus, partiturus, moriturus și, ocazional, *iuvaturus* (Salustiu), *sonaturus* (Horățiu).

2. *Sensul și evoluția*. Participiul în *-urus* nu avea la origine sens de viitor, după cum arată substantivele *mensura, natura, partura, pictura, quaestura, statura, tonsura*. Sensul originar a fost probabil „care se ocupă cu acțiunea de a...” (de exemplu, *daturus* „care se ocupă cu datul, care dă”), sens cu nuanță durativă. Din sensul durativ s-a dezvoltat probabil cel de viitor¹²³.

¹¹⁹ Kretschmer, în KZ, XXXI, p. 463.

¹²⁰ De exemplu, *daturum* < *datu-esum* „a fi de dat” adică supinul + vechiul infinitiv *esum* al verbului *a fi* (în IF, IV; id., în CR, V, p. 301).

¹²¹ Lindsay-Nohl, p. 617; Stolz-Schmalz, p. 342; Ernout, *Morphologie*, p. 362.

¹²² Kretschmer, în KZ, XXXI, p. 463, Novotný, p. 207.

¹²³ Kretschmer, *lucr. cit.*, p. 464.

În latina arhaică, apare numai în conjugarea perifrastică activă ¹²⁴. Abia în timpul imperiului începe să fie folosit și independent (mai ales *futurus*) ¹²⁵ și frecvența lui e demnă de luat în considerare numai la Titus Livius și Ovidiu ¹²⁶. Formația în -*urus* intră în sistemul participiului abia în această epocă.

În latina târzie e puțin cunoscut, iar în limba populară e probabil că n-a fost niciodată o formă curentă. Limbile romanice n-au moștenit din această formație decât câteva cuvinte — și acelea nelegate de sistemul verbal.

PARTICIPIUL ÎN -ND-

1. *Forma*. Nici originea gerunziului, nici aceea a gerundivului n-au fost explicate pînă în prezent în chip satisfăcător; nu se știe dacă gerundivul a avut la origine sens activ sau pasiv, prezent sau viitor, nu e clar nici dacă gerunziul e mai vechi sau mai nou decât gerundivul ¹²⁷. Pare probabil că dezvoltarea adjectivului verbal în -*nd*- și intrarea lui în sistemul verbal trebuie legată de dispariția vechiului participiu mediu ¹²⁸.

După majoritatea cercetărilor, participiul în -*nd*- este mai vechi decât gerunziul ¹²⁹. Concluzia aceasta se întemeiază pe faptul că gerunziul există numai în latină, pe cînd gerundivul este italic ¹³⁰.

La verbele de conjugarea a III-a, -*nd*- e precedat de *e* sau de *u* (*faciendus/faciundus*). Cele două forme sînt folosite paralel în latina preclasică (*Senatus consultum de Bacchanalibus*, *Lex repetundarum*) ¹³¹. În secolul I e.n. constatăm victoria lui -*endus*, cauzată probabil de paralelismul cu -*entem* de la participiul în -*nt*- ¹³²: -*end*- și -*und*- s-au contopit în -*end*-, ca și *ont/ent* în -*ent* ¹³³.

Formațiile în -*bundus* și -*cundus* se bazează pe același sufix -*nd*- și sînt probabil rezultatul unei false analize ¹³⁴.

2. *Sensul și evoluția*. La origine și în latina arhaică, gerundivul n-avea nici sens de viitor, nici de mod al necesității (Cf. *oriundus*, *secundus*, *voluendus* etc.) ¹³⁵. Era probabil un participiu imper-

¹²⁴ Stolz-Schmalz, p. 606.

¹²⁵ Kühner-Stegmann, p. 760.

¹²⁶ Stolz-Schmalz, p. 606.

¹²⁷ Vezi rezumatul discuțiilor la N. Marinescu, *lucr. cit.*

¹²⁸ Meillet-Vendryes, 335. După Thurneysen, -*nd*- < -*mn*-, variantă cu vocalism zero a lui -*men*- (sufixul participiului mediu, cf. gr. *λυόμενος*). Rămîn însă neexplicate formele *femina*, *alumnus* etc., rămășițele vechiului participiu mediu, unde tratamentul fonetic a fost diferit (de ce *alumnus* n-a devenit *alundus*?). Thurneysen, în KZ, XXX, p. 495.

¹²⁹ Lindsay-Nohl, p. 617; Kühner-Stegmann, p. 727; Stolz-Schmalz, p. 326. Pentru prioritatea gerunziului argumentează Pentti Aalto în *Untersuchungen über das lateinische Gerundium und Gerundivum*, Helsinki, 1949 (vezi recenzia lui C. A. Lynch din „Language”, 1951, fasc. 3, p. 379—380).

¹³⁰ Cf. totuși teoria lui Benveniste, după care gerunziul și gerundivul au apărut concomitent, dezvoltîndu-se dintr-un substantiv verbal (în -*en*, cf. inf. gr. în -*εν*) lărgit cu sufixul -*do*-. *Origines*, p. 136—142.

¹³¹ Lindsay-Nohl, p. 625.

¹³² Thurneysen, *lucr. cit.*, p. 496, 497.

¹³³ Lindsay-Nohl, p. 625.

¹³⁴ Vezi rezumatul discuției la N. Marinescu, *lucr. cit.*, p. 240.

¹³⁵ Vendryes, în MSL, XVI, p. 251—256.

fectiv¹³⁶ prezent, sens care se păstrează și în latina perioadei imperiale, unde întâlnim gerundivul coordonat cu participiul prezent. Se poate spune că, înainte de a deveni participiu viitor pasiv, gerundivul a avut mai întâi valoarea unui participiu prezent mediu¹³⁷, iar apoi a fost element component al conjugării perifrastice pasive.

Participiul în *-nd-* s-a folosit în latina arhaică și clasică aproape numai însoțit de *esse* (conjugarea perifrastică pasivă), și anume gerundivul verbelor tranzitive în construcții personale (*liber legendus est*), iar gerundivul verbelor intransitive în construcții impersonale (*saltandum est*)¹³⁸. Independent de *esse*, cu valoare de adjectiv și funcție sintactică de atribut, gerundivul se întâlnește rar. Slaba valoare de adjectiv e dovedită și de faptul că *n-*are superlativ și e rar substantivat¹³⁹.

Folosit în construcția cu *esse*, exprimă necesitatea; în fraze negative, interogative sau condiționale, arată că ceva „este drept”, „se cuvine”, de exemplu *quod uix credendum sit*. Cic., *Nat. deor.*, 25, 18, 6¹⁴⁰.

Abia din secolul al III-lea e.n. gerundivul apare cu o valoare clară de participiu viitor pasiv: *Hannibal cum tradendus Romanis esset* (ἐμελλε παραδοθήσεσθαι) *uenenum bibit*, Eutr., 4, 5¹⁴¹. Uneori arată posibilitatea: *horrendus* = *horribilis*, tot așa *tremendus*, *metuendus* etc.¹⁴².

Cînd e folosit cu *esse*, are sens de viitor, de exemplu în *Pauca ... forsitan non credenda*, Amm., 16, 7, 4¹⁴³.

În concluzie, adjectivul în *-nd-* a avut sensul de participiu prezent mediu imperfectiv, dar a pierdut aproape cu totul această valoare începînd cu primele texte literare. El rămîne multă vreme în sistemul verbal, nu ca participiu propriu-zis, ci ca element de alcătuire a conjugării perifrastice pasive (unde exprimă ideea de necesitate, deci un sens modal). În latina imperială tîrzie, limba literară îl încadrează din nou în sistemul participiului, de astă dată ca participiu viitor pasiv. Inovația fiind limitată la stilul înalt al limbii latine, e firesc ca participiul în *-nd-* să nu supraviețuiască în limbile romanice.

ADVERBUL

Cuvinte invariabile cu rol de adverb existau încă în limba comună indo-europeană, în perioada care precede dezmembrarea ei. Dintre ele, unele reprezentau forme împietrite ale flexiunii nominale.

¹³⁶ Meillet-Vendryes, p. 535.

¹³⁷ Novotný, p. 153.

¹³⁸ Kühner-Stegmann, p. 723.

¹³⁹ Stolz-Schmalz, p. 595. Vezi și IF, XXXVIII, p. 184.

¹⁴⁰ Kühner-Stegmann, p. 733.

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 734; Stolz-Schmalz, p. 597.

¹⁴² Kühner-Stegmann, p. 733.

¹⁴³ Stolz-Schmalz, p. 597.

Puține adverbe de acest fel s-au transmis limbilor indo-europene¹; acestea au continuat procedeul din limba comună, folosind îndeosebi cazurile concrete ale numelui (locativ, instrumental, ablativ), prin care se exprimau complementele circumstanțiale. Acolo unde cazul respectiv a încetat de a fi viu în flexiune, adverbele formate pe baza lui în indo-europeană apar în limba latină ca adverbe primare.

În perioada celor mai vechi texte literare, limba latină cunoștea adverbe primare și derivate.

Dintre adverbele primare, unele au corespondent în alte limbi indo-europene: *ante*, gr. ἀντί, scr. *anti*; *heri*, gr. χθές, irl. *in-dhe*, scr. *hyáh*, av. *zyo*, foste locative; *immo* e o formație expresivă, comparabilă cu hit. *imma* „încă”; *ita* e cunoscut în grupul italic și indo-iranian (scr. *iti* „astfel”), iar *mox* aparține ariilor laterale, italo-celtică și indo-iraniană. Au forme asemănătoare în alte limbi indo-europene *iam*, *num* și *post*; de origine indo-europeană sînt și *tam*, *tum* (formate din temă de demonstrativ) precum și *satis* și *secus*.

Limba latină mai cunoaște o serie de adverbe primare, vechi și uzuale, cu etimologie neclară: *coram*, *paene*, *palam*, *saltem* și *uix*.

Ca și în alte limbi, și în latină adverbele primare, puțin numeroase, sînt frecvent folosite, ele aparțin fondului principal lexical.

Alături de ele se creează numeroase adverbe noi. În acest scop limba latină a folosit două căi:

A. Transformarea în adverbe a formelor cazuale ale unor adjective, participii cu valoare adjectivală sau substantive.

B. Derivarea cu sufixe.

A. După cum s-a văzut, procedeul atribuirii de valori adverbiale unor forme cazuale este vechi. În latină el a fost folosit în decursul întregii istorii, fiind însă dominant în epocile arhaică și republicană.

Din această categorie fac parte, în primul rînd, adverbele care s-au creat din forma de instrumental în *-e* a temelor în *-o/-e*: *certe*, *clare*, *libere*, *ornate*, *plane*, *sane*, *ualde*.

Deși frecvența lor relativă scade, adverbele în *-e* sînt încă numeroase în perioada imperială, noi adverbe de acest tip se folosesc mai ales de către autorii creștini: *allegorice*, *angelice*, *christiane*, *extraordinarie*, *imperfecte*, *prophetice* (Hieronim)², *fructuose* (Augustin), *correpte*, *inlicite*, *peremptorie*, *succinte*, *uoluntarie* (Avitus)³, dar și în alte scrieri, pînă în *Gesta Francorum*⁴. Unele (de ex. *false*, *gratuite*, *perpetue*, *secrete*), fiind folosite paralel cu adverbele corespunzătoare în *-ō*, le iau locul.

În mod frecvent s-au creat în latină adverbe de la forma de ablativ. Cele mai numeroase sînt cele provenite de la temele adjectivale în *-o/-e*, majoritatea exprimînd timpul (*alternus*, *continuo*, *crastinus*, *nocturnus*, *perpetuus*, *postremo*, *sempiternus*, *rarus*) sau măsura (*multo*, *paulo*, *minimo*, *tanto*, *quanto*); de la participii: *consulto*, *falso*, *merito*, *tuto*; de la numere: *primo*, *secundo*, *tertio*, și de la pronume: *eo*, *quo*, *hoc*, *illo*, *isto*⁵.

¹ Meillet, *Introduction*, p. 192.

² Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 193–196.

³ Goelzer, *Saint Avit*, p. 493.

⁴ Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 37.

⁵ Kühner-Stegmann, p. 1004–1006.

Procedeul formării de adverbe de la ablativul adjectivelor și participiilor, teme în -o-/-e-, folosit încă din perioada arhaică, a rămas productiv până în primele secole ale erei noastre. În opera lui Apuleius e prima atestare pentru *clanculo*, *diutino*, *dubio*, *insperato*, la Sulpicius Severus apare pentru prima oară *iterato*, iar la Tertulian *indubitato* și *rato* ⁶.

Mult mai redus este numărul adverbelor create de la ablativul altor teme: *hac*, *illac*, *qua*, apoi *citra*, *infra* de la decl. I, *rite* ⁷, *forte* de la decl. a III-a și *diu*, *noctu* ⁸ de la decl. a IV-a.

Limba latină mai forma adverbe din acuzativul neutru de calificare și relație al adjectivelor și numeralelor cu formă adjectivală. Astfel, de la temele în -o-/-e- se creează adverbe, majoritatea de cantitate, ca *aliquantum*, *ceterum*, *commodum*, *multum*, *nimum*, *paulum*, *solum*, *primum*, *quantum*, *secundum*, iar de la temele în -i, adverbe de mod ca *facile*, *difficile*, *sublime* etc.

Uneori forma casuală a numelui care căpăta valoare adverbială era însoțită de o prepoziție: *admodum*, *extemplo*, *imprimis*, *incassum*, *inuicem* ⁹.

O categorie puțin productivă e aceea a adverbelor create din adjective și participii la nominativul singular ¹⁰. Unele adverbe de acest fel conțin participiul perfect al verbului *uerto* (*uorto*): *aduersus*, *prorsus* < *prouorsos*, *quorsus* < *quouorsus*, *rursus* < *reuorsus*; folosite la început adjectival, participiile de acest fel trec de la caracterizarea unui nume la caracterizarea unei acțiuni: *quom inde suam quisque ibant diuorsi domum* (Plaut, *Rud.*, 1252); *rursus ac prorsus meant* (Varro ap. Nonium, 384, 32).

Transformarea în adverbe a acestor participii, fixarea nominativului în folosire prepozițională sau adverbială se explică prin independența numelui la cazul nominativ ¹¹. Ea a fost, poate, ușurată de existența adverbelor în -*tus* (*intus*, *penitus*, *subtus*).

Tot nominative par să fi fost la origine și *comminus*, *eminus*, *protinus*, precum și o serie de adverbe în -*er* ca *inter*, *nuper*, *super* (la Plaut, *Capt.*, 718 e acuzativul *nuperum*) ¹².

Pentru o serie de adverbe provenind din adjective de declinarea a III-a (*deinceps*, *praeceps*, *recens*, *repens*) e greu de precizat dacă reprezintă într-adevăr un masculin singular, adică dacă au fost create în perioada în care masculinul mai era deosebit de neutru sau după unificarea lor formală. *Praeceptus* și *recens* sînt folosite în texte ca adverbe abia în perioada postclasică, iar pentru *deinceps* atestarea ca adjectiv ne-o dau numai gramaticii ¹³.

⁶ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 202.

⁷ Alături de *ritu*, de la un dublet de declinarea a IV-a.

⁸ Alături de *nocte*, forma *noctu* s-a creat, probabil, sub influența lui *diu*, cf. *diu noctuque*.

⁹ Kühner-Stegmann, p. 1018—1019.

¹⁰ K. Brugmann, *Adverbia aus dem maskulinischen Nominativus singularis*, IF, XXVII (1910), p. 233 și urm.

¹¹ Ernout-Thomas, p. 13—14.

¹² K. Brugmann, *lucr. cit.*, p. 244.

¹³ „Deincipem antiqui dicebant proximum quemque captum, ut principem primum captum” P. F. citat de K. Brugmann, *lucr. cit.*, p. 249.

B. Un procedeu frecvent de formare a adverbelor în limba latină a fost derivarea cu sufixe.

În perioada arhaică s-au creat adverbe cu sufixul *-tus*. Modelul a fost dat, probabil, de câteva adverbe vechi, ca *intus*, *subtus* (cu sens local), care conțin un sufix indo-european. Cu sufixul *-tus* s-au format adverbe de la substantive și adjective ca: *funditus*, *penitus*, *radicitus*, *coelitus*, *diuinitus*, *humanitus*, *antiquitus*, *primitus*¹⁴. Deși unele din aceste adverbe (de ex. *coelitus*) se folosesc pînă tîrziu, procedeu de formare e neproductiv.

O răspîndire mai mare au avut în latină adverbele în *-im*. Punctul de plecare al acestei formații l-au constituit câteva forme pietrificate de acuzativ de la abstracte în *-ti-* (*fatim*, *partim*) de la care s-a desprins un sufix, adăugat la teme adjectivale și participiale.

După unii autori această formație este prin excelență nominală¹⁵. I. Fischer¹⁶ a demonstrat însă că adverbele în *-im*, dintre care doar câteva pot fi raportate numai la o temă nominală, au fost simțite ca derivate verbale, de la participii (în *-to-* sau *-so-*) și, ca atare, au fost legate de verbe, mai ales de conjugarea I.

Adverbele în *-sim* (legate de participii în *-so-*) ca *pulsim*, *cursim*, *sparsim* sînt puțin numeroase. Mai productiv este tipul în *-to-*. Spre deosebire de numărul relativ redus de adverbe radicale, legate de conjugarea a III-a (*carptim*, *contemptim*, *raptim*) și de cele în *-utim* (*tributim*) și *-itim* (*propritim*), formarea de adverbe cu sufixul *-ātim* este mai frecventă, datorită productivității conjugării I. Alături de derivate verbale (*certātim*, *datātim*, *nominātim*, *separātim*), se întîlnesc și derivate de la adjective (*fortunātim*, *scelerātim*), de la substantive de diverse declinări, la început mai ales cu sens distributiv (*aceruatim*, *curiatim*, *centuriatim*, *generatim*, *gregatim*, *oppidatim*, *turmatim*), de la pronume (*nostratim*, *uestratim* și, analogic, *meatim*, *tuatim*, *suatim*), precum și dublete ale unor adverbe și prepoziții: *interatim*, *interduatim*, *uicissatim*, *iuxtim*.

Adverbele în *-im* s-au creat în tot cursul istoriei limbii latine, cu deosebire în perioada imperială. După unele aprecieri¹⁷, jumătate din numărul total al adverbelor în *-im* s-a creat în perioada imperială.

Foarte productiv a fost în limba latină și sufixul *-(i)ter*. Cu ajutorul lui s-au format adverbe, mai ales de la adjective și participii de declinarea a III-a (adverbe în *-(i)ter* de la temele în *-o* se creează mai ales de poezii din perioada arhaică și imitatorii lor din perioada imperială)¹⁸.

În ceea ce privește originea sufixului s-a susținut¹⁹ că e vorba de substantivul *iter* care, folosit la început pe lîngă adjective cu sens adecvat, și-a lărgit sfera prin întrebuintări figurate și apoi a devenit sufix, în urma unui proces asemănător aceluia care s-a petrecut într-o perioadă mai tîrzie cu substantivul *mente*.

¹⁴ Stolz-Schmalz, p. 299.

¹⁵ Cf. A. Funk, *Die Lateinischen Adverbia auf -im, ihre Bildung und ihre Geschichte*, ALL, VIII (1893), p. 77—114; Stolz-Schmalz, p. 300.

¹⁶ I. Fischer, *Les adverbies latins en -im*, BL, XV (1947), p. 62—68.

¹⁷ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 201.

¹⁸ H. Osthoff, *Die lateinischen Adverbia auf -iter*, ALL, IV (1887), p. 459.

¹⁹ Id., *ibid.*, p. 456—458. Potrivit acestei ipoteze, la adverbele cu sufixul *-ter* (*audacter*, *clementer*, *elegant* etc.) s-a produs sincopa lui *-i-* (la adjectivele teme în *-i*) sau haplogia silabei *-ti-* (la adjectivele cu suf. *-nt-*).

După alte păreri²⁰ mai ușor acceptabile, punctul de plecare al formațiilor în *-(i)ter* a fost constituit de adverbul *aliter* < **ali-teros*, care conține sufixul indo-european *-*tero-*, prin care se marca opoziția între două obiecte²¹. După *aliter* s-ar fi creat, prin atracție semantică, *pariter* și apoi și alte adverbe de mod, mai întâi de la adjective teme în *-i* (*acriter*, *grauiter*, *leniter*, *turpiter* etc.) și apoi de la adjective, foste participii (*prudenter*, *sapienter* etc.); analogic se formează adverbe în *-iter* și de la adjective cu tema *-o-/-e-*: *aequiter*, *blanditer*, *largiter*, *saeviter* etc. După *frequenter* s-a creat și *rarener*.

Sufixul adverbial *-(i)ter* a fost folosit în întreaga istorie a limbii latine; în perioada târzie se continuă formarea de noi adverbe de acest tip; ele se găsesc la scriitori, cu deosebire la autorii creștini (*corporaliter*, *dignanter*, *incomparabiliter*, *ineffabiliter*, *mortaliter*)²², cât și în inscripții, glose etc.²³.

Dacă comparăm productivitatea diferitelor moduri de formare a adverbilor în cursul istoriei limbii latine, se desprinde, în linii mari, concluzia că tipurile constante și frecvente au fost cel în *-ē*, concurat în permanență de formațiile în *-im*, și cel în *-ō* pentru adverbele formate de la adjectivele (și participiile) teme în *-o-/-e-*, și tipul *-(i)ter* pentru adverbele formate de la adjectivele (și participiile) teme în *-i* și consonantice, atât în limba scrisă cât și în cea vorbită.

În perioada târzie au loc unele schimbări care ating și această repartizare.

Un procedeu folosit frecvent în această vreme, mai ales în limba vorbită, a fost întărirea prin adverbe, prepoziții sau pronume a adverbilor primare și a celor create de la forme flexionare. Izolat, procedeul apare de timpuriu (ex. *desuper*), dar capătă o mare extindere în primele secole ale e.n., când găsim forme compuse ca: *abante*, *deante*, *exante*, *inante*, *subante*, *incontra*, *deintro*, *abintus*, *deintus*, *amodo*, *demane*, *insimul*, *desubtus*, *adtrans*, *posthac*, *postilla* (după *postea*), precum și locuțiuni adverbiale ca: *post modum*, *ulla tenus*, *usque mane*, *usque modo*, *usque tunc* ș.a.²⁴ De exemplu: *non permittebat discipulum suum iuxta se ambulare, sed de longe sequi (Itala)*; *si quis de foris uenerit (Hieronim)*; *accessit de retro (Itala)*; *et uidit daemones a longe sequentes eum (Vitae Patrum)*²⁵.

Împotriva acestui procedeu, care urmărea claritatea ideii exprimate și care era frecvent în limba vorbită, s-au ridicat gramaticii: *de intus et deforis non dicimus* (Cledonius)²⁶. Totuși crearea de noi adverbe compuse s-a continuat și ele s-au transmis și limbilor romanice (de ex. *de post* > port., prov. *depois*, fr. *depuis*, it. *dipoi*, rom. *după*; *inantea* > v. sp. *enante*, prov. *enan*, *enans*, it. *innanzi*; *ecce hic* > rom. *aici*; *eccum sic* > sp. *aci*, fr. *ainsi*, it. *così*, rom. *așa* etc.).

În perioada de trecere de la limba latină la limbile romanice se produc modificări serioase în sistemul de formare a adverbilor. Astfel s-a văzut

²⁰ Stolz-Schmalz, p. 299.

²¹ Vezi p. 142.

²² Goelzer, *Saint-Avit*, p. 494.

²³ Löfstedt, *Peregr. Aetheriae*, p. 278.

²⁴ Cf. Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 201; R. Meister, *Die Orakelsprüche im St. Galler Palimpsest Codex 908 (Die Sogenannten Sortes Sangallenses)*, Viena, 1951, p. 43 — 44.

²⁵ Citate de Salonijs, *Vitae Patrum*, p. 219 și Bourciez, *Éléments*, p. 115.

²⁶ Cf. Bourciez, *Éléments*, p. 115.

că în cursul istoriei limbii latine s-au creat adverbe mai ales de la formele de instrumental și ablativ, cazuri folosite în mod frecvent pentru exprimarea complementelor circumstanțiale. Dar pe măsura sincrismului cazurilor, cînd un număr redus de forme flexionare ajung să exprime cele mai diferite funcții sintactice, procedeul transformărilor în adverbe a unor forme cazuale iese din uz. Dintre adverbele în *-e* se păstrează și se transmit limbilor romanice numai cîteva, dintre cele mai uzitate: *bene, longe, male, pure, tarde*. Adverbele în *-ō* și *-um* se confundă între ele și apoi și cu forma de masculin-neutru a adjectivului corespunzător. Și din această categorie s-au păstrat în limbile romanice puține adverbe, din fondul principal lexical.

În categoria adverbilor formate cu sufixe devin productive tipuri noi. În apus adverbele de mod au început să fie concurate de îmbinări ale adjectivului cu substantivul *mente* (*sana mente, percussa mente, rapida mente* etc.), îmbinări care se transformă în adverbe de mod, *-mente* devenind un sufix foarte răspîndit în limbile romanice de apus.

În răsărit este productiv sufixul adverbial *-e*, adăugat la adjective terminate în *-esc*²⁷; de la adverbe ca *bărbătește* < *bărbătesc, mișelește* < *mișelesc* etc. s-a putut desprinde un sufix *-ește* (cf. *mutește* < *mut* ș.a.).

După cum s-a văzut, limba latină a folosit procedee numeroase de formare a adverbilor, dar acestea nu au fost repartizate nici după un criteriu semantic, nici după unul formal așa încît de timpuriu s-au creat dublete. Unele adverbe în *-e* au forme paralele în *-ō*: *certe/certo, secrete/secreto*; altele au dublete în *-(at)im*: *fortunate/fortunatim, rustice/rusticatim, urbane/urbanatim* ș.a. sau *-iter*: *aeque/aequiter, longe/longiter, seuer/seueriter* etc.

Concurența dintre procedeele de formare a adverbilor ca și tendința spre analitism au avut ca urmare faptul că nici unul dintre ele nu s-a impus în perioada tîrzie și nu s-a transmis limbilor romanice. Dintre sufixe au supraviețuit numai *-mente*, creat în perioada tîrzie.

O mare răspîndire a luat procedeul folosirii ca adverbe a formei de nominativ-acuzativ a adjectivului, ale cărui începuturi sînt în perioada arhaică; în urma sincrismului cazurilor, formele în *-us* și *-um* se confundă între ele și cu cele în *-ō*.

Acest tip de adverbe, omonime cu forma de masculin a adjectivului, s-a continuat în limbile romanice (de ex. rom. *cald, frumos, lin*, it. *alto, basso, caldo, chiaro*, fr. *bas, chaud, clair, haut, fort*, sp. *alto, bajo, claro, harto* ș.a.) devenind foarte productiv.

Totodată, în limbile romanice s-au creat noi forme compuse ale adverbilor primare, pentru precizarea sensurilor lor.

Comparația adverbilor. Procedeele de formare a comparativului și superlativului sînt aceleași ca și la adjective.

Pentru exprimarea comparativului s-a folosit sufixul de neutru *-ius* atît la formele supletive (*melius, peius, maius, minus*) cît și la tipurile regulate (*altius, facilius, maturius, felicius*).

²⁷ După unii autori, *-ește* ar proveni din sufixul adverbial latin *-isce* corespunzînd adjectivelor în *-iscus*, cf. Bourciez, *Éléments*, p. 260 și Meyer-Lübke, *Grammaire*, p. 686. Împotriva acestei păreri vezi A. Graur, *Le suffixe thrace -isk-*, în „Mélanges linguistiques”, Paris-București, 1936, p. 84, care consideră că e vorba de o formație introdusă în limba română din limba tracă.

La superlativ se înlocuiește terminația adjectivală cu una adverbială -ē (arhaic -ēd) : *facilumēd* (Sen. Cons. de Bacch.), adăugată la diferitele tipuri de sufixe : *pessime, minime, optime, summe, felicissime, asperme* etc.

Aceleași sînt procedeele de formare a gradelor de comparație și la adverbele primare : *diu — diutius — diutissime* ; *nuper-nuperrime* (Cicero), *paene-paenissime* (Plaut, Apuleius), *saepe — saepius — saepissime* ; *ualde — ualdius* (Horățiu, Symmachus) — *ualdissime* (citată de Charisius) etc.²⁸

Ca și la adjective, și la adverbe a luat o mare extindere comparația analitică cu *magis* și *maxime*, mai ales în perioada tîrzie, cînd formele sintetice își pierd valoarea lor.

PREPOZIȚIA

Fiindcă funcțiile diverselor prepoziții vor fi studiate în legătură cu complementele sau atributele pe care le introduc și fiindcă, pe de altă parte, o analiză amănunțită a evoluției semantice a fiecăreia ar depăși cadrul prezentării noastre nu vom urmări în acest capitol decît problemele ridicate de inventarul prepozițiilor și de construcția lor.

INVENTARUL

Printre prepozițiile folosite în latină, locul cel mai important îl ocupă formațiile vechi, pentru care se găsesc corespondențe și în alte limbi indo-europene : *ab, ad, ante, cum, de, ex, in, inter, ob, per, post, prae, pro, sine, sub, super* și *trans*¹. Mult mai rar atestate, deși la fel de vechi, sînt *am, cis, se* și chiar *secus*.

În epoca istorică numai *ante, post* și *super* mai păstrează pe deplin posibilitatea de a apărea în frază fie în mod autonom, ca adverbe, fie sudate cu un cuvînt, ca preverbe, fie precizînd rolul unei forme cazuale, ca prepoziții. Urme ale utilizării adverbiale se găsesc, mai ales în latina arhaică, și pentru alte prepoziții, ca de pildă *prae*, într-o frază ca : *abi prae, Sosia, iam ego sequar*², *pro* în locuțiuni ca *pro quam, pro ut*, sau *de*, în expresia *susque deque*³. În general însă, formațiile vechi sînt întrebuintate numai ca prepoziții și preverbe. Alături de ele există în latină un mic grup de prepoziții pe care le putem regăsi și în limbile italice : *contra, extra, pone* și *supra*. Toate sînt în același timp și adverbe și e probabil că utilizarea lor prepozițională derivă din cea adverbială. Adverbele

²⁸ Kühner-Stegmann, p. 574.

¹ Așa cum remarcă J. Wackernagel (*Vorlesungen*, II, p. 158), prepozițiile din această categorie sînt mai numeroase în latină decît în greacă. Caracterul mai arhaic al inventarului prepozițiilor în latină este scos în evidență și de G. Bonfante (*The Prepositions of Latin and of Greek*), Word, VI (1952), 2, p. 106 — 116.

² Plaut, *Amph.*, 543, cf. *Pseud.*, 241; *Cist.*, 773.

³ Ernout-Thomas, p. 47.

contra, *extra* și *supra* sînt la origine niște forme nominale împietrite, iar *pone*, un derivat al lui *post*.

Chiar începînd cu cele mai vechi texte întîlnim o serie de prepoziții create în cadrul limbii latine. Pentru cele care pot fi folosite și ca adverbe originea adverbială este de presupus. Dintre aceste adverbe-prepoziții unele au la bază o prepoziție sau un adjectiv derivat de la ea (*insuper*, primul exemplu de prepoziție compusă, *intra*, *praeter*, *propter*, *subter* etc.), altele, o formă nominală (*circum*, *circa*, *procul*, neutru al unui adjectiv* *procilis*; *aduersus* și *secundum*, participii ale verbelor *aduerto* și *sequor*). *Circum*, *praeter* și *propter* pot fi utilizate și ca preverbe. Pe lîngă acestea există o serie de prepoziții care nu provin din adverbe: *apud*, care este probabil un participiu al lui *apio*, *uls*, care derivă de la o temă pronominală, *erga*, care are la bază prepoziția, destul de recentă și ea, *ergo* și cîteva forme cazuale împietrite, ca *penes*, locativ fără desinență al unui substantiv *penus*, -oris, *tenus*, nominativ-acuzativ al unui substantiv neutru *tenus*, înrudit cu *teneo*, *ergo*, compus din *e* și ablativul unui substantiv verbal derivat de la *rego*⁴, *causa*, *gratia* și *fini*, ablativale ale substantivelor *causa*, *gratia* și *finis*. Ultimele trei, ca o consecință a originii lor, apar postpuse substantivului pe care îl determină și se construiesc, în parte cel puțin, cu genitivul. Se poate observa deci că aproape toate părțile de vorbire își aduc contribuția la îmbogățirea inventarului prepozițiilor în latina arhaică. Cele mai multe formații sînt însă de origine adverbială. Prepozițiile vechi, deși mai puțin numeroase, exprimă raporturile cele mai importante și sînt utilizate mult mai frecvent decît cele recente.

În epoca clasică, inventarul prepozițiilor nu este mult diferit față de cel utilizat în perioada arhaică. O serie de forme slab atestate și înainte sînt părăsite acum cu totul sau apar numai ca arhaisme în unele texte. Așa sînt *am* și *se pe* de o parte, *ergo*, *indu*, și *uls*, pe de alta. *Secus*, evitat cu constanță de limba literară, nu pare a fi dispărut din cea vorbită fiindcă îl regăsim frecvent în latina tîrzie. Prepozițiile noi provin exclusiv din adverbe. Dintre aceste adverbe devenite prepoziții, unele ca *citra*, *exaduersum* (-us), *incircum*, *intus*, *iuxtim* și *uersus* (-um), amintesc de prepoziții mai vechi, altele, ca *dextra*, *propius* și *proxime*, provin din adjective. În comparație cu formațiile vechi, greutatea lor specifică este mică.

Scriitorii din epoca lui August nu aduc nimic calitativ nou în folosirea prepozițiilor. Poeții în special adoptă cu această funcție o nouă serie de adverbe: *palam*, *simul*, *sinistra*, *subtus*. După modelul lui *insuper*, atestat încă din epoca arhaică, și al lui *incircum* și *exaduersum*, care apar în perioada clasică, se creează acum încă două prepoziții compuse: *abusque* și *desuper*. Amîndouă sînt folosite mai întîi ca adverbe. În același timp încep să dispară din limba vorbită o serie de formații arhaice, printre care *cis*, *erga* și *pone*. *Supra*, de asemenea, începe să fie eliminat lent de *super* și *ultra*⁵.

În linii mari, aceleași tendințe se manifestă și în textele îngrijite, din primele două secole ale erei noastre. Dintre prepozițiile create în această epocă, numai două, *foris* și *retro*, provin din adverbe mai vechi

⁴ Pentru toate etimologiile citate vezi Ernout-Meillet.

⁵ Stolz-Schmalz, p. 513, par. 107.

celelalte, *obuersus* și *superne*, care sînt hapax⁶, și *desub*, sînt construite după modelul și pe baza altor prepoziții. *Absque* este desprins din locuțiunea arhaică *absque me* (*te*⁷ etc.).

Cu totul alta este situația pe care o prezintă textele vulgare din aceeași epocă. Întîlnim în *Itala* pentru prima dată două prepoziții împrumutate din grecește, *ana* și *cata*, care s-au menținut în limbile romanice. Însă ceea ce caracterizează acest text, din punctul de vedere care ne preocupă, este apariția unor noi prepoziții compuse. Numai în *Itala* sînt atestate cel puțin 19 asemenea formații. Multe dintre ele sînt folosite și ca adverbe. Așa cum arătam mai sus, acest tip este cunoscut sporadic încă din epoca arhaică, dar el nu ajunge la o deplină dezvoltare decît în textele vulgare tardive. Printre factorii care contribuie la extinderea lui, nu poate fi neglijat cel fonetic. Prepoziții importante, ca *ab* și *ex*, prezintă dezavantajul unui corp fonetic prea redus. Prin compunere se creează cuvinte mai rezistente, ca *abante* sau *deex*, care sînt moștenite de limbile romanice. Hotărîtoare pentru crearea prepozițiilor compuse este însă apariția unor nuanțe de sens noi. În domeniul relațiilor spațiale, latina clasică făcea o distincție între locul în care se realizează, cel spre care se îndreaptă, și cel de la care pornește o acțiune. Textele vulgare și tîrzii au tendința de a confunda primele două raporturi⁸. Paralel, se simte nevoia unor precizări mai nuanțate în cadrul celui de-al treilea. Prepozițiile compuse, care răspund acestei necesități, indică în același timp și direcția mișcării, și locul ocupat anterior de obiect⁹: *tollite fratres uestros abante faciem sanctuarii*¹⁰. De aceea, cele mai multe au ca prim element pe *de-* sau pe *ab-*. Alături de acestea se întîlnesc sporadic și creații artificiale ale traducătorilor textelor religioase: așa este, în *Itala*, *subante* care îl redă *pe* ὑπό¹¹.

În epoca tîrzie, inventarul prepozițiilor se îmbogățește cu o serie de noi forme și locuțiuni de origine nominală: *ad latus*, *beneficio*, *delatus*, *in giro*, *inter medium*, *latus*, *merito* și *per girum*. Mai puțin numeroase, prepozițiile provenite din adverbe sînt reprezentate de *foras*, *foris de* și *intro*. Alături de ele sînt atestate mai multe compuse printre care cele cu primul element *de-* predomină: *ad prope*, *deante*, *deinfra*, *deintra*, *deintro*, *deintus*, *deiuxta*, *desubtus*, *inante* și *incircum*.

Textele tîrzii reflectă și unele modificări în utilizarea prepozițiilor vechi. O parte din ele, printre care *citra*, *ob* și *propter*, sînt pe cale de dispariție. *Ab* și *ex* sînt înlocuite treptat prin *de*. Asupra acestor procese și a importanței lor în limba vorbită, informații mai multe ne dau limbile romanice. După mărturia lor, în latina tîrzie, erau folosite cu foarte puține excepții, printre care singurele importante sînt *ab*, *ex* și *ob*, toate prepozițiile de origine indo-europeană. Dintre cele pentru care există corespondențe în osco-umbriană, numai *pone* iese din uz încă de la începutul imperiului, așa cum arătam mai sus. Prepozițiile create în latină se mențin în mai mică măsură. Numai *apud*, *circa*, *infra*, *intra*, *iuxta*, *prope*, *secundum*, *tenus* și *ultra*, din cele utilizate în epoca arhaică, sînt reprezentate

⁶ Apul., *Met.*, 2, 28 și Germ., 426; cf. Leo, ALL, X, p. 437.

⁷ Ernout-Thomas, p. 114 și 392.

⁸ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 486.

⁹ Bourciez, *Éléments*, p. 112, par. 125.

¹⁰ *Itala*, *Leu.*, 10, 4, cod. Lugd.

¹¹ *Act.* 5, 21, cod. d., cf. Stolz-Schmalz, p. 541, par. 135 a.

în limbile romanice. Dintre creațiile epocii clasice se mențin *intus* și *uersus*, dintre cele ale epocii lui August *desuper*, *palam* și *subtus*, iar dintre cele ale textelor îngrijite din primele secole ale imperiului *foris* și *retro*. Inovațiile textelor vulgare și târzii, mai numeroase de altfel, sînt bine păstrate. Regăsim în limbile romanice mai mult de jumătate din prepozițiile atestate pentru prima oară în *Itala*. Dintre cele care apar în epoca târzie se mențin numai *adprope*, *deintra*, *deintro*, *deintus*, *desubtus*, *foras*, *foris de*, *inante*, *intro* și *latus*. Este de remarcat faptul că prepozițiile de origine nominală dispar aproape toate, indiferent de vechimea lor în latină.

Nu pot fi puse pe același plan toate prepozițiile păstrate în limbile romanice. Unele sînt reprezentate în toate sau în majoritatea limbilor, în timp ce altele s-au menținut într-o singură limbă sau într-un grup izolat. Prepozițiile de origine indo-europeană, cu excepția lui *post*, *prae* și *secus*, sînt moștenite pe arii foarte întinse. Dintre cele comune osco-umbrianei și latinei, numai *contra* apare în majoritatea limbilor romanice. Prepozițiile create în latină nu sînt decît rareori reprezentate în grupuri de mai mult de trei limbi romanice. Nici una dintre ele nu pare a fi panromanică. Pe de altă parte, prepoziții ca *absque*, *deinfra* sau *prope* sînt atestate numai în cîte o singură limbă romanică¹². Se poate observa că, în general, prepozițiile care indică raporturi concrete, spațiale și temporale s-au menținut mai bine decît cele cu sens abstract¹³.

Paralel cu mărirea continuă a inventarului prepozițiilor din latina arhaică și pînă în cea târzie, crește treptat și greutatea lor specifică în cadrul propoziției. O statistică a frecvenței prepozițiilor în texte de epoci diferite ar demonstra desigur acest lucru. În lipsa ei, ne putem mulțumi cu constatarea faptului că, în cursul istoriei limbii latine, o serie de prepoziții sînt introduse în construcții în care texte mai vechi foloseau forma cazuală singură. Astfel, în locul dativului, se extinde neînterupt *ad* cu acuzativul. Această tendință se observă încă din latina arhaică¹⁴, dar ea nu se dezvoltă deplin decît în epoca târzie¹⁵. La fel, genitivul partitiv e concurat și treptat înlocuit de prepoziția *de*. Toate complementele cunosc o dezvoltare similară a construcției prepoziționale în dauna celei sintetice.

RECȚIUNEA

Din vechea independență a complementelor față de prepozițiile care le însoțesc, latina arhaică păstrează numai urme destul de reduse. Cu excepția lui *in*, *sub* și *super* care, continuînd o situație indo-europeană, pot fi întrebuintate fie cu acuzativul, fie cu ablativul, primele două în funcție de natura complementului pe care îl introduc, cel din urmă în mod absolut liber¹⁶, toate prepozițiile utilizate în această epocă apar fixate cu un singur caz. Construcția lor nu este decît rareori explicabilă pe baze

¹² W. Meyer-Lübke, REW s. u.

¹³ Stolz-Schmalz, p. 494, par. 89.

¹⁴ Plaut, *hunc... ad carnificem dabo*, *Capt.*, 1019; ... *me... ad mortem dedit*, *Amph.*, 809, față de *me toxico mortis dabo*, *Merc.*, 472.

¹⁵ Ernout-Thomas, p. 70.

¹⁶ *Ibidem*, p. 114.

sintactice. Astfel *ad*, *apud* sau *penes* introduc frecvent un acuzativ după verbe care nu implică ideea de mișcare¹⁷, în timp ce *coram* sau *prae* sînt folosite cu ablativul și după verbe care indică direcția¹⁸.

Dintre prepozițiile care se construiesc cu ablativul, cele mai multe au moștenit această recțiune. Singurele create în latină sînt *coram*, *procul* și *tenus*. Cu acuzativul s-a fixat un grup mult mai numeros, în cadrul căruia predomină formațiile recente, *adversum*, *circum*, *clam*, *erga*, *iuxta*, *propter* etc. Este interesant de observat că, pentru o serie de prepoziții moștenite, construcția cu acuzativul e recentă. În osco-umbriană, de pildă, *trans* e folosit fie cu acuzativul, fie cu locativul, *inter* cu acuzativul sau cu ablativul instrumental, iar *post*, cu ablativul. Forme adverbiale ca *interea*, *posthac*, *postillā* arată că posibilitatea de a-l alătura pe *inter* sau pe *post* unui ablativ a existat într-o fază preistorică a latinei. Totul indică deci că în perioada arhaică există o puternică tendință de a considera acuzativul cazul prepozițional prin excelență.

Prepozițiile noi, a căror origine nominală este încă simțită, *causa*, *gratia* sau *fini*, păstrează, în virtutea acestei origini, posibilitatea de a se construi cu genitivul. În plus, *fini* este atestat și cu ablativul fără să fie perceptibilă vreo diferență de sens între cele două construcții. Latina arhaică admite, prin urmare, trei cazuri, după prepoziții, unul cu valoare concretă, ablativul, important fiindcă apare după cîteva dintre cele mai uzuale prepoziții, *ab*, *de*, *ex*, *cum*, *sine* etc., și două cu valoarea mixtă, acuzativul care predomină, reunind majoritatea formațiilor recente, și genitivul, limitat la cîteva elemente de origine nominală.

Prepozițiile care sînt introduse în epoca clasică se construiesc aproape exclusiv cu acuzativul. Fac excepție numai *intus*, care la Lucrețiu¹⁹ precizează valoarea unui ablativ, *utro*, care se încadrează în categoria lui *causa* și *gratia*, și *propius* și *proxime* care preiau posibilitatea de a fi urmate și de dativ, pe lîngă acuzativul mai uzual, de la adjectivele de la care derivă în ultimă instanță. Unele prepoziții, bine cunoscute din textele anterioare, capătă în epoca clasică, mai ales în limba poeziei, posibilități de recțiune noi, menținîndu-le pe cele vechi. Pe această cale, categoria prepozițiilor care se pot construi cu două cazuri, limitată la *in*, *sub*, *super* și *fini* în perioada arhaică, crește din punct de vedere numeric. Astfel *subter* apare cu ablativul la Catul²⁰, *tenus* cu genitivul, după modelul lui *fini*, la Cicero²¹, iar *clam* cu ablativul, analogic cu *coram*, în scrisorile lui Cicero și la Caesar²².

În același timp însă, distincția semantică între construcția cu acuzativul și cea cu ablativul se șterge tot mai mult.

Dintre prepozițiile create în epoca lui August, majoritatea (*abusque*, *desuper*, *palam* și *simul*) se construiesc cu ablativul, atît datorită sensului sau analogiei cu alte formații mai vechi (*palam* și *simul*, după modelul

¹⁷ E.g.: *Aequo... censetur censu ad Acheruntem...* Plaut. *Trin.*, 493 — 494; cf. *Capt.*, 689; *Apud nos est conuiuium*, Plaut. *Stich.*, 663; *Virtus omnia in sese habet: omnia assunt bona quem penest uirtus*, Plaut. *Amph.*, 652 — 653.

¹⁸ ...*adferatur coram eo*, CIL, I², 583, 40; *Prae se mittere*, Sal., *Iug.*, 94, 2.

¹⁹ *animam labefactant sedibus intus*, 6, 798.

²⁰ *Rhoeteo... subter litore*, 65, 7.

²¹ *lumborum tenus*, Arat., 83.

²² *clam... istis*. Att., 10, 12^a, 2; *clam uobis*, Ciu., 2, 32, 8.

lui *coram* și *cum*, *abusque* ca și *ab*), cât și datorită faptului că ablativul, folosit mai puțin, e considerat mai expresiv, și deci mai potrivit cerințelor limbii poetice.

Cu acuzativul se construiesc numai *sinistra* la Gallus, prin analogie cu *dextra*, și *subtus* la Vitruviu. Urmînd construcția lui *super*, *desuper* este folosit cu ablativul la Vergiliu și cu acuzativul la Grattius. *Insuper*, pe care Cato îl folosea cu acuzativul, e utilizat de Vitruviu și Vergiliu cu ablativul. Se observă deci în această perioadă o creștere a rolului ablativului după prepoziții.

Scriitorii cu o limbă îngrijită din primele două secole ale erei noastre continuă, în utilizarea prepozițiilor, tendințele manifestate în epocile anterioare. Acuzativul își recapătă în mare măsură locul privilegiat pe lângă formațiile recente: dintre prepozițiile nou create *foris*, *obuersus*, *retro* și *superne* se construiesc cu acuzativul, *absque* cu ablativul, iar *desub* și cu acuzativul și cu ablativul. Își largesc posibilitățile de construcție *tenus*, care apare cu acuzativul la Valerius Flaccus²³, prin analogie cu *usque*, și *intus*, pe care Apuleius îl folosește accidental cu genitivul, după modelul lui ἐντός sau al lui εἴσω.

Cu totul alta e situația oferită de textele vulgare din aceeași epocă. În domeniul creațiilor noi, mult mai numeroase decît în literatura îngrijită, construcția cu acuzativul predomină categoric. Chiar și prepoziții compuse cu *de-* sau cu *a(b)-* (*deinter*, *depost*, *deretro*, *deultra*, *abante*, *asuper* etc.) o folosesc. Cu ablativul nu e utilizat decît *deex*. Ca o consecință a adoptării unor noi formații de origine nominală, *foris*, *a foris*, *de foras* și *de foris*, genitivul devine mai frecvent. Oscilează între acuzativ și ablativ *de circa* și *de trans*, între acuzativ și genitiv *foris*. Mai importante sînt modificările pe care le întîlnim în construcția unora din cele mai uzuale prepoziții. Astfel încă în inscripțiile parietale pompeiene sînt atestate *a(b)*, *cum*, *pro* și *sine* cu acuzativul. Dacă exemplele pentru ultimele două nu sînt absolut concludente din cauza ambiguității grafiei cu *m* final²⁴, cele pentru *a(b)* și *cum*²⁵ sînt cu totul sigure. De altfel, aceste construcții apar și în texte literare și epigrafice ulterioare. Acuzativul mai este folosit în locul ablativului, după *prae* și la Petroniu²⁶, după *ex*, epigrafic, de la sfîrșitul sec. II²⁷.

Începînd cu *Itala*, *coram* e atestat frecvent cu acuzativul. Fenomenul invers, al apariției ablativului după prepoziții care în epoca bună se construiesc cu acuzativul, este de asemenea întîlnit. Exemplele sînt însă mai puțin numeroase și provin numai din texte literare. Aparent, *per* cu ablativul e atestat și într-o inscripție africană din anul 160 e.n.: *per... D. Fonteio Frontiniano...dedicante*²⁸. Avem însă a face în acest caz cu o simplă contaminare între construcția cu *per* și ablativul absolut. În mod

²³ *Tanain tenus* 1, 538.

²⁴ ...*aurum pro ferrum dedica[t]*, CIL, IV, 4603; ...*nec sine dulcissimam Philoth...* CIL IV, 3710; cf. V. Väänänen, *Inscr. pompéiennes*, p. 120 — 121.

²⁵ *a puluinar*, CIL, IV, 2155; *a muthunium*, CIL, IV, 1940; *cum discentes suos*, CIL, IV, 689.

²⁶ 39, 12; 46, 2.

²⁷ *ex litteras*, CIL, VIII, 10570 col. 3, 26 a 180/3; *ex figulinas ueteres*, CIL, XV, 190 (epoca lui Commodus).

²⁸ CIL, VIII, 4203.

sigur, *ante*, *apud*, *per*, *prope* și *usque* cu ablativul sînt atestate în latina vulgară timpurie numai în *Itala*.

Genitivul, care este de așteptat după prepoziții de origine nominală, ca *ergo*, *causa*, *gratia*, *foris*, *deforis* etc., apare destul de des în *Itala* după *ab*, *coram*, *intus* și *usque*, ca o imitare a construcțiilor grecești. *Intus aedium* este folosit de altfel și de către Apuleius²⁹, așa cum arătam mai sus. Nu se poate nega faptul că în perioada care ne preocupă acuzativul cîștigă teren și în ceea ce privește prepozițiile nou create, și în domeniul modificărilor de rectiune. Totuși am constatat că, într-o serie de situații în care uzul clasic prevede acuzativul, apare acum ablativul sau chiar genitivul, așa încît ni se pare mai potrivit să vorbim de o tendință de a confunda cazurile oblice după prepoziții. Acuzativul, care încă din epoca arhaică tinde să devină prepozițional, este preferat de multe ori, dar ablativul și genitivul, în comparație cu atestările lor anterioare, sînt într-un progres relativ. Această confuzie a cazurilor oblice se explică atît pe baze fonetice, prin căderea consoanelor finale și pierderea diferențelor de cantitate în silabele neaccentuate³⁰, cît și pe baze sintactice, prin părăsirea distincției între locul în care se realizează și cel spre care se îndreaptă o acțiune, singurul element care justifică într-o măsură oarecare construcția cu acuzativul sau cu ablativul la unele prepoziții.

În epoca tîrzie, această stare de lucruri nu face decît să se accentueze. Prepozițiile noi folosesc în proporții aproape egale acuzativul, ablativul și genitivul. Fixarea unui caz sau a altuia este absolut arbitrară: astfel, *deintra* și *deintro* se construiesc cu acuzativul și ablativul, iar *per girum* numai cu genitivul. *Deiuxta*, *desubtus*, *desupra* și *foras* utilizează indiferent acuzativul sau ablativul, iar *delatus* reunește cele trei rectiuni posibile.

O serie de prepoziții uzuale se îmbogățesc cu posibilități de rectiune noi: acuzativul începe să apară și după *de* sau *intus*, ablativul e atestat și după *foris*, *inter*, *iuxta*, *ob*, *praeter*, *propter*, *supra* sau *ultra*, genitivul poate urma și pe *ob*, *post*, *propter* și *ultra*. Dintre acestea, cele mai frecvente sînt *inter*, *ob* și *supra* cu ablativul. *Ob* și *propter* își datorează genitivul analogiei cu *causa*³¹, *post* și *ultra* imitării construcției lui *ὀπίσω* și *πέραν*.

CONCLUZII

1. Prepozițiile de origine indo-europeană sînt cele mai uzuale în toate epocile și sînt preluate aproape în totalitate de limbile romanice. Ele se construiesc cu acuzativul și cu ablativul.

2. Prepozițiile create în latină provin din adverbe, din forme nominale sau din alte prepoziții, în special prin procedeul compunerii. Ca urmare a originii lor variate ele se pot construi cu acuzativul, ablativul, genitivul și chiar dativul.

²⁹ Met., VIII, 29.

³⁰ Cf. Grandgent, *Introducere*, p. 63, par. 94.

³¹ Cf. Cassiod., Var., 5, 43, 3, *nostri propter* și *causa misericordiae* alături.

3. Prepozițiile care au la bază adverbe sînt frecvente în toate epocile și se mențin destul de bine și în limbile romanice.

4. Prepoziții provenite direct din substantive apar încă din epoca arhaică, iar în latina tîrzie numărul lor crește considerabil. Cu toate acestea, ele nu sînt reprezentate în limbile romanice. Datorită originii lor nominale ele se construiesc cu genitivul.

5. După modelul cîtorva formații arhaice și clasice, apar în *Itala* și în textele tîrzii foarte multe prepoziții compuse. O mare parte din ele se mențin în limbile romanice.

6. Cele mai multe dintre prepozițiile create în latină se construiesc, încă din epoca arhaică, cu acuzativul. Acuzativul are astfel tendința de a deveni cazul prepozițional.

7. Încă din sec. I e.n., în textele vulgare, acuzativul și ablativul sînt confundate după prepoziții. Această tendință progresează o dată cu căderea consoanelor finale și slăbirea diferențelor de sens între locul în care se realizează și cel spre care se îndreaptă o acțiune. În epoca tîrzie cazul complementului prepozițional pare indiferent.

CONJUNCȚIA

Deoarece conjuncțiile vor fi tratate, pe funcții, în cadrul fiecărui fel de propoziție, rămîne să încercăm o privire de ansamblu asupra conjuncțiilor latinești și a evoluției lor.

Conjuncțiile pot fi coordonatoare sau subordonatoare după natura propozițiilor pe care le introduc. Primele sînt mult mai puțin numeroase și se deosebesc de conjuncțiile subordonatoare prin aceea că pot lega între ele nu numai elemente ale frazei dar și elemente ale propoziției și părți de propoziție cu propoziții.

Un inventar sumar al conjuncțiilor din latina arhaică și pînă în latina tîrzie¹ ne dă cifra aproximativă de 214 (67 conjuncții coordonatoare față de 147 subordonatoare) în care sînt cuprinse atît conjuncțiile simple cît și cele compuse, atît locuțiunile conjuncționale cît și particulele cu funcție conjuncțională. În ceea ce privește pe cele simple, numărul lor se reduce la 38² incluzînd și unele ca *donec* < **dōne-quom*, *quando* < **quam-dō*, *quoniam* < **quom* + *iām* etc. care la origine au fost și ele tot compuse, dar apoi n-au mai fost simțite ca atare în latină.

S-ar putea adăuga și conjuncțiile *autem*, *postquam*, *prout*, *quare*, *quasi*, *quoad*, *quominus*, *quatenus*, *sicut*, *uelut*, ale căror elemente de compunere sînt clare, dar care totuși au fost folosite și probabil simțite ca unități de sine stătătoare. Următoarele 16 conjuncții simple, în sens larg, au fost folosite frecvent în tot timpul latinității: *aut*, *cum*, *dum*, *ergo*, *et*, *nam*, *ne*, *ni*, *postquam*, *quando*, *quia*, *quod*, *quoniam*, *sed*, *si*, *ut*.

¹ Întocmit pe baza gramaticii lui Stolz-Schmalz] și a unei serii de monografii închinatelor unor autori tîrzii.

² *At*, *aut*, *ceterum*, *cum*, *cur*, *donec*, *dum*, *enim*, *ergo*, *et*, *igitur*, *iterum*, *licet*, *magis*, *modo*, *nam*, *ne*, *ni*, *post(ea)*, *qua*, *qualiter*, *quam*, *quando*, *quantum*, *quia*, *quo*, *quod*, *quoniam*, *quotiens*, *sed*, *si*, *simul*, *tunc*, *ubi*, *ut*, *uel*, *uero*, *uerum*.

Cele mai multe dintre conjuncțiile simple au la baza lor teme pronominale (*cum* — tema relativului *quo*, *dum* — tema * *do*, *ut* — adverb de la tema interogativului* *qu*³) sau provin din diferite cazuri ale paradigmei pronomelui relativ sau interogativ (*quia* — acuzativ plural neutru de la tema pronomelui interogativ, *quod* — singular acuzativ neutru al pronomelui relativ). Multe dintre cuvintele folosite drept conjuncții au fost inițial adverbe. Ei vorba de: *modo*, *postea*, *qualiter*, *quam*, *quantum*, *quatenus*, *quo*, *quotiens*, *ubi* etc. După cum se observă, și unele dintre acestea sînt de origine pronominală (*quam* — acuzativ singular feminin al pron. relativ interogativ, *quo* — abl. instr. al pronomelui relativ). În ceea ce privește proveniența mai trebuie remarcate și *licet*, *uel* și *igitur*, care sînt forme verbale pietrificate. De multe ori conjuncțiilor care introduc o propoziție coordonată sau subordonată le corespunde în regentă sau în coordonată un corelativ. Situația nu este identică la coordonate și subordonate. La primele, de cele mai multe ori, este vorba de repetarea aceleiași conjuncții sau a unor conjuncții echivalente ca sens (*et...et*, *atque...atque*, *aut...aut*, *et...-que*, *neque...et*) care întăresc raportul (copulativ sau disjunctiv). La subordonate, corelativul din regentă constă de obicei dintr-un adverb (*ita*, *sic* etc.) sau dintr-o conjuncție coordonatoare (*itaque*, *adeo* etc.) și anunță subordonata care urmează (*ita...ut*, *sic...ut*).

În cadrul conjuncțiilor, mai mult decît la alte categorii de cuvinte, s-a făcut mereu simțită nevoia vorbitorului de a fi cît mai clar, cît mai expresiv și acest fapt a stat la baza permanentei reînnoiri a acestor unelte gramaticale, care, fiind folosite extrem de mult, se golesc foarte repede de conținut. Reînnoirea (în sens larg) s-a făcut în trei feluri:

1) prin folosirea drept conjuncții a unor cuvinte din alte categorii gramaticale. (După cum am văzut mai sus, în cursul istoriei limbii latine, adverbe, particule și chiar verbe au trecut în categoria conjuncțiilor.)

2) prin întărirea conjuncțiilor existente cu prepoziții, adverbe, particule și cu alte conjuncții, așa încît se ajunge fie la conjuncții compuse din două sau chiar mai multe elemente (*antequam*, *postquam*, *dummodo*, *etsi* etc.; *etiamsi*, *quandocumque*, *quomodocumque*, *quomodolibet*), fie la locuțiuni conjuncționale formate din doi sau chiar trei membri (*ac si*, *confestim ut*, *cum primum*, *eo quod* etc.; *eo tempore quando*, *ex eo quod* etc.; *pro eo ac*, *pro eo ut* etc.)⁴. De cele mai multe ori prin adăugarea a încă unui cuvînt sau a unei particule se ajunge la o precizare sau o nuanțare a sensului conjuncției. În latina tîrzie se întîlnesc însă destul de frecvent și locuțiuni conjuncționale „pleonastice” ca: *cum quando*, *cum ut*, *dum cum* etc.

Se poate observa o creștere simțitoare a compunerii conjuncțiilor în latina tîrzie. Astfel am înregistrat un număr de 80 conjuncții compuse și locuțiuni conjuncționale pentru latina arhaică și clasică și 103 conjuncții compuse și mai ales locuțiuni conjuncționale apărute numai în latina tîrzie.

³ Stolz-Schmalz, p. 755.

⁴ De multe ori din cauza oscilațiilor grafice e greu de spus dacă e vorba de o conjuncție compusă sau de o locuțiune conjuncțională.

Conjuncțiile compuse și locuțiunile conjuncționale se formează în jurul celor câteva conjuncții simple, mai folosite, pe care le-am trecut în revistă mai sus. Numărul cel mai ridicat de compuși și de locuțiuni conjuncționale îl are conjuncția *ut* (peste 20 de derivate⁵). Urmează *quam* (cu 11), *quod* (cu 8), *quando* (cu 8), *cum* și *dum* (cu 6) etc.

În legătură cu conjuncțiile compuse subordonatoare ar mai trebui remarcat că uneori este vorba de împreunarea corelativului din principală cu conjuncția care introduce secundara. Acesta ar putea fi cazul lui *tam... quam* = *tamquam*, *quam... quam* = *quamquam*, *sic... ut* = *sicut* etc. Apropierea corelativului de conjuncție este o caracteristică generală a latinei populare care a avut de multe ori ca urmare faptul că cele două cuvinte (corelativul și conjuncția) au fost simțite ca o locuțiune conjuncțională iar în regentă a apărut un corelativ nou.

3) Al treilea procedeu de reînnoire a conjuncțiilor privește semantica și constă în folosirea unei conjuncții deja existente, cu un sens nou. Rezultatul este polisemia celor mai importante conjuncții. Astfel cele mai multe dintre conjuncțiile simple și frecvent folosite au sensuri multiple: *cum* (temporal, cauzal, concesiv, condițional), *dum* (temporal, cauzal, condițional), *quando* (temporal, cauzal, condițional, adversativ, completiv), *quod* și *quia* (completiv, cauzal, temporal, final), *ut* (completiv, final, consecutiv, concesiv, comparativ, temporal) etc. La acest fenomen a contribuit desigur încă un factor, și anume întrepătrunderea nuanțelor circumstanțiale, uneori foarte greu de distins. Se știe, de exemplu, că temporalele au deseori și o puternică nuanță cauzală, consecutivele sînt foarte apropiate de modale, dar și de finale etc. Astfel se explică de ce unele conjuncții cauzale sînt la origine temporale (*cum*, *quando*, *dum* etc.).

Această polisemie a avut ca urmare apariția unor conjuncții „universale” care se puteau folosi pentru exprimarea aproape a tuturor raporturilor de subordonare (cum e cazul lui *ut*, concurat și învins ulterior de *quod*), în conformitate cu tendința de simplificare a limbii, în speță de reducere a numărului conjuncțiilor. Pe de altă parte se observă nevoia de subliniere a raportului exprimat, prin adăugarea a încă unei particule specifice, în conformitate cu tendința de claritate a limbii, după cum s-a văzut.

În latina tîrzie mai apare un fenomen interesant din punctul de vedere al rezolvării luptei dintre cele două tendințe generale ale limbii, menționate mai sus, simplificarea și claritatea. În locul unor locuțiuni conjuncționale formate de cele mai multe ori dintr-un adverb și o conjuncție foarte obișnuită, apare adverbul singur cu funcție conjuncțională. În acest fel se elimină conjuncția care nu mai era relevantă pentru înțelesul comunicării și adverbul singur care preciza sensul îi ia locul. Iată câteva exemple pentru acest fenomen: *iam* = *cum iam*, *mox* = *mox ut*, *primum* = *ut primum*, *statim* = *statim ut*, *subito* = *subito ut*, *usque* = *usque dum*, *propterea* = *propterea quod*, *etiam* = *etiam si*, *ex eo* = *ex eo quod*.

⁵ *Confestim ut*, *continuo ut*, *ilico ut*, *mox ut*, *principio ut*, *pro eo ut*, *protinus ut*, *prout*, *uiut*, *quam ut*, *semel ut*, *statim ut*, *subito ut*, *ut dum*, *ut ubi*, *ut si*, *ut cumque*, *ut pote*, *ut pote qui*, *ut primum*, *uelut* etc.

Prin folosirea celor trei procedee de reînnoire a conjuncțiilor se ajunge la situația că același raport poate fi exprimat prin mai multe conjuncții, situație care va putea fi urmărită în cadrul fiecărei propoziții în parte. Ca și în restul vocabularului se dă o luptă și între conjuncțiile sinonime, luptă care durează de obicei secole și al cărei rezultat se vede uneori abia în latina târzie sau în limbile romanice.

Se observă că în general conjuncțiile victorioase au un caracter popular, fiind folosite deja în limba arhaică, mai puțin în textele literare și devenind din ce în ce mai frecvente în latina târzie. De cele mai multe ori aceste conjuncții au și un corp fonetic mai mare și deci mai rezistent decât cele care au fost înlocuite.

În sfârșit, repartitia pe epoci a celor 214 conjuncții este următoarea : 65 de conjuncții și locuțiuni conjuncționale sînt folosite din latina arhaică pînă în latina târzie. 16 continuă să fie reprezentate în limbile romanice și anume : *aut, et, magis, neque, quam, quando, quomodo, si* (bine reprezentate în aproape toate limbile romanice), *quod* și *quia* (a căror transmitere în limbile romanice este indubitabilă dar obscură) și, în sfârșit, *antequam, quamdiu, quamvis* și *quamsi, quantus, quasi* (care au lăsat numai urme slabe și răzlețe în limbile romanice). Un număr de 8 conjuncții atestate din latina arhaică au fost rar folosite ulterior și dispar cu totul în latina târzie, iar 21 de conjuncții apar abia în latina clasică sau imperială. Dintre acestea, singur *quare* s-a păstrat pînă în limbile romanice, dar, după cum se știe, cu altă valoare. 104 conjuncții și locuțiuni conjuncționale apar în latina târzie. Cele mai multe sînt formații întîmplătoare sau cu mică răspîndire ca : *cum ut, illico ut, primum quando, quoniam cum, statim quam* și numai 3 sînt continuate de limbile romanice și anume *post* (aproape în toate limbile romanice), *dumque* și *duminterim* (au lăsat numai urme slabe și răzlețe în limbile romanice).

Din aceste cifre care, după cum am mai arătat, nu au pretenția să fie absolute, dar pe baza cărora ne putem face o idee justă a repartiției diacronice a conjuncțiilor, trebuie să reținem următoarele : numai 8% din totalul conjuncțiilor au supraviețuit în limbile romanice ; de fapt dacă facem abstracție de conjuncțiile care au lăsat numai urme slabe în limbile romanice ajungem la numai 4%.

Pe baza celor expuse pînă aici se pot trage următoarele concluzii. Conjuncțiile latine formează un ansamblu de sine stătător, subordonat vocabularului în mare, cu un nucleu mic de conjuncții mai stabile, foarte folosite, care își pierde repede valoarea semantică și au numai funcție gramaticală. Nevoia de claritate și de expresivitate a limbii duce la o continuă îmbogățire a sistemului fie prin crearea unor adevărate familii de compuși și locuțiuni în jurul nucleului stabil, fie, în măsură mai mică, prin mărirea acestuia. Din cauza tocirii sensului și a polisemiei principalelor conjuncții, se face simțită în latina târzie o creștere hipertrofică a sistemului conjuncțiilor, creștere care s-a dovedit însă invers proporțională cu viabilitatea sistemului. Astfel în limbile romanice n-au supraviețuit decât 8% din inventarul general cum s-a văzut mai sus sau mai bine-zis — 25% din conjuncțiile folosite din latina arhaică pînă în latina târzie. Conjuncțiile care au fost moștenite de limbile romanice fac toate parte din grupul celor mult folosite în limba latină.

După cum a arătat încă Meillet ⁶, deși se bucură de toate condițiile necesare pentru o mare stabilitate, conjuncțiile sînt supuse unei permanente „reînnoiri” atît în limba latină cît și în limbile romanice, și în toate limbile în general.

CONCLUZII

În linii mari se pot constata în evoluția morfologiei latine trei tendințe :

1. Simplificare și sistematizare a flexiunii. Se reduce numărul tipurilor de flexiune, atît verbală, cît și nominală (mai rezistent la această tendință este pronumele), păstrîndu-se în general tipurile cele mai regulate și eliminîndu-se formele supletive. Rămîn numai două numere (prin pierderea dualului) și două genuri, nemotivate și repartizate pe declinări (acest lucru a permis eliminarea neutrilor pe o mare parte a teritoriului). Se creează un sistem coerent de infinitive și participii, printre care mai important este participiul în *-to-*, încadrat în sistemul verbal. Se unifică în oarecare măsură desinențele verbale. Formarea unora dintre numerale devine mai regulată și mai unitară.

2. Progres al construcțiilor analitice în dauna celor sintetice. Apare și se dezvoltă diateza reflexivă. Se înmulțesc formele verbale compuse (pasivul, perfectul activ etc.), punîndu-se în special la contribuție participiul în *-to-*. Se înlocuiesc treptat cazurile cu prepoziții (care adesea, la rîndul lor, se formează prin compunere). Gradele de comparație la adjective și la adverbe încep și ele să fie formate pe cale analitică.

3. Clarificare a exprimării. Diateza medie este înlocuită cu pasivul și cu reflexivul. Valoarea temporală a formelor verbale înlocuiește tot mai mult valoarea aspectuală. Numeralele capătă forme mai ușor analizabile. Conjuncțiile sînt mereu înnoite pentru a se ajunge la o formulare tot mai precisă a raporturilor între elementele frazei.

⁶ *Le renouvellement des conjonctions*, în *Linguistique historique et linguistique générale*, I, Paris, 1948, p. 159—174.

Sintaxa propoziției

Redactarea sintaxei a întâmpinat unele dificultăți de care au fost scutite celelalte părți ale volumului. Era necesar să prezentăm evoluția diferitelor părți ale propoziției. Dar lucrările pe care ne bazăm în general informația tratează de cele mai multe ori despre părțile vorbirii, împrăștiind datele asupra părților propoziției în diferite paragrafe, de exemplu grupează la substantiv toate informațiile privitoare la acuzativ, dar nu discută nicăieri la un loc situația complementului direct. A fost deci nevoie de o răsturnare completă a materialelor pentru a ajunge la aspectele care ne interesează.

Pe de altă parte s-a simțit nevoia să fie discutate și unele situații speciale ale acuzativului. Cu riscul de a părea inconsecvenți, a trebuit să le facem un loc în capitolul privitor la sintaxa propoziției, întrucât este vorba de părți ale propoziției exprimate prin acuzativ și nu exista posibilitatea de a le discuta la morfologie.

SUBIECTUL

EXPRIMAREA SUBIECTULUI

În limba latină, funcția de subiect gramatical putea fi îndeplinită de diferite părți de vorbire și chiar de propoziții întregi.

În tot cursul evoluției limbii latine, în propoziții subordonate se întâlnește subiectul în acuzativ și ablativ¹. Însă nominativul a fost prin excelență cazul subiectului gramatical, în toate stilurile și epocile. În limba latină, rolul de subiect a fost îndeplinit și de expresii construite cu alt caz: *circa quingentos Romanorum ceciderunt*, Liv., 27, 48, 8. Erau situații, ca în exemplul citat, în care propoziția nici nu se putea construi altfel pentru a se exprima conținutul respectiv. Asemenea construcții apar în toate stilurile, inclusiv în limba vorbită. Ele există și în limbile romanice².

Infinitivul a fost utilizat ca subiect în tot cursul evoluției latinității³ și a fost moștenit de limbile romanice. Infinitivul prezent era un

¹ Vezi capitolele „Propoziția completivă” și „Construcții absolute”.

² Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 366.

³ Bourciez, *Éléments*, p. 104.

fost substantiv. În această calitate, el exprima noțiunea verbală pură : *tangere* „faptul de a atinge”, *tangi* „faptul de a fi atins”⁴. Limba latină, ca și limba greacă de altfel, a introdus infinitivul în conjugare, i-a conferit timpuri și diateze, dar el nu și-a pierdut valoarea nominală.

Infinitivul subiect apare din primele texte cunoscute : *sine pennis uolare haud facilest*, Plaut, *Poen.*, 571. Exemplele abundă și în primele texte de proză.

Ulterior apar și infinitive care echivalează perfect cu un substantiv și au rol de subiect : *Meminisse iacet*, Lucr., 4, 765 „memoria este inertă”. La Cicero poate fi întâlnit chiar și un adjectiv pronominal care amintește articolul infinitivului subiect din limba greacă : *ipsum latine loqui*, Cic., *Brut.*, 140, „faptul de a vorbi latinește”.

Infinitivul substantivizat în rol de subiect a ajuns un procedeu obișnuit de a reda concepte abstracte în lucrările teoretice sau în pasaje din alte opere literare, conținând discuții sau expuneri teoretice. Manifestarea unei asemenea tendințe nu era probabil străină de influența greacă. Oricum ea a devenit mai puternică în epoca imperială, când infinitivul subiect a ajuns să fie determinat de atribute : *illud iucundum nihil agere*⁵, Plin., *Epist.*, 8, 9, 1. Desigur, infinitivul subiect apare și în poezie : *posse loqui eripitur*, Ov., *Met.*, 2, 483 „e răpită putința de a vorbi”. Progresul exprimării subiectului prin infinitiv nu corespunde numai unei trăsături a stilului scriitorilor, limitată în timp. Extinderea relativ importantă a infinitivului subiect explică de ce el a fost moștenit de limbile romanice.

Funcția de subiect a putut fi îndeplinită în tot cursul evoluției limbii latine și de pronume. În latina clasică se utilizează pronumele personal numai când se urmărește relevarea unei antiteze sau când este necesar să fie indicată, scoasă în evidență, persoana care săvârșește acțiunea. Uneori, se folosește un substantiv în locul unui pronume personal de persoana I : *Themistocles ueni ad te*, Nep., *Them.*, 9,2 „Eu Temistocle am venit la tine”. Totuși, Cicero și mai ales Caesar evită o asemenea exprimare. De cele mai multe ori subiectul este inclus în desinența verbală. Treptat însă a început să fie folosit și pronumele personal. Tendința spre utilizarea pronumelui personal ca subiect a apărut încă în perioada timpurie a dezvoltării limbii latine în expresii verbale ca : *ain tu ? audin tu ?*

În secolul I î.e.n. și în timpul imperiului, în texte apropiate de vorbirea curentă, a început să fie folosit pronumele personal cu rol de subiect, chiar când nu putea fi vorba de antiteză sau de insistență : *nunc tu propera*, Cic., *Att.*, 3, 4 sau *narra tu mihi*, Petron., 48, 4.

În opera lui Petroniu se pot întâlni și alte exemple, mai cu seamă când verbul se află la sfârșitul propoziției și se consideră necesară enunțarea subiectului la începutul propoziției. Documentele epigrafice înregistrau și ele tendința de utilizare a pronumelui personal ca subiect : *ego do meis libertis*, CIL, VI, 18 349⁶. Bourciez consideră semnificative manifestările acestei tendințe pe teritoriul Galiei : *cum ad eum accessero*,

⁴ Ernout-Thomas, p. 255.

⁵ *Ibidem*, p. 256.

⁶ De altfel exemple similare apar și la Seneca, *Apocolocyntosis* : *tu scis quantum illic miseriarum tulerim, cum causidicos audirem diem et noctem* (7, 5).

*ego faciam*⁷, Greg. Tur., *Franc.* 2, 32. Să se observe însă că *ego* lipsește în prima propoziție. Dar de cele mai multe ori în latina târzie nu se exprima subiectul prin pronumele personal. În perioada mai veche a dezvoltării limbilor romanice, pronumele nu era necesar. La Commynes el putea fi omis, dar la Montaigne, era aproape totdeauna exprimat, când se afla la persoana întâi sau a doua. În franceza actuală pronumele este obligatoriu⁸. În schimb situația din limba română nu diferă prea mult de cea din latină. Doar la persoana a treia pronumele este mai frecvent întrebuințat.

SUBIECTUL NEEXPRIMAT

În toată istoria limbii latine și în toate stilurile limbii subiectul putea să rămână neexprimat. El nu trebuia enunțat, dacă era cunoscut de cititori.

În perioada arhaică, mai cu seamă în textele juridice, neexprimarea era întrucâtva mai frecventă decât în mărturiile literare posterioare⁹. Ulterior, subînțelegerea subiectului era mai intens folosită în scrierile tehnice ca la Cato, Varro, Celsus sau Vergiliu în *Georgice*, mai ales dacă este vorba de persoana la care se referă întreaga lucrare sau chiar numai un anumit fragment: *Si imbecillitas occupavit, pro exercitatione gestatio est; si ne hanc quidem sustinet* (subînțeles *aeger*), *adhibenda tamen frictio est*, Cels., 3, 15, 6, „dacă a apărut slăbiciunea, se recomandă plimbarea în litieră ca exercițiu, dacă n-o suportă nici pe aceasta (subînțeles bolnavul), trebuie folosit masajul”¹⁰.

SUBIECTUL NEDETERMINAT

În limba latină era uzual pasivul impersonal care servea ca unul din cele mai importante mijloace de a exprima subiectul nedeterminat. Autorii timpurii foloseau adesea pasivul impersonal: *In totis aedibus... bibitur, estur, quasi in popina*, Plaut, *Poen.*, 834. Mai rar erau folosite și formele analitice ale verbelor deponente: *iam satis est philosophatum*, Plaut, *Pseud.*, 687. În textele juridice apar și forme sintetice¹¹. Pasivul impersonal se întâlnește și la autorii clasici: *pugnatum est acriter*, Caes., *Gall.*, 3, 26, 1.

Încă la autorii timpurii au apărut alte procedee prin care se exprima subiectul nedeterminat. Astfel Terențiu¹², de pildă, utilizează persoana întâi plural — dar, mai ales, persoana a treia plural a unor verbe decla-

⁷ Bourciez, *Éléments*, p. 254.

⁸ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 367 — 368. Aci au intervenit trăsăturile specifice ale foneticii franceze.

⁹ Se semnalează o frază oarecum greoaie din *Lex XII tab.*, 8, 12: *Si nox furtum faxsit, si im (= eum) occisit, iure caesus esto*.

¹⁰ Ernout-Thomas, p. 144. Cf. și Verg., *Georg.*, 2, 76 — 77 *Fit nodo sinus: huc aliena ex arbore germen/includunt* (subînțeles *agricolae*).

¹¹ În special *altercatum* (Stolz-Schmalz, p. 623).

¹² Ter., *Andr.*, 309 și ulterior ca în Caes., *Ciu.*, 2, 27, 2 *quae uolumus, ea credimus libenter*. Mai rar și numai în poezie se utilizează persoana întâia singular. Vezi Stolz-Schmalz, p. 623.

rative (*aiunt, dicunt, ferunt, narrant, tradunt*): *hoc uere dicunt*, Ad., 28 „spun just acest lucru” sau „se spune just acest lucru”. Procedeu acesta se dezvoltă în poezie și texte apropiate de limba vorbită: *pyxis aurea non pusilla, in qua barbam ipsius conditam esse dicebant*, Petron., 29, 8 „o cutie de aur nu prea mică, în care spuneau (sau se spunea) că a fost închisă barba lui”.

La autorii timpurii apar prezentul sau perfectul conjunctivului la persoana a doua singular, ca în *dicas* „ai spune”¹³. Încă în primele texte apropiate de vorbirea curentă s-a utilizat și indicativul la aceeași persoană: *celerius ueniet quod noles quam illud quod cupide petas*, Plaut, *Most.*, 73 „va veni mai iute ceea ce nu vei dori (se va dori) decât ceea ce cauți (se caută) cu pasiune”. Desigur între indicativ și conjunctiv există diferențe de înțeles. În proza clasică sînt uzitate și pronume nedefinite, mai ales în propoziții condiționale (de tipul lui *si quis hoc fecerit*). Tot în proza clasică a fost uzual și verbul defectiv *inquit* ca impersonal: *nondum gustauerat, inquit, uitae suauitatem*, Cic., *Tusc.*, 1, 93 „nu gustase încă, zice (cineva), dulceața vieții”¹⁴. Însă proza literară preferă construcții personale în locul celor impersonale.

În perioada tîrzie se manifestă tendința de a utiliza substantivul *homo* ca pronume nedefinit. Încă în comedia timpurie *homo*, asociat cu *nemo*, a tins spre acest rol: *tunc id dicere audes quod nemo nunquam homo antehoc uidit nec potest fieri?* Plaut, *Amph.*, 566—567 „îndrăznești să afirmi acest lucru care nu s-a mai văzut și care e cu neputință?”

În textele tardive și cu vulgarisme ca în *Peregrinatio* sau în *Vulgata*, *homo* poate să exprime singur un subiect nedeterminat: *non in solo pane uiuit homo*, *Vulg.*, *Matth.*, 4, 4. Valoarea de indefinit apare clar în *Galia*: *ut inter tabulas aspicere homo non possit*, Greg. Tur., *Franc.*, 4, 12. Ulterior *homo* a dat *on* în franceză și provensală.

Evoluția subiectului nedeterminat a scos în relief două aspecte:

1. o mare varietate de mijloace în textele apropiate de vorbirea curentă.
2. tendința spre dezvoltarea formelor personale în dauna celor impersonale în limba literară. Chiar în limba vorbită mijloacele care se dezvoltă treptat comportă construcții personale, în care nedeterminarea subiectului se simte doar parțial.

ABSENȚA SUBIECTULUI

În perioada timpurie există un mare număr de verbe impersonale și deci propoziții care nu au subiect. Hofmann¹⁵ le împarte în impersonale simple (*pluit, calet* etc.) și impersonale cu obiect personal (*me pudet, mihi libet*).

Prima categorie cuprinde o serie de verbe redînd, cele mai multe, fenomene atmosferice. Dar chiar din comedia timpurie se manifestă tendința de a le introduce în construcții personale cu subiect pronominal: *hoc... luce lucebit*, Plaut, *Curc.*, 182. În latina clasică, această tendință

¹³ *Ille quem beneficio adiungas ex animo facit*, Ter., Ad., 72; Stolz-Schmalz, loc. cit.

¹⁴ Exemple de același gen în Stolz-Schmalz, loc. cit.

¹⁵ Stolz-Schmalz, p. 621.

de trecere la construcții personale s-a accentuat: *Ioue fulgente, tonante*, Cic., *Nat. deor.*, 2, 65. La Lucrețiu apare forma *ninguere* (2, 627) iar în latina târzie pe lângă *dominus pluit* se întâlnește și *perpluo* ca verb personal. În limbile romanice, „a lucii” nu mai este întrebuințat ca impersonal, dar verbele care se referă numai la fenomene atmosferice au rămas impersonale. Dacă în limba română avem „plouă” — dar și „cade ploaia” — sau în limba spaniolă *llueva*, în limba franceză verbul primește un pronume: *il pleut*, deși de fapt rămâne impersonal¹⁶.

Și verbele impersonale care desemnau un sentiment au tins spre construcții personale cu subiect exprimat. *Veretur* este impersonal numai în perioada arhaică. Pe de altă parte, unele verbe au devenit ulterior impersonale: *horret* este folosit impersonal în latina târzie. Dar este aici o problemă de manieră a scriitorilor târzii, care, uneori, încercau să arhaizeze. În limba vorbită se utilizau asemenea verbe impersonale, dar, câteodată se prefera o construcție personală. La Plaut se întâlnește *pudeo*, la Pacuvius *paeniteo*. În *Vulgata* apare imperativul *paenitemini*. La autorii târzii apar în construcții personale unele verbe fără obiect personal și care indică tot un sentiment, ca *oportet*. Procesul de trecere spre construcții personale s-a accelerat considerabil în faza formării limbilor romanice.

CONCLUZII

În cursul evoluției limbii latine s-a dezvoltat într-o anumită măsură exprimarea subiectului gramatical. Subiectul a putut fi subînțeles sau inclus în desinența verbală în toate stilurile și epocile, deși în perioada târzie s-a manifestat tendința de a folosi ca subiect pronumele personal. În perioada timpurie apar frecvent construcții impersonale. Deși asemenea construcții n-au putut dispărea vreodată, totuși, atât în latina literară cât și în latina vorbită, s-au dezvoltat formele personale în dauna celor impersonale.

PREDICATUL

Atât predicatul verbal cât și predicatul nominal au fost moștenite în limba latină din indo-europeană¹.

PREDICATUL VERBAL

Modurile care servesc exprimării predicatului verbal în limba latină sînt: indicativul, conjunctivul, imperativul, infinitivul, participiul. Indicativul, conjunctivul și imperativul au constituit totdeauna predicate. Participiul a devenit predicat în construcția ablativ absolut, după ce

¹⁶ Unele graiuri franceze au pronume feminin. În Dauphiné apare *la plüa* (Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 369).

¹ Meillet-Vendryes, p. 162.

aceasta a căpătat valoare de propoziție². Infinitivul nu era predicat numai în propozițiile complete. Încă în comedia timpurie și în textele apropiate de limba vorbită a apărut așa-numitul infinitiv absolut: *hinc abire matrem*, Ter., *Hec.*, 612.

Și infinitivul descriptiv, numit și istoric sau narativ, a fost utilizat ca infinitiv absolut³. Infinitivul descriptiv a fost uzitat ca predicat la timpul prezent cu aspect *infectum* (echivalent cu imperfectul) și de cele mai multe ori pentru persoana a treia. Se folosea rar pentru persoana întâi.

Utilizarea sa comportă o anumită economie sintactică, concentrând fraza. De aceea, uneori, el apare precedat de o propoziție, care să fixeze datele acțiunii: *repente omnis tristitia inuasit: festinare, trepidare, neque loco, neque homini cuiquam satis credere*, Sal., *Cat il.*, 31, 1 „pe neașteptate i-a cuprins pe toți tristețea: zoreau, tremurau, nu aveau încredere în-deajuns nici în vreun loc, nici în vreun om”⁴. El a fost folosit frecvent de Plaut și mai ales de Terențiu: *magnas uero agere gratias Thais mihi*, *Eun.*, 391. Infinitivul a fost utilizat mai rar la autorii clasici, la Cicero (*ille demens ruere*, *Att.*, 4, 3, 2) și la Caesar. În schimb se întâlnește des în lucrările istoriografice unde este preferat tocmai pentru că prilejuia concizia narației. Era în chip special utilizat de Salustiu, dar și de Titus Livius. La Iustin se remarcă un singur exemplu⁵. Popular inițial, el a ajuns ulterior caracteristic numai pentru maniera unor istoriografi și a dispărut.

Infinitivul exclamativ sau al indignării prezintă o evoluție aproape similară. Și el se întâlnește cu funcție predicativă în toată literatura timpurie, la Ennius, la Cato, la Plaut și mai cu seamă la Terențiu: *tantamne rem tam negligenter agere!* *Andr.*, 1, 5, 18 „să întreprinzi un lucru atât de însemnat cu atîta neglijență!” Se constituie o propoziție independentă, infinitivală, puternic colorată afectiv.

În perioada clasică infinitivul exclamativ era întrebuințat de Cicero, în special în *Verrine*. Infinitivul exclamativ era rar la istoriografi și chiar la poeții clasici și, ulterior, a apărut izolat. A devenit exclusiv livresc și sub influența greacă a ajuns să exprime ordinul: *tu socios adhibere sacris*, Val. Fl., 3, 4, 2. Este probabil că dispăruse cu totul în limba vorbită.

Deci, situația predicatului verbal nu se modifică substanțial în cursul istoriei limbii latine. Se poate observa, totuși o evoluție a mijloacelor de exprimare. Verbul la infinitiv a rămas predicat pînă tîrziu doar în propoziții complete⁶. În propoziții independente infinitivul ajunge în textele tardive exclusiv literar și foarte rar.

² Vezi capitolul „Construcții absolute”.

³ S-au emis diferite ipoteze cu privire la originea acestui infinitiv descriptiv: s-a vorbit despre elipsa verbului *coepit*, despre un infinitiv de comandă, și mai ales despre o propoziție nominală de bază (Stolz-Schmalz, p. 591). Această ultimă ipoteză ni se pare cea mai temeinic argumentată.

⁴ Meillet-Vendryes, p. 564.

⁵ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 331.

⁶ Vezi evoluția predicatului în propozițiile complete la capitolul respectiv.

PROPOZIȚIA NOMINALĂ

Problema propoziției nominale și a predicatului nominal a fost amplu dezbătută de cercetători. Punctul de vedere al lui É. Benveniste — în general acceptat⁷ — este că în indo-europeană propoziția nominală (numită de el frază nominală) și propoziția verbală coexistau, întrucât exprimau lucruri diferite. Propoziția nominală este tot atât de completă ca și propoziția verbală. Aserțiunea nominală indică o anumită calitate ca proprie subiectului, dar în afara oricărei determinări temporale sau modale și relații cu vorbitorul⁸. În dialectele indo-europene s-a manifestat tendința spre limitarea sferei propoziției nominale⁹. Propoziția nominală începe să fie înlocuită treptat de propoziții care conțin forme ale persoanei a treia a verbului „a fi”, devenite, ulterior, copule; verbul „a fi” introduce toate determinările verbale și relația cu subiectivitatea vorbitorului. Propoziția nominală tinde să se limiteze la domeniul adevărilor generale¹⁰.

În textele latine cunoscute, propoziția nominală apare destul de limitat. Ea servește în sentințe și proverbe ca *quot homines, tot sententiae*, Ter., *Phorm.*, 2, 4, 14 sau indică o apreciere, sub forma unui adjectiv la genul neutru (*ridiculum*, Ter., *Andr.*, 474). Propoziția nominală se întâlnește în formule fixe arhaice ca *nil mirum* (Plaut, *Truc.*, 305) sau servește la marcarea timpului (*hic tertius annus*, Plaut, *Stich.*, 30), în exclamații (Plaut, *Poen.*, 1124: *ecce autem mala*) și în negări (*nil facilius*, Ter., *Andr.*, 437¹¹). Dar în toate situațiile menționate propoziția de tip nominal nu este absolut indispensabilă cum fusese într-o fază mai veche a indo-europenei, căci există și alte posibilități de redare a conținutului respectiv. Ea poate fi înlocuită printr-o propoziție construită cu copulă sau cu un predicat verbal. Regresul propoziției nominale continuă în cursul evoluției limbii latine. Posibilitatea confundării predicatului propoziției nominale cu atributul — ca în *pulchra domus* „casă frumoasă”, dar și „casa este frumoasă” — a facilitat introducerea copulei¹².

În proza clasică au continuat să apară, desigur mai puțin frecvent ca la arhaici, propoziții nominale (la Varro, la Cicero), care au servit tot la emiterea unor constatări foarte generale, ca în *quot hominum linguae, tot nomina deorum*, Cic., *Nat. deor.*, 1, 84. Acest tip de propoziție are o coloratură intensă și poate servi patosului retoric, permițând concentrarea enunțării, sobrietatea exprimării. De aceea intră în maniera anumitor scriitori, care au în vedere efecte oratorice, ca Cicero¹³, și este utilizat într-o anumită măsură de poeți: Lucrețiu, Catul, Tibul, Vergiliu, Statius, chiar Claudian. Cu ajutorul ei, poeții continuă să formuleze aprecieri generale (*amor omnibus idem*, Verg., *Georg.*, 3, 244). Statius marchează încă timpul cu ajutorul unei propoziții nominale (*Silu.*, 1, 2, 144).

⁷ É. Benveniste, *La phrase nominale*, BSL, 1950; a se vedea tot articolul.

⁸ Idem, *ibidem*, p. 27 — 28.

⁹ A. Meillet, *La phrase nominale en indo-européen* MSL, 1907, p. 14; și Robert Gauthiot, *La phrase nominale en finno-ougrien* în aceeași revistă, 1908, p. 226.

¹⁰ Benveniste, *op. cit.*, p. 33 — 34.

¹¹ Meillet, *art. cit.*, p. 15 — 18, Stolz-Schmalz, p. 625.

¹² Meillet-Vendryes, p. 540 — 541, Ernout-Thomas, p. 146.

¹³ În schimb la Caesar se pare că există doar un singur exemplu de frază nominală (Stolz-Schmalz, p. 624).

Aşa cum se menţine în textele literare, propoziţia de tip nominal se păstrează datorită expresivităţii şi în limba vorbită, deşi utilizarea sa scade considerabil de la un secol la altul ¹⁴.

PREDICATUL NOMINAL

În indo-europeană verbul „a fi” desemna numai existenţa. El a fost adăugat unui nume ca să exprime categorii pe care numele nu le putea exprima, ca persoana, timpul, aspectul, modul. Procesul a continuat să se desfăşoare în limba latină, unde propoziţia cu predicat nominal s-a dezvoltat, în timp ce propoziţia nominală a regresat. Concomitent, verbul auxiliar *esse* şi-a pierdut semnificaţia iniţială, devenind simplu mijloc de legătură între numele predicativ şi subiect. Propoziţia construită cu o copulă se dezvoltă în proza clasică: *horum omnium fortissimi sunt Belgae*, Caes., *Gall.*, 1, 1, 3.

Şi alte verbe au ajuns treptat verbe auxiliare, deşi au păstrat înţelesul iniţial. Sînt cele care indică starea (*stare*, *remanere*), schimbarea (*fieri*), aparenţa (*videri*) şi altele. Şi aici se poate constata un proces evolutiv. Unele dintre verbele care desemnau starea sau chiar schimbarea, ca *esse* şi *fieri*, au devenit simple copule, nu se mai puteau utiliza aproape de loc fără nume predicativ. Concomitent au apărut noi verbe auxiliare. În locul lui *fieri*, care tindea să dispară cu totul din limbă, era uzitat în vorbirea curentă *se facere*: *facit se hora quinta*, *Peregr. Aeth.*, 27, 3 „se face ora a cincea”. Se ajunge să se indice în felul acesta temperatura, căldura, frigul etc. În *Aug., Serm.*, 25, 3 se găsea deja *nunquam fecit tale frigus*. Limbile romanice au moştenit acest fapt de limbă. De aci italianul *fa freddo*. Însă limba română recurge la verbul „a fi” în această situaţie. *Esse* a fost concurat tot mai mult de *stare* şi *extare*. Tendinţa de a folosi pe *stare* ca auxiliar a apărut la Valerius Flaccus: *nec notis stabat contenta uenenis* (7, 354 „şi nu era mulţumită cu otrăvurile cunoscute”). Acelaşi fapt se întâlneşte în proza africană din secolele V şi VI e.n. şi în Iberia ¹⁵.

NUMELE PREDICATIV

Latina clasică foloseşte substantive, adjective, pronume, numerale, adverbe, participii ca nume predicative în propoziţiile formate cu verb copulativ.

Cînd numele predicativ era substantiv, în afară de nominativ se puteau utiliza şi alte cazuri, în special genitivul: *eum magnae inter Gallos auctoritatis cognouerat*, Caes., *Gall.*, 5, 6, 1 „îl cunoscuse ca pe un om de o mare autoritate între gali”.

În textele literare era uzual numele predicativ exprimat prin adjectiv. Numele predicativ adjectiv poate să lipsească la Cicero, dacă apare şi în propoziţia precedentă: în acest caz este substituit de un pronume demon-

¹⁴ A. Meillet, MSL, 1907, p. 26.

¹⁵ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 445, şi mai ales Bourciez, *Éléments*, p. 105, 252 — 253. În gramaticile descriptive sînt enumerate numeroase verbe auxiliare utilizate în latina clasică.

strativ la genul neutru. În timpul imperiului acest fapt a devenit relativ frecvent: *iniusti sunt barbari et nos hoc sumus*, Salv., Gub., 4, 14. Procedeu acestuia s-a moștenit în unele limbi romanice¹⁶.

Numele predicativ exprimat prin adverb se dezvoltă în defavoarea celui exprimat prin adjectiv. Rom. *este bine* și it. *e bene* continuă pe *bene est* și nu pe *bonum est*¹⁷.

Limba vorbită a utilizat destul de frecvent adverbul ca nume predicativ. În limbile romanice se dezvoltă grupuri de cuvinte cu valoare de nume predicativ, unde figurează câte o prepoziție, care a succedat prepoziției latine *de* (avînd aceeași valoare), ca ei sînt *dintre acești oameni* sau ca it. *sono del numero*. Se pot folosi și alte prepoziții. În textele latine apar rar asemenea grupuri de cuvinte, de cele mai multe ori cu prepozițiile *pro* sau *in*.

ELIPSA COPULEI ȘI A PREDICATULUI VERBAL

În primele texte latine se poate constata adesea o elipsă a copulei. Acest fenomen nu trebuie confundat cu propoziția nominală, deși uneori distincția nu e lesne de făcut. Se remarcă, astfel, frecvența elipsei copulei la Plaut și Terențiu¹⁸. Utilizarea propoziției nominale a facilitat apariția și dezvoltarea elipsei, deși, trebuie repetat, aceasta reprezintă un alt fenomen: În *si tergum cicatricosum* (Plaut, *Amph.*, 446), elipsa verbului *esse* este evidentă. Fenomenul este atestat la Cicero, mai ales în corespondență, și la Salustiu și Tacit, datorită conciziei pe care o dobîndește astfel exprimarea. Tot din cauza avantajelor stilistice, elipsa a fost utilizată și de poeți: *illa, quis Actaeon, nescit*, Ov., *Met.*, 3, 721 „ea nu știe cine(e) Acteon”.

Apare și elipsa predicatului verbal, probabil foarte veche. Elipsa copulei a favorizat elipsa unor predicate verbale. Întîlnită adesea în comedia timpurie, elipsa predicatului verbal era de origine populară și s-a menținut o anumită perioadă în limba vorbită, cum atestă prezența ei în corespondența ciceroniană. Apariția acestui fenomen la Ambrosius și la Lactanțiu se poate explica prin influența lui Cicero. Oricum, în faza tardivă a limbii frecvența acestei elipse scăzuse, și utilizarea ei la Pliniu, Quintilian, Florus se poate explica tot prin considerente stilistice. La Cicero, în afară de scrisori, apare și în operele filozofice: *bene igitur idem Chrysippus*, *Nat. deor.*, 2, 38. Se subînțelege verbul *dixit*. Se semnalează elipsa și în unele texte tehnice. În subordonate s-a recurs la elipse mai rar și aproape numai în literatura preclasică și în corespondența ciceroniană¹⁹.

CONCLUZII

În limba latină au existat propoziții cu predicat verbal, propoziții nominale și propoziții cu predicat nominal. Propoziția cu predicat verbal

¹⁶ Bourciez, *Éléments*, p. 105.

¹⁷ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 449.

¹⁸ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 195.

¹⁹ Exemple în Stolz-Schmalz, p. 626 și în special în Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 195 — 202.

a evoluat spre precizarea, specializarea mijloacelor de expresie. Ea renunță la unele forme nepersonale, care-și pierd în cele din urmă valoarea predicativă. Infinitivul predicativ în propoziții principale s-a menținut numai în anumite texte literare.

Propoziția nominală a înregistrat un regres în limba latină. Desigur, propoziția nominală a supraviețuit limbii latine, dar sfera utilizării ei s-a îngustat. Apare în limba vorbită, în anumite situații, dar și în textele literare la unii autori, care apelează la ea, pentru a spori concizia exprimării. Propoziția nominală favorizează în latina timpurie elipsa copulei, care la rîndul ei facilitează elipsa predicatului verbal. Ulterior, frecvența elipsei copulei și a predicatului verbal a scăzut, elipsa ajungînd să aparțină mai ales stilului unor scriitori.

ATRIBUTUL

ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL ȘI PRONOMINAL

În limba latină diferitele funcțiuni ale atributului substantival puteau fi exprimate de toate cazurile¹.

Atributul substantival servește să exprime numeroase valori. Încercarea de a stabili ordinea apariției acestor valori, de a le deduce una din alta, reprezintă, probabil, un efort inutil. Unii (ca Delbrück) au văzut în partitiv funcțiunea originară, alții au atribuit această însușire posesivului sau genitivului de relație. Dar se poate admite apariția simultană a unor funcțiuni fundamentale, cum sînt cea partitivă și cea posesivă. Aceeași formă a putut servi la exprimarea mai multor funcțiuni încă de la început.

FUNCȚIUNEA PARTITIVĂ

Funcțiunea partitivă este exprimată în latină de genitiv și de ablativul prepozițional.

Genitivul partitiv a jucat un rol important în sintaxa propoziției indo-europene. În latină partitivul apare în regres față de indo-europeană, unde deținuse un rol mai însemnat. În cursul evoluției limbii latine utilizarea partitivului se restrînge. Complementul după verbele memoriei era la origine complement cu funcție de genitiv partitiv. După ce s-a șters ideea de parte-întreg, complementul verbelor de memorie a putut fi construit și cu acuzativul.

Limitîndu-ne la partitivul întrebuintat ca atribut, putem constata și aici o anumită elasticitate a sferei partitivului. Încă în unele texte arhaice se utiliza în locul partitivului apozitia — de altfel o construcție foarte veche². Astfel la Cato, *Agr.*, 93 întîlnim *amurcam cum aqua commisceto aequas partes*. Construcția frazei aparține vorbirii cotidiene. Fenomenul acesta se constată mai rar la autorii clasici. Îl întîlnim totuși în corespondența ciceroniană și în textele istoriografice³, apoi

¹ Vor fi examinate concomitent atributul substantival și atributul pronominal, deoarece funcțiunile și evoluția lor coincid perfect sau aproape perfect.

² Stolz-Schmalz, p. 392; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 25.

³ Draeger, *Historische Syntax*, I, 3, p. 458 — 459.

la Titus Livius, 6, 24 : *Volsci maxima pars caesi*. Exemplele din corespondența ciceroniană și din Petroniu ca și folosirea acestei construcții în latina târzie ⁴ exclud presupunerea unei maniere literare.

În ansamblu, procesul de restrângere a funcției partitive a continuat în tot cursul evoluției limbii latine. În limbile romanice ea apare mai slab reprezentată decât în latină. Vom prezenta mai jos acest proces și concomitent, evoluția principalului mijloc de exprimare a partitivului, genitivul partitiv.

În epoca preclasică se întâlnește adesea partitivul de la adjective substantivizate și substantive. Astfel apare la Plaut *quid rerum geram*, *Aul.*, 117, și la Terențiu *nil mali*, *Andr.*, 116 ⁵. Deși ulterior scade numărul exemplelor din această categorie, în limba literară se poate constata până târziu un asemenea genitiv partitiv. Desigur că el a sfârșit prin a dispărea în limba vorbită.

În latina arhaică a fost mai frecventă decât în cea clasică utilizarea partitivului după *nemo* și *nil* ⁶. În acest caz partitivul este adesea reprezentat de o formă pronominală.

Trebuie însă remarcat că întâlnim în latina literară și fenomenul invers, extinderea partitivului. Faptul se produce mai ales când cuvântul determinat este un adjectiv. În latina veche el apare mai ales după pronume care indică o cantitate ⁷. Acest genitiv partitiv poate exprima atât ceva concret cât și ceva abstract. Ulterior, împreună cu adjectivul substantivizat, partitivul apare mai ales în poezie (*prima uirorum*, *Lucr.*, 1, 86). Această construcție a fost frecvent folosită în proză începând de la Titus Livius ⁸. Și în operele lui Tacit era utilizat acest tip de partitiv. Ulterior frecvența acestei utilizări a partitivului a scăzut considerabil. Începând însă de la Vergiliu se întrebuința partitivul și după adjective care nu fuseseră substantivizate. Este cunoscut exemplul *sancte deorum*, *Aen.*, 4, 576 în care adjectivul reprezentând partea este la cazul vocativ. Putem exemplifica și cu Ovidiu, *cuncti hominum* (*Met.*, 4, 631) ⁹.

Originea poetică a acestei specii de partitiv este semnificativă, ca și scăderea frecvenței în epoca târzie. În ciuda marelui număr de exemple, sîntem aci în prezența unui fapt de stil. Era probabil o reacție exclusiv literară, adesea arhaizantă, față de îngustarea sferei de acțiune a partitivului.

Aceleași concluzii sînt valabile și pentru folosirea partitivului împreună cu un pronume relativ. Faptul apare la diferiți autori : *Fidenatium qui*, *Liv.*, 4, 33 ¹⁰.

⁴ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 25 ; Stolz-Schmalz, p. 352.

⁵ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 448 — 449 ; Bennett, *Syntax*, II, p. 19, 26 — 32.

⁶ Stolz-Schmalz, p. 391, unde se întâlnesc exemple concludente.

⁷ Plaut, *Bacch.*, 1184 *aliquantum auri* și Cato, *Agr.*, 58 *minimum olei*.

⁸ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 453 — 456 ; O. Riemann, *Études sur la langue et la grammaire de Tite-Live*, Paris, 1885, p. 102 — 103.

⁹ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 458, O. Riemann, *op. cit.*, p. 269.

¹⁰ Bennett, *Syntax*, II, p. 23.

Genitivul partitiv era asociat în mod constant neutrelor pronomi-
nale. Este bine cunoscută formula așa-numitului „senatus consultum ul-
timum” : *ne quid detrimenti res publica capiat*. Era de asemenea frecventă
asocierea partitivului cu unele pronume nehotărîte, folosite la genul mas-
culin sau feminin (*quoi deorum*, Plaut, *Capt.*, 863¹²) sau cu pronume
demonstrative la genul neutru : *ad id loci*, Cic., *Cael.*, 18¹³. Era permanentă
și asocierea numeralului cu partitivul : *mille hominum*, Lucil., 358¹⁴.
În afară de genitiv, partitivul era în acest caz mult mai frecvent exprimat
prin ablativul prepozițional.

A fost prezentat pînă acum doar partitivul construit cu genitivul.
Însă această modalitate de exprimare a fost concurată chiar din faza cea
mai veche a dezvoltării limbii latine de ablativul prepozițional : *dimidium
de praeda dare*, Plaut, *Pseud.*, 1164¹⁵. Se întîlnesc exemple și în proza clasică,
mai ales cînd cuvîntul determinat este un numeral, fapt semnalat și mai
sus : *unus ex istis*, Cic., *Catil.*, 3, 7, 16 sau *duos de consularium numero*, Phil.,
2, 6¹⁶. În textele literare ablativul cu rol de partitiv regresa în raport cu
faza timpurie. Este însă vorba numai de o tendință manifestată în limba
literară, pentru că în limba vorbită, de care autorii arhaici fuseseră mai a-
propiați, ablativul cu prepoziția *de* se menține și chiar cîștigă teren, așa
cum atestă textele tardive.

În ultima etapă a latinității se dezvoltă mai cu seamă prepoziția
de. Desigur apare și prepoziția *ex*, dar ea este utilizată pe scară redusă :
dixerunt ex discipulis, Vulg., *Ioh.*, 16, 17. În cele din urmă *ex* dispare.
Textele apropiate de limba vorbită și situația din limbile romanice ilus-
trează întîietatea categorică a prepoziției *de*. Mărturiile literare tîrzii
oglesc elocvent victoria prepoziției *de*, care tinde să devină principalul
mijloc de exprimare a partitivului : *magna pars de exercitu*, Eutr., 3, 10.
Ulterior, numărul exemplelor a crescut. În limba vorbită genitivul a dis-
părut complet în secolul III e.n.¹⁷, deși în texte continuă să fie folosit
într-o anumită măsură. Astfel el apare chiar la Gregorius din Tours, *Franc.*,
5, 18, *nullus sacerdotum*¹⁸.

În concluzie putem desprinde anumite elemente importante pentru
evoluția partitivului în limba latină : față de indo-europeană el era mult
mai puțin utilizat și chiar în latină continuă să piardă teren. O anumită
extindere a genitivului partitiv în unele situații, ilustrată în texte poetice
și în proza primelor secole ale erei noastre, a constituit o reacție exclusiv
literară. Partitivul era exprimat mai ales cu ajutorul genitivului, dar apărea
construit și cu ablativul prepozițional (cu *ex* și *de*). Ablativul cu *de* s-a
dezvoltat în dauna genitivului, ajungînd să i se substituie complet în
limba vorbită (în sec. III e.n.) și, desigur, în limbile romanice.

¹¹ Bennett, *Syntax*, II, p. 23.

¹² *Ibidem*, p. 20 — 22.

¹³ Stolz-Schmalz, p. 390.

¹⁴ Bennett, *Syntax*, II, p. 19.

¹⁵ Stolz-Schmalz, p. 392, Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 489, Ernout-Thomas, p. 50.

¹⁶ *Ibidem*, p. 59, Ernout-Thomas, p. 50.

¹⁷ Grandgent, *Introducere*, p. 60.

¹⁸ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 552 — 553 și 610 — 611.

Se pare că folosirea atributului substantival cu funcțiune posesivă a fost mai redusă în preistoria limbii latine decât ulterior. În evoluția limbii latine s-a desfășurat o luptă între adjectiv și atributul substantival cu valoare posesivă.

Concurența a fost însă mai puternică în faza mai veche de dezvoltare a limbii latine. Se semnalează rivalitate între *filius eri* și *filius erilis*¹⁹. Acest fenomen a fost recent analizat de Benveniste²⁰, care a arătat că la Plaut utilizarea genitivului posesiv marchează posesia simplă, obișnuită, iar folosirea adjectivului aduce o nuanță de respect. Astfel în repertoriul numelor de preoți, apartenența oficială se indică prin adjectivul derivat din numele zeului. De aceea în *Rudens* se întâlnește de mai multe ori (329, 350, 644) *sacerdos Veneria* ca și *seruus Venerius*, *uirgo Vestalis* etc. Dar într-un dialog burlesc, în care nu conta funcția preotesei ci doar persoana ei, apare *sacerdos Veneris* (*Rud.*, 430). Ulterior adjectivul a fost utilizat numai în texte poetice, religioase, în pasajele unde se urmărește sublinirea unui respect deosebit²¹, aproape numai în textele literare. În conversația familiară, în limba vorbită, genitivul posesiv a fost chiar în epoca arhaică mijlocul principal de a exprima atributul substantival cu funcțiune posesivă.

Poziția genitivului s-a consolidat treptat. În proza clasică genitivul era utilizat pentru exprimarea apartenențelor, uneori în sensul cel mai larg posibil: *difficultates belli*, Cic., *Leg. agr.*, 2, 8, 3. Extinderea sa în favoarea adjectivului merge foarte departe ca în Cic., *Flacc.*, 5, *Cretae vitia*.

Prin contaminarea cu ablativul, rivalul său principal, genitivul ajunge să indice chiar locul precis: *extracto baltei gladio*, Gregorius din Tours, *Franc.*, 7, 17, 47 „scoțind sabia din teacă”²².

Toată această dezvoltare a genitivului posesiv atestă vitalitatea sa caracteristică. Regăsim genitivul posesiv în ultimele texte și inscripții ale latinității.

Dar în ciuda persistenței și chiar extinderii sale, genitivul a fost curat de dativ. În limba latină, în special în vorbirea cotidiană a luat naștere și s-a dezvoltat un atribut substantival de posesie în cazul dativ. Întâlnim exemple și în cele mai vechi texte²³: *Philocomasio amator*, Plaut, *Mil.*, 1431. Firește între genitiv și dativ exista o diferență de nuanță. Atributul în dativ apare și în limba română, unde poate fi întâlnit în textele vechi, dar și ulterior în operele poezilor.

În limbile romanice apusene (franceză, italiană, spaniolă, portugheză) atributul substantival cu funcție posesivă este exprimat cu ajutorul prepoziției *de*. În texte nu întâlnim **domus de Paulo*; totuși trebuie să presupunem că în faza finală a limbii latine această construcție a apărut în limba vorbită.

¹⁹ Stolz-Schmalz, p. 388.

²⁰ É. Benveniste, *Génitif et adjectif en latin*, StCl, II (1960), p. 65 — 67.

²¹ É. Benveniste citează un exemplu din Titus Livius. Chiar în latina târzie se spunea *dies dominica* (*Peregr. Aeth.*, 3, 1); Bennett, *Syntax*, II, p. 37 — 49.

²² Ernout-Thomas, p. 42.

²³ Bennett, *Syntax*, II, p. 184.

În toată evoluția ei, limba latină a cunoscut două modalități fundamentale de a marca o calitate cu ajutorul atributului substantival: genitivul și ablativul calității.

Genitivul calității a fost considerat ca indo-european ²⁴. În faza cea mai veche a dezvoltării limbii latine a predominat ablativul calității. Edwards credea că genitivul arăta lucrurile așa cum sînt (în esența lor), iar ablativul cum apar, adică, de fapt, genitivul ar fi acționat în domeniul permanentelor, iar ablativul în sfera temporarului, a caracteristicilor efemere ²⁵. Se poate accepta această teorie pînă la un anumit punct: o tendință de specializare a apărut, dar n-a existat niciodată o graniță fermă între domeniul ablativului și al genitivului. În epoca arhaică ablativul era dominant și impieta asupra genitivului: *mulierem pudico ingenio* ²⁶, Plaut, *Most.*, 206.

Uneori lupta cu genitivul apare clară, deoarece cuvintele și situațiile erau aproape similare: *homo iracundus animi perdit*, Plaut, *Men.*, 269, sau *animo cupido fui*, *Bacch.*, 1015 ²⁷. Genitivul era utilizat destul de rar. Domină cu autoritate doar în anumite formule stereotipe ca: *huius modi*, *eius modi*, *parui pretii*, *magni pretii* etc. (de exemplu *multa eueniunt huius modi* ²⁸, Plaut, *Amph.*, 938.

Ulterior, a început să fie respectată mai atent specializarea celor două mijloace de exprimare, deși linia de demarcație rămînea foarte elastică. Numărul genitivelor a crescut considerabil. Încep să fie construite și împreună cu nume proprii la Cicero, Caesar, Salustiu, dar apar mai frecvent după substantive comune ²⁹.

În orice caz, ablativul calității apare în regres; este probabil că în limba vorbită situația era încă și mai clară. În inscripțiile funerare găsim construit tot mai des complementul cu genitivul în locul ablativului. Nepos, poetii vremii lui August, și prozatorii secolului I e.n., ilustrează această tendință. În opera lui Cornelius Nepos și la Titus Livius găsim destul de frecvent genitivul asociat cu un nume propriu ³⁰: *Appius, uehementis ingenii uir*, Liv., 2, 23, 15. Desigur genitivul este legat de numele propriu prin intermediul unui substantiv comun (*uir*, *homo* etc.). Totuși, la Tacit acest genitiv era legat de numele propriu adesea fără intermediul acestui substantiv comun: *Regebat ... Alexander, eiusdem nationis*, *Hist.*, 1, 11 ³¹. Tot în secolul I e.n. genitivul calității este pentru prima dată asociat și cu pronumele personale: *ego crudelissimae seueritatis*, Petron., 49, 7.

Ablativul calității apărea din ce în ce mai rar chiar și în textele literare: *Brundisium inclito portu ...* Flor. *Epit.*, 1, 20 ³². Încă din epoca

²⁴ Wackernagel, în *Mélanges Saussure*, p. 135; Bennett, *Syntax*, II, p. 67.

²⁵ George Edwards, *The Ablative of Quality and the Genitive of Quality*, New York, 1900, p. 11; Bennett, *Syntax*, II, p. 318.

²⁶ Bennett, *Syntax*, II, p. 319 — 320.

²⁷ Bennett, *Syntax*, II, p. 66; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 461; Stolz-Schmalz, p. 397.

²⁸ Stolz-Schmalz, p. 398; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 461.

²⁹ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 461.

³⁰ Ernout-Thomas, p. 43 — 44.

³¹ Gantrelle, *Grammaire et style de Tacite*, ed. a II-a, Paris, 1882, p. 11.

³² Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 542.

clasică genitivul și ablativul calității coexistă în aceeași frază : *uir magni ingenii summaque prudentia*, Cic., *Leg.*, 3, 45. În perioada imperială întâlnim mai des asemenea construcții ³³. În cele mai multe cazuri e vorba de o trăsătură de stil. Autorii au combinat genitivul cu ablativul fără prepoziție, învechit în limba vorbită.

Astfel se explică și ablativul calității în opera lui Tacit. Acest autor îl întrebuința cel puțin tot atât de mult ca și genitivul : *Balbus truci eloquentia habebatur*, *Ann.*, 6, 48 ³⁴. Preferința lui Tacit pentru ablativul calității este o trăsătură stilistică, ilustrează o reacție exclusiv literară și încă una personală.

În limba vorbită ablativul calității fără prepoziție a pierdut teren neconținut. Hofmann citează un grup de inscripții galice, în care a apărut un singur ablativ al calității în contrast cu numeroase genitive ³⁵. În ultimă instanță ablativul calității s-a menținut în formule fixe, preluate de la textele anterioare, ca *specie*, *corpore*, *facie*. În schimb pînă tîrziu întâlnim genitivul : *beatae memoriae abbas Arsenius*, *Vitae patr.*, 5, 10, 6 ³⁶. Dar nu numai textele oferă exemple. Este cunoscută formula epigrafică, pusă în circulație în epoca imperială, *clarissimae memoriae uir*, formulă care se referă la un senator mort.

Victoria genitivului, întîi în limba vorbită și apoi în limba scrisă, se poate explica prin tendința limbii latine de a elimina de pretutindeni ablativul fără prepoziție. S-a adăugat poate și concentrarea la genitiv a celorlalte funcțiuni ale atributului. În limba vorbită a apărut la un moment dat ablativul cu prepoziția *de*. Ulterior prepoziția s-a generalizat, cum dovedesc limbile romanice. În texte nu găsim însă mărturiile acestei transformări tardive.

Cum se știe, genitivul sau ablativul fără prepoziție, care exprimă calitatea, este determinat la rîndul său de un adjectiv atribut. Dar în epoca tîrzie întâlnim tot mai des substantivul fără adjectivul însoțitor. S-a atribuit această stare de lucruri influenței limbii ebraice, exercitată prin intermediul textelor bisericești. Dar, deși fenomen tardiv, dispariția adjectivului atribut este anterioară acestei înrîuriri.

Folosirea substantivului fără adjectiv era extrem de rară la Catul, încă rară la Apuleius : *homo iustus et morum*, *Apol.*, 75 „om drept și cu moravuri”. În latina tîrzie exemplele fără adjectiv se înmulțesc, *dominus gloriae*, *Vulg.*, *I Cor.*, 2, 8, „stăpîn (plin) de glorie”. În limba vorbită evoluția a fost mult mai rapidă și, în ultimă instanță, hotărîtoare. Limbile romanice construiesc în mod normal atributul substantival de calitate fără adjectiv adiacent (fr. *une chose d'avantage*, rom. *om de omenie*).

FUNCȚIUNEA EXPLICATIVĂ

Atributul substantival poate avea uneori și valoare explicativă, dezvoltînd și precizînd conținutul unui substantiv cu o semnificație mai largă (adică apartenența în sens larg). Înrudirea cu atributul care avea func-

³³ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 464.

³⁴ Gantrelle, *op. cit.*, p. 14 ; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 541.

³⁵ Stolz-Schmalz, p. 398 ; Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 128.

³⁶ Stolz-Schmalz, p. 398.

țiune posesivă este evidentă. În tot cursul latinității acest atribut a fost exprimat prin genitiv.

Din faza timpurie a limbii latine avem puține exemple și aproape toate dubioase. De multe ori putem fi înclinați să încadrăm în altă categorie de atribut exemplele citate de Bennett ³⁷ sau de Draeger ³⁸. Exemple mai sigure avem abia într-o epocă mai recentă : *frugum alimenta carnisque*, Liv., 23, 30, 3. Avem deci impresia că acest genitiv a luat naștere în cursul epocii republicane pentru a înlocui unele apozitii.

Mai clară este situația aceluia genitiv explicativ care exprimă locul, poziția geografică, genitivul posesiv al locului, cum este numit în gramatica lui Stolz-Schmalz, revăzută de Leumann-Hofmann ³⁹. El a luat naștere în timpul republicii și s-a răspândit pe scară largă în vremea imperiului. Acest atribut a concurat și a înlăturat apozitia corespunzătoare. Încă în timpul republicii se pare că a început să se spună *urbs Romae* în loc de *urbs Roma*. La Cicero îl întâlnim în corespondență, fapt care atestă originea populară : *oppidum Antiochiae*, Cic., *Att.*, 5, 18, 1. Caesar îl evită (*Garumna flumen*). Genitivul explicativ apare mai ales în operele poetilor : *flumen Himellae*, Verg., *Aen.*, 7, 714. În latina clasică a fost utilizat sub influența vorbirii curente mai ales ca un familiarism sau ca un vulgarism. Titus Livius îl construiește după substantive comune ca *promuntorium*, *lacus*, *flumen*, *portus*, *regio* : *lacus Aruerni* ⁴⁰ (Liv., 24, 12, 4). A fost remarcată prezența lui și la Tacit ⁴¹. Utilizarea lui în limba vorbită explică frecvența deosebită a acestui atribut în textele târzii : *in Iordanis flumine*, *Vulg.*, *Marc.*, 1, 5 ⁴². Înlocuirea genitivului prin construcția prepozițională nu este ilustrată de texte, dar ea s-a petrecut, probabil, într-o ultimă fază în limba vorbită, cum indică situația din limbile romanice apusene. *La ville de Paris* conține un atribut cu funcțiune explicativă construit cu prepoziție. Însă romanica răsăriteană a păstrat genitivul sau a recurs la apozitie : *tîrgul Birladului, orașul Birlad*.⁴³

GENITIVUL OBIECTIV ȘI GENITIVUL SUBIECTIV

Evoluția atributului exprimat de aceste genitive se urmărește destul de greu. Bennett citează numeroase exemple din cele mai vechi texte : genitive subiective ca *aduentus senis*, Plaut, *Amph.*, 988 sau *risu Iouis*, Enn., *Ann.*, 458 și genitive obiective ca *usus aedium*, Plaut, *Most.*, 113 „folosirea casei” ⁴⁴. Atributul substantival exprimat prin genitiv subiectiv putea

³⁷ Bennett, *Syntax*, II, p. 69.

³⁸ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 466.

³⁹ Stolz-Schmalz, p. 394 ; O. Riemann, *op. cit.*, p. 269.

⁴⁰ Stolz-Schmalz, p. 394 ; O. Riemann, *op. cit.*, p. 269.

⁴¹ Gantrelle, *op. cit.*, p. 10 — 11 ; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 466.

⁴² Stolz-Schmalz, p. 192 ; Bennett, *Syntax*, II, p. 551.

⁴³ De funcțiunea explicativă a atributului substantival poate fi legat și așa-numitul *genitiuus identitatis*, difuzat în proza tardivă sub influența școlilor de retorică și deci exclusiv literar (tipul *saeuitia crudelitatis* e considerat *genitiuus identitatis*).

⁴⁴ Bennett, *Syntax*, II, p. 50 — 51 și 57 — 64 și Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 468, sau Stolz-Schmalz, p. 396.

depinde în aceeași măsură de un substantiv abstract și de un substantiv concret. Genitivul obiectiv a depins de cele mai multe ori de substantive abstracte, dar îl întâlnim determinând și concrete. Genitivul obiectiv înlocuia de regulă complemente directe, însă putea substitui și complemente circumstanțiale. În latina clasică era utilizat și în loc de complement indirect (*obsequium uentris*, Hor., *Sat.*, 2, 7, 104 „supunere față de pînțece”⁴⁵).

Desigur la autorii clasici abundă exemple atât de genitive obiective cât și de genitive subiective. Gramaticile istorice citează multe exemple din Caesar, genitive obiective ca : *usus eius prouinciae*, *Ciu.*, 1, 31 „folosirea acestei provincii” și genitive subiective ca : *pro ueteribus Heluetiorum iniuriis populi Romani*, *Gall.*, 1, 30 „pentru vechile jigniri aduse de Helveți poporului roman”. Interesant este că în acest ultim exemplu se remarcă atât un genitiv subiectiv (*Heluetiorum*) cât și un genitiv obiectiv (*populi Romani*). Apar exemple și în poezie, dar și la Cicero sau Titus Livius.

Pînă acum am consemnat numai exemple de genitive obiective sau subiective reprezentînd substantive. În latina clasică se uzitau și pronume personale reflexive sau demonstrative⁴⁶, *consensus uestrum*, Cic., *Phil.*, 5, 1 „înțelegerea dintre voi”.

Folosirea acestui pronume personal și reflexiv, încă rară la scriitorii clasici, s-a extins considerabil în epoca imperială. Se citează exemple din Seneca și mai ales din Tacit (*initia nostri*⁴⁷, *Ann.*, 6, 21). Apuleius a manifestat o preferință deosebită pentru acest pronume personal. Este însă tot o manieră literară, o particularitate a stilului scriitorilor. De altfel e probabil că în vorbirea curentă toate tipurile de genitiv obiectiv sau subiectiv erau folosite mai puțin. Utilizările originale ale acestor genitive la Tacit oglindesc și ele tot o trăsătură de stil. Într-adevăr, uneori genitivele subiective sînt folosite pentru a pune în relief ideea⁴⁸.

În operele literare din ultima fază a dezvoltării limbii latine se pot întâlni genitive subiective și obiective construite atât cu pronume cât și cu substantive. Ele se regăsesc pînă tîrziu. Goelzer înregistrează unele exemple din Hieronim, genitive obiective ca *post studia Galliarum*, *Epist.*, 125, 6⁴⁹ „după studiile din Galia”. Atributul corespunzător există și azi în limbile romanice, dar construit în alt mod.

Desigur, pînă la urmă atributul a început să fie construit prepozițional, iar genitivul obiectiv a dispărut în partea apuseană a romanității, cu toate că nici ultimele texte nu atestă această transformare. Același proces a dus la slăbirea genitivului subiectiv; franceza veche păstrează încă genitivul subiectiv cînd atributul reprezintă un nume de persoană. Acest mod de a exprima atributul a fost preponderent, în cazurile în care era vorba de nume proprii, pînă în secolul XII și a dispărut abia în veacul XIV. În limba română acest atribut poate fi exprimat prin genitiv și în zilele noastre. Construcția este totuși mai ales literară.

⁴⁵ Meillet-Vendryes, p. 511.

⁴⁶ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 468 — 470 și 471 — 473.

⁴⁷ Gantrelle, *op. cit.*, p. 10, Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 472; *sui* era pus în loc de *suus*.

⁴⁸ Gantrelle, *op. cit.*, p. 10; semnificativ este *occasionum uelocitas* (*Hist.*, 83).

⁴⁹ Goelzer, *Saint-Jérôme*, p. 317 — 318.

APOZIȚIA

Construcția apozitională se pare că juca un rol foarte important în fraza indo-europeană. Ulterior, rolul ei a pierdut din importanța inițială, deși construcția a continuat a fi întrebuințată, cum s-a arătat mai sus, în prezentarea partitivului. Ierarhizarea elementelor propoziției a determinat în mare măsură scăderea frecvenței construcțiilor apozitionale.

Cum arată Bennett, folosirea apozității a evoluat puțin: anumite tipuri de apozitie frecvente în textele timpurii au dispărut ulterior și, invers, altele apăreau și se dezvoltau într-o etapă mai recentă⁵⁰. Considerăm însă că se poate stabili o anumită orientare a evoluției apozității în cursul istoriei limbii și anume o ușoară restrângere a ei, prin excelență în limba scrisă și mai puțin în cea vorbită. Desigur, este permanentă utilizarea ca apozitie pe lângă un nume propriu a unui substantiv comun care desemnează situația, „statutul social” — cum spune Bennett⁵¹ a persoanei în cauză. Dar, cum s-a arătat mai sus⁵², apozitia începea să fie înlăturată de genitivul explicativ atunci când era vorba de un nume de oraș, fluviu, pod etc.

ATRIBUTUL ADJECTIVAL

ADJECTIV

Atributul putea fi exprimat și prin adjectiv. Se pare că în indo-europeană el avea o sferă mai largă decât în latină. Wackernagel crede că în indo-europeană atributul substantival era utilizat pe o scară redusă și că funcțiile sale de bază erau exprimate de atributul adjectival⁵³. În textele latine timpurii, adjectivul era preponderent dacă drept posesor figura o persoană, un zeu, o localitate⁵⁴. El a rezistat până târziu, în special în vorbirea curentă și în textele apropiate de ea: *vinum dominicum*, Petron., 31, 2. Era utilizat și în poezie mai ales pentru indicarea filiației: *Agamemnonia puella*, Prop., 4, 1, 111. Rar adjectivul putea concura chiar un genitiv obiectiv: *metus hostilis*, Sal., *Iug.*, 41, 2 „teama de dușmani”. E vorba de o manieră literară. Până la urmă atributul substantival în cazul genitiv a început să impieteze chiar și asupra sectorului rezervat cu strictețe adjectivului. Fenomenul este ilustrat mai ales de textele apropiate de vorbirea curentă: *scelus viri*, Plaut, *Mil.*, 1434 pentru *uir scelestus*, *flagitium hominis* (*Asin.*, 473) pentru *homo flagitiosus*. Apar exemple similare și în opera lui Lucrețiu *murmura magna minarum* (5, 1193)⁵⁵, iar Tacit întrebuințează substantivul și acolo unde adjectivul era consacrat: *uirgines Vestae*, *Ann.*, 1, 8. Filiația este exprimată și ea prin construcția cu substantivul. În latina târzie atributul genitival ajunge să substituie destul de frecvent adjectivul: anumiți scriitori în unele texte evită ad-

⁵⁰ Bennett, *Syntax*, II, p. 5 — 6.

⁵¹ Bennett, *Syntax*, II, p. 6.

⁵² Subcapitolul „Funcțiunea explicativă”.

⁵³ Wackernagel, *Mélanges Saussure*, p. 416 și urm.

⁵⁴ Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 84. Vezi mai sus la „Funcțiunea posesivă”, p. 227.

⁵⁵ Ernout-Thomas, p. 46.

jectivul și pun în loc un substantiv. Vedem deci cum se desprinde linia de evoluție: de la situația din indo-europeană, când atributul adjectival avea o sferă mai largă și exprima anumite funcțiuni în concurență cu cel substantival, pînă la situația din latina tîrzie, când rolurile s-au inversat și atributul substantival a înlocuit adesea adjective atribuite. Evoluția a continuat în perioada formării limbilor romanice. În franceza veche se mai conservă rămășițe ale situației din latină: *Entre ses puigns sa hanste fraisnine, Roland*, 720 „între pumnii săi (ține) lancea de frasin”. În cele din urmă aceste reminiscențe au dispărut. Pe urmele genitivului, atributul substantival asociat cu prepoziția *de* a substituit în multe cazuri atributul adjectival (lat. *uas argenteum* față de rom. *vas de argint* — căci *vas argintiu* are cu totul alt sens — și de *vase d'argent* ⁵⁶). Unele precedente se semnalează și în latina clasică. În loc de *marmoreum templum*, Vergiliu spune *templum de marmore* (*Georg.*, 3, 13 ⁵⁷). Deci în raport cu limba latină diferența apare clară la indicarea materiei și filiației, unde în limbile romanice nu mai este utilizat adjectivul ci un substantiv precedat de o prepoziție sau un substantiv la cazul genitiv ⁵⁸.

PARTICIPIU

Diferitele forme participiale n-au fost folosite ca atribute în mod egal în tot cursul evoluției limbii latine. Astfel doar participiul perfect era utilizat ca atribut adjectival în aceeași măsură în toate fazele evoluției limbii latine. Participiul prezent a fost întrebuințat mai rar în perioada timpurie; el apare ca atribut adjectival mai frecvent și la toate gradele de comparație, începînd de la Salustiu și Caesar ⁵⁹, dar fără a ajunge la răspîndirea atinsă în greacă. Începînd de la Salustiu și Titus Livius, el este tot mai frecvent însoțit de complemente și de conjuncții care precizează valoarea ⁶⁰.

Participiul viitor este la origine un adjectiv verbal. În epoca arhaică și clasică el este rar întrebuințat ca participiu cu funcțiune atributivă. Abia poeții au început să-l utilizeze mai frecvent: *periturae ... Troiae*, Verg., *Aen.*, 2, 660. În epoca imperială apare chiar și în proza literară ⁶¹.

CONCLUZII

1. Nu putem remarca o creștere sau o scădere a atributului în ansamblu. În schimb am putut constata o modificare a raportului de forțe între atributul substantival și cel adjectival. Atributul adjectival a încetat să mai fie utilizat pentru indicarea materiei și a filiației: sfera sa s-a redus în cursul dezvoltării limbii latine și în perioada formării limbilor romanice.

⁵⁶ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 46.

⁵⁷ Ernout-Thomas, p. 46.

⁵⁸ În limba română pentru marcarea filiației.

⁵⁹ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 26 — 34.

⁶⁰ Meillet-Vendryes, p. 554 — 555; Ernout-Thomas, p. 274.

⁶¹ Bennett, *Syntax*, II, p. 558 — 560; Ernout-Thomas, p. 279 — 280; Meillet-Vendryes, p. 555.

2. Se poate observa și evoluția mijloacelor de a exprima atributul substantival. Genitivul a fost preponderent în textele literare, fiind utilizat în ultimă instanță și în locul ablativului fără prepoziție, care inițial exprimă calitatea ca și genitivul. Ulterior, limba vorbită a început să utilizeze atributul precedat de prepoziția *de* în locul genitivului. Textele ilustrează procesul de extindere a construcției prepoziționale, pentru redarea funcțiunii partitive. În celelalte funcțiuni (în special în cea subiectivă) textele nu conțin asemenea atribute cu prepoziție, dar, cum indică limbile romanice, ele s-au răspândit în vorbirea curentă, mai ales în faza cea mai recentă a latinității. Totuși, chiar în limba vorbită, procesul de substituire a genitivului prin atributul construit cu prepoziția *de* s-a efectuat dificil. Este concludent faptul că vestigiile vechilor construcții sînt mai numeroase în faza timpurie a limbilor romanice ⁶².

COMPLEMENTUL DIRECT

Complementul direct exprimat prin nume (substantiv, pronume, adjectiv, numeral) stă în cazul acuzativ fără nici un fel de prepoziție.

Folosirea acuzativului cu rolul de complement direct e necunoscută într-o primă fază a indo-europenei. S-a dezvoltat din acel „casus indefinitus”, determinare autonomă, necerută de verb (indo-europeana primitivă nu cunoștea rectiunea) din care s-au dezvoltat apoi diversele valori ale acuzativului, între altele acuzativul obiectului direct și acuzativul direcției ¹.

În latinește, din primele texte atestate, această valoare este bine precizată: *Manios med vhevhaked Numasioi*; *Duenos med feced*.

Folosirea acuzativului pe lângă un verb poate să arate un complement nereal: *paenitet me*, sau un complement real: *video statuam*.

COMPLEMENTUL NEREAL

Complementul nereal apare pe lângă verbe impersonale care arată un sentiment: *me miseret*, *me paenitet*, *me piget*, *me pudet*, *me taedet*. E vorba de un fals complement direct, pentru că de fapt *me* este subiect, indică persoana care simte sau suferă sentimentul respectiv. Păstrarea acuzativului lângă astfel de verbe e o moștenire din vechiul caz nedeterminat. La această construcție s-au alăturat verbele luate ca impersonale, în sensul de „îmi scapă” (o anumită idee, de exemplu), „mă depășește”: *me fugit*,

⁶² În limbile romanice fără flexiune apar ca vestigii ale vechiului tip de atribut, unele cuvinte compuse, expresii mai mult sau mai puțin consacrate, alcătuite prin alăturarea a două substantive dintre care unul a fost inițial atribut genitival. În anumite cuvinte, genitivul deține locul secund, în altele primul loc. Astfel din prima categorie cităm: sp. *aquamanos* „apă de spălat pe mâini” (lat. *aquamanus*), it. *vinomele* (lat. *uinum melae*) ambele de origine populară și fr. *connétable* (*comes stabuli*). Ordinea inversă apare în it. *terremoto* „cutremur”, v. fr. *terramuete* (lat. *terrae motus*). Vezi Meyer-Lübke, *Grammaire*, II, p. 629—630, III, p. 53.

¹ Stolz-Schmalz, p. 375.

me fallit. S-ar putea în acest caz totuși să avem a face cu o exprimare trunchiată, în care nu se mai pune subiectul, el fiind o dată arătat, mai înainte ².

Caracterul acesta arhaic al construcției (e vorba de verbe foarte vechi și foarte importante, din fondul principal lexical latin), nu a împiedicat totuși să se manifeste tendința contrară, foarte puternică, de înlocuire cu construcții personale. În toate epocile apar subiecte pe lângă verbele impersonale, fie numele lucrului, fie al persoanei : *ita nunc pudeo*, Plaut, *Cas.*, 877 ; *Non te haec pudet?* Ter., *Ad.*, 754 ; *miserete*, Enn., *Sc.*, 197 ; *proloqui paenitebunt* ³, Pacuv. ; *paeniteo*, Sal. ; *paenitebunt*, Liv., 36, 22, 3 ; în latina târzie e foarte des atestat *paeniteo*. *pigens*, Apul., *Met.*, 4, 33, 3 ; *taeduit anima eius*, Itala, Ter., 15,9.

Construcțiile de tipul *me miseret* nu s-au transmis în nici o limbă romanică. *Mă înduioșează* sau *mă jenează* ar putea fi ceva apropiat, deși sînt totdeauna personale.

COMPLEMENTUL DIRECT REAL

Complementul direct real, exprimat prin acuzativ, e cerut de diverse categorii de verbe :

Verbe simple

1. tranzitive în toate epocile, păstrate ca atare în limbile romanice :
 - a. verbe care se referă la simțuri *video*, *audio*, *sentio*
 - b. verbe care înseamnă „a înțelege”, „a judeca”, „a socoti” : *duco*, *iudico*, *aestimo*
 - c. verbe care înseamnă „a da”, a lua”, „a căuta”, „a trimite” : *do*, *capio*, *quaero*, *peto*⁴, *mitto*.
 - d. verbe care înseamnă „a spune”, „a povesti” : *dico*, *narro*, *clamo*.
 - e. verbele de voință : *uolo* și compuşii⁵.
2. tranzitive în toate epocile limbii latine, dar nepăstrate ca atare în toate limbile romanice : „a se teme”, „a se feri”, „a fugi”, „a scăpa” *timeo*, *metuo*, *vereor*, *caueo*, *fugio* ⁶ (*effugio*). În unele limbi romanice, au continuat să fie tranzitive : fr. *fuir un danger*, în altele nu : rom. *fug de primejdie*.

² Hofmann consideră că și în *me miseret* am avea a face cu o construcție secundară, din *me misericordia capit*, Stolz-Schmalz, p. 407.

³ Pentru perioada clasică se pot cita alte verbe impersonale care trec la personal, Sen., *Clem.*, 1, 18, 2 : *cum in seruum omnia liceant* etc. *Oportet* e folosit personal în diverse epoci : *ut ea quae oportuerint facta non sint*, Cael., *Hist.*, 36. În latina târzie sînt exemple foarte numeroase, cf. Theod. Mops. în *Ep. ad Timoth.*, 1, 5 17 : *illa facere quae fieri oportent*, Greg. Tur., *Mart.*, 1, 32 etc.

⁴ Draeger discută ca incorect acuzativul persoanei după verbul *peto*. Dar construcția a existat și încă mult folosită, dovadă este cîntecul gladiatorilor retiari : *Non te peto, piscem peto, quid me fugis, Galle?* Iar evoluția verbului în limba română confirmă încă o dată aceasta.

⁵ Am enumerat numai categoriile care ni s-au părut mai importante.

⁶ Hofmann arată că pentru *fugio* a existat în perioada arhaică a limbii latine un complement în ablativ și citează *Lex XII tab.*, 8, 24 (Stolz-Schmalz, p. 422). Draeger socotește că astfel de verbe cer acuzativul fără nici o excepție. Dar exemple de folosire a ablativului apar și în alte epoci, de pildă Cic. : *Fugiamus ab omni quod ... fugere a patria*, Mart. : *fugit aper de cauea*. Dar nuanțele pot fi diferite, de exemplu „a pleca (în exil) din patrie” etc.

3. La unele verbe se poate observa, încă din epoca arhaică, o răspîndire a acuzativului în locul dativului. Aşa sînt *curare* şi *uitare*. Folosirea dativului este atît de restrînsă, încît se poate spune că acuzativul a învins încă din epoca arhaică⁷. *Curare* s-a transmis ca tranzitiv în limbile romanice. *Indulgeo, medeor, parco*, alături de dativ, au deja din perioada arhaică şi o construcţie cu acuzativul, care apare şi în perioada clasică, dar e mai ales caracteristică pentru vorbirea familiară.

În latina tîrzie *noceo* primeşte un complement la acuzativ: *noceo aliquem* (Chiron; *Vulg.*). Probabil că în latina populară exista şi mai înainte, cf. CIL, VIII, 25 362, 4 *nec necat unda f[ocum, ne]c nocet ignis aquas*.

În limbile romanice, acolo unde s-a păstrat, nu cere totuşi un acuzativ, cf. fr. *nuire aux vignes*.

4. Pe lîngă unele verbe, acuzativul înlocuieşte un complement la ablativ. De exemplu, acuzativul pe lîngă verbul *careo* este atestat în toate epocile limbii latine. S-a folosit probabil pentru că verbul a fost simţit ca un fel de formă negativă a lui *habeo*. Deci, după *habeo rem* s-a putut spune şi *careo rem*⁸. ThLL îl constată în epoca arhaică (Plaut, Turpil., Ter.) şi afirmă că e mai frecvent la autorii tîrzii. Probabil că a existat totuşi permanent în vorbirea familiară; cea mai bună dovadă e consemnarea gramaticilor, care condamnă acuzativul, cf. Ps. Asper: *careo uitio et uitis non uitium et uitia*, *Gramm. suppl.*, 60, 28.

Mai tîrziu înşişi gramaticii „uită” să mai condamne construcţia, folosind şi ei acuzativul: „se” *nominatium casum caret*. Virg. *Gramm., Epit.*, 2, p. 128. Totuşi, în limbile romanice astfel de verbe de stare au o construcţie prepoziţională.

Verbele deponente *fruor, fungor, potior, utor, uescor*, cer după ele un complement exprimat prin ablativ. Încă din perioada arhaică apare însă şi acuzativul după toate aceste verbe şi există atestări în toate perioadele limbii latine; e drept că în stilurile literare acuzativul este folosit mai rar decît ablativul. Probabil că în limba vorbită era foarte frecvent, judecînd tot după constatările gramaticilor: *fruor agro et agris, non agrum et agros*, *Gramm. Suppl.*, 60, 25.

În limbile romanice verbele respective nu s-au transmis ca atare, datorită caracterului lor deponent⁹. Italianul *usare*, francezul *user*, provençalul, catalanul, spaniolul şi portughezul *usar* urcă pînă la forma, neatestată însă, **usare*. Regimul lor, de exemplu al francezului *user*, este tot o dublă construcţie, *user d'un droit* şi *user la pointe d'un couteau*.

5. Verbele care arată un sentiment, intransitive la origine, alcătuiesc o categorie la care trecerea către o construcţie tranzitivă e foarte rapidă şi masivă. Încă din perioada arhaică se construiesc cu acuzativul *doleo, fleo, gaudeo, lamento, queror, studeo, rideo* (exemple numeroase la Plaut). Fazele următoare ale limbii latine adaugă şi alte verbe, *gemo*,

⁷ Ernout-Thomas, p. 19, afirmă chiar că folosirea dativului a dispărut, pe cînd Hofmann (Stolz-Schmalz, p. 376) spune că cele două construcţii coexistă, dar nu sînt de loc pe plan de egalitate. Atestările consemnate de ThLL confirmă predominarea acuzativului.

⁸ Cf. Ernout-Thomas (p. 19), care-l recunosc, însă numai pentru epoca arhaică şi cea tîrzie.

⁹ Singur verbul *potior*, însă sub forma *potire*, a avut ca urmaş în vechea franceză pe *pouvoir*.

lacrumo, tremo, fremo, miror, admiror, apoi *paueo, trepido*. Calea către tranzitivare a fost mai întâi folosirea unui pronume neutru la acuzativ: *id (hoc) student*¹⁰, apoi s-a putut spune și *has res studeant* (Plaut, *Mil.*, 1437) sau *litteras* (Cic., *P. red. in sen.*, 14)¹¹.

Dolere s-a păstrat în limbile romanice, rom. *durea*, it. *dolere*, v. fr. *dcloir*, prov. *doler*, catal. *dolre*, sp. *doler*, port. *doer*. Regimul acestor verbe este același, adică cer pe lângă ele un acuzativ, cf. rom. *mă dor ochii* (acuzativul persoanei care simte durerea).

Mirari (sub forma *mirare*) s-a transmis în rom. *mira*, it. *mirare*, fr. *mirer*, prov., catal., sp., port. *mirar*. În românește, verbul cere un acuzativ al persoanei: *îndrăzneala lui mă miră*. În franceză are sensul de „a contempla” și cere un acuzativ al lucrului: *mirer le but*.

Ridere > rom. *rîde*, it. *ridere*, fr., prov. *rire*, catal. *riurer*, sp. *reir*, port. *rir*, cer acuzativul numai în limbajul familiar, cf. rom. *te rîd și curcile*.

Verbele derivate cu prefixe

Prefixarea e un procedeu larg folosit în toate epocile limbii latine, iar verbele cu prefix se construiesc cu acuzativul foarte adesea (indiferent dacă la origine prefixul e o prepoziție care cere acuzativul sau ablativul).

În latina arhaică sînt foarte frecvente verbele derivate cu prefixele *con-* și *de-* care cer acuzativul: *conuenio aliquem, colloquor aliquem, congregior* (Plaut, *Epid.*, 545^a); *depereo* (format după *deamo*, cf. Plaut, *Epid.*, 219, *quam ... deamat, deperit*¹²); *demorior* (Plaut).

Derivatele cu prefixele *circum-*, *praeter-*, *trans-* sînt constant tranzitive. Prefixele *ab-*, *ad-*, *ante-*, *con-*, *de-*, *ex-*, *ob-*, *per-*, *prae-*, *sub-*, *subter-* formează verbe mai adesea tranzitive, dar se găsesc și construcții cu prepoziții.

În epoca clasică cresc considerabil verbe folosite cu prefix care cer acuzativul, iar construcția tranzitivă trece și asupra verbului simplu¹³.

În textele tîrzii apar chiar construcții ca *praeesse aliquem*, dovadă că acuzativul prinde teren din ce în ce mai mult.

ACUZATIVUL DUPĂ FORME NOMINALE ALE VERBULUI

Supinul, gerunziul, participiul viitor, participiul trecut (la verbe deponente) puteau fi construite cu acuzativul. Acuzativul după un supin e rar, pentru că însăși folosirea acuzativului supinului e limitată. Mai frecvent în perioada arhaică, se găsește mai rar în perioada clasică (*legatos ad Caesarem mittunt auxilium rogatum*, Caes., *Gall.*, 1, 2,2). În epocile următoare e păstrat la unii autori. Credem că e problemă de stiluri literare, în vorbire dispăruse de mult.

¹⁰ Acest acuzativ e mai curînd de relație decît complement drept.

¹¹ Explicația e dată de Stolz-Schmalz, p. 376.

¹² Construcția tranzitivă a trecut apoi și asupra lui *pereo* apoi, prin analogie, a trecut mai tîrziu și asupra altor verbe, ex. *ardeo* (Verg.), *caleo* (Prud.)

¹³ Cf. *currere aequor*, după *percurrere urbes*. Mai tîrziu, după *persuadere aliquem* (Petron., 46, 2), s-a putut spune și *suadere aliquem* (Apul. etc.).

Acuzativul după un gerunziu se găsește în toate epocile, dar e rar. Este concurat serios, încă din epoca arhaică, de construcția gerundivală (cf. *decemviri legibus scribundis*).

Adjectivele verbale în *-bundus*, asimilate cu participiile, au și regimul participiilor, cer un acuzativ. Există exemple de la Sisenna (*Hist.*, 55, 56) apoi se găsesc atestări la Salustiu, Livius (*uitabundus castra hostium*, 25, 13, 4), Curtius, Suetoniu, Apuleius, Tertulian, Iustin, Ammianus Marcellinus. E vorba deci de păstrarea construcției în anumite stiluri literare.

În faza arhaică, și un substantiv verbal în *-tio* putea cere un acuzativ : *Quid tibi hanc curatio est rem?* Plaut, *Amph.*, 519 (idem, *Asin.*, 920 ; *Truc.*, 622—23 ; Enn., *Sc.*, 242 ; CIL, IX, 782, *manum iniectio*, din limbajul juridic). În restul epocilor această construcție a dispărut, nu s-a păstrat decât formula juridică. Aceasta bineînțeles nu era folosită în vorbirea de toate zilele.

ACUZATIVUL DUPĂ EXPRESII (SUBSTANTIV SAU ADJECTIV PLUS *ESSE*) CU VALOARE DE VERB TRANZITIV

Construcția este atrasă de verbul corespunzător ca sens¹⁴. Ex. : *quid mihi auctor es?* (Plaut, Cic.) = *suades*.

În latina arhaică există numeroase exemple, cf. inscripția funerară a lui Pacuvius reprodusă de Gellius, 1, 24, 4 (și în CE, 53,5) : *hoc uolebam nescius ne esses*¹⁵. *Senatus Consultum de Bacchanalibus* are de asemenea *sententiam scientes esetis* ; *memores estis pietatem patris*, CE, 90, *gnaruris uos uolo esse hanc rem*, Plaut, *Most.*, 100.

În perioada clasică sînt foarte puține exemple : *facta... eius aemulus erat*, Sal., *Hist. frg.*, 3, 88.

În epoca tîrzie apar ceva mai multe exemple, cf. *nomen erant ignari*, Greg. Tur., *Glor. conf.*, 17. S-ar putea să avem a face cu o construcție specifică limbii vorbite, judecînd și după CIL, IX, 5167, 5 : *cuius pietatem et dulcedudinem memores parentes*.

ACUZATIVUL INTERIOR, FIGURA ETYMOLOGICA

Acuzativul obiect poate fi cerut și de un verb obișnuit intransitiv, pentru a i se explica mai bine conținutul :

Substantivul la acuzativ e uneori din aceeași rădăcină cu verbul, alteori nu : *servitutem servire* (formulă juridică). Construcția este caracteristică limbajului familiar, de aceea sînt multe exemple în perioada arhaică :

si servos furtum faxit noxiamue noxit, *Lex XII tab.* 1, 2,2 ; *istam pugnam pugnabo*, Plaut, *Pseud.*, 524 ; *te bonas preces precor*, Cato.

În perioada clasică sînt foarte puține exemple (Caesar nu are nici unul). În perioada tîrzie apar din nou.

¹⁴ Explicația este dată de Ernout-Thomas, p. 22.

¹⁵ Citat de Stolz-Schmalz, p. 378. Dar *hoc* poate fi foarte bine obiectul lui *uolebam*, iar *nescius ne esses* o explicativă pe lângă *hoc*.

În limbile romanice se întâlnesc — după cât se pare — cam în aceeași proporție ca în latină, în ciuda faptului că Meyer-Lübke afirmă că folosirea construcției s-a restrâns ¹⁶. El arată că e vorba mai ales de denominative: ital. *cantare un canto* (*un bel canto*), fr. *chanter un chant* (*un beau chant*). În românește e foarte frecvent: *a visa un vis*; ital. *donare grandissimi doni* (Bocc., Dec., 1,71), *sonarono diversi suoni* (207), *vivere una vita oscura* (Leop., 175); v. fr. *si doi conter un conte* (Alisc. 4829), *songai un songe mout avenent* (Aiol. 360); prov. *donava sos dons als grans et als paucs* (B.C. 358,25), *anet chantan un chan noel* (269, 31); sp. *morimos muerte supitania* (Enx. 87, 38), *sospira sospiro grande* (65,10); port. *morrer morte de valente*.

COMPLEMENTUL DIRECT = VERB LA INFINITIV

Complementul direct poate fi exprimat și printr-un verb la infinitiv (care echivalează cu un substantiv). Astfel de construcții apar în epoca arhaică: *hic uereri perdidit* (= *uerecundiam*), Plaut, *Bacch.*, 158. Alt exemplu atestat provine de la Petron., 52,3: *meum intellegere — nulla pecunia uendo*. S-ar putea să avem a face cu o construcție din latina vorbită, care a rămas în afara literaturii (din perioada clasică nu sînt exemple).

Din cauza diverselor folosiri ale infinitivului, e greu de judecat dacă s-a transmis sau nu în limbile romanice.

CONCLUZII

Ținînd seama de cele discutate, se poate spune că:

1. folosirea acuzativului ca obiect direct crește treptat, după tot mai numeroase categorii de verbe, și înlocuiește un genitiv sau un dativ.
2. complementul direct se identifică cu acuzativul.
3. în limbile romanice, acuzativul devine cazul regim al foarte multor verbe (în afara celor moștenite din latină, tranzitive sau tranzitive cu ajutorul prefixelor), ceea ce demonstrează încă o dată că fenomenul era extrem de puternic în latină.

COMPLEMENTUL INDIRECT

Inițial, complementul indirect era utilizat mai ales pentru ființe și mai puțin pentru obiecte neînsufletește. Indicarea obiectelor neînsufletește s-a dezvoltat ulterior, în indo-europeană și în special în cursul evoluției limbii latine.

Complementul indirect era exprimat în limba latină printr-un substantiv sau altă parte de vorbire (pronume, adjectiv, numeral), care substituia un substantiv. Nu vom putea constata aci o evoluție. Cazul gramatical de bază a fost dativul.

Complementul indirect putea avea diferite valori, prezentate în continuare.

¹⁶ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 394 — 396.

FOLOSUL SAU PAGUBA

Indica persoana în folosul sau paguba căreia se săvârșește acțiunea verbului. S-a utilizat în toate fazele dezvoltării limbii latine. Acest complement indirect apare foarte frecvent la autorii de comedii : *tibi aras...*, *tibi seris*, Plaut, *Merc.*, 71 ; *mihi ego sapio*, *Mil.*, 331. Autorii comici îl asociau uneori cu un adverb (*bene mihi*, *bene amicae meae*, *bene nobis*). Complementul folosului e utilizat de către toți autorii : *praedia aliis coluit, non sibi*, Cic., *S. Rose.*, 49 ; *Germanico proconsulare imperium petiuit*¹, Tac., *Ann.*, 1, 14. Mai rar era complementul care indica persoana păgubită, dar și el apare în toate vremurile : *cur es ausus mentiri mihi*, Plaut, *Capt.*, 704 ; *hunc hominem Veneri absolvit, sibi, condemnat*, Cic., *Verr.*, 3, 22 „achită pe acest om în dauna Venerei, dar îl condamnă în folosul său”². Poeții au utilizat mai des complementul pagubei. În tot cursul evoluției limbii latine, acest complement a putut fi exprimat cu ajutorul cazului dativ³. În limba vorbită și chiar în textele literare (mai ales la autorii postclasici), interesul a fost exprimat și cu ajutorul prepoziției *pro* : *dolens eos pro quibus venerat ... errare*, Alc. Avit., 25, 6. Anumite verbe care exprimă teama (*timeo*, *metuo*, *vereor*) sau grija, vigilența (*provideo*, *consulo*) admiteau o dublă construcție a complementului lor : complement indirect al interesului sau complement direct (*consulite nobis*, Cic., *Catil.*, 4, 2, 3 „vegheați asupra noastră” față de *si me consulis* *Catil.*, 1, 5, 13 „dacă îmi ceri părerea”). Chiar în proza clasică, dativul a început să fie concurat de prepoziția *de* : *Non de sua uita quam de mea metuit*, Caes., *Ciu.*, 3, 96, 1. Această prepoziție apărea numai când era utilizat un verb care exprima teama. De altfel se putea utiliza și *pro* : *timet pro illis*, Sen., *Epist.*, 14, 16. În timpul imperiului a început să fie utilizată și prepoziția *ad*, folosită de mult timp la exprimarea atribuirii. Gregorius din Tours, în unele pasaje, exprimă interesul cu ajutorul prepoziției *ad* : *exacta ad partem regis Sigyberthi sacramenta*, *Franc.*, 4, 48 „jurăminte săvârșite în folosul regelui Sigyberthus”. *Ad* ajunge să însemne „în profitul, în favoarea”. În limba vorbită construcțiile prepoziționale au progresat. Exprimarea interesului constituia una dintre cele mai vechi funcțiuni îndeplinite de complementul indirect. Această valoare s-a menținut în limbile romanice, exprimată însă cu ajutorul unei prepoziții.

PARTICIPAREA AFECTIVĂ

Complementul indirect, care marchează participarea afectivă, e înrudit cu acela care exprimă interesul. A fost exprimat printr-un pronume, desemnând o persoană care participă afectiv la acțiune ; se află totdeauna la cazul dativ (*dativus ethicus*). Urmărea să mărească interesul auditorilor

¹ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 431, Stolz-Schmalz, p. 414.

² Stolz-Schmalz, *loc. cit.*

³ Însă în toate fazele dezvoltării limbii, pentru exprimarea interesului dativul a fost concurat uneori de genitiv introdus prin *causa* sau *gratia* : *causa uirginis feci*, Ter., *Eun.*, 202 ; *bestias hominum gratia generatas esse*, Cic., *Nat. deor.*, 2, 258 și chiar *tui enim causa Romae ueni*, Act. Petr. 9 (sec. IV e. n.).

sau cititorilor. De aceea, deși apare în toate epocile, se întâlnește în special în comedia latină: *Hui! mihi illam laudas?* Ter., *Eun.*, 1053. Ulterior se întâlnește mai cu seamă în poezie, datorită avantajelor artistice prezentate pentru poeți (expresivitate în special), ca la Marțial *semper uitas balnea nobis*, 3, 51, 3, dar și în proză: *tu mihi istius audaciam defendis*, Cic., *Verr.*, 3, 91; *ambulabis mihi*⁴, Apul., *Met.*, 9,5. Acest complement era frecvent utilizat în limba vorbită.

În anumite texte complementul indirect ajunge să asume aproape rolul unui dativ reflexiv specific vorbirii curente: *ego hanc machaeram mihi consolari uolo*, Plaut, *Mil.*, 5.

Gramaticile conțin uneori denumirea de *dativus sympatheticus*. Ele se referă, de fapt, tot la un complement indirect al participării afective desemnând persoana sau obiectul personificat, care provoca simpatia celor din apropiere. Era utilizat frecvent în limba vorbită. În latina timpurie și la comici ajung să servească exprimării posesiei: *Confracta navis in mari est illis*, Plaut, *Rud.*, 152. Dar și Salustiu, Lucrețiu sau mai ales poeții din vremea lui Augustus îl utilizau. De la Titus Livius acest complement începe să apară și în proză⁵. S-a menținut și în perioada formării limbilor romanice și s-a păstrat și în limba română.

COMPLEMENTUL INDIRECT AL PUNCTULUI DE VEDERE

E și el înrudit cu complementul discutat mai sus al folosului sau al pagubei. A fost exprimat mai ales prin cazul dativ (*dativus iudicantis*). Se întâlnește mai rar în literatura timpurie și apare exprimat prin pronume personal. Catul a început să-l folosească mai liber: *Quintia formosast multis*, 86, 1. În epoca imperială s-a răspândit în proză (dar există un exemplu și la Caesar⁶) și s-a menținut până târziu⁷. În timpul imperiului era preferat complementul punctului de vedere exprimat printr-un participiu prezent: *quae gens ad Campaniam euntibus non longe ab Vrbe est*, Eutr., 1, 8 „care popor nu este departe de Roma din punctul de vedere al celor care merg spre Campania”. Dativul punctului de vedere nu avea origine populară. El a fost transmis prozei de limba poeziei și a fost un complement utilizat mai ales în textele literare. În limba vorbită și în textele apropiate de vorbirea curentă punctul de vedere era exprimat cu ajutorul unei prepoziții, mai ales *secundum*. În limbile romanice punctul de vedere se exprimă cu ajutorul prepozițiilor.

DIRECȚIA

A fost exprimată printr-un complement indirect în cazul dativ în poezia latină din perioada clasică. Originea poate fi căutată în exprimarea interesului sau a atribuirii. Oricum, complementul circumstanțial de loc

⁴ Stolz-Schmalz, p. 415; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 433.

⁵ Stolz-Schmalz, p. 415 — 416; Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 164.

⁶ *Dativus iudicantis* este în acest caz un participiu prezent: *Gomphos peruenit, quod est oppidum primum Thessaliae uenientibus ab Epiro*, Ciu., 3, 80, 1.

⁷ Stolz-Schmalz, p. 417.

a fost concurat de cel indirect numai în textele literare: *It clamor caelo*, Verg., *Aen.*, 5, 451. Dativul complement indirect oferea un supliment de expresivitate. Ulterior această valoare, strict limitată la un anumit stil al limbii a dispărut. Construcții românești ca „a se așterne drumului” nu reprezintă o moștenire a acestei funcții a complementului indirect în limba română.

ATRIBUIREA SAU ADRESAREA

Înrudită cu funcțiunea interesului a fost una din cele mai frecvente și mai stabile valori ale complementului indirect. De altfel, ea joacă un rol foarte important și în limbile romanice. În latină a apărut cu egală frecvență în toate stilurile. Legătura strânsă dintre verb și complement, caracteristică pentru această funcțiune, a facilitat conservarea și dezvoltarea ei. Cazul dativ a fost principalul mijloc de a exprima această funcțiune: *Germanis libertatem concessit*, Caes., *Gall.*, 4, 15, 5. Dar, curînd s-a dezvoltat concurența prepoziției. Vigoarea și frecvența deosebită a acestei valori de atribuire în limba vorbită explică în parte de ce aici a progresat mai repede și mai clar tendința generală a limbii de a trece pe seama prepozițiilor exprimarea complementelor și atributelor. În inscripții și chiar în textele literare, sub influența vorbirii curente, începea să se utilizeze prepoziția în loc de dativ, cînd trebuia să se exprime ideea de atribuire⁸. Grandgent consemnează o serie de exemple: *Si pecunia ad id templum data erit*, CIL, IX, 3513 (inscripție din anul 57 î.e.n.) dar și *ad propinquos restituit*, Liv., 2, 1, 13⁹. În limba vorbită se dezvoltă tendința de a înlocui complementul indirect, exprimat prin dativ, cu cel construit cu *ad* și acuzativul. După modelul lui *dare ad* începea să se construiască și *dicere ad* (*ait ad me*, *Peregr. Aeth.*, 64, 8 sau *dicens ad eum*)¹⁰. Desigur, și ceea ce Grandgent numește teama de ambiguitate — dativul se putea confunda cu ablativul din cauza terminației identice de la plural și de la singularul unor declinări — a favorizat tendința de a utiliza pe *ad* cu acuzativul, care în cele din urmă a înlăturat dativul în cea mai mare parte a imperiului. Cauza principală a constituit-o însă tendința limbii de a se trece de la sintetic la analitic. Dativul s-a păstrat în Dacia și a rezistat îndelung în Galia. Pentru nume de lucruri a supraviețuit doar în română dar pentru nume de persoane el apare, în concurență cu prepoziția, în română și în provensală. În limba latină literară niciodată complementul cu prepoziție n-a substituit sistematic complementul în dativ.

De asemenea dativul s-a menținut pe tot parcursul evoluției limbii latine pentru a desemna persoana posesorului (așa-numitul dativ posesiv), aspect particular al complementului indirect de atribuire. Acest posesor era o persoană sau foarte rar un obiect personificat. În textele preclasice posesorul era de obicei exprimat prin pronumele personal (*mihi*, *tibi*) sau demonstrativ (*huic*): *huic filia una erat*, Plaut, *Aul.*, 23. În această

⁸ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 59; Ernout-Thomas, p. 70; Meillet-Vendryes, p. 508.

⁹ Grandgent, *Introducere*, p. 61.

¹⁰ Grandgent, *loc. cit.*; Meyer-Lübke, *loc. cit.*

perioadă se utiliza foarte rar ca subiect gramatical un substantiv. Ulterior a fost folosit frecvent ca subiect orice nume de persoană. Pînă la Salustiu subiectul nu exprima însușiri morale și intelectuale. Subiectul indica de cele mai multe ori, în perioada timpurie, o ființă concretă, sau un obiect, ca în *mihi est domus*. Abia la Salustiu apărea ca subiect o însușire internă: *longe mihi alia mens erat*, *Catil.*, 52, 2. În poezia și în proza postclasică (mai ales la Curtius Rufus) se întîlnesc construcții de același tip.

Expresia *mihi est nomen*, pentru a desemna numele unei ființe, reprezintă tot un dativ posesiv. În textele preclasice numele unei persoane într-o construcție de acest fel se pune totdeauna la dativ: *Nomen Arcturost mihi*, Plaut, *Rud.*, 5. Ulterior, nominativul a tins să înlocuiască dativul în această construcție. Dativul posesiv a regresat în special în limba vorbită. El a încetat de a fi utilizat cînd subiectul gramatical era un obiect. Dativul posesiv a fost ulterior substituit aproape complet de alte construcții, ca cele cu *habeo* și cazul nominativ, care însă nu erau ca sens perfect echivalente cu el. În limba română acest complement indirect se menține numai în expresii-tip, de felul lui *mi-e foame*, *mi-e cald* etc. În alte limbi romanice nu s-au păstrat nici chiar asemenea expresii. În franceză se spune: *j'ai faim*. Dar a fost singurul aspect al valorii de atribuire și adresare unde putem constata un regres în cursul evoluției limbii latine și formării limbilor romanice.

EXTINDEREA ȘI RESTRÎNGEREA COMPLEMENTULUI INDIRECT AL VERBULUI. VERBELE DETERMINATE DE COMPLEMENTUL INDIRECT

Lista verbelor care sînt determinate de un complement indirect este lungă¹¹. Este de subliniat că în proza clasică dativul-complement indirect, deși mai frecvent decît la Cato, e mai puțin utilizat decît în poezie sau în texte postclasice. *Medicari* apare cu un complement indirect la Terențiu și apoi la Vergiliu (*senibus medicantur*, *Georg.*, 2, 135). *Erubescere*, utilizat de autorii preclasici și clasici cu ablativul și o prepoziție¹², apărea ulterior cu dativul complement indirect: *erubescere ueritati*, Aug., *Conf.*, 8, 2, „a roși în fața adevărului”. Complementul indirect a fost introdus în locul acuzativului complement circumstanțial, cînd predicatul era un verb compus cu un prefix. În proza clasică se utiliza și complementul circumstanțial (*aduehere frumentum in urbem*, Caes., *Gall.*, 5, 46, 3), dar prozatorii postclasici folosesc de regulă complementul indirect¹³.

Mai importante decît prezentarea detaliată a acestei extinderi a complementului indirect, sînt explicarea și circumscrierea ei. Cînd exemplele apar la poeți, este vorba de-o manieră literară. Dativul indirect e mai colorat, mai pregnant. Spunînd *tendebam brachia caelo* (Ov., *Met.*, 2, 580), poetul are în vedere valoarea stilistică a lui *caelum*, care putea fi

¹¹ Nu intenționăm să reproducem această listă. Ea se găsește în manualele de gramatică istorică. A se vedea în special Stolz-Schmalz, p. 410 — 412, Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 402 — 405.

¹² *O rem dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant*, Cic., *Leg.*, 1, 41.

¹³ Lista acestor verbe și unele exemple mai ales în Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 404 — 425.

adesea personificat. Dar complementul indirect se dezvoltă și la prozatorii postclasici. Aci explicația rezidă mai ales în tendința spre dezvoltarea abstractului. Dativul-complement indirect putea exprima relații mai abstracte decât acuzativul cu prepoziție. De altfel extinderea dativului a mers destul de departe. Întâlnim exemple semnificative chiar la Gregorius din Tours: *prosternemur terrae*¹⁴, *Franc.*, 3, 15. Considerăm că această tendință de lărgire a complementului indirect nu s-a răspândit temeinic în limba vorbită. Unele valori ca cea a punctului de vedere sau a direcției îi rămân străine. Chiar pentru cunoscutul grup al verbelor *suadeo*, *studeo*, *parco*, *noceo* etc. apar unele ezitări. Astfel la Plaut, întâlnim pe lângă *parce uoci* (*Persa*, 682) și *ne parce uocem* (*Mil.*, 1220). Ulterior (la Gell., 16, 19, 10) găsim *uitam parcere*. Chiar Cicero utiliza *litteras studere* (*Pro red.*, 14). În limbile romanice verbele care corespund ca sens celor mai sus-menționate nu sînt determinate de un complement indirect. Atribuirea aproape a pierdut cu totul indicarea posesorului. De aceea chiar dacă este greu de a afirma restrîngerea serioasă a complementului indirect al verbului în latina vorbită — totuși o anumită îngustare s-a produs — putem considera extinderea lui în special literară și limitată în timp.

COMPLEMENTUL INDIRECT AL ADJECTIVULUI

Un mare număr de adjective erau determinate de complemente indirecte¹⁵. Este foarte greu să distingem aci o evoluție. Se poate remarca o concurență între mijloacele de exprimare. Astfel dativul era cazul dominant încă din faza preclasică¹⁶. Totuși în multe exemple constatăm că, de fapt, construcția cu genitivul a fost mai veche. Astfel complementul lui *similis* la dativ apare foarte rar la preclasici¹⁷, și anume la Plaut, Ennius¹⁸ și Lucilius. Încă la Cicero e preferat genitivul (*tui similis*, *Catil.*, 1, 2, 5). La postclasici s-a răspândit dativul. Dar la un moment dat și dativul a început să fie concurat de acuzativ, precedat de prepoziția *ad*, mai ales cînd complementul e un obiect neînsuflețit. Desigur se produc și reacții literare. Astfel Tacit, uneori înclinat spre construcții desuete, preferă dativul pentru adjectivul *pronus* și pentru altele, unde începuse să se răspîndească *ad*: *pronus uictoribus*¹⁹, *Agr.*, 33. Desigur, în zona occidentală a învins *ad*, moștenit de limbile romanice apusene.

CONCLUZII

Evoluția categoriei complementului indirect nu este suficient de limpede. Se poate distinge totuși o extindere în faza clasică și postclasică

¹⁴ Max Bonnet citează o serie întreagă de exemple similare, *Grégoire de Tours*, p. 530.

¹⁵ Vezi lista acestor adjective în Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 444.

¹⁶ Bennett, *Syntax*, I, p. 178 — 183.

¹⁷ La Plaut abundă exemplele cu un complement în genitiv: *Qui scio, || An ista non sit Philocomasium atque eius alia similis sit*, *Mil.*, 447 — 448.

¹⁸ Enn., (*Sat.*, 69) *Simia quam similis, turpissima bestia, nobis*.

¹⁹ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 446. Complementul, rar utilizat, al substantivelor sau adverbilor nu prezintă interes pentru urmărirea evoluției structurii limbii latine.

prin consolidarea anumitor funcțiuni (atribuirea) și chiar apariția altora (direcția), dar este de relevat caracterul prin excelență literar al acestei dezvoltări. Se poate constata o anumită slăbire a categoriei în faza finală a dezvoltării latinei vorbite, unde anumite valori nu mai apar sau regresează (punctul de vedere, direcția, aspectul posesiv al atribuirii). Mai clară a fost evoluția mijloacelor de exprimare. Dativul a fost cazul primordial dar, mai ales în zona occidentală a difuzării limbii latine, s-a manifestat tendința de-a utiliza în locul său un complement construit cu prepoziție. Acest proces s-a manifestat mai puternic în cadrul funcțiunii de atribuire, dar a progresat și în interiorul altor funcțiuni (interes, punct de vedere).

COMPLEMENTUL DE AGENT

Complementul de agent exprimă subiectul logic al acțiunii, pe lângă un verb la diateza pasivă. În limba latină el însoțea formele verbale ale diatezei pasive (inclusiv pe cele ale conjugării perifrastice pasive).

I. Din perioada arhaică, complementul de agent s-a exprimat printr-un substantiv, nume de persoană, sau printr-un pronume la cazul dativ (*dativus auctoris*), apropiat ca sens de *dativus iudicantis*¹. Folosit mai ales cu participiul perfect și cu formele compuse ale diatezei pasive, el arăta că, pentru o anumită persoană, acțiunea este terminată. În această perioadă el apare mai frecvent pe lângă anumite verbe cum sînt: *cognosco*, *decerno*, *emo*, *exploro*, *inuenio*, *meditor* ș.a.: *meditati sunt mihi doli*, Plaut, *Pseud.*, 942; *mihi decretumst renumerare omne aurum*, Bacch., 515; *meditata mihi sunt omnia mea incommoda*, Ter., *Phorm.*, 248; *mihi erant de illo explorata omnia*, Lucil., 880; *nam cui quod agat institutumst non ullo negotio, id agit*, Enn., *Sc.*, 236.

Dativul autorului e frecvent în inscripții, în formula de cumpărare²: *quod eius agri quoique emptum est*, CIL, I, 200.

Cu formele de infectum ale pasivului, dativul autorului este foarte puțin reprezentat în perioada arhaică: *me Argos referam, nam hic sum nobilis, ne cui cognoscar noto* „am să plec la Argos, căci aici lumea mă știe și s-ar putea să fiu recunoscut de vreo cunoștință”, Accius, 283³.

Tot din perioada arhaică complementul de agent pe lângă verbe la diateza pasivă a mai fost exprimat și prin substantive, nume de persoane, sau pronume în cazul ablativ, însoțite de prepoziția *a* sau *ab*: *nam sine controuersia ab dis solus diligere*, Ter., *Phorm.*, 854; pronume: *Hos ego in pugna uici uictusque sum ab isdem*, Enn., *Ann.*, 193; *ego quoque a meis me amari et magni pendi postulo*, Ter., *Ad.*, 879, precum și prin ablativ singur la substantive colective: *tanto sublatae sunt agmine tunc lapides*, Enn., *Ann.*, 553.

Complementul de agent exprimat prin cazul ablativ precedat de *a(b)* indica la început de la cine provine acțiunea, punctul ei de plecare fiind îndeaproape înrudit cu ablativul originii.

¹ Cf. cap. „Complementul indirect” și Stolz-Schmalz, p. 417.

² Cf. *In emptionibus antiqua fere formula utuntur cum emptor dixit „tanti sunt mi emptae”*, Varro, *Rust.*, 2, 2, 5.

³ Cf. Bennett, *Syntax*, II, p. 170.

El este întâlnit din perioada arhaică la Plaut și mai ales la Terențiu, foarte rar la Ennius; nu e atestat în proza lui Cato și nici în inscripțiile din această epocă ⁴.

În perioada republicană, complementul de agent exprimat prin dativ se extinde la formele de infectum ale diatezei pasive, probabil mai întâi sub influența construcțiilor în care dativul cu rol de agent e și dativ al interesului: *tibi consulatus quaerebatur*, Cic., *Verr.*, 4, 4, 3 sau dativ al punctului de vedere: *semper... in his studiis laboribusque uiuenti non intellegitur quando obrepat senectus* „întotdeauna... cel ce-și trece viața cu aceste îndeletniciri și osteneli nici nu observă când se furișează bătrînețea”, Cic., *Cato*, 38 ⁵. Dativul cu rol de agent al pasivului se întâlnește rar la Caesar, e frecvent însă la Cicero, în toate lucrările sale, la Salustiu, în *Bellum Alexandrinum*.

De asemenea, datorită necesităților metrice și influenței grecești ⁶, e preferat de poeții epocii augustane: *neque cernitur ulli*, Verg., *Aen.*, 1, 440; *quia non intellegor ulli*, Ov., *Trist.*, 5, 10, 37, care îl extind și la adjectivele în *-bilis* (construcție rară în perioada arhaică): *multis ille bonis flebilis occidit*, Hor., *Carm.*, 1, 24, 9.

De la sfârșitul perioadei republicane complementul de agent exprimat prin ablativ cu prepoziție e folosit din ce în ce mai frecvent, îndeosebi în proză.

Complementul de agent exprimat prin ablativ e construcția preferată a lui Caesar: *cum VII legionem... urgeri ab hoste uidisset*, *Gall.*, 2, 26, 1; *quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat* „ai noștri, din cauză că erau puțini, nu puteau face nimic asemănător”, *Gall.*, 3, 4, 4.

Cicero folosește ablativul nume de agent alături de dativ și extinde folosirea prepoziției și la nume abstracte: *uinci a uoluptate*, *Off.*, 1, 68; *ab his uirtutibus tot uitia superari*, *Cato*, 2, 25, la substantive colective: *haec una naui a classe nostra non capta est*, *Verr.*, 6, 25, 6, la nume de lucruri: *adde neruos a quibus artus continentur*, *Nat. deor.*, 2, 139. Pe de altă parte, poeții augustani folosesc uneori, din motive metrice, ablativul singur (ex. *forti milite uictus*, Tib., 1, 7, 4) în locul construcției prepoziționale sau a dativului. Ca și Cicero, mai târziu și Titus Livius și Pliniu cel Bătrîn au folosit alternativ dativul și ablativul cu funcție de complement de agent.

Deși în perioada republicană complementul de agent e clar delimitat — ca sens și construcție — de complementul instrumental, după cum se vede dintr-un exemplu ca acesta: *quid ais? uulgo occidebantur? per quos et a quibus?* Cic., *Rosc.*, 80 ⁷, apar și cazuri izolate, când agentul unui verb pasiv e exprimat prin acuzativ cu *per* ⁸: *quis potest aut deserta*

⁴ A. Ernout, *Recherches sur l'emploi du passif latin à l'époque républicaine*, MSL, XV (1909), fasc. 5, p. 329, consideră că, în perioada arhaică, în multe cazuri, complementul în ablativ + *ab*, însoțind un verb la diateza pasivă, nu avea funcția de agent, deoarece prepoziția încă mai păstra sensul inițial local. Împotriva acestei păreri vezi Hjalmar Kallin, *Étude sur l'expression syntactique du rapport d'agent dans les langues romanes*, Paris, 1923, p. 12 — 13.

⁵ Ernout-Thomas, p. 75.

⁶ *Ibidem*, p. 74.

⁷ *Id.*, *ibid.*, p. 207.

⁸ Se pare că acuzativul cu *per* în funcție de complement de agent a fost folosit mai întâi pe lângă verbe a căror acțiune se realizează printr-un intermediar. Cf. Hjalmar Kallin, *lucr. cit.*, p. 28.

per se patria aut oppressa beatus esse „cine poate fi fericit, știindu-și patria părăsită sau asuprită de el”, Cic., *Att.*, 10, 4, 4; *coniuratio in tyranni caput indicatur per calonem quendam*, Liv., 24, 5; *Pannoniarum gentes... devictas per Tib. Neronem*, *Mon. Ancyr.*, 5, 44 — 53, construcție care devine frecventă în perioada târzie⁹.

În perioada imperială, dativul în funcție de complement de agent scade în frecvență, rămânând o construcție livrescă: lipsește din opera lui Velleius Paterculus, Quintus Curtius, Petroniu și a lui Fronto, e puțin folosit de Apuleius; este însă preferat de Tacit, la care apare frecvent, în toate operele, însoțind variate forme ale pasivului¹⁰: *quae prouinciae Vespasiano tenebantur*, *Hist.*, 3, 12, 1; *sed... prospera uel aduersa claris scriptoribus memorata sunt*, *Ann.*, 1, 1; *militibus... castra in modum penatium diligebantur*, *Hist.*, 2, 80; se găsește la Seneca, Suetoniu și Aulus Gellius și e întâlnit adesea la poeți, care-l folosesc și după intransitive cu sens pasiv: *ut Catulo iacuit Lepidus* „așa cum a căzut Lepidus, sub loviturile lui Catulus”, Lucan, 2, 547. Poate și datorită influenței grecești¹¹, îl găsim până târziu, la Ammianus Marcellinus (ex. *spatium expedito uiatori diebus conficitur quindecim*, 22, 8, 42) și la prozatorii și poeții creștini Tertulian, Cassiodorus, Sidonius Apollinaris și Avitus¹² (ex. *quae nec inueniri nec inuestigari nisi soli deo possent*, *Tert.*, *Herm.*, 45).

În perioada imperială și târzie se extinde treptat complementul de agent exprimat prin construcții prepoziționale, îndeosebi prin ablativ cu prepoziția *ab*. În timp ce poeții mai folosesc uneori ablativul singur, *ab* e construit și cu complement de agent nume de lucru și pe lângă unele intransitive cu sens pasiv: *a tyranno... uapulau*, Sen., *Contr.*, 9, 4, 2. Construcția prepozițională se întâlnește frecvent în proză și este singura atestată în textele târzii (de ex.: *superatus a uitiiis*, Lact., *Inst.*, 3, 207, 22; *ut portaret lectulum qui dudum portabatur a lectulo*, Hier., *Epist.*, 122, 4; *offeratur ei a rege seu a comite spata et conucla*, Lex Ribuarie, 58, 18) și în inscripții. Datorită confuziei semantice dintre *ab*, *de* și *ex*, în perioada imperială se întâlnește, izolat, complementul de agent exprimat prin ablativ cu *de* (ex.: *de Babiloniis... templum fuerat incensum*, Heges., 5, 42, 5; *incolumi uiduata uiro de paelice Glauce*, Drac., *Orest.*, 433; *de his et aliis optata perficiam*, Fredegarius, *Chron.*, 3, 162) și cu *ex* (ex. *qua conseruatur omnis status corporis*, Chiron, 73, 30; *Tarentum utpote ex Lacedaemoniis conditam... ciuitatem vindicaturus*, Oros., *Hist.*, 4, 1, 6; *hanc occasionem uelut ex deo oblatam*, Cassian., *Inst.*, 5, 39, 3)¹³.

În această perioadă complementul de agent nume de persoană se exprimă mai frecvent prin acuzativ cu *per*: *regnum per centuriones, domus per seruos... uastarentur*, Tac., *Ann.*, 14, 31, 2; *per Moysen populus admonetur*, Sulp. Sev., 1, 16; *indigne ab honestis coluntur qui per turpes placantur*, Aug., *Ciu.*, 2, 29; *hae regiones primo temptatae per Fuluium, deinde quassatae per Sextium, ad ultimum per Fabium Maximum domitae*, „aceste regiuni pe care a încercat să le cucerească Fulvius, pe care le-au

⁹ Poate ca reacție la această folosire a acuzativului cu *per*, se întâlnește și ablativul + *ab* cu rol de instrument: *hic iaculo pisces, illic capiuntur ab hamis*, Ov., *Ars*, 1, 761.

¹⁰ Draeger, *Tacitus*, p. 33.

¹¹ Rönisch, *Italia und Vulgata*, p. 437.

¹² Goelzer, *Saint Avit*, p. 85 — 86.

¹³ Hjalmar Kallin, *lucr. cit.*, p. 32 — 35.

slăbit loviturile lui Sextius au fost în cele din urmă supuse de Maximus", Amm., 15, 12, 5¹⁴; *inquisitum est per plures personas* (document de la începutul secolului al VIII-lea)¹⁵.

II. Complementul de agent la conjugarea perifrastică pasivă s-a exprimat în mod obișnuit în limba latină printr-un nume sau pronume în cazul dativ, indicând cine este persoana interesată în realizarea acțiunii sau pentru cine există obligația îndeplinirii ei¹⁶.

Construcția în dativ se întâlnește din perioada arhaică până în perioada imperială: *faciundumst mi illud*, Plaut, *Amph.*, 891; *tibi sunt ante gerendae aerumnae*, Enn., *Ann.*, I, 45; *Caesari omnia uno tempore erant agenda*, Caes., *Gall.*, 2, 20. 1. *Iuveni parandum, seni utendum est*, Sen., *Epist.*, 36, 4.

Din perioada republicană apar cazuri în care complementul de agent al unui verb la conjugarea perifrastică pasivă se exprima prin ablativ însoțit de prepoziția *ab*, pentru a se evita confuzia atunci când predicatul era exprimat printr-un verb care cere obiectul în dativ: *aguntur bona multorum civium quibus est a nobis ... consulendum*, Cic., *Manil.*, 6, „e vorba de averile multor cetățeni, de care noi trebuie să ne îngrijim”, când era necesar să se evidențieze autorul acțiunii: *eum nunquam a me esse accusandum putavi*, Cic., *Har. resp.*, 5¹⁷ sau când se datora atracției unui nume de agent construit cu ablativul: *nunc mihi tertius ille locus est relictus orationis de ambitus criminationibus, perpurgatus ab eis qui ante dixerunt, a me ... retractandus*, Cic., *Mur.*, 54.

Dar în afara acestor cazuri speciale, ablativul cu *ab* a putut fi folosit în funcție de complement de agent pe lângă verbe la conjugarea perifrastică pasivă ca pe lângă orice verb pasiv. Cazurile de acest fel se înmulțesc în perioada imperială, mai ales din secolul al III-lea e.n. când sensul de necesitate al gerundivului slăbește, și el e, din ce în ce mai mult, folosit cu valoarea unui participiu viitor pasiv¹⁸; exemple frecvente apar în *Historia Augusta*, la Eutropius, Ammianus Marcellinus, Symmachus, Sidonius Apollinaris etc.: *si nauem a se fabricandam quis promiserit*, „dacă cineva se va fi angajat să construiască o corabie”, Ulp., *Dig.*, 46, 3, 31; *A Sura comperit adoptandum se a Traiano esse*, Spart., *Hadr.*, 3, 10; *a nobis tenenda sunt illa ... a nobis quoque adfectanda censemus*, Cassian., *Inst.*, 1, 10.

III. În limba latină vorbită în perioada târzie, complementul de agent s-a construit din ce în ce mai frecvent cu prepozițiile *per* și *de*, singurele transmise cu această funcție limbilor romanice.

Concurența dintre ele a avut rezultate diferite; în provensală și catalană învinge de timpuriu *par* < *per*; în perioada veche, limbile italiană, spaniolă și franceză au folosit mai mult pe *de* > fr. *de*, it. *da*; ulterior, în franceză și spaniolă s-a impus *per* > fr. *par*, sp. *por* (*de* rămânând

¹⁴ Hjalmar Kallin, *lucr. cit.*, p. 24 — 28.

¹⁵ Mario Pei, *The Language of the eighth-century texts in northern France*, New York, 1932, p. 243.

¹⁶ Ernout-Thomas, p. 74.

¹⁷ Kühner-Stegmann, p. 734.

¹⁸ Vezi p. 197.

numai pe lângă un număr restrâns de verbe), în timp ce în italiană, ca și în retoromană și română, *per* dispăre în favoarea lui *da* (it.), *de* (rom.)¹⁹.

Notă. — În latina târzie, începînd cu secolul al VI-lea, numele de agent e construit uneori cu prepoziția *ad*, în loc de *ab*: *ad ipso leone capitur*, Fredeg., *Chron.*, 81, 24; *ad nullo adpraehendi formidas*, Greg. Tur., 96, 24; *interrogatum est ad uirum uenerabile*, *Vita Vedast.*, 9. Exemple de acest fel se întîlnesc în diferite regiuni ale Romaniei, dar mai ales în Galia, ceea ce a făcut să se presupună că, în afară de confuzia fonetică, s-a produs aici și o confuzie semantică, ca urmare a influenței substratului celtic²⁰. Numele de agent cu *ad* este reprezentat în franceză prin construcțiile cu *à*, mai frecvente în limba veche: *à mil Franceis fait bien cercer la vile*, *Chanson de Roland*, 3661.

Concluzii. În perioada cea mai veche complementul de agent s-a construit cu dativul (dar aproape numai pe lângă formele compuse ale pasivului) și cu ablativul, cu sau fără prepoziția *ab*. În perioada republicană, folosirea dativului se extinde și la formele simple ale pasivului, ceea ce reprezintă, fără îndoială, o formulă exclusiv literară, căci în perioada imperială, dimpotrivă, construcția cu dativul e mai rar folosită; se extinde în schimb ablativul cu *ab* și cu alte prepoziții (la poezi și fără prepoziție) și de asemenea acuzativul cu *per*. Situația din limbile romane ne arată că limba vorbită a generalizat construcțiile cu prepoziție.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE LOC

Acest complement se diferențiază după cum arată starea pe loc, direcția sau punctul de plecare.

STAREA PE LOC (întrebarea *ubi*?)

Vechiul caz indo-european care arăta locul fără ideea de mișcare, *locativul*, dispăre din sistemul flexiunii nominale; în perioada istorică nu apar decît rămășițe ale lui.

Formă specială există numai la numele de cetăți: *Sum Romae*, *sum Tarenti* (dar: *sum Athenis*)¹.

La acestea se adaugă rămășițele *domi*, *humi*, *ruri*, *duelli*, *militiae* (cf. expresia păstrată de-a lungul epocilor *domi militiaeque*), *uicinia*. Și ele dispar treptat, de exemplu *uicinia*, foarte clar în perioada arhaică (*proximae uicinia habitat*, Plaut, *Bacch.*, 205—206) nu mai e folosit decît foarte rar, chiar în epoca imediat următoare.

În perioada postclasică și în cea târzie (mai ales la Tertulian) apare *locativul* numelor de țări (*Lucaniae*) și de continente (*Africae*). Sînt formații livrești.

¹⁹ Hjalmar Kallin, *lucr. cit.*, p. 273 — 274.

²⁰ Al. Graur, *Ab, ad, apud et cum en latin de Gaule*, BSL, XXXIII, fasc. 2 (1932), p. 225 — 298.

¹ Vezi p. 133—134.

Treptat, formele de locativ sînt înlocuite cu construcții cu prepozițiile *apud*, *in* și *sub*. Acolo unde apar, vechile forme sînt greșit folosite, ca dovadă că nu mai erau înțelese: la Iordanes există forma *Romae*, dar în loc de *Romam*.

Sensul de locativ a fost preluat, de-a lungul latinității, de:

a. *Ablativul precedat de prepozițiile in, sub*: *esse in urbe, in Italia manere. In meo corde uorso*, Plaut, *Trin.*, 223; *sub terra habitare*, Cic., *Nat. deor.*, 2, 95; *Certior factus hostes sub monte consedisce*, Caes., *Gall.*, 1, 21, 1.

b. *Ablativul fără prepoziție*

1. La numele de orașe (acolo unde nu s-a păstrat o formă de locativ): *sum Athenis*.

2. La substantivele care indică singure, prin sensul lor, locul: *loco, litore, regione, parte* etc. *eo loco*, Caes., *Gall.*, 6, 27, 4.

3. Cînd un adjectiv care precizează sensul local însoțește un substantiv: *medius, imus, summus* etc. *carcer... media urbe... aedificatur*, Liv., 1, 33, 8.

Chiar în afară de aceste cazuri „speciale”, ablativul poate fi întâlnit singur, în toate epocile, atît în proză, cît și la poeți: *his igitur tabulis nullam litteram... uidetis*, Cic., *Arch.*, 9; *ter fessus ualle resedit*, Verg., *Aen.*, 8, 232.

c. *Acuzativul precedat de apud*

Se folosește mai ales cînd este vorba de o persoană sau împrejurimile unei localități: *apud amicum; apud Zamam*.

Utilizată mai ales în vorbirea populară², această prepoziție apare în toate epocile și se întâlnește pe lîngă tot felul de substantive: *Apud emporium atque in macello*, Plaut, *Amph.*, 1012. *Apud uillam* (Plaut, *Ter.*, Cic., *Apul.*).

Mai tîrziu, *apud* se întâlnește cu ablativul, în scrierile din latina „vulgară”, ca *Itala*, sau unele inscripții.

Dar cazul folosit în majoritatea exemplelor pentru exprimarea complementului de loc (cu ideea de repaos) rămîne ablativul. Tendința de a se înlocui cazurile concrete cu forme mai abstracte se poate urmări chiar și în osco-umbriană³, unde, în ciuda faptului că locativul este un caz viu, ideea locativă se exprimă uneori prin ablativ-instrumental (mai abstract decît locativul, tocmai pentru că înglobează mai multe sensuri).

DIRECȚIA (întrebarea *quo?*)

Complementul de loc care răspunde la această întrebare indică direcția către care se îndreaptă o mișcare, pentru a ajunge la un punct final.

Este exprimat prin acuzativ, precedat de prepozițiile *in*, *ad*, *sub*, mai tîrziu și *apud*.

Acuzativul fără prepoziție s-a putut folosi pentru numele de cetăți și de insule mici (vezi și p. 249⁴).

² Stolz-Schmalz, p. 499.

³ Cf. Meillet-Vendryes, § 838.

⁴ Dacă numele propriu însoțește un alt cuvînt, se poate întîlni prepoziția *ad*: *haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perueniunt*, Liv., 5, 39.

De asemenea nu se folosește nici o prepoziție (în toate epocile) înaintea substantivelor în acuzativ *rus* și *domum*. Aici poate fi adăugat adverbul *foras*, care nu-i altceva decât un vechi acuzativ plural.

Expresiile folosite încă din latina arhaică și caracteristice limbii familiare, *alicui suppetias aduenire*, *uenire*, *proficisci*, *ire* etc., *infitias ire* (la comici, Nep., Liv.), *malam crucem ire*, *pessumdare*, *uenum ire* (= *uenire*) și *uenumdare* (= *uendere*), în care nu se întâlnește prepoziția, își demonstrează vechimea⁵.

În mod treptat, dar sigur, folosirea prepozițiilor câștigă teren și chiar pentru substantivele folosite fără prepoziție se nasc dublete cu prepoziție. E drept că există și oarecare diferență semantică: *eo in domum meam* arată că mișcarea are loc pînă în interiorul casei.

Folosirea fără prepoziție a unor substantive care cer în mod obișnuit o prepoziție pare să fie un grecism (apare în perioada clasică și postclasică, mai ales la poeți): *Italiam... uenit*, Verg., *Aen.*, 1, 2; *aethera tendit*, Lucan, 7, 477.

În latina populară, prepozițiile își confundă sensurile și de aceea se substituie una alteia (ceea ce se va continua și în limbile romanice). Astfel *apud* apare cu ideea de mișcare chiar la Sall.: *ille... apud legiones uenit*, *Hist.*, 1, 119. Asemenea exemple sînt foarte frecvente în perioada tîrzie: *si non adduxero eum apud te*, *Itala*, *Gen.*, 43, 9; *ueniret apud eum*, Cassiod., *Hist.*, 5, 16.

IDEEA DE STRĂBATERE (întrebarea *qua*?)

Complementul de loc care răspunde la această întrebare indică spațiul de-a lungul căruia se desfășoară acțiunea.

Se construiește cu prepoziția *per*. Folosirea prepoziției se întâlnește în toate epocile: *abii illa <c> per angiportum ad hortum nostrum clanculum*, Plaut, *Most.*, 1645; *fabulantur per uias*, Plaut, *Cist.*, 774; *Erant omnino itinera duo... unum per Sequanos... alterum per Prouinciam nostram*, Caes., *Gall.*, 1, 6, 1. ... *pars per agros dilapsi*, Liv., 5, 40.

Ablativul instrumental (cu valoare locativă) este folosit cînd e vorba de cuvinte care înseamnă „drum, cale” sau care sînt echivalente cu ele: *abi istac trauorsis angiportis ad forum*, Plaut, *Persa*, 444 „Pleacă pe acolo, pe căi ocolite, spre for”; *ibam forte uia Sacra*, Hor., *Sat.*, 1, 91; *Eo autem frumento, quod flumine Arare nauibus subuexerat, propterea uti minus poterat...* Caes., *Gall.*, 1, 16, 3.

Construcția aceasta foarte veche, întâlnită și în celelalte limbi italice (cf. umbr. *via auiela esonome etuto* „uia Augurali în sacrificium eunto”⁶, a fost concurentă încă din epoca arhaică (cf. exemplele de mai sus, din Plaut), iar folosirea construcției cu prepoziție este mai frecventă în toate epocile. Ca dovadă, prepoziția s-a extins chiar la numele de orașe de decl. I, care în celelalte situații nu primesc prepoziții: *per Romam* (deja din perioada arhaică).

⁵ Totuși *malam crucem* are uneori prepoziția *in*, cf. Plaut, *Men.*, 66: *Apstraxitque hominem in maxumam malam crucem*.

⁶ Stolz-Schmalz, p. 441.

PUNCTUL DE PLECARE (întrebarea unde?)

La această întrebare ar fi normal să găsim ablativul cu valoarea lui inițială, indicarea punctului de pornire a acțiunii, fără să fie nevoie de adăugarea unei prepoziții.

În realitate, folosirea ablativului singur constituie numai o rămășiță, în câteva situații care se păstrează de-a lungul epocilor :

1. pentru numele de cetăți, plus *domo*, *rure* și *humo*.

2. În câteva expresii : *opsonatu redeo*, *uenatu redeo* (la Plaut, *Men.*, 277); *manu mittere* (în toate epocile).

În rest se generalizează folosirea prepozițiilor *ab*, *de*, *ex*, desigur nu la întâmplare, ci respectându-se nuanțele lor semantice.

ab — mișcarea pornește din apropierea unui loc sau obiect. De aceea e singura prepoziție folosită pentru numele care indică o persoană : a *Caesare redire*, Cic., *ad Q.fr.*, 2, 4, 6.

ex — mișcarea pornește din interiorul locului respectiv : *e castris erumperent*, Caes., *Gall.*, 3, 5, 4.

de — mișcarea se efectuează de sus în jos.

În ce privește verbele care au ca prefix pe *ab*, *de*, sau *ex*, ele pot cere ablativul singur, dar tot atât de bine pot cere un ablativ însoțit de una din aceste prepoziții :

Cf. *de muro se deiecerunt*, Caes., *Gall.*, 1, 18, 3, dar și *detrudunt naues scopulo*, Verg., *Aen.*, 1, 145.

Altfel, ablativul folosit singur apare numai izolat (în stilul livresc) și rar : *oppido fugit*, Caes., *Ciu.*, 3, 29, 1; *Caelo uenere uolantes*, Verg., *Aen.*, 6, 191; *processit Palatio*, Tac., *Ann.*, 2, 34.

Concluzii. În cadrul diverselor categorii ale complementului de loc construcțiile cu prepoziții concurează folosirea substantivului singur, încă din epoca arhaică.

Întrebuințarea prepozițiilor se extinde treptat, ajungând predominantă în perioada postclasică și în cea târzie.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE TIMP

Complementul circumstanțial de timp poate indica diferite relații temporale :

a) momentul acțiunii, răspunzând la întrebarea *quando* : *hoc triduo sciemus*.

b) cât timp durează o acțiune — *quamdiu* : *vixit annos triginta*.

c) de cât timp se săvârșește acțiunea — *quamdudum* : *tertium iam annum regnat*.

d) de când este începută acțiunea — *ex quo tempore* : *abhinc triennium profectus*.

e) în cât timp se efectuează acțiunea — *quanto tempore* : *Troiam decem annis captam*.

Oricare ar fi relațiile temporale exprimate, cazurile de bază sînt ablativul, care indică de obicei momentul acțiunii, și acuzativul, care

arată durată. Însă relațiile temporale fiind variate, între cele două cazuri se produc adesea interferențe.

În epoca arhaică, complementul circumstanțial de timp era exprimat prin :

1) *Locativ*, în faza cea mai veche, deoarece categoriile de loc și timp sînt înrudite¹. Numai cîteva cuvinte, foarte puține la număr, păstrează forme de locativ, cu sens temporal : *luci, temperi*, Enn., *Sat.*, 42 ; *belli*, Ter., *Haut.*, 112 ; *die quinti, die crastini*, Enn., *Sat.*, 29 ; *uesperi* ; *Importuna anus uenit uesperi*, Plaut, *Poen.*, 488.

Unele dintre aceste locative s-au păstrat ca adverbe : *heri, cotidie, pridie, postridie*, sau în unele expresii ca *belli militiaeque*, chiar în epoca clasică.

2) *Ablativ* care a înlocuit locativul : *luce, tempore, uespere* etc.

La Plaut alături de forma de locativ : *qui hac noctu in portum aduecti sumus*, *Amph.*, 272, se întâlnește, în aceeași operă la versul 279 și forma de ablativ *hac nocte*.

Ablativul înlocuiește pretutindeni locativul, pentru a exprima momentul acțiunii : *neque edes quidquam his decem diebus*, Plaut, *Most.*, 238 ; *neque istuc redire his octo possum mensibus*, Plaut, *Poen.*, 504.

3) *Genitiv*, care formal este partitiv, dar în realitate exprimă timpul, un moment precis al acțiunii : *hoc me aetatis sycophantari pudet*, Plaut, *Trin.*, 787 ; *scio ego quid sim aetatis*, Plaut, *Persa*, 276 ; *mille annorum uiuunt*, Plaut, *Mil.*, 1079.

Expresiile de acest fel *quiduis anni, id temporis, hac noctis* (Plaut, *Amph.*, 154) sînt destul de numeroase în operele scriitorilor din epoca arhaică. Probabil, expresia era folosită în limbajul familiar, pentru că acest fel de genitiv este foarte frecvent în limba tîrzie, iar la clasici nu prea este întâlnit.

4) *Acuzativ*, care exprimă durată în timp și în spațiu (vezi și Complementul de loc) : *quieu noctem perpetem*, Plaut, *Amph.*, 732 ; *continuas has tres noctes peruigilau*, Plaut, *Rud.*, 369 ; *ut secum esset noctes et dies hunc annum totum*, Plaut, *Asin.*, 753.

Cînd relațiile temporale nu reies prea clar din context, complementul este însoțit și de unele adverbe, care îi întăresc sensul : *abhinc sexaginta annis occisus*, Plaut, *Most.*, 494 ; *hanc domum iam multos annos est cum possideo et colo*, Plaut, *Aul.*, 4.

(E vorba aici, probabil, de o contaminare² între două expresii : *iam multi anni sunt* și *iam multos annos possideo*.)

Tot pentru a aduce mai multă claritate exprimării, alături de ablativul și de acuzativul singur apar și prepoziții.

Prepoziția însoțește mai întîi substantivele care nu au determinant : *De nocte abiit piscatum*, Plaut, *Rud.*, 898 ; *bonust somnus de prandio*, Plaut, *Most.*, 697 ; *egone abs te abii hinc cum diluculo*, Plaut, *Amph.*, 743 ; *In horam uiuere*, Plaut, *Epid.*, 554 ; *quot me censes homines deuerberasse usque ad necem*, Ter., *Phorm.*, 213 ; *per tempus*, Plaut, *Bacch.*, 844.

Cînd complementul de timp indică punctul de plecare aproape întotdeauna ablativul este însoțit de prepoziție, pentru că numai ablativul

¹ Ernout-Thomas, p. 89.

² Riemann, *Syntaxe*, p. 97.

singur n-ar putea reda sensul : *ab initio*, *a principio*, *a puero* (*pueris*, *pueritia*), *ex illo die* sau *tempore*; *ab re diuina*, Plaut, *Poen.*, 618; *bonus uoluiam ex hoc die esse*, Plaut, *Persa*, 479.

Treptat, prepozițiile se alătură și unor substantive, însoțite de determinant, atunci când sensul are nevoie de o întărire : *Inter tot dies aliquid actum oportuit*, Plaut, *Truc.*, 510; *dimidiam partem nationum... subegit solus intra uiginti dies*, Plaut, *Cure.*, 577; *prandia quae inter continuum perdidit triennium*, Plaut, *Stich.*, 214.

Între formele cu prepoziție, care nu sînt prea numeroase în această epocă, și cele fără prepoziție, mult mai frecvente, se creează o concurență. La Plaut, alături de *filiai nuptiis* (*Aul.*, 44) se întâlnește și *in nuptiis* (*Cas.*, 80), iar la Terențiu e mai frecventă forma cu prepoziție.

Folosirea prepoziției nu depindea de cuvîntul pe care îl însoțea, ci doar de ideea pe care voia să o exprime autorul. Atunci când relația temporală nu reieșea cu destulă claritate din context, autorul adăuga o prepoziție. Totuși așa cum am mai spus, complementele de timp însoțite de prepoziție erau mult mai puțin numeroase decît cele fără prepoziție.

În epoca clasică se continuă tendințele de dezvoltare, observate încă din epoca arhaică.

Se păstrează fără prepoziție :

a) substantive care desemnează unități de timp : *aestate*, *die*, *hieme*, *luce*, *ludis*, *nocte*, *tempore*, *uere*, *uespere* etc. : *Caesar prima luce omnes... ex superioribus locis in planitiem descendere iussit*, *Caes.*, *Ciu.*, 3, 98; *Liuius docuit fabulam ludis Iuuentutis*, *Cic.*, *Brut.*, 18, 73; *Liberalibus (ludis) litteras accepi tuas*, *Cic.*, *Epist.*, 12, 25.

b) Unele locative cu sens temporal se păstrează încă și în această epocă, datorită frecvenței lor în vorbire : *nec ducem bello*, *nec principem domi*, *Cic.*, *Off.*, 2, 16.

Ele sînt însă înlocuite cu ablativ, în aproape toate cazurile : *pace ac principe*, *Liv.*, 1, 15.

c) Substantive care arată că un eveniment poate data un altul : *ortu*, *occasu solis*, *aduentu in Galliam Caesaris*, *Caes.*, *Gall.*, 5, 54; *bello uacationes ualent*, *tumultu non ualent*, *Cic.*, *Phil.*, 8, 1; *triumpho C. Flaminii*, *Liv.*, 23, 14.

d) acuzative care arată durata : *Multos possum bonos uiros nominare qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis*, *Cic.*, *Tusc.*, 2, 19; *Annum iam tertium et uicesimum regnat*, *Cic.*, *Manil.*, 7; *Dies continuos quinque*, *Caesar pro castris suas copias produxit*, *Caes.*, *Gall.*, 1, 48; *Flet noctem*, *Verg.*, *Georg.*, 2, 5.

Între acuzativ, care exprima durata, și ablativ, care indica momentul acțiunii, se produce o influență reciprocă.

Astfel ablativul indică durata : *principatum in ciuitatem multis annis obtinuerat*, *Caes.*, *Ciu.*, 3, 59; *hoc cum esset modo pugnatum continenter horis quinque*, *Caes.*, *Ciu.*, 2, 46; *quadraginta annis praefuit Athenis*, *Cic.*, *De orat.*, 3, 138.

Acuzativul marchează momentul acțiunii : *Ad omnia fulgura pallent*, *Iuv.*, 13, 223.

Pe măsură ce era nevoie de precizarea sensului unei relații temporale, de marcarea mai precisă a momentului sau a limitei în timp, s-au folosit prepoziții. După cum am văzut și în epoca arhaică, prepoziția se

pune întotdeauna acolo unde substantivul s-a îndepărtat de sensul pur temporal. Pentru a marca o durată mai mare se foloseşte acuzativul extinderii în timp precedat de propoziţia *per*: *tenuisti provinciam per decem annos*, Cic., *Att.*, 7, 9; *ludi per decem dies facti sunt*, Cic., *Tusc.*, 1, 39; *per tot annos bella gero*, Verg., *Aen.*, 1, 47.

Alte prepoziţii indică momentul unei acţiuni viitoare: *Ad idus Apriles reuenterentur*, Caes., *Gall.*, 1, 7; *post solstitium aliquot diebus*, Cic., *Tusc.*, 2, 40.

Prepoziţia însoţeşte întotdeauna complementul care arată începutul acţiunii: *ab initio*, *ex illo die*, *e consulatu*, Cic., *Brut.*, 3, 18; *ab decimae legionis cohortatione*, Caes., *Gall.*, 2, 25.

Prepoziţia însoţeşte complementul de timp, situat între limitele unei durate, exprimate printr-un substantiv în ablativ (locativ de limită), precedat de prepoziţia *in*: *in iuuentute*, *in tali tempore*, *in rebus secundis*, *in praesentia*: *Caesar satis habebat in praesentia hostem rapinis prohibere*, Caes., *Gall.*, 1, 15; *id esse factum in perniciosis legionibus*, *in ui tribuni-cia*, *in secessione populi*, Caes., *Ciu.*, 1, 7; *in ipsa uictoria occidit*, Cic., *Ad Brut.*, 1, 3; *in proeliis exsultant*, *lamentantur in morbis*, Cic., *Tusc.*, 2, 65.

La acelaşi autor şi aproximativ în acelaşi context se întâlnesc complementele circumstanţiale de timp cu prepoziţie şi fără prepoziţie: *Vti decem diebus Numidia decederet*, Sal., *Iug.*, 38, 9 şi *uti in diebus proximis decem Italia decederet*, Sal., *Iug.*, 28, 2.

În această epocă însă sînt mai frecvente complementele de timp precedate de prepoziţie, mai ales de prepoziţia *in*: *barbarorum est in diem uiuere*, Cic., *De orat.*, 2, 169; *siletur in noctem*, Verg., *Georg.*, 4, 89. *Inter* se foloseşte pentru a marca un interval de timp: *qui inter tot annos unus inuentus est*, Cic., *Manil.*, 23, 68.

Pentru determinări mai vagi se foloseşte prepoziţia *de*: *de nocte uenit*, Cic., *Att.*, 4, 3.

Totuşi, şi în această epocă, nu toate complementele de timp sînt însoţite de prepoziţie.

În epoca tîrzie nu se mai face o distincţie netă între relaţiile temporale exprimate prin ablativ şi cele exprimate prin acuzativ.

Ablativul a luat aproape peste tot locul acuzativului: *quattuordecim annis exilium tolerauit*, Tac., *Ann.*, 1, 53; *etiamsi duobus millibus uixerit annis*, Hier., *In Eccl.*, 6, 433; *fuit ibi quadraginta diebus et quadraginta noctibus*, *Peregr. Aeth.*, 2, 2.

În inscripţiile din epoca imperială se ajunge la o distincţie cu totul arbitrară³. Anii se pun la acuzativ, iar lunile şi zilele la ablativ: *uixit XXX annos*, *V mensibus*, *XV diebus*.

Genitivul, care se folosea şi în latina arhaică, apare şi acum la numeroşi scriitori: *hoc aetatis*, *idem aetatis*, *quod aetatis*, *semper annorum*; *multorum annorum uidua*, Hier., *Epist.*, 125; *octo et sex annorum intra uiginti dies duas filias amisisti*, Hier., *Epist.*, 118.

E vorba, desigur, de o construcţie care aparţine vorbirii familiare, deoarece în operele scriitorilor clasici nu prea se întâlneşte.

În latina tîrzie, întrebuintarea prepoziţiei aproape s-a generalizat. În vorbirea populară, această construcţie a avut o răspîndire mai mare

³ Ernout-Thomas, p. 92.

și autorii creștini ne dau numeroase exemple⁴: *in annis praecedentibus, ad horam tertiam; in hieme... in aestate*, Lact., *Inst.*, 7, 16; *ubi cum aliquantis degeret diebus*, Hier., *Epist.*, 17, 3; *iuxta finem vitae*, Tac., *Dial.*, 22; *super cenam*, Plin., *Epist.*, 3, 5; *sub Domitiano*, Tac., *Ann.*, 45; *usque somni tempus*, Cels., 3, 5.

Totuși și în latina târzie se mai găsesc exemple de ablativ fără prepoziție: **multo tempore iacuit**, Vict. Vit., 1, 40.

În toate limbile romanice, se mai păstrează ca adverbe, fără prepoziție, substantive care denumesc unități temporale:

rom.: *noaptea, dimineata, ziua, aseară, anul ăsta, joia* etc.

it.: *la notte, il giorno, stasera, sabato, quest' anno*.

sp.: *el día, otro día, la tarde, lunes, aqueste ano*.

Dintre adverbele de timp continuă să se folosească *hodie, heri*, dar *cras* devine rar și a fost înlocuit cu *mane* (sau *de-mane*), care exprimă o idee apropiată.

Comedatis mecum hodie et dimittam te mane, *Regula*, I, 9, 19.

nunc și *olim* își restrâng folosirea, pe când *iam, illico, numquam, semper* se păstrează; *saepe* a fost înlocuit de *subinde*, care implică repetarea⁵.

Unele dintre aceste adverbe de timp s-au păstrat în limbile romanice.

Concluzii. Complementul circumstanțial este exprimat, în epoca arhaică, prin locativ, înlocuit curînd de ablativ, și prin acuzativul extinderii în timp și spațiu.

Pentru a delimita precis relațiile temporale, alături de ablativul și acuzativul singur, apar și forme cu prepoziție, puțin numeroase în epoca arhaică.

În epoca clasică între funcțiile ablativului și cele ale acuzativului se produce o influență reciprocă și ablativul poate exprima acum durată, iar acuzativul momentul acțiunii. Ablativul este însă mai frecvent.

Formele cu prepoziție sînt tot mai numeroase, mai ales în latina târzie.

Totuși prepoziția nu ajunge niciodată să însoțească toate complementele de timp — dovadă limbile romanice, unde unele substantive care denumeau unități de timp devin adverbe.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE CAUZĂ

Este redat, în toate epocile, prin ablativ (valoarea cauzală a ablativului s-a dezvoltat din cea de instrumental) fără prepoziție:

Cadunt uolnerum ui uiri, Plaut, *Amph.*, 233 „oamenii cad din cauza violenței rănilor”.

Pe lângă verbele care înseamnă „a muri”, „a pieri”, „a se sfîrși”, „a se aprinde” (toate folosite în sens propriu sau figurat) se folosește ablativul de la un substantiv din seria care urmează: *aetate, algu, amore, culpa*,

⁴ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 620.

⁵ Bourciez, *Éléments*, p. 112.

fame (ieiunitate, inedia, siti), ira, maerore, metu (timore, pauore), uirtute, uitio (de asemenea în toate epocile). Acestea alcătuiesc un fel de formule; de pildă, nu se poate spune decât *fame intereo*, nu intervin prepozițiile.

Ablativul de cauză a fost serios concurat, încă de timpuriu, de o prepoziție însoțită de acuzativ sau ablativ.

Cele mai obișnuite prepoziții sînt *ob*, *propter* cu acuzativul și *ex*, *prae* cu ablativul.

În afară de acestea, mai sînt folosite *de*, mai ales în locuțiunile *qua de causa*, *ea de causa* (în toate epocile): *lassus ueni de uia*, Plaut, *Pseud.*, 661, *fatigati de uigiliis*, *Peregr. Aeth.*, 36, 2; *ab* din perioada postclasică: *ab ira*, Liv., 24, 30, 1; *ab odio*, Liv., 3, 15, 7; *a duabus causis punire*, Sen., *Clem.*, 1, 20, 1; *per*: *L. Siccium in Sabinis per inuidiam decemuiralem ...mittunt*, Liv., 3, 43; „Îl trimite pe L. Siccus contra sabinilor, din cauza urii lui față de decemviri”.

Începînd din perioada clasică, mai ales în vorbirea populară, în locul lui *ob* și *propter* se preferă *pro*, cf. CIL, III, 3493 și Cic., : *quem omnes amare meritissimo pro eius eximia suauitate debemus*⁶, *De orat.*, 1, 234.

Evoluția complementului de cauză se poate rezuma astfel

Folosirea construcției cu prepoziție este mai răspîndită decât folosirea ablativului singur, chiar din epoca arhaică (la Plaut, într-un interval de 100 de versuri (*Amph.*, 240—340) apar trei componente de cauză cu prepoziție, față de un ablativ singur). În limbile romanice, complementul de cauză se poate reda numai cu ajutorul prepozițiilor.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE SCOP

Bine reprezentat de la primele texte literare, complementul circumstanțial de scop determină în limba latină verbe și adjective. Funcția de complement de scop a fost îndeplinită de substantive și pronume, precum și de construcții gerunziale și gerundivale, la cazul dativ și la acuzativ, genitiv sau ablativ cu prepoziție.

Complementul de scop exprimat prin dativ era, în perioada arhaică, o construcție obișnuită a limbii populare, fiind mai bine reprezentat în comedie și mai puțin în tragedie sau epopee¹: *neque emi mihi neque usurae meae*, Plaut, *Trin.*, 181 „și n-am cumpărat pentru mine, nici pentru folosul meu”; *seruiundae seruituti ego seruos instruxi mihi*, *non qui mihi imperarent*, *Mil.*, 745 „mi-am educat sclavii ca să mă servească cu supunere și nu ca să-mi poruncească”; *matri paruolam puellam dono quidam mercator dedit*, Ter., *Eun.*, 109; *nobis lucro fuisti potius quam decori tibi*, Plaut, *Asin.*, 192; *ut hoc consilium Achiuis auxilio fuat*, Enn.,

⁶ După verbele impersonale *miseret*, *piget*, *paenitet*, *puedet*, *taedet* cauza sentimentului se pune la genitiv, ca o rămășiță a unei situații prelatine. Cînd verbele respective devin personale, genitivul e concurat de alte procedee, dintre care mai frecvent e ablativul cu prepoziția *de*.

¹ Stolz-Schmalz, p. 418.

Sc., 177 „ca acest sfat să fie aheilor într-ajutor”; *et rei et uirtuti et gloriae erit*, Cato, *Agr.*, 3, 2².

Complementul de scop exprimat prin dativ a însoțit la început un număr restrâns de verbe (*dare, dicere, ducere, esse, habere, mittere*) și era exprimat de obicei prin substantive abstracte. Construcția s-a extins treptat și la alte verbe și a cuprins și substantive concrete. Din perioada arhaică se creează numeroase locuțiuni: unele aparțin limbii comune, ca de ex.: *alicui esse auxilio* (*curae, dolori, praesidio, gaudio*), *pecuniam doti* (*fenori*) *dare, aliquid alicui dare laudi* (*crimini*) etc.; altele sînt caracteristice limbajelor tehnice, ca de ex. limbajului militar: *auxilio uenire* (*mittere, arcessere*), *praesidio ducere* (*dimittere, relinquere*), *subsidio uenire* (*ducere, ire*), *diem dicere colloquio* (*pugnae, concilio*); agricol: *alimento serere, conditui legere, uictui obicere*; medical: *remedio dare* (*adhibere*), reluate și dezvoltate în toate epocile³.

Specifică perioadei arhaice este frecvența folosirii, cu funcția de complement de scop, a dativului substantivelor abstracte în -us: *cibatus, circumiectui, esui, indutui, satui, uestitui*. Pe lângă verbe de mișcare, abstractele cu rol de complement de scop se construiesc cu acuzativul: *quo illam facilius nuptum... daret*, Plaut, *Aul.*, 27.

Tot din perioada arhaică complementul de scop începe să fie exprimat prin construcții prepoziționale.

În limba vorbită, alături de dativul final s-a folosit acuzativul cu *ad* la complementul exprimat prin substantiv și, mai ales, prin gerunziu sau gerundiv: *non solum ad agrum utile, sed etiam ad cibum*, Cato, *Agr.*, 1, 38; *quem hominem inueniemus ad eam rem utilem*, Plaut, *Epid.*, 291; *ad contumeliam omnia accipiunt magis*, Ter., *Ad.*, 606; *tribunus et quadringenti ad moriendum proficiscuntur*, Cato, *Orig.*, 83.

Mai puțin frecvent s-a folosit în perioada arhaică construcția acuzativului cu *in*, atestată de la Plaut⁴: *Extollunt, parant sedulo in firmitatem*, Plaut, *Most.*, 122; „îi cresc, depun toate eforturile pentru a-i face puternici”; *illam minorem in concubinatum sibi uolt emere*, Poen., 102; ea se dezvoltă în epocile următoare.

Tot în această epocă, complementul de scop exprimat prin dativul final începe să fie concurat, mai ales în cazul gerundivelor, de construcția ablativului cu *pro*: *Leno te argentum poscit... pro liberanda amica*, Plaut, *Persa*, 426, alături de care e folosită și construcția genitivului însoțit de *causa* sau *gratia*: *mei fidei tuaque rei causa*, Plaut, *Aul.*, 121; *omnia auaritiae atque pecuniae causa fecit*, Cato, *frg.* 42, 6; *tu me amoris magis quam honoris seruauisti gratia*, Enn., *Sc.*, 278; *et huius quidquid feci, causa uirginis feci*, Ter., *Eun.*, 202. În latina epocii arhaice

² Pe lângă verbele *esse* și *fieri* dativul final poate fi interpretat și ca nume predicativ. De aceea în decursul întregii istorii a limbii latine el a fost concurat de nominativ: *si tibi libido est aut uoluptati, sino*, Plaut, *Poen.*, 145; *id illi morbo... ea illi miseriast*, Truc., 466.

Alături de construcțiile *exitio, praesidio, subsidio esse* au circulat și expresiile cu nominativul: *Exitium, excidium, exlecebra fiet hic equos hodie auro senis*, Plaut, *Bacch.*, 944. *Illo tria fuisse audiui fata quae illi forent exitio*, id., *ibid.*, 953; *cuius mors tibi emolumentum futura sit*, Cic., *Fin.*, 2, 18, 59. Ca urmare a slăbirii generale a dativului, în concurența dintre dativul final și nominativul predicativ, cîștigă treptat teren construcția cu nominativul.

³ Ernout-Thomas, p. 76—77.

⁴ *Ibidem*, p. 34.

construcțiile cu *causa* sînt de patru ori mai frecvente decît cele cu *gratia*. Ele sînt caracteristice prozei și limbii literare în general ⁵.

În perioada republicană și clasică complementul de scop continuă să fie exprimat atît prin dativ, cît și prin construcții prepoziționale.

a) Dativul apare frecvent în limbajurile tehnice: *rei gerendae diem dicere (statuere)*; *dies colloquio dictus est*, Caes., *Gall.*, 1, 42, 3; *quinque cohortes castris praesidio relinquit*, id., *ibid.*, 7, 60, 2.

Abstractele în *-us* se întîlnesc mai ales la autorii cu preferințe pentru arhaisme: *quae bello usui forent*, Sal., *Catil.*, 32; *eo natus sum ut Iugurthae scelerum ostentui essem*, id., *Iug.*, 24, 10 „m-am născut spre a servi ca dovadă a crimelor lui Iugurtha”; *oleas condere esui*, Varro, *Rust.*, 1, 60. Se folosește acum în mod curent dativul gerundivului cu rol de complement de scop pe lîngă adjective: *tempora fructibus... praeciipiendis accomodata*, Cic., *Cato*, 70; *animis natum inuentumque poema iuuandis*, Hor., *Ars*, 377, și verbe: *naues quas Liuius tutandis commeatibus habuerat*, Liv., 27, 15, 5 ⁶; *urbi condendae locum elegerunt*, id., 5, 51, 4.

Complementul de scop exprimat prin dativ e obișnuit la Titus Livius și la poeții augustani, mai frecvent la Vergiliu (*auxilio uocare deos*, *Aen.*, 5, 686; *collectam exsilio pubem*, *Aen.*, 2, 798), mai puțin la Horațiu, Propertiu și Ovidiu ⁷.

b) În literatura perioadei republicane și clasice cîștigă teren construcțiile prepoziționale. Pe primul loc se situează acuzativul cu *ad*, atît la complementul de scop exprimat printr-un substantiv cît și la acela exprimat prin gerunziu sau gerundiv: *omnem Galliam respiciamus quam ad nostrum auxilium concitauimus*, Caes., *Gall.*, 7, 77, 7; *ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent*, Cic., *Diu.*, 1, 105; *ad respondendum surrexi*, Cic., *Cluent.*, 51; *nunquam nisi potus ad arma prosiluit dicenda*, Hor., *Epist.*, 19, 7 „altfel decît beat nicicînd n-a pornit să compună versuri eroice”.

Acuzativul cu *ad* cu sens final înlocuiește dativul și în locuțiunile din limbajul tehnic, militar sau medical: *ad subsidium uenire*, Bell. *Hisp.*, 31, 5; *ad auxilium conuenire*, Caes., *Gall.*, 7, 80, 40; *Valerius ad praesidium urbis relictus*, Liv., 3, 5, 3; *mirari licet quae sint animaduversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad uulnera*, Cic., *Diu.*, 1, 13 „e de mirare cîte soiuri de ierburi au observat medicii, ce fel de rădăcini pentru mușcăturile animalelor, pentru bolile de ochi, pentru răni” ⁸.

În perioada republicană și clasică se extinde și construcția acuzativului cu *in* la substantive și gerundive: *in miseriam nascimur sempiternam*, Cic., *Tusc.*, 1, 9; *quicquid habuit uirium, id in eorum libertatem defendendam contulit*, id., *Phil.*, 10, 16; *pecuniam in aedificationem eius templi seposuit*, Liv., 1, 53, 3; *proditori... duarum familiarum bona in praemium data*, id., 4, 60, 10, alături de construcția, mai puțin răspîndită, a acuza-

⁵ Bennett, *Syntax*, II, p. 69.

⁶ Ernout-Thomas, p. 266.

⁷ G. Landgraf, *Der Dativus commodi und der Dativus finalis mit ihren Abarten*, ALL, VIII (1893), p. 57.

⁸ În limbajul medical, fiind vorba de remedii la afecțiuni, *ad* are adesea înțelesul lui *contra*.

tivului cu *ob* : *etenim si illud est flagitiosum... ob rem iudicandam pecuniam accipere... quanto illud flagitiosius... eum a quo pecuniam ob absoluendum acceperis condemnare*, Cic., *Verr.*, 2, 78 „căci dacă este un lucru rușinos... să primești bani pentru a face dreptate... cu cât este mai rușinos... să condamni pe acela de la care ai primit bani pentru a-l achita”; *se non hostili animo sed ob regnum tutandum arma cepisse*, Sal., *Iug.*, 102, 12 „s-a ridicat la luptă nu din dușmănie, ci pentru a apăra regatul”.

Funcțiile complementului de scop sînt exprimate în această perioadă și prin construcția ablativului cu *pro* : *conuenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria*, Cic., *Tusc.*, 4, 43; *quae pro salute mea fecerit*, id., *Planc.*, 98 și a genitivului cu *causa* sau *gratia* : *uti in his locis legionem hiemandi causa collocaret*, Caes., *Gall.*, 3, 1, 3; *qui illam nunquam probavi tamen ita conseruanda concordiae causa arbitratus sum*, Cic., *Phil.*, 1, 23; *bestias hominum gratia generatas esse*, Cic., *Nat. deor.*, 2, 258.

Alături de gerunziul sau gerundivul însoțit de *causa* și *gratia*, își face loc acum în limba literară și construcția, rară în perioada arhaică, a genitivului gerundivului cu sens final, fără prepoziție, la scriitori ca Salustiu, Titus Livius și, mai târziu, Tacit : *quae ille aduersum diuina et humana omnia cepit non pro sua... iniuria sed legum ac libertatis subuortundae*, Sal., *Or. Phil.*, 11; *abiectionis belli consiliis pacis petendae oratores ad consulem miserunt*, Liv., 36, 27, 2.

În perioada imperială, în limba vorbită se folosesc din ce în ce mai mult construcțiile prepoziționale pentru exprimarea complementului de scop. În același timp, ca o reacție literară, dativul final se extinde în poezie, la autorii arhaizanți (ca Apuleius), la prozatorii influențați de poezie și de limba clasică⁹ : *Exercitum pugnae comparabat*, Val. Max., 1, 7, 8; *quaedam concipiendis ignibus idonea*, Sen., *Nat.*, 1, 1, 7. De asemenea, dativul final a fost o construcție preferată a lui Tacit, care a folosit-o în toate operele sale și într-un mod foarte liber¹⁰ : *factum et senatus consultum ultioni iuxta et securitati*, Ann., 13, 32; *centurionem... morti deponere*, Ann., 1, 23; *Tiberius quasi firmandae uoletudini in Campaniam concessit*, *ibid.*, 3, 31.

Frecvente sînt la Tacit și Apuleius — ca și în latina arhaică — dativul final ale abstractelor în *-us*¹¹ : *monet sacerdotes ut templum iuxta equos uenatui adornatos sistant*, Ann., 12, 13 „recomandă preoților să așeze în preajma templului cai echipați pentru vînătoare”.

Tot în perioada imperială capătă extindere în limba literară genitivul gerunziului și al gerundivului cu sens final : *Aegyptum proficiscitur cognoscendae antiquitatis*, Tac., Ann., 2, 59, care e întîlnit pînă târziu.

Deși în perioada imperială dativul final continuă să fie folosit de mulți autori, păgîni și creștini, cum sînt Claudian, Palladius, Rufinus, Sidonius Apollinaris, Avitus, Gregorius din Tours¹², construcțiile prepoziționale sînt cele preferate. Acuzativul cu *ad* cu sens final, folosit în limba vorbită din toate epocile, este și acum larg reprezentat în litera-

⁹ Ernout-Thomas, p. 264; cf. Kühner-Stegmann, I, p. 749 și Saloni, *Vitae patrum*, p. 151.

¹⁰ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 440.

¹¹ G. Landgraf, *lucr. cit.*, p. 60; Draeger, *Tacitus*, p. 24.

¹² G. Landgraf, *lucr. cit.*, p. 61.

tură: *sapiens... ad omnem incursum munitus, intentus*, Sen., *Epist.*, 59, 8; *semine utuntur ad somnum, item ad capitis dolores*, Plin., *Nat.*, 20, 201; *ad sanandum eos*, Vulg., *Luc.*, 5, 17; *ad salutem nostram descendisse de caelo*, Alc. Avit., 16, 20; *ad artificium non habet animus filius tuus*, Sort. Sangall., 106, 2¹³.

Alături de el capătă extindere și acuzativul cu *in*: *consulatus omnem uim in coercitionem ambitus exercuit*, Vell., 2, 47, 3; *ego... si causas non ago, in domusionem tamen litteras didici*, Petron., 48, 4 „eu, măcar că nu pledez, totuși am studiat pentru nevoile casei”; *milites... refertos agros, dites dominos in praedam aut... ad excidium destinabant*, Tac., *Hist.*, 2, 56.

Acuzativul cu *ob* cu sens final, care apare rar și numai cu gerundivul în perioada republicană, acum câștigă teren: *ob expellendum urbe Ciceronem plebeio homini... in adoptionem se dedit*, Suet., *Tib.*, 2, 4 „ca să-l alunge pe Cicero din Roma a cerut unui plebeu să-l adopteze”; *ob moderandas Tiberis exundationes*, Tac., *Ann.*, 1, 79; *rem enim familiarem ob confessionem Christi occupauerat*, Hier., *Vir. ill.*, 54.

În această vreme capătă uneori sens final și acuzativul gerundivului cu *propter*: *propter sistendum sanguinem*, Plin., *Nat.*, 26, 134; *Papirio Cursore propter auspicia repetenda in urbem proficiscente*, Val. Max., 3, 2, 9; *quae scilicet non disciplinae tunc quidem causa sed propter terrendos miseros uiatores*, Apul., *Met.*, 10, 1 „și toate acestea bineînțelese nu pentru a se conforma disciplinei, ci pentru a-i speria pe bieții călători”.

O altă construcție prepozițională care se răspîndește mult în perioada imperială este aceea a ablativului cu *pro*: *nec aliud aduersus ualidissimas gentes pro nobis utilius quam quod in commune non consulunt*, Tac., *Agr.*, 12; *et Romanis redit animus ac, securi de salute, pro gloria certabant*, id., *Agr.*, 26; *etiam aliis religiosis... potestatem liberam pro quiete temporis nostri esse concessam*, Hier., *Edit. ap. Lact.*, 48, 6; *uolo pro legentis facilitate abuti sermone uolgato*, Hier., *Epist.*, 64¹⁴; *properant pro episcopatu petendo*, Greg. Tur., 6, 36.

Dintre construcțiile prepoziționale care exprimau complementul de scop s-au impus mai ales acuzativul cu *ad* și ablativul cu *pro*.

În latina vorbită din perioada târzie s-au produs frecvente confuzii între *per* (local și instrumental) și *pro* (local și final). Acest fapt explică repartitia diferită a acestor prepoziții latine în limbile romanice. În peninsula Iberică *pro* > *por* a preluat și funcțiile lui *per*, în timp ce italiană, provençală, engleză și română au păstrat pe *per*, care s-a îmbogățit și cu sensurile lui *pro*; numai în nordul Galiei cele două prepoziții au rămas distincte *per* > *par*, iar *pro* > *por* > *pour*. În unele regiuni ele au căpătat forme compuse: v. sp. *pōra* (sp. *para*) < *por* + *ad*, rom. *pen-tru* < *per* + *intro*.

Construcția cu *per*, *pro* a fost preferată în limbile romanice, pentru redarea complementului de scop. Pe lângă unele categorii de verbe s-a folosit și construcția cu *ad*: lat. *uenire ad auxilium*, fr. *venir au secours*.

În limba română a dobândit sens final prepoziția *spre* < lat. *super*¹⁵.

¹³ R. Meister, *Die Orakelsprüche in St. Galler Palimpsest Codex 908* (Die sogenannten Sortes Sangallenses), Viena, 1951, p. 28.

¹⁴ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 343 și idem, *Saint Avit*, p. 199.

¹⁵ Cf. Fr. Diez, *Grammatik der romanischen Sprachen*, ed. V, Bonn, 1882, p. 878–893, Bourciez, *Éléments*, p. 262, 463.

Concluzii. La început complementul de scop a fost exprimat prin substantive în cazul dativ și, după anumite verbe, în acuzativ. Dativul, după unele verbe, a fost confundat cu numele predicativ și a fost deci înlocuit cu nominativul. De timpuriu apar construcții cu prepoziții și cu ablativul substantivelor *causa* și *gratia*. Treptat folosirea prepozițiilor câștigă teren și crește numărul prepozițiilor. În perioada clasică și postclasică se întâlnește destul de des dativul și, de asemenea, gerundivul în genitiv, dar aceasta este o manieră literară. Limba vorbită a generalizat formele cu prepoziții.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE MOD

Complementul circumstanțial de mod stătea, în epoca arhaică, numai în cazul ablativ, neînsoțit de prepoziție: **Merito** *esse iratum arbitror*, Plaut, *Pseud.*, 476; *docte atque astu*, Plaut, *Most.*, 1069; *sacra in mensa penatium ordine ponuntur*, Naevius, 4. Ablativul singur a fost multă vreme cazul care exprima modul.

O serie de substantive și adjective, folosite mai frecvent în vorbire cu funcție de complement de mod, stau, în toate epocile limbii latine, în cazul ablativ, neînsoțit de prepoziție:

arte, assiduo, astu, casu, certo, claro, composito, crebro, cursu, dolo, fortuito, fraude, gratiis, immerito, ingratiis, iniuria, ioco, iure, merito, more, numero, ordine, pedibus, perpetuo, ratione, ritu, silentio, sorte, sponte, ui, uitio, uoluntate etc.

Unele dintre aceste complemente au devenit chiar adverbe de mod, din cauza folosirii lor repetate în acest caz și cu această funcție.

Cîteva s-au păstrat ca adverbe de mod în limbile romanice: *certo*: it. *certo*, fr. *certes*; *claro*: rom. *chiar* etc.

Tot în ablativ fără prepoziție au stat vreme îndelungată și complementele circumstanțiale de mod care erau exprimate printr-un substantiv, însoțit de un determinant: **Summo sonitu quatit ungula terram**, Enn., *Ann.*, I, 27; *haec magno silentio agebant*, Caes., *Gall.*, 1, 30; *Miltiades summa aequitate res Chersonesi constituit*, Nep., *Milt.*, 2, 2; *nullo periculo; capite nudo, nudis pedibus incedere*.

Treptat substantivului i se alătură și unele prepoziții. Mai întîi prepozițiile preced, în special substantivul fără determinant, care are o poziție mai slabă. Prepoziția *cum*, urmată de cazul ablativ, însoțește în mod obișnuit complementul circumstanțial de mod: **cum stupro redire ad suos populares**, Naev.; *face hanc rem cum cura geras*, Plaut, *Persa*, 198; **cum silentio animum attendite**, Ter., *Eun.*, prol., 4; *honeste id est cum uirtute uiuere*, Cic., *Fin.*, 3, 29; *uiuere cum intelligentia earum rerum*, Cic., *Diu.*, 1, 29.

După cum se observă din exemplele date, formele cu prepoziție apar încă din latina arhaică și numărul lor crește în epoca clasică.

Nici substantivele însoțite de determinant nu stau întotdeauna în ablativ fără prepoziție. Uneori, chiar în epoca arhaică aceste substantive sînt precedate de prepoziție: *curantes magna cum cura*, Enn., *Ann.*, 77; *cum summo probro*, Ter., *Eun.*, 47; *summa cum laude sese intra munitiones recipiunt*, Caes., *Gall.*, 1, 44.

Între formele cu prepoziție și cele fără prepoziție se naște o concurență. Cîteodată în aceeași operă, la același autor chiar, complementul este o dată însoțit de prepoziție, și altă dată nu: *malo suo* sau *publico* la Plaut, dar și *malo cum tuo* (*Asin.*, 130); *salute nostra* și *cum salute nostra* (Plaut, *Merc.*); *damno duarum cohortium* și *cum damno* (Caes., *Gall.*); *bona tua uenia* și *cum bona uenia* (Liv.); *bona pace* și *cum bona pace* (Liv.); *silentio omnes traducti sunt* (Liv., 21, 33) și *armati cum silentio ad se connueniunt* (Liv., 7, 35).

În general, în epoca arhaică, complementul de mod este mai rar însoțit de prepoziții și, pe măsură ce se înaintează către sfîrșitul latinității, crește numărul complementelor de mod însoțite de prepoziții. Dar poeții și chiar prozatorii care imită pe poeți evită formele cu prepoziție: *gemitu... talia reddit*, Verg., *Aen.*, 2, 321.

Complementul circumstanțial de mod mai poate fi însoțit și de alte prepoziții, în afară de *cum*, care rămîne totuși mai frecvent:

de + abl.: *de industria*; *de audito*, Plaut, *Merc.*, 903; *de integro*; *de nihilo*, Prop., 2, 3, 16.

in + abl. (care însoțește mai ales numele de obiecte de îmbrăcăminte): *In Persico et uulgari habitu*, Curt., 3, 3, 4.

ex sau *e* + abl.: *ex omni*, Prop., 3, 21, 6; *e toto*, Ov., *Epist.*, 16, 160; *Quod petis ex facili si uolet illa feres*, Ov., *Ars*, 1, 356.

Între prepozițiile *ex*, *e*, pe de o parte, și *de*, pe de altă parte, se naște o concurență: *de* sau *e uero*; *de* sau *e falso* etc. Înving pînă la urmă formele cu *de*, care se păstrează și în limbile romanice.

Complementul circumstanțial de mod mai poate fi exprimat uneori și prin prepoziția *per* urmată de cazul acuzativ: *per commodum reipublicae posset*, Liv., 10, 25, 15. Construcția e însă mai rară.

În latina din epoca imperială se dezvoltă tendințele observate încă din latina arhaică și cea clasică. Se mai păstrează substantive, însoțite de adjectiv, în ablativ fără prepoziție, mai ales în expresii uzuale: *itur celebri alacritate, copiosa multitudine*, Alc. Avit., 110, 39; *generali exultatione gaudendum est*, Alc. Avit., 150, 21.

Unii autori mai folosesc încă complementul de mod în ablativ singur, chiar cînd e vorba de un substantiv fără determinant: *lacrimis eum deprecatur*, Iust., 12, 8.

E vorba în acest caz, fie de scriitori care vor să-i imite pe cei clasici, fie de expresii foarte cunoscute. În această din urmă categorie intră și substantivele *diligentia*, *misericordia*, *temeritate*, care se întîlnesc adesea

în ablativ fără prepoziție în operele scriitorilor creștini : *itaque non scribentis diligentia sed dictantis temeritate longum ad te silentium rumpo*, Hier., *Epist.*, 130, 1.

De asemenea substantivul *mens, mentis* fiind folosit în mod frecvent în cazul ablativ, fără prepoziție, pentru a indica modul, devine în latina târzie sufix (vezi și cap. „Adverbul” : *bona mente factum*, Quint., *Inst.*, 5, 10, 52 ; *devota mente*, Claud., *In Stilic.*, 1, 232 ; *intrepida mente respondeo*, Hier., *Epist.*, 87.

Multe adverbe de mod : *multum, facile, recens* etc. se găsesc adesea în textele târzii și se păstrează pînă în limbile romanice.

Circumstanțialul de mod fără prepoziție, dacă implica o idee de timp, era apropiat de ablativul absolut. Prin influența construcției participiale s-au putut păstra și complementele de mod fără prepoziție în multe limbi romanice¹ : *it iunctis manibus* (latina târzie cu acuzativul *iunctas manus*) — fr. : *il va les mains jointes* ; it. : *va giunte le mani* ; sp. : *recibiolo abiertos amos los brazos*, Cid., 897.

În general însă, în epoca târzie, numărul complementelor circumstanțiale de mod însoțite de prepoziții este mult mai mare decît în epocile anterioare. De asemenea numărul prepozițiilor care au sens modal crește :

construcțiile cu *de* + ablativul au învins pe cele cu *e* + abl. cu care intraseră în concurență : *de integro, de plano, de longo, de falso* apar în mod frecvent la autorii târzii. Prepoziția se păstrează și în limbile romanice.

Tot pentru exprimarea complementului circumstanțial de mod sînt întrebuințate și prepozițiile *ad* și *per* urmate de acuzativ și *in* de ablativ : *in habitu rubentis*, Lact., 1, 17, 8 ; *in Herculis habitu in ueste muliebri*, Apul., *Plat.*, 2, 20.

Se constată prin urmare că în epoca târzie posibilitățile de exprimare a modului au crescut față de epocile anterioare.

Concluzii. Complementul circumstanțial de mod se construiește la început cu ablativul singur. Multe substantive care exprimă modul se păstrează pînă în epoca târzie în ablativ fără prepoziție, datorită frecvenței lor întrebuințări în acest caz și cu acest sens.

Încă din epoca arhaică, complementul circumstanțial de mod începe să fie însoțit de prepoziții. Substantivele care au un determinant primesc mai greu prepoziția. Se creează între formele cu prepoziție și cele fără prepoziție o concurență, care pînă la sfîrșit se termină în favoarea formelor cu prepoziție.

Totuși, chiar în epoca târzie și în limbile romanice mai sînt unele substantive, care, datorită frecvenței lor întrebuințări, stau în ablativ singur. Unele au devenit adverbe de mod.

¹ Bourciez, *Éléments*, p. 98.

În epoca târzie crește și numărul prepozițiilor care însoțesc complementul circumstanțial de mod și constatăm, în limbile romanice, că lupta care se dădea între formele fără prepoziție și cele cu prepoziție se termină în favoarea acestora din urmă.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE MĂSURĂ ¹

A. S-a dezvoltat din instrumental și se exprimă tot prin ablativ.

1. Când însoțește un adjectiv la a) comparativ, b) superlativ sau chiar la c) pozitiv, se exprimă prin ablativul unui adjectiv (cu valoare de adverb).

a. Ex.: *multo potior, multo melior, paulo plus aut minus* (în toate epocile).

b. *magna ac multo maxima parte*, Cic., *Manil.*, 18; *multo maximum decus*, Tac., *Hist.*, 3, 60 (*multo* = *longe*).

c. (în limbaj familiar) *nimio sunt crudae*, Plaut, *Persa*, 94; *nec multo secus*, Cic., *Epist.*, 4, 9.

Pe lângă un adjectiv la comparativ se poate folosi și un substantiv în ablativ: *Numquam... hodie ramenta fies fortunatior*, Plaut, *Rud.*, 1016.

După verbele care au înțeles de comparație: *antecedere, praestare, superare* etc. se redă fie printr-un ablativ adverbial ca mai sus, fie printr-un substantiv la ablativ (în toate epocile): *multo praestat*, Plaut, *Bacch.*, 396; *paruo momento antecedere*, Caes., *Ciu.*, 2, 6.

După verbele *interesse, abesse, distare* ablativul unui substantiv indică distanța exactă sau aproximativă dintre două puncte (în toate epocile) ²: *clatros interesse oportet pede*, Cato, *Agr.*, 4, 1; *aequo fere spatio a castris... aberat*, Caes., *Gall.*, 1, 43; *a Corfinio septem milium interuallo abest* ³, Caes., *Ciu.*, 1, 18.

Dimensiunile se redau în mai multe feluri:

a. dacă adjectivele *altus, longus, latus* precizează dimensiunea de care e vorba, se folosește numeralul plus acuzativul: *fossa alta sex pedes*.

b. dacă dimensiunea e precizată de un substantiv, se folosește genitivul: *fossa altitudine sex pedum* — în toate epocile.

B. Mai puțin folosit decât ablativul este acuzativul de măsură care apare după verbele *valere, pendere* (s-a dezvoltat din acuzativul extinderii): *Denarii, quod denos (sc. nummos) aeris ualebant*, Varro, *Ling.*, 5, 173 „denarii, pentru că valorau câte zece (bănuți) de aramă”;

¹ Gramatica Academiei R.P.R. îl include la complementul de mod.

² Riemann (*Syntaxe*, p. 145) declară folosirea aceasta a ablativului ca „peu classique”. Dar la Caesar sînt foarte numeroase exemple.

³ Dar și cu acuzativul: *Cum... magnum spatium abessent*, *Gall.*, 2, 17.

Cyathus pendet drachmas decem, Plin., *Nat.*, 21, 185 „un cyathus cîntărește zece drachme”.

Categoriile respective s-au păstrat de-a lungul latinității.

În limbile romanice, complementul de măsură se exprimă diferit, după cum e vorba de un adverb (folosit singur) sau un substantiv (folosit numai cu prepoziție, afară de cazul cînd urmează unor verbe ca „a valora, a cîntări”): cf. rom. *mult mai mare*; *cîntărește zece kilograme*; *costă cinci lei*.

COMPLEMENTUL COMPARATIVULUI

Un complement poate să determine și un atribut adjectival la un anumit grad de comparație și reprezintă în acest caz al doilea termen al comparației.

I. a. Cea mai veche exprimare a complementului comparativului este ablativul (dezvoltat din sensul inițial al ablativului, punctul de plecare), întîlnit în toate epocile latinității: *tunica propior palliost*, Plaut, *Trin.*, 1154; *res expectatione minor*, Quint., *Inst.*, 9, 4, 1, 39.

b. Ablativul poate fi cerut și de o construcție echivalentă cu un comparativ (mai ales în limbajul familiar): *nullust hoc metuculosus aequae*, Plaut, *Amph.*, 293 „nimeni nu-i mai fricos ca acesta”.

II. Complementul comparativului poate fi redat și cu ajutorul lui *quam* urmat de cazul primului termen al comparației = nominativ sau acuzativ (deja din perioada arhaică): *neque periurior neque peior alter usquam est gentium quam erus meus est neque tam luteus*, Plaut, *Poen.*, 825¹.

III. În afară de aceste cazuri, complementul comparativului a putut fi întărit cu o prepoziție (din perioada postclasică):

ab (aceeași evoluție ca și a ablativului — punct de plecare): *a te dignior*, Ov., *Epist.*, 16 (15), 98 „mai demn decît tine”; *doctior ab illo*, Servius, GLK, IV, 407, 27 „mai învățat decît acela”.

de (sec. IV—V), pornind de la sensul de partitiv (întîlnit în aceeași perioadă și după un comparativ): *plus de XXX pedibus*, Grom. Lat. (Hyg.), p. 60, 7 Th.

ante (numai în poezie): *ante alios immanior omnes*, Verg., *Aen.*, 1, 347.

super în latina tîrzie (*Itala, Vulg. etc.*): *meliores super nos*, *Vitae Patr.*, 6, 1, 14.

inter de asemenea în latina tîrzie: *celebrior inter ceteras ac nobilior*, Lact., 1, 6, 14.

¹ Stolz-Schmalz, p. 425, discută apariția construcției din contaminarea a două posibilități: *hic est tam doctus quam ille* și *hic est doctior illo*, din care a rezultat *hic doctior est quam ille*.

IV. După model grecesc, complementul comparativului a putut fi pus și la genitiv (mai ales în traduceri și în stilul livresc — Tac., Suet., Apul., Tertul.): *maior eius est, Itala, Matth.*, 2, 11 (Cod. Veron.) „e mai mare decât acesta” (cf. gr. $\mu\epsilon\acute{\iota}\zeta\omega\nu\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$)².

V. După adjective sau adverbe care arată identitatea, asemănarea, egalitatea sau diferența (*aequus, par, dispar; similis, dissimilis; idem, alius; aequae, aliter, perinde, proinde; similiter, contra, iuxta, secus*) complementul e introdus de *atque* sau *ac* (în toate epocile): *longe aliter est amicus atque amator*, Plaut, *Truc.*, 171 „un prieten e cu totul altfel decât un îndrăgostit”.

În asemenea situații există totuși și *quam* în locul lui *atque* sau ablativul singur: *quod est aliud melle*, Varro, *Rust.*, 3, 16, 23.

COMPLEMENTUL SUPERLATIVULUI

A. Cea mai veche formă a complementului superlativului e cea de genitiv partitiv, care desemnează ceea ce e scos dintr-un grup sau o serie: *optimus ciuium*. E folosit în perioada arhaică și, sporadic, și în celelalte epoci.

În perioada postclasică există exemple de genitiv partitiv mai ales după adjective (la superlativ) substantivizate: *ultimi militum*, Liv.; *recentissimi equitum*, Tac., *Hist.*, 3, 20.

B. Încă de timpuriu genitivul partitiv e concurat de o construcție cu prepoziție:

ex cu ablativul înlocuiește cel mai adesea și în toate epocile genitivul partitiv: *sapientissimus fuit ex septem et legum scriptor solus ex septem*, Cic., *ad Brut.*, 1,25 „a fost cel mai înțelept dintre cei șapte și creator de legi singurul din șapte”¹.

inter cu acuzativul apare din perioada clasică:

a. după un superlativ: *ipse honestissimus inter suos numerabatur*, Cic., *S. Rosc.*, 6; *peritissimus inter duces*, Curt., 4, 13, 4.

b. după un pozitiv — mai rar (de fapt, cu nuanță de superlativ): *inter suos nobilis*, Cic., *Flacc.*, 22, „(cel mai) vestit dintre ai săi”.

În limbile romanice nu s-a păstrat decât tipul cu prepoziție, care deja în latină era cel mai răspândit și cel mai puternic.

În concluzie: complementul pus după un comparativ sau după un superlativ s-a construit la început cu un substantiv pus la ablativ (după comparativ) sau la genitiv (după superlativ), apoi treptat s-a dezvoltat construcția cu prepoziție sau cu *quam*, acestea din urmă generalizându-se în limbile romanice.

² Încă în latina arhaică există un genitiv partitiv după un comparativ, ex. *regum rex regalior*, Plaut, *Capt.*, 825, dar cu valoarea unui superlativ, „cel mai regal rege dintre regi”.

¹ Dar și cu *in*, sporadic: *Thales, qui sapientissimus in septem fuit*, Cic., *Leg.*, 2, 11.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL INSTRUMENTAL

Complementul circumstanțial instrumental indică obiectul sau persoana cu ajutorul căreia se realizează acțiunea verbului.

În latina arhaică complementul circumstanțial instrumental este aproape întotdeauna exprimat prin ablativ, neînsoțit de prepoziție¹. *Obliti sunt Romai loquier lingua Latina*, Naevius, ap. Gell., 1, 24, 2; *uino rogam ne respergito*, *Lex Numae* apud Festum, ap. Egger, 43; *equo dialem flaminem uehi religio est*, Fabius Pictor, ap. Egger, p. 106; *vidi oculis meis*, Plaut, *Pseud.*, 27.

Chiar când complementul era exprimat printr-un nume de persoană, el stătea în cazul ablativ fără prepoziție: *quid illa fiet fidicina*, Plaut, *Epid.*, 83; *si quid eo fuerit*, Plaut, *Trin.*, 157.

În epoca arhaică nu se întâlnesc aproape de loc exemple de complement circumstanțial instrumental însoțit de prepoziție. În vorbirea familiară însă, chiar în acest timp, există o serie de expresii în care complementul circumstanțial instrumental stă în cazul acuzativ, precedat de prepoziția *per*²: *per iocum* (Plaut, *Aul.*, 963); *per uirtutem*, *per uim*.

Aceste construcții apar uneori în operele scriitorilor arhaici, dar foarte rar. Ele constituie totuși simbul viitoarei dezvoltări a complementului circumstanțial instrumental.

În epoca clasică, pentru numele de obiecte, continuă să fie întrebuințat ablativul instrumental fără prepoziție: *litteris certior fiebat*, Caes., *Gall.*, 2, 1, 1; *interiores Britanni lacte et carne uiuunt*, Caes., *Gall.*, 5, 14, 2.

Pentru a se face o distincție între persoane și obiecte, complementul circumstanțial instrumental exprimat printr-un nume de persoană începe să stea în cazul acuzativ, precedat de prepoziția *per*: *Per exploratores certior factus est*, Caes., *Gall.*, 1, 12, 2. Construcția cu *per* + acuzativul își are, desigur, originea în expresiile familiare, despre care am vorbit mai sus.

Bineînțeles că nu toate numele de persoane care indică instrumentul ajung imediat să fie puse în cazul acuzativ precedat de *per*. Mai găsim încă, și destul de des, construcția cu ablativul pentru numele de persoane: *C. Drusi domum compleri consultoribus solitam accepi-mus*, Cic., *Tusc.*, 3, 38; *loca armatis hominibus obsidere*, Sal., *Catil.*, 27. Unele expresii, întrebuințate mai frecvent, păstrează timp mult mai îndelungat vechea construcție cu ablativul: *cauere obsidibus*, *praedibus*; *conuincere aliquem testibus* etc.

Și mai rezistente la noua construcție sînt numele de unități militare, care stau, aproape fără excepție, în ablativ singur: *legione quam secum habebat militibusque qui ex prouincia conuenerant... murum fossamque perducit*, Caes., *Gall.*, 1, 8, 1.

Faptul este explicabil prin frecvența lor întrebuințare.

¹ Holtze, *Syntaxis priscorum scriptorum latinorum, usque ad Terentium*, Leipzig, 1861 — 1862, I, p. 178; Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 213; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 230.

² Ernout-Thomas, p. 98 și 119.

Încetul cu încetul construcția cu *per* + acuzativul se extinde și la numele de obiecte: *consuluisti me per litteras*, Cic., *Phil.*, 2, 40, 102. Unii autori cred că ar fi vorba în acest caz de o personificare³. În realitate aceste construcții marchează trecerea de la ablativul singur la acuzativul însoțit de prepoziții, care capătă o tot mai mare extindere.

Expresiile familiare cu *per* + acuzativul, pe care le considerăm punctul de plecare al acestor transformări, apar în această epocă în mod frecvent în operele scriitorilor: *per contumeliam* (Caes., *Gall.*, 1, 9, 2); *per uirtutem*, *per scelus*, *per uim* sînt întîlnite adesea la Salustiu, Titus Livius și, mai târziu, la Tacit.

Per nu este singura prepoziție care însoțește complementul circumstanțial instrumental. Întîlnim și alte prepoziții.

Ad, care era folosit în construcții cu sens local⁴ (*ad ignem coquere*, Cato, *Agr.*, 81) se extinde la expresii în care poate fi considerat ca instrument: *canere ad tibiam*, Cic., *Tusc.*, 2, 43.

De + abl., folosit pentru a indica instrumentul, are ca punct de plecare expresii ca: *duo parietes de eadem fidelia dealbare* (proverb) sau *de fratre quid fiet*, Ter., *Ad.*, 996; *quid te facturum de belua putas*, Cic., *Phil.*, 4, 13, pentru ca la Ovidiu să aibă sens pur instrumental: *Percussam... sua... de cuspide terram*, *Met.*, 6, 80. Cu acest sens *de* devine frecvent abia în latina tîrzie.

Încă din epoca clasică s-au precizat tendințele după care se va dezvolta complementul circumstanțial instrumental în epoca tîrzie.

Construcția cu ablativul singur pentru numele de persoane sau obiecte nu a dispărut însă⁵. Ea se mai întîlnește cîteodată în operele scriitorilor tîrzii, deși foarte rar: *uerberibus sputisque extra ianuam eiectus sum*, Petron., 132; *sacerdotis adnisu crescunt animae*, Alc. Avit., 113, 118; *quocumque scrutentur interprete*; *diuersis nuntiis dicebatur*, Alc. Avit., 77, 31.

Se păstrează și se dezvoltă mai ales construcția cu *per* + acuzativul care cuprinde din ce în ce mai mult, și numele de obiecte⁶: *Si loca sancta per idola polluissent*, Hier., *Epist.*, 58,3,5. Numărul prepozițiilor cu care se poate construi complementul instrumental crește:

Construcția cu *ad* + acuzativul, întîlnită încă din epoca clasică ia o mare dezvoltare: *orbiculum perforas ad acum*, Veg., *Mulom.*, 4, 3, 13; *ad manus illum trahentes*, *Vulg.*, *Act.*, 9, 8.

De + ablativul e foarte obișnuit cu sens instrumental: *de manibus suis sumitates... premet*, *Peregr. Aeth.*, 37, 2. Mai au sens instrumental:

cum + abl.: *confractum cum maleis*, Greg. Tur., *Franc.*, 8, 15.

in + abl.: *in uino ueteri diluito*, Chiron, 580; *uirgam in qua percussisti flumen*, *Itala, Exod.*, 17, 5.

³ Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 114.

⁴ Bourciez, *Éléments*, p. 65.

⁵ Goelzer, *Saint Avit*, p. 91; Norberg, *Beiträge*, p. 78.

⁶ Goelzer, *Saint-Jérôme*, p. 93; Norberg, *Beiträge*, p. 37; Rönsch, *Itala und Vulgata*, p. 163.

Multe din aceste prepoziții s-au păstrat, cu același rol, și în limbile romanice⁷:

per > rom. *prin* (*per* + *in*), fr. *par*: rom. *a anunța prin cineva*; *in* > rom. *în*, fr. *en*: fr. *payer en or*; *cum* > rom. *cu*, it. *con*: rom. *a dilua cu apă* etc.

Concluzii. În epoca arhaică, complementul circumstanțial instrumental stătea aproape întotdeauna în ablativ fără prepoziție — urmașul vechiului instrumental. Apar însă și unele expresii familiare în care acest complement este însoțit de prepoziția *per* și stă în cazul acuzativ.

În epoca clasică numele de persoane stau, cu unele excepții, în cazul acuzativ cu prepoziție. Ablativul fără prepoziție este folosit pentru numele de lucruri. Totuși, în câteva expresii mai cunoscute numele de persoane stau în ablativ singur. Treptat, prepoziția se extinde și la numele de obiecte.

Totodată crește numărul prepozițiilor care însoțesc complementul circumstanțial instrumental. Aceste prepoziții provin din latina vorbită.

În epoca latinei târzii se întâlnește foarte rar, mai ales în expresii cunoscute și frecvente, ablativul fără prepoziție. Prepoziția însoțește acum aproape întotdeauna și numele de obiecte iar numărul prepozițiilor însoțitoare crește.

Multe dintre aceste prepoziții s-au păstrat cu aceeași funcție în limbile romanice, unde nu se mai găsește deloc complement circumstanțial instrumental fără prepoziție.

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL SOCIATIV

Complementul sociativ indică ființa sau lucrul care însoțește subiectul la săvârșirea acțiunii exprimate de verb: *cum legatis uenit*, Caes., *Gall.*, 4, 27, 2.

El este o specie a instrumentalului și adesea cei care se ocupă de gramatica latină le tratează împreună.

Pentru exprimarea complementului sociativ s-a folosit la început ablativul singur. Această afirmație se bazează pe existența în alte limbi italice a sociativului fără prepoziție (umbr. — *apretu tures et pure* — lat. *ambito cum tauris et igne*), și a formei fără prepoziție în expresiile uzuale latine, mai ales referitoare la termeni militari: *omnibus copiis, pedestribus copiis, ingenti exercitu* — care se păstrează multă vreme neînsoțite de prepoziție.

Încă din epoca arhaică sociativul este de obicei precedat de prepoziția *cum*, probabil mai ales din cauza confuziei care s-ar fi putut face cu ablativul de mod și cu cel instrumental, categorii asemănătoare: *Romulus in caelo cum dis genitalibus aeuum*/Degit, Enn., *Ann.*, I, fr. 73; *hodie in Epidamnum uenit cum seruo suo*, Plaut, *Men.*, 70; *nos hic cum homine gladiatore ... bellum gerimus*, Cic., *Epist.*, 12, 22; *usurum se eorum opera si bellum cum Veientibus foret*, Liv., 1, 26.

⁷ Meyer-Lübke, *Grammaire*, I, p. 153 și Bourciez, *Éléments*, p. 35.

Prepoziția nu însoțește numai numele de persoane, ci și cele de obiecte: *iuga cum loris ornata*, Cato, *Agr.*, 10; *aratra cum uomeribus*, Varro, *Rust.*, 10, 6; *viri quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt tantas ex suis bonis... cum dotibus communicant*, Caes., *Gall.*, 6, 19; *abi hinc cum immaturo amore ad sponsum*, Liv., 1, 26.

Cînd complementul este un pronume personal în ablativ, prepoziția este aproape întotdeauna postpusă: *mecum*, *tecum*, *secum* etc.: *perdidisti me et fidem mecum tuam*, Plaut, *Merc.*, 440.

Forma negativă a sociativului se exprimă prin *sine* + ablativul: *sine exercitu*, *sine gladio* etc.

Se întrebuintează ablativul singur¹, cînd este vorba de o unitate militară: *Caesar omnibus copiis ad Ilerdam proficiscitur*, Caes., *Gall.*, 1, 41, 2.

Folosirea ablativului fără prepoziție se explică, în acest caz, prin frecvența cu care se întîlnesc în vorbire expresiile amintite și, spun unii autori, și prin faptul că, în expresii de acest tip, unitățile puteau fi considerate ca instrumente.

Dar cu timpul, pentru claritatea frazei, se pune prepoziție chiar înaintea numelor de unități militare: *cum iis copiis quas a Caesare acceperat peruenit*, Caes., *Gall.*, 3, 17, 1; *Caesar Labienum mittit cum cohortibus sex*, Caes., *Gall.*, 7, 86; *cum exercitu ingenti profectus*, Liv., 21, 51, 7.

Formele cu prepoziție cîștigă treptat teren. Făcînd o statistică la Caesar, în *Bellum Gallicum* cartea a VI-a, am constatat că, atunci cînd e vorba de unități militare, sociativul este construit de 9 ori cu prepoziție și numai de 5 ori fără prepoziție. Se poate trage prin urmare concluzia că forma cu prepoziție, fiind mai clară, învinge ablativul fără prepoziție.

După anumite verbe, *adsuesco*, *despondeo*, *discrepo*, *dissentio*, *deuincio*, *impedio*, *iungo*, *necto*, *socio* și altele cu același sens, se folosește dativul și nu ablativul sociativ: *dextrae se parvus Iulus* / *Implicuit*, Verg., *Aen.*, 2, 723; *cui soror uirgo quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat obuia... fuit*, Liv., 1, 26.

Uneori lipsa de distincție morfologică dintre dativ și ablativ ușurează extinderea dativului²: *scire quantum discordet parcus auaro*, Hor., *Epist.*, 2, 2, 4.

Folosirea dativului este mai ales poetică.

Dativul a intrat în concurență cu ablativul cu prepoziție care era folosit în limba vorbită: *sociare alicui*, dar mai ales *cum aliquo*; *dissentire alicui* — în limba vorbită *ab aliquo*.

Aproape întotdeauna dativul este învins de ablativul cu prepoziție.

Acest lucru se poate observa mai ales în latina tîrzie, cînd se constată că după majoritatea verbelor care în latina clasică cereau dativul apare ablativul cu prepoziție³: *communicare rem cum aliquo*; *cum aliquo congruere*, *cum aliquo certare*, *contendere* etc.

¹ Ernout-Thomas, p. 87.

² Löfstedt, *Syntactica*, I, p. 123; Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 317.

³ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 87.

La scriitorii care vor să folosească un limbaj poetic sau la cei clasicizanti, aceste verbe continuă să fie însoțite de dativ: *Christi comitata uestigiis*, Hier., *Epist.*, 22, 7.

Unele dintre aceste verbe, puține la număr, și-au păstrat complementul în dativ și în limbile romanice, dar trebuie amintit că, de fapt, dativul el însuși e construit cu prepoziție.

Concluzii. În epoca arhaică, complementul sociativ se construiește — probabil — cu ablativul singur. Dar această stare nu durează mult. Pentru a nu se face confuzie cu complementele de mod și de instrument, cu care se aseamănă, sociativul este însoțit de prepoziția *cum*. Fac excepție doar unele formule mai cunoscute, referitoare mai ales la unități militare.

Unele verbe care prin sensul lor arată asocierea cu cineva cer complementul în dativ mai ales în limbajul poetic. În limba vorbită ele sînt construite tot cu ablativul însoțit de prepoziție.

În latina tîrzie sociativul stă întotdeauna în ablativ însoțit de prepoziție. Numai cîteva verbe se construiesc cu dativul. Unele dintre acestea se păstrează și în limbile romanice (dar cu prepoziție).

COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE RELAȚIE

Limitează la un obiect acțiunea sau calitatea dintr-o propoziție. Uneori indică numai limitarea la o parte dintr-un întreg¹. Poate fi exprimat printr-un nume la genitiv, acuzativ sau ablativ.

A. *Complementul de relație în genitiv* este o categorie moștenită din indo-europeană, reîntîlnită în greacă, în germană și în idiomurile italice, în perioada lor arhaică².

Genitivul de relație se întîlnește după verbe, după substantive și după adjective:

1. *după verbe* se întîlnește în perioada arhaică și nu mai apare în restul epocilor: *uti legassit suae rei*, *Lex XII tab.*, 5, 3; *desipiebam mentis*, Plaut, *Epid.*, 138; *mei sermonis fallebar*, Plaut, *Epid.*, 239; *animi excrucior*, Plaut, *Epid.*, 390.

2. *după substantive* apare de asemenea în perioada arhaică și, sporadic, în perioada clasică: *consultatio nuptiarum*, Plaut, *Epid.*, 282—283; *rei publicae dissensio*, Cic., *Sest.*, 72.

3. Genitivul de relație *după adjective* este bine reprezentat, în toate epocile latinității, și însoțește un adjectiv de tipul *certus* (*incertus*), *gnarus* (*ignarus*), *peritus* (*imperitus*), *aeger*, *impos*, *integer*, *sanus*: *incerta sum consili*, Plaut, *Rud.*, 213; *peritus rei militaris* (în toate epocile); *satin tu es sanus mentis aut animi?* Plaut, *Trin.*, 454; *aeger animi, mentis, consilii* (Liv., Ov., Sal., Stat.).

Relația exprimată prin genitiv nu s-a moștenit în nici una din limbile romanice.

¹ Meillet-Vendryes (p. 505, par. 793) numesc acuzativ de relație numai *acuzativul părți* și afirmă că folosirea acestuia, proprie limbii poeziei, e imitată după greacă. Plaut, Caesar, Cicero nu cunosc acuzativul de relație în sensul acesta.

² Stolz-Schmalz, p. 401³.

B. *Complementul de relație în acuzativ* e o rămășiță din vechiul *casus indefinitus*. Este foarte slab legat de cuvintele învecinate.

1. a. În latină s-a păstrat sub forma de pronume neutru, mai ales după verbe cu sens abstract, care arată un sentiment, un efort etc.³: *id gaudeo*, Ter., *Andr.*, 362; *cetera assentior Crasso*, Cic., *De orat.*, 1, 35.

În latina arhaică, pronumele neutru e mult mai des folosit și mai liber, după diverse verbe: *id nos ad te... uenimus*, Plaut, *Mil.*, 1158. În epocile următoare, se întâlnește folosit numai în anumite construcții, împietrite: *quid uenisti? quid me fugis, Galle?* care fac parte din vorbirea populară.

b. După un adjectiv, exemplele nu sînt numeroase și se găsesc în perioada arhaică: *id... maesta est*, Plaut, *Rud.*, 397. Exemplele de folosire a unui pronume neutru după un adjectiv — care apar în poezia din perioada clasică — sînt reluări după greacă, cf. Verg., *Aen.*, 3, 594: *cetera Graius*.

2. După verbele cu valoare medială care înseamnă „a se îmbrăca” și „a se dezbrăca” se întâlnește un acuzativ, d. ex. *induo uestem* (cf. umbr. *perca arsmatiam anouihimu* Planta II 410)⁴.

În latina arhaică, acuzativul se întâlnește numai după participiul perfect: *non ego te indutum foras / exire uidi pallam?* Plaut, *Men.*, 512—513. Mai târziu frecvența scade, se găsesc numai exemple foarte rare, în literatură: *unum exuta pedem*, Verg., *Aen.*, 4, 518.

3. Încă din perioada arhaică, poeții (de exemplu poeții elenizanți ca Ennius) folosesc la acuzativ substantivele care arată neamul, părțile corpului⁵: *perculsi pectora Poeni*, Enn., *Ann.*, 312; *perculsae corda tua ui*, Lucr., 1, 13.

În perioada clasică, folosirea crește treptat, dar numai în poezie (Cicero, Caesar, Nepos evită acuzativul grec). În perioada imperială, apare chiar la prozatorii la care se constată o influență a poeziei (cf. Tac., *Germ.*, 17, *nudae bracchia ac lacertos*). După cum se poate vedea, e un fapt al stilului înalt și nu a atins limba vorbită.

4. În epoca imperială, în scrierile cu caracter tehnic, *dolere* e construit cu acuzativul părții din corp: *dolere latus* (Scrib. Larg., 175), *oculos* (Fronto, p. 182, 18), *uentrem* (Chiron).

Probabil că această construcție era oarecum frecventă, pentru că Priscian remarcă (GLK, III, 268, 8): *dicimus „doleo pedem”*.

Relația exprimată prin acuzativ nu s-a păstrat în general în limbile romanice. Pentru exprimarea complementului de relație s-au găsit alte formule, cu prepoziție sau locuțiuni prepoziționale (cf. rom. *de, despre, cu privire la, relativ la* etc. etc., fr. *de, relatif à*, it. *di* etc.). De altfel, deja din latină acuzativul de relație era concurat de ablativul de relație (cu sau fără prepoziție).

c. *Complementul de relație exprimat prin ablativul unui substantiv* derivă din ablativul propriu-zis (ablativul punctului de plecare) și arată

³ Ernout-Thomas, p. 27.

⁴ S-ar putea să avem a face și cu un complement drept, verbele urmînd a fi socotite în realitate tranzitive.

⁵ Așa-numitul acuzativ grec, cf. nota 3.

sensul de la care pornește o exprimare (sau pe care vrea să-l lămurească) ⁶. Substantivul la ablativ poate fi singur sau însoțit de o prepoziție.

1. *Determină un verb*. Poate exprima punctul de vedere prin prisma căruia e judecată acțiunea dintr-o propoziție (se întâlnește în toate epocile): *ex ueritate pauca, ex opinione multa aestimat (uulgu)*, Cic., *Q. Rosc.*, 29. Poate exprima mobilul acțiunii despre care (relativ la care) se discută, se duc tratative etc. (întâlnit de asemenea în toate epocile): *haud perbene (ualeo) a pecunia*, Plaut, *Aul.*, 186; *de hac re simitu in meo corde uorso*, Plaut, *Trin.*, 223; *mittuntur de his rebus ad Caesarem legati*, Caes., *Gall.*, 7, 89; *in salute communi idem populus Romanus ... maluit*, Cic., *Manil.*, 56.

2. *Poate fi cerut de un adjectiv*, atribut al unui substantiv. Arată că o calitate oarecare, atribuită unui întreg, trebuie restrânsă la o parte a întregului, la un aspect, la un moment: *tantus natu (grandis sau maior natu)* în toate epocile. *Pernix sum manibus, pedibus mobilis*, Plaut, *Mil.*, 630; *duae fuerunt Ariouisti uxores, una Sueba natione ... altera Norica ...*, Caes., *Gall.*, 1, 53, 4. Poate arăta punctul de vedere al celui care vorbește (întâlnit în toate epocile): *uoluptas nullast nauitis*, Messenio, *maior, meo animo, quam quom ex alto procul terram conspiciunt*, Plaut, *Men.*, 226—228; *Menippus Stratonicensis meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus*, Cic., *Brut.*, 315.

Complementul de relație exprimat prin forma de ablativ a supinului însoțește un adjectiv, de obicei la neutru (mai ales în construcții impersonale): *horribile dictu, mirabile uisu* (în toate epocile).

După cum se poate observa, complementul de relație apare în toate epocile, cu sau fără prepoziție, după nuanța pe care o exprimă. Astfel, nu se poate întâlni decât cu prepoziție complementul care arată despre ce se discută sau relativ la ce se duc tratative (*de hac re colloquimur*) și titlurile (*De agricultura, De senectute*).

În ce privește frecvența, este mult mai folosit ablativul de relație decât acuzativul.

Complementul de relație există în toate limbile romanice, și e greu de spus dacă e moștenit sau nu, pentru că tot atât de bine s-ar fi putut reface, impus de logică. Forma veche — ablativul — a dispărut, iar complementul a fost exprimat peste tot prin substantiv însoțit de prepoziție.

Notă. Tot la complementul de relație s-ar putea atașa ablativul introdus cu *ab*, care e folosit pentru desemnarea funcției cuiva ⁷: *Pollicem seruum a pedibus meum Romam misi*, Cic., *Att.*, 8, 5, 1.

În epoca imperială, desemnează funcții oficiale: Tac., *Ann.*, 15, 35: *liberti ab epistulis*.

⁶ Stolz-Schmalz, p. 443, îl numesc *respectus (limitationis)* și îl derivă din ablativul instrumental, dar această explicație nu atinge decât parțial aria de folosire a complementului de relație.

⁷ Considerat ca atare de Ernout-Thomas și citat la paragraful dedicat complementului de relație (p. 85).

ACUZATIVUL DUBLU

Independența relativă a acuzativului față de verb face ca același verb să aibă pe lângă el două acuzative¹. Dublul acuzativ e o categorie foarte largă, foarte numeroase verbe se pot construi astfel, deși majoritatea exemplurilor, care apar în toate epocile, se află pe lângă un număr limitat de verbe.

În toate epocile apar două acuzative chiar după *uolo*: **te adiutorem uolo** (simpla adăugare a lui *esse* schimbă construcția în propoziție infinitivală).

a. O formă care apare în latina arhaică (și e probabil să fi existat în limba vorbită) este acuzativul însoțit de *figura etymologica*²: **te ... bonas preces precor**, Cato, *Agr.*, 139. Treptat, construcția s-a modificat, în **te bonis precibus precor**.

b. Acuzativul complement drept însoțit de acuzativul de relație (exprimat printr-un pronume la neutru) apare frecvent în epoca arhaică, iar în restul epocilor relativ frecvent. Se păstrează mai ales în formule, de tipul **si quid me uis** (cf. și **si quicquam me amas**, Cic., *Att.*, 5, 17, 5).

c. Acuzativul complement drept însoțit de un acuzativ cerut de un verb cu prefix (mai ales *ad-*, *circum-*, *in-*, mai târziu *praeter-*, *trans-*). A rămas în anumite formule împrăietrite, ca **aliquem adigere arbitrum**³ (*iusiurandum*) (cf. și **exercitum Ligerim traducit**⁴, Caes., *Gall.*, 7, 11, 9). Verbul cu prefix a fost simțit ca tranzitiv, iar în perioada târzie această categorie se lărgeste.

d. După o construcție echivalentă cu un verb tranzitiv (*constructio ad sensum*) apare, mai ales în perioada arhaică, un dublu acuzativ: **animum advertere aliquid** = „cernere”, „uidera” (construcția s-a păstrat și mai târziu). **Manum inicio aliquem**, Plaut, *Persa*, 70 = „comprehendo”.

e. Două acuzative complemente directe, al persoanei și al lucrului, apar după verbe care înseamnă „a învăța”, „a sfătui”, „a ruga”, „a întreba”, „a ascunde”: **doceo aliquem aliquid** (în toate epocile). În epoca imperială, prin analogie, apare și după *erudio*, *instruo*, *instituo*.

În perioada arhaică acuzativul dublu este foarte răspândit, după diverse verbe: **consulam hanc rem amicos**, Plaut, *Men.*, 700; **anulum quem parasitus te elusit**, Plaut, *Bacch.*, 523. În aceeași categorie intră verbele *ludificari*, *dimittere*, *insimulare*, *monere*.

Rogare apare la Plaut cu două acuzative ale lucrului, **argentum mutuom rogare**⁵, Plaut, *Pseud.*, 294. În celelalte epoci, după *rogare* s-a păstrat un dublu acuzativ, al persoanei și al lucrului: **magistratum (senatorem) sententiam**⁶ *rogare* și **populum rogare magistratus**. Este vorba de formule împrăietrite. Tot în formule s-a păstrat dublul acuzativ după *damnare* și *condemnare* (în limbajul juridic), cf. Cato, *Orig.*, 5,5 și Gaius, *Inst.*, 4, 43, 46, 47, 50, 51: **aliquem condemnare (damnare) decem milia sester-tium sau tantam pecuniam**.

¹ Meillet-Vendryes, p. 502 (par. 789).

² Nu credem că e acuzativ de relație, cum îl consideră Ernout-Thomas (p. 36).

³ Care poate fi socotit mai curînd atribut sau nume predicativ.

⁴ Cu alte prefixe, apare numai în poezie, cf. *Praeteruehor...ostia*, Verg., *Aen.*, 3, 688.

⁵ De fapt, un complement drept și atributul lui.

⁶ Care e mai curînd acuzativ de relație decît complement drept.

Cînd unul din cele două componente e un acuzativ de relație, e înlocuit de obicei cu alte formule: *flagito, posco, postulo rem aliquam ab aliquo* sau *celo, rogo* (și uneori chiar *doceo*) *aliquem de re aliqua*. Cînd construcția se întâlnește la pasiv, acuzativul lucrului rămîne: *Petreius atque Afranius cum stipendium a legionibus ... flagitarentur*, Caes., Ciu., 1, 87, 3.

f. Două acuzative, complementul drept și „numele predicativ”, de tipul *facio (puto) aliquem aliquid* apar după *arbitrari, credere, ducere, existimare, facere, habere, putare*, apoi după *appellare, nominare, uocare*, în toate epocile.

În epoca clasică, sfera dublului acuzativ e destul de limitată. Dar judecînd după faptul că în epoca arhaică e foarte răspîndit, iar în epoca tîrzie de asemenea se întâlnește foarte frecvent, se poate deduce că a existat în vorbirea populară tot timpul, de-a lungul epocilor.

În limbile romanice, categoria dublului acuzativ e suficient de largă, cf. rom. *am învățat-o o poezie* (sau *să cînte*), *a sfătui*, *a întreba pe cineva ceva*, *a trece* (cf. *dezleagă, neică, barca și mă trece Dunărea*), *a ruga* (*te rog ceva*).

ACUZATIVUL ADVERBIAL

Înrudit cu acuzativul de relație, arată păstrarea ca adverb a formei de acuzativ a adjectivului: *multum, nimium, plus* etc.

Acuzativul adverbial reprezentat prin locuțiuni s-a folosit ca atribut și în calitate de complement circumstanțial: *meam partem*, Plaut, *Mil.*, 646; *magnam (maiolem, maximam) partem*, Lucr., 6, 1249; *partim*; *uicem alicuius, uicem meam, tuam*; *id (hoc) aetatis*; *id temporis*; *cum id aetatis filio*, Cic., *Cluent.*, 141; *quos ego ... id temporis uenturos esse praedixeram*, Cic., *Catil.*, 1, 10.

Cîteva expresii în care intră substantivul *genus* s-au păstrat în limba vorbită și în unele lucrări cu caracter tehnic: *coronamenta omne genus*, Cato, *Agr.*, 8, 2; *aliquid id genus*, Cic., *Att.*, 13, 12, 3; *in id genus praediis*, Varro, *Rust.*, 1, 29, 2; *quod genus* „așa”, „de exemplu” (Cicero; des la Lucrețiu).

Încă în interiorul limbii latine asemenea construcții cedează teren altora: *eius generis, ex omni genere, magna ex parte* etc., etc.

Acuzativul cu acest rol nu s-a păstrat în limbile romanice.

ACUZATIVUL PROLEPTIC¹

Se întâlnește pe lîngă verbe tranzitive construite cu o propoziție completivă. Uneori, subiectul acesteia e exprimat, cu anticipație, în principală: *metuo fratrem / ne intus sit*, Ter., *Eun.*, 610—611. Aici se poate recunoaște rămășița unei construcții apozitionale, acuzativul, și propoziția — devenită mai apoi completivă.

¹ Consemnat și numit ca atare în Ernout-Thomas, p. 25.

Construcția e evitată de aspectul literar al limbii (deși uneori apare, la diverși autori: Cic., *Tusc.*, 1, 56, Hor., *Carm.*, 1, 17, 24). Este un fapt de limbă vorbită, apare destul de des în epoca târzie².

Se poate recunoaște în construcția românească de tipul *nu l-am auzit să fi zis așa*.

ACUZATIVUL EXCLAMATIV

Există numai în latină, spre deosebire de celelalte limbi indo-europene³. După *em* (extins apoi și după *ecce*) e o specie a complementului direct.

În expresia *pro deum atque hominum fidem* se poate presupune elipsa unui verb, *imploro*, sau *obtestor*⁴. De altfel, cel puțin pentru unele expresii, există atestat verbul de care depind: *nugas dicis*, Plaut, *Rud.*, 1322 față de *nugas*!⁵ Pentru altele însă, nu există verb de care ar depinde, dar nici nu e necesar să se subînțeleagă ceva. Folosirea acuzativului în astfel de cazuri se explică prin vechimea construcției, ca de pildă *me miserum*!

Asemenea construcții sînt foarte frecvente în epoca arhaică (la Plaut) și în epoca clasică (d. ex., la Cicero). Același tip se poate întîlni și după o interjecție: *o me miserum*, *heu me miserum* (*edepol*, *ecastor*, *hercle*) în toate epocile.

Acuzativul exclamativ în unele expresii fiind foarte apropiat de folosirea nominativului, a și fost concurat de acesta: *O fortunatos nimium ... agricolas*! Verg., *Georg.*, 2, 458 față de *O fortunati mercatores*! Hor., *Sat.*, 1, 1, 4.

ACUZATIVUL ÎN FUNCȚIE DE NOMINATIV⁶

Apare și în alte situații:

— în întrebări: *unde mihi lapidem?* Hor., *Sat.*, 2, 7, 116 (probabil e un fapt de vorbire populară) „de unde să iau o piatră?”

— în apozitie la o frază: *hoc dicto admoneor ut aliquid etiam de humatione ... dicendum existimem; rem non difficilem*, Cic., *Tusc.*, 1, 102.

— în perioada târzie, *id est* și *hoc est* sînt urmate adesea de acuzativ: *his ergo creatis simul substantiis, hoc est aquam, tenebras et terram*, Ps. Aug., *Quaest. test.*, 106, 3, (în aceeași situație, apare și nominativul la Iordanes).

² Ernout-Thomas, p. 25, afirmă că în perioada respectivă nu mai era înțeles și că deci putea să apară chiar pe lângă un verb intransitiv: cf. *oportet ergo monachum, ut semper lugeat, Vitae Patr.*, 3, 196.

³ Stolz-Schmalz, p. 385³.

⁴ Deși Stolz-Schmalz, p. 385, spun că e de prisos să subînțelegi un verb pe lângă astfel de construcții vechi.

⁵ Ernout-Thomas (p. 23) susțin că și în *bene nos, bene te*, Plaut, *Stich.*, 709 ar trebui subînțeleasă forma verbală *adiuuat*. Cf. Ov., *Fast.*, 2, 637.

⁶ Consemnat de Ernout-Thomas, p. 23.

— în enumerări (Petron., 38, 15), în rețete (Cato, *Agr.*, 121), în suspensie: **Puteolos, Antium, Tegeano(s), Pompeios**, *hae sunt verae coloniae*, CIL, IV, 3525. De asemenea în Chiron, 526 **totam curationem**, *haec est*.

— după un verb *dicendi*, dar sub formă exclamativă (unde mai curînd ar fi trebuit un nominativ sau vocativ) *Brutus* "Ciceronem" *nominatim exclamavit*, Cic., *Phil.*, 2, 28.

Toate aceste folosiri ale acuzativului fac parte din vorbirea populară, dar nu se mai întîlnesc în limbile romanice.

ACORDUL PĂRȚILOR DE PROPOZIȚIE

Încă din cele dintîi texte latine, acordul gramatical, numit și congruență, este în general respectat destul de riguros. Topica liberă favorizează consolidarea acordului gramatical. Dezvoltarea literaturii scrise comportă întărirea și precizarea acordului gramatical. Inexistența ordinii fixe și însemnătatea formelor gramaticale fac ca rolul acordului gramatical să fie deosebit de important în organizarea propoziției latine, în procesul dezvoltării unor relații precise între elementele propoziției; în limba latină aproape nu mai există vestigii ale independenței inițiale a elementelor propoziției, caracteristică pentru o anumită fază a evoluției indoeuropenei¹. De asemenea, dezvoltarea literaturii scrise implică precizarea unei norme, a cărei respectare riguroasă era indispensabilă dezvoltării limbii literare latine.

Acordul gramatical se aplică deosebit de ferm în tot cursul evoluției limbii latine în grupul adjectiv-substantiv. În toate stilurile limbii adjectivul-atribut se acordă fără excepție cu substantivul în gen, număr și caz.

Acordul gramatical se aplică destul de riguros și între predicat și subiect. Apar totuși unele ezitări. Astfel, datorită atracției, în proza postclasică sînt asociate nume predicative la genul neutru cu subiecte substantive la genul masculin: **uelocissimum omnium animalium... est delphinus**, Plin., *Nat.*, 9, 20. Sub influența lui *animal*, substantiv neutru, numele predicativ se află tot la genul neutru. Dar asemenea abateri sînt cazuri izolate și se ivesc numai în faza postclasică a dezvoltării limbii latine.

Dacă în propoziție există mai multe subiecte, însă un singur predicat, în toate stilurile limbii acordul se efectuează de obicei cu ansamblul subiectelor, dar uneori și cu un singur subiect. Acordul cu un singur subiect apare în tot cursul evoluției limbii latine, mai ales în anumite stiluri ale limbii, ca în poezie². Este de menționat un exemplu din Marțial (9, 70, 3): **cum gener atque socer diris concurreret armis**. Acest tip de acord apare relativ frecvent în limba vorbită: **fecit Pubilia... et Pubilius**, CIL, VI, 25 169, făcîndu-se acordul doar cu Pubilia, considerată subiectul cel mai important. Deși mult mai rare, nu lipsesc cu desăvîrșire exemple similare și în proza clasică: **dixit hoc apud uos Zosippus et Isme-**

¹ Ernout-Thomas, p. 126; Meillet-Vendryes, p. 541.

² Stolz-Schmalz, p. 632.

nias, homines nobilissimi, Cic., Verr., 5,92³. De cele mai multe ori se efectuează acordul cu subiectul cel mai apropiat, dar, mai frecvent în poezie și mai rar în proză, se utilizează și acordul cu subiectul cel mai depărtat, dacă este cel mai însemnat sau cel mai caracteristic.

Totuși în limba literară domină acordul cu ansamblul subiectelor. El s-a impus în proza clasică, inițial mai ales pentru subiecte persoane, ulterior și pentru obiecte. Astfel, când se utilizează o disjuncție, inițial predicatul se află la singular, dar se folosește la plural chiar de către Naevius. Ulterior, pluralul este utilizat uneori de Cicero și se generalizează la Iustin, Tacit, Florus și în proza târzie: *Seleucus Demetrio, Ptolemaeus Lysimacho iunguntur*, Iust., 15, 4, 24.

În toate stilurile limbii latine se realizează acordul în gen, număr și caz al apozitiei cu substantivul pe care-l determină. În inscripții și în textele cu vulgarisme apar exemple în care apozitia se află la cazul nominativ și nu se acordă cu substantivul determinat: ...*anima et cor uratur Sextili, Dionysiae filius, Tabulae defix.*, 270, 11—12 „să ardă sufletul și inima lui Sextilius, fiul Dionisie”. Confuzia formelor și a cazurilor, specifică unei anumite faze a dezvoltării latinei vorbite, a favorizat apariția dezacordurilor de acest tip. Totuși nici în limba vorbită nu s-a generalizat o tendință de a construi apozitia la cazul nominativ și de a renunța la acord. Chiar în limba română, într-o fază mai veche se efectua acordul în caz al apozitiei cu substantivul determinat. Aceasta atestă că în limba populară acordul în caz a păstrat o poziție dominantă în tot cursul istoriei limbii latine.

În evoluția limbii latine pronumele relativ s-a acordat cu antecedentul său, în gen și număr, dar nu și în caz. Atracția intervine mult mai rar decât în greacă. Relativul latin adoptă foarte rar cazul antecedentului. Prin forma sa plină și clar marcată relativul latin își conservă în mai mare măsură decât cel grecesc autonomia sintactică față de antecedent. Trecerea relativului la cazul antecedentului, de altfel foarte rar întâlnită, constituie un fapt de stil, caracteristic poeziei: *notante iudice, quo nosti, populo*, Hor., Sat., 1, 6, 14—15 „hotărînd judecătorul pe care-l cunoști, poporul”. Întrucîtva nu atît de rară era utilizarea antecedentului la cazul relativului. Acest fapt de limbă, destul de vechi, apare și în vorbirea curentă. El a fost atestat mai ales în texte din autorii timpurii, pentru cazurile nominativ sau acuzativ: *patronus, qui vobis fuit futurus, perdidistis*, Plaut, Asin., 621 „ați pierdut patronul, pe care trebuia să-l aveți” și *Naucratem, quem conuenire uolui, in naui non erat*, Amph., 1009 „Naucrates, pe care am dorit să-l întîlnesc, nu era pe corabie”⁴. Ulterior însă și această construcție devine foarte rară și se aplică aproape exclusiv în operele poetilor.

Dacă relativul are mai multe antecedente, acordul se efectuează uneori cu ansamblul lor, alteori cu unul singur dintre ele. Dar în proza clasică s-a dezvoltat acordul cu ansamblul antecedentelor: *Cottae et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello*, Caes., Gall., 6, 37, 8.

³ În proza clasică întîlnim acest acord în ablativul absolut: *auctore Metello et P. Mucio*, Cic., Rep., 1, 31. A se vedea detalii asupra acestui tip de acord în proza clasică la Ernout-Thomas, p. 126, dar și la Draeger, *Historische Syntax*, II, p. 176.

⁴ Acuzativul antecedentului poate avea valoarea unui acuzativ de relație. Desigur însă că utilizarea în acuzativ a pronumelui relativ a permis întrebuițarea acestui acuzativ de relație.

Oricât ar fi fost de consolidat în limba literară, acordul gramatical a fost concurat de acordul după sens. În limba vorbită se efectua în măsură mai mare decât în cea scrisă acordul după înțelesul cuvintelor.

ACORDUL DUPĂ ÎNȚELES

Acordul după înțeles, numit și *constructio ad sensum* sau *synesis*, a jucat un rol destul de însemnat în limba latină. În pofida importanței acordului după forma gramaticală a cuvintelor, în condițiile topicii libere și a dezvoltării normelor sintactice, acordul după înțeles a fost aplicat în anumite situații și în literatura scrisă. Dar el a fost mult mai intens utilizat în limba vorbită, unde a existat în tot cursul istoriei limbii latine o libertate mai mare în realizarea acordului.

Synesis a genului se aplică în primele texte cunoscute, în general mai puțin controlate, mai apropiate de limba vorbită. Astfel apar acordate cu pronume la genul masculin și feminin anumite substantive neutre: *is... scelus*, Plaut, *Bacch.*, 1095 ca și când ar fi fost *is scelestus homo* sau *illum... senium... qui*, Ter., *Eun.*, 302 = *illum senem qui*. Dat fiind că acordul gramatical s-a dezvoltat într-o anumită fază a evoluției latinei scrise, ulterior synesis a genului apare mai rar, și în special în poezie. Este cunoscut exemplul din Vergiliu (*Aen.*, 8, 561), *Praeneste sub ipsa*. Acordul se realiza cu un *urbs*, existent în mintea poetului, căci *Praeneste* este de genul neutru. La Titus Livius și apoi la prozatorii imperiului, acordul după înțeles se efectuează cu substantive abstracte, cum sînt *caput*, *furia*, *mancipium*, *perniciēs*, *prodigium*, *scelus*, considerate a desemna metaforic anumite persoane: *capita coniurationis eius... virgis caesi sunt*, Liv., 10, 1, 3. Utilizarea acordului după înțeles în gen s-a extins în literatura târzie, uneori mai puternic influențată de limba vorbită decât cea clasică. Astfel se întîlnesc masculine pe lîngă substantive feminine la plural, ca *nationes*, *gentes*, *personae*⁵. Autorii aveau în vedere conținutul noțiunilor: *nationes* sau *gentes* erau alcătuite pentru ei mai ales din bărbați⁶.

Synesis a numărului s-a răspîndit mai ales în vorbirea cotidiană. Dar, chiar în proza clasică, în care se evită aproape sistematic synesis a genului, se admite, desigur limitat, synesis a numărului.

În textele timpurii, mai apropiate de limba vorbită, îndeplinesc funcția de subiect pronume indefinite sau interogative la numărul singular, dar acordate cu predicate verbale la plural, la persoana întîi sau a doua: *heu, foras exite huc aliquis*, Plaut, *Epid.*, 398—399 „ei, ieșiți afară, vreunul”. Se efectuează acordul după înțeles mai ales când subiectul e reprezentat de un singular cu înțeles colectiv ca *pars*, *multitudo*, *gens*, *exercitus*, *classis*: *sed magna pars morem hunc induxerunt*,

⁵ A se vedea exemple în Stolz-Schmalz, p. 635.

⁶ Numele predicativ adjectiv se acordă de regulă și în gen (ca în număr și caz) cu subiectul substantiv. În perioada clasică se întîlnește foarte rar adjectivul la genul neutru acordat cu un substantiv masculin, ca în *triste lupus stabulis*, Verg., *Ecl.*, 3, 80 „lupul e ceva cumplit pentru staule”, dar în proza postclasică, când acordul gramatical începe să slăbească, se asociază uneori subiectul-substantiv la genul feminin și numărul plural cu un nume predicativ la neutru plural. În acest caz se utilizează ca subiecte substantive abstracte.

Plaut, *Most.*, 114—115. Ulterior, se pot observa numeroase exemple similare, mai cu seamă la Salustiu, Liviu, Suetoniu și în proza târzie. Uneori, sînt utilizate ambele numere: **cetera multitudo**, *in unum cum conuenisset, frequenti agmine petunt Thessaliam*, Liv., 32, 12, 19 „Restul mulțimii, după ce s-a strîns la un loc, se îndreaptă (plural) în număr mare spre Thessalia”. Exemple din această categorie se întîlnesc și la alți autori. Synesis apare și la persoana întîi sau a doua, mai ales în poezie: *dicemus omnis ciuitas*, Hor., *Carm.*, 4, 2, 50.

Se întîlnește synesis pentru cuvîntul *gens*, înțelegîndu-se totalitatea celor care compun „neamul”: **gens uniuerſa Veneti appellati sunt**, Liv., 1, 1, 3. Cuvintele provenite din *gens* se acordă cu pluralul în vechea franceză, în spaniolă, portugheză, în textele italienești dintr-o anumită perioadă (*la gente piena di meraviglia diceano*, Sacch. 175, utilizîndu-se deci pluralul). De altfel și astăzi în limbile romanice anumite substantive colective se acordă cu predicatul după înțeles. În limba română se poate face acordul după înțeles cu substantive ca *o mulțime*, *o grămadă* etc., iar în franceză cu *la plupart*⁷.

În proza clasică, synesis a numărului mai poate apărea cînd se trece de la o propoziție la alta: **ciuitati persuasit ut de finibus suis exirent**⁸, Caes., *Gall.*, 1, 2, 1. În literatura postclasică, synesis a numărului este mult mai frecvent utilizată, sub influența limbii vorbite. Astfel, de la Petroniu pînă la Gregorius din Tours, uneori se întîlnește acordat predicatul verbal la singular cu subiectul substantiv la neutru plural. A intervenit, poate, influența greacă, dar mai ales confuzia cu substantivele feminine ale declinării întîi în *-a*; uneori neutrele plurale erau înțelese ca singulare și confuzia desinențelor facilita acest acord după înțeles: *faciatur... et triclinia*, Petron., 71, 10, sau *in parabolis omnia dicitur, Itala*, Marc., 4, 11⁹.

În vorbirea curentă se efectuează acordul după înțeles cu un substantiv la singular determinat de un atribut la plural: *meretricum numerus tantus... ornatae occurrebant*, Plaut, *Epid.*, 213. De fapt se face acordul cu atributul genitival, se are în vedere conținutul concret al acestuia. Exemple similare se întîlnesc și ulterior, ca de exemplu, în *Peregrinatio Aetheriae*.

În proza postclasică, influențată de limba vorbită, s-a extins synesis a genului și numărului. Apar exemple în poezie, dar și în proza postclasică: *totum seruitium... hilares sunt*, Apul., *Flor.*, 23. În mintea autorului pe primul plan se aflau indivizii, care alcătuiau singularul *seruitium*.

Rezultă deci că acordul după înțeles, folosit în grupul subiect-predicat, a fost utilizat mai ales în limba vorbită, deși în anumite cazuri a apărut și în cea scrisă. În perioada finală a dezvoltării limbii latine impor-

⁷ Cf. Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 373-377.

⁸ Chiar în proza din timpul republicii predicatul se află la plural cînd subiectul aceleiași propoziții se găsește la numărul singular, dar este legat de un substantiv la plural prin prepoziția *cum* (un ablativ sociativ): **Bocchus cum peditibus postremam aciem Romanorum inuadunt**, Sal., *Iug.*, 101, 5. Apar exemple de același tip la Cicero și, ulterior, la Titus Livius, dar niciodată la Caesar.

⁹ Poate fi și o eroare, dar pare mai potrivit să se considere că s-a făcut acordul cu înțelesul lui *omnia* ca totalitate, substanță a lucrurilor.

tanța sa a crescut. Influența vorbirii curente asupra literaturii facilitează progresul acordului după înțeles în textele vremii. De altfel tendința spre ordinea fixă a cuvintelor determină slăbirea acordului gramatical, deci creșterea însemnătății acordului după înțeles și chiar o anumită dezvoltare a acestuia.

Concluzii. Acordul gramatical domină relațiile dintre elementele propoziției, încă în primele texte cunoscute. Datorită topicii libere, rolul acordului gramatical a fost deosebit de însemnat în limba latină. În limba scrisă acordul gramatical a fost respectat destul de riguros și s-a consolidat, până într-o anumită perioadă. În proza clasică acordul gramatical era respectat mult mai riguros decât în comedia timpurie. Existau totuși unele ezitări: predicatul se putea acorda fie cu un singur subiect, fie cu ansamblul subiectelor, când propoziția avea mai multe subiecte. În proza literară, s-a impus însă tendința spre acordul cu ansamblul subiectelor. În limba vorbită acordul gramatical n-a fost respectat în aceeași măsură. În vorbirea curentă și în textele legate de ea (autorii de comedie, ulterior Petroniu, texte tardive cu vulgarisme) sau în poezie, uneori se efectuează în grupul subiect-predicat acordul după înțelesul cuvintelor și nu după forma lor. În anumite cazuri și în proza clasică se recurge la acordul după înțeles. Rolul acordului după înțeles a crescut în ultima perioadă a dezvoltării limbii latine, așa cum ilustrează textele tardive. Concomitent, în faza târzie începe să scadă însemnătatea acordului gramatical. În limbile romanice, în special într-o fază mai veche și mai cu seamă în raport cu latina scrisă a autorilor clasici, acordul după înțeles apare în progres, iar acordul gramatical înregistrează un anumit regres.

TOPICA PROPOZIȚIEI

Menținerea flexiunii nominale a avut consecințe importante asupra topicii propoziției. Desinența cazuală marca foarte clar rolul îndeplinit de fiecare nume și astfel ordinea cuvintelor în propoziție n-a primit funcții sintactice și a rămas liberă, așa cum fusese în indo-europeană.

Totuși se pot observa unele preferințe pentru aranjarea părților de propoziție într-o ordine, preferințe la care, de altfel, se poate renunța oricând se consideră indicat. Asemenea tendințe spre o anumită ordine a cuvintelor se manifestă mai ales în limba vorbită și în proza literară. Uneori, poeții obțin efecte de stil tocmai din ignorarea tendințelor manifestate în proză și în vorbirea curentă. Mai mult chiar, poeții ajung să caute anumite aranjări ale părților de propoziție, neobișnuite în proză, luând naștere curioase „obiceiuri poetice”. Astfel, două cuvinte acordate unul cu altul, sînt uneori dispuse simetric la începutul și sfîrșitul versului sau hemistihului, unui adjectiv așezat la începutul versului corespunzîndu-i un substantiv de la finele versului ¹. Îndeobște însă, topica poeziei

¹ Astfel apare în Eneida lui Vergiliu (6, 301) : *sordidus ex humeris nodo dependet amictus*. În *Mosella* lui Ausonius există 24 versuri de acest tip, din totalul de 483. În poezia latină apar și alte combinații, diferite încrucișări etc. între substantive și adjective (vezi J. Marouzeau, *L'ordre des mots dans la phrase latine*, Paris, 1949, vol. III, p. 182—183).

este chiar mai liberă decât cea a prozei și mai ales a limbii vorbite. În epoca imperiului, când în limba vorbită se accentuează tendințele spre o topică stabilă, scriitorii se străduiesc în genere să mențină și chiar să dezvolte libertatea topicii, în ciuda preferințelor manifestate de unii dintre ei în anumite fraze ².

În poziție inițială se așază de multe ori cuvântul cel mai semnificativ ³. Mai ales în textele timpurii se manifestă tendința, moștenită din indo-europeană, de a se așeza anumite cuvinte cu un rol mai puțin important în propoziție (gramaticile moderne le numesc „accesorii”) în al doilea loc al propoziției. Este cazul unor conjuncții, dar și al unor adverbe și pronume: *Iuppiter te dique perdant*, Plaut, *Aul.*, 658. Cu vremea, această tendință a slăbit. Încă la autorii timpurii întâlnim pronumele în poziție inițială ⁴; o poziție secundă este obligatorie numai pentru enclitice (-*que*, -*ue* și *quidem*, *autem* ⁵). Ulterior, în proza literară locul al doilea a rămas poziție obișnuită numai pentru anumite conjuncții coordonatoare: *autem*, *quoque*, *enim*, *uero*; mai rar e utilizat *igitur* în această poziție ⁶. În limba vorbită tendința de a situa un anumit cuvânt în poziție secundă dispăre complet ⁷. Vocativul e îndeobște postpus ca în *salve, mi patrone*, Plaut, *Men.*, 1031 dar se întâlnește și la începutul propoziției ⁸.

De cele mai multe ori prepozițiile sînt așezate imediat înaintea substantivului, iar adverbele preced termenul pe care-l caracterizează, ca în *fortiter pugnaverunt* ⁹. De multe ori apozitia urmează substantivului determinat (*philosophia, uitae dux*), dar ea poate să ocupe și poziția inițială, atunci când autorul intenționează s-o scoată în relief: *una excellentissima uirtus, iustitia*, Cic., *Nat. deor.*, 1, 4. Adjectivele posesive și demonstrative tind să preceadă substantivul, ordinea inversă, de tipul *pater meus* sau *Socrates ille*, urmărind să pună în evidență substantivul.

În general se tinde ca adjectivul calificativ să fie așezat înaintea substantivului determinat. Adjectivul se pune după substantiv când exprimă o clasificare, apartenența obiectivă la o anumită categorie sau obținerea unei calități trecătoare, cum ar fi o demnitate politică sau o funcție administrativă, pe când adjectivul care precedă substantivul constituie, de cele mai multe ori, un epitet strîns legat de substantiv, epitet care atestă aprecierea subiectivă. *Praetor urbanus* însemna „un pretor urban” adică un pretor pentru orașul Roma, afectat administrației locuitorilor și problemelor orașului Roma. *Vrbanus praetor* avea înțelesul de „pretor politico”. Dar în toate stilurile limbii atributul adjectival poate

² Marouzeau, *op. cit.*, p. 196—197.

³ *Res fallunt; illas discerne*, Sen., *Epist.*, 45, 6. Dar adesea cuvântul cel mai important poate fi așezat la sfîrșitul și chiar la mijlocul propoziției: la început se pune o banală formulă de tranziție: *de his rebus cum ageretur apud Caesarem...*, Caes., *Ciu.*, 3, 109, 1 (Vezi J. Marouzeau, *op. cit.*, p. 139—141 și Ernout-Thomas, p. 161—162).

⁴ Marouzeau, *op. cit.*, p. 69, menționează o serie de exemple (*Ego excludor, ille recipitur*, Ter., *Eun.*, 159).

⁵ Idem, *ibidem*, p. 135.

⁶ Ernout-Thomas, p. 453. În anumite situații chiar și aceste conjuncții ocupă un alt loc: astfel, în anumite grupuri de cuvinte ele dețin locul al treilea.

⁷ Marouzeau, *op. cit.*, p. 134—136; Meillet-Vendryes, p. 526.

⁸ Ernout-Thomas, p. 161.

⁹ Totuși adverbe ca *fere, ferme, paene, prope, tantum* etc. se pun de regulă după acest termen ca în *aeque fere spatio*, Caes., *Gall.*, 1, 43, 1.

fi așezat departe de substantivul determinat (în special în poezie, cum am arătat mai sus). Se pare că inițial în limba vorbită atributul substantival genitival precede adesea substantivul pe care-l determină. Ordinea atribut genitival-substantiv determinat apare în anumite formule care marchează înrudirea și care sînt consemnate atît de către documentele epigrafice, cît și de texte: *Nicobuli filius*, Plaut, *Bacch.*, 842. În perioada clasică, atributul genitival poate fi așezat înaintea substantivului determinat (*terrae motus*), dar poate fi și postpus, mai ales cînd exprimă conținutul (*alimenta carnis*)¹⁰.

În cîteva cazuri ordinea cuvintelor s-a fixat chiar în latina clasică și nu putea fi ușor modificată (*respublica*, *tribunus plebis*, *plebis scitum*, *re uera*, *tanto opere* și alte formule consacrate).

Subiectul, predicatul și complementul direct puteau fi așezate în orice ordine. Totuși la autorii clasici e preferată ordinea *Petrus Paulum ferit*, în care subiectul se află la început, complementul direct în centrul propoziției și predicatul la sfîrșitul propoziției. Predicatul se pune la sfîrșitul propoziției mai ales în propozițiile subordonate¹¹. În limba vorbită apare însă tendința de a așeza predicatul în centrul propoziției. Vestigiile vechii topici se mențin pînă tîrziu¹², dar în perioada de formare a limbilor romanice se tinde a se stabili ordinea următoare: subiect-predicat-complement direct¹³.

Inițial în interiorul predicatului nominal, s-a așezat numele predicativ în prima poziție și copula a fost postpusă acestuia. Ulterior, această ordine a fost inversată¹⁴. Textele franceze arhaice consemnează încă reminiscențe ale ordinii normale în latina clasică: *Aleman sunt*, *Rol.*, 3038 „Germani sînt”.

Dacă în limba română nu este strict obligatorie o anumită topică, în limba franceză s-a fixat ordinea cuvintelor într-o formă riguroasă. Cauza fixării unei anumite topici care să dețină funcții sintactice a constituit-o pierderea desinențelor cazuale.

Concluzii. Topica propoziției era liberă în limba latină. Se relevă anumite preferințe, anumite tendințe, pe care mai ales scriitorii, dar și vorbitorii obișnuiți, nu erau obligați să le respecte. Evoluția a fost totuși mai rapidă și mai clară în limba vorbită.

În toate stilurile limbii se prefera inițial stabilirea predicatului la finele propoziției și a subiectului înaintea predicatului și a complementului

¹⁰ Ernout-Thomas, p. 162—163.

¹¹ Marouzeau, *op. cit.*, vol. III, p. 192.

¹² Brunot, *Grammaire historique de la langue française*, ed. a IV-a, Paris, 1899, p. 640, citează unele exemple din textele franceze arhaice, ca următorul: *In quant deus savir et podir me dunat* (*Serm. de Strasb.*).

¹³ Bourciez, *Éléments*, p. 254, arată că în Galia a existat și topica *Pol fiert Pierres*, deci complement-predicat-subiect, care a contribuit la menținerea declinării în cursul evului mediu. Această ordine apărea în anumite texte arhaice: *La siet li reis ki dulce France tient*, *Rol.*, 116 (Brunot, *op. cit.*, p. 644). Se poate remarca că în propoziția subordonată predicatul se află la sfîrșit, ca în limba clasică.

¹⁴ Așa cum se arată în capitolul „Predicatul”, în indo-europeană verbul „a fi” exprima numai existența. Însă în latină el a devenit copulă, simplu mijloc de legătură între subiect și nume predicativ. De aceea verbul „a fi” și-a schimbat poziția trecînd înaintea numelui predicativ. Faptul s-a petrecut în limba vorbită, cum ilustrează situația din limbile romanice, în care verbul „a fi” se află aproape totdeauna înaintea numelui predicativ. Din pricina tradițiilor limbii literare evoluția a fost lentă.

direct. În limba vorbită s-a manifestat tendința de a pune predicatul în centrul propoziției. Scriitorii au încercat să păstreze topica liberă dar, după dispariția desinențelor cazuale, ordinea cuvintelor a primit valoare sintactică și a tins să se fixeze.

CONCLUZII

În decursul istoriei limbii latine, se poate constata o restrângere a propoziției nominale, verbul predicativ devine tot mai categoric modul de exprimare a predicatului. Subiectul, la persoana întâi și a doua, era exprimat la început de preferință prin desinențele verbale, apoi ajunge să fie tot mai mult redat separat, prin pronumele personal, desigur în legătură cu pierderea unora dintre desinențele verbale. Numeroase verbe construite la început cu dativul sau cu ablativul încep să fie construite cu acuzativul, complement direct. Se împuținează exemplele de atribut adjectival cum și de atribut substantival în genitiv, fiind înlocuite prin substantive cu prepoziție. Complementele indirect, circumstanțial, de agent, construite la început cu dativul, locativul, ablativul fără prepoziție sau acuzativul fără prepoziție, sînt tot mai mult construite cu prepoziție, deci cu ablativul și cu acuzativul, iar prin confundarea acestor cazuri prepoziția ajunge treptat unica marcă a complementelor, cu excepția celui direct.

Trăsătura esențială a evoluției sintaxei propoziției este părăsirea treptată a structurii sintetice și trecerea consecventă la construcții analitice. În acest proces, prepozițiile se transformă și ele, apar unele noi, iar sensul lor devine mai bine delimitat.

Sintaxa frazei

Și aici, ca și la sintaxa propoziției, am fost siliți să ne abatem în oarecare măsură de la linia consecventă a discutării propozițiilor clasate după conținutul lor, anume am introdus ca o problemă separată construcția ablativului absolut, deoarece funcțiile ei sînt variate și undeva trebuia discutată și organizarea ei. Nu am avut aceeași situație la acuzativul cu infinitiv, deoarece propozițiile pe care le formează au fost tratate toate împreună, la completivele directe.

COORDONAREA

Raportul de coordonare poate avea loc între cuvintele care alcătuiesc propoziții, între o parte de propoziție și altă propoziție sau între propozițiile care alcătuiesc fraze. El poate fi exprimat prin conjuncții sau se poate stabili prin juxtapunere, cu absența conjuncției.

COORDONATELE COPULATIVE

Raportul dintre propoziții de aceeași categorie se exprimă printr-un singur termen, care poate fi *et*, *atque* (*ac*) sau vechea particulă enclitică *-que*.

et se folosește în întreaga latinitate și a fost moștenit și în limbile romanice, cu aceeași funcțiune de legătură între doi sau mai mulți termeni, membre ale frazei sau ale propoziției. Către sfîrșitul epocii imperiale apare însoțit și întărit de *sic*, care în românește l-a înlocuit total. În corelație cu alt *et* aduce, în unele cazuri, nuanța în plus „de asemeni”. În aceeași corelație are și sensul „pe de o parte, pe de altă parte”: *mancipium... quo et omnes utimur et non praebetur a populo*, Cic., *Verr.*, 2, 49.

atque (*ac*) este situat, de cele mai multe ori, la începutul frazei. Apare și în locuțiunea conjuncțională *atque etiam*, *atque adeo*; *cum maximo detrimento atque adeo exitio uectigalium*, Cic., *Verr.*, 3, 19; apare și alături

de *tamen*, în construcția *attamen* (*ac tamen*). Frecvența lui *atque* scade în epoca imperială.

-*que*, element enclitic, leagă propoziții sau părți de propoziție între care raportul stabilit este foarte strâns: *domi bellique, senatus populusque Romanus, vis amicitiae concordiaequae, peto quaesoque*. Se consideră neli-terară encliza lui -*que* după cuvintele terminate în -*e*, de tipul *hic, sic, nunc, tunc* etc.

În unele cazuri, -*que* face o strânsă legătură între cuvântul pe lângă care stă și restul frazei, accentuând ideea: *ille numquam illa dicet facta fortuito naturalemque rationem omnium reddet*, Cic., *Diu.*, 2, 61.

În cursul unei enumerări, conjuncția copulativă poate lipsi dintre primii termeni iar ultimul membru al enumerării se poate lega de precedentul prin -*que*: *fratres, parentes liberosque*.

În perioada arhaică, -*que* este folosit mai mult și mai variază: îl găsim, de pildă, în corelația *que ... et: metuoque et timeo*, Plaut, *Mil.*, 1348 sau în corelație tot cu *que*: *uentisque fluctibusque / iactatae*, Plaut, *Rud.*, 369—370 ori în formule ca *pater diuomque hominumque*.

În perioada clasică, este încă destul de răspândit iar la începutul epocii imperiale dispăre din limba vorbită¹.

Coordonatele copulative negative se exprimă prin *neque* (*neue*) și *et non*. Latina clasică preferă construcția *et non* mai ales în cazurile când negația se referă nu la întreaga propoziție, ci la un singur termen.

Pentru exprimarea negației în două sau mai multe membre ale frazei, se folosesc particule negative duble. În perioada clasică, cele mai dese sînt *ne... neue* și (*ut*) *neue... neue*, construite cu conjunctivul sau imperativul. O construcție frecvent întâlnită este cea formată din *neque* precedat de imperativ.

Et non l-a înlocuit de multe ori pe *neque*, mai ales în acele cazuri în care conjuncția se află în altă propoziție decît negația. *Et non* are și rolul de a sublinia opoziția: *videmus... et non commouemur?* Cic., *Har. resp.*, 5.

Neque, sinonim al lui *et non*, este corespondentul negativ al lui *et* și apare, repetat, ca negativ al formulei *et... et*. Construcțiile mai obișnuite sînt *neque... neque, nec... nec, nec... neque, neque... nec... et...* În epoca clasică, *neque* se întărește și își lărgeste folosirea, printre altele și din necesitatea de variație stilistică.

COORDONATELE DISJUNCTIVE

Coordonatele disjunctive se introduc de obicei prin *aut*. Acesta se poate întâlni în corelație tot cu *aut* cu sensul „sau... sau” cu valoarea de a exclude una dintre alternative: *aut secundum naturam... aut*

¹ Cf. Ernout-Thomas, p. 440.

contra, Cic., *Fin.*, 3, 53. Se menține de-a lungul întregii latinități și este moștenit în limbile romanice. *Aut* poate fi folosit cu valoarea lui *et*, pentru a lega două interogative: *quid iam? aut quid negoti est?* Plaut, *Mil.*, 277.

De natură verbală, *uel* alternează cu *aut* și în proza clasică, dar cu deosebire în perioada imperială. În limbile romanice nu este moștenit.

Mai trebuie amintită particula enclitică *-ue* arhaică și păstrată în formule fixe, de tipul *plus minusue* și poetică în exemple ca: *si quis... casusue deusue*, Verg., *Aen.*, 9, 211.

COORDONATELE ADVERSATIVE

Se introduce prin conjuncțiile *at*, *at tamen*, *uerum*, *immo*. Sensul adversativ cel mai bine precizat îl aduce *at*, folosit mai ales pentru a arăta o obiecție și pierdut în limbile romanice.

Opoziția cu *sed* este mai puțin puternică decât cu *at*; cele mai dese corelații sînt *non... sed*; *non modo... sed*; *non solum... sed*. Prin aceasta nu se exclude prezența lui *sed* și la început de frază. La Salustiu apare cu sensul adversativ mai slăbit, mai apropiat de *et*: *eo signo... cetera multitudo... suum quoique negotium exsequeretur; sed ea diuisa hoc modo dicebantur*, Sal., *Iug.*, 43, 1—2.

Apare în locuțiunile *sed enim* „dar într-adevăr”, *sed tamen* „dar totuși”. Locul lui *sed* este luat uneori de acuzativul adverbial *ceterum*, în special de la Salustiu.

Pe același plan cu *sed* apare în texte *uerum* „dar în realitate”, în multe cazuri în construcțiile *non modo... uerum etiam*, *non solum... uerum etiam*, *uerum tamen*. Nu a fost moștenit în limbile romanice.

Pentru opoziții mai puțin puternice, se folosesc conjuncțiile *autem* și *uero*. *Autem*, format din *aut* și particula de întărire *em* (ca și *item* de la *ita*) și pierdut în limbile romanice, își are locul, de obicei, după primul cuvînt al propoziției: *Gyges a nullo uidebatur, ipse autem omnia uidebat*, Cic., *Off.*, 3, 38. Valoarea adversativă a lui *autem* este uneori mult atenuată, ca în fraza: *... iratus senex, edax parasitus, sycophanta autem impudens*, Ter., *Haut.*, 37—38.

uero „în adevăr, cu adevărat”, întîlnit mai ales în locuțiunea *nunc uero*, este un ablativ neutru de la *uerus*. Locul lui în frază este, ca și al lui *autem*, după primul termen. Ca locuțiuni formate cu *uero* mai apar *enim uero* și *uerum uero*.

at apare la începutul frazei cu rolul de a accentua ideea adversativă, în cazurile de opoziție puternică: *tibi ita hoc uidetur; at ego...*, Ter., *Andr.*, 563. Este mult întîlnit înainte de exclamații, dorințe, imprecășii, blesteme, cu valoarea obișnuită, de întărire: *at uobis male sit!* Catul, 3, 13. Poate fi întărit prin *contra*, *enim*, *saltem*, *tamen*. Dispare repede din limba vorbită și nu se păstrează în limbile romanice.

În cazuri mai rare, *at* introduce principala după o subordonată: *id cum omnibus mirum uideretur, at ille: „Merito, inquit, facio...”*, Nep., *Iph.*, 3, 3.

Mai apar formele *atqui*, rezultată din *at* + *qui*, și *atquin*, postclasică, provenită din contaminarea lui *at* cu *quin*, ambele cu sensul „totuși”, „și totuși”.

În vorbirea populară, vechea formă *ast* s-a asimilat cu *at*; poeții au folosit-o adesea, probabil și din necesități metrice: *ast alios longe submotos arcet harena*, Verg., *Aen.*, 6, 316.

immo se întâlnește adesea întărit prin *immo etiam*, *immo uero* cu sensul „dar nu, ba chiar, ba”: *mala es, / immo ecastor stulta*, Plaut, *Mil.*, 442—443. S-a păstrat numai în sardă.

În unele limbi romanice s-a menținut urmașul lui *magis*, care s-a dezvoltat cu rol de conjuncție adversativă, mai ales în latina vorbită.

tamen „totuși” apare atât la inițială, cât și în interiorul frazei, uneori sub forma *attamen*.

quidem „cel puțin” cu sens restrictiv, se întâlnește singur și sub forma *equidem* sau în locuțiunile *ne...quidem*, *quidem... sed*.

Vero, *tamen* și *quidem* dispar la sfârșitul latinității; doar *tamen* lasă urme în sardă logudoreză.

Mai rar folosite sînt *nihilominus* și *nihilosetius* „nu mai puțin”. Dintre particulele adversative, bine reprezentată în limbile romanice este numai *magis*. Sensul adversativ, moștenit în limba franceză, apare și la Catul, 68, 30: *id, Manli, non est turpe, magis miserum est*.

COORDONATELE EXPLICATIVE

Se introduce prin conjuncțiile coordonatoare cu valoare cauzal-explicativă *enim* (*etenim*) și *nam* (*namque*) „căci, într-adevăr”. *Enim* se situează pe locul al doilea, iar *nam* la începutul frazei: *duplex est ratio ueri reperiendi... nam aut... quaerimus... aut... traducimus*, Cic., *Tusc.*, 3, 56.

Alte conjuncții explicative sînt: *quippe*, format din *quid* și *pe*, care a dobîndit treptat valoarea cauzală, apoi *nempe*, *scilicet*, *uidelicet* care aduc uneori o nuanță ironică.

În limbile romanice, aceste din urmă formații nu s-au păstrat. În limba populară, *quare*, la început cu valoare interogativă, a tîns să înlocuiască pe *enim* și *nam*. S-a păstrat în limbile romanice (fr. *car*).

COORDONATELE CONCLUSIVE

Se introduce prin *ergo*, *igitur* „așadar, deci”. Sensul primitiv al lui *igitur*, era „atunci”, frecvent mai ales în construcția *ergo igitur*. Locul său în frază este atât în interior, cât și ca enclitic după primul cuvînt. Cînd se insistă asupra ideii consecutive, locul lui *igitur* se deplasează la inițială.

ergo igitur și *itaque ergo* sînt considerate arhaisme și se mențin în scris pînă la Titus Livius.

itaque, *quamobrem*, *quapropter*, *quocirca* „așa că”, indică rezultatul unei acțiuni și își au locul la începutul propoziției; *eo*, *ideo* „de aceea” și *inde* „așadar, de unde” sînt mai rar folosite și rezistă pînă în epoca imperială.

proinde „deci, așadar, ca urmare” se construiește cu conjunctivul și cu imperativul și exprimă un îndemn, o chemare. Conjuncțiile acestea nu lasă urme în limbile romanice.

Raportul de coordonare poate exista și fără exprimarea conjuncției coordonatoare. Parataxa este socotită de dată mai veche decât hipotaxa. Deși apărută cu o etapă înainte, parataxa nu dispăre, ci se menține paralel cu hipotaxa. Cauza ulterioară a absenței conjuncției coordonatoare trebuie căutată, în anumite cazuri, și în motive de ordin afectiv. Dintre acestea, mai obișnuite sînt următoarele: intenția de a exprima rapiditatea cu care se succed mai multe acțiuni: *abiit, excessit, euasit, erupit*, Cic., *Catil.*, 21; repetarea aceluiași termen (anafora): *nos deorum immortalium templa, nos muros, nos domicilia sedesque populi Romani defendimus*, Cic., *Phil.*, 8, 8; intenția de a scoate în relief însușirile: *multi fortes uiri*, Cic., *Catil.*, 3, 5; sublinierea unei opoziții: *iudicium hoc omnium mortalium est: fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam*, Cic., *Nat. deor.*, 3, 88. Mai semnalăm un șir de expresii din formația cărora lipsește marca coordonării: *serius ocus, huc illuc, forte temere, uelim nolim, plus minus*.

Sînt și cazuri cînd particula coordonatoare apare pe locul al treilea din frază și anume: după complemente precedate de prepoziții, după verbe precedate de negație, după adjective precedate de *tam*, după formele pasive ale verbelor construite cu auxiliarul *esse*.

Concluzii. Folosirea propozițiilor coordonate este foarte frecventă încă din latina arhaică și se întîlnește atît în limba îngrijită a scrierilor literare, cît și în vorbirea populară. Conjuncțiile coordonatoare au o mare frecvență, dar nu toate rezistă de-a lungul latinității și nu toate lasă urme în limbile romanice. Mai bine reprezentate rămîn *et, aut, magis*.

Păstrarea locului al doilea pentru cuvintele mai puțin importante în frază se întîlnește încă din perioada arhaică și se menține în toată latinitatea; *autem, quoque, enim, uero, igitur, tamen* apar de obicei pe locul al doilea. Dimpotrivă, *nam, namque, sed, uerum, quamobrem, itaque* își au locul la început de frază. *Etiam* precedă cuvîntul pe care îl determină; *-que* și *-ue* se întîlnesc numai ca enclitice și nu se folosesc după *ab, ad, apud, ob, sub* sau un cuvînt terminat în guturală.

Absența mărcii coordonării aduce o întărire de natură afectivă a ideii de coordonare.

SUBORDONAREA

PROPOZIȚIA RELATIVĂ¹

Latina (și tot grupul limbilor italice) a folosit ca pronume cu valoare relativă tema *quo-* și tema interogativ-nehotărîtă *qui-*. Cea dintîi apare mai ales la relativele atributive, cea de-a doua la relativele de gene-

¹ În capitolul de față folosim clasificarea tradițională, formală, a unei gramatici latinești care tratează sub acest titlu toate propozițiile introduse prin pronume sau adverbe relative, indiferent de funcția pe care o au propozițiile respective în frază. În gramatica românească propozițiile cu rol de atribut (ca *hic tumulus Fructi sacer est, quem laedere noli*, CE, 1101, 1) sînt tratate în cadrul propozițiilor atributive, propozițiile cu rol de subiect (ca *qui peccauit punitur*) în cadrul propozițiilor subiective, iar propozițiile cu rol de complement direct (ca *di dunt tibi... quaequomque optes*) în cadrul propozițiilor complete directe.

ralizare. O distincție absolut riguroasă între cele două teme este însă greu de făcut, deoarece *qui* este în parte un dublet al lui *quis*, datorat foneticii sintactice². În propozițiile regente ale periodului relativ apar corelative care, de cele mai multe ori, sînt pronume demonstrative, cu precădere *is*.

În perioada arhaică, în ceea ce privește pronumele relativ trebuie menționată între altele folosirea formei adverbiale invariabile și instrumentale *quī: lapidem, qui ipsa icta est, petit*, Pacuv., *Trag.*, 39 „caută piatra cu care ea însăși a fost lovită”.

Încă rareori apare întărirea relativului printr-un pronume demonstrativ, caracteristică limbii populare: *quorum eorum unus surrupuit...*, Plaut, *Trin.*, 1023 „fiecare dintre ei furase...”.

Relativele de generalizare se introduc fie prin pronumele și adverbele geminate de tipul *quisquis, quotquot, ubiubi*, fie prin pronume și adverbe relative lărgite cu *cumque* ca: *quicumque, utcumque, quotienscumque*.

Atunci cînd pronumele relativ și corelativul său stau în același caz, lipsa celui de-al doilea este frecventă nu numai în epoca veche, dar în toată istoria limbii latine: *qui peccauit punitur* în loc de *qui peccauit is punitur*. Antecedentul lipsește însă și cînd stă în alt caz decît pronumele relativ: *carebis* (sc. *oculis*) *credo, qui plus uident quam quod uident*, Plaut, *Mil.*, 368—369 „cred că vei fi lipsit (de ochii), care văd mai mult decît văd”; *ita mihi renuntiatumst, quibus credo satis*, Plaut, *Poen.*, 764.

Uneori se întîlnesc relative în care antecedentul este reluat: *est causa qua causa simul mecum ire ueritust*, Plaut, *Epid.*, 41 „este o cauză pentru care cauză n-a îndrăznit să vină în același timp cu mine”.

Asemenea construcții cu caracter popular se găsesc folosite adesea în limba textelor juridice, pentru mai multă claritate.

În această epocă găsim numai foarte puține urme ale construcției cunoscute sub numele de „uniune relativă”, care constă în folosirea unui pronume relativ, în locul unui pronume demonstrativ, la începutul unei propoziții sau fraze, pentru a sublinia legătura strînsă cu propoziția precedentă. Exemple se găsesc la Plaut, în inscripții și la Cato: *at ego basilicus sum: quem nisi oras, guttam non feres*, Plaut, *Rud.*, 435 „iar eu sînt stăpîn: pe care dacă nu-l rogi, nu vei obține nici o picătură de apă”.

Modul care prevalează în textele vechi în cadrul propozițiilor relative este indicativul. Relativele atributive, care se bucură de un fel de autonomie, jucînd de multe ori rolul unei paranteze în frază, se caracterizează printr-o subordonare mai slabă și din acest motiv se construiesc în mod obișnuit cu indicativul. În general, modul este cel care s-ar folosi dacă propoziția relativă n-ar fi subordonată, ci independentă.

Relativele de generalizare folosesc și ele — spre deosebire de limba greacă — modul indicativ. Conjunctivul nu apare decît prin atracție cu regenta: *di duint tibi... quaequomque optes*, Plaut, *Trin.*, 437.

În limba veche și relativele circumstanțiale sînt în cea mai mare parte construite cu indicativul. De cele mai multe ori ele au soarta subordonatelor corespunzătoare. Astfel relativele cauzale și concesive apar de obicei cu indicativul, iar relativele consecutive se prezintă într-un stadiu de trecere, fiind construite cînd cu indicativul, cînd cu conjunctivul.

² Stolz-Schmalz, p. 706.

Singurele care se folosesc încă din latina arhaică exclusiv cu conjunctivul sînt relativele finale.

În ceea ce privește cuvintele introductive, în cadrul relativelor de generalizare limba clasică renunță la geminările populare de tipul *ubiubi, utut* etc. (cu excepția lui *quisquis, quoquo, quotquot, quamquam*) în favoarea pronumelor și adverbelor lărgite cu *cumque*. Ea evită de asemenea relativele cu lipsa corelativului (mai ales la Livius) cînd acesta stă în alt caz decît pronumele relativ. Aceste construcții, care fuseseră frecvente în epoca arhaică, reapar abia în latina imperială (Curtius, Suetoniu etc.).

Uniunea relativă, care n-a fost o construcție populară, atinge apogeul în această epocă.

Pentru relativele atributive și determinative și pentru cele de generalizare situația modului folosit este aceeași ca în epoca veche. La relativele de generalizare apare și conjunctivul (la Livius, Pliniu cel Bătrîn și Suetoniu, explicat de Hofmann³ ca fiind iterativ. După Ernout-Thomas⁴ acest conjunctiv trebuie pus pe seama ideii de nedeterminare. Aceasta este și părerea lui Moignet⁵.

La relativele cauzale și concesive s-a generalizat în această epocă conjunctivul. Ele mai apar totuși, rareori, cu indicativul (de exemplu la Cicero, Titus Livius etc.).

La începutul epocii clasice, și relativele consecutive mai fluctuează între indicativ și conjunctiv. La Varro de exemplu, conjunctivul e încă rar. La Cicero și Salustiu conjunctivul este modul obișnuit.

În epoca tîrzie se remarcă întărirea unor tendințe întîlnite deja în latina veche. De cele mai multe ori este vorba de construcții populare care, în epoca clasică sînt stăvilite temporar de limba scrisă. Astfel s-ar putea cita relativele fără corelativ în principală, continuate și de limbile romanice, și întărirea relativului printr-un pronume demonstrativ. Exemple pentru acest din urmă fenomen se găsesc mai ales la scriitorii bisericești și „vulgari” (Arnobius, *Mulomedicina Chironis* etc.). Frecvența acestui fenomen se explică nu numai prin tendința generală de întărire a conjuncțiilor în latina tîrzie dar și prin confuzia formelor pronumelui relativ, confuzie care se accentuează începînd din sec. al III-lea (*qui* ia de exemplu locul lui *quis* și *quae* etc.).

Reluarea antecedentului în propoziția relativă devine de asemenea foarte frecventă în latina tîrzie. În limba populară ea fusese probabil totdeauna mult folosită.

Cu privire la folosirea modurilor remarcăm pe lîngă indicativul obișnuit la relativele atributive, apariția, nemotivată și rară, a conjunctivului.

La relativele de generalizare se observă creșterea frecvenței conjunctivului fără dispariția indicativului. Acesta din urmă se menține și în limbile romanice.

³ Stolz-Schmalz, p. 709.

⁴ p. 340.

⁵ *Essai sur le mode subjonctif*, Paris, I, 1959, p. 255 ș. u.

Pe de altă parte este de remarcat revenirea indicativului în unele propoziții circumstanțiale ca cele de cauză și consecutive, ca și în cazul respectivelor subordonate.

În limbile romanice s-a păstrat relativ bine pronumele *qui*, care ajunsesse, la sfârșitul latinității, forma aproape unică a pronumelui relativ. El introduce relativele atributive și determinative. Relativele de generalizare sînt introduse de obicei cu ajutorul unor adverbe sau pronume relative lărgite prin elementul relativ (it. *chi che, che che*, v. fr. *qui que, que que*). Aceste locuțiuni seamănă bine cu formele geminate latinești.

Modul relativelor este și în limbile romanice de obicei indicativul, atît în cele atributive și determinative cît și în cele de generalizare. Conjunctivul apare uneori, ca în latină, prin atracție și pentru a exprima un fapt nereal.

În relativele circumstanțiale modul este de cele mai multe ori cel al subordonatelor nerelative corespunzătoare.

Concluzii. Propozițiile relative apar din cele mai vechi texte și sînt continuate de limbile romanice care au și ele relative atributive, determinative, de generalizare și circumstanțiale. Pronumele relativ *qui*, care introduce în latină relativele atributive, determinative și circumstanțiale, a fost moștenit de limbile romanice.

În latină relativele de generalizare sînt introduse prin pronume sau adverbe, geminate sau lărgite, care dispar fără a lăsa urme. În limbile romanice apar formații asemănătoare, în mod cu totul independent.

Modul folosit cu precădere este indicativul. Acesta apare aproape exclusiv în relativele atributive și determinative și în marea majoritate a cazurilor la relativele de generalizare. Temporar apare la acestea din urmă, în epoca imperială și tîrzie, un conjunctiv, care a fost interpretat ca exprimînd nedeterminarea.

În relativele circumstanțiale modul este identic cu cel al propozițiilor subordonate corespunzătoare, atît în limba latină cît și în limbile romanice.

Anumite tendințe care se fac simțite încă din latina arhaică (lipsa corelativului, întărirea pronumelui relativ, reluarea antecedentului) sînt continuate de limba populară și se fac simțite și în limbile romanice.

PROPOZIȚIA COMPLETIVĂ ¹

Încă din perioada arhaică se remarcă în limba latină trei feluri de exprimare a propoziției complete și anume:

Construcții infinitivale.

Complete conjunctivale fără conjuncție.

Complete conjunctivale cu conjuncții.

¹ În această categorie au fost înglobate propoziții și construcții care din punctul de vedere al funcției îndeplinite în frază nu au rol de complement, ci de subiect sau de nume predicativ (numite în gramatica românească subiective și predicative). Construcția lor este însă întru totul asemănătoare cu a completivelor directe.

CONSTRUCȚII INFINITIVE

ORIGINEA PROPOZIȚIEI INFINITIVE

Construcția, cunoscută sub numele de acuzativ cu infinitiv, constând din verb regent + nume în acuzativ + infinitiv, în care acuzativul poate fi considerat atât ca subiect al infinitivului cât și ca complement al verbului regent, este o construcție comună mai multor limbi indo-europene (limbile indo-iraniene, limbile germanice, limba greacă, limba latină — limbile romanice). În această construcție infinitivul e foarte aproape de sensul său original nominal. Verbele după care apar asemenea propoziții infinitivale sînt verbele cauzative, verbele care exprimă voința, o permisiune sau o simțire.

Limbile indo-iraniene nu au trecut de această fază general indo-europeană. În gotică apar și construcții în care acuzativul subiect al construcției infinitivale este și complement al verbului regent. Legătura dintre verbul regent și construcția acuzativ cu infinitiv este mult slăbită. Această construcție nu poate fi pusă în întregime pe seama modelului grecesc, întrucît ea nu este necunoscută limbilor nordice².

Limbile clasice, în care infinitivul a cunoscut o dezvoltare neobișnuită, integrîndu-se cu totul sistemului verbal și prezentînd o mare varietate de forme, au mers mai departe decît restul limbilor indo-europene.

Cercetătorii care s-au ocupat de această problemă au căzut de acord că propoziția infinitivală s-a dezvoltat în mod independent în indo-iraniană, germană și în limbile clasice. Lucru cert este că apariția propoziției infinitivale este posterioară limbii indo-europene comune. Deoarece categoriile de verbe după care apare acuzativul cu infinitiv independent nu sînt aceleași în greacă și în latină, e de presupus că și această inovație a fost paralelă.

Originea propoziției infinitivale a dat prilej la multe discuții între savanți și la elaborarea mai multor teorii. Dintre acestea reținem în primul rînd pe cea a elenistului Georg Curtius. El a considerat că acuzativul cu infinitiv privește în mod exclusiv sintaxa cazurilor și a explicat apariția propoziției complete de felul acesta, atât în greacă cât și în latină, prin rectiune: *acuzativul subiect al infinitivului a fost la început complementul drept al verbului propoziției principale*. Singura problemă care trebuie rezolvată, după teoria lui Curtius, este trecerea construcției de la verbele tranzitive la cele intransitive. Această teorie a fost adoptată de cea mai mare parte a lingviștilor (Brugmann, Meillet și Vendryes etc.). Pe baza aceleiași teorii explică și J. B. Hofmann apariția acuzativului cu infinitiv în limba latină³.

O altă teorie care merită să fie relevată, deși nu este sprijinită de evoluția istorică a faptelor, este cea a lui Matei Nicolau, expusă în *Originile propozițiunii infinitive în limbile clasice*, Paris — București, 1938. Nicolau consideră că constituirea propoziției infinitivale se datorează în fiecare limbă clasică unor cauze proprii. În greacă, între altele, a contribuit rolul deosebit de important al acuzativului de relație și al infinitivului imperativ,

² W. Streitberg, *Gothisches Elementarbuch*², Heidelberg, 1920, p. 211.

³ Stolz-Schmalz, p. 583.

iar în latină acuzativul și infinitivul cu valoare exclamativă și construcția infinitivului pasiv (și a pasivului impersonal în genere) etc.

Punctul în care se întâlnesc părerile tuturor cercetătorilor citați este faptul că la baza acuzativului cu infinitiv stau construcții de tipul *iubeo eum abire*, respectiv *sentio eum uenire*. Este interesant că acest tip de propoziții, în care subiectul acuzativului cu infinitiv este și complementul propoziției principale, este cel pe care-l regăsim și în unele limbi moderne romanice (ca italiana, franceza, spaniola) și germanice (ca engleza, germana, suedeza).

Este evident că apariția acuzativului cu infinitiv este un fenomen foarte complex, la baza căruia nu stă un singur, ci mai mulți factori.

EVOLUȚIA PROPOZIȚIEI INFINITIVALE

Evoluția propoziției infinitivale diferă după natura verbului de care depinde construcția infinitivală. Înainte de toate trebuie relevat că în latină, spre deosebire de celelalte limbi indo-europene amintite mai sus, acuzativul cu infinitiv apare și după verbele *dicendi* (ca în greacă) și după verbele *affectuum* (contrar limbii grecești).

1. În latina arhaică, acuzativul cu infinitiv este frecvent după acest din urmă grup de verbe. Limba epocii clasice în schimb (poate și din cauza influenței grecești) nu folosește prea des acuzativul cu infinitiv după verbele *affectuum*, iar numărul verbelor noi care aderă la această categorie este redus. De remarcat este numai extinderea construcției la verbele care exprimă frica: *ni cedenti instaturum alterum timuissent*, Liv., 10, 36, 3.

2. Din grupul verbelor *dicendi*, cele mai multe sînt construite cu acuzativul cu infinitiv încă de la Plaut. (Acesta este cazul lui *credo, existimo, puto, opinor, dico, declaro, fateor* etc.) Cu timpul acuzativul cu infinitiv se extinde și la construcția *non dubito* (care în mod normal se construia cu *quin*). Începînd din secolul al III-lea, acuzativul cu infinitiv după verbele *dicendi* începe să fie înlocuit de propoziții subordonate conjuncționale.

3. Și grupul verbelor care exprimă o simțire (*sentiendi*) se găsește folosit cu acuzativul cu infinitiv încă din perioada arhaică (*video, audio* etc.). Aceste verbe continuă să se construiască cu acuzativul cu infinitiv și în latina tîrzie.

4. După impersonale, acuzativul cu infinitiv s-a generalizat, începînd cu Plaut, la verbe ca: *conducit, conuenit, decet, licet, placet, uidetur*. Alte locuțiuni adverbiale de origine verbală se folosesc cu acuzativul cu infinitiv numai în latina veche și apoi la scriitorii arhaizanți: *scilicet, uidelicet* și *fortasse*. Mai tîrziu, construcția se extinde la verbe ca: *accidit, contingit, factum est* etc. De asemenea găsim acuzativul cu infinitiv după:

a) locuțiuni verbale formate din *esse* + substantiv sau adjectiv. Aceste locuțiuni urmează de fapt construcția verbelor simple cu același înțeles (ex. *testis sum* după *testor* etc.);

b) *esse* + neutrul unor adjective sau substantive abstracte: *acceptum est, curatum est, decretum est*.

5. La verbele cauzative și la cele care exprimă noțiunea de permisiune acuzativul cu infinitiv este obișnuit în limba familiară și populară.

De aceea el este mai frecvent la Plaut decât în epoca clasică, când se folosește cu precădere completiva cu *ut*, și este utilizat foarte mult în limba târzie menținându-se și în limbile romanice. Un exemplu din inscripții: *nouum fontem habere perfecit*, CIL, VIII, 25377.

După majoritatea verbelor menționate la acest punct, propozițiile exprimate prin acuzativ cu infinitiv sînt subiective.

6. Grupul verbelor *uoluntatis* este mai mic. În foarte multe cazuri acuzativul cu infinitiv nu e singura construcție folosită. Ea alternează de multe ori cu infinitivul simplu în funcție de complement (*uolo facere*), alteori cu propoziții conjunctivale, introduse cu *ut*. Aceasta este situația după verbe ca: *opto, impero, constituo, statuo, prohibeo* etc.

În latina târzie, cum se va vedea, verbele *uoluntatis* rămîn mai fidele acuzativului cu infinitiv decât celelalte. Ele nu sînt concurate de propoziții conjunctivale, ci dimpotrivă, acuzativul cu infinitiv se extinde mereu la alte verbe din această categorie.

În ceea ce privește subiectul propoziției infinitivale trebuie remarcat că există tendința ca acesta să fie exprimat chiar atunci când este același cu cel din propoziția principală. Deci *scio me dixisse*. Se pare că acest fenomen, datorit nevoii de claritate a limbii, reprezintă o etapă ulterioară față de cazuri în care subiectul nu este exprimat, ca la Plaut, *quo ire dixeram*, *Capt.*, 194 unde, de fapt, nu e vorba de un acuzativ cu infinitiv, ci de un infinitiv complement direct. Tot la Plaut se găsesc și exemple în care subiectul este exprimat: *uolo me placere Philolachi*, *Most.*, 167.

NOMINATIVUL CU INFINITIV

Cînd subiectul unui acuzativ cu infinitiv care depinde de un verb *declarandi* nu e exprimat, în mod obișnuit numele predicativ nominal stă la acuzativ. Cîteodată însă acesta e atras de subiectul verbului din principală și stă atunci la nominativ, așa că ne găsim în fața construcției nominativ cu infinitiv: *ait esse paratus*, Hor., *Epist.*, 1, 7, 22. La răspîndirea acestei construcții a contribuit, fără îndoială, în cea mai mare măsură limba greacă. Dovada acestui lucru este faptul că nominativul cu infinitiv după *uerba sentiendi* și *dicendi* nu se găsește de loc în epoca arhaică (cel mai vechi exemplu apare la Catul: *phaselus ille, quem uidetis, hospites, ait fuisse nauium celerrimus* 4, 2 „acea corabie pe care o vedeți, străini, spune că a fost cea mai iute dintre nave”) și se răspîndește abia în epoca clasică, cînd se face mai simțită această influență.

La extinderea nominativului cu infinitiv a contribuit desigur și tendința de reducere a impersonalului. Astfel cînd subiectul verbului *declarandi* era nedeterminat, limba veche folosea în mod curent pasivul impersonal cu acuzativul cu infinitiv: *dicitur Gallos in Italiam transisse*. Ulterior în multe cazuri, verbul capătă funcție personală, acordîndu-se cu subiectul acuzativului cu infinitiv care, la rîndul său trecuse la nominativ, devenind subiect al regentei: *Galli dicuntur in Italiam transisse*⁴.

Nominativul cu infinitiv după verbe pasive este foarte frecvent la Cicero și Caesar și se extinde în epoca imperială și la verbe ca: *promittor, speror, scior, colligor*, care nu se construiau astfel în latina clasică.

⁴ Ernout-Thomas, p. 327.

În ce privește evoluția acuzativului cu infinitiv în latina târzie, trebuie făcută o deosebire netă între verbele *declarandi* și *sentiendi* pe de o parte și verbele *voluntatis*, cauzative și de simțire pe de altă parte.

După verbele *declarandi* și *sentiendi*, începând din sec. al III-lea al e.n., construcția acuzativ cu infinitiv devine din ce în ce mai rară. În locul ei apar subordonate conjunctivale (introduse mai ales prin *quod*, *quia* și mai rar prin *ut*). Astfel în textele religioase cu caracter popular, multe traduse din grecește, apar în general mai multe complete conjunctivale decât infinitivale (în *Itala*, tradusă de Ciprian, se găsesc 113 complete conjunctivale față de 31 acuzative cu infinitiv, în *Vitae Patrum* se găsesc 530 de subordonate conjunctivale față de 275 acuzative cu infinitiv). Uneori apare o construcție hibridă în care infinitivul este precedat de *quod* sau *ut*: *congaudere, quod... pacem fecisse*, *Max. Cypr., Epist., 53*; *volui... ut et Mesopotamiam Syriae accedere* ⁶, *Peregr. Aeth., 17, 1*. Exemple de felul acesta apar și în *Mulomedicina Chironis* și la Gregorius din Tours.

Totuși de o dispariție propriu-zisă a construcției în latina târzie nu poate fi vorba. Autorii care vor să scrie în limba literară corectă folosesc acuzativul cu infinitiv până la sfârșitul latinității. În scrierile originale ale lui Ciprian se găsesc global 918 acuzative cu infinitiv față de 74 complete conjunctivale. La Tertulian, acuzativul cu infinitiv este folosit ca în latina clasică. Gregorius din Tours în *Vitae Patrum* folosește 70 de propoziții infinitivale și șase infinitive după verbe pasive, față de 13 propoziții complete introduse prin *quod* și *quia* ⁷.

În ceea ce privește a doua categorie de verbe, numărul acuzativelor cu infinitiv crește, în latina târzie. Construcția se extinde chiar la verbe la care era neobișnuită în epoca clasică. Astfel la Hieronim acuzativul cu infinitiv apare după *petere*, *orare*, *precari*, *postulare*, iar în *Vita Wandregiseli*, după *suadere*.

Folosirea acuzativului cu infinitiv după *facere* devine generală în epoca târzie. Exemple se găsesc la Tertulian, Ciprian, Hieronim, *Vitae Patrum*, Fredegar etc. Începând din sec. al III-lea *facere* apare chiar cu sensul lui *iubere* ⁸.

Cauzele care au dus la dispariția acuzativului cu infinitiv așa cum era folosit în epoca clasică, ca o construcție aproape autonomă față de propoziția principală, au fost multiple și de natură diferită. Una dintre ele a fost desigur tendința spre analiză și claritate a limbii, care a preferat exprimarea cu ajutorul unei propoziții complete conjunctivale. Limba populară câștigă teren și o dată cu ea subordonatele complete cu *quod* și acuzativul cu infinitiv în care subiectul construcției este și complementul propoziției principale. Au contribuit apoi traducerea din limba greacă,

⁵ Pentru această problemă, vezi primele trei capitole din lucrarea lui E. Stimming, *Der Accusativus cum Infinitivo im Französischen*, Halle, 1915.

⁶ Vezi Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 231.

⁷ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 666.

⁸ Pentru construcția *facere* + acuzativul cu infinitiv, vezi Ph. Thielmann, *Facere mit dem Infinitiv*, în ALL, III, p. 177.

în care apare de cele mai multe ori *quod* completiv în locul acuzativului cu infinitiv, după modelul grecescului ὅτι. Deja la sfârșitul secolului al II-lea acuzativul cu infinitiv este rar în traducerile Bibliei, și mai târziu în limba scriitorilor creștini. Folosirea tot mai frecventă a acuzativului cu participiu (*video eum introeuntem*) a contribuit și ea la decăderea acuzativului cu infinitiv⁹.

Acuzativul cu infinitiv în limbile romanice¹⁰

Limbile romanice (în afară de limba română) continuă tendințele arătate de latina târzie, care în esență le continuă pe cele ale latinei populare și arhaice. Nu numai acuzativul cu infinitiv, dar infinitivul romanic în general, are multe puncte comune cu infinitivul altor limbi indo-europene (limbile indo-iraniene, germanice).

În limbile romanice acuzativul cu infinitiv de tip popular apare după verbe cauzative, verbe care arată voința, permisiunea și verbele percepției fizice. Deci, în esență, e vorba de aceleași verbe care au continuat să se construiască cu acuzativul cu infinitiv până la sfârșitul latinității, fără să fie înlocuite de completeive conjunctivale.

Deosebirea fundamentală între acuzativul cu infinitiv din latina clasică și cel romanic este că limbile romanice nu cunosc un acuzativ cu infinitiv care formează un tot unitar și aproape independent de verbul regent, subiectul acuzativului cu infinitiv e întotdeauna legat în mod direct sau indirect de verbul regent, ca de ex. în fr. *je le vois venir*.

Cu aceste construcții populare nu trebuie confundat acuzativul cu infinitiv după verbele *sentiendi* și *declarandi*, care apare și în limbile romanice în perioada renașterii ca o imitație a modelului latin clasic (ex. v. it. *e dice beatitudine cosa esser compiuta e bramare nulla* (Guittone); *disant les choses estre justes et raisonnables* (Commines, I, 1).

Concluzii. În lumina faptelor istorice trebuie să presupunem că acuzativul cu infinitiv a fost inițial caracteristic verbelor care exprimă voința, permisiunea și simțirea. După aceste categorii de verbe construcția există și în alte limbi indo-europene. Latina și greaca au inovat folosind acuzativul cu infinitiv și după verbe intransitive. Acest fel de acuzativ cu infinitiv este mult mai independent față de verbul propoziției principale.

În limba latină clasică, acuzativul cu infinitiv se folosea mai des după verbele *declarandi*, *sentiendi*, *affectuum*, *uoluntatis*. În latina târzie construcția începe să dispară după verbele *declarandi*, *sentiendi* și *affectuum* și să se extindă după verbele cauzative și verbe care exprimă voința, permisiunea și simțirea. După aceste din urmă categorii de verbe, acuzativul cu infinitiv există și în limbile romanice. Prin aceasta ele continuă nu numai latina târzie, dar chiar o fază mai veche. Acuzativul cu infinitiv „independent”, în care verbul regent nu mai poate fi considerat legat de acuzativul subiect, ci numai de întreaga construcție, a fost caracteristic numai latinei literare și a murit o dată cu ea.

⁹ Pentru acest aspect vezi Salonius, *Vitae Patrum*, p. 324.

¹⁰ Vezi Stimming, *op. cit.*, și Ulrich Schwendener, *Der Accusativus cum Infinitivo im Italienischen*, Säckigen am Rhein, 1923.

COMPLETIVE CONJUNCTIVALE FĂRĂ CONJUNCȚIE

Un alt fel de exprimare a completei este propoziția construită cu conjunctivul fără conjuncție. Acest fel de propoziții își are originea în fraze paratactice de tipul *uolo facias*, în care *facias* inițial poate fi considerat ca un conjunctiv iusiv independent.

Faptul că în cazul completei parataxa a dăinuit mai multă vreme decât în propozițiile circumstanțiale, persistând, după cum se va vedea, în limba populară pînă la sfîrșitul latinității, se poate explica prin aceea că, în acest caz, conjuncția este mai puțin necesară pentru exprimarea raportului dintre principală și secundară decât la circumstanțiale, unde, pe lîngă ideea de subordonare ea exprimă și raportul cauzal, temporal etc. Cu alte cuvinte, în cazul propoziției complete, conjuncția este mai puțin relevantă pentru înțelegerea frazei decât în cazul circumstanțialelor.

Propoziția aceasta nu apare decât după anumite categorii de verbe și anume :

1) a) verbe care exprimă o voință, o hotărîre, o părere etc. (*censeo, considero, iubeo, sino* etc.); b) verbe care exprimă o cerere, un sfat, o rugăminte etc. (*adhortor, coniuro, oro* etc.);

2) verbe și expresii impersonale (*conuenit, decet, decretum est, necesse est* etc.).

Numărul verbelor după care se folosește această construcție crește cu timpul. Printre altele se adaugă : *contendo, cogo, credo, edico, persuadeo, scribo* etc. Acest fapt arată că este vorba de o categorie vie în tot timpul latinității.

Este interesant că în mare măsură operele în care apar completele cu conjunctivul se caracterizează prin limba lor populară¹¹. În epoca arhaică cele mai multe atestări se găsesc la comici (Plaut și Terențiu) și la Cato. În epoca clasică frecvența completei cu conjunctivul fără conjuncție scade : limba literară preferă completele introduse prin *ut*. Se găsesc totuși des la Cicero în *Scrisori*, iar mai tîrziu în scrisorile lui Seneca și ale lui Plinius. Prezența ei nu se surprinde nici în *Bellum Alexandrinum* și *Bellum Hispaniense*, unde apare după *iubeo*, și nici la Petroniu. Horațiu folosește acest fel de completivă mai ales în *Satire*. Construcția nu lipsește nici la istorici (Caesar, Salustiu, Tacit¹², Livius), se întâlnește și în imprecățiile populare, cunoscute sub numele de *tabellae defixionum*. Dintre autorii tîrzii care folosesc completiva fără conjuncție cităm pe Fronto, Curtius, Iustin, Venantius Fortunatus, Lucifer din Cagliari, Tertulian; ea se găsește și în *Mulomedicina Chironis*. La Gregorius din Tours¹³ construcția apare după unele expresii și verbe impersonale (*consuetudo erat, in consuetudine habebat, contigit, factum est* etc.). E interesant că, în *Vitae Patrum*, același pasaj grecesc care în cartea a 3-a, scrisă de un autor necunoscut într-o limbă plină de vulgarisme, este redat prin completivă fără conjuncție (*iubes occidam*

¹¹ Ernout-Thomas, p. 291, menționează că această construcție nu a ieșit niciodată din uzul limbii populare.

¹² Draeger, *Tacitus*, p. 55, notează 6 construcții de felul acesta după : *hortor, postulo, oro, pango, iubeo și perpello*.

¹³ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 688.

eos, 3, 8, 2), în cartea a 7-a, scrisă într-o limbă mai îngrijită, este tradus printr-o completivă cu *ut* (*iubes ut occidam eos*, 7, 8, 1).

Mai trebuie menționat că acest fel de completeive apare frecvent în stilul juridic, în diferite edicte și legi, fapt care se explică prin categoria verbelor folosite în asemenea scrieri, și anume cele din grupa verbelor de voință. Limba juridică este în general conservatoare păstrând multe construcții vechi.

Păstrarea și dezvoltarea completeivei cu conjunctivul fără conjuncție în limba populară și familiară corespunde într-un tot predilecției pe care o are aceasta pentru parataxă. E de presupus că această construcție a fost chiar mai mult folosită în limba latină decât reiese din izvoare. Numărul relativ mic al atestărilor nu dovedește decât grija limbii scrise de a evita această construcție populară. Acest fapt este confirmat de unii autori tîrzii care la începutul carierei lor de scriitori, cînd limba folosită de ei era încă mai apropiată de cea vorbită, recurg deseori la completeive cu conjunctivul fără conjuncție, pentru a renunța ulterior la ele. Acesta este cazul lui *Lucifer* din *Cagliari* ¹⁴.

Completeivele cu conjunctivul fără conjuncție sînt concurate de completeivele cu *ut*, *ne*, *quin* și *quominus* și în anumite cazuri de acuzativul cu infinitiv, nu însă de completeivele cu *quod*. Acestea, și ele construcții populare, apar, după cum se va vedea, după alte categorii de verbe.

În limba populară și tîrzie completiva cu conjunctivul fără conjuncție a înlocuit de multe ori propozițiile cu conjunctivul introduse prin *ut*, *ne*, *quin* și *quominus*, iar completiva cu *quod*, *quia* și *quoniam* acuzativul cu infinitiv după verbele *sentiendi* și *dicendi*. Lucrul acesta dovedește, între altele, că nu se poate vorbi de o confuzie totală a formelor în latina tîrzie. Limba începe să se dezvolte deosebit de latina clasică literară, dar conform unor norme și legi.

Fiind vorba de o categorie vie și populară în tot timpul latinității, este de așteptat ca ea să fie reprezentată și în limbile romanice. De aceea nu ne surprinde faptul că în marea majoritate a limbilor romanice există completeive juxtapuse ¹⁵ folosite mai ales după verbe care exprimă noțiunea de „a spera, a se teme, a vrea, a dori, a cere, a gândi etc.”. Se pare că în graiurile italienești de sud există chiar o adevărată predilecție pentru acest fel de propoziții ¹⁶.

Deși faptele romanice se apropie de cele din latină, este totuși greu de afirmat că ele continuă situația din limba latină, deoarece parataxa este un fenomen popular, care poate să apară independent în fiecare limbă. Dacă admitem, cu N.I. Barbu, că *să* este semnul distinctiv al conjunctivului și că nu are rol de conjuncție ¹⁷, și dacă cercetăm verbele românești

¹⁴ Hartel, *Lucifer von Cagliari und sein Latein*, în ALL, III, p. 50 : „Es verdient übrighens Beachtung daß er so starke Vulgarismen sich nur im Anfang seiner Schriftstellerei gestattete. Sämtliche Fälle gehören den ersten Schriften an”.

¹⁵ Vezi Nilsson-Ehle, *Les propositions complétives juxtaposées en italien moderne*, Lund, 1947, și Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 600.

¹⁶ Vezi G. Rohlfs, *Apul. ku, kalabr. mu und der Verlust des Infinitivs in Unteritalien*, în ZRPh, XLII (1922), p. 211.

¹⁷ „Să”, semn distinctiv al subjonctivului în limba română, în *Buletinul Științific al Academiei R.P.R., Științe istorice, filozofice și economico-juridice, știința limbii, literatură și artă*, Tomul I, nr. 1—2, București, 1948, p. 55.

corespunzătoare celor latine după care urma completiva cu conjunctivul fără conjuncție, observăm că în toate cazurile se folosește și în limba română o propoziție completivă fără conjuncție, adică numai cu *să* + conjunctivul :

1. a) verbe care exprimă voința, hotărîrea : *poruncesc, vreau, permit, hotărăsc* etc.; b) verbe care exprimă o cerere sau o rugămintă : *doresc, rog, cer* etc. 2. verbe și expresii impersonale : *se cuvine, e necesar, trebuie* etc. Este vorba deci de verbele care în general nu pot forma singure o comunicare, ci sînt urmate în mod necesar de o completivă sau de o subiectivă.

Deoarece limba română este singura limbă romanică la care, ca în limba latină, construcția propozițiilor complete diferă după verbul regent¹⁸ și deoarece găsim aceleași categorii de verbe după care apare în latină completiva cu conjunctivul fără conjuncție și în limba română numai conjunctivul cu semnul lui, *să*, s-ar putea presupune că limba română continuă construcția latinească.

COMPLETIVE CONJUNCTIVALE CU CONJUNCȚII

COMPLETIVA CU VT

Completiva cu *ut* reprezintă o fază ulterioară a completei cu conjunctivul fără conjuncție.

Ea a apărut în momentul în care *ut* a început să fie folosit drept conjuncție „universală”. E de presupus că *ut* s-a extins la completivă de la finală, deosebirea dintre aceste două feluri de propoziții fiind adesea aceea că propoziția completivă este o completare necesară a principalei, pe cînd finala constituie numai o explicație accesorie, neobligatorie¹⁹.

În epoca istorică folosirea conjuncției *ut* devine curentă la completele conjunctivale²⁰.

În linii mari, verbele construite cu complete cu *ut* se pot grupa în trei categorii, existente și la completele cu conjunctivul fără conjuncție, și anume : verbe de voință, verbe cauzative și verbe impersonale.

După Draeger²¹ completiva cu *ut* a apărut mai întîi la grupul de verbe care exprimă un act de voință. De la acestea s-ar fi extins la expresiile impersonale și apoi la alte verbe, dintre care multe inițial nu se foloseau decît cu construcții infinitivale.

O statistică sumară confirmă observația lui Draeger. În epoca arhaică cele mai multe verbe construite cu *ut* fac parte din grupul verbelor de voință, și anume cele care desemnează noțiunile de „a cere, a constrînge, a sfătui, a porunci”. În schimb majoritatea verbelor impersonale se construiesc cu *ut* abia în epoca clasică. Aceeași e situația verbelor care înseamnă „a se strădui, a încerca să, a permite și a lăsa să”.

Dacă se urmăresc verbele care se construiesc cu completiva cu conjunctivul (cu sau fără *ut*) pentru a se cerceta în ce epocă a fost folosită mai mult această construcție, se ajunge la următoarele cifre : din tota-

¹⁸ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 648.

¹⁹ Draeger, *Historische Syntax*, II, p. 235.

²⁰ Ernout-Thomas, p. 300.

²¹ *Op. cit.*, *ibid.*

lul de 144 verbe înregistrate de noi printr-un sondaj, în epoca arhaică au fost construite cu completiva cu conjunctivul (cu și fără *ut*) 52 de verbe (36%), în epoca clasică 128 de verbe (88%), iar în epoca târzie 88 de verbe (61%). Concluzia se impune: construcția se dezvoltă în epoca arhaică, ajunge la cea mai mare înflorire în epoca clasică și scade în epoca târzie. Ea a fost caracteristică limbii îngrijite din toate epocile literaturii latine.

Completiva cu *ut* este concurată de foarte multe ori de construcțiile infinitivale. Studiarea acestei concurențe ne permite să tragem concluzii de ordin istoric și asupra evoluției ulterioare a celor două tipuri de complete.

Iată pe epoci situația folosirii celor două construcții după verbele înregistrate de noi. După 110 din cele 144 de verbe care se construiesc cu completiva cu conjunctivul poate urma acuzativul cu infinitiv sau infinitivul simplu și anume: în epoca arhaică după 32 de verbe (28%); în epoca clasică după 91 de verbe (81%), iar în epoca târzie după 77 de verbe (70%). Dacă pentru epoca târzie excludem din statistică verbele care nu se întâlnesc cu nici una din cele două construcții, ajungem la situația că în epoca târzie, din 96 de verbe care pot avea ambele construcții, 78 (adică 81%) se construiesc cu infinitivul și 74 (77%) cu conjunctivul.

Folosirea infinitivului este deci în creștere. Devine evidentă tendința construcției infinitivale de a înlocui parțial completiva cu *ut*. Infinitivul apare mai ales după verbe care fac parte din grupul verbelor de voință, după care construcția infinitivală în loc să regreseze, ca în cazul verbelor *dicendi* și *sentiendi*, se extinde în latina târzie și e moștenită și de limbile romanice. (Vezi p. 297.)

Construcția *ut* + acuzativul cu infinitiv a fost tratată la capitolul consacrat acuzativului cu infinitiv.

Uneori completiva cu *ut* se întâlnește și alături de completele cu *quod*, și anume:

1) după verbele care desemnează noțiunea de „a adăuga”: *addere*, *accedit*. (Se pare că *ut* se folosea numai atunci când faptul exprimat de completivă nu era considerat ca sigur.)

2) după *facio*, *accidit*, *euenit*, *fit* etc. însoțite de un adjectiv neutru sau de un adverb: *bene facere*, *libenter facere*, *incommode accidit*, *bene euenit* etc. *Vt* se folosea numai când în principală nu se exprima o judecată de valoare asupra acțiunii din secundară.

3) *quod* mai apare alături de *ut* după *cogito*, *impello*, *admoneo*, *consequor*, *curae est*, *adipiscor*.

În afară de *adipiscor* toate aceste verbe se pot construi, pe lângă *ut* și *quod*, și cu infinitivul. *Adicio*, *admoneo* și *facio* se întâlnesc destul de des și cu conjunctivul fără conjuncție.

De cele mai multe ori mulțimea construcțiilor verbelor discutate în capitolul de față se explică prin faptul că același verb poate fi folosit în mai multe accepțiuni. Astfel există verbe care pot avea sensul unui verb *declarandi* și cel al unui verb *voluntatis*. În acest caz, primul sens

se exprimă prin acuzativul cu infinitiv iar cel de-al doilea prin *ut* + conjunctiv. De exemplu :

dico : „a spune” = acuzativ cu infinitiv ; „a porunci” = *ut* + conj.

scribo : „a spune în scris” = acuzativ cu infinitiv ; „a porunci în scris” = *ut* + conj.

La fel se comportă verbe ca : *cogito, censeo, concedo* etc.

Alteori construcțiile diferite după același verb sînt cerute de alte criterii. Astfel se observă că, după verbele care exprimă voința, de multe ori infinitivul se folosea atunci cînd subiectul propoziției principale era același cu cel al propoziției secundare. Atunci cînd subiectul diferea se recurgea la *ut* + conj. Deci *uolo discere* dar *uolo (ut) discat* ²².

Pentru a se arăta că subiectul regentei diferă de cel al subordona-tei ar fi trebuit, în cazul construcției infinitivale, să se recurgă la acuza-tivul cu infinitiv de tipul *uolo eum discere*, care, după cum s-a văzut la capitolul consacrat evoluției propoziției infinitivale, nu a fost nicio-dată o construcție populară. Evitarea ei prin folosirea lui *ut* + conjunc-tivul nu pare un fapt curios.

E adevărat că criteriile de repartiție a diferitelor construcții com-pletive înșirate mai sus nu pot fi considerate ca reguli absolute, deoarece există un număr destul de mare de abateri, dar ele arată totuși că ini-țial a existat o motivare pentru folosirea uneia sau a alteia dintre con-strucțiile posibile. De la verbele și de la cazurile unde această motivare exista, mulțimea construcțiilor s-a extins apoi prin analogie la o serie întreagă de verbe și de cazuri unde aparent nu există nici un criteriu pentru alegerea uneia sau a alteia dintre construcții. A contribuit apoi și faptul că una sau alta dintre construcții era la un moment dat într-o fază de dezvoltare sau de regres. (Vezi mai departe extinderea propo-zițiilor cu *quod* în locul acuzativului cu infinitiv.)

Se știe că propozițiile complete cu *ut* nu s-au păstrat în limbile romanice deoarece conjuncția însăși a dispărut. De aceea ne-am aștepta să întâlnim încă în textele latine tîrzii cazuri în care complete cu *ut* + conjunctivul să fie înlocuite de alte construcții, respectiv, în afară de infinitivalele pe care le-am semnalat, de complete cu *quod*. Dar și în textele postclasice, *ut* completiv + conjunctivul e bine reprezentat. Și Meyer-Lübke remarcă ²³ drept o curiozitate faptul că verbele care ex-primă voința păstrează construcția lor cu *ut* + conjunctivul. Deși în limbile romanice în locul lui *ut* apare de cele mai multe ori *que, che* etc. nu avem decît în rare cazuri exemple în care *quod* și *quia* să-l înlocu-iască pe *ut* completiv în latina tîrzie.

În legătură cu aceasta ni se pare remarcabil faptul că acolo unde în limbile romanice se folosește o completivă cu conjuncție, corespon-zătoare unei complete latinești cu *ut*, a rămas totuși un element ne-schimbat, și anume conjunctivul. Cercetînd în gramaticile diferitelor limbi romanice verbele după care se folosește conjunctivul, în cazul propozi-țiilor complete, se constată că ele reprezintă aceleași categorii ca cele latinești, după care urmează *ut* + conj.

²² Limbile romanice occidentale au păstrat deosebirea dintre cele două construcții. În primul caz se folosește infinitivul, în cel de-al doilea conjunctivul, dar cu *que, che* etc. Deci : *Je veux apprendre* dar *je veux qu'il apprenne*.

²³ *Grammaire*, III, p. 645.

Avînd în vedere faptul că, pe de o parte prin păstrarea conjunctivului categoria completivei conjunctivale latinești (cu sau fără *ut*) nu a dispărut, cum s-ar crede la prima vedere, și pe de altă parte că nu există dovezi ale înlocuirii lui *ut* cu *quod*, se poate ajunge la următoarea concluzie: completiva cu *ut* nu a fost înlocuită în latina tîrzie de completivele cu *quod* și *quia*, ci completiva cu conjunctivul fără conjuncție, varianta populară a completivei cu *ut*, s-a extins tot mai mult și a supraviețuit în primul stadiu al limbilor romanice. Această fază a evoluției se oglindește parțial în situația din limba română. S-a arătat mai sus că, dacă admitem ipoteza lui N. I. Barbu că *să* este semn distinctiv al conjunctivului, putem considera că propozițiile complete latinești cu conjunctivul fără conjuncție sînt reprezentate în limba română de completiva cu conjunctivul (cu *să*). Într-o fază ulterioară a dezvoltării limbilor romanice, cînd *que*, *che* etc. începe pe de o parte să fie indisolubil legat de conjunctiv iar pe de altă parte să fie folosit drept conjuncție „universală”, el trece de la propozițiile circumstanțiale, și mai ales de la completele care și în latinește se construiau cu *quod*, la completele cu conjunctivul, corespunzătoare propozițiilor complete latinești cu *ut*. Două fapte vin în sprijinul acestei ipoteze: 1. În prima fază a limbilor romanice se întîlnesc încă destul de des complete fără conjuncție. (Vezi capitolul consacrat acestora.) 2. Limba română, care folosește conjuncții mai variate acolo unde în limbile romanice occidentale apare universalul *que*, *che* etc., a păstrat cel mai bine situația inițială. La conjuncție nu se recurge decît mai tîrziu și anume atunci cînd între predicatul regentei și predicatul subordonatei sînt intercalate părți de propoziție aparținînd dependentei: *vreau să vină* dar *vreau ca el să vină*. În acest caz *ca* era necesar întrucît, din pricina poziției sale, *să* nu mai putea îndeplini și rolul de element de legătură între principală și secundară.

În concluzie: completele conjuncționale cu *ut*, care constituie o variantă ulterioară, cultă, a propoziției conjunctivale fără conjuncție, au cunoscut cea mai mare înflorire în epoca clasică. Frecvența lor scade simțitor în latina tîrzie, cînd sînt înlocuite parțial prin construcții infinitivale și parțial prin complete fără conjuncție cu conjunctivul. Contrar așteptărilor nu găsim decît în mod cu totul izolat cazuri în care conjuncția *ut* să fie înlocuită de *quod* în latina tîrzie. Acest lucru ne face să credem că apariția conjuncțiilor *que*, *che* etc. în fața acestor complete este un fenomen romanice care se datorește extinderii analogice a acestei conjuncții.

COMPLETIVA CONJUNCTIVALĂ NEGATIVĂ

În ce privește completiva conjunctivală negativă, ea se exprima în prima fază, cea paratactică, cu ajutorul particulei *ne*, care însoțea în mod obișnuit conjunctivul hortativ și imperativul. Deci forma afirmativă *uolo facias*, forma negativă *uolo ne facias*. Dezvoltarea subordonării a făcut ca negația *ne* să devină ulterior conjuncție.

Ne găsim deci în situația ca unei complete afirmative fără conjuncție să-i corespundă o completivă negativă cu conjuncție (opозиția *zero—ne*). A urmat apoi o fază în care s-a manifestat tendința de regula-

rizare a sistemului de mai sus, prin introducerea conjuncției *ut* în fața completei afirmative. Opoziția este atunci *ut — ne*. Ulterior *ut* s-a extins și la completele negative și ne găsim în fața opoziției *ut — ut ne* ²⁴.

Este de la sine înțeles că aceste faze nu pot fi precis delimitate. Faza I a coexistat cu faza a II-a până la sfârșitul latinității, iar faza a III-a, deși în epoca clasică nu a putut înlocui faza a II-a, a continuat totuși să existe alături de aceasta.

Vt ne, introducând o completivă negativă, apare atît în epoca clasică, cît și mai tîrziu în formula *ut ne quis*. Se folosește de asemenea pentru a marca o insistență, în stilul căutat și mai ales în formulele juridice și administrative, după *placuit, censeo, lata lex est* etc.

În latina populară și tîrzie apare de multe ori *ut non* acolo unde ar trebui să figureze *ne*. Stolz-Schmalz socotește că acest lucru se datorește extinderii lui *ut non* consecutiv ²⁵. S-ar putea presupune, pe de altă parte, că în latina tîrzie populară *ut ne* a început să fie folosit mai mult și că prin înlocuirea cunoscută a lui *ne* prin *non* s-a ajuns la *ut non*. Faptul că *ut non* (respectiv *ut ne*) a fost preferat lui *ne* în limba tîrzie ar fi în acest caz în concordanță cu tendința generală a limbii populare de a folosi două sau mai multe conjuncții, puse alături, în locul uneia singure. Parțial în sprijinul părerii noastre vine și Dag Norberg ²⁶ care, după ce reproduce cele spuse de Stolz-Schmalz în legătură cu extinderea lui *ut non* de la consecutive, adaugă că „totuși nu trebuie subestimată influența construcțiilor paratactice de tipul *interdico — hoc facere non praesumant* deoarece în această vreme *non* se folosea în limba populară în locul lui *ne* ca negație în propozițiile prohibitive independente”.

Toate acestea arată că tipul *ut — ut ne* (= *ut non*) a fost caracteristic nu numai pentru limba veche, dar și pentru cea tîrzie. Ca în atîtea alte cazuri este vorba de un fenomen popular care s-a menținut de la începutul latinității și pînă la sfârșitul ei.

În limbile romanice găsim în locul propoziției complete negative cu *ne* (*ut ne, ut non*) reflexe ale lui *quod non*. Ca și în cazul propozițiilor afirmative cu *ut* acest fapt se poate explica în două feluri: 1) *ut* a fost înlocuit de *quod* încă în latina tîrzie, ajungîndu-se în cazul negativelor de la *ut non* la *quod non*; 2) categoria *ut — ut non* a dispărut în favoarea vechii construcții paratactice cu opoziția *zero — ne* (iar prin înlocuirea lui *ne* cu *non*) *zero — non*. Într-o fază ulterioară, în cea mai mare parte a domeniului romanic, s-a trecut din nou de la parataxă la hipotaxă, introducîndu-se conjuncția universală *quod*. Astfel s-a ajuns la opoziția *quod — quod non*. La aceasta a contribuit desigur și influența propozițiilor complete cu *quod* care comportau de la început această opoziție.

²⁴ În legătură cu această problemă vezi și J. André, *La portée de la conjonction ne*, în RÊL, 1957, și Maria Iliescu, *Evoluția propozițiilor complete introduse prin, ut și ne*, în SCL, XII (1961), p. 489.

²⁵ P. 692.

²⁶ *Beiträge*, p. 103—115.

Iată deci cum s-ar prezenta în mod schematic evoluția propoziției complete conjunctivale afirmative și negative :

I (faza paratactică)	<i>zero — ne</i>
II (epoca arhaică)	<i>ut — ne</i>
III (epoca clasică)	$\left\{ \begin{array}{l} ut — ut\ ne \\ ut — ne \end{array} \right\}$
IV (epoca târzie)	<i>ut — ut non</i> <i>zero — quod non ?</i> <i>quod — quod non ?</i>
V (epoca romanică)	<i>che, que etc. — che, que etc. + negație</i>

COMPLETIVA CONJUNCTIVALĂ DUPĂ VERBELE TIMENDI

O atenție specială, în cadrul completei conjunctivale, o merită propozițiile depinzând de un verb care exprimă teama, ca *metuo, timeo, uereor, paueo* și prin extensiune *sollicitor, timidus sum, periculum est* etc.

Aceste propoziții comportă două categorii bine distincte după cum exprimă o acțiune dorită sau nedorită de subiectul propoziției principale.

După toate probabilitățile, ne găsim la început în fața unei evoluții asemănătoare cu cea a propoziției complete afirmative și negative. Completele după verbe de teamă care exprimă o acțiune dorită (notate aici Td) se găsesc în situația completivelor afirmative, iar completele după verbe de teamă care exprimă o acțiune nedorită (Tn) se găsesc în situația completivelor negative. În faza paratactică opoziția este *zero — ne* (vezi evoluția completei negative) : Td *Timeo. Veniat.* — Tn *Timeo. Ne ueniat.* Ne prohibitiv din acest din urmă exemplu era necesar pentru distingerea celor două tipuri de propoziții.

Urmează faza a II-a cu opoziția *ut — ne*. Td *Timeo. Vt ueniat* — Tn *Timeo. Ne ueniat.* Vt din tipul Td pare să fie același cu *ut* din propozițiile de tipul *Vt te di perduint*²⁷. În cazul de față el vine să echilibreze sistemul schiop al opoziției I. O dată cu dezvoltarea hipotaxei și cu introducerea lui *ut* în marea majoritate a propozițiilor complete conjunctivale, ne găsim în fața tipului *timeo ut ueniat* „mi-e teamă că nu vine”, folosit în mod curent în latina arhaică pentru Td, în timp ce Tn este exprimat prin *timeo ne ueniat* „mi-e teamă că vine”. Un exemplu ilustrativ pentru această fază este *id paues ne ducas tu illam; tu autem ut ducas*, Ter., Andr., 349 „ție ți-e teamă că ai să te căsătorești cu ea, iar ție că n-ai să te căsătorești cu ea”.

În epoca clasică însă s-a creat o opoziție specială pentru completele după verbe de teamă și anume *ne non — ne*. Td *Timeo ne non ueniat* — Tn *Timeo ne ueniat*²⁸.

Tipul *timeo ut ueniat* a continuat însă să existe pe lângă *ne non*, mai ales în latina populară, afară de cazul în care principala era negativă. Astfel în scrisorile lui Cicero găsim : *omnes labores te excipere uideo;*

²⁷ Stolz-Schmalz, p. 691.

²⁸ Este posibil că aceasta s-a întâmplat în mare parte și sub influența limbii grecești în care tipul Td se exprimă prin $\mu\eta$ οὐ iar Tn prin $\mu\eta$.

timeo ut sustineas, Cic., *Att.*, 14, 2, 3 „văd că iei asupra ta toate muncile; mi-e teamă că nu le vei putea duce”, deși același autor preferă în mod obișnuit pe *ne non*.

Despre soarta acestor propoziții în latina târzie se știe puțin, deși ele ar merita să fie studiate cu atenție.

În ce privește tipul Tn, *ne* a fost înlocuit de *non* (ca și la complementivele negative obișnuite), iar apoi, prin generalizarea lui *quod* (tot ca în cazul completivelor negative obișnuite), cu *quod non*. Vestigii ale acestei situații se mai găsesc în limbile romanice. Așa de exemplu în franceza și italiana veche se găsesc încă exemple cu *que* (respectiv *che*) + negație: *Molt criem que ne t'en perde* (St. Alexis v. 60); *temo che i parenti suoi non la diano ad un altro* (Dec., 10, 8).

Se găsesc în latina târzie însă și cazuri în care tipul Tn este construit cu *quod* singur (Salv., *Gub.*, 5,2,7 *uereor, quod, qui non bene obseruamus, nec bene lectitamus*). În cele mai multe limbi romanice aceasta este situația obișnuită (sp. *temo que venga*; rom. *mă tem că vine* etc.).

În ce privește cazul în care subiectul dorește să se întâmple acțiunea, e de presupus că s-au folosit la un moment dat (poate deja în faza romanică) fraze de tipul *timeo quod ueniat* în care *quod* îl înlocuiește pe *ut* din *timeo ut ueniat* (fie că admitem sau nu o fază de trecere *timeo ueniat*). Deoarece astfel tipul *timeo quod ueniat* ajunge să exprime atât o acțiune dorită cât și una nedorită de subiectul propoziției principale, pentru a se evita confuzia, s-a adăugat negația în cazul propozițiilor în care acțiunea este dorită. Aceasta este situația pe care o reflectă limbile romanice (sp. *temo que no venga*; fr. *je crains qu'il ne vienne pas*; rom. *mă tem că nu vine*).

În mod schematic s-ar putea reprezenta în modul următor evoluția completivelor după verbe de teamă:

	Td	Tn
I (faza paratactică)	<i>zero</i>	— <i>ne</i>
II (epoca arhaică)	<i>ut</i>	— <i>ne</i>
III (epoca clasică în stilul literar)	<i>ne non</i>	— <i>ne</i>
(epoca clasică în stilul popular)	<i>ut</i>	— <i>ne</i>
IV (epoca târzie)	1) <i>ut</i>	— <i>non</i>
	2) <i>quod</i>	— <i>quod non</i>
	3) <i>quod</i>	— <i>quod</i>
	4) <i>quod non</i>	— <i>quod</i>

Ca în multe alte cazuri, se constată pe baza evoluției acestui fel de complementive că limba latină populară a fost mai puternică decât limba latină literară și a reușit să-și impună tendințele. Astfel încercarea limbii clasice de a crea o formă specială de exprimare pentru complementivele după verbele de teamă a dat greș. Atât în latina arhaică și populară cât și în faza cea mai târzie a limbii latine și ulterior în limbile romanice se observă că această categorie de complementive folosește aceleași conjuncții ca celelalte complementive. Evoluția acestor complementive ilustrează apoi tendința spre claritatea limbii prin lupta dusă pentru evitarea confuziei între propozițiile care exprimă o acțiune dorită de subiectul propoziției principale și cele care exprimă o acțiune nedorită de subiectul propoziției principale.

Quin (format din ablativul singular al pronumelui nehotărît interrogativ, *qui*, și din *ne*) a fost folosit în latina arhaică și mai ales în latina clasică pentru introducerea propozițiilor complete 1) după expresii uzuale negative (*non multum abest, nulla causa est, nequeo* etc.), 2) după verbe de îndoială negate (*non dubito, non dubium est* etc.), 3) în sfârșit după verbe care exprimă un impediment, un refuz și o opunere (*impedio, prohibeo, obsto, resisto, contineo, retineo* etc.).

În primele două cazuri *quin* s-a menținut relativ bine pînă în epoca tîrzie cînd a trebuit să capituleze în fața universalului *quod*. În unele cazuri (ca după *non possum facere* și *fieri non potest*) apare *ut non* și chiar *ut* singur în locul lui *quin*. Alteori, din cauza unor echivalențe semantice (ca *non dubito = scio*), se folosește acuzativul cu infinitiv în locul lui *quin*.

În ceea ce privește categoria a treia de verbe, *quin* este folosit alături de *quominus* (*quo*, ablativul pronumelui relativ + *minus*) și *ne*.

Apariția unor conjuncții care conțin o negație după aceste verbe se explică prin parataxă²⁹. Dacă în fraze de tipul *Interdico. Ne hoc facias* nu ar fi existat negație, ele și-ar fi schimbat sensul.

În ciuda încercărilor făcute³⁰, nu s-au putut stabili criterii absolute pentru a explica preferința autorilor pentru una sau alta dintre cele trei conjuncții. S-ar părea că *quin* apare mai ales atunci cînd propoziția principală este negativă: *non dubitari debet quin fuerint ante Homerum poetae*, Cic., *Brut.*, 71.

Cînd verbele se găsesc la forma afirmativă se folosește în general *ne*: *plura ne scribam dolore impediior*, Cic., *Att.*, 2,13, 5 „durerea măîmpiedică să scriu mai mult”. Pentru înlocuirea lui *ne* prin *ut non* în epoca imperială și tîrzie vezi completele negative.

Cît despre *quominus*, el este folosit atît în cazul principalelor negative cît și al celor afirmative.

Cu timpul, *quin* și *quominus* sînt folosite din ce în ce mai puțin. În limba populară procesul de dispariție a început probabil încă din sec. I e.n. La Vitruviu nu mai găsim *quin* decît de 5 ori iar la Petroniu numai o dată. *Quominus* nu mai apare de loc la acești autori³¹. La scriitorii tîrzii, ca Papinian, *Scriptores Historiae Augustae* și în opere ca *Peregrinatio Aetherae* și *Vitae Patrum*, ambele conjuncții lipsesc cu desăvîrșire. În *Vulgata*, *quin* nu apare decît de cinci ori și anume în părțile traduse de Hieronim însuși.

Aceste statistici nu au încă o valoare absolută întrucît nu știm cîte pasaje există la autorii mai sus pomeniți în care *quin* sau *quominus* ar fi trebuit să apară după regulile clasice.

În limbile romanice nu s-au păstrat urme ale lui *quin* sau *quominus*. După verbele care exprimă o piedică găsim reflexe ale lui *quod* și *quod non*.

Concluzii. Propozițiile complete cu *quin* și *quominus* sînt categorii relativ recente și totodată efemere ale limbii latine literare. Ele nu au

²⁹ Norberg, *Beiträge*, p. 108.

³⁰ Vezi între altele Kühner-Stegmann, p. 877; Ernout-Thomas, p. 307—311.

³¹ Svennung, *Palladius*, p. 649.

fost niciodată populare și au fost concurate tot timpul de alte conjuncții (*ne, ut, ut non*) și construcții (infinitiv, infinitiv cu acuzativ). Deoarece, din cauza confuziei în folosirea diferitelor conjuncții și construcții, nu au contribuit la îmbunătățirea mijlocului de comunicare pe care-l constituie limba, au ajuns inutile, fapt care a avut ca urmare eliminarea lor din vorbire.

COMPLETIVE INTRODUSE PRIN *QUOD*, *QUIA* ȘI *QUONIAM*

Completivele (subiectivele și predicativele) introduse prin *quod* își au originea în propoziții atributive, la care s-a omis antecedentul demonstrativ din principală. *Ego proiector [hoc] quod tu peccas*, Enn., *Iphig.*, fragm. 8 „îți reproșez [aceasta] că greșești”.

Natura relativă a conjuncției *quod* (provenită din forma de nominativ-acuzativ a pronumelui relativ neutru) este mai evidentă în latina arhaică prin faptul că apare legată de verbe ca *uenio* și *mitto* și are uneori funcția de acuzativ de relație.

Completivele introduse prin *quod* apar :

1) după verbe care exprimă ideea de „a adăuga” (*addere, adicere* etc.) sau „a lăsa la o parte” (*mittere, praeterire* etc.).

După aceste categorii de verbe, completivele cu *quod* sînt concurate de acuzativul cu infinitiv și de completivele cu *ut* (vezi capitolul consacrat acestora). Astfel conform datelor furnizate de ThLL s-a folosit după *addere* de 22 ori acuzativul cu infinitiv, de 23 ori *ut* sau *ne* și de 8 ori *quod*. După *adicere* apare de 54 ori acuzativul cu infinitiv față de 7 propoziții cu *quod*;

2) cînd în propoziția principală se exprimă o judecată de valoare asupra acțiunii din secundară, verbul regent fiind însoțit de un adjectiv neutru sau de unadverb. (În cazul verbelor impersonale *accidit, euenit, fit* sau *est* + substantiv sau adverb, propozițiile sînt subiective: *percommode accidit quod non adest*, Cic., *Caec.*, 77; *bene facis ... quod me adiuvas*, Cic., *Fin.*, 3, 16.)

În asemenea situații *quod* este concurat uneori de *ut*: *facio libenter ut... conloquar*, Cic., *Epist.*, 1, 7, 1 „îmi place să discut”.

În mod izolat, după această categorie de verbe se găsește în latina arhaică și *quia*, prin analogie cu cauzalele;

3) după verbele care exprimă o stare sufletească, o laudă, o mulțumiri sau o acuzare. E de presupus că la extinderea lui *quod* la această categorie de verbe au contribuit propozițiile cauzale, destul de înrudite. De fapt atunci cînd propoziția care exprimă cauza are și funcție de complement al predicatului din principală, ea devine completivă. În acest caz două sînt construcțiile posibile: acuzativul cu infinitiv sau completiva cu *quod*: *doleo abesse... Volusenum*, Cic., *Cluent.*, 198; *dolebam... quod... consortem amiseram*, Cic., *Brut.*, 2. Ca și la completivele care exprimă o judecată de valoare, alături de *quod* apare și *quia* și chiar și *quoniam*, probabil tot datorită analogiei cu cauzalele. Ca și în cazul cauzalelor, în epoca arhaică *quia* este mai frecvent decît *quod*. În epoca clasică însă, *quia* apare rar și mai ales în scrieri cu caracter familiar. În latina tîrzie frecvența lui crește din nou.

Ca și la verbele discutate la punctul 1, completiva cu *quod* (și *quia*) după verbele care exprimă o stare sufletească etc. este concurată de acu-

zativul cu infinitiv. După cum reiese din materialul oferit de ThLL această din urmă construcție este chiar mai frecventă. Completiva cu *quod* pare să fi fost folosită mai des în limba populară ³².

Modul caracteristic tuturor propozițiilor complete cu *quod* examinate pînă aici este indicativul.

4) după verbele *sentiendi* și *declarandi*. Construcția obișnuită și specifică limbii latine clasice după aceste categorii de verbe este acuzativul cu infinitiv. Alături de aceasta limba populară a folosit încă din latina arhaică completiva cu *quod*. În primul rînd se găsesc exemple în care, ca și în celelalte cazuri, *quod* este încă atributiv, avînd un antecedent — de cele mai multe ori demonstrativ — în propoziția principală: **tantum flagitium te scire audiui meum, quod cum peregrini cubui uxore militis**, Plaut, *Bacch.*, 1008.

Primul exemplu în care *quod* introduce o propoziție cu funcție de complement al verbului regent ni-l oferă Plaut care, în *Asin.*, 52, recurge la completiva cu *quod* într-un pasaj unde acuzativul cu infinitiv ar fi dat loc la confuzii ³³: **equidem scio iam filius quod amet meus istam meretricem e proxumo Philaenium** „așadar știu că fiul meu iubește pe această curtezană din vecini Philaenium”. Următorul exemplu se găsește în *Bellum Hispaniense*, 36, 1: **legati...renuntiauerunt, quod Pompeium in potestate haberent**. Apoi găsim exemple izolate la Petroniu, Tacit, Pliniu și Suetoniu.

De la mijlocul secolului al doilea completiva cu *quod* cîștigă tot mai mult teren în dauna acuzativului cu infinitiv pe care-l înlocuiește treptat după verbele *sentiendi* și *dicendi* ³⁴. (Vezi capitolul privitor la construcțiile infinitivale în latina tîrzie.) Hotărîtor pentru schimbarea raportului de forțe între completiva cu *quod* și acuzativul cu infinitiv nu este depărtarea în timp de latina clasică, ci raportul fiecărui autor față de limba populară. Astfel în lucrări cu caracter popular găsim chiar în sec. II și III mult mai des construcția conjuncțională decît acuzativul cu infinitiv. (De ex. în *Itala* completele cu *quod* se ridică la 60%.) ³⁵ Deja la Iustin numărul exemplelor crește, iar la Apuleius ele sînt foarte dese.

³² *Doleo*: acuzativ cu infinitiv 103; *quod* 30 (pentru ambele construcții primele exemple la Cicero); *quia* 2. *Gaudeo*: acuzativ cu infinitiv 94 (primul exemplu la Plaut); *quod* 33 (primul exemplu la Cicero); *quoniam* 4. *Glorior*: acuzativ cu infinitiv 67; *quod* și *quia* 20 (această din urmă construcție se găsește între altele în *Bellum Alexandrinum*, *Bellum Hispaniense* și la Petroniu). *Admiror*: acuzativ cu infinitiv 47 (primul exemplu la Cicero); *quod* 20 (primul exemplu la Plaut). *Angor*: acuzativ cu infinitiv 10; *quod* 6 (aceiași autori, aceeași epocă). *Gratulor*: acuzativ cu infinitiv 53 (primul exemplu la Plaut); *quod* 51 (primul exemplu la Cicero); *quia*, *quoniam* 10. *Accuso*: acuzativ cu infinitiv 4; *quod* 28. *Gratias agere*: numai cu *quia* și *quod*.

³³ Stolz-Schmalz, p. 720.

³⁴ Pentru această problemă vezi G. Mayen, *De particulis quod, quia, quoniam, quomodo, ut, pro acc. cum inf. post verba sentiendi et declarandi positis*, Kiel, 1889.

³⁵ Pentru a înfățișa mai clar raportul existent între acuzativul cu infinitiv și completiva conjuncțională cu *quod* pe de o parte, și raportul dintre *quod*, *quia* și *quoniam* pe de altă parte, dăm cîteva date statistice din lucrarea citată mai sus a lui Mayen și din Salonius, *Vitae Patrum*, Tertulian 2 500 acuzativ cu infinitiv; 56 *quod*, 11 *quia*; Cyprian (*Itala*) 31 acuzativ cu infinitiv; 3 *quod*, 66 *quia*, 44 *quoniam*; Cyprian (serieri proprii) 918 acuzativ cu infinitiv, 38 *quod*, 24 *quia*, 12 *quoniam* (sec. III); *Vulgata* (după Ioan) 4 *quod*, 102 *quia*, 1 *quoniam*; Lucifer din Calaris 638 acuzativ cu infinitiv, 70 *quod*, 31 *quia* (sec. III); Gregorius din Tours (*Historia Francorum*) 54 acuzativ cu infinitiv, 11 *quod*, 9 *quia* (sec. VI); *Vitae Patrum* 275 acuzativ cu infinitiv, 530 *quod* (sec. VI) etc.

De la mijlocul secolului al doilea *quod* după verbele *sentiendi* și *dicendi* devine tot mai frecvent.

Spre deosebire de celelalte categorii de verbe, după verbele *decla- randi* și *sentiendi*, *quia* nu apare de loc în epoca arhaică și clasică. Primul exemplu îl oferă Petroniu: *dixi quia mustella comedit*, 46, 4. În latina târzie, în *Itala*, la Cyprian și în general în literatura traducerilor *quia* devine tot mai frecvent, fără îndoială sub influența gr. ὅτι. *Quia* începe să se folosească și pentru a introduce vorbirea directă legată: *Et iterum negavit cum iuramento: Quia non novi hominem*, *Vulgata*, *Matth.*, 25, 69.

Pe lângă *quod* și *quia* desigur prin analogie cu propozițiile cauzale apare în mod sporadic și *quoniam*. El câștigă teren începând din sec. al II-lea, dar din sec. al III-lea apare mai rar ³⁶. Exemple, deși rare, se găsesc la Commodian, *Mulomedicina Chironis*, *Vitae Patrum* etc.

Rareori apar și *quomodo* și *quemadmodum* cu funcție completivă.

Criteriile după care se folosește indicativul sau conjunctivul în completiva cu *quod* nu au putut fi stabilite cu precizie. În comentariul său la *Peregrinatio Aetheriae*, E. Löfstedt constată că în această lucrare după verbele *dicendi* se folosește conjunctivul (după aceste verbe conștiința subordonării ar fi fost mai puternică) iar după verbele *sentiendi* indicativul. Observația este justă și pentru Cyprian ³⁷.

Regula aceasta însă nu este valabilă pentru restul latinei târzii: atât după verbele *dicendi* cât și după cele *sentiendi* poate urma fie indicativul fie conjunctivul.

În general se constată următoarele:

- a) *Quod* se folosește de obicei cu conjunctivul. Deoarece *quod* e folosit de autorii mai culti, conjunctivul se poate explica eventual prin tendința de a marca subordonarea.
- b) *Quia* se folosește de obicei cu indicativul. Poate a contribuit faptul că *quia* corespunde gr. ὅτι cu indicativul și introduce și în latină uneori vorbirea indirectă. Totuși, unii autori ca Petroniu, apoi cel al lucrării *Mulomedicina Chironis*, folosesc atât pe *quod* cât și pe *quia* numai cu indicativul. Și în alte lucrări populare ca de exemplu *Vulgata*, predomină indicativul, conjunctivul apare numai de 12 ori și exprimă irealitatea.
- c) Indicativul se folosește în general când conținutul propoziției complete este sigur.
- d) Conjunctivul se folosește în general când acțiunea din completivă este presupusă, neprobabilă sau ireală, mai ales după o principală negativă; uneori conjunctivul se poate explica prin analogie cu interogativa indirectă ³⁸.

Prin confuzia celor două feluri de complete (acuzativul cu infinitiv și completiva cu *quod*) apare în latina târzie o construcție hibridă: *quod* (*quia* sau *quoniam*) urmat de acuzativ cu infinitiv. De exemplu: *congaudere quod... pacem fecisse*, *Max.*, *Cypr.*, *epist.*, 53. Aceeași construcție cu *eo quod* se întâlnește și în *Peregrinatio Aetheriae*.

³⁶ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, II, p. 92—93.

³⁷ Id., *ibid.*, p. 97.

³⁸ Pentru toată problema modului după completele cu *quod* și *quia* vezi și G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif*, Paris, 1959, p. 211 ș.u.

Completivelor introduse în limba latină cu *quod*, *quia* și *quoniam* le corespund în limbile romanice complete introduse prin *că* în rom., *que* în fr., sp., port. și engad., *che* în it. și *ki* în sardă.

Originea acestor conjuncții romanice a fost mult discutată și romaniștii nu au ajuns încă la concluzii definitive.

Singur *că* din limba română provine din *quod*. *Che* și *que* au fost explicate fie printr-o formă redusă a lui *quia* < *qua* sau prin *quid* care l-ar fi înlocuit pe *quod* și *quia*. Urme ale lui *quod* se găsesc în franceza și italiana veche. În Italia de sud și în Spania se găsesc urme ale lui *qu(i)a*. Tot din *qu(i)a* provine și rom. *ca*.

În limba română veche s-a păstrat și *quomodo* cu funcție completivă.

În concluzie completele conjuncționale introduse prin *quod*, *quia* și *quoniam* constituie o categorie populară și vie. Începând încă din latina arhaică ele înlocuiesc acuzativul cu infinitiv după verbele *sentiendi* și *declarandi*, proces care ajunge la apogeu în latina târzie.

CONCLUZII

Construcțiile infinitivale s-au simplificat tot mai mult în cursul istoriei limbii latine:

1) Se putea folosi acuzativul cu infinitiv drept construcție independentă, indiferent dacă subiectul secundarei putea fi totodată și complement al principalei (ca în cazul verbelor care exprimă o percepție a simțurilor) sau nu (*scio eum dixisse*). Construcția există deja în latina arhaică, dar e caracteristică mai ales latinei clasice, în primul rând după verbele *sentiendi* și *declarandi*.

2) În limba populară și în latina târzie acuzativul cu infinitiv de tipul de mai sus începe să fie înlocuit de propoziția completivă cu *quod* și *quia*. În schimb se extinde acuzativul cu infinitiv la verbele de voință, înlocuind parțial completele cu *ut*, mai ales în cazul în care subiectul din principală este același cu cel din secundară. Cu timpul, această construcție se reduce la infinitivul singur, nemaieexprimându-se subiectul secundarei. Această construcție a fost moștenită de limbile romanice occidentale (*uolo me facere* = *uolo facere* = *je veux faire*, *voglio facere* etc.).

3) După verbele de simțire (unde subiectul secundarei este totodată complement al principalei) acuzativul cu infinitiv există din cele mai vechi timpuri și rămâne viabil în tot timpul latinității. Construcția a fost moștenită și de limbile romanice apusene (*video eum venire*, *je le vois venir*).

Aceste concluzii infirmă parțial părerea lui Meyer-Lübke³⁹ că limbile romanice prezintă o diminuare considerabilă în folosirea infinitivului. În regres nu e decât acuzativul cu infinitiv propriu-zis.

Completele conjunctivale fără conjuncție, resturi ale parataxei primitive, sînt construcții populare care s-au menținut în tot timpul latinității (după verbele cauzative, verbe de voință și expresii și locuțiuni impersonale). Ele au fost moștenite de limbile romanice: cele occidentale recurg pentru introducerea acestor propoziții la conjuncția *que*,

³⁹ *Grammaire*, III, p. 646.

che etc. (semn al conjunctivului și conjuncție „universală”); limba română a păstrat în mai mare măsură construcția cu conjunctivul singur; ulterior apare, în anumite condiții, și completiva cu *ca*.

Completivele conjunctivale cu conjuncții: *Completivele conjunctivale cu ut*, care constituie o variantă ulterioară „cultă” a propoziției conjunctivale fără conjuncție, au cunoscut o mare înflorire în epoca clasică. Frecvența lor scade în latina târzie, deși a rămas mare până la sfârșitul latinității. Ele au fost înlocuite parțial în latina târzie și apoi în limbile romanice de construcțiile infinitivale de tipul 2 și parțial de completiva fără conjuncție (vezi mai sus).

Completivele negative au fost introduse mai întâi prin *ne*, apoi prin *ut ne*, *ut non* și probabil și prin *quod non*. Această din urmă fază este continuată și de limbile romanice.

La *completivele conjunctivale după verbe timendi* trebuie distinse propozițiile în care acțiunea din secundară este dorită de subiectul propoziției principale și cele în care acțiunea din secundară nu este dorită. Ambele feluri de propoziții sînt exprimate de-a lungul istoriei limbii latine cu conjuncții felurite (*ut*, *ne*, *non*, *ne non*, *quod*, *quod non*). În cele din urmă această categorie a fost integrată fără distincție în categoria mare a completivelor conjunctivale cu *quod*.

Completivele introduse prin quin și quominus, care erau folosite după anumite categorii de verbe, ca de exemplu cele de piedică, au fost puțin folosite în latina populară și au dispărut în latina târzie.

Cea mai viabilă a fost construcția cu *quod* și *quia*. Aceasta se extinde de la categoriile după care apare inițial (verbe care exprimă o stare sufletească, anumite verbe impersonale etc.), la verbele *declarandi* și *sentiendi*. Acest fel de propoziție completivă a fost moștenită de limbile romanice.

Evoluția completivelor se poate rezuma astfel:

I. Modul de exprimare a propozițiilor complete suferă un proces de unificare și simplificare prin reducerea considerabilă a numărului conjuncțiilor introductive.

S-a păstrat în schimb posibilitatea de exprimare a completivelor prin infinitiv pe de o parte, prin moduri personale pe de altă parte. În cadrul acestora s-a păstrat intactă diferența dintre completivele cu indicativul și cele cu conjunctivul.

II. Cele trei construcții care rămîn viabile atît în latină cît și în limbile romanice (completiva cu *quod*, infinitivul și completiva conjunctivală fără conjuncție) au toate caracter popular și se întîlnesc încă în latina arhaică.

III. Construcțiile specifice latinei clasice literare (acuzativul cu infinitiv „independent”, completiva cu *ut*, completiva cu *ne* după verbele de teamă și completivele cu *quin* și *quominus*) nu au fost viabile.

PROPOZIȚIA INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ

I. Propoziția interogativă indirectă a dat prilej de discuții multor cercetători, atît în ce privește originea ei, cît și în ceea ce privește modul folosit.

Ipoteza lui Stolz-Schmalz pare cea mai apropiată de adevăr¹. Aceștia explică originea interogativei indirecte prin simpla alăturare a interogativei directe la un predicat astfel :

Quid agam? *nescio*, Plaut, *Amph.*, 1056 „ce să fac? nu știu” sau *dic : quis emit*, Plaut, *Merc.*, 620. Aceste interogative au devenit apoi dependente prin dispariția tonului interogativ și a pauzei : **quid agam nescio** „nu știu ce să fac”. La fel s-ar explica și interogativele indirecte duble, provenite din propoziții disjunctive de tipul **maneam an abeam?** *nescio* „să rămân sau să plec? nu știu” devenit apoi **maneam an abeam, nescio** „nu știu dacă să rămân sau să plec”. La această dezvoltare a contribuit și analogia cu persoana I a celorlalte persoane : *scin quid facias*, Plaut, *Persa*, 154 după **quid faciam nescio** și apoi o legătură mai strânsă între principală și secundară ca în exemplul : *id tu modo, me quid uis facere, fac sciam*, Plaut, *Pseud.*, 696 a „fă-mă să știu numai acest lucru, ce vrei să faci”.

Nu poate fi contestată însă nici contribuția deliberativei² la nașterea interogativei indirecte (1150 de întrebări indirecte din latina veche³ sînt deliberative⁴).

II. În mod curent după regulile sintaxei clasice se întrebuinta conjunctivul cînd se întreba despre un lucru care ar trebui să fie, să se facă : *loquere quid scribam*, sau cînd propoziția regentă era la conjunctiv. Modul indicativ se folosea mai ales cînd propoziția interogativă indirectă se apropia de o întrebare independentă, cu cît dependența era mai pronunțată cu atît mai mult se întrebuinta conjunctivul⁵.

Latina veche prezenta adesea indicativul : *uideamus qui hinc egreditur*, Plaut, *Men.*, 365, subordonarea fiind simțită și fără schimbarea modului. Există totuși și în latina arhaică exemple de folosire a conjunctivului chiar la Plaut. Uneori însă în latina arhaică găsim chiar ambele moduri în aceeași frază, fără să existe vreo diferență care să justifice această folosire : *nunc cuius iussu uenio et quam ob rem uenerim dicam*, Plaut, *Amph.*, 17—18 (prol.).

În latina veche ca și mai tîrziu în limba familiară s-a menținut în anumite categorii de interogative indirecte totdeauna indicativul. Se pot deosebi astfel următoarele grupe de interogative indirecte în care se folosea indicativul, probabil din cauza legăturii foarte slabe care unea cele două propoziții :

a) interogative indirecte după expresii de tipul *uiden*, *audin*, *scin* care constituie un simplu avertisment cu valoare interogativă, pentru

¹ Stolz-Schmalz, p. 693.

² Delbrück, *Vergl. Syntax*, V₃, p. 275.

³ Bennett, *Syntax*, I, p. 326 ș.u.

⁴ În legătură cu originea interogativei indirecte semnalăm și lucrarea lui Ch. Hyart, *Les origines du style indirect latin et son emploi jusqu'à l'époque de César*, Bruxelles, 1954, p. 75 ș. u, care se ocupă într-un capitol întreg de înrudirea dintre stilul indirect și interogativa indirectă. E posibil ca stilul indirect să fi avut un rol în ceea ce privește nașterea interogativei indirecte, totuși nu avem nici un material lingvistic care să sprijine ipoteza că acuzativul cu infinitivul, pe care își bazează Hyart teoria, ar fi fost un stadiu anterior subordonării.

⁵ Wackernagel, *Vorlesungen*, I, p. 242-243, citînd pe Beker, *De Syntaxi interrogativarum obliquarum apud priscos scriptores Latinos*, în *Studium Studien*, I, Berlin, 1890, p. 115 ș.u., arată cum a delimitat acesta sfera de întrebuintare a indicativului și a conjunctivului în întrebarea indirectă, cf. Delbrück, *Vergl. Syntax*, V₃, p. 275.

a atrage atenția interlocutorului asupra întrebării sau exclamației care urmează : *scin quam potest*, Plaut, *Persa*, 139 și, în latina clasică, *vides... inq uo cursu sumus*, Cic., *Att.*, 1, 1, 4 „vezi tu în ce sînt antrenat”. Această folosire a indicativului nu dispare cu totul niciodată. Se întâlnește la Cicero (scrisori), Seneca filozoful și adesea în latina tîrzie.

b) interogative indirecte după un imperativ ca *dic, uide, specta* cu întrebări informative de tipul : *dic, quis emit*, Plaut, *Merc.*, 620. Această categorie se întâlnește și în latina tîrzie, de ex. : *dic... quid est quod habes, Vitae patrum*, 7, 1, 5.

c) interogative indirecte care au indicativul din cauza confuziei cu propozițiile relative, ca în exemplul : *huc adhibete auris, quae ego loquor*, Plaut, *Pseud.*, 153.

Trebuie de asemenea semnalate formulele ca *nescio quis, nescio quando* întrebuintate ca veritabile pronume sau adverbe nehotărîte și care nu pot avea valoare de subordonare : *nescio quis uenit = aliquis uenit*. În afară însă de aceste categorii de interogative indirecte, care se mențin cu indicativul chiar și în latina clasică și tîrzie, trebuie menționat că în latina arhaică indicativul predomină în interogativele indirecte, mai ales la începutul acestei perioade și în limba vorbită. Conjunctivul s-a generalizat în interogativa indirectă relativ recent. Ernout-Thomas explică extinderea conjunctivului prin contribuția conjunctivului deliberativ, potențial și prin conjunctivul de voință⁶.

În latina clasică, conform regulilor obișnuite în gramatica clasică, găsim conjunctivul în toate interogativele indirecte, chiar atunci cînd întrebarea se referă la un fapt privit de vorbitor ca real. Conjunctivul e folosit cu strictețe în limba literară. Astfel istoricii ca Caesar, Salustiu, Nepos, Titus Livius, Tacit, poeții (cu excepția lui Catul, Vergiliu, Ovidiu și Propertiu) întrebuintau numai conjunctivul.

Totuși, favorizat și de excepțiile amintite mai sus, indicativul se întrebuintă și el în perioada clasică și postclasică în limba familiară : Astfel Vitruviu, Pliniu cel Bătrîn, Petroniu folosesc adesea indicativul : *tantum quod mihi non dixerat quid pridie cenaueram*, Petron., 76, 11 „atît că nu-mi spusese ce mîncasem în ajun”).

În ce privește latina tîrzie ea nu respectă niciodată folosirea strictă a conjunctivului în interogativele indirecte.

Indicativul se impune astfel din ce în ce mai mult o dată cu pătrunderea formulelor populare în limba scrisă. Către sfîrșitul imperiului, gramaticii furnizează în ce privește acest subiect mărturii precise ca a lui Diomedes, *Gramm.*, 1, 395 (într-un exemplu citat ca greșit) : *Hanc speciem in consuetudine parum multi observant imperitia lapsi, cum dicunt nescio quid facis, nescio quid fecisti. Eruditius enim dicetur nescio quid feceris*. Mulți din scriitorii latinei tîrzii preferă indicativul : Firmicus Maternus, gramaticii, scriitorii bisericești, chiar Hieronim (deși trebuie remarcat că acesta întrebuintează în scrisori mai ales conjunctivul)⁷. În inscripțiile latine din Galia se găsește numai indicativul⁸. Unii folosesc conjunctivul, evitînd indicativul, tocmai din străduința pentru o latină mai bună

⁶ Ernout-Thomas, p. 313 ș.u.

⁷ Goelzer *Saint Jérôme* p. 355.

⁸ J. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 212.

(Panegiriștii) iar uneori se ajunge ca chiar în aceeași frază să fie folosite ambele moduri (Avitus⁹, Gregorius ș.a.).

Max Bonnet¹⁰ socotește că indicativul latinei târzii nu trebuie confundat cu indicativul din epoca arhaică. În epoca veche era un rest de construcție coordonată, în latina târzie el este o urmare a confuziei care se face între interogative, relative și condiționale.

H. Goelzer¹¹ explică întrebuintarea indicativului alături de conjunctiv în latina târzie prin faptul că nemaisimțindu-se valoarea proprie a modurilor, acestea se amestecă și se ajunge ca ele să fie folosite împreună chiar în aceeași frază.

Considerăm că ambele explicații neglijează tocmai elementul esențial din această perioadă: influența formulelor din limba populară care a folosit întotdeauna indicativul.

Bourciez¹² menționează și folosirea infinitivului, în propoziția interogativă indirectă din limba latină, cu condiția ca subiectul să fie același ca cel din principală. O frază ca *nescio quid dicerem* „nu știu ce să spun” apropiată în minte de *nescio dicere* „nu știu să spun” devine *nescio quid dicere* „nu știu ce să spun”. Latina epocii imperiale oferă exemple de această schimbare începând cu secolul al III-lea: *nihil amplius habemus quod dicere*, Capitol., *Maximin.*, 29, 5 și *non habent unde reddere tibi*, *Itala*, *Luc.*, 14, 14 și, mai târziu, în sec. al VI-lea, *nesciendo quae petere*, *Ven. Fort.*, *Carm.*, 10, 1, 1. Această construcție se răspîndește apoi repede după anumite verbe în limbile romanice¹³.

Limbile romanice restrâng și ele întrebuintarea conjunctivului în interogativa indirectă. Deși vechea italiană a rămas credincioasă tradiției conjunctivului¹⁴, limba scrisă modernă folosește indicativul alături de conjunctiv, iar limba de toate zilele preferă indicativul, uneori condiționalul și chiar infinitivul. Limba franceză folosește azi tot indicativul, uneori condiționalul dacă e o acțiune eventuală, în anumite cazuri chiar infinitivul: *il commence à se demander avec inquiétude comment sortir d'embarras*.

III. Pentru introducerea interogativelor indirecte (simple și duble), prezența unui element introductiv nu era absolut necesară: **sit non sit**, *non edepol scio*¹⁵, Plaut, *Asin.*, 465. Alăturarea fără particule este însă mai rară. Ea se întâlnește în latina veche și în limba de toate zilele; mai târziu numai în tipurile care se bazează pe o analogie cu condiționalele duble (mai ales când e vorba de termeni care se opun)¹⁶: *homo quid ageret: taceret responderet nesciebat*, Cic., *Verr.*, 3, 62. De asemenea se întâlnește și în interogativele coordonate.

⁹ Goelzer, *Saint Avil*, p. 41.

¹⁰ Grégoire de Tours, p. 675.

¹¹ *Saint Jérôme*, p. 355.

¹² *Éléments*, p. 122.

¹³ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 753, menționează că în franceză se folosea infinitivul după verbul *savoir* la forma negativă și prin analogie cu acesta și după *ne pouvoir*.

¹⁴ G. Rohlf, *Historische Grammatik der It. Spr.*, Berna, 1949, II, p. 509.

¹⁵ Stolz-Schmalz, p. 651.

¹⁶ Ernout-Thomas, p. 315, cred că aceasta se întâmpla în cazurile când contextul era foarte explicit, fie că era vorba de o reluare, de termeni care se opun sau de formule fixe.

A. De obicei însă, interogativele indirecte simple sînt introduse prin pronume, adverbe interogativ-relative și nedefinite, prin conjuncții sau prin particule.

În latina arhaică *quis* și *qui* nu se separă cu rigurozitate. Se pare că se răspîndește mai mult *qui* în detrimentul lui *quis*, al cărui dublet era. În ce privește pe *quid* și *quod* primul cu sensul „de ce”, folosit mai ales în limba vorbită, e foarte frecvent în latina arhaică. De asemenea sînt frecvente *ecquis* și *numquis*. *Qui* „cum”, ca și în întrebarea directă, se găsește mai mult în latina arhaică. Sînt rare: *cur* „de ce” și *quare*, întîlnit numai de la Terențiu încoace.

Se găsesc exemple și cu alte pronume și adverbe¹⁷: *qua*, *qualis*, *qualiter*, *quam*, *quamobrem*, *quantus*, *quapropter*, *qua ratione*, *quin*, *quo*, *quod*, *quomodo*, *quorsum*, *quot*, *quotumus*, *ubi*, *unde*, *uter*. Sînt uzuale următoarele particule interogative: *ne*, așezat la începutul propoziției, apare în special după verbele de gîndire (deosebit de acesta găsim și *-ne*), *an* apare încă de la Plaut: *temptas an sciamus* „încerci să vezi dacă știm” (*Poen.*, 557) iar *num* de la Terențiu.

Conjuncția *ut* „cum” se găsește mai ales după *vide*, *viden* și după verbele *sentiendi* și *declarandi*.

Si, frecvent mai ales în latina tîrzie, începe să fie folosit încă din latina arhaică pentru a introduce o interogativă indirectă. Cum s-a ajuns la această folosire se poate vedea într-o frază ca: *ausculto, si quid dicas*, Plaut, *Trin.*, 148, care la origine a însemnat „eu ascult în cazul că spui ceva (dacă spui ceva)”. După verbe ca *video* și *viso*, *si* apare deja la Plaut, în exemple în care se mai simte încă substratul condițional¹⁸: *vide si hoc utibile magis...deputas*, Plaut, *Trin.*, 748 „vezi dacă nu găsești acest lucru mai folositor”.

În latina clasică *quis* se impune în detrimentul lui *qui*¹⁹; în epoca postclasică el se găsește chiar în locul lui *uter*: *quid* „de ce” e mult mai puțin frecvent decît în latina arhaică, în schimb apare *quid ita*, întîlnit în proză de la Cicero. *Cur* e obișnuit mai ales în poezie iar *quare* mai ales în latina vorbită.

Sînt rare: *quī*, întrebuintat însă mai des la Livius în întrebări cu sens negativ și aproape exclusiv în discursuri, *quando* în poezie și *quamobrem*.

Particula *-ne* este folosită de preferință în latina clasică. *Num*, întrebuintat mai des în proza clasică, nu se distinge totdeauna de *-ne*: *uelim... alicui des negotium qui quaerat numquis* Q. Staberii fundus sit uenalis, Cic., *Att.*, 13, 8 „aș vrea să însărcinez pe cineva să se informeze dacă nu este de vânzare vreo proprietate a lui Q. Staberius”, iar în limba latină postclasică e înlocuit de *an*. În latina clasică însă, *an* se întîlnește numai în locuțiunile *dubito* (*dubium est*) *an*, *haud scio* (*nescio*) *an*, *incertum est an*, după verbele *tempto* și *quaero*. În aceste expresii, *an* era urmat de conjunctiv și avea valoarea dubitativă de „dacă nu”. Aceste expresii devin apoi chiar în perioada clasică adevărate formule adverbiale cu

¹⁷ V. Bennett, *Syntax*, I, p. 329 ș.u.

¹⁸ F. Gaffiot, *Ecqui fuerit si particulae in interrogando latine usus*, în RPh, §XXVII, p. 47, contestă această întrebuintare interogativă a lui *si* la Plaut și la toți autorii anteriori lui T. Livius. Toate exemplele citate, de acest fel, le interpretează ca avînd valoare condițională.

¹⁹ În legătură cu răspîndirea lui *quis* și *qui* v. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 79 — 80.

sensul „poate”, fără nici o influență asupra construcției. Pornind de la expresiile amintite, *an* e utilizat la Horatius și T. Livius cu sensul „dacă” (și nu „dacă nu”) și pe lângă alte verbe: *quis scit an adiciant... tempora di?* Hor., *Carm.*, 4, 7, 17 „cine știe dacă zeii vor mai adăuga zile de trăit?”. Pe de altă parte, *num* ia uneori sensul „dacă nu”: *permoueor num... uerius sit*, Tac., *Ann.*, 4, 57. *An* continuă să fie folosit și cu sensul vechi „dacă nu”, după expresii de îndoială și nesiguranță. Mai rar apar și: *nonne* (mai mult la Cicero), *anne*, *quone* și *quandone*, folosite în proză. Rezultă de aici o mare complicație. Se simte nevoia de simplificare printr-o particulă specifică.

Conjuncția *si* introduce interogative indirecte, mai ales după verbe *exspectandi* și *temptandi*, uneori, mai ales la T. Livius, chiar după *uerba quaerendi*. În această perioadă Vitruviu întrebuințează cel mai mult pe *si*. *Vt*, folosit de asemeni în latina clasică, spre sfârșitul perioadei și mai ales în latina postclasică e înlocuit la mulți autori de *quando* și *quemadmodum*.

În latina târzie, *qui* apare mai des decât *quis*. *Quid* e frecvent, ca și în latina arhaică, *cur* se întâlnește la foarte mulți scriitori târzii (juriști, scriitori bisericești).

Această largă răspîndire se explică printr-o lărgire analogă a sferei verbelor de care depinde *cur*. De asemenea, *quare* e folosit adesea în latina târzie (începînd cu sec. I e.n. acesta obține și sens cauzal „căci”, fiind continuat în limbile romanice de fr., prov. *car*).

Particula *ne* ajunge în această perioadă cu totul egală ca sens cu *num*. *Num* dispăre astfel complet în latina târzie, în schimb apare ca și în interogativa directă un *numquid* mai expresiv, pe care încă Seneca îl folosea cu sensul lui *num*. *Vtrum...num* se întâlnește la scriitorii bisericești, de asemenea apare și *utrumnam* (*Vulgata*). Folosirea lui *an* în locul lui *ne* sau *num* era frecventă. Alte pronume sau adverbe introductive sînt acelea pe care scriitorii epocii clasice le întrebuințau mai rar sau chiar de loc: *quamobrem*, *qualiter*, *quantus*, *qua parte* etc. (Gregorius, *Gesta Francorum*, *Sortes Sangallenses*).

Dintre conjuncții *si* s-a răspîndit mult sub influența traducerilor: *uideamus ergo si sermones illius ueri sunt*, *Itala*, *Sap.*, 2, 17 (*Vulgata*, *sint*), iar *quomodo* și *quemadmodum* au înlocuit pe *ut*.

B. În mod obișnuit interogativele indirecte disjunctive se leagă prin particule. Există o mare varietate de forme.

În latina arhaică *an* introduce de obicei al doilea membru. Tipul: *maneam an abeam, nescio*. Forma aceasta simplă lipsită de particulă în primul membru este obișnuită în latina veche. Sînt uzuale și formulele: *utrum...an, -ne...an*. Una dintre cele mai vechi e *utrum...-ne...an: dic, utrum Spemne an Salutem te saluent*, Plaut, *Pseud.*, 709 „spune-mi, cum te salută ei, ca pe o Speranță sau ca pe o Salvare?”.

Se întâlnește și *necne* (= sau nu). Rare sînt: *anne, an non utrum...anne*.

Bennett²⁰ dă exemple și cu următoarele particule disjunctive *ne...ne*; (de la Terențiu) *-ne...anne*; *ne...necne*; *-ne...an non*; și *utrum...ne...an non*. *Vtrum...an non* nu se întâlnește.

²⁰ *Syntax*, I, p. 120 ș.a.

În latina clasică, particulele uzuale sînt *utrum ... an*. Formula *ne ... an* (cea mai obișnuită la Salustiu și Cicero) cedează la mulți autori în favoarea lui *utrum ... an* care se menține în întreaga latinitate: *persequitur... uirtus suamne propter dignitatem an propter fructus aliquos expetatur*, Cic., *De orat.*, 3, 112 „se întreabă dacă virtutea e căutată pentru valoarea ei proprie sau pentru vreun avantaj”. În poezie se întâlnește și *ne ... ne* (începînd cu Vergiliu) și *anne*, care rămîne în toată latinitatea. *An ... an* e folosit de asemenea (în poezie de la Vergiliu, în proză de la Seneca retorul). Formula *utrum ... ne ... an* din latina arhaică duce la *utrumne ... an* (în poezie de la Horațiu și postclasic). Se mai folosesc și *-ne ... anne, an ... -ne, utrum ... -ne ... an non, ne ... necne, -ne ... an non*. La Tacit *an ... num*.

Disjuncția cu mai multe membre e mai rară. Totuși găsim uneori *-ne ... an ... an* sau *num ... an ... an ... an*.

În latina tîrzie găsim următoarele particule: *utrum ... an, ne ... an, an ... an, ne ... ne, anne*. *Vtrumne ... an* e postclasic, de asemenea se păstrează și *utrumne* (mai rar însă ca în interogativa indirectă simplă).

Deoarece conjuncția *si* devenise în latina populară un concurent al lui *num* și *an* era firesc să se formeze cu ea și întrebarea dublă.

Încă din latina postclasică găsim *si ... seu* (Vitruviu), de asemenea *si ... necne, si ... an* care nu s-au menținut în latina tîrzie. Apar în schimb o mulțime de forme noi în special în latina familiară: *si ... an (non)* (Gregorius, *Gesta Francorum*) *si ... siue non (Itala)*, *an uero ... an non*; *utrum ... an non (Vulgata)* *siue ... siue*. Găsim *an, ne, seu* în alternanță, în special în întrebările cu mai mult de două membre: *utrumne ... an ... seu*; *utrum ... ne ... seu*. Quintilian relevă chiar abuzul prin care încă din epoca imperială *aut* a devenit, în întrebarea simplă și compusă, un concurent al lui *an*. Se ajunge la *... aut ... aut*; *utrum ... aut*, în loc de *an ... an* sau *utrum ... an* formule folosite mai des în latina populară.

D. Norberg²¹ subliniază că printr-o dezvoltare inversă *an* începe să înlocuiască pe *aut*.

În latina cea mai tîrzie întrebuițarea lui e foarte frecventă. Așa se explică folosirea lui *an ... an* sau *utrum ... an* în loc de *aut ... aut*.

Se întâlnește și contaminarea cu alte particule ca: *an ... siue* în loc de *aut ... aut*.

Trebuie semnalată în această perioadă abundența de particule: *quaerendum an iam uenerit an necne*, Tert., *Adu. Iud.*, 6.

În limbile romanice, pronumele și adverbele interogative, aceleași ca și în cazul interogativei directe, s-au păstrat în mare parte: *quando* (rom. *cînd*; it. *quando*; fr. *quand*; sp. *quando*); *quid* (rom. *ce*, it. *che*, fr. *que*, sp. *qué*); *quomodo* (rom. *cum*, it. *come*, v. fr. *com, come, coment* — păstrat în fr. mod. cu scrierea *comment* — sp. *como*); *qualis* (rom. *care*, it. *qual*, fr. *quel*, prov. *qual*, sp. *cual*).

Particulele propriu-zis interogative indirecte *an, ne, num, utrum* au dispărut toate în limbile romanice. Latina populară folosea însă conjuncția *si* cu această întrebuițare; ea e singura care a supraviețuit celorlalte particule interogative indirecte și a trecut în limbile romanice: fr.

²¹ *Beiträge*, p. 99.

dis moi si tu est Romain, sp. *di me si Romano eres*, it. *dimmi se Romano sei*, v. rom. *spune-mi se Rimleanu ești* (Cod. Vor. 44, 12).

Concluzii : 1. Conjunctivul este întrebuințat cu strictețe ca mod al interogativei indirecte numai în latina clasică.

Latina veche și latina vorbită (chiar în perioada clasică), folosesc adesea indicativul. Sub influența limbii vorbite, indicativul se impune din ce în ce mai mult alături de conjunctiv și se transmite și în limbile romanice.

2. Propoziția interogativă indirectă se caracterizează printr-o mare bogăție de elemente introductive: pronume, adverbe interogativ-relative și nedefinite, particule și conjuncții.

a) pronumele și adverbele interogativ-relative și nedefinite au variat de la epocă la epocă și chiar în cadrul aceleiași epoci: foarte numeroase în latina arhaică, ele nu erau prea bine diferențiate, unele dintre ele chiar se confundau, mai ales în latina vorbită: (de ex. *quis* și *qui*, *quid* și *quod*).

b) latina clasică reține numai o parte din numărul mare de forme ale latinei arhaice, renunțând la multe din ele. Unele ca: *quapropter*, *qualiter*, *quotumus* ș.a. sînt reluate, probabil sub influența limbii vorbite, de latina tîrzie. Acum *qui* ia din nou locul lui *quis* față de care e mai popular. El învinge în limbile romanice.

c) Particulele întrebuințate pentru interogativa indirectă simplă sînt mai puține: latina arhaică preferă pe *ne*, începînd cu Plaut e întrebuințat și *an*, iar de la Terențiu *num*.

În epoca clasică tot *ne* era preferat, el începe însă să se confunde cu *num* și acesta din urmă e îndepărtat în perioada postclasică de *an*. Procesul se continuă și în latina tîrzie, cînd *ne* ajunge egal cu *num* și apoi dispăre cu totul, fiind înlocuit cu *an*. Folosirea lui *an* devine frecventă, la rîndul lui însă el e înlocuit în latina vorbită de *aut*.

Toate acestea, *an*, *ne*, *num*, *utrum*, dispar în limbile romanice. Singura care supraviețuiește e conjuncția *si*, utilizată des în limba populară. Această supraviețuire e favorizată desigur și de întrebuințarea lui *si* cu valoare condițională.

d) În latina tîrzie alături de înmulțirea unor elemente introductive, se constată și dispariția altora. Astfel din pricina volumului său fonetic redus și a semnificației tot mai multiple, care putea să dea naștere la confuzii, *ut* e înlocuit cu *quomodo* și *quemadmodum*. De asemenea *num* și *utrum* dispar fiind înlocuite cu alte particule cu corp fonetic mai dezvoltat: *numquid*, *ultrumnam*.

e) În ce privește interogativa dublă formulele *ne ... an* și *utrum ... an* sînt cele care rămîn de-a lungul întregii latinități. Pe lîngă acestea însă, din dorința de clarificare și precizare a modului de exprimare prin formule specifice, în latina tîrzie se manifestă o tendință exagerată de înmulțire a particulelor introductive. Se ajunge chiar la confuzii foarte mari.

f) Tendința de-a aglomera mai multe particule, specifică latinei populare și tîrzii, se manifestă și la interogativa indirectă. Apar *quandone*, *an iam ... an necne* etc.

g) Atît în interogativa simplă cît și în interogativa dublă frecvența elementelor introductive diferă foarte mult nu numai de la epocă la epocă, ci chiar în cadrul aceleiași epoci, după genurile literare și scriitorii care le folosesc, așa încît este imposibil de stabilit o ierarhie a acestora după

frecvența lor. Pe de altă parte nu se poate spune că formularea devine mai precisă sau mai ștearsă, că nuanța se dezvoltă sau nu prin întrebuintarea unuia sau a altui element introductiv.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ TEMPORALĂ

Între acțiunea regentei și a temporalei există raporturi de timp variate. Prezentarea propoziției temporale va fi făcută după cele trei raporturi principale pe care le poate exprima: anterioritate, posterioritate, simultaneitate.

ACȚIUNEA DIN REGENTĂ ESTE ANTERIOARĂ TEMPORALEI

În cadrul acestui raport se disting două situații:

1) anterioritatea propriu-zisă a regentei (fără precizarea limitei) se exprimă prin conjuncțiile temporale *antequam* și *priusquam* = (mai) înainte ca... să, înainte de a...

Priusquam este conjuncția mai veche, preferată în latina arhaică. Plaut o întrebuintează numai pe aceasta. *Antequam*¹, creat prin analogie cu *priusquam*, se întrebuintă rar. În perioada clasică însă, *antequam* este conjuncția preferată de majoritatea scriitorilor, cu excepția poetilor epici, care o evitau ca fiind incomodă din punct de vedere metric, și a arhaizanților; *priusquam* se găsește mai rar în această perioadă (totuși Caesar o folosește aproape exclusiv, de asemenea predomină la Salustiu și la T. Livius). În perioada târzie predomină tot *antequam*, mai ales în limba populară și în latina creștină; *priusquam* se întâlnește mai des în literatura de traduceri, probabil din cauza asemănării lui *prius* cu conjuncția gr. *πρίν*.

Întrebuintarea oscilantă a modurilor, în propozițiile temporale introduse prin aceste conjuncții, a dat naștere la multe discuții între cercetători². Stolz-Schmalz³ cred că în perioada arhaică s-a folosit indicativul pentru a exprima realitatea conținutului, iar conjunctivul (excepțind stilul indirect și propozițiile dependente de propoziții cu conjunctivul) numai când propoziția principală exprimă o poruncă, o dorință, un îndemn (după conj. imperativ, hortativ, *uolo* + inf. etc.). La afirmația lui Hofmann, privitoare la folosirea conjunctivului, ar trebui să se adauge și completarea adusă de J. Wackernagel⁴: „când realizarea conținutului secundarei este zădărnicită prin conținutul principalei”. Pentru epoca clasică Ernout-Thomas⁵ socotește că se folosea conjunctivul în urmă-

¹ Wackernagel, *Vorlesungen*, I, p. 246, subliniază originea locală a conjuncției, observând că *ante* la origine nu desemna o anterioritate temporală ci, fiind sinonim cu gr. *ἔντι*, avea sensul de „în fața”: *ante ora patrum* = *coram patribus*. De aici s-a dezvoltat apoi sensul de „înainte”, mai întâi spațial și apoi temporal.

² În legătură cu această problemă v. Wackernagel, *Vorlesungen*, I, p. 246; Ch. Hyart, *Les origines du style indirect latin et son emploi jusqu'à l'époque de César*, Bruxelles, 1954, p. 75; Meillet-Vendryes, p. 596.

³ P. 735.

⁴ *Vorlesungen*, I, p. 246.

⁵ P. 369.

toarele cazuri : a) pentru a indica o acțiune rămasă în stare de simplă posibilitate : *quod hac lege ante omnia ueneunt... quam gleba una ematur*, Cic., *Leg. agr.*, 2, 71 „pentru că prin această lege sînt vîndute toate, mai înainte ca să fie cumpărată o singură brazdă de pămînt”; b) cînd subiectul principalei nu vrea să lase cuiva timpul de-a face un lucru : *priusquam se hostes... reciperent, in fines Suessionum... exercitum duxit*, Caes., *Gall.*, 2, 12, 1 „mai înainte ca dușmanii să se adune, el și-a condus armata în țara Suesionilor”; c) cînd subiectul principalei nu vrea să aștepte un lucru : *antequam uerbum facerem, de sella surrexit atque abiit*, Cic., *Verr.*, 4, 147 „mai înainte ca să scot o vorbă, s-a ridicat și a plecat”.

În perioada clasică însă, conjunctivul complet nemotivat pătrunde uneori chiar în relatări pur temporale și cronologice : *ducentis annis antequam Clusium oppugnarent urbemque Romam caperent, in Italiam Galli transcederunt*, Liv. 5, 33, 5 „cu două sute de ani înainte de a ataca Clusium și de a cuceri orașul Roma, Galii au trecut în Italia”. Încă din perioada postclasică unii scriitori ca Velleius, Curtius, Suetoniu evitau indicativul. Conjunctivul se substituie astfel indicativului din ce în ce mai mult : *tempestas minitatur, antequam surgat; crepant aedificia antequam corruant*, Sen., *Epist.*, 103, 2 „furtuna amenință înainte de a izbucni, casele trosnesc cu zgomot înainte de a se prăbuși”. În perioada tîrzie indicativul e evitat în întregime de prozatori. Nu-l găsim aproape de loc la Hieronim, în *Vulgata*, la Minucius Felix, la Sulpicius Severus, Victor Vitensis, Casiodor, în *Gesta* etc. Conjunctivul — explicabil în parte prin valoarea sa proprie — este cel care cîștigă teren.

În ce privește timpurile folosite în temporală trebuie menționate următoarele : în frazele cu sens de viitor se utilizează viitorul al doilea. În locul indicativului viitor, care e foarte rar, se folosea și prezentul conjunctiv (încă din latina veche, în epoca clasică, începînd cu Titus Livius în mod regulat) sau prezentul indicativ (în latina veche apoi în latina clasică). Indicativul prezent se întrebuiința și cu sens de prezent pentru acțiuni nerepetate. Pentru acțiuni trecute, cînd principala e negativă, se întrebuiința regulat indicativul perfect; cînd principala e pozitivă indicativul perfect e frecvent în latina veche și mai rar în latina clasică. Indicativul imperfect și mai mult ca perfect nu se întîlnesc decît rar.

Locuțiunea *antequam* formată în vremea lui Cicero, după *posteaquam*, nu a mai fost folosită decît de T. Livius, apoi rar în latina tîrzie.

Pentru exprimarea acestui raport în limbile romanice s-au creat locuțiuni conjuncționale noi : fr. *avant que*⁶, it. *avanti che*, sp. *antes que*, alături de v. fr. *primes que*, *premier que*, it. *prima che*, sp. *primero che*, care repetă în fond faptele latine și în ce privește folosirea modurilor. Limba franceză a menținut pe *antequam* în v. fr. *ainz que*⁷.

⁶ Limba franceză prezintă pentru *avant que* o evoluție foarte asemănătoare cu *antequam*. În limba veche după *ainz que*, *devant que* se putea întrebuiința indicativul dacă nu exprima un conținut ireal. În franceza modernă se folosește după *avant que* numai conjunctivul; mai mult decît atît, prin analogia între *avant que* și *après que*, se întrebuiințează conjunctivul și după *après que*, deși după această locuțiune nu poate fi vorba de o irealitate. În italiană de asemenea după *prima che*, *avanti che*, ca și după conjuncția simplă *prima*, se pune conjunctivul. Și în limba română propozițiile de timp, introduse prin (mai) *înainte ca*, se construiesc tot cu modul conjunctiv.

⁷ V. Paul Imbs, *Les propositions temporelles en ancien français*, Strasbourg, 1956, p. 416 ș. u.

2. Limita de durată a acţiunii (anterioare) din regentă se exprimă prin conjuncţiile temporale: *dum*, *donec*, *quoad* „pînă cînd, pînă să”. Sensul de bază al lui *dum* (< **dom*, acuz. sg. masc. din rădăcina pronominală *do-*) a fost la început adverbial („totuşi”), apoi cu nuanţă temporală („acum”). Adeseori îl găsim în latina veche întărind un imperativ ca: *abi*, *mane*, *accede*, *age* (cu acesta din urmă se găseşte chiar în latina clasică). Evoluţia treptată a lui *dum* de la adverb la conjuncţie nu poate fi urmărită uşor ⁸.

Tipul corelativ *dum...dum*, întîlnit chiar la Plaut, însă numai ca un arhaism răzleţ, ar putea fi redus direct la parataxa originală: „atîta timp cît...atîta timp”: *dum habeat...dum amet*, Plaut, *Truc.*, 234. Această valoare se mai întîlneşte încă şi într-un vers al lui Catul (62, 45): *sic uirgo, dum intacta manet, dum cara suis est* „astfel fecioara atîta timp cît rămîne neprihănită, atîta timp este dragă alor săi”.

Mai important a fost alt drum al subordonării: prin schimbarea membrilor şi mutarea pauzelor, ca de ex. la Plaut, *Bacch.*, 737: *mane, dum scribit* din *mane dum: scribit*. Prin faptul că *dum* a fost detaşat de imperativ şi a precedat verbul următor, sub formă de conjuncţie care introduce propoziţia secundară, a devenit posibilă formaţia analogă de tipul *mane, dum scribit* „aşteaptă, cît timp scrie”, unde *dum* a fost strîns legat de verb. În acelaşi fel s-ar explica şi *dum* cu sensul de „pînă”: *manete, dum ego huc redeo*, Plaut, *Rud.*, 879 „rămîneţi, pînă mă întorc”. Stolz-Schmalz ⁹ cred că *dum* cu sensul de „pînă” s-ar fi dezvoltat de fapt din *dum* „atîta timp cît”, prin includerea sfîrşitului parcursului temporal. În cazuri ca la Plaut, *Bacch.*, 737: *mane, dum scribit* „aşteaptă cît timp scrie”, e posibilă şi traducerea „aşteaptă pînă ce termină de scris”. De altfel, în multe exemple cercetate, e destul de greu de făcut distincţia între *dum* „pînă” şi *dum* „atîta timp cît”. Propoziţiile introduse prin *dum* exprimă deci fie o acţiune simultană cu cea din regentă: „atîta timp cît; în timp ce” (vezi *Raportul de simultaneitate*), fie limita de durată a acţiunii (anterioare) din regentă: „pînă (cînd, să)”.

Mai clar este sensul de limită de durată al lui *dum*, cînd în propoziţia principală se găsesc corelative ca *usque*, *tantisper*, *semper*, *aliquot dies* etc., care se întîlnesc în toate perioadele limbii latine. În general *dum* se menţine cu nuanţa „pînă (cînd, să)” şi în perioada clasică şi în perioada tîrzie.

În perioada veche, modul obişnuit era indicativul, de obicei prezent, mai rar viitorul I şi II. Perfectul ¹⁰, imperfectul şi mai mult ca perfectul indicativ sînt excluse în perioada arhaică. Mai rar se întîlneşte şi conjunctivul prezent, îndeosebi după verbele „de aşteptare”. Hyart ¹¹ explică conjunctivul după *dum* şi *donec*, la fel ca şi după *antequam* şi *priusquam*, prin dorinţa de a exprima intenţia. De obicei se utilizează prezentul conjunctiv: *nunc ne exspectetis dum domum redeam*, Plaut, *Pseud.*, 1234. Imperfectul conjunctiv se foloseşte mai rar: *hic solebamus eam opperiri dum inde iret domum*, Ter., *Phorm.*, 89. Perfectul e foarte rar.

⁸ Stolz-Schmalz, p. 741.

⁹ P. 744.

¹⁰ Bennett, *Syntax*, II, p. 98.

¹¹ *Lucr. cit.*, p. 75.

Și în perioada clasică sînt posibile ambele moduri. În general, în cazul cînd scriitorul vrea să releve faptul în sine, utilizează indicativul, cînd vrea să sublinieze intenția, conjunctivul, mai ales după *uerba exspectandi* ¹². La indicativ se folosea cel mai des prezentul și viitorul II, iar pentru trecut imperfectul și prezentul istoric. Conjunctivul apare mai des la prezent și imperfect, mai rar la mai mult ca perfect. Ca și pentru *antequam* și *priusquam*, diferența între indicativ și conjunctiv era foarte mică, așa încît scriitorul era liber să aleagă între cele două moduri. Se observă însă deosebiri nu numai de la scriitor la scriitor, ci chiar în opera aceluiași scriitor: Cicero în primele scrieri și în corespondență întrebuinta indicativul, chiar atunci cînd trebuia subliniată intenția, în restul operei în asemenea cazuri folosește conjunctivul. În perioada tîrzie se întîlnește atît indicativul cît și conjunctivul. Astfel găsim numai indicativul la scriitorii bisericești și chiar în *Gesta* (perf. și viit. II). În general se constată însă că scriitorii perioadei tîrzii întrebuintează foarte des conjunctivul nemotivat.

Mai puțin frecventă decît *dum* este conjuncția *donec* ¹³ (în latina arhaică și *donicum* poate din **do-ne-quom*), mai ales la Livius Andronicus, Plaut și Cato. Sensul de bază (la origine probabil tot adverbial) „într-un anumit moment, la sfîrșit, pînă, pînă la punctul cînd” e foarte răspîndit în toată latina veche.

Pentru sensul nou „atîta timp cît” modificat prin analogie cu *dum*, vezi *Raportul de simultaneitate*.

În mod obișnuit, în proza clasică, *donec* cu sensul „pînă” este evitat (Caesar, Salustiu, Varro nu-l folosesc de loc, Cicero numai de 5 ori în primele discursuri), scriitorii întrebuintează în schimb cu acest sens pe *quoad*. Începînd cu Titus Livius îl întîlnim totuși și în perioada clasică și postclasică, mai ales la Tacit, apoi la Pliniu cel Bătrîn, Quintilian, Florus, Suetoniu etc. În perioada tîrzie apare la unii scriitori ca Prudențiu, în *Peregrinatio Aetheriae* și mai des la cei care utilizau pe *dum* cu sensul lui *cum*, ca Gregorius.

Corelativele nu sînt obligatorii: *usque (adeo)* (în latina veche), *usque (eo)* (mai des în latina clasică) și *tamdiu* (numai postclasic și în latina tîrzie).

În perioada veche se folosea de obicei indicativul, mai des perfectul și viitorul II. Conjunctivul (de obicei prezent), explicabil din analogia cu *dum*, e foarte rar.

Începînd de la Titus Livius și Tacit ¹⁴ și în măsură mai mare în perioada tîrzie, conjunctivul e preferat, uneori fără o motivare specială ¹⁵; el apare la Cyprian ¹⁶, *Vulgata*, Augustin, Avitus, Cassiodor etc.; în *Mulomedicina Chironis* alternează fără nici o regulă cu indicativul.

Limita de durată a acțiunii (anterioare) din regentă este exprimată și prin *quoad* (< **quo-ad*). Încă din perioada veche acesta era folosit ca adverb relativ și interogativ. La început cu sens local („pînă unde”), se

¹² Stolz-Schmalz, p. 745.

¹³ Pentru amănunte în legătură cu originea lui *donec* v. Stolz-Schmalz, p. 754.

¹⁴ V. Ernout-Thomas, p. 372.

¹⁵ Stolz-Schmalz, p. 769.

¹⁶ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, II, p. 119.

întâlnește apoi cu sens temporal („pînă cînd”). La Plaut¹⁷ găsim numai două exemple cu acest sens, în *Pseudolus* și în *Men.*, 769: *est modus tamen quoad pati uxorem oportet* „este o limită pînă cînd trebuie să rabde o soție”. Alături de sensul „pînă (cînd, să)” în perioada clasică apare — ca și la *donec* și *dum* — și sensul „atîta timp cît” (v. *Raportul de simultaneitate*). Postclasic *quoad* cu sensul de „pînă (cînd), pînă să” e folosit rar. În perioada tîrzie, unii scriitori, ca Apuleius, Ammianus Marcellinus, îl întrebuintează exclusiv pe acesta, alții, ca Lactanțiu, îl evită complet.

În ce privește folosirea modurilor, trebuie menționat că în perioada veche nu se întâlnește de loc conjunctivul. Acesta apare alături de indicativ (prezent, imperfect și viitor I și II) în perioada postclasică. Conjunctivul e utilizat în latina tîrzie din ce în ce mai mult, ca și la *donec*, fără vreun motiv special.

În concluzie utilizarea celor trei conjuncții: *dum*, *donec*, *quoad* este foarte diferită, nu numai în privința perioadelor limbii latine, ci chiar în cadrul aceleiași perioade, după diverșii scriitori care le folosesc. În general *dum* se întâlnește peste tot, *donec*, evitat în proza clasică, e folosit însă la Titus Livius și mai ales la Tacit; *quoad* apare mai degrabă în limba de toate zilele decît în limbajul ales, de aceea e probabil folosit și de comici și evitat de ceilalți poeți, cu excepția lui Lucrețiu și Horațiu.

În ce privește modul: conjunctivul, rar în latina veche, întrebuintat în latina clasică pentru a sublinia intenția și chiar preferat la sfîrșitul acestei perioade pentru unele conjuncții (ca *donec*), ajunge în latina tîrzie să fie utilizat uneori fără un motiv special. Corelativele diferă de la epocă la epocă, fără a se putea constata o înmulțire sau o scădere a numărului lor.

În limbile romanice, pentru a exprima limita de durată a acțiunii (anterioare) din regentă, se creează locuțiuni conjuncționale ca: fr. *jusqu'à ce que*, *en attendant que* + conjunctivul (uneori, rar, se poate folosi și indicativul), it. *finché*, *sinché*, de obicei cu conjunctivul; cînd totuși se exprimă un fapt obiectiv se utilizează indicativul.

În limba română conjuncțiile *pînă ce*, *pînă cînd* pot fi construite și cu indicativul.

Concluzii. În ce privește raportul de anterioritate se pot sublinia următoarele:

1. Conjuncțiile specifice acestui raport sînt numai două: *antequam* și *priusquam*, deoarece celelalte conjuncții care exprimă limita de durată a acțiunii (anterioare) din regentă: *dum*, *donec*, *quoad* sînt folosite și pentru raportul de simultaneitate.

2. Conjuncțiile prin care se exprimă anterioritatea acțiunii din regentă rămîn aceleași în tot timpul latinității, fără a se ivi creații noi, specifice propoziției temporale, și fără a se apela la alte elemente conjuncționale (specifice altor propoziții) cărora să li se atribuie valori noi.

3. Lipsesc corelative în regentele propozițiilor introduse prin *antequam* și *priusquam*, ele se folosesc numai în regentele propozițiilor introduse prin *dum*, *donec* și *quoad* (conjuncții care exprimă și simultaneitatea).

¹⁷ V. Bennett, *Syntax*, II, p. 144.

4. Se constată extinderea conjunctivului mai ales în latina târzie.
5. În limbile romanice nu se moștenesc conjuncțiile latinești, ci se creează numeroase locuțiuni conjuncționale care se construiesc mai ales cu conjunctivul.

ACȚIUNEA DIN REGENTĂ ESTE POSTERIOARĂ TEMPORALEI

În cadrul acestui raport poate fi vorba de o posterioritate apropiată (imediat) de cea din secundară (= îndată ce, când); de momentul începutului acțiunii din regentă (=de când), sau de o posterioritate (mai depărtată), nedeterminată în timp (= după ce).

Posterioritatea acțiunii din regentă este exprimată prin următoarele conjuncții: *ut, ut primum, ubi, ubi primum, cum, cum primum, simul, simul ac, simul atque* = „îndată ce, când”; *ut, cum, postquam, quod* = „de când”; *cum, postquam* = „după ce”.

Vt temporal s-a dezvoltat probabil, după cum presupun Stolz-Schmalz, din *ut* modal¹⁸ în exemple ca: *ut quemquem conspicio, ita me ludificant*, Plaut., *Men.*, 522: „cum văd pe fiecare, așa își bat joc de mine”. Pe de altă parte, Stolz-Schmalz cred că și de la *ut* local s-a ajuns la funcțiuni temporale în cazuri ca: *ut quisque acciderat, eum necabam ilico*, Plaut., *Poen.*, 486.

De obicei *ut* temporal s-a construit cu indicativul avînd sensuri diferite:

a) cu sensul „îndată ce, când” se întâlnește în perioada arhaică, rar, și chiar de la Terențiu începe să fie înlăturat de *cum*. Se folosea mai ales perfectul. În epoca clasică acest sens e de asemenea mai rar: *qui ut peroravit... surrexit Clodius*, Cic., *ad Q. fr.*, 2, 3, 2 „îndată ce acela a terminat... Clodius s-a ridicat”. La fel de rar e și în perioada târzie, fiind concurat de *cum* și *postquam*. Se construia de obicei cu mai mult ca perfectul pentru o acțiune precedentă.

b) cu sensul „de când” e folosit rar, încă de la Plaut și Terențiu: *lassus sum hercle e navii... ut uectus huc sum*, Plaut., *Amph.*, 329 (literal) „sînt obosit de corabie... de când călătoresc înapoi”. Se întâlnește mai des în perioada clasică: *Endymion... ut... in Latmo obdormiuit... nondum... est expectatus*, Cic., *Tusc.*, 1, 92. Cu acest sens erau însă mai frecvente, în limba de toate zilele, *ex quo* și *ut* însoțind o sintagmă care precizează data. Această construcție, folosită încă de la Plaut: *viri nostri domo ut abierunt hic tertius annus*, Stich., 29 „acesta este al treilea an de când bărbații noștri au plecat de acasă”, este reluată în perioada postclasică: *octauus annus est ut imperium obtines*, Tac., *Ann.*, 14, 53, și chiar în latina târzie.

În perioada veche¹⁹, ca și în cea clasică, conjunctivul după *ut* (cu excepția conjunctivului iterativ) nu a fost folosit. După acțiuni întîmplate o singură dată, conjunctivul se întrebuintează abia în latina târzie.

¹⁸ P. 758. Această folosire a conjuncției modale pentru a introduce propoziții temporale nu este specifică limbii latine, vezi gr. *ὡς*, germ. *wie*, rom. *cum* etc.

¹⁹ v. Stolz-Schmalz, p. 758; Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 98, comentînd un pasaj din Ter., *Hec.*, 378 crede că există *ut* temporal cu conjunctivul; la fel crede și Draeger, *Historische Syntax*, 1, p. 60.

Astfel *ut* apare, mai ales însoțit de *iam*, în *Peregr. Aeth.*, (3, 6 : *iam ut exirem de ecclesia* „tocmai când ieșeam din biserică”²⁰), de asemenea la panegiriști, Venantius Fortunatus etc. Timpul utilizat era mai ales imperfectul, mai rar prezentul, mai mult ca perfectul și perfectul.

Limba populară simțea nevoia de a întări cuvintele cu volum redus, slabe din punct de vedere fonetic, însă importante pentru stabilirea relațiilor gramaticale respective²¹. Astfel încă din perioada veche *ut* apare întărit prin adverbe de timp : *continuo ut*, *principio ut*, *semel ut*, *ut semel* ; în perioada clasică le întâlnim rar, în schimb găsim foarte des *ut primum* (în latina arhaică numai la Ennius), în special la poeți. În latina post-clasică acesta se folosește și în proză, mai rar însă decât *cum primum* și *ubi primum*. De asemenea de la Cicero și mai des postclasic apar : *statim ut*, *simul ut*, *protinus ut*. În latina târzie procedeul se dezvoltă : *mox ut*, *confestim ut*, *ilico ut* ș.a. Pe de altă parte, în latina târzie *ut* își pierde din ce în ce mai mult caracterul de conjuncție temporală, așa încât se renunță de multe ori la el în formații ca *mox* (din *mox ut*) la Comodian, Lucifer din Calaris, Ammianus, Iordanes și în special în textele populare (ca *Peregrinatio Aetheriae*) și la Apicius ; *subito* (din *subito ut*), *primum* (din *primum ut*), la Iulius Valerius, Ammianus etc. v. cap. C o n j u n c Ț i a).

În latina târzie, *ut* temporal este înlocuit deseori cu *quemadmodum* și *quomodo*. Primul se întâlnește mai întâi la Hyginus, apoi în *Peregrinatio Aetheriae*, în inscripții târzii etc. : *singula quemadmodum uenimus per ipsam totam uallem, semper nobis sancti illi loca demonstrabant*, *Peregr.*, *Aeth.*, 5, 2 „pe măsură ce noi înaintăm...”. Cel de-al doilea, *quomodo*, se găsește începând cu *Itala* : *quomodo audiuit salutationem Mariae...*, *Luc.*, 1, 41. El apare la eclesiști ca Lucifer din Calaris sau Gregorius, în textele vulgare, la Marcellus Empiricus, Anthimus etc. ; persistă în toate limbile romanice unde e folosit cu nuanță temporală (v. fr. *come* ; prov., catal. *con* ; it. *come*, sp., port. *como*, rom. *cum*).

O altă conjuncție care marchează posterioritatea acțiunii din regentă este *ubi* ; sensul temporal al acestei conjuncții s-a dezvoltat, probabil, din sensul local²². Ea se întâlnește de la Plaut peste tot, cu sau fără corelativ fiind construită de obicei cu indicativul (toate timpurile). *Vbi* se găsește de asemenea cu indicativul la toți scriitorii din epoca lui August (foarte rar imperfectul și mai mult ca perfectul). Conjunctivul după *ubi*, în perioada clasică, pătrunde mai întâi din cauza stilului indirect și a atracției modale, apoi pentru a marca repetiția începând cu Titus Livius, la Velleius, Tacit ș.a. Pentru o acțiune nerepetată, conjunctivul, explicabil prin analogia cu *cum narratiuum*, este întotdeauna rar : apare mai întâi în *Bell. Afr.*, 78, 4, apoi la Tacit, și mai ales în latina târzie. Mai frecvent e conjunctivul perfect²³, și mai mult ca perfect (*Vitae Patrum*)²⁴.

²⁰ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 98 discutând numeroasele exemple de acest fel vede și aici o influență analogică a lui *cum* cu conjunctivul.

²¹ Procedeul cumulului de mărci este de altfel semnalat de foarte mulți cercetători. Cf. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 219 ; Saloni, *Vitae Patrum*, p. 334 ; Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, p. 97 ș. a.

²² V. Stolz-Schmalz, p. 767.

²³ V. exemple în Löfstedt, *Peregr. Aetheriae*, p. 285.

²⁴ Saloni, *Vitae Patrum*, p. 318.

Și locuțiunea *ubi primum* se întâlnește tot din perioada arhaică. În latina clasică e mai obișnuită la istorici : Salustiu, Caesar, Titus Livius, Tacit. La ceilalți scriitori din epoca lui August e rară.

Dintre locuțiunile formate cu *ubi* menționăm : *extemplo ubi* (în limba arhaică), *mox ubi* (clasic, în stilul poetic), *deinde ubi* (în latina târzie).

Inițial adverb de timp, *simul* e folosit cu valoare de conjuncție singur sau împreună cu particula copulativă *atque*, sub forma *simul atque* (*simul ac* sau *ac simul*)²⁵.

Simul singur, frecvent în epoca arhaică : *hic, simul argentum reperit, cura sese expediuit*, Ter., *Phorm.*, 8, 23 „cînd acesta a găsit banii, a scăpat de grijă”, e reluat de Cicero în scrisori și scrieri filozofice, și apare rar la Horațiu.

Simul atque apare de la Livius Andronicus, e frecvent în proza clasică, mai ales la Titus Livius, e în regres în latina postclasică și târzie. *Simul et* se limitează la Cicero (scrisori și scrieri filozofice).

Modul este la toate aceste conjuncții indicativul, în special perfectul. În latina clasică se întrebuintează și imperfectul.

Uneori, apar și formațiunile *simul ut*, *simul primum*, *simul ubi*, *simul ac primum*.

Una din cele mai importante conjuncții temporale, întrebuintată atît pentru exprimarea posteriorității acțiunii din regentă cît și a simultaneității este *cum*. La fel cu *ubi*, *antequam*, *quoad*, *postquam*, se pare că și *cum* ar fi avut la origine tot sens local²⁶. Funcția cea mai veche pe care o găsim atestată în dialectele italice este însă funcția temporală²⁷. În latina veche apare adesea însoțit de un corelativ ca *tum*, *olim*, *nunc*, *tunc*, *modo* etc. Dintre acestea *tum* este folosit cel mai des în perioada arhaică, iar în perioada clasică mai mult în limba familiară. Începînd de la Cicero se utilizează ca corelative și locuțiuni adverbiale de timp ca : *eo tempore*, *illo (eo) die* etc.

Cînd era folosit pentru a exprima posterioritatea acțiunii din regentă *cum* avea următoarele sensuri :

a) Sensul „îndată ce, cînd” se întâlnește în toate perioadele limbii latine.

În epoca arhaică *cum* se construia cu indicativul, mai ales la timpurile principale ale trecutului ; frecvent este prezentul istoric, de asemenea imperfectul (mai ales la Plaut). În epoca clasică apare tot indicativul, de obicei același timp în secundară ca și în principală. Prezentul istoric se admite numai atunci cînd propoziția principală conține un prezent istoric (cînd principală conține un trecut, găsim prezent istoric în secundară numai la Cicero, în primele discursuri și în scrisori ; latina populară păstrează tot indicativul, fără să folosească aceleași timpuri în principală și în secundară.

Cum primum se construiește, prin analogie cu *ubi primum*, în toate epocile cu indicativul, mai ales perfect : *cum primum licuit*, Cic., *Quinct.*, 20.

b) Sensul „de cînd” se întrebuintează chiar din latina arhaică : *iam multos annos est quom possideo*, Plaut, *Aul.*, 4. El se menține apoi în

²⁵ Stolz-Schmalz, p. 759.

²⁶ V. Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 542 — 543.

²⁷ Stolz-Schmalz, p. 746.

latina clasică: *anni sunt octo cum...omnia agitat*, Cic., *Cluent.*, 82 și chiar în latina târzie când, deși are un concurent în *quod*, e preferat acestuia.

Pentru a marca momentul începutului acțiunii din regentă (sensul „de când”) în afară de *ut* și *cum* se folosea și *quod*. Stolz-Schmalz cred — la fel ca și Löfstedt ²⁸ — că de la *quod* care introducea propoziții subiective s-a putut ajunge foarte ușor la *quod* temporal ²⁹. Începuturi de folosire a lui *quod* cu sensul „de când”, „atunci când” se întâlnesc încă din perioada arhaică, la Plaut ³⁰. Exemple mai sigure de folosire a lui *quod*, în acest sens, se găsesc însă în perioada clasică și postclasică, la Pliniu, *Epist.*, 4, 27, 1: *tertius dies est, quod audiui* „este a treia zi, de când am auzit” și la Quintilian, *Inst.*, 10, 3, 14 ș.a. Cu valoare de conjuncție temporală *quod* apare însă în special în latina târzie. În toate epocile se construia cu indicativul. Uneori *quod* alternează cu *ex quo*. S-ar părea deci că tocmai tendința de scurtare a exprimării a dat loc la folosirea lui *quod* cu nuanță temporală. Pe de altă parte, el are un concurent foarte puternic în *cum*, conjuncție bine consolidată. Acest fapt l-a împiedicat să se răspîndească prea mult chiar în latina târzie.

c) Cu sensul „după ce”, *cum* se construiește în latina arhaică cu indicativul. În perioada clasică, indicativul e mai mult poetic, de obicei se întâlnește conjunctivul, mai ales mai mult ca perfect, în cazul lui *cum narrativum*. Despre originea acestui conjunctiv după *cum narrativum* nu se știe nimic sigur ³¹. Stolz-Schmalz cred că s-ar putea vorbi de un început al lui *cum narrativum* într-un exemplu la Terențiu, *Eun.*, 22 *magistratus quom ibi adesset occeptast agi* „după ce magistratul sosise a început să fie jucată”, apoi la Afranius și Lucilius ³². *Cum narrativum* se dezvoltă însă de-abia în perioada clasică, când prozatorii și în special istoricii dau o mare extindere acestei construcții ³³. Prin analogie cu *postquam*, *cum* se găsește uneori construit chiar cu perfectul indicativ, bineînțeles în latina familiară și neliterară, *Bell. Hisp.*, 3, 6: *cum ad eum locum uenerunt, iubet...* „după ce au ajuns în acel loc poruncește...”. În perioada târzie se folosește uneori chiar indicativul imperfect: *cum adpropiabat tempus, Itala, Act.*, 7, 17 (cod. g).

Specifică pentru exprimarea posteriorității acțiunii din regentă este și conjuncția *postquam*, care apare cu sensul „după ce” în toate epocile. Modul a fost de obicei indicativul. În latina veche se întrebuintă mai des prezentul istoric și uneori perfectul, iar în perioada clasică, mai ales perfectul istoric și mai rar prezentul.

Prin analogie cu *cum narrativum*, în latina populară s-a întrebuintat și conjunctivul mai mult ca perfect, mai rar imperfect ³⁴: *postquam*

²⁸ Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 57.

²⁹ Stolz-Schmalz, p. 723, socotesc ca puțin probabilă ipoteza lui M. Bonnet (*Grégoire de Tours*, p. 325), care explică pe *quod* temporal ca provenind dintr-un *quod* așezat inițial înaintea propoziției principale și avînd sensul „în ceea ce privește faptul că”, în exemple ca: *quod haec audiuius, annus octauus est* „în ceea ce privește faptul că am auzit acest lucru, este acum al optulea an” și, inversînd ordinea propozițiilor „este al optulea an, de când am auzit acest lucru”; de asemenea pare artificială și explicația dată de Salinius (*Vitae Patrum*, p. 346) după care *quod* ar fi rezultatul unui amestec al lui *ex eo quod* și *post quod*.

³⁰ Stolz-Schmalz, p. 722.

³¹ Stolz-Schmalz, p. 749; cf. Wackernagel, *Vorlesungen*, I, p. 245.

³² Cf. Bennett, *Syntax*, I, p. 302.

³³ Cf. Ernout-Thomas, p. 366.

³⁴ Cf. Ernout-Thomas, p. 367.

Iuba... diu... egisset cum Zamensibus..., *Bell. Afr.*, 93, 3 „după ce Iuba discutase mult timp ... cu locuitorii din Zama...”.

În perioada arhaică *postquam* se găsește și cu sensul „acum că” : *Iam(ne) abis postquam aurum habes?* Plaut, *Truc.*, 919 „acum că ai aurul, pleci?” și cu sensul „de când”.

Varianta *posteaquam* apare de la Cicero, care o întrebuințează în toate scrierile lui mai des decât pe *postquam*. La alți scriitori din epoca clasică e mai rar întâlnită. Se pare că în latina târzie nu era folosită numai de scriitorii *Historiei Augusta*, cum pretind Stolz-Schmalz³⁵; J. Schrijnen³⁶ afirmă, bazat pe numeroase exemple, că latina creștină a preferat pe *posteaquam* lui *postquam*. Modul obișnuit era indicativul, ca și la *postquam*; sub influența lui *cum*, se întâlnește în latina creștină și conjunctivul. Contrar celor afirmate de Meyer-Lübke, se pare că conjuncția *postquam* nu s-a păstrat în limbile romanice³⁷, ci s-au întrebuințat locuțiuni corespunzătoare lui *postquam* formate pe teren propriu : fr. *dès que*, *depuis que*, it. *dopoche*, *di poiche*, *dappoichè*, sp. *despues que*, rom. *după ce* etc. Sensul „după ce” apare în perioada arhaică și la *ut* : *ut Afer populo sex dedit comoedias, iter hinc in Asiam fecit* „după ce Afer a dăruit poporului șase comedii, a făcut o călătorie de aici în Asia”, Volcarius Sedigitus (ed. Baehrens, p. 280).

Concluzii. În ce privește raportul de posterioritate se pot sublinia următoarele :

1) Conjuncțiile întrebuințate pentru a exprima posterioritatea acțiunii din regentă, spre deosebire de cele utilizate în cadrul raportului de anterioritate, sînt numeroase. Singura conjuncție folosită și pentru exprimarea altui raport este *cum*.

2) Spre deosebire de raportul de anterioritate, la exprimarea posteriorității sînt frecvente în toate epocile numeroase corelative.

3) Se observă tendința de a crea locuțiuni conjuncționale. Acestea sînt formate din conjuncțiile propriu-zise împreună cu adverbele folosite inițial drept corelative : *continuo ut*, *semel ut*, *mox ut*, *extemplo ubi*, *cum subito* etc. Se remarcă chiar o aglomerare de conjuncții : *simul ut*, *simul ubi* etc.

Această tendință a cumulului de mărci se dezvoltă foarte mult în perioada târzie și mai ales în latina populară, cînd apar : *simul atque...cum*, *cum...dum*, *ut cum*, *cum quando*, *dum quando* etc. etc.

Pe de altă parte, tot în latina populară, se observă tendința contrarie, de scurtare a exprimării, și apar formații ca *mox* (din *mox ut*), *statim* (din *statim ut*) etc.

4) Spre deosebire de anterioritate, unde conjuncțiile care exprimă acest raport rămîn aceleași în tot timpul latinității — bine înțeles cu unele variații datorite stilurilor literare — raportul de posterioritate se caracterizează prin permanente înnoiri ale elementelor introductive. În afara nucleului de conjuncții întâlnite din perioada arhaică și pînă în perioada târzie, apar creații noi, iar altele dispar de la o epocă la alta. În latina arhaică găsim locuțiunile *continuo ut*, *principio ut*, *semel ut*,

³⁵ P. 733 — 734.

³⁶ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, p. 129 ș. u.

³⁷ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, consideră că *postquam* s-a păstrat în limbile romanice cu ușoare modificări în conjuncțiile cauzale : *puisque* (fr.), *poichè* (it.), *pues que* (sp.), *poisque* (port.).

foarte rare în perioada clasică când apar altele ca *statim ut, deinde ubi* etc., iar în perioada târzie *quemadmodum, quomodo, statim ut primum, cum semel* etc.

Cu toate renunțările la unele conjuncții, evoluția elementelor conjuncționale care marchează posterioritatea regentei a fost în sensul îmbogățirii mijloacelor de exprimare a acestui raport.

5) Conjuncțiile care exprimă posterioritatea regentei se construiesc cu modul indicativ. Conjunctivul apare mai rar în temporalele construite cu *cum narrativum* sau, sub influența acestuia, la conjuncțiile *ut, ubi, postquam*, mai ales în latina târzie. Pe de altă parte, prin analogie cu *postquam* se constată și la acest *cum*, în latina populară, o extindere a indicativului.

6) În limbile romanice, pentru a exprima posterioritatea acțiunii din regentă, nu se moștenesc conjuncțiile latinești, ci se creează locuțiuni conjuncționale pe teren propriu: fr. *après que, depuis que, aussitôt que, à peine que, lorsque* etc. Pe lângă acestea singura moștenită e *quand (quando)*.

Toate aceste elemente conjuncționale se construiesc cu indicativul.

În italiană, locuțiunile *dacchè, da quando, dal momento che, dal giorno che, dall'istante che, dopo che* și *una volta che* etc. se construiesc cu indicativul. Ultimele două, când este vorba de o acțiune viitoare și deci nesigură, se construiesc cu conjunctivul. În limba română, de asemenea, elementele conjuncționale *după ce, (de) îndată ce, imediat ce, o dată ce, pe dată ce, când, de când* etc. se construiesc tot cu indicativul.

ACȚIUNEA DIN REGENTĂ ESTE SIMULTANĂ CU CEA DIN TEMPORALĂ

Acțiunea din temporală este durativă (fie că nu este limitată în timp, fie că arată intervalul în care se petrece acțiunea din regentă), sau cele două acțiuni sînt momentane. Acțiunea regentei poate coincide total cu această durată sau poate avea loc într-un singur moment cuprins în perioada de durată a acțiunii din temporală.

Conjuncțiile care marchează acest raport sînt: *dum* „în timp ce, atîta timp cît, cît timp”; *donec, quoad, quamdiu* „cît timp, atîta timp cît”; *cum* „pe cînd, (pentru acțiuni momentane) cînd”.

Conjuncția *dum*³⁸ cu sensul „în timp ce” e frecventă în toate perioadele limbii latine. În perioada arhaică se construia regulat cu indicativul, de obicei prezent, uneori chiar pentru acțiuni trecute. În latina clasică se construia tot cu prezentul, imperfectul sau perfectul, în principală fiind aceleași timpuri. Imperfectul în temporală și prezentul în principală se întîlnesc în poezie.

Conjunctivul apare în proză de la *Bellum Hispaniense*, 23, 2: *hic dum in opere nostri intenti essent*, mai frecvent de la Titus Livius, iar în poezie de la Vergiliu; în perioada târzie el se întîlnește, alături de indicativ (mai des imperfect), în mod cu totul obișnuit la *Scriptores Historiae Augustae*, Iustin, Ammianus Marcellinus, la gramatici, eclesiști: Fulgențiu, Hieronim, Sulpicius Severus, Sidonius Apollinaris, Gregorius etc.

³⁸ *Dum* s-a păstrat în limbile romanice (peste tot în afară de română) fie sub forma *dunc* it. *dunque*, fr. *donc*, fie unit cu *interim* — it. *(do) mentre* v. fr., prov. *(en)dementres*, sp. *(de)-mientras*, Meyer-Lübke, REW, 2794.

Corelativele *interim* și *interea*, menținute în toate epocile, nu apar în mod obligatoriu.

Cu sensul „atîta timp cît, cît timp” *dum* se construiește în toate perioadele limbii latine cu indicativul, de obicei la aceleași timpuri în regentă ca și în secundară. În latina veche se folosea prezentul, perfectul și viitorul, rar imperfectul ³⁹: *te dum uiuebas noueram*, Plaut, *Truc.*, 164 „eu te cunoșteam cît timp trăiai”. Aceleași timpuri se găsesc și în latina clasică, cu totul rar mai mult ca perfectul (la Titus Livius) și viitorul al II-lea (mai des în latina tîrzie, de ex. la Hieronim în epistole). În latina tîrzie apare și conjunctivul; exemple frecvente se găsesc începînd cu secolul al IV-lea ⁴⁰.

Prin analogie cu *dum*, conjuncția *donec* capătă și ea sensul „atîta timp cît”. Ea nu se întîlnește în perioada arhaică, ci apare (mai des în poezie) de la Lucrețiu (iar în proză de la Titus Livius). În latina postclasică *donec* nu se folosește cu acest sens (o excepție o prezintă Tacit care-l folosește des), ci numai cu sensul de „pînă”; la fel în perioada tîrzie apare numai la scriitorii care întrebuițau pe *dum* cu sensul lui *cum* (ca Gregorius), ceilalți îl întrebuițează numai cu sensul de „pînă” (Prudentiu, *Peregrinatio Aetheriae*) sau nu-l utilizează de loc.

Ca corelative apar abia în latina tîrzie și rar: *tamdiu* și *eo usque* (mai des la juriști).

După *donec* „atîta timp cît” se găsește indicativul (perfect, imperfect și viitor), iar conjunctivul numai în stilul indirect sau pentru a reda nuanța iterativă (de la Titus Livius).

O altă conjuncție care marchează raportul de simultaneitate este și *quoad* (din *quo-ad* „pînă unde”). La început cu sens local, apoi temporal „pînă cînd”, atestat la Plaut și Terențiu, *quoad* apare ca și *donec* cu sensul „atîta timp cît” abia în perioada clasică și e folosit mai ales în limba de toate zilele. În poezie se întîlnește la poeții comici, la Lucrețiu și la Horatius (*Sat.*, 2, 3, 91, în formula stereotipă *quoad uixit*). În perioada postclasică îl întrebuițează rar Quintilian și Tacit numai cu sensul de „atîta timp cît”. În latina tîrzie e preferat de unii scriitori ca Apuleius și Ammianus Marcellinus, și evitat de alții, ca Lactanțiu, Victor Vitensis etc.

Quoad se construiește cu indicativul (mai ales perfect și prezent) iar în latina postclasică și tîrzie și cu conjunctivul.

Quamdiu ⁴¹ (sensul de bază adverb interogativ-exclamativ) nu e întrebuițat de toți autorii perioadei clasice. În perioada imperială cu predilecție îl utilizează Pliniu cel Bătrîn care folosește rar pe *dum*. În perioada tîrzie apare aproape peste tot, în special la scriitorii latinei populare, atît cu sensul „atîta timp cît”, cît și cu sensul nou „pînă”, creat sub influența lui *dum* și *donec*. Modul, în această perioadă, sub influența lui *dum*, e de regulă conjunctivul ⁴². Prin analogie cu *donec* apare rar și indicativul perfect (la Ammianus) sau indicativul prezent (la Symmachus). Se întîlnește cu și fără corelativul *tamdiu*; mai rare sînt *tamdiu...quam*; *quam...diu...tam*; *tamdiu...quanto tempore*.

³⁹ Bennett, *Syntax*, 1, p. 97.

⁴⁰ Jules Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 210.

⁴¹ *Quamdiu* păstrat în provensală în forma *quandius* v. Meyer-Lübke, REW, 6929.

⁴² Stolz-Schmalz, p. 739.

În perioada târzie apar și formațiile: *quamdiucumque* (creat poate după *quantumcumque* sau *quotienscumque*) și *quamdiulibet* ⁴³.

Deși concurată uneori de *dum*, îndeosebi în latina târzie, conjuncția *cum* = „pe cînd, cînd” este frecventă și pentru exprimarea simultaneității.

În perioada arhaică *cum*, pentru o acțiune durativă, se construia cu indicativul, conjunctivul era foarte rar (la Terențiu și la poeți). În perioada clasică se folosea atît indicativul cît și conjunctivul. Latina literară întrebuinta numai conjunctivul cînd propoziția respectivă avea și o nuanță cauzală sau adversativă, sau în cazul lui *cum narratiuum*. În general după *cum narratiuum* s-a generalizat conjunctivul. În celelalte cazuri se utiliza atît indicativul cît și conjunctivul. Timpurile erau mai des prezentul, perfectul și imperfectul.

Acțiunea durativă e exprimată uneori prin locuțiunea *cum interea* sau *cum interim*, de obicei urmată de indicativ perfect sau imperfect. Uneori, legătura de dependență fiind foarte slabă, găsim infinitivul istoric în locul imperfectului.

Se mai întîlnesc și locuțiunile *cum etiam tum* (de la Cicero), *cum etiam*, *cum quidem*, *cum haud dum* (Titus Livius), *cum tamen*.

Încă din latina clasică începe să se folosească *dum* în locul lui *cum* cu imperfectul conjunctiv. Această folosire devine frecventă chiar la T. Livius (1, 40, 7 etc.). Scriitorii imediat posteriori nu au urmat probabil această tendință, deoarece nu mai găsim exemple. Ea reapare însă în latina târzie, în sec. al III-lea și al IV-lea, cînd devine generală ⁴⁴. În cele din urmă *dum*, cu conjunctivul imperfect și mai mult ca perfect, înlocuiește cu totul la mulți scriitori din perioada târzie pe *cum narratiuum* ⁴⁵. Confuzia între *cum* și *dum* a fost favorizată și de multiplele lor asemănări de sens ⁴⁶. În latina târzie *cum* a fost uneori înlocuit de *dum* și pentru alte nuanțe, astfel găsim *dum* cu nuanță iterativă: *finis adurendi est, dum ex omni parte sensus doloris est*, Cels., 5, 28, 1 B. În latina târzie avem numeroase exemple de acest fel. De asemenea *dum* înlocuiește pe *cum inuersum*: *delirabam, dum subito... hospita fores inrupit*, Fulg., *Myth.*, 1 praef. p. 13, 19. Găsim chiar și *dum... tum* (Greg. M., *Epist.*, 3, 8) pentru *cum... tum*.

În latina târzie se dezvoltă tendința de a acumula mai multe conjuncții temporale. Astfel apar *ut dum* (Hier., *Ps.*, 1, p. 60, 18) sau *dum simul*, *cum dum*, *dum cum* (Amm., 29, 4, 7) ⁴⁷ etc.

CVM INVERSVM

Această construcție se încadrează la raportul de simultaneitate, deși, la inversarea frazei, regenta devenită temporală poate fi simultană („în timp ce”), sau poate exprima posterioritatea imediată a propoziției deve-

⁴³ Stolz-Schmalz, p. 739.

⁴⁴ Goelzer, *Saint-Jérôme*, p. 358.

⁴⁵ Salonijs, *Vitae Patrum*, p. 316.

⁴⁶ Stolz-Schmalz, p. 744; Goelzer, *Saint Avit*, p. 339; H. Hoppe, *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians*, Lund, 1932, p. 79; Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 329 și 684 ș. a.

⁴⁷ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 219.

nită regentă („îndată ce”, „cînd”). De fapt propoziția introdusă prin *cum* conține ideea principală, iar principală, ideea temporală: *iam montani conueniebant, cum repente conspiciunt hostes*, Liv., 21, 23, 2 „deja muntenii se adunau, cînd deodată zăresc dușmanii...”. Construcția exprimă, de cele mai multe ori, o acțiune subită și neașteptată, de aceea *cum* e adesea însoțit de un adverb ca *subito*, *desubito*, *repente* (de la Cicero) sau de adjectivul *repens* (folosit de la Vergiliu și T. Livius) ș.a. În regentă se găsește deseori un corelativ ca *iam*, *uix*, *uixdum*, *uix bene*, *nondum*, *commodum tantum*, *quod*.

În latina veche *cum inuersum* este abia la început, el se dezvoltă cel mai mult în perioada clasică (mai ales la Cicero și la poeți) și post-clasică (mai des la istorici și în poezie).

Modul folosit e indicativul în toate perioadele limbii latine. Timpul este prezentul istoric sau perfectul, rar imperfectul (Cic., *Verr.*, 1, 17). În latina târzie apare și mai mult ca perfectul (Ammianus Marcellinus). În principală se găsea mai des un timp durativ: imperfectul sau mai mult ca perfectul, foarte rar perfectul sau prezentul. Lipsa de atracție temporală dintre cele două propoziții, principală și secundară, dovedește mai mult natura paratactică a acestei construcții⁴⁸. Această independență culminează cu posibilitatea de a folosi pe *cum* cu un infinitiv istoric⁴⁹: *iamque dies consumptus erat cum tamen barbari nihil remittere atque acrius... instare*, Sal., *Iug.*, 98, 2 „deja ziua se sfîrșise cînd totuși barbarii nu se domoleau și ne hărțuiau cu mai multă putere”.

Și limbile romanice cunosc această construcție, probabil o imitație după sintaxa latină.

TEMPORALA ITERATIVĂ

Propoziția temporală iterativă se încadrează în raportul de simultaneitate, deoarece ceea ce interesează e faptul că acțiunea din regentă se repetă, ori de cîte ori are loc acțiunea din subordonată și deci acțiunile sînt simțite drept concomitente.

Conjuncțiile specific iterative sînt: *quotiens* și *quotienscumque*; *quando* și *si* sînt întrebuintate și ele destul de mult cu valoare iterativă. De asemenea *ut*, *ubi*, *cum*, *postquam*, *donec* și aproape toate conjuncțiile temporale, construite cu anumite timpuri verbale, pot avea uneori și valoare iterativă. La asemenea propoziții este primordial însă raportul temporal exprimat de conjuncție (anterioritate, posterioritate, simultaneitate), nuanța iterativă fiind secundară. De aceea, aceste conjuncții au fost tratate la raportul temporal fundamental.

Conjuncția *quotiens* „ori de cîte ori” s-a folosit cu această valoare încă din perioada arhaică (începînd cu Plaut). Corelativul obișnuit era *totiens*: *quotiens ibis totiens magis placebit*, Cato, *Agr.*, 1, 1. În perioada clasică și postclasică apar și alte corelative: *tot...quotiens*, *quotiens...tum*, *quotiens...tunc*.

⁴⁸ V. Ronconi, *Verbo latino*, p. 163 ș. u.

⁴⁹ Stolz-Schmalz, p. 750, cred că infinitivul istoric după *cum* se întîlnește de la Titus Livius.

Modul cu care se construia *quotiens* este indicativul (mai des perfect și mai mult ca perfect). Conjunctivul iterativ (mai ales imperfect și mai mult ca perfect) se întâlnește de la Quintilian și este folosit mai des în perioada târzie, prin analogie cu *cum* și *si* iterativ ⁵⁰.

În perioada târzie *quotiens* apare uneori și ca echivalent al lui *cum* ⁵¹.

Cealaltă conjuncție specific iterativă, *quotienscumque* „ori de câte ori e cu putință”, se întâlnește în latina veche de la Plaut, fără corelativ. În perioada clasică, începând cu Varro, se întrebuintează corelativul *totiens*. Modul era același ca la *quotiens*.

În perioada târzie apare ca conjuncție iterativă și *quotienslibet*.

Sensul de bază și etimologia lui *quando* nu sînt clare ⁵². De obicei desemnează o acțiune repetată sau întâmplată într-un timp neprecizat, („atunci cînd”), extrem de rar o acțiune întâmplată o singură dată ⁵³. Cu sens temporal e atestat din cele mai vechi texte ⁵⁴: *auferto (pallam) tecum, quando abibis*, Plaut, *Men.*, 430 „să-o iei cu tine (mantaua) ori de câte ori vei pleca” și pînă în latina târzie, mai ales în limba populară și în poezie. Limba literară se pare că l-a ocolit încă de timpuriu, așa încît mulți scriitori ca Terențiu, Salustiu, Caesar, Cicero (în discursuri) nu-l folosesc. La poeții epocii clasice se găsește peste tot, în schimb în proza clasică și postclasică e rar (Tacit și Pliniu cel Tânăr nu-l au nicio dată.) În perioada târzie este foarte răspîndit, mai ales la juriști, la *Scriptores Historiae Augustae*, *Peregr. Aetherae* și la eclesiști. Limba familiară, care-l folosea, tinde să-l substituie lui *cum* încă din latina clasică, iar în perioada târzie *quando* pătrunde și mai mult în sfera lui *cum*. Ca corelative se găsesc *tum* și *tunc*. Modul este chiar în latina târzie indicativul, rar apare conjunctivul (de preferință mai mult ca perfect) prin analogie cu *cum* ⁵⁵.

În latina târzie *quando* împreună cu cuvintele utilizate drept corelative formează locuțiuni ca: *tum quando, quando tunc* (*Peregr. Aeth.*, 39, 5), *tunc quando* (Cyprian) ⁵⁶, *tum demum... quando*. Semnalăm, de asemenea, combinațiile formate prin analogie cu conjuncțiile *cum, ubi, ut: simul... quando, quando primum, eo tempore quando, quando etiam, quando quidem* (*Scriptores Historiae Augustae*, Gregorius ⁵⁷, Prudențiu ⁵⁸). Foarte obișnuită este, în latina târzie, și formația *cum quando*, de asemenea se întîlnesc și corelativele *quando...quando*. *Quando* apare uneori întărit de unele particule: *quandoque, quandone, quandocumque, quandolibet*. Toate acestea sînt folosite mai des în latina târzie.

În limbile romanice, *quando* s-a păstrat ca o conjuncție specifică pentru propozițiile temporale (it. *quando*, fr. *quand*, rom. *cînd*, sp. *cuan*do,

⁵⁰ Stolz-Schmalz, p. 739.

⁵¹ V. Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 97.

⁵² V. Stolz-Schmalz, p. 741.

⁵³ V. Draeger, *Historische Syntax*, I, p. 500.

⁵⁴ Bennett, *Syntax*, I, p. 132.

⁵⁵ Stolz-Schmalz, p. 740.

⁵⁶ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, p. 119.

⁵⁷ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 328.

⁵⁸ Maurice Lavarenne, *Étude sur la langue du poète Prudence*, Paris, 1933, p. 307.

port. *quando*) eliminându-l pe *cum*⁵⁹ și introducându-se în locul lui ca o conjuncție generală.

Și conjuncția *si* introduce propoziții temporale iterative. În perioada veche, după *si*, ca și după *cum* iterativ, s-a întrebuintat indicativul⁶⁰. Primele urme de conjunctiv iterativ se găsesc la Salustiu, Cicero (*Verr.*, 2, 3, 137), Caesar (*Ciu.*, 3, 110, 4) și în *Bell. Afr.* În perioada postclasică predomină, ca și la *cum* iterativ, conjunctivul, și începînd cu Suetoniu indicativul e complet înlăturat. În latina tîrzie, alături de conjunctiv apare și indicativul, de ex. la Terentianus Maurus și *Scriptores Historiae Augustae*, așa încît ambele moduri sînt folosite fără deosebire. Totuși conjunctivul e utilizat în mod regulat la unii scriitori ca Iustin, Ammianus Marcellinus ș.a.

În perioada tîrzie întîlnim și formele pleonastice *ut si* și *si cum*. Încă din perioada veche apare și *cum* iterativ: *Cum Romam ueniebant prorsus deuortebantur...*, Cato, *Or. frg.*, 39, 7 „ori de cîte ori veneau la Roma se îndreptau direct...”. Contrariu afirmației lui Ch. Bennett⁶¹ se pare că conjuncția *cum* se construiește în perioada arhaică numai cu indicativul⁶². Acesta e folosit cel mai des în latina clasică. Conjunctivul iterativ apare la Cicero numai în scrierile mai puțin cizelate, iar la Caesar în *Bellum civile*. El se întrebuintează din ce în ce mai mult începînd cu Titus Livius, așa încît în perioada postclasică se răspîndește peste tot (Valerius Maximus, Pliniu cel Bătrîn, Seneca fil., Tacit, Florus, Suetoniu etc.). În perioada tîrzie conjunctivul e foarte obișnuit la Apuleius, *Mulomedicina Chironis* ș.a.

Vt și *ubi* cu valoare iterativă erau construite în perioada arhaică cu indicativul: *ubi satur sum, nulla crepitant (intestina)*, Plaut, *Men.*, 926. În perioada clasică, începînd cu Titus Livius, se constată aceeași extindere a conjunctivului ca și la celelalte conjuncții iterative: *ut quique ueniret*, Liv., 2, 38 „ori de cîte ori venea fiecare”. Ernout-Thomas⁶³ explică această extindere a conjunctivului pe de o parte prin analogia cu *cum narratium*, iar pe de alta prin influența conjunctivului de eventualitate.

Concluzii. În ce privește raportul de simultaneitate se observă următoarele:

1. Conjuncțiile care introduc acest raport sînt mai puțin numeroase decît conjuncțiile care exprimă posterioritatea, și nu sînt specifice numai acestui raport.

2. Corelativele, mult mai puțin numeroase decît la posterioritate, de obicei *tamdiu*, *interim*, *interea*, nu sînt obligatorii. Mai numeroase sînt corelativele pentru *cum inuersum*.

3. Tendința de a crea locuțiuni, prin întărirea conjuncțiilor cu adverbe folosite inițial drept corelative: *cum interim*, *cum etiam tum*, *tum*

⁵⁹ Bourciez, *Éléments*, p. 123, afirmă că din toate conjuncțiile temporale ale latinei clasice numai *quando*, *quomodo* și *dum* supraviețuiesc în latina populară. Și Grandgent, *Introducere*, p. 58, e de acord că *quando* l-a dislocat pe *cum* temporal, cf. Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 668 ș.u.

⁶⁰ Stolz-Schmalz, p. 775; cf. Ernout-Thomas, p. 399.

⁶¹ *Syntax*, I, p. 338 și Ernout-Thomas, p. 401, cred că se poate vorbi în perioada arhaică de un conjunctiv iterativ.

⁶² Stolz-Schmalz, p. 750.

⁶³ P. 400.

demum... quando etc., sau prin aglomerarea de conjuncții: *cum dum*, *cum quando* etc. În latina târzie apar și formațiile *quamdiucumque*, *quamdiulibet*. Formațiile, apărute încă din latina veche sau clasică, *quandone*, *quandoque*, *quandocumque* sînt mai frecvente în latina târzie.

4. Conjuncțiile *cum* și *dum* se întrebuintează în toate perioadele limbii latine și la toți autorii. *Donec*, *quoad* și *quamdiu* apar cu sensul de „atîta timp cît” abia în latina clasică. Dintre acestea *donec* este folosit mai mult de poeți, *quoad* apare în limba de toate zilele, iar *quamdiu* se întîlnește mai mult la Pliniu cel Bătrîn și în latina populară a perioadei târzii.

5. Trebuie semnalată confuzia care se produce în latina târzie între unele conjuncții ca *cum* — *dum*, acesta din urmă ajungînd să fie întrebuintat aproape cu toate valorile lui *cum*.

6. Modurile și timpurile pentru exprimarea simultaneității sînt foarte variate. În general se folosea indicativul, dar sub influența lui *cum narrativum*, se constată la unele conjuncții, ca de ex. *dum* și *quamdiu* și o extindere a conjunctivului, alături de indicativ, mai ales în latina târzie, de obicei aceleași timpuri în principală și în secundară. Pentru marcarea repetiției se întrebuintă de obicei indicativul, apare însă și conjunctivul iterativ, mai ales prin analogie cu *cum* și *si* iterativ.

7. Pentru exprimarea raportului de simultaneitate în limbile române nu se moștenesc conjuncțiile latinești, ci se creează elemente conjuncționale specifice: fr. *pendant* (*durant*, *tandis*) *que*, *au moment que*, *tant* (*aussi longtemps*) *que*, *lorsque* etc. it. *allorchè*, *allorquando*, *mentre*, *al tempo in cui*, *nel momento che* etc. Pe lîngă aceasta, singurele moștenite sînt fr. *quand*, it. *quando* (lat. *quando*) și fr. *comme*, it. *come* (lat. *quomodo*).

Modul cu care se construiesc aceste conjuncții e de obicei indicativul. Conjunctivul e foarte rar. Astfel în italiană, pentru o acțiune viitoare, considerată deci ca problematică, se poate pune și conjunctivul după *appena*, *allorchè* și chiar după *quando*.

Pentru o acțiune iterativă, se creează de asemenea elemente conjuncționale specifice, construite de obicei cu indicativul: it. *ogni volta che*, *tutte le volte che*, *sempre che*; fr. *chaque fois que*, *toutes les fois que*; sp., port. *cada que* etc.

CONCLUZII

După prezentarea separată a modului de construire a diferitelor raporturi temporale, se pot trage unele concluzii generale asupra propoziției temporale:

1. Istoria propoziției temporale diferă de la un raport la altul. Unele raporturi au elemente conjuncționale introductive puține (anterioritatea), la altele se observă un număr mare de conjuncții și o permanentă înnoire a lor (posterioritatea). În general, se poate spune totuși că elementele conjuncționale, la propoziția temporală, sînt numeroase — mai ales în comparație cu celelalte propoziții circumstanțiale.

2. Se observă un mare număr de elemente sinonime: *dum*, *donec*, *quoad*; *antequam* — *priusquam*; *ut* (*primum*), *ubi* (*primum*), *cum* (*primum*), *simul* (*ac*, *atque*); *postquam* — *cum* etc.

3. Pe lângă conjuncțiile specifice fiecărui raport de ex. *antequam*, *priusquam*, *quotiens* etc. există unele conjuncții folosite pentru mai multe raporturi: *dum*, *donec*, *quoad*, *cum* etc. Diferențierea între diversele valori temporale ale aceleiași conjuncții se face, adesea, prin construirea cu anumite moduri și timpuri: *dum*, *donec quoad*, când arată limita de durată, se construiesc cu indicativul sau conjunctivul, când arată simultaneitatea, numai cu indicativul (de obicei aceleași timpuri în regentă și în temporală).

4. La unele raporturi se observă un număr foarte mare de corelative (posterioritatea), la altele ele sînt foarte puține sau lipsesc cu totul (anterioritatea). Ele se întrebuintează în toate epocile, cu o ușoară tendință de înmulțire a numărului lor în latina tîrzie.

5. Pe de altă parte se observă, mai ales în latina tîrzie, tendința de a alătura aceste adverbe, utilizate inițial drept corelative în propozițiile principale, la conjuncțiile din temporală și a obține astfel locuțiuni conjuncționale. Clarificarea sensului printr-un cumul de mărci se obține și prin aglomerarea de conjuncții (mai ales la posterioritate și, în mai mică măsură, la simultaneitate).

6. Trebuie semnalată originea locală a multora din conjuncțiile temporale: *antequam*, *quoad*, *ubi* etc.

7. Unele conjuncții temporale au evoluat de la valoarea temporală la alte valori. Astfel în latina tîrzie, din pricina nuanței finale a unora din propozițiile construite cu *donec*, această conjuncție ajunge să fie folosită și cu valoare finală (= *ut* final).

8. Propoziția temporală utilizează uneori elemente conjuncționale cu alte valori *si*, *quomodo*, *quemadmodum*.

9. În limbile romanice nu se moștenesc conjuncțiile latinești ci se creează locuțiuni conjuncționale pe teren propriu. Singurele excepții sînt: *quando* și *quomodo*. De asemenea *antequam*, *quamdiu* și *dum* au lăsat urme slabe și răzlețe în limbile romanice.

Pentru propoziția temporală, modul este de obicei indicativul, la anterioritate apare alături de indicativ și conjunctivul.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CAUZALĂ

I. Încă din epoca arhaică propoziția cauzală se caracterizează prin numărul mare de conjuncții prin care poate fi introdusă: *cum*, *quod*, *quia*, *quando*, *quandoquidem*, *quoniam*, *postquam*, *dum*, *ut* și *ubi*. Nici una dintre aceste conjuncții nu se folosește însă exclusiv pentru a exprima ideea de cauză. *Cum*, *quando*, *quandoquidem*, *postquam*, *ubi* și *dum* au și valoare temporală, *quod* și *quia* introduc și explicative și complete, iar de marele număr de sensuri ale lui *ut* nu mai e nevoie să amintim.

Valoarea cauzală explicativă a lui *cum* „deoarece” pare să fie secundară¹, provenind dintr-o dezvoltare ulterioară a lui *cum* temporal (numai acesta din urmă este reprezentat în dialectele italice). În limba veche el se mai găsește în mod izolat construit cu indicativul (altfel este

¹ Stolz-Schmalz, p. 746.

folosit cu conjunctivul) : *saluus quom... aduenis, cena detur*, Plaut, *Bacch.*, 536—537.

Quando are și el la origine sens temporal, pe care de altfel nu l-a pierdut niciodată în limba populară, cum dovedește latina târzie și limbile romanice. Valoarea cauzală „deoarece” este atestată deja la Plaut. La Terențiu apare aproape exclusiv cu această valoare. Modul folosit este indicativul. Compusul *quandoquidem* este și el frecvent încă de la cei doi comici amintiți.

Tot în latina arhaică apare *postquam* cu sens cauzal „de vreme ce, deoarece”, dezvoltat din cel originar temporal : *abeo ab illis, postquam uideo sic me ludificari*, Plaut, *Capt.*, 487.

Și *dum* se întâlnește cu nuanță cauzală : *fit ipse, dum illis comis est, inops amator*, Plaut, *Trin.*, 255 „deoarece este generos față de ei, îndrăgostitul devine el însuși sărac”. După Ernout-Thomas², *dum* folosit cu prezentul și perfectul indicativului indică cauza involuntară a unei acțiuni.

Spre deosebire de conjuncțiile amintite până aici *quoniam* și-a pierdut cu timpul valoarea inițială, temporală. La Plaut mai găsim exemple, în care cele două valori se îmbină : *quoniam aemulari non licet, nunc inuides*, *Mil.*, 839 „cum nu poți să ne imiți, ne invidiezi acum”. La Terențiu nuanța temporală e abia perceptibilă³, *quoniam* capătă sensul „de vreme ce, deoarece”.

La Lucrețiu, ca ulterior și la autorii postclasici, *quoniam* apare cu aceeași valoare ca și *quod* și *quia* ceea ce reiese și din folosirea aceluiași corelative. Astfel Lucrețiu folosește drept corelativ al lui *quoniam* pe *propterea*⁴.

La baza conjuncției *quod* stă neutrul pronomelui relativ. Natura adverbială a lui *quod* a făcut posibilă introducerea cu ajutorul lui a unor propoziții explicative și cauzale „pentru că, fiindcă”. În latina arhaică originea relativă a lui *quod* este vizibilă prin prezența corelativelor demonstrative în principală. Astfel întâlnim ca antecedente ale lui *quod* pe *id*, *eo*, *ideo* etc.

Mai târziu numărul cauzalelor introduse cu *quod* cu antecedente demonstrative scade. În timp ce la Terențiu numărul lor este preponderent, la Lucrețiu proporția se schimbă în favoarea cauzalelor fără antecedente. În latina arhaică folosirea lui *quod* cauzal încă nu e generalizată. El alternează de multe ori cu *quia*, de origine interogativă. Această conjuncție, folosită probabil inițial ca particulă interogativă independentă, a fost specifică limbii vorbite și apare mult mai des decât *quod* (la comici și la Cato). Cu corelative, *quia* este folosit mai rar decât *quod*.

Modul cu care se construiește atât *quod* cât și *quia* este, abstracție făcând de stilul indirect, mai ales indicativul.

Funcția explicativ-cauzală a lui *ut* cu indicativul s-a dezvoltat din *ut* comparativ, de cele mai multe ori incident⁵, *in pauca, ut occupatus nunc sum, confer quid uelis*, Plaut, *Pseud.*, 278 „spune pe scurt ce ai de spus, căci sînt ocupat”; *ut nunc ualide fluctuat mare, nulla nobis spes*

² P. 350.

³ Stolz-Schmalz, p. 753.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 757.

est, Plaut, *Rud.*, 303 „(după) cum e (de) agitată marea, nu avem nici o speranță”.

Vbi cauzal „deoarece, de vreme ce” nu este încă pe deplin dezvoltat în latina arhaică. În exemple ca *uerum ubi is non uenit nec uocat, uenio huc ultro*, Plaut, *Pseud.*, 1119 „cum nu vine și nu mă cheamă, vin aici din proprie inițiativă”, este vorba de o propoziție temporală cu nuanță cauzală⁶.

Dacă aruncăm o privire de ansamblu asupra conjuncțiilor trecute în revistă aici le putem împărți în două grupe distincte: cele de origine temporală care au sens explicativ „deoarece, de vreme ce” (*cum, quando, quoniam, quandoquidem, postquam, ubi*) și cele de origine relativă care au sens propriu-zis cauzal „pentru că, fiindcă”.

În ceea ce privește modul, cauzalele din perioada arhaică folosesc aproape exclusiv indicativul.

II. În epoca clasică, conjuncțiile cele mai folosite sînt: *cum, quod* și *quoniam*. Începînd din această perioadă, *cum* cauzal, ca și cel adversativ și concesiv, se construiește exclusiv cu conjunctivul. După Ernout-Thomas⁷ este vorba de „un conjunctiv de subordonare care tinde să diferențieze pe *cum* temporal de cel concesiv și cauzal”. Începînd de la Cicero, sensul cauzal al lui *cum* este întărit de particulele *quippe* și *utpote*. La Quintilian întîlnim *ut cum* iar *praesertim cum* se găsește în toată perioada clasică.

În legătură cu *quod* trebuie remarcat faptul că a reușit, în această epocă, să-l înlocuiască aproape total pe popularul *quia*⁸.

Quoniam este foarte des folosit în epoca clasică mai ales în discursuri. Modul rămîne indicativul.

Frecvent apare și *quando* (Cic., Sal., Catul, Prop., Hor., Verg., Liv., Tac., Suet. etc.) și destul de des *quandoquidem* (Cicero în afară de discursuri, Livius etc.).

Postquam și *ut* cu indicativul sînt folosite foarte rar; ceva mai des *dum*, care apare tot cu indicativul, dar cu valoare mai pregnant cauzală, la Pliniu și Quintilian.

Cicero, *Quinct.*, 71 folosește pe *ubi* cu indicativul cu sens explicativ: *accusa, ubi ita necesse est* „acuză, deoarece este necesar”. La poeții din epoca imperială și la Valerius Maximus întîlnim pe *quatenus*, folosit pentru prima oară cu valoare de conjuncție cauzală de Lucrețiu.

În epoca imperială apar, pe lîngă conjuncțiile înșirate pînă aici, particulele *cur* și *quare* cu valoare de conjuncții cauzale „pentru că, fiindcă”. Primul exemplu în care *quare* apare cu valoare de conjuncție cauzală se găsește în inscripțiile pompeiene. J. Herman⁹ arată, bazîndu-se pe materialul din ThLL, că extinderea celor două particule provine de la folosirea lor în interogative indirecte după verbe de acuzare, supărare, reproș, indignare etc.

Începînd de la Cicero apare și *siquidem* cu sens cauzal, construit cu indicativul.

⁶ Stolz-Schmalz, p. 767.

⁷ P. 347.

⁸ Cf. Stolz-Schmalz, p. 725.

⁹ *Cur, quare, quomodo. Remarques sur l'évolution des particules d'interrogation en latin vulgaire* în AAntHung, V, fasc. 1 — 4 (1957).

Mai trebuie semnalat că în latina imperială, începînd de la Livius, și *tamquam* este folosit uneori cu nuanță cauzală. La Tacit și mai tîrziu, găsim și *quasi*, *uelut* și *quemadmodum* cu aceeași nuanță.

În ceea ce privește modul folosit în propozițiile cauzale, în epoca clasică se disting două grupuri de propoziții: cele introduse prin *cum* cu conjunctivul și cele introduse prin *quod*, *quia*, *quando*, *quandoquidem* și *quoniam* construite în general cu indicativul. În al doilea grup conjunctivul apare totuși în stilul indirect și „pentru a indica o cauză, considerată ca nefondată”¹⁰: *nemo enim unquam est oratorem, quod Latine loqueretur, admiratus*, Cic., *De orat.*, 3, 52 „nimeni n-a admirat vreodată pe un orator fiindcă vorbește corect”.

III. În epoca tîrzie se fac simțite unele schimbări față de situația din epoca clasică, atît în ceea ce privește conjuncțiile cît și în ce privește modul folosit.

Cum, care continuă să apară frecvent, nu mai e construit în mod consecvent cu conjunctivul. La Comodian, Lucifer din Calaris, Symmachus, Gregorius din Tours etc. reapare, ca în latina arhaică, din cînd în cînd indicativul: *quid timeo rusticitatem meam, cum dominus noster... non oratores, sed piscatores... praelegit?* Greg. Tur., *Glor. mart.*, 1 în MGH, *Script. Rer. Mer.* I, p. 586, 14.

Parțial acest fapt s-ar putea explica prin influență greacă¹¹ dar cauza principală trebuie căutată desigur în regresul general al conjunctivului cult față de indicativul popular. De o tendință arhaizantă nu pare să fie vorba judecînd după autorii la care apare construcția cu indicativul.

Spre deosebire de epoca precedentă, în lupta dintre *quod* și *quia* iese acum învingătoare conjuncția mai populară *quia*. La unii autori, ca de exemplu Benedict din Nursia, nu apare decît *quia*, la alții el este folosit în marea majoritate a cazurilor. De exemplu în *Getica* lui Iordanes apare de 35 ori *quia* și numai de 19 ori *quod*¹².

În ceea ce-l privește pe *quod*, care devenise conjuncție „universală”, s-a simțit nevoia de a-i întări sensul prin adăugarea diferitelor particule și prepoziții. În locul lui *quod* simplu se folosește *eo quod*, *pro eo quod*, *per hoc quod*¹³, *propterea quod* etc. În unele lucrări tîrzii *quod* a fost înlocuit cu totul de una din locuțiunile conjuncționale menționate. Astfel după J. J. Gavigan¹⁴ în *Gesta Francorum* se folosește exclusiv *eo quod* în locul lui *quod*.

Un fapt interesant și insuficient explicat pînă acum este folosirea destul de frecventă a conjunctivului în cauzalele introduse prin *quod*, *quia*, *quoniam*, *quando*, *siquidem* și *dum*, fără ca aceasta să fie motivată de stilul indirect sau de exprimarea unei cauze ireale. În ceea ce privește primele două conjuncții, se observă că *quod* se folosește mai des cu conjunctivul decît *quia*, ca și în cazul completivelor introduse de aceste conjuncții. Acest lucru trebuie pus desigur în legătură cu faptul că *quia*

¹⁰ Ernout-Thomas, p. 348.

¹¹ Stolz-Schmalz, p. 752.

¹² F. Werner, *Die Latinität der Getica des Iordanis*, Halle, 1908, p. 97 (autorul nu separă pe *quia* și *quod* cauzal de cel completiv).

¹³ Locuțiuni conjuncționale de tipul *pro eo quod*, *per hoc quod* sînt folosite și mai tîrziu în limbile romanice, pentru introducerea propozițiilor finale: fr. *parce que*, sp. *porque* etc.

¹⁴ *Gesta Francorum*, p. 91.

este o conjuncție mai populară și că în general limba populară a arătat o vădită preferință pentru indicativ în toate cazurile.

Stolz-Schmalz¹⁵ explică folosirea conjunctivului după *quod*, *quia*, *quoniam* și *dum* prin atracția lui *cum* cauzal cu conjunctivul. Având în vedere că acesta din urmă începuse să fie construit cu indicativul în epoca târzie, poate fi vorba mai degrabă de un fenomen de hipercorectitudine sintactică. Mai trebuie avut însă în vedere și faptul că, după cum am menționat, conjunctivul apare în mod nejustificat și la completivele introduse prin *quod* și *quia*, unde nu mai poate fi explicat prin influența lui *cum*. *Dum* cauzal se găsește într-o situație mai specială din acest punct de vedere, cunoscute fiind deseale confuzii între *cum* și *dum*.

Quando este frecvent la autori bisericești ca Tertulian, Ciprian, Comodian, mai rar la juriști și aproape nefolosit de autorii vulgari. Astfel în *Peregrinatio Aetherae* se întâlnește numai o singură dată. Poate că lipsa lui *quando* cauzal la autorii „vulgari” se explică prin faptul că aceștia folosesc mult aceeași conjuncție cu sens temporal. E interesant că la unii autori, ca de exemplu Ciprian, *quando* și *quoniam* nu mai au sensul explicativ „deoarece, de vreme ce” (fr. *puisque*), ci exprimă o cauză propriu-zisă: „pentru că, fiindcă” (fr. *parceque*)¹⁶ la fel ca *quod* și *quia*. Deși modul folosit în general cu *quando* rămâne indicativul, există autori, ca de exemplu Tertulian și Ciprian, care folosesc această conjuncție aproape exclusiv cu conjunctivul. Într-o epocă mai târzie se observă însă din nou un regres în folosirea conjunctivului. În *Confesiunile* lui Augustin apare de 16 ori *quando* cu indicativul și numai o dată, prin atracție, cu conjunctivul.

Quandoquidem nu lipsește nici el în latina târzie iar *siquidem*, construit atât cu indicativul cât și cu conjunctivul, este deosebit de frecvent în această epocă, mai ales la scriitorii bisericești (Ciprian, Lactanțiu, Hieronim, Sulpicius Severus).

*Vbi*¹⁷, *postquam* și *quatenus* se găsesc numai rareori.

O mențiune specială merită *ut* cauzal cu conjunctivul. Salonius¹⁸ și Stolz-Schmalz¹⁹ consideră că această construcție ar fi înrudită parțial cu propoziția explicativă cu *quod*, parțial cu propoziția finală cu *ut* și că nu are nici o legătură cu *ut* cu indicativul pe care l-am întâlnit în latina arhaică. În funcția acestuia din urmă apare în latina târzie *sicut*, probabil sub influența gr. *καθώς*.

Cur și *quare*, care și-au făcut apariția în rîndul conjuncțiilor cauzale în perioada imperială, continuă să fie folosite în latina târzie.

În epoca târzie mai apare izolat *dummodo* (numai în *Formulae Marculfi*²⁰) și *propterea* (în locul lui *propterea quod*) și, la mai mulți autori²¹, *quippe qui* și *quomodo*²² cu funcție cauzală.

¹⁵ P. 722, 744, 753.

¹⁶ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, II, p. 99—106.

¹⁷ Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 130.

¹⁸ *Vitae Patrum*, p. 350.

¹⁹ P. 757.

²⁰ Uddholm, *Formulae Marculfi*, Uppsala, 1953, p. 177.

²¹ Cf. *ibid.*, p. 179.

²² Stolz-Schmalz, p. 766.

IV. În limbile romanice nu s-au păstrat conjuncțiile de origine temporală, cu sens explicativ, ci numai conjuncțiile cu sens cauzal propriu-zis: *quod* și mai ales *quia* ²³. *Quare* trăiește mai departe în franceză, provensală, catalană și în vechea aragoneză și navareză, dar cu funcție coordonatoare.

Ca și în latină se observă în cadrul limbilor romanice apariția unor conjuncții de origine temporală: it. *poiche*, sp. *pues*, fr. *puisque* etc.

Aproape toate limbile romanice dispun de locuțiuni conjuncționale formate pe teren propriu, de tipul *pro eo quod*: fr. *parce que*, it. *perche*, rom. *pentru că*, sp. *por que*.

În general modul folosit de propozițiile cauzale romanice este indicativul pentru exprimarea cauzelor prezentate ca reale și conjunctivul pentru exprimarea cauzelor prezentate ca ireale.

V. *Concluzii*: 1. Conjuncțiile cauzale latinești au la bază fie conjuncții sau particule temporale, fie pronume relative sau interogative. Primele au în marea majoritate a cazurilor sens explicativ, „de vreme ce, deoarece”, celelalte au sens cauzal propriu-zis „pentru că, fiindcă”. Se observă trecerea, în unele cazuri, de la sensul explicativ la cel cauzal. Au fost folosite cu un procentaj important de frecvență numai câteva din multele conjuncții care apar cu valoarea cauzală în tot timpul latinității și anume: *quod*, *quia*, *quando*, *quoniam* și *cum*. Dintre acestea numai *quod* și *quia*, mult folosite și cu sens pregnant cauzal, s-au transmis limbilor romanice.

Trecerea de la conjuncțiile temporale la cele cauzale și lunecarea de sens de la explicative la cauzale are loc și în limbile romanice și se datorește desigur unor factori logici universali și nu lingvistici speciali.

2. Pentru a întări sensul cauzal al diferitelor conjuncții, li se adaugă prepoziții și particule, ajungându-se la formarea unor locuțiuni conjuncționale ca *per eo quod*, *propterea quod* etc. Acest tip de locuțiuni este folosit și de limbile romanice care le formează la rîndul lor, pe propriul lor teritoriu.

3. Modul predominant al propozițiilor cauzale este indicativul. Conjunctivul se folosește mai ales pentru exprimarea unor cauze prezentate ca ireale.

Aceeași e situația în limbile romanice.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ FINALĂ

1. Ca și celelalte propoziții circumstanțiale, finalele s-au dezvoltat probabil din construcții paratactice. Finalele introduse cu *ut* ar putea avea la bază propoziții exclamative independente introduse cu aceeași conjuncție ¹.

²³ În ceea ce-l privește pe *postquam*, nu este de presupus că el este continuat de fr. *puisque*. Acesta din urmă trebuie să fie format pe teritoriu francez.

¹ Pentru amănunte în legătură cu originea propoziției final-consecutive, vezi Stolz-Schmalz, p. 755 și p. 762; M. Leumann, *Zur Vorgeschichte der lateinischen Finalsätze*, în *Mélanges Ernout*, p. 231 — 237, socotește ca foarte probabilă derivarea finalelor din propozițiile modale introduse prin *ut*. Tot în legătură cu dezvoltarea propozițiilor finale vezi și Ch. Hyart, *Les origines du style indirect latin et son emploi jusqu'à l'époque de César*, Bruxelles, 1954, p. 75.

2. Modul propozițiilor finale e conjunctivul încă din cele mai vechi texte ². El se menține în tot timpul latinității. Pe lângă conjunctiv apare în inscripții târzii și indicativul. Pentru prima dată se întâlnește indicativul într-o inscripție din secolul al III-lea e.n., în CIL, VI, 269^d: *ut gratias ago, dedicavi*. Indicativul apare în special în latina târzie la unii scriitori ca: Gregorius ³, Salvian, în *Mulomedicina Chironis*, în traducerea Bibliei etc.

3. Prezența unei conjuncții nu era absolut necesară pentru a introduce o propoziție finală.

Juxtapunerea se întâlnește mai ales în latina veche. Asemenea formule, folosite de obicei în limba de toate zilele, s-au păstrat fără conjuncție și în latina târzie (Apul., *Met.*, 11, 16).

Lipsa conjuncției este însă mai obișnuită pentru propoziția finală negativă, unde *ne* nu era simțit la început ca o conjuncție.

4. De obicei însă, propozițiile finale se introduc prin conjuncții.

Încă din latina veche *ut* era conjuncția cea mai întrebuințată; când în frază se afla un comparativ, de obicei se folosea pentru a introduce o subordonată finală pronumele relativ *quo*: *adiuta me, quo id fiat facilius*, Ter., *Eun.*, 150. Mai rar apare și *ut* înaintea unui comparativ: *ut rem teneatis rectius*, Plaut, *Amph.*, 110 „ca să vă convingeți”. La rîndul lui, *quo* este și el utilizat, mai rar, în latina veche fără comparativ: *quo nihil inuitus addas: talentum magnum* (sc. *postulo*), Plaut, *Rud.*, 1329.

Quo este concurat în mare măsură de *qui*: *nam in prologis scribundis operam abutitur, non qui argumentum narret, sed qui maleuolis... respondeat*, Ter., *Andr.*, 6 „căci își pierde timpul ca să scrie prologurile nu ca să povestească subiectul, dar ca să răspundă răuvoitorilor.” Se întâlnește, în această perioadă, și *quomodo*, rar la Plaut, mai des la Terențiu.

Finalele negative se introduc prin *ne*, care de timpuriu a luat funcțiunea de conjuncție ⁴, prin *ut ne* și mai rar prin *qui ne* ⁵.

La începutul acestei perioade apare la Plaut și mai des la Terențiu și locuțiunea conjuncțională *quo minus*.

În latina arhaică propozițiile finale se construiau mai ales fără corelativ în propoziția principală ⁶. Se întâlnesc însă și cu corelativ, de obicei *ita*.

În latina clasică, conjuncția cea mai frecventă este tot *ut*. Totuși sensurile multiple pe care le avea *ut*, socotit alături de *quod* o conjuncție universală, și faptul că avea un corp fonetic redus au dus curînd la slăbirea acestei conjuncții. De aici încercările, manifestate încă de la sfîrșitul epocii clasice și în special în latina populară, de a-l înlocui prin sinonime mai puternice. Înaintea unui comparativ e folosit în mod obișnuit *quo*. Acesta se găsește uneori și în fraze unde nu e un comparativ, dar numai rar, ca un arhaism, la Salustiu, sau în latina familiară: *ut omnia faciat quo propositum adsequatur*, Cic., *Epist.*, 3, 22 „să facă toate ca să atingă ceea ce și-a propus”. Poetic apare fără comparativ la Ho-

²Bennett, *Syntax*, I, nu dă nici un exemplu de finală cu indicativul. Cf. Stolz-Schmalz, p. 762.

³Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 681.

⁴Stolz-Schmalz, p. 787.

⁵V. Bennett, *Syntax*, I, p. 255 ș. u.

⁶Stolz-Schmalz, p. 762.

rațiu și Ovidiu. Întrebuințarea lui *ut eo* cu un comparativ în locul lui *quo* este limitată. Se întâlnește în stilul epistolar la Cicero, *Att.*, 2, 15, 7 *ut eo citius tu ex Epiro reuertare*, sau în alternanță cu *quo* pentru variația stilului.

Pentru introducerea finalelor negative se utilizează aceleași conjuncții ca și în latina arhaică, *ne* și *ut ne*. *Qui ne* nu apare. Unii scriitori îl folosesc numai pe *ne* (Caesar, Salustiu, Titus Livius), iar alții ca Cicero îl întrebuințează și pe *ut ne* cu sensul unui *ne* întărit „ca nu cumva”, în special în discursuri în imitarea limbii solemne a legilor, tratatelor de alianță etc. Postclasic *ut ne* este evitat cu totul. Prin analogie cu *ut ne* apare rar în latina familiară și *quo ne* (Hor., *Sat.*, 2, 1, 37).

Și în latina clasică sînt obișnuite uneori corelativele în propoziția principală. Acum sînt mult mai variate: *eo*, *id(eo)*, *eo consilio* (*animo*, *mente*), *in*, *ob*, *propter hoc* (folosit de la Seneca) etc. Pentru *quo* se foloseau corelativele *ea gratia*, *ea causa* *qui*, *eo*, *idcirco*, *eo studio* etc.⁷

Conjuncțiile *ut* și *ne*, cele mai frecvente în propozițiile finale, încep să dispară în latina tîrzie. Astfel *ut*, care, chiar de la Seneca și Quintilian, începuse să fie concurat de alte sinonime⁸ a fost înlocuit mai întîi de *quo*, care, în latina tîrzie, este în mod curent fără comparativ⁹ (Lucifer din Calaris, Ammianus Marcellinus, Fulgentius, Cassian, Salvian etc.). De la Cyprian și *quod* este de asemenea frecvent pentru introducerea finalelor, la început cu un corelativ în propoziția principală, și, mai tîrziu, prin analogie cu *quod* cauzal, fără corelativ¹⁰.

Vt va fi înlocuit apoi chiar de *quid* și *quomodo*¹¹.

Meyer-Lübke¹² socotește că această înlocuire a lui *ut*, cu *quod* și *quid* ar putea fi explicată pe de o parte ca o substituție pur mecanică, fiindcă și în cazul propozițiilor subiective și predicative *ut* a fost înlocuit prin *quod* și *quid*. Pe de altă parte marea asemănare fonetică între *quo* (care introducea încă demult propoziții finale) și *quod* a facilitat estingherirea considerabilă a lui *quod*¹³. Pe lîngă acestea, și sub raportul sensului, era desigur o legătură între cele două conjuncții, *quo* și *quod*, deoarece ideea de scop e foarte apropiată de ideea de cauză¹⁴.

Pleonastic apare acum și *ut quo* (*Mulomedicina Chironis*).

În finalele negative *ne* este înlocuit în latina tîrzie cu *ut non*, negația referindu-se la întreaga propoziție și nu numai la un singur cuvînt, ca în latina arhaică. *Vt non* se întâlnește la foarte mulți scriitori: Lactanțiu, Salvian, Ammianus Marcellinus, Ambrosius, Augustin etc. De asemenea reapare *ut ne*, scos din nou la iveală de scriitorii arhaizanți (Apuleius, Gellius), și mai ales *quo ne*, întrebuințat în limba familiară încă din epoca clasică.

Rar se întâlnește și *quominus* în latina arhaică¹⁵.

⁷ Stolz-Schmalz, p. 762.

⁸ *Ibidem*, p. 756.

⁹ *Ibidem*, p. 787: cf. Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 92.

¹⁰ V. Svennung, *Palladius*, p. 506.

¹¹ V. Stolz-Schmalz, p. 756 și 766.

¹² *Grammaire*, III, p. 666.

¹³ Cf. Svennung, *Palladius*, p. 507.

¹⁴ Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 666.

¹⁵ V. Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, p. 116 — 117.

5. În limbile romanice, ca și în latină, propozițiile finale se construiesc tot cu conjunctivul.

Singurele excepții le constituie, în limba română, finalele cu *de* care se construiesc cu indicativul sau imperativul.

Pentru introducerea propozițiilor finale aproape toate limbile romanice și-au creat, pe teren propriu, conjuncții compuse sau locuțiuni conjuncționale ca fr. *pour que*, *afin que* etc.; it. *perchè*, *affinchè*, *a che*, *acciocchè* etc.; rom. *pentru ca să*, *ca să* etc.

Pe de altă parte, în unele limbi romanice, s-a păstrat și lat. *quomodo*: sp. *como*, cat. *com*, v. it. *come*, v. rom. *cum* (Cod. Voronețean IV 8).

Corelativele în limbile romanice sînt mult mai rare ca în limba latină.

Concluzii: 1. Spre deosebire de alte propoziții circumstanțiale, propozițiile finale nu au ridicat prea multe discuții în ceea ce privește originea. Ele s-au dezvoltat, probabil, din construcții paratactice cu nuanță exclamativă, soarta lor fiind legată și de propozițiile consecutive și comparative.

2. Încă din latina veche, modul propozițiilor finale a fost conjunctivul. Acesta s-a păstrat tot timpul latinității.

Indicativul apare numai rar în latina târzie.

3. Conjuncția *ut*, frecventă în propozițiile finale, este înlocuită în perioada târzie cu *quo*, *quod*, *quid* și *quomodo*.

Ne este înlocuit prin *ut non*, *ut ne* și apoi *quo ne*.

4. În limbile romanice se menține în general modul conjunctiv.

Dintre conjuncțiile latinești s-a păstrat numai *quomodo* în unele limbi romanice. Majoritatea limbilor romanice creează pe teren propriu conjuncții compuse și locuțiuni conjuncționale.

Corelativele sînt folosite foarte puțin în limbile romanice.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ COMPARATIVĂ

Propozițiile comparative exprimă fie acțiuni reale (comparative reale), fie acțiuni ipotetice sau ireale (comparative condiționale).

I. *Comparativele reale* indică al doilea termen al unei comparații de egalitate sau de inegalitate.

1. *Comparația de egalitate* se referă: a) la calitate sau mod, b) la cantitate sau intensitate.

a) În primul caz limba latină întrebuinta pentru a introduce o propoziție comparativă următoarele conjuncții: *ut*, *uelut*, *sicut*, *tamquam*, *quemadmodum* și *quomodo*. Cea mai importantă dintre aceste conjuncții, *ut*, apare din latina arhaică și se menține în toate epocile. Sensul lui *ut*, în propozițiile comparative, a fost de obicei accentuat de folosirea a numeroase corelative. Cel mai vechi și mai des folosit este *ita*; de asemenea frecvent în epoca clasică e *sic*. Pe lângă acestea se întâlnesc încă din perioada arhaică: *item*, *itidem* (în epoca clasică numai la Lucrețiu); *proinde*, *perinde*, *exinde* (numai la Plaut), *hoc modo*, *eodem pacto*, *similiter*, *tantopere* (rare în perioada clasică). Altele ca *aeque*, *adaeque*, *adeo*, *pariter*, *tam* apar mai rar în latina veche; *non aliter*, *haud alius*, *non*

secus apar în poezie, de la Ovidiu. În latina populară se găsește ca corelativ și *is* : *id sumus ut cernis*, CE, 1135, 5. Deseori totuși corelativul lipsesc : *faciem ut iubes*, Plaut, *Bacch.*, 228 .

În latina târzie și populară, conjuncția *ut* îl înlocuiește pe *quam* după comparative¹ adjective sau adverbe : *ne minus ut semihora*, Chiron, 143.

Conjuncția *ut* se întâlnește și combinată cu *uel* sau *sic* în forma *uelut* și *sicut* : *miris modis di ludos faciunt hominibus... uelut ego nocte hac... in somnis egi satis*, Plaut, *Mere.*, 225—228 „în minunate chipuri zeii rîd de oameni, după cum am pățit eu azi noapte în vis” ; *armatos sicut erant, ad contionem uocavit*, Liv., 42, 52, 4. *Sicut* s-a construit la început fără corelativ, apoi, fiind simțit ca o unitate, în care nu mai era distinctă valoarea lui *sic*, apare nevoia unui corelativ, astfel de la Titus Livius se întâlnește *sicut... ita*.

Încă din latina arhaică, *ut* apare adesea în propoziții incidente, în special după verbe *putandi* și *dicendi* : *opinor, dico, audio, video, fit* etc. Această folosire e frecventă în special în limba de toate zilele, ca indicare a punctului de vedere în aprecierea unei fapte. În latina târzie, asemenea expresii s-au fixat deseori ca particule întăritoare : *ut res est* (= *scilicet, nimirum*) „desigur, de bună seamă”.

Întrebuințarea lui *quomodo* și *quemadmodum* cu sens comparativ e în perioada arhaică cu totul la început : *ut teneat consilia nostra, quemadmodum exorsi sumus*, Plaut, *Mil.*, 257 „ca să țină minte planurile noastre în modul în care le-am născocit”.

Și corelativul, întrebuințat pentru *quomodo* și *quemadmodum*, se înmulțesc și devin mai frecvente tot în perioada clasică (la Plaut apare numai o dată *ita*), cînd se întâlnesc *item, sic, ita* (de la Cicero) de asemenea și *eodem modo*. *Hoc modo quemadmodum* apare numai în perioada târzie, cînd tendința de a așeza corelativul din principală lîngă conjuncția subordonatoare (cf. *sicut*) se dezvoltă.

Ca o urmare a tendinței limbii latine de a elimina construcție cu indicativul ale lui *ut*², acesta va fi repede concurat la sensul comparativ de *quemadmodum* și *quomodo*. De altfel, încă din epoca clasică, în special în limba familiară (chiar la Cicero, mai ales în scrisori), *quemadmodum* și *quomodo* încep să intre în concurență cu *ut*. Mai târziu, începînd cu Petroniu, foarte des, *quomodo* apare ca concurent al lui *ut* și *uelut* : *quomodo dicunt*, Petron., 38, 8 ; *accipe, quomodo des*, Mart., 10, 17 (16), 8 „primește în felul în care dai”.

În perioada târzie, deși *ut* se menține la unii scriitori ca Gregorius³ sau în *Vulgata*⁴, el va fi înlocuit, mai ales în limba populară, prin *quemadmodum* și *quomodo*⁵.

Tot în această perioadă se întâlnesc și pleonasticele *ut quomodo... sic et, ut sicut... ita*.

Pe lîngă conjuncțiile menționate mai sus, se întrebuința în propozițiile comparative și *tamquam* (format prin contopirea lui *tam* cu *quam*).

¹ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 320, și Stolz-Schmalz, p. 732.

² Ernout-Thomas, p. 356.

³ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 320.

⁴ Salonius, *Vitae patrum*, p. 354.

⁵ Stolz-Schmalz, p. 765.

În latina arhaică grafia separată sau într-un singur cuvânt a lui *tamquam*, era o chestiune de convenție, astfel încât la același autor se întâlnește atât *tam quam* (*vide modo, ut hominem noueris — Tam quam me...*, Plaut, *Trin.*, 913 „vezi numai, cum îl cunoști pe om. — Ca pe mine...”) cât și *tamquam* (*obsecro, serua me! — Tamquam me!* Plaut, *Curc.*, 628 — Te rog, apără-mă! — Ca pe mine!). Și în perioada clasică *tamquam* apare uneori ca două cuvinte separate (de ex. la Cicero, *Sest.*, 120). Sudarea lui *tamquam* a avut drept consecință ivirea corelativelor (cf. *sicut*): *ita* folosit în toate epocile, *sic*, în epoca clasică și târzie, *perinde* (numai în perioada clasică) și *aeque* în perioada târzie.

În epoca clasică și târzie, *tamquam* este însă mai puțin frecvent. Postclasic și în latina târzie, *tamquam* apare uneori cu sensul lui *uelut*; de asemenea, în perioada târzie, îl găsim în *Itala* și la eclesiastici adesea cu sensul lui *ut, sicut* ⁶.

Încă din perioada veche, apare și *ceu* cu valoare de conjuncție comparativă, fiind considerată însă, chiar în această epocă, ca o formă învechită. Începând cu Lucrețiu, *ceu* se dezvoltă mai ales în poezie, fiind folosit în special de scriitorii din perioada augustană; în proză se întâlnește, de obicei, în perioada postclasică (Seneca filozoful, Pliniu cel Bătrîn, Suetoniu, Apuleius). Corelativile obișnuite erau *sic* și *non aliter*, mai rare, postclasice, *haud secus* și *nec minus*.

În latina târzie e folosit cu sensul lui *quomodo* și *ut* adverbul *qualiter*, de ex., în *Vitae Patr.*, 5, 11, 26, apare *qualiter agitur* alături de *quomodo habes*. Această întrebuințare a lui *qualiter* ca conjuncție comparativă e de altfel înlesnită de faptul că, încă din perioada imperială, adverbul *qualiter* se întâlnește în limba de toate zilele, în comparații, ca concurent al lui *ita* ⁷.

b) Când comparația se referă la cantitate sau intensitate, propozițiile comparative se introduc printr-o serie de pronume sau adverbe relative în raport cu demonstrativele corespunzătoare: *tam... quam, tantus... quantus, talis... qualis, tamdiu... quamdiu, totiens... quotiens, eo... quo* etc.

Unele formații ca *tam...quam*, urmate de pozitivul unui adjectiv sau adverb, se întâlnesc încă din perioada arhaică și se mențin, în special, în limba de toate zilele. De obicei în această perioadă se utiliza același adjectiv în ambele membre ale comparației: *tam frictum illum reddam quam frictum est cicer*, Plaut, *Bacch.*, 767 „atît de prăjit îl voi face cât de prăjit e năutul”. Construcții ca *tam...quam, non tam...tam* („nu atît, cât mai ales”) se mențin în toată latinitatea, inclusiv în latina târzie. Superlativul după *tam...quam* este caracteristic perioadei arhaice ⁸, mai târziu apare numai la Varro și Salustiu. Cu suprimarea lui *tam* întâlnim pe *quam* urmat de superlativ în toate epocile (*quam plurimum potest, quam maxime est* etc.). *Quam* cu pozitivul se folosea numai în limba populară și familiară ⁹, iar *quam* urmat de comparativ, numai în latina târzie și populară ¹⁰.

⁶ Stolz-Schmalz, p. 733.

⁷ *Ibidem*, p. 766.

⁸ V. Bennett, *Syntax*, I, p. 118.

⁹ V. Stolz-Schmalz, p. 729.

¹⁰ Goelzer, *Saint Avit*, p. 334.

Faptul că *quam* ajunge sinonim cu *ut* a dus în mod firesc la îmbinări corelative ca : *quam...ita et, sic...quam*¹¹, caracteristice mai ales latinei târzii. Se mai întâlnesc și *tantopere...quam* (de la Cicero), *quam multa...sic* (Vergiliu) *non tantum est quam* (foarte des la Tertulian) etc. Uneori se produce chiar suprimarea lui *quam* după *tam*.

Pentru a reda o comparație proporțională (de măsură progresivă), limba latină folosea construcția *quanto magis...tanto magis* : *quanto in pectore hanc rem meo magis uoluto, tanto mi aegritudo auctior est in animo*, Plaut, *Capt.*, 781—782 „cu cât mai mult mă gândesc la această întâmplare, cu atât mai mult crește supărarea în inima mea”. Această construcție s-a menținut în toate epocile. De asemenea se utiliza și construcția *quo magis...eo (hoc) magis* : *eo crassior est aer quo terris propior*, Sen., *Nat.*, 7, 22, 2 „aerul este cu atât mai des cu cât este mai aproape de pământ”, care nu era însă frecventă în limba de toate zilele. În limba familiară și poetică exista, încă din latina veche și formula *quam magis...tam magis* cu variante *quo (quanto) magis...tam magis*. Dacă în al doilea termen nu era un comparativ, expresia uzuală în latina clasică era *eo magis...quod* și *eo minus...quod*¹².

Tot în cadrul comparației de egalitate trebuie menționate și comparativele care arată o identitate sau o diferență. Acestea sînt introduse printr-o serie de locuțiuni formate din conjuncția coordonatoare *atque* sau *ac* (= *quam*) precedată de adjective sau adverbe care arată asemănarea sau diferența (aceleași ca în cazul comparației în propoziție) : *aeque, aequus, alius, aliter, (dis)par, (dis)similis, contra, idem, pariter, perinde* etc. Comparativele de identitate mai sînt introduse și prin *quam aequae* (însotit de o negație se întâlnește începînd cu Plaut, apoi în epoca clasică și mai ales postclasică¹³), *secus quam*, de la Plaut¹⁴, *adeo quam*, din perioada clasică, *perinde quam* și *proinde quam* în perioada postclasică și târzie ș.a.

După un comparativ negativ sau după întrebări cu sens negativ se folosea și *non alius (non aliter) nisi, nihil aliud nisi, quid aliud nisi*, toate construcții clasice¹⁵. Aceste propoziții se mai introduc și prin locuțiunile *perinde ut, proinde ut, prout*.

În latina populară apare și *quod*, în acest tip de comparative. Löfstedt¹⁶ citează mai multe exemple de acest fel, *quod similiter* (= *similiter atque*) la Varro, *quod...similiter* (Apuleius), *proinde quod* (Fronto, Iordanes) etc. Pentru a preciza valoarea comparativă a lui *quod* s-a simțit de obicei nevoia unui corelativ : *hac ratione... quod* (Chiron) *quod...ita* sau *quod...sic* (Sidonius Apollinaris, Chiron). Fără corelativ, *quod* comparativ e extrem de rar¹⁷.

2. Comparația de inegalitate (superioritate sau inferioritate).

¹¹ Stolz-Schmalz, p. 729.

¹² V. Ernout-Thomas, p. 357.

¹³ Stolz-Schmalz, p. 730.

¹⁴ *Ibidem*, p. 732.

¹⁵ V. Ernout-Thomas, p. 359.

¹⁶ În legătură cu funcția comparativă a lui *quod* v. Löfstedt, *Vermischte Studien*, p. 14, 18.

¹⁷ V. Stolz-Schmalz, p. 723 și Löfstedt, *Vermischte Studien*, p. 18.

Propozițiile comparative din această categorie depind de un comparativ sau de un echivalent și sînt introduse prin *quam*: *uereor plus quam fas est*, Acc., 157; *si uicinus tuus meliorem equum habeat quam tuus est...*, Cic., *Inu.*, 1, 52.

Quam a fost întrebuințat și cu sensul de *magis* (*potius*) *quam*, la început după verbe sau expresii care implicau ideea de comparație ca *malo*, *eligo*, *praestat* etc. apoi, mai ales în limbajul popular, după verbe care exprimau o hotărîre sau o aprobare ca *statuo*, *certum est*, *aequum est* ș.a., iar la urmă după orice verbe cu sens pozitiv. Exemple de acest fel, ne oferă chiar latina veche: *certumst moriri quam hunc pati*, Plaut, *Rud.*, 684 „sînt hotărîtă mai degrabă să mor decît să-l suport pe acesta”, de asemenea se întîlnește destul de des în perioada clasică și postclasică. Extrem de frecventă este această folosire în latina tîrzie la arhaizanți ca Apuleius și Fronto, la juriști, la Porphyrius, Donatus, Fulgentius, în *Sortes Sangallenses* și, în special, la scriitori populari ca Anthimus sau în *Mulomedicina Chironis* și mai ales la eclesiaști la care, sub influența greacă, *magis* lipsește aproape de regulă¹⁸.

Construcții ca *non minus...quam* „nu mai puțin... ca” și *non magis* (*plus*)... *quam* „nu mai mult... ca, atît de puțin... ca”, apar încă din latina arhaică¹⁹ și se mențin și în perioada clasică. De asemenea se întîlnesc în perioada clasică, și mai ales postclasică, formațiile *magis quam* (*pro*) și *minor quam* (*pro*): *minor caedes quam pro tanta uictoria fuit*, Liv., 10, 14, 21 „măcelul a fost mai mic în raport cu o victorie atît de mare”.

Propozițiile comparative reale, fiind mai slab subordonate, se construiesc în general cu indicativul, în toate perioadele limbii latine. Coniunctivul nu e folosit decît pentru nuanțe speciale de sens²⁰. De exemplu, în cazul comparativelor de inegalitate introduse prin *quam* se întîlnește coniunctivul după forme verbale imperative sau hortative, cînd vrei să respingi ideea unei eventuale realizări: *suspendam potius me quam tacita tu haec auferas*, Plaut, *Asin.*, 816 „mai bine mă spînzur decît să tac și să te las să scapi”; *Zeno perpessus est omni apotius quam...indicaret*, Cic., *Tusc.*, 2, 52. În special se întrebuințează *quam*, de regulă cu coniunctivul, în cazul unei atracții, cînd *quam* e precedat de o frază la coniunctiv dependent sau independent: *aufugerim potius quam redeam*, Ter., *Hec.*, 424—425 „mai bine aș fugi decît să mă întorc”; *sineres nunc facere... potius quam... post faceret*, Ter., *Ad.*, 108 „tu mai bine l-ai lăsa să facă acum... decît să facă după aceea”.

II. Comparativele condiționale²¹ arată cu ajutorul unei comparații ipotetice felul în care se desfășoară acțiunea din regentă. Acestea se introduc prin *tamquam* și *quasi* și printr-o serie de locuțiuni compuse cu *si*. Coniuncția *tamquam* (pentru *tamquam si*) se întîlnește rar, începînd cu Cato: *facito tamquam faex fiat*, Agr., 87 „să faci ca și cînd s-ar face drojdie”. Cealaltă coniuncție comparativ-condițională, *quasi* (prove-

¹⁸ Stolz-Schmalz, p. 731; R. Meister, *Die Orakelsprüche im St. Galler Palimpsest codex 908 (die sogenannten Sortes Sangallenses)*, Wien, 1951, p. 78.

¹⁹ V. Bennett, *Syntax*, I, p. 116—117.

²⁰ Stolz-Schmalz, p. 731.

²¹ În legătură cu originea comparativei condiționale, v. Bennett, *Syntax*, I, p. 285.

nită din *quam-si* ²², apare tot din perioada arhaică și se menține în toate perioadele limbii latine, fiind mult mai frecventă decât *tamquam*. Corelativele sînt numeroase. În afară de *tam*, *tamen*, *sic*, *ita*, *itidem*, *proinde*, *sirempse*, folosite din latina arhaică, se mai întîlnesc și *perinde*, *(con)similis*, *idem*, *iuxta* etc. ²³.

Ambele conjuncții, servind pentru introducerea aceluiași tip de propoziții, intră foarte curînd în concurență. *Quasi* e preponderent la Lucrețiu și în proza clasică, pe cînd *tamquam*, deși întrebuițat de Cicero, nu se găsește de loc la unii scriitori ca Caesar și Salustiu. De asemenea, în perioada tîrzie, *tamquam* lipsește cu desăvîrșire la unii scriitori ca Fronto, Apuleius ș.a. în timp ce, mai ales în latina populară, *quomodo si* va fi folosit cu sensul lui *tamquam*. În general, în toate epocile *quasi* e mai frecvent decât *tamquam*.

După *quasi* și *tamquam* se utiliza conjunctivul prezent și perfect: *sedent quasi sint frugi*, Plaut, *Aul.*, 719. La trecut, prezentul și perfectul sînt transpuse în imperfect și mai mult ca perfect, conform concordanței timpurilor. Întrebuițarea prezentului și perfectului după cele două conjuncții menționate se explică probabil prin faptul că, comparativele-condiționale neevoluînd o dată cu condiționalele, în aceste propoziții s-a menținut vechea stare de lucruri din cadrul condiționalelor, cînd nu se făcea distincție între condiționalele ireale și potențiale ²⁴. Ele n-au mai fost simțite ca condiționale, deoarece *si* din *quasi* n-a mai fost simțit ca o conjuncție de sine stătătoare. O dovadă a acestui fapt e că apare încă de la Plaut în forma *quasi si* ca și *nisi si* ²⁵. Pe de altă parte, *tamquam* e folosit singur în loc de *tamquam si*, încă din latina arhaică.

Un concurent pentru *quasi* este și locuțiunea *ac si*, care, detașată din locuțiunile mai dezvoltate din care făcea parte, a devenit, începînd cu *Bellum Hispaniense*, de sine stătătoare, fiind folosită mai ales în latina tîrzie și familiară. Ca corelative avea pe *perinde*, *pro eo* ș.a.

În perioada tîrzie găsim îmbinări pleonastice ca *ut quasi*, *quasi ut* ²⁶, *quasi uelut*, *quasi sicut*, *quasi quod* ²⁷.

Unele comparative-condiționale se introduc prin locuțiuni compuse cu *si*, în care acesta din urmă își păstrează independența. Încă din latina veche ²⁸ apar: *ut si*, *quam si*, *tamquam si*, *ac si*, *ut quasi si*, *secus ac si*. Cele mai numeroase se întîlnesc însă din epoca clasică: *aeque ac si*, *aliter ac si*, *idem ac si*, *iuxta ac si*, *par(iter) ac si*, *perinde ac si*, *proinde ac si*, *similis(-ter) ac si*, *uelut si* etc., iar altele numai în latina tîrzie ca: *sic ac si*, *talis ac si*, *tantus ac si*.

Modul cu care se construiesc propozițiile introduse prin aceste locuțiuni e de obicei conjunctivul imperfect și mai mult ca perfect ca și la condiționalele ireale: *eius negotium sic uelim suscipias ut si esset res mea* Cic., *Epist.*, 2, 74. Totuși, probabil sub influența lui *quasi* și *tamquam*, în cadrul acestor propoziții apare uneori prezentul sau perfectul: *quam si*

²² V. Ernout-Meillet, p. 562.

²³ V. Stolz-Schmalz, p. 783.

²⁴ V. Ernout-Thomas, p. 389.

²⁵ Bennett, *Syntax*, I, p. 286 crede că de fapt această repetare a lui *si* nu este de loc clară.

²⁶ V. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 255.

²⁷ Salonijs, *Vitae patrum*, p. 347—348.

²⁸ Bennett, *Syntax*, I, p. 287.

nulla sit usquam... iste... nil uidet..., Catul, 17, 20—21 „ca și cum ea n-ar exista nicăieri, el nu vede nimic”.

Indicativul e cu totul rar în latina târzie (*Digesta, Institutiones Iustiniani*)²⁹.

Trebuie semnalat că unele din aceste locuțiuni se întâlnesc și fără *si*, de exemplu *uelut* apare de la Titus Livius pentru *uelut si*, *perinde ac* pentru *perinde ac si*; în perioada târzie *ceu* pentru *ceu si* (folosit de la Lucrețiu prin analogie cu *uelut si*) ș.a.

III. 1. Dintre conjuncțiile comparative utilizate în limba latină, în limbile romanice s-au menținut numai *quomodo* (rom. *cum*, it. *come*, v. fr. *com*, fr. *comme*, sp. *como*, port. *como*) *quomodo si* (fr. *comme si*, it. *come si*) etc. Într-o proporție slabă s-a păstrat și *quam*, limba română fiind singura dintre limbile romanice scrise care l-a menținut (*ca*). Locul lui *quam* l-a luat în limbile romanice *quid* (italiană *che*, franceză, spaniolă și portugheză *que*)³⁰. De asemenea, în proporție redusă, s-a menținut și *quasi* (it. *quasi*, prov. *quais*, port. *quaise*). Pe lângă aceste conjuncții, limbile romanice au creat pentru a exprima propozițiile comparative, numeroase locuțiuni pe teren propriu; fr. *selon que*, *moins que*, rom. *după cum*, *după cât* etc. etc. În general s-au păstrat în limbile romanice pronumele și adverbele corelative: *tantus...quantus*, *talis...qualis*³¹ etc.

2. O mențiune specială merită comparația proporțională. Dintre formațiile latinești, întrebuintate pentru a introduce o comparativă proporțională (de măsură progresivă) construcția *quanto magis... tanto magis*, frecventă în latina de toate zilele, a fost cea care s-a păstrat mai bine în limbile romanice: it. *quanto maggiore... tanto maggiore*, sp. *cuanto más... tanto más*, port. *quanto mas... tanto mas*, v. fr. *quant plus... tant plus*, prov. *tant plus... quant plus*, rom. (cu) *cât mai... (cu) atât mai* etc. În limba română literară propoziția de măsură progresivă se construiește mai ales cu locuțiunea *cu cât* (cu sau fără corelativul *cu atât*). Tipul latinesc *quo magis...eo (hac) magis* a cedat locul altor formații mai mult sau mai puțin înrudite³².

3. Și limbile romanice folosesc corelative în regentă pentru exprimarea comparației. Frecvent în regentă e adverbul care corespunde lat. *sic*: rom. *așa*, it. *così*, v. fr. *issi*, fr. mod. *ainsi*, sp., port. *asi*³³.

Ca și în latină, se întrebuintează atât corelative la distanță (it. *si... come*, fr. *ainsi... que*) cât și corelative care preced imediat conjuncția (fr. *ainsi que*, it. *siccome*). Pentru exprimarea modului propriu-zis, în limbile romanice se utilizează mai puțin corelativele la distanță, dezvoltându-se mai ales gruparea elementelor conjuncționale cu corelativele adverbiale care preced imediat conjuncția: rom. *astfel cum*, *atât cât*, *așa (pre)cum*, fr. *aussi que*, *autant que* etc.

În limba italiană, pentru exprimarea modului propriu-zis, corelativele lipsesc cu totul.

4. Propozițiile comparative în limbile romanice se construiesc în general cu indicativul sau cu condiționalul. Pentru a marca lipsa unei

²⁹ Stolz-Schmalz, p. 784.

³⁰ În legătură cu această substituție v. Meyer-Lübke, REW, p. 315—316.

³¹ V. Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 679 ș. u.

³² *Ibidem*, p. 686.

³³ Pentru lat. *sic* în limbile romanice, v. Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 682.

acțiuni (rom. *fără ca*, it. *senza que*) se întrebuintează conjunctivul. În limba română, tot conjunctivul e obișnuit și în cazul comparației de inegalitate exprimă prin *decît să*.

Comparativele condiționale se construiesc cu condiționalul sau cu conjunctivul pentru a sublinia caracterul ipotetic al acestor propoziții.

IV. *Concluzii*: 1. Propozițiile comparative reprezintă o categorie sintactică foarte largă. Cu toată diversitatea tipurilor înglobate în această categorie, propozițiile comparative se caracterizează atît în limba latină, cît și în limbile romanice, printr-un număr redus de elemente de bază, care intrînd în combinație cu alte cuvinte ajutătoare, formează numeroase conjuncții compuse și locuțiuni.

2. În general, elementele introductive s-au menținut aceleași din epoca arhaică pînă în perioada tîrzie. Se constată însă o ușoară creștere a numărului lor, în special în latina tîrzie. Această îmbogățire s-a realizat fie prin apelul la elemente cu alte valori (de ex. adv. *qualiter*), fie prin apelul la conjuncțiile altor propoziții (*quod*), fie prin crearea de noi conjuncții compuse sau locuțiuni (*quomodo si* ș.a.).

3. În latina tîrzie și populară se face simțită și tendința de aglomerare a mai multor elemente: *ut quomodo... sic et, ut sicut... ita, quasi uelut, ut quasi* etc.

4. Construcția cu corelativ în regentă e frecventă în limba latină, deși uneori corelativele pot lipsi. În latina populară și tîrzie se manifestă tendința de a așeza corelativul din principală lîngă conjuncția subordonatoare (de ex. *hoc modo quemadmodum*).

5. Modul folosit în propozițiile comparative e în general indicativul. El s-a menținut în toate epocile. Conjunctivul e mai rar, întrebuintat pentru nuanțe speciale de sens sau în cazul unei asimilări.

Comparativele condiționale s-au construit cu conjunctivul încă din perioada arhaică, indicativul fiind cu totul rar.

6. În limbile romanice structura propoziției comparative rămîne în esență aceeași. Dintre conjuncțiile latinești s-a menținut însă numai *quomodo*, și în proporție slabă *quasi* și *quam*. De asemenea s-au păstrat în general pronumele și adverbele corelative. Limbile romanice creează însă pentru exprimarea propozițiilor comparative numeroase locuțiuni pe teren propriu.

Modul indicativ s-a menținut și în limbile romanice pentru comparativele reale, iar conjunctivul pentru comparativele condiționale. Pe lîngă acestea limbile romanice folosesc și condiționalul atît în comparativele reale cît și în comparativele condiționale.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONSECUTIVĂ

I. Ca în atîtea alte cazuri, premergătoare propozițiilor consecutive, trebuie să fi fost construcții paratactice și anume cele de tipul: *nescio quid agam, ita timui*¹. La Plaut, felul acesta de propoziții este frecvent

¹ Fr. Thomas, *Sur les débuts de la proposition consécutive en latin*, în *Mélanges Ernout*, p. 355—357.

și coexistă cu consecutivă proprie-zise, introduse prin *ut* și cu enunțarea cauzei înaintea consecinței. Exemple destul de frecvente din scriitorii vechi arată că a existat și o fază intermediară de evoluție; fraza este tot paratactică dar propoziția principală care conține corelativul stă înaintea consecutivă: **ita mi pectus peracuit. Capio fustem, obtrunco gallum**, Plaut, *Aul.*, 468 — 469.

Dintre celelalte subordonate, cele mai apropiate sînt propozițiile relativ-modale introduse cu *ut* și cu corelativ în principală ca: **ita paravi copias... facile ut uincam**, Plaut, *Pseud.*, 579.

S-a emis și părerea că propozițiile consecutive s-ar fi dezvoltat din asemenea propoziții și deci nu direct din parataxă².

II. Dificultatea cea mai mare pe care o prezintă propozițiile consecutive este explicarea folosirii conjunctivului indiferent de faptul dacă consecința e un fapt real sau nu.

Pornind de la constatarea că în toată opera lui Plaut nu se găsesc decît 5 exemple în care *ut* + conjunctivul să introducă o consecutivă care exprimă un fapt real dar că deja la Terențiu, a cărui operă e mult mai redusă, se găsesc 20 de exemple de acestfel, Fr. Thomas³ ajunge la concluzia că inițial propozițiile consecutive introduse cu *ut* cu conjunctivul au apărut acolo unde consecința nu exprimă un fapt real, ci unul legat de ideea de eventualitate sau de finalitate. O dată cu dezvoltarea conjunctivului subordonării în general și a lui *ut* final cu conjunctivul în special s-a ajuns la generalizarea conjunctivului în cadrul propoziției consecutive.

Și în cazul consecutivelor, indicativul își face apariția în latina tîrzie. Probabil că el a existat fără întrerupere în latina populară. Primul exemplu se găsește într-o inscripție din sec. II e.n. (CIL, VIII, 2728)⁴. Indicativul apare în traduceri Bibliei, la juriștii tîrzii, la Lucifer din Calaris, *Peregrinatio Aetheriae*, la Casiodor, *Edictum Rothari* etc. În textele traduse din grecește a putut contribui la apariția indicativului construcția ὥστε + indicativul. Pe seama aceleiași fapt poate fi pus și *ut* consecutiv cu infinitivul, care apare începînd cu *Itala*, întrucît ὥστε se construia și cu infinitivul.

III. În ceea ce-l privește pe *ut*, conjuncția „universală” a latinei clasice, el a fost înlocuit treptat de *quod*, conjuncția „universală” a latinei tîrzii. Astfel *inde ... illa impatientia... erupit, quod uos nulla regionum longinquitas, ... morari potuit*, Paneg., 3, 8; *tantum apud illos profecit studium castimoniae ... quod ipsi casti sunt*, Salv., *Gub.*, 7, 107.

Este probabil că înlocuirea lui *ut* consecutiv prin *quod* a fost influențată și de folosirea lui *quod* ca particulă comparativă. (S-a văzut mai sus că cele două feluri de propoziții sînt înrudite.) Löfstedt⁵ a arătat că *quod* comparativ nu este specific numai latinei tîrzii și apare deja la Varro: *ocinum dictum a graeco uerbo ὥξέως, quod ualet 'cito', similiter quod ocimum in horto*, *Rust.*, 1, 31, 4 „s-a zis *ocinum* ‘trifoi’, după cuvîntul grecesc ὥξέως, care înseamnă ‘repede’ la fel ca *ocimum* ‘trifoi’ în grădină”.

² Pentru amănunte în legătură cu problema originii consecutivelor, vezi M. Leumann, *Zur Vorgeschichte der lateinischen Finalsätze*, în *Mélanges Ernout*, p. 231 — 237.

³ *Art. cit.*, p. 357.

⁴ Löfstedt, *Peregr. Aetheriae*, p. 254.

⁵ *Vermischte Studien*, p. 14.

În inscripțiile de la Pompei și apoi în *Mulomedicina Chironis* găsim, în locul lui *ut*, *quod* cu valoare comparativă, în corelație cu *ita* și *sic*.

Vt consecutiv persistă în texte pînă la sfîrșitul latinității, ca și *ut* completiv. Îl găsim între altele în *Lex Salica*, *Lex Ribuarica*, *Edictum Rothari*, *Gesta Francorum*, *Sortes Sangallenses* etc. Meyer-Lübke⁶ fixează data aproximativă a înlocuirii lui cu *quod* consecutiv în sec. IV.

Consecutivele negative se introduc în epoca clasică cu *ut non*, rar cu *ut ne* iar după negative cu *quin*. De la Tacit găsim consecutive negative introduse cu *ne*. În timp ce *ut non* și *ne* se mențin și în latina tîrzie (s-a văzut că *ut non* îl înlocuiește chiar pe *ne* completiv), *quin* dispare repede. Nu se mai găsește la *Scriptores Historiae Augustae*, în *Peregrinatio Aetheriae* sau *Vitae Patrum*. În glosele de la Reichenau e explicat prin *ut non*.

Mai trebuie remarcat faptul că lipsa conjuncției în propoziția consecutivă nu e specifică numai latinei arhaice, în fraze de tipul *nescio quid agam*, *ita timui*, ci că ea apare și în latina tîrzie, și mai tîrziu în limbile romanice. Ca multe alte construcții paratactice, acest fel de propoziții consecutive pare să fi fost caracteristic limbii populare.

IV. Dacă împreună cu Fr. Thomas pornim de la exemplul din paragraful precedent, pentru începuturile propozițiilor consecutive, corelativul din principală a existat înaintea conjuncției din secundară. În perioada clasică, tipul normal de perioadă consecutivă este cu corelativ în principală și conjuncție în secundară. Pentru a arăta gradul de intensitate se foloseau corelativele *adeo*, *tam*, *talis*, *tantus*, *tantum*, pentru a arăta modul — *sic* și *ita*. De obicei în această perioadă corelativul și conjuncția nu stau alături. Poziția alăturată caracterizează în schimb limba tîrzie și populară. Ea apare în inscripții încă din sec. II e.n., iar la Apicius (VII, XIII), de exemplu, este generalizată: *dissoluis, ita ut unum corpus facias*. Foarte frecventă este legarea lui *ita* de *ut*, între altele și în *Gesta Francorum*⁷. În urma acestui fapt corelativul și conjuncția, în special mult folositul *ita ut*, au început să fie simțite ca o locuțiune conjuncțională și în principală au început să apară alte corelative. Astfel la Vitruviu 4, 3, 9 citim: *sic est forma faciendo [ita] uti...*⁸. Apoi se face simțită și în cadrul perioadei consecutive tendința specifică latinei populare de aglomerare a mai multor particule. În *Actum Petri cum Simone* găsim *usque adeo ut*, în *Edictum Rothari*, *sic tamen ut*, la Avitus, *sic tamen quod*.

După cum conjuncția poate lipsi din subordonata unei perioade consecutive, tot așa poate lipsi și corelativul din principală: *arboribus consita Italia, ut tota pomarium videatur*, Varro, *Rust.*, 1, 2, 6 „Italia [atît de] plină de copaci, încît pare toată o livadă”. Construcția pare să fie familiară, ca mai tîrziu în limbile romanice.

V. Sintaxa consecutivelor romanice nu diferă mult de cea latină. În general, limbile romanice folosesc indicativul cînd e vorba de un fapt real și conjunctivul cînd consecutiva exprimă o eventualitate sau o posibilitate.

Numărul conjuncțiilor introductive este redus. *Quod* consecutiv latinesc a fost moștenit de franceză și spaniolă (*que*), italiană (*che*) și română

⁶ *Grammaire*, III, p. 684.

⁷ Gavigan, *Gesta Francorum*, p. 94.

⁸ În legătură cu această problemă vezi I.öfstedt, *Syntactica*, II, p. 231.

(că). Se găsesc și urme ale corelativului *sic* : v. fr. *si que*, sp. *asi que*, rom. *asa că* etc.

Ca și în latina arhaică și apoi în cea târzie se găsesc în limbile romănice perioade consecutive cu lipsa conjuncției în secundară sau a corelativului în principală. În stilul popular se găsesc și construcții de tipul : *il but toute une bouteille, tant il avait soif* care amintesc de propozițiile pe care le-am considerat ca stînd la baza consecutivelor latinești. Forma normală de perioadă consecutivă constă însă dintr-o propoziție principală cu un corelativ și o propoziție secundară introdusă printr-o conjuncție.

Concluzii : 1. La originea propozițiilor consecutive stă parataxa. Evoluția acestor propoziții este legată de cea a propoziției finale și comparative.

2. Modul conjunctiv, generalizat în consecutivele din epoca clasică, a apărut mai întîi la consecutivele care exprimau o posibilitate sau o eventualitate. Începînd din sec. II apare și se extinde indicativul.

3. Conjuncția *ut*, care introduce consecutive în epoca arhaică și clasică, și care continuă să fie folosită pînă în sec. VIII, e înlocuită încetul cu încetul de *quod* moștenit de majoritatea limbilor romanice.

4. În latina populară și târzie se manifestă tendința de a așeza corelativul din principală lîngă conjuncția subordonatoare și de a întări corelativul cu încă alte particule.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONDIȚIONALĂ

I. La originea condiționalelor, ca și la originea altor subordonate, stă parataxa. *Si*, principala conjuncție condițională, are aceeași origine ca adverbul *sic* (< *sei-ce*). Sensul lui de bază este „așa, astfel”. Dezvoltarea sensului subordonat al lui *si* „dacă” a început probabil în perioadele cu indicativul. Un exemplu ca *quiesce si sapis*, Plaut, *Most.*, 1173, poate fi înțeles „fii liniștit, astfel ești deștept”. Atunci cînd apare conjunctivul în asemenea propoziții paratactice el este optativ sau iusiv : *meam rem non cures, si recte facias*, Plaut, *Capt.*, 632 „tu n-ar trebui să te ocupi de afacerile mele, astfel ai face bine”¹.

II. În ceea ce privește conjuncția *si* trebuie menționat că uneori în apodoză apare corelativul *sic* și *ita*, în epoca arhaică uneori și *tum*.

Propozițiile condiționale negative sînt introduse mai ales prin *nisi*, *si non*, *ni* și *sin*.

Nisi (*ne* + *si*) introduce propoziții condiționale care restrîng valabilitatea celor exprimate de propoziția principală. În românește corespund propoziții introduse prin „dacă nu” cu accentul pe „dacă” sau prin „în afară de cazul că, afară numai dacă”.

Si non introduce propoziții condiționale în care se exprimă neîmplinirea acțiunii din protază, care atrage împlinirea acțiunii din apodoză². În românește corespund propoziții introduse prin „dacă nu” cu accentul pe „nu”.

¹ Pentru trecerea de la parataxă la hipotaxă a perioadei ipotetice vezi Ronconi, *Verbo latino*, p. 156.

² Kühner-Stegmann, II, p. 934 ș.u.

Deosebirea este evidentă în exemple ca: ... *decem illi, quos... iuratos ad senatum misit Hannibal se in castra redituros ... nisi de redimendis captiuis impetrauissent, si non redierunt uituperandi*, Cic., *Off.*, 3, 32, 113 „cei zece pe care Hanibal i-a trimis la senat... cu jurământul că se vor întoarce în tabără... în cazul în care nu vor putea mijloci răscumpărarea de captivi, sînt de condamnat, *dacă nu s-au întors*”.

Diferența dintre cele două propoziții nu apare însă în toate cazurile nici chiar în epoca clasică, iar în limba tîrzie dispăre cu totul, probabil și sub influența traducerilor grecești (εἰ μὴ este folosit în ambele cazuri). Astfel *Matth.*, 5, 20 este tradus în *Itala* ms. k **si non abundauerit iustitia uestra** iar în *Vulgata* citim **nisi abundauerit...**

Si minus are același sens ca *si non*, dar puțin atenuat. Este rar în limba arhaică, mai des în epoca clasică și augustee: *aut iterum colloquio diem constitueret, aut, si id minus uellet, ... legatum... ad se mitteret*, *Caes.*, *Gall.*, 1, 47, 1 „sau să hotărască iarăși o zi pentru convorbire, sau, *dacă dorește asta mai puțin, să trimită un sol la el*”.

Ni (<**nei*) este conjuncția condițională cea mai veche, folosită la început pentru introducerea unei condiționale juxtapuse negative: *si uolet, suo uiuito; ni suo uiuit, ... dato, Lex XII tab.*, 3, 4 „*dacă va voi, să trăiască din avutul său; dacă nu trăiește din al său, ... să i se dea*”.

Valoarea subordonatoare a existat probabil încă de la Plaut. *Ni* + indicativul apare la Plaut deseori în asigurări, imprecatii și amenințări. În epoca clasică e folosit exclusiv în imprecatii.

Ni + conjunctivul este folosit în poezia veche; în epoca clasică apare la Cicero, dar aproape exclusiv în formule fixe ca *quod ni ita esset*. În poezie apare în toată latinitatea în locul lui *nisi*. E folosit de asemenea de arhaizanți și de autorii tîrzii, ca de exemplu Avitus.

Nisi si este un pleonasm popular, care a apărut în urma frecvenței folosiri adverbiale a lui *nisi* „afară de”. Apare des la Plaut, Cicero (scrisori), Petroniu și la scriitorii tîrzii.

Tot populare sînt *nisi quod* și, mai ales, *nisi quia*. Ambele sînt bine atestate încă din latina arhaică. La Plaut *nisi quia* se deosebește de *nisi quod* prin nuanța sa adversativă. În urma faptului că în epoca clasică *quod* a fost preferat lui *quia*, *nisi quia* a fost înlocuit prin *nisi quod*. Uneori în locul lui *nisi quia* apare și *nisi* singur. În epoca tîrzie, cînd *quia* recîștigă teren, reapare și *nisi quia*.

Sin (< *si* + *ne* afirmativ) se folosește uneori pentru introducerea unei propoziții condiționale enunțate în opoziție cu alta precedentă. În limba populară din toate epocile se preferă *si... si*: *si bene dicetis, uestra ripa uos sequar; si male dicetis, uostro gradiar limite*, Plaut, *Poen.*, 631 „*dacă veți vorbi bine, vă voi urma în lungul malului vostru, dacă veți vorbi rău, voi ieși din ținutul vostru*”.

Cînd după o condițională urmează încă o condițională cu sens disjunctiv, aceasta se introduce de obicei prin *siue*: *si attigerit, siue occeptassit*, Plaut, *Rud.*, 776 „*dacă ar atinge sau ar începe*”. În latina populară se preferă și în acest caz *si* simplu: *si aurum, si argentum est*, Plaut, *Rud.*, 1257.

Niue, atunci cînd precede *si* sau *ni*, este arhaic și se întîlnește la Plaut și Festus.

Siue... ne se găsește numai la poeți. În proză apare foarte tîrziu.

III. După raportul în care se găsește condiția exprimată în perioadele ipotetice față de realitate, condiționalele pot fi *reale*, *potențiale* și *ireale*. Iată normele generale după care se construiau aceste propoziții în epoca clasică :

1. *Propozițiile condiționale reale*. În mod obișnuit în cazul condiționalelor reale, atât apodoza (A) cât și protaza (P) stau la indicativ. În cazul acesta se întâlnește o serie întreagă de combinații de timpuri în ceea ce privește cele două propoziții ale perioadei ipotetice. Printre cele mai frecvente sînt :

a) P prez. — A viit. (mai frecvent înainte și după Cicero decît :)
b) P viit. I — A viit. I ; c) P viit. I — A prez. (se întâlnește în toată latinitatea, deși nu prea frecvent) ; d) P viit. I — A viit. II (din epoca arhaică) ; e) P viit. II — A prez. (se întâlnește de la Plaut și devine tot mai frecvent în latina tîrzie, înlocuind :) f) P viit. II — A viit. II ; g) P prez. — A prez.³.

În apodoză se folosește uneori imperativul : *si dormis, expergiscere, si stas, ingredere, si ingrederis, curre, si curris aduola*, Cic., *Att.*, 2, 23, 3 „dacă dormi, trezește-te, dacă stai, pornește, dacă vii, fugi, dacă fugi, zboară” sau conjunctivul hortativ, iusiv : *adeat, siquid uult*, Plaut, *Mil.*, 1037. În protază se folosește uneori conjunctivul potențial : *ea si numeres... innumerabilia sunt*, Cic., *De Orat.*, 2, 137 ; *neque tu hoc dicere audebis, nec si cupias licebit*, Cic., *Verr.*, 2, 167.

În sintaxa lui Ernout-Thomas⁴ se explică conjunctivul în asemenea cazuri „pentru sublinierea caracterului necesar al consecinței”.

2. *Propozițiile condiționale potențiale*. În cazul propozițiilor potențiale condiția este dată ca o simplă posibilitate ; modul folosit este conjunctivul, și anume conjunctivul prezent pentru a exprima o posibilitate (presupusă) față de un moment prezent (*Si habeam, dem*) și conjunctivul⁵ perfect pentru a exprima posibilitatea față de un moment trecut (*Si habuerim, dem*). Iată și exemple din autori : *eas... imitari neque possim si uelim, nec uelim... si possim*, Cic., *Brut.*, 287 „dacă aș vrea să le imit n-aș putea, iar dacă aș putea n-aș vrea” ; *si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit*, Cic., *Off.*, 3, 25, 95 „Dacă cineva cu mintea întreagă ar lăsa la tine o sabie și ar cere-o înapoi fiind nebun, ar fi o greșeală să i-o dai”.

Exemple pentru condiționale potențiale care să exprime posibilitatea în trecut față de un moment prezent nu se cunosc⁶.

3. *Propozițiile condiționale ireale*. În cazul propozițiilor ireale, condiția este dată ca contrară realității prezente ; modul folosit este conjunctivul, și anume conjunctivul imperfect cînd condiția este dată ca contrară realității prezente (*si haberem, darem* „dacă aș avea (acum, dar

³ Alte tipuri de condiționale reale cu indicativul sînt : prezent — imperfect (numai în latina arhaică), prezent — viitor II (numai în latina arhaică), viitorul II — prezent (la Plaut) viitorul I, II — perfect (la Plaut și Terențiu ; rareori la Cicero), viitorul II — viitorul II (rar, începînd din epoca arhaică), perfect — viitor I (din latina arhaică), perfect — prezent (exemple din latina arhaică, la Cicero și Salustiu), perfect — perfect (rar, exemple izolate la Cicero și Livius), imperfect — viitor (rar, începînd de la Cicero), imperfect — imperfect (exemple din latina arhaică și clasică), mai mult ca perfect — imperfect (preclasic). Tipurile cele mai multe și variate se găsesc în epoca arhaică (vezi Stolz-Schmalz, p. 773).

⁴ P. 381.

⁵ *Ibid.*, p. 376.

⁶ O. Tescari, *Sintassi latina*, Torino, 1957, p. 325.

nu e cazul) aş da'') şi conjunctivul mai mult ca perfect când condiția este dată ca contrară realității trecute (*si habuissem, dedissem* „dacă aş fi avut (în trecut, dar n-am avut) aş fi dat'').

Serui... mei si me isto pacto metuerent... domum meam relinquendam putarem, Cic., *Catil.*, 1, 7, 17; *illum... gladio stricto insecutus es, negotiumque transegisses nisi ille se in scalas... coniecisset*, Cic., *Phil.*, 2, 21 „l-ai urmărit pe acesta cu sabia scoasă şi ai fi dus treaba până la capăt dacă el nu s-ar fi aruncat pe trepte”.

Multe propoziții condiționale de tipul imperfect-imperfect nu se referă de fapt la un timp anumit ci la condiții referitoare la adevăruri generale, calități permanente sau păreri⁷.

IV. Cele spuse mai sus pentru condiționalele potențiale şi ireale sînt așa-numitele reguli clasice pe care limba nu le-a urmat întotdeauna. Observația cea mai generală în legătură cu aceasta este că aceste două feluri de condiționale nu au fost de fapt niciodată perfect distinse.

1) În epoca arhaică, așa cum reiese din studiile făcute asupra condiționalelor lui Plaut⁸, nu se distingeau decît condițiile reale (construite cu indicativul) de cele ireale (construite cu conjunctivul) indiferent dacă condiția nereală era considerată ca realizabilă sau nu. Imperfectul conjunctiv era folosit încă deseori cu valoarea lui inițială de timp al trecutului: *deos credo uoluisse; nam ni uellent, non fieret, scio*, Plaut, *Aul.*, 742 „cred că zeii au vrut aceasta; căci dacă n-ar fi vrut, aceasta nu s-ar fi întîmplat”. Prin acest fapt se explică probabil şi tipul imperfect conjunctiv — mai mult ca perfect conjunctiv⁹ care apare în această epocă şi e altfel foarte rar.

Atît condiționalele potențiale cît şi cele ireale se găsesc construite la Plaut cu conjunctivul prezent. În ceea ce priveşte însă pe acestea din urmă, după studii statistice recente¹⁰, ele nu reprezintă o categorie productivă ci sînt în cea mai mare parte formule împietrite de tipul *si scias, si sapias, si recte facias, si liceat, si uelim*. Forma obișnuită de exprimare a irealului prezent este de fapt imperfectul conjunctiv, chiar dacă acesta e mai rar folosit la prima vedere: *si equus esses, esses indomabilis*, Plaut, *Cas.*, 811, iar a irealului trecut, mai mult ca perfectul conjunctiv: *si quiessem, nihil euenisset mali*, Ter., *Andr.*, 604.

În ceea ce priveşte condiționalele potențiale se înregistrează pe lîngă tipul propriu limbii literare cu conjunctivul prezent în protază şi în apodoză (*si sit — sit*), tipul propriu limbii populare cu conjunctivul prezent în protază şi indicativul (prezent sau viitor) în apodoză (*si sit — est*, care se va dezvolta din ce în ce mai mult, *si sit — erit*)¹¹: *item pueros pusillos si laues eo lotio, numquam debiles fient*, Cato, *Agr.*, 157, 10

⁷ Mercedes Gonzales-Haba, *Zur Syntax der Unterordnung bei Curtius*, München, 1959, p. 7.

⁸ H. Blase, *Der Konjunktiv des Präsens in Bedingungssätzen*, în ALL, IX, p. 26.

⁹ Mercedes Gonzales-Haba, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰ J. Valeja, *Sobre las frases condicionales latinas* (A propósito de Ernout y Thomas, *Syntaxe latine*), în *Emerita*, XX (1952), p. 164—170.

¹¹ După Blase, *lucr. cit.*, p. 25, la Plaut se găsesc 144 exemple de tipul *si sit — sit*, 58 exemple *si sit — est* şi 14 exemple *si sit — erit*, la Terențiu 23 de tipul 1, 16 exemple de tipul 2 şi 4 exemple de tipul 3.

„de asemenea dacă speli copiii mici cu această loțiune, nu vor fi niciodată debili”.

De asemenea se remarcă frecvența folosire a viitorului II, respectiv a perfectului conjunctiv¹² (în protaza potențialelor).

Deja în această epocă se întâlnesc cazuri în care în apodoza unei perioade ipotetice ireale se folosește participiul viitor + *sum*: *quod si tacuisset, tamen ego eram dicturus*, Plaut, *Cist.*, 152 „dacă ea ar fi tăcut, eu totuși v-aș fi spus”.

2) În epoca clasică se mai întâlnesc cazuri în care imperfectul conjunctiv este folosit ca și în latina arhaică, cu valoarea lui de timp trecut: independent de caracterul real sau ireal al propoziției. Nu sînt rare exemple în care imperfectul conjunctiv apare în locul mai mult ca perfectului conjunctiv pentru exprimarea unei idei nerealizate în trecut: *Quintus fuit mecum dies complures et, si ego cuperem, ille uel plures fuisset*, Cic., *Att.*, 16, 5, 2 „Quintus a fost cu mine cîteva zile și dacă eu doream, ar fi fost chiar mai multe (zile)”.

Și conjunctivul prezent continuă să fie folosit pentru exprimarea irealității: *ego si Scipionis desiderio me moueri negem... mentiar*, Cic., *Lael.*, 10 „dacă aș pretinde că nu-mi pare rău după Scipio, aș minți”.

Începînd din epoca augustee apare rareori, în apodoza unor perioade potențiale și ireale, participiul viitor fără *esse*: *miserere fatentis amorem et non fassurae* (= *quae non fateretur*), *nisi cogeret ultimus ardor*, Ov., *Met.*, 9, 561 „ai milă de cea care-ți mărturisește dragostea ei și care n-ar mărturisi-o, dacă n-ar fi constrînsă de pasiunea extremă”.

În apodoza unor perioade ipotetice potențiale și ireale apare mai mult ca perfectul indicativ: *praeclare uiceramus, nisi fugientem Lepidus recepisset Antonium*, Cic., *Epist.*, 12, 10, 3.

În ceea ce privește condiționalele potențiale, se remarcă o creștere simțitoare a tipului popular *si sit — est* (și *si sit — erit*) în dauna lui *si sit — sit*¹³. Și tipul cu viitorul II în protază este bine reprezentat¹⁴.

În ceea ce privește perifraza cu *-urus*, ea începe să fie folosită mai des cu perfectul și mai mult ca perfectul auxiliarului decît cu *eram*. După Stolz-Schmalz¹⁵ nu există deosebire de sens între această construcție și folosirea conjunctivului mai mult ca perfect.

3) În epoca tîrzie abaterile de la așa-zisele reguli clasice sînt tot mai numeroase. Se remarcă, în special din sec. III e.n., folosirea tot mai frecventă a mai mult ca perfectului conjunctiv în locul imperfectului. Acesta din urmă a dispărut repede din limba curentă.

Se știe că mai mult ca perfectul conjunctiv în locul imperfectului conjunctiv a fost moștenit de toate limbile romanice în afară de română (unde mai mult ca perfectul conjunctiv ia locul mai mult ca perfectului

¹² H. Blase, *Zur Geschichte der Futura und des Konjunktiv des Perfekts im Lateinischen* în ALL, X, p. 318.

¹³ Iată cîteva cifre după Blase, *Der Konjunktiv des Präsens in Bedingungssätzen*, p. 25: Cicero (în scrisori în afară de cele către Brutus), *si sit — sit*: 16, *si sit — est*: 13; Tacit: *si sit — sit*: 5, *si sit — est*: 16; Quintilian: *si sit — sit*: 27, *si sit — est*: 87.

¹⁴ H. Blase, *Zur Geschichte der Futura und des Konjunktiv des Perfekts im Lateinischen*, p. 318.

¹⁵ P. 775.

indicativ) și logudorează (unde] mai mult ca perfectul conjunctiv ia locul perfectului).

Confuzia dintre ireale și potențiale este tot mai puternică. La Fredegar, întâlnim de exemplu mai mult ca perfectul conjunctiv cu sens potențial și nu ireal, pe când contemporanul său Marculf continuă să folosească mai mult ca perfectul cu sens ireal ¹⁶.

Si Childerico ubicumque potuissemus conperire, libenter eum super nos recipebamus ad regem, Fred. III, 11 (în MGH, *Script. Rer. Mer.* II, p. 96, r. 10) „dacă l-am putea găsi undeva pe Childeric, l-am primi bucuros ca rege al nostru”; *si non distulisset ... ordinaueramus* Marculf, I, 32.

Atît pentru potențial, cît și pentru ireal, începe să se folosească foarte frecvent timpul provenit din viitorul II și perfectul conjunctiv din perioada clasică, care „avea deja în latina tîrzie aceeași funcție ca ulterior în limbile romanice și anume cea de condițional al prezentului” ¹⁷. Tipurile foarte frecvente în epoca tîrzie *si fuerit—est* și *si fuerit—erit* s-au păstrat în spaniolă, portugheză și română.

Indicativul începe să apară tot mai frecvent în perioadele ipotetice ireale și potențiale. Așa apare mai mult ca perfectul indicativ în apodozele unor perioade ipotetice ireale: *coeperat surgere, nisi signo dato Fortunata quater amplius a tota familia esset uocata*, Petron., 67, 3 „era gata să se scoale, dacă, la un semn, Fortunata n-ar fi fost strigată de patru ori și mai bine de toată servitorimea”; *quam uoluptatem... mente conceperas, si Sigismerem... uidisses!* Sidon., *Epist.*, 4, 20, 1. Uneori apare și imperfectul indicativ.

Imperfectul indicativului cu valoare de potențial și ireal apare chiar și în protază (ca mai tîrziu în franceză și română): *si iubebas... accederemus ad prilium*, Fred., II, 62: (în MGH, *Script. Rer. Mer.*, II, p. 87, r. 2) „dacă ai permite, ne-am întîlni în luptă”.

Un fenomen important pentru dezvoltarea ulterioară a limbilor romanice este apariția, în locul perifrazei cu participiul viitor, a construcției cu imperfectul și perfectul lui *habere* + *infinitivul*, și anume imperfectul pentru o condiție în prezent și perfectul pentru o condiție în trecut.

Încă din sec. VIII însă, *infinitivul* + *habui* apare pentru o condiție în prezent, și devine prin aceasta identic cu *infinitivul* + *habebam*: *sanare te habebat Deus per indulgentiam, si fatereris*, Ps. Aug., *Serm.*, 253, 4 „Dumnezeu te-ar vindeca cu indulgența sa dacă ai mărturisi”; *si uoluisset Deus, ut mel manducarem, mel habuisti mittere in zippulas istas, Vitae Patrum* 5, 4, 39 „dacă Dumnezeu ar fi vrut să mănînc miere, ai fi pus miere în aceste prăjituri” (pasajul corespunzător din altă carte a aceleiași lucrări sună 3, 51: *si enim uoluisset Deus ut bonum comederem, tu mel misisses et non hoc quod misisti*).

În ceea ce privește condiționalele potențiale, trebuie remarcată eliminarea aproape totală a tipului *si sit — sit* în dauna celorlalte două ¹⁸.

¹⁶ L. Yordan, *Potentiale und ireale Bedingungssätze im Vulgärlatein und Altfranzösischen*, în ZRPh, XLIV (1924), p. 322—323.

¹⁷ H. Blase, *Zur Geschichte der Futura und des Konjunktivs des Perfekts im Lateinischen*, p. 317.

¹⁸ Cîteva cifre după Blase: Apuleius: *si sit — sit*: 3, *si sit — est*: 24, *si sit — erit*: 10; Vegetius: *si sit — sit*: 3, *si sit — est*: 36, *si sit — erit*: 5.

Totuși aceste tipuri nu s-au păstrat în limbile moderne spre deosebire de potențialul cu viitorul II.

Limbile romanice. În perioada ipotetică reală folosirea *indicativului prezent în protază devine predominantă*. Folosirea viitorului indicativ în protază, pierdută în Galia, s-a păstrat în Orient, în Italia și Iberia. Rămășițe ale conjunctivului se întâlnesc în italiană, provensală și în vechea franceză. În Catalonia este frecventă folosirea viitorului în ambele părți ale frazei.

Perioada ipotetică potențială și ireală a cunoscut o evoluție deosebită în fiecare limbă romanică. Tipul *si habuisssem dedissem* care s-a folosit în latina târzie atât pentru irealitatea în prezent și trecut cât și pentru potențiale, nu s-a păstrat bine decât în sudul Italiei, în vechea franceză și pe teritoriul retoroman.

Tipul accesoriu *si habuisssem dederam* a cunoscut la început o dezvoltare considerabilă. În evul mediu e răspândit în provensală, italiană și spaniolă.

Tipul târziu cu imperfectul indicativ în protază și condiționalul (adică cu construcția *infinitiv + habebam*) s-a păstrat în Galia pentru potențiale și ireale în prezent. (Irealul în trecut e reprezentat în aproape toate limbile prin timpuri compuse, formate independent în fiecare limbă.)

În italiană se găsesc urme ale construcției *infinitiv + habui*.

Tipul cu mai mult ca perfectul indicativ (sau mai mult ca perfectul conjunctiv) în protază și construcția cu *infinitiv + habebam* s-a păstrat în Spania pentru ireale în prezent. Irealele în trecut sînt exprimate prin forme compuse romanice.

Viitorul II, respectiv conjunctivul perfect s-a păstrat în Spania pentru exprimarea condiției posibile. În apodoză se găsește potențialul (condiționalul), adică urmașii construcției *infinitiv + habebam*.

În ceea ce privește limba română, trebuie remarcat în primul rînd că prezintă o simetrie aproape perfectă a timpurilor folosite în protază și apodoză.

Realitatea este exprimată prin prezentul sau viitorul indicativ.

Potențialele se exprimă cu prezentul conjunctivului sau cu prezentul condiționalului.

Irealele se construiesc cu perfectul conjunctivului, cu perfectul condiționalului sau cu imperfectul.

Concluzii: 1) Începînd încă din epoca arhaică, distincția esențială dintre diferitele feluri de perioade ipotetice este cea dintre condiționalele reale (construite mai ales cu indicativul) și cele nereale (realizabile (= potențiale) și ireale). Între potențiale și ireale nu s-a creat niciodată o distincție absolută în limbă. În epoca clasică această diferențiere este cel mai ușor sesizabilă. De fapt, în toate epocile limbii latine, o condițională ireală și potențială se putea exprima în același fel. Situația este aceeași în mare parte din limbile romanice.

2) Dintre diferitele timpuri folosite de condiționale în decursul evoluției limbii latine, cîteva au luat o dezvoltare deosebită fiind moștenite și de limbile romanice. E vorba despre:

a) mai mult ca perfectul conjunctiv care a înlocuit în mare parte imperfectul aceluiași mod, exprimînd la un moment dat atât potențialele în trecut cât și irealele la prezent și la trecut.

b) timpul corespunzător viitorului II, respectiv perf. conjunctiv este folosit tot mai des în cadrul potențialelor.

c) construcțiile imperfectului lui *habere* + infinitivul pentru irealitatea în prezent și perfectul lui *habere* + infinitivul pentru irealitatea în trecut, care stau la baza condiționalului romanic. E posibil că aceste construcții s-au dezvoltat tocmai datorită faptului că nu se mai putea distinge potențialul de ireal și condiția în trecut de cea în prezent.

3) În ceea ce privește modul, indicativul se dezvoltă mult în dauna conjunctivului atât în apodoza cât și în protaza potențialelor și irealelor.

4) Crește tendința de nerespectare a simetriei dintre protază și apodoză la toate tipurile perioadei ipotetice. Este remarcabil că limba română prezintă totuși concordanță perfectă între cele două membre ale perioadei ipotetice.

5) Conjuncția *si* a fost moștenită de toate limbile romanice.

6) În cadrul limbilor romanice e de remarcat în primul rând marea diversitate a formelor moștenite. Cea mai unitară este situația la condiționalele reale. Pentru condițiile în trecut, indiferent de felul lor din punct de vedere al realității, limbile romanice folosesc timpuri compuse.

PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONCESIVĂ

1. Propozițiile concesive constituie un grup foarte puțin omogen, atât prin natura multiplelor conjuncții care le introduc, cât și prin modul cu care se construiesc¹.

2. Chiar din latina arhaică propoziția concesivă se caracterizează prin numărul mare de conjuncții prin care poate fi introdusă: *si*, *etsi*, *tametsi*, *etiamsi*, *tamenetsi*, *quamquam*, *quamvis*, *cum*, *ut*.

Si apare des cu nuanță concesivă în latina veche²: *si illi sunt uirgae, at mihi tergum domist*, Plaut, *Bacch.*, 365 „chiar dacă acela are bețe, dar spatele meu e acasă”.

O găsim mai des la Plaut, rar la Terențiu, Lucilius, Accius. Adesea conjuncția *si* e întărită de adverbele *iam* sau *maxime*: *si maxime mi illud reddiderit uidulum, non ego debeo triobolum*, Plaut, *Rud.*, 1353 „chiar dacă îmi va da acel coș, eu nu datorez trei oboli”.

În mod obișnuit, *si* se alătură lui *et*, *etiam*, *tamen*, *tam(en)* et formînd o conjuncție concesivă unitară. Dintre acestea *etsi*³ și *tametsi*

¹În ce privește originea propozițiilor concesive, ele sînt înrudite după unii cu propozițiile condiționale; Hirt, *Idg. Gramm.*, VII, p. 191, le numește chiar „condiționale modificate”. După alții, ele se înrudesc atât cu condiționalele cât și cu cauzalele; Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 719, socotește că concesia și cauza se găsesc într-un raport atât de strîns, încît ele trebuie studiate împreună.

²Stolz-Schmalz, p. 780, cred că nuanța adversativă era rară în această perioadă la propozițiile introduse prin *si*, iar Bennett, *Syntax*, I, p. 78, consideră — pe bună dreptate — că în exemplele păstrate e greu de deosebit nuanța concesivă de cea adversativă.

³După presupunerea lui Stolz-Schmalz, p. 780, *etsi* s-ar fi format mai întîi în dialoguri ca la Plaut: *quid igitur? eanest? etsi east, non est ea*, *Mil.*, 532, sau poate prin influența propozițiilor cu mai multe conjuncții: *Iuppiter te perdat, et si sunt et si non sunt tamen*, Plaut, *Rud.*, 569.

sînt frecvente în latina veche, la Plaut și la Terențiu, mai ales cu nuanța adversativă⁴, construite cu indicativul.

Foarte rare în perioada arhaică⁵ sînt *etiamsi* și *tamenetsi*, forme întărite ale lui *etsi* și *tametsi*. Adesea subordonatele concesive, introduse prin *si* și *etsi*, au în regentă un corelativ, de obicei *tamen*, care subliniază caracterul lor concesiv. Corelativele nu sînt însă obligatorii.

Există la Plaut numeroase exemple de concesive introduse prin *si*, atît fără corelativ în regentă : *si non iubes, ibo egomet*, Plaut, *Amph.*, 926 „chiar dacă nu poruncești, voi pleca eu însumi”, cît și cu corelativ : *si Iouis fuit, meus est tamen*, Plaut, *Rud.*, 136 „chiar dacă a fost al lui Iupiter, totuși este al meu”.

Modul concesivelor introduse prin *si* și prin conjuncțiile compuse cu el este de obicei indicativul, dar uneori apare și conjunctivul. Ch. Bennett dă 15 exemple de *si* cu conjunctivul, 5 de *etsi* cu conjunctivul și 2 de *tametsi* cu conjunctivul⁶.

Pe lângă grupul conjuncțiilor compuse cu *si*, încă din perioada arhaică, încep să-și anunțe apariția alte conjuncții specifice propoziției concesive : *quamquam* și *quamvis*, ambele înrudite și prin originea lor adverbială. *Quamquam* (o formă reduplicată a lui *quam*, la origine un adverb dintr-o rădăcină relativ-interogativă) a fost folosit inițial pe lângă adjective și apoi pe lângă verbe. Stolz-Schmalz crede că sensul concesiv s-a dezvoltat mai ales din context și prin adăugarea unui corelativ în propoziția principală⁷. Corelativele mai obișnuite sînt *tamen*, *uerum tamen*, *at*, *tam*. Ele nu sînt totdeauna obligatorii : *quamquam...studes, ...filiam uendis tuam*, Plaut, *Persa*, 337.

Și *quamvis*, la origine o locuțiune adverbială *quam + vis*, a fost plasat inițial tot pe lângă adjective sau adverbe⁸ : *quamvis ridiculus est, ubi uxor non adest*, Plaut, *Men.*, 318 „este glumeț cît vrei, cînd soția nu e de față”. Ca și în cazul lui *quamquam*, folosirea lui *quamvis*, în perioada arhaică, nu e încă generalizată. Dezvoltarea lui *quamvis* ca conjuncție concesivă se leagă de conjunctivul potențial (= în măsura în care un lucru este posibil, totuși...); el se întâlnește, la început, de preferință pe lângă adjectivele sau adverbele care indică o calitate susceptibilă de grade⁹; pierzîndu-și apoi valoarea proprie, se dezvoltă complet ca o conjuncție propriu-zisă pe lângă verbe de-abia în perioada clasică¹⁰.

Chiar în perioada arhaică există însă cîteva exemple în care se poate observa această transformare a lui *quamvis* prin schimbarea structurii părților componente : *locus hic apud nos, quamvis subito uenias, semper liber est*, Plaut, *Bacch.*, 82, unde *quamvis* se referă la *subito*, dar tot așa de bine ar putea să se refere și la *uenias*.

Valoarea concesiv-adversativă a lui *cum* „deși, cu toate că; în timp ce, atunci cînd” pare să fie secundară, ea s-a dezvoltat, probabil, ulterior,

⁴ Bennett, *Syntax*, I, p. 139.

⁵ *Ibidem*, p. 140; în caz că admitem afirmația lui Stolz-Schmalz, p. 781, care consideră ca interpolat versul 518 din *Epidicus*, atunci *etiamsi* apare o singură dată în epoca arhaică, la Terențiu, *Hec.*, 648.

⁶ *Syntax*, I, p. 282.

⁷ P. 737.

⁸ Ernout-Thomas, p. 351; cf. Stolz-Schmalz, p. 737.

⁹ Ernout-Thomas, p. 352.

¹⁰ Stolz-Schmalz, p. 737.

printr-o evoluție naturală din sensul temporal al lui *cum*¹¹ (singurul care este reprezentat în dialectele italice): *illi suom officium non colunt, quom tu tuom facis*, Plaut, *Stich.*, 35 „aceia nu-și fac datoria, în timp ce tu o faci pe a ta”. Aceasta se vede mai clar când există și un corelativ în principală: *serui qui, quom culpa carent, tamen malum metuunt*, Plaut, *Most.*, 858.

În perioada arhaică, *cum* concesiv-adversativ apare la Plaut și la Terențiu atît fără corelativ cît și cu corelativ (*tamen, tam, tum, certe, sic, uix*). Modul, ca și la *quamquam*, e indicativul, exemplele cu conjunctivul sînt datorite atracției modale¹². Mai trebuie să semnalăm și singurul exemplu de *ut* concesiv, în această perioadă: *ut taceam, quouiis facile scitu est, quam fuerim...*, Ter., *Hec.*, 296 „deși tac, este ușor de știut pentru oricine, cît am fost de...”. Tot în perioada arhaică apare și *utut* cu valoare concesivă, construit cu indicativul. Se întîlnește la Plaut și la Terențiu¹³: *utut est, non ibo tamen*, Plaut, *Merc.*, 558, „oricum ar fi, totuși nu voi merge”. Regenta concesivei conține adesea pe *tamen*.

Dacă aruncăm o privire de ansamblu asupra conjuncțiilor concesive din această perioadă constatăm că ele se pot grupa în conjuncții: a) de origine condițională, *si* și conjuncțiile compuse cu el „chiar dacă, deși, cu toate că”; b) de origine temporală, *cum* „în timp ce, cu toate că”; c) conjuncții specifice propoziției concesive: *quamquam* și *quamuis* „deși, cu toate că”. În perioada arhaică se folosește atît indicativul, după *cum* și *quamquam*, cît și conjunctivul, după *quamuis*¹⁴. După *si* și conjuncțiile compuse cu el, predomină indicativul, dar se întîlnește și conjunctivul.

3. În ce privește conjuncțiile utilizate în epoca clasică, remarcăm următoarele: *si* păstrează aceeași sintaxă ca a condiționalelor (la Catul și mai ales la Cicero îl găsim îndeosebi cu conjunctivul imperfect și mai mult ca perfect)¹⁵.

În limba de toate zilele se întîlnesc *etsi* și *tametsi*. Prima dintre acestea, evitată în poezia clasică (Vergiliu) și de unii scriitori cu stilul mai căutat (Salustiu, Seneca retorul etc.), e întrebuintată foarte des de Caesar care nu folosește pe *quamquam*. Deși rar, în perioada postclasică, *etsi* e preferat totuși de Tacit lui *etiamsi*. Cea de-a doua, *tametsi*, socotită în latina clasică ca o conjuncție arhaică, apare și ea în special în limba de toate zilele (Cicero în scrisori, *Retorica către Herennius*, Varro etc.; la Caesar numai cu corelativul *tamen*).

Mai frecvente în latina clasică sînt *etiamsi* (foarte des la Cicero) și *tamenetsi*, care în latina postclasică vor concura pe *etsi* și *tametsi*. În această perioadă apare și pleonasticul *tametsi tamen*, folosit des de la *Retorica către Herennius*, la Cicero, Caesar și Salustiu. Corelativele pentru aceste conjuncții sînt *tamen* (*at-, uerum-*) *at, certe, saltem, nihilominus, nequidem*¹⁶. Modul (ca și la *si*) este mai ales indicativul, dar se întrebuintează și conjunctivul.

¹¹ Stolz-Schmalz, p. 747; cf. Bennett, *Syntax*, I, p. 303; Ernout-Thomas, p. 354.

¹² Bennett, *Syntax*, I, p. 302–303; cf. F. Gaffiot, *Le subjonctif de subordination en latin*, Paris, Klincksieck, 1906, p. 92. ș.u.

¹³ Bennett, *Syntax*, I, p. 270.

¹⁴ Stolz-Schmalz, p. 780.

¹⁵ *Ibidem*, p. 781.

¹⁶ Bennett, *Syntax*, I, p. 270.

Acum se precizează indicativul pentru acțiuni reale și conjunctivul pentru acțiuni posibile sau ireale.

În această perioadă se dezvoltă complet *quamquam*, *quamvis* și apare conjuncția concesivă *licet* „cu toate că”. *Quamquam* se întâlnește mai des în limba de toate zilele. Frecvența acestei conjuncții în literatură și concurența cu alte conjuncții concesive e însă foarte greu de stabilit și probabil că a fost condiționată și de diferite influențe ale modei literare¹⁷. Numai așa se explică faptul că Cicero o folosește în discursuri în mod egal alături de *quamvis* și *etsi*, Caesar și Varro o exclud complet, iar Salustiu o admite alături de *tametsi* în *Bellum Iugurthinum* până în capitolul 38, ca apoi, de aici încolo, s-o excludă complet pe ultima, utilizând numai pe *quamquam*. Se întâlnește destul de des și la Titus Livius, care evită pe *etsi*, la Plinius cel Tânăr ș.a. Tacit întrebuințează în *Annales* cărțile 1—6 și 11—12 mai mult pe *quamquam*, în timp ce în cărțile 13—16 *quamvis* are prioritate¹⁸.

La Seneca retorul *quamquam* e foarte rar, el apare de 3 ori în timp ce *quamvis* se găsește de 36 de ori. Corelativul, de obicei *tamen*, poate totuși lipsi. Modul rămâne indicativul. Analogia cu *quamvis* va atrage însă puțin câte puțin și conjunctivul după *quamquam*¹⁹. Astfel că, începând cu Cornelius Nepos, în locul indicativului se găsește în proză și conjunctivul nemotivat; el apare, apoi, răzleț, la Titus Livius, Valerius Maximus, Pliniu cel Bătrîn ș.a. până ce Tacit și Pliniu cel Tânăr vor prefera chiar conjunctivul. În poezie, conjunctivul apare de la Ovidiu, apoi în latina postclasică la Lucan, Silius Italicus, Valerius Flaccus, Statius²⁰.

Quamvis, care-și anunțase numai apariția în perioada arhaică, se dezvoltă în perioada clasică, după identificarea sa completă de sens cu *quamquam*: **quamvis** *ciuis Romanus esset* ..., Cic., *Verr.*, 5, 168. Sub influența lui *quamquam*²¹, se întâlnește, mai rar, și cu indicativul, în special în poezie, începând cu Lucrețiu. Îl găsim la Vergiliu, Ovidiu, Horațiu, Propertiu ș.a.: **quamvis** *tacet Hermogenes* ..., Hor., *Sat.*, 1, 3, 129. Unii scriitori ca Caesar, Salustiu, Titus Livius folosesc pe *quamvis* numai pe lângă adjective și adverbe; postclasic apare și pe lângă participii.

Licet (de fapt o formă verbală impersonală) nu s-a dezvoltat în perioada arhaică ca o conjuncție concesivă, chiar și în perioada clasică persistă încă valoarea verbală inițială, de aceea găsim exemple ca: *quamvis licet* (Cic., *Tusc.*, 4, 53), *licet quamvis* (Lucr., 6,601) ș.a. La început conform înțelesului său inițial verbal, *licet* nu se construiește, în proza clasică, decât cu conjunctivul prezent sau perfect. Prin analogie cu *cum* și *quamvis*, se va întrebuința apoi și cu conjunctivul imperfect și mai mult ca perfect. Primul exemplu de *licet* cu sens evoluat de „cu toate că”, construit cu un timp trecut, se întâlnește în *Bellum Hispaniense*: *quod factum licet necopinantibus nostris esset gestum*, 16,3 „cu toate că acest lucru se îndeplinise fără ca ai noștri să se aștepte”. Această conjuncție concesivă nu apare în stilul narativ, de asemenea poeții epocii clasice o folosesc rar, mai des se întâlnește în poezia postclasică (Marțial și Iuvenal).

¹⁷ Stolz-Schmalz, p. 737, și Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 292.

¹⁸ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 293.

¹⁹ Stolz-Schmalz, p. 737; cf. Ernout-Thomas, p. 352.

²⁰ Stolz-Schmalz, p. 737.

²¹ *Ibidem*.

Alături de *quamquam*, *quamvis* și *licet*, specifice subordonatelor concesive, și în perioada clasică, se utilizează conjuncții comune cu alte specii de propoziții subordonate: *cum*, *ut*, *dum*. Începînd din această perioadă, *cum* adversativ-concesiv, ca și cel cauzal se construiește exclusiv cu conjunctivul. Ernout-Thomas²² crede că avem de-a face cu „un conjunctiv de subordonare care tinde să diferențieze pe *cum* temporal de cel concesiv și cauzal”.

Vt concesiv pare că s-a dezvoltat, după presupunerea lui Stolz-Schmalz, din *ut* final. Se întâlnește, în special, în perioada clasică, la Cicero, Titus Livius, Tacit și Quintilian. Modul este conjunctivul. Încă din această perioadă, s-a simțit însă nevoia de a întări sensul lui *ut*, prin adăugarea unor adverbe. Așa încît apare adesea *iam ut* sau *ut iam*. Corelativul nu e obligatoriu. În ce privește pe *dum* concesiv-adversativ, Stolz-Schmalz socotește că el ar fi provenit dintr-un *dum* cauzal²³; mai probabil pare că s-ar fi dezvoltat din nuanța temporală a lui *dum*, așa cum s-a întîmplat și cu *cum* concesiv-adversativ. Dezvoltarea nuanței concesiv-adversative se poate observa într-un exemplu chiar la Plaut: — *Tibi daretur illa? — Mihi enim, ah, non id uolui dicere. Dum mihi uolui, huic dixi, Cas., 364* „...cînd am vrut să spun mie, am spus acestuia = deși am vrut să-mi spun mie, am spus acestuia”.

Această nuanță apare mai clar într-un exemplu la Lucrețiu: *quin etiam finis dum vitae uertitur intra... tamen, 3, 592*: „ba chiar în timp ce (sufletul) se găsește în interiorul limitelor vieții ... totuși ...”. *Dum* se construiește cu indicativul.

În ce privește modul folosit în subordonatele concesive, în perioada clasică, observăm următoarele: *si* și conjuncțiile compuse cu el urmează sintaxa propozițiilor condiționale; *ut*, *cum*, *licet* utilizează totdeauna conjunctivul, iar *dum* totdeauna indicativul. Influența lui *quamquam* va atrage, alături de conjunctivul obișnuit în propozițiile concesive introduse prin *quamvis*, mai rar, indicativul. De asemenea analogia cu *quamvis* va atrage după *quamquam*, alături de indicativul obișnuit, mai rar, conjunctivul.

4. În perioada tîrzie apar unele schimbări, atît în ceea ce privește conjuncțiile, care se înmulțesc, cît și în ceea ce privește modul din subordonatele concesive.

Si cu nuanța concesivă, e foarte rar întrebuintat. Și *etsi* e relativ rar. Se întâlnește la Avitus, Gregorius și la Ammianus Marcellinus (o singură dată). La Cyprian apare uneori ca o întărire a unei alte conjuncții concesive: *ut etsi in ecclesia essent, Epist., 56, 16 (H 686, 1)*²⁴. Ceva mai frecvent e *etiamsi*. În această perioadă trebuie semnalată și întrebuintarea frecventă a lui *etsi* și *tametsi* înaintea unui adjectiv sau a unui participiu. *Tametsi* apare mai des ca în perioada postclasică, la Lactanțiu, Hilarius, Lucifer din Calaris, Ammianus Marcellinus ș.a. Și *tamenetsi* se menține pînă în latina tîrzie la *Scriptores Historiae Augustae*, Augustin, Lactanțiu ș.a. Pleonasticul *tametsi ... tamen*, frecvent în perioada clasică, e mai

²²Lncr. cit., p. 347.

²³Ibidem.

²⁴Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, II, p. 207.

rar în perioada târzie (la juriști, Iustin, Boethius), în schimb începe să fie folosit *tamenetsi tamen*, mai ales la scriitorii bisericești.

În ce privește modul cu care se construiesc, de obicei, toate aceste conjuncții, trebuie semnalat că, spre deosebire de perioada clasică, în latina târzie se întâlnește adesea conjunctivul fără să fie motivat de stilul indirect sau de o irealitate. El apare chiar de la Petronius — în convorbirile sclavilor eliberați — probabil ca un fenomen de hipercorectitudine sintactică. Se întâlnește apoi, destul de frecvent, la Iustin, Ambrosius ș.a.

Și la *quamquam*, alături de indicativul obișnuit, conjunctivul fără o regulă specială, care se anunțase numai în perioada clasică, devine acum frecvent la Gellius, Apuleius, Ammianus Marcellinus și, în special, la scriitorii bisericești: Minucius Felix, Tertulian²⁵, Cyprian, Gregorius²⁶. Foarte obișnuit e la Hieronim²⁷, Augustin și Avitus²⁸.

Deși frecvent în limba de toate zilele, *quamquam* e tot mai mult eliminat în epoca târzie de *quamvis*²⁹, care păstrează conjunctivul din epoca clasică, dar folosește, mai rar, și indicativul: la juriști, scriitorii bisericești ca Augustin ș.a.

Un concurent al lui *quamvis* e *quamlibet*, întrebuințat, încă din epoca clasică, înaintea unui adjectiv, mai ales de către poeți: *quamlibet immani propectu corporis exstet*, Lucr., 3, 985 „oricât de înspăimântătoare ar fi cu o mare întindere a corpului”. În proză apare în special la Quintilian, care îl utilizează cu sensul lui *quamquam*. În epoca târzie, devine o veritabilă conjuncție concesivă, cu conjunctivul, la Fronto, Minucius Felix, Lactanțiu etc. Mai rar, se întâlnește cu indicativul la Ammianus Marcellinus. La Avitus apare și *quamlibet etsi*.

Cu același sens ca *quamlibet* apare în epoca târzie și *quantumlibet* cu conjunctivul la Arnobius, Augustin, Boethius. *Quantumvis*, folosit în epoca clasică (în poezie de la Horațiu, în proză de la Seneca filozoful) numai pe lângă adjective, e întrebuințat în perioada târzie, ca o conjuncție concesivă cu conjunctivul. Întrebuințarea lui *licet* e tot mai frecventă în latina târzie, mai ales la juriști și în latina populară unde îl găsim fie singur, fie în aglomerări de elemente conjuncționale ca *quamvis licet*, *licet tamen* (*Peregr. Aeth.*, 8, 3), *sane licet* (*Peregr. Aeth.*, 7, 1). La Avitus³⁰ apare *licet si*, iar la Palladius *interea licet quoniam*³¹. În latina târzie *licet* se construiește atât cu conjunctivul, deseori impf. sau m.m.c.pf., prin analogie cu *cum* și *quamvis* (la panegiriști, Ammianus Marcellinus, eclesiști ca Arnobius și Lactanțiu), cât și cu indicativul. Acesta se întâlnește în latina târzie, prin analogie cu *quamquam*, începând cu Hyginus și mai ales cu Apuleius (*Metamorfoze*); el apare apoi la Cyprian (*Epistole*), Ennodius, Dracontius, Corippus, Gregorius, Iordanes și mai ales la scriitorii vulgari ca Gargilius Martialis, Anthimus, și foarte des la Ammianus Marcellinus³². La Palladius e obișnuit numai cu indicativul³³. Conjunctivul

²⁵ H. Hoppe, *Syntax und Stil des Tertullianus*, Leipzig, 1903, p. 78.

²⁶ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 687.

²⁷ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 357.

²⁸ Goelzer, *Saint Avit*, p. 336.

²⁹ Stolz-Schmalz, p. 737; cf. Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 292—293.

³⁰ Goelzer, *Saint Avit*, p. 336.

³¹ Svennung, *Palladius*, p. 509.

³² Stolz-Schmalz, p. 739.

³³ Svennung, *Palladius*, p. 509.

apare uneori alături de indicativ, chiar în aceeași frază, la Avitus, Gregorius, *Sortes Sangallenses*. Corelativul (*sed*) nu e obligatoriu.

Folosirea lui *licet* pe lângă un participiu devine frecventă în proză, în latina târzie ³⁴. În această perioadă reapare *cum* construit cu indicativul, la Commodian, Lucifer din Calaris, Symmachus, Ammianus Marcellinus, Augustin, Victor Vitensis, Gregorius ș.a. Reapariția indicativului s-ar putea explica în parte prin influența greacă ³⁵. Cauza principală, ținând seama de autorii la care apare modul indicativ, e probabil regresul general al conjunctivului cult față de indicativul popular.

Sensurile multiple pe care le avea *ut*, socotit ca a doua conjuncție universală, și faptul că avea un corp fonetic redus au contribuit la slăbirea acestei conjuncții. Astfel încât *ut* cu sens concesiv se întâlnește, în perioada târzie, din ce în ce mai rar. Contrar regulilor sintaxei clasice, apare uneori cu indicativul, de ex. la Gregorius ³⁶.

Deși *dum* e frecvent, în perioada târzie, cu indicativul: *dum promittitur...*, Vict. Vit., 3, 60, există și autori care îl construiesc cu conjunctivul, fără un motiv special, de ex. Tertulian. Stolz-Schmalz ³⁷ explică apariția conjunctivului după *dum* prin analogia cu *cum*, ceea ce este desigur posibil, mai ales ținând seama și de dese confuzii între *dum* și *cum*. Având în vedere faptul că *cum* se construia, în perioada târzie, din nou cu indicativul și deci analogia ar fi fost mai puțin probabilă, folosirea conjunctivului după *dum* ar putea să fie explicată și ca o hipercorectitudine sintactică.

Și unele conjuncții cauzale au fost folosite cu nuanță concesiv-adversativă: *quod* apare la Commodian, Iordanes, Palladius ³⁸, *quoniam* la Cyprian și la Palladius. Pleonasticul *licet quoniam* cu corelativul *interea* se întâlnește la Palladius.

Mai rară în perioada târzie este și întrebuintarea lui *quando* cu sens concesiv-adversativ, construit atât cu conjunctivul ³⁹, prin analogie cu *cum*, cât și cu indicativul, de ex. la Tertulian ⁴⁰ (*Adu. Marc.*, 2,2) sau la Cyprian ⁴¹, *uel ex uobis itaque discant, quando docere debuerant, Epist.*, 15, 2 (H. 54,22). În latina târzie mai apare izolat *modo* (pentru *dummodo*), *plane* (la Cyprian) și *esto* (la Hieronim) ⁴².

Privitor la modul utilizat în perioada târzie constatăm că adesea conjunctivul e nemotivat de stilul indirect sau de o irealitate după *si*, *etsi*, *etiamsi*, *tametsi*, *tamenetsi*. Conjunctivul câștigă teren fără o regulă specială, alături de indicativ, și după *quamquam*. Sub influența acestuia apare, după *quavis* și *licet*, și indicativul. Indicativul reapare și după *cum*. *Dum* folosește tot indicativul, uneori și conjunctivul prin analogie cu *cum*.

Semnalăm tendința, accentuată mai ales în perioada târzie, de a exprima nuanța concesivă printr-o conjuncție concesivă urmată de un

³⁴ Stolz-Schmalz, p. 603.

³⁵ *Ibidem*, p. 752.

³⁶ Bonnet, *Grégoire de Tours*, p. 640.

³⁷ Stolz-Schmalz, p. 744.

³⁸ Svennung, *Palladius*, p. 509; cf. Stolz-Schmalz, p. 723.

³⁹ Stolz-Schmalz, p. 740.

⁴⁰ Hoppe, *lucr. cit.*, p. 78.

⁴¹ Schrijnen-Mohrmann, *Cyprian*, p. 108 și 111.

⁴² Stolz-Schmalz, p. 739.

adjectiv sau de un participiu viitor, construcție păstrată și în limbile romanice :

Il était, quoique riche, à la justice enclin (V. Hugo).

5. În limbile romanice structura propoziției concesive rămâne în esență aceeași.

1) Conjuncțiile *cum*, *licet*, *quamquam*, *quamvis*, *ut* nu s-au păstrat; unele ca *etiamsi* și *etsi* au fost înlocuite prin termeni noi analogi⁴³. *Si* și *quando* s-au menținut singure sau adesea întărite de un adverb: it. *sebbene*, prov. *sibe*, sp. *si bien*, port. *se bem que*; fr. *quand (bien) même*, it. *quando anche (anche quando)*. Aproape toate limbile romanice dispun de locuțiuni formate pe teren propriu: fr. *bien que*, it. *benchè*, sp. *bien que*, port. *bem que*; fr. *encore que*, it. *ancorachè*, sp. *aunque*, port. *ainda que* etc.

2) Corelativul este exprimat — ca și în latină — fie printr-o conjuncție adversativă: it. *tuttavia*, *pure*, *nondimeno*, rom. *dar*, *iar*, *însă* etc., fie (mai ales în limba contemporană) printr-un adverb sau o locuțiune adverbială: it. *lo stesso*, *ugualmente*, *sempre* etc., rom. *totuși*, *tot*. Și în limbile romanice folosirea corelativelor e facultativă.

3) În ce privește modul, concesivele se construiesc în limbile romanice atît cu conjunctivul (mai ales în italiană) cît și cu indicativul și optativul. În franceză, limba vorbită are uneori tendința de a sublinia un fapt real sau ipotetic prin indicativ sau condițional, chiar acolo unde regulile gramaticale ar cere după unele conjuncții modul conjunctiv, de ex. după *quoique* și *bien que*.

În limba română (mai puțin în franceză) prezența unui anumit mod e legată — ca și în limba latină — în primul rînd de conjuncția care introduce subordonata concesivă. Astfel, conjuncțiile *de*, *măcar de* se construiesc numai cu condiționalul; *cu toate că*, *măcar că*, *după ce*, *în timp ce* etc. cer de regulă indicativul, dar admit și optativul și prezumtivul; *chiar dacă*, *chiar de* se construiesc atît cu condiționalul cît și cu indicativul sau prezumtivul etc.

6. *Concluzii*. Din prezentarea în ansamblu a propoziției concesive se pot desprinde următoarele concluzii :

1. O caracteristică a subordonatei concesive este numărul mare al conjuncțiilor introductive.

a) Conjuncțiile concesive variază nu numai de la epocă la epocă și în cadrul aceleiași epoci după genurile literare și scriitorii care le folosesc, dar chiar la același scriitor. De aceea frecvența conjuncțiilor concesive în literatură, repartiția pe stiluri și concurența între ele sînt foarte greu de stabilit.

b) În general se constată o înmulțire⁴⁴ a conjuncțiilor concesive de la o epocă la alta: *quamquam*, *quamvis*, *licet* se dezvoltă în perioada clasică, *quantumvis*, *quantumlibet*, *quamlibet* se dezvoltă în latina tîrzie etc.

c) Formațiile noi se adaugă conjuncțiilor deja existente, care se păstrează variind numai după epocă, gen literar, autor. Conjuncțiile nou-create — desigur din nevoia de expresivitate — s-ar părea că nu aduc nuanțe de conținut noi.

⁴³ Stolz-Schmalz, p. 735; cf. Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 722.

⁴⁴ A. Meillet, *Le renouvellement des conjonctions*, în *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. I, Paris, 1921, p. 172—173, consideră că ideea exprimată de conjuncțiile concesive se pretează, în special, la permanente înnoiri.

d) În această tendință de înnoire se înscriu și diversele formații care prezintă un cumul de elemente concesive. Formațiile obținute fie prin alăturarea mai multor conjuncții concesive: *quamvis licet, licet si, licet quoniam, quamlibet etsi* etc. fie prin alăturarea corelativului la conjuncțiile concesive: *licet tamen, sane licet, tametsi tamen, tamenetsi tamen* constituie uneori veritabile pleonasme și nu sînt formule mai clare. Această tendință este specifică, mai ales, latinei tîrzii.

2. a) Încercînd o grupare a conjuncțiilor concesive după originea lor, constatăm că ele au la bază fie conjuncții, fie adverbe sau chiar locuțiuni adverbiale *quamquam, quamvis, quamlibet* etc., fie chiar verbe: *licet, esto*.

b) grupîndu-le după sensul lor fundamental, constatăm că cele mai multe ajută și la exprimarea altor propoziții subordonate: condiționale (*si*), temporale (*cum, dum, quando*), cauzale (*quoniam*) și finale (*ut*).

c) În evoluția concesivei se observă alături de folosirea conjuncțiilor comune cu alte specii de subordonate și tendința de creare a unor mijloace specifice. Astfel apar *quamquam, quamvis, licet* etc.

d) Pe lîngă conjuncțiile comune cu alte specii de subordonate concesivele au legătură și cu unele coordonate. Astfel legătura de conținut a concesivei cu coordonata adversativă se manifestă și formal prin corelativile întîlnite — de fapt, conjuncții adversative: *tamen, at, uerum, nihilominus, nequidem* etc. Uneori corelativile sînt pure adverbe: *certe, sic, tam, uix* etc. Corelativile nu sînt obligatorii.

3. În ceea ce privește modul subordonatelor concesive, observăm că prezența indicativului sau a conjunctivului este legată în primul rînd de conjuncția întrebuintată. Influența reciprocă dintre conjuncții — mai mult decît la alte subordonate — a determinat deseori întrebuintarea unui mod sau a altuia acolo unde acesta nu era obișnuit.

În general, se poate spune că în latina clasică conjunctivul preva-lează pentru exprimarea concesiei, în timp ce în latina tîrzie se observă pe de o parte răspîndirea indicativului, care cîștigă teren chiar la conjuncțiile care utilizau de obicei conjunctivul, *licet, cum, quamvis*, pe de altă parte tendința de întrebuintare a conjunctivului nemotivat.

CONSTRUCȚII ABSOLUTE

I. În sintaxa limbii latine joacă un rol important construcția cunoscută sub numele de ablativ absolut, care constă dintr-o sintagmă (formată de obicei dintr-un substantiv sau pronume la ablativ + un adjectiv sau un adjectiv verbal în același caz) intercalată în frază dar nelegată din punct de vedere gramatical de vreun termen al acesteia.

Asemenea construcții absolute se găsesc și în alte limbi indo-europene. La baza lor stă inițiala autonomie a cuvintelor¹. Cazul la care este folosită această construcție variază după limbă (sanskrita folosește locativul și genitivul, gotica dativul și rareori acuzativul, greaca genitivul și acuzativul).

¹ Meillet-Vendryes, p. 617.

După cum se știe latina a folosit cu precădere ablativul.

În ceea ce privește originea construcției, nu este necesar să se recurgă la indo-europeana comună cum crede Wackernagel², deoarece există și posibilitatea unor inovații paralele în fiecare limbă indo-europeană³. Aceasta cu atât mai mult, cu cât construcții participiale absolute se întâlnesc și în limbi neindo-europene ca de exemplu în finlandeză⁴.

În ceea ce privește latina, trebuie remarcat că ablativul absolut exista deja în faza italică comună, întrucât este atestat în oscă (*lamatir... toutad praesentid* — Tabula Bantina „*caedatur populo praesente*”) și în umbriană (*este persklum avez auzeriates enetu* „*istud templum aibus obseruatis inito*”).

Problema de la care anume fel de ablativ (instrumental, modal, sociativ etc.) a luat naștere ablativul absolut încă nu a fost pe deplin elucidată și nu prezintă un interes deosebit pentru evoluția ulterioară a construcției.

II. Ablativul absolut este o construcție frecventă în toate epocile literaturii latine. Ca punct de plecare pot fi luate exemple ca cel din Leg. reg. Fest. 222: *Iunoni crinibus demissis agnum caedito* „cu părul despletit, sacrifică-i Iunonei un miel”.

Ablativul absolut se deosebește de cealaltă construcție participială, *participium coniunctum*, prin aceea că acesta din urmă are rolul unei apozitii pe lângă un cuvânt din regentă și este deci legat de aceasta, în timp ce ablativul absolut are o poziție mai autonomă și joacă rolul unui complement circumstanțial.

Participiu conjunct: *qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum tripertito diuisum contra hostem ire iubet*, Caes., Gall., 7, 67, 2 „după ce acest lucru a fost făcut cunoscut, Caesar poruncește și cavaleriei sale împărțite în trei grupuri să pornească împotriva dușmanului”.

Ablativ absolut: *omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt*, Caes., Gall., 1, 6, 4 „după ce toate lucrurile în vederea plecării au fost pregătite, fixează ziua”.

1. Cele mai vechi tipuri de ablativ absolut sînt probabil acelea în care subiectul (substantiv sau pronume) în ablativ este însoțit de un alt substantiv sau adjectiv în același caz. Substantivul poate să fie un nume de magistrat (*Cn. Pompeio, M. Crasso consulibus*, Caes., Gall., 4, 1, 1), un nume de agent ca *auctor, adiutrix, deprecator* etc. (*me suasore atque impulsore id factum audacter dicito*, Plaut, *Most.*, 916 „la sfatul și îndemnul meu, să spui acest lucru cu îndrăzneală”) sau un substantiv arătînd vîrsta ca *puer, adulescens* etc. (*me sene*, Hor., *Sat.*, 2, 5, 84). Adjectivele indică o stare sau situație: *saluus, inuitus, uiuus, propitius, reliquus* etc. Acest din urmă fel de ablativ absolut se dezvoltă mai ales la poeții din epoca lui August și la Tacit. În latina tîrzie se folosesc mult și adjective ca *prosper, secundus, aduersus, subitus, propitius* (*Deo propitio nulla re indiges*, Hier., *Epist.*, 130, 15).

² Vorlesungen, I, p. 292.

³ Stolz-Schmalz, p. 445.

⁴ Edwin Flinck, *Absolute Konstruktionen in den neueren Sprachen*, în NPhM, XXV (1924), p. 214—215.

În mod greșit se socotește că la toate aceste ablativ absolute trebuie subînțeles participiul inexistent al verbului *esse*. La baza lor stă probabil un vechi ablativ de mod ⁵.

Într-o fază ulterioară, în locul substantivului sau al adjectivului determinant, se introduce în construcția ablativului absolut adjective verbale, adică participii.

2. Tipul clasic de ablativ absolut latin constă dintr-un substantiv, respectiv pronume la ablativ, care joacă rolul subiectului, și un atribut care joacă rolul predicatului și stă tot la ablativ. Atributul este exprimat în mod obișnuit printr-o formă participială.

a) *Ablativ absolut cu participiu perfect*. În epoca arhaică și în cea clasică cel mai frecvent este ablativul absolut cu participiu perfect pasiv: *urbe capta ... domum reduco...exercitum*, Plaut, *Bacch.*, 1070.

Singurele participii perfecte cu valoare *activă* care stăteau la dispoziția vorbitorului și scriitorului latin erau cele ale verbelor deponente. Primul exemplu se întâlnește la Pacuvius: *exorto iubare, Trag.*, 347 „răsărind soarele (sau luceafărul de dimineață)”. În epoca clasică exemplele se înmulțesc la verbele de mișcare și ale originii. În aceeași epocă apar izolat cazuri în care participiul verbelor deponente este folosit și în sens pasiv. Această folosire crește simțitor la Titus Livius și mai ales în latina târzie. Din cauza faptului că ablativul absolut cu participiu perfect era considerat ca o construcție pasivă, exemple în care, de participiul perfect al unui verb deponent, cu funcție de predicat al unui ablativ absolut, depinde un complement direct, apar relativ târziu ⁶. Primul exemplu de acest fel care s-a păstrat apare la Salustiu: *Sulla omnia pollicito, Iug.*, 103 „Sulla promițând toate lucrurile”. Construcția devine mai frecventă la Ovidiu, Titus Livius și Valerius Maximus și atinge apogeul la Pliniu cel Bătrân. Mai târziu apare la Tacit, Frontin, Florus și Gellius. Dintre scriitorii creștini o folosește mai des Tertulian. În latina târzie nu găsim decât exemple izolate. De aceste participii depind uneori și alte construcții. E vorba de complemente prepoziționale (în *uirginem transgresso [sole]*, Plin., *Nat.*, 18, 167 „soarele trecând în constelația fecioarei”), infinitive cu rol de complement (*ducibus... prohibere non ausis*, Tac., *Hist.*, 2, 56), acuzative cu infinitiv (*Ioue et Aeginam rapuisse confesso*, Myth. Vat. ⁷, 2, 105 „Iupiter mărturisind că o răpise și pe Aegina”), interrogative indirecte (*Vergilio... confesso quam sit difficile*, Plin., *Nat.*, 19, 59).

La poeți, începând din epoca lui August, la Livius, la Tacit și la Ammianus Marcellinus aceste construcții apar și la semideponente: *Hasdrubale...auso facinus*, Liv., 30, 25, 5.

b) *Ablativ absolut cu participiu prezent*. În latina arhaică, ablativul absolut cu participiul prezent este încă foarte rar. El se limitează la *praesente* și *absente* ⁸ și la câteva exemple izolate ca *uigilante Venere* ⁹, Plaut, *Poen.*, 322.

⁵ Draeger, *Historische Syntax*, II, p. 804.

⁶ J. H. Schmalz, *Ablativi absoluti im Perf. Depon. mit Objekt*, în ALL, I, p. 344—349.

⁷ G. H. Bode, *Scriptores rerum mythicarum latini tres*, Celle, 1834.

⁸ Bennett, *Syntax*, I, p. 433.

⁹ Meillet-Vendryes, p. 618.

În latina clasică se întâlnește mai frecvent¹⁰. La Salustiu se găsesc o serie întreagă de exemple (*quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium imposuerat, Iug.*, 66, 2 „unde Metellus așezase o garnizoană la început, când Iugurta ducea tratative de pace”).

Un număr destul de mare de exemple se găsesc la Caesar, la Cornelius Nepos și la Cicero. Este interesant că în textele atribuite inițial lui Caesar (*Bellum Africum, Bellum Hispaniense* etc.), în care se folosește o limbă mai populară, numărul exemplelor de ablativ absolut cu participiul prezent este de două ori mai mare decât în scrierile lui Caesar, deși acestea din urmă sînt de două ori mai ample.

Pe măsura trecerii timpului folosirea participiului prezent în construcțiile absolute crește. Iată și două cifre elocvente: în timp ce Cornelius Nepos folosește de 150 de ori participiul perfect pasiv și numai de 30 de ori participiul prezent, Tacit folosește de 398 ori participiul perfect pasiv și de 113 ori participiul prezent¹¹.

În latina tîrzie numărul exemplelor de ablativ absolut cu participiul prezent crește și mai mult.

De cele mai multe ori participiul prezent activ folosit în cadrul ablativului absolut arată simultaneitatea acțiunii exprimate de ablativul absolut față de acțiunea propoziției principale.

Unii autori folosesc pe alocuri participiul prezent cu sens de participiu perfect, mai bine-zis de participiu aorist, pe care limba latină nu-l avea. Acest lucru se întâmplă foarte frecvent mai ales la verbele de mișcare. Exemple se găsesc la Titus Livius, apoi în număr mare la Tacit (*monente praefecto ... inditur lecticae, Ann.*, 12, 69 „la sfatul prefectului este introdus în lectică”, în care *monente* i-ar corespunde grecescului *κελεύσαντος*¹²).

Autorii tîrzii, în special cei carolingieni, folosesc des această construcție (*Appropinquantibus itaque nostris et pugnantibus, dederunt inimici nostri fugam, Gesta Francorum*, 10, 66—7 „astfel apropiindu-se ai noștri și luptînd, dușmanii noștri au luat-o la fugă”).

Alteori ablativul absolut nu indică decât o circumstanță oarecare fără precizarea timpului¹³. Primul exemplu se întâlnește încă la Cicero: *a quo, hoc ipso C. Pansa mihi hunc nuntium perferente, concessos fasces laureatos tenui, Lig.*, 3, 7 „eu am deținut fascele cu lauri care mi-au fost acordate de el, însuși acest C. Pansa aducîndu-mi această știre”.

Tot așa Salustiu, *Catil.*, 41, 3, *haec illis uoluentibus*. Exemplele se înmulțesc foarte mult în latina tîrzie și mai ales în cea eclesiastică: *in qua habitatio Dei est, dicente Propheta*¹⁴, Hier., *Epist.*, 125 14 „în care, spunînd profetul, este lăcașul lui Dumnezeu” (profetul a spus că în aceasta se află lăcașul lui Dumnezeu); *apostolus ait... dicente alibi ipso domino*¹⁵, Alc. Avit., *Contra Arrianos XXIII*, în *MGH Auct. Ant.*, p. 9, r. 30.

¹⁰ J. Marouzeau, *L'emploi du participe présent latin à l'époque républicaine*, Paris, 1910, p. 167—168.

¹¹ Rudolf Enghofer, *Der Ablativus Absolutus bei Tacitus*, Würzburg, 1961, p. 13.

¹² Ed. Wölfflin, *Der Gebrauch des Ablativus Absolutus*, în *ALL*, XIII, p. 274.

¹³ Draeger, *Historische Syntax*, II, p. 791.

¹⁴ Goelzer, *Saint Jérôme*, p. 389.

¹⁵ Goelzer, *Saint Avit*, p. 137.

În latina târzie are loc, după cum se știe, o extindere a gerunziului la ablativ în dauna participiului prezent ¹⁶ (*rius...transeundo formet lacunas*, Pallad., 1, 37, 3 „rîul revărsîndu-se formează băltoace”). Ca o urmare a acestui fenomen participiul prezent e înlocuit cu gerunziul și în cadrul ablativului absolut. Astfel citim în Formulele lui Marculf ¹⁷: *hoc etiam tonitrualis ille (sic) euangelistorum uox, sancto suggerendo Spiritu, sua potestate concelebrat, ut...* „chiar și aceasta, glasul de tunet al evangheliștilor, la îndemnul sfîntului spirit, o face cunoscut prin puterea sa”.

c) *Ablativ absolut cu participiu viitor*. Întrucît participiul viitor activ s-a dezvoltat relativ târziu, apariția lui în construcția ablativ absolut este de dată recentă. Primul exemplu se găsește la Asinius Pollio (ap. Sen., *Suas.*, 6, 24) *huius... uiri tot tantisque operis mansuris* „atît de multe și de mari lucrări ne vor rămîne de la acest bărbat”. Exemple se găsesc și la Livius, Valerius Maximus, Curtius, Pliniu, Tacit și apoi Ammianus, Macrobius, Venantius Fortunatus. E de la sine înțeles că exemplele rămîn în inferioritate numerică față de celelalte timpuri ale participiului care intră în componența ablativului absolut.

În ceea ce privește participiul viitor pasiv, exemple se găsesc și în epoca arhaică ¹⁸.

În epoca târzie ablativul absolut se găsește deseori construit cu gerundivul (*Pauca itaque super beneuolo omnium flumine Nilo...praestringi conueniet, mox ostendendis aliis quae sunt in his regionibus admiranda*, Amm., 22, 15, 3 „Se cuvine să mă rezum despre fluviul Nil, care este cel mai binefăcător dintre toate, iar imediat după aceea vor fi arătate alte lucruri vrednice de admirat din aceste regiuni”).

LĂRGIREA FOLOSIRII ABLATIVULUI ABSOLUT

a) Se știe că una dintre caracteristicile ablativului absolut, în calitatea sa de construcție absolută, este faptul că este oarecum autonom și nelegat de termenii frazei din care face parte. Totuși, în decursul timpului, construcția a început să fie folosită cu mai puțină rigiditate. De timpuriu se trece peste regula de mai sus, iar în latina târzie cazurile ablativ absolut legat de un termen al frazei din care face parte devin frecvente.

În primul rînd, cînd ablativul absolut este o expresie-formulă de tipul *me uiuo*, subiectul propoziției principale se întîmplă să fie același cu al ablativului absolut: *uosne ego patiar cum mendicis nuptas, me uiuo, uiris?* Plaut, *Stich.*, 132 „Să suport eu, cît timp trăiesc, să fiți căsătorite cu cerșetori?”.

b) Apoi din ce în ce mai des subiectul propoziției principale este subiectul logic subînțeles al ablativului absolut: *accessit ille et apprehenso uexillo reddidit comiti*, *Gesta Francorum*, 29, 90—91 „a venit acesta și luînd steagul [l-]a dat înapoi contelui”. Această folosire a ablativului absolut este însă oarecum lipsită de claritate. Trebuie să se deducă de către cititor că subiectul logic este același în propoziția principală și în

¹⁶ Vezi Meyer — Lübke, *Grammaire*, III, p. 20.

¹⁷ A. Uddholm, *Formulae Marculfi*, Uppsala, 1953, p. 158.

¹⁸ Ed. Wölfflin, *op. cit.*, în ALL, XIII, p. 277.

ablativul absolut. Pentru a remedia această lipsă, se intercalează subiectul propoziției principale în cadrul construcției participiale : **quibus hic litteris lectis ad urbem confestim... aduolauit**, Cic., *Sest.*, 4, 11. La Salustiu, Livius și Tacit se intercalează uneori *ipse* și *quisque* : **causa ipse pro se dicta ... damnatur**, Liv., 4, 44, 10.

c) Alteori subiectul gramatical al ablativului absolut apare, reluat din punct de vedere semantic, și în propoziția principală, cele două cuvinte fiind aproape întotdeauna neacordate ¹⁹. Exemple apar des încă din epoca clasică la Cicero și mai ales la Caesar ²⁰ (**quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt**, Caes., *Gall.*, 5, 44, 6 ; **statim me percusso ad meum sanguinem hauriendum**, Cic., *Sest.*, 24, 54 „ca să soarbă sângele meu, pe dată ce am fost lovit”) și continuă până la latina târzie (**ita dimissis, P. Licinio consuli mandatum est, intra undecimum diem iuberet eos Italia excedere**, Liv., 42, 36, 7 „după ce au fost concediați în felul acesta, consulul Publius Licinius a primit sarcina ca ei să plece din Italia până în unsprezece zile” ; **quibus ille uisis...hostiliter eos uenisse...arguebat**, Sulp. Sev., 1, 12, 2 „văzându-i pe aceștia el le reproșa că ei au venit cu intenții dușmănoase”). F. Horn ²¹ arată că această reluare are loc numai în cazul în care ablativul absolut stă în fața propoziției principale. Ea se explică prin aceea că vorbitorul simte nevoia de a se exprima mai clar, deoarece ablativul absolut astfel plasat este deosebit de autonom și oarecum rupt de restul frazei. Cuvântul prin care se reia ablativul absolut este de cele mai multe ori un pronume, câteodată și un substantiv, un participiu, un adverb sau chiar o locuțiune prepozițională ²².

Fr. Thomas, în recenzia citată, p. 320, pune aceste cazuri în legătură cu locuțiunile fixe, neanalizate de vorbitori, de tipul *inuito me, te (me) uiuo, illo absente*, la care de fapt nu se mai pune problema acordului (**meas mihi ancillas inuito me eripis**, Plaut, *Rud.*, 712 „îmi iei slavele, împotriva voinței mele” ; **me libente eripies mihi hunc errorem**, Cic., *Att.*, 10, 4, 6).

Încă în perioada veche a literaturii latine apar exemple în care subiectul ablativului absolut nu se acorda în număr cu participiul predicat la singular, deoarece acesta în urma frecvenței sale folosiri ajunsese o formulă fixă : *praesente nobis*, Plaut, *Amph.*, 400 ; același exemplu se găsește la Accius, Afranius, Pomponius, Varro etc. ; *absente nobis*, Ter., *Eun.*, 649. În latina târzie acest fenomen apare foarte frecvent cu *excepto* (*excepto his*, Bened., *Reg.*, 48 „aceștia fiind exceptați” ; *excepto ...antistitibus*, Vict. Vit., 3, 8 ; *peregrinis excepto*, Itin. Anton. Plac., 1 „străinii fiind exceptați”).

Participiile perfecte pasive, care inițial făcuseră parte dintr-un ablativ absolut, se substantivizează de fapt și capătă încetul cu încetul valoarea unui adverb (*optato* = după dorință, *consulto* = după sfat, *auspicato* = după luarea auspiciilor).

¹⁹ F. Horn, *Zur Geschichte der Absoluten Partizipial-Konstruktion im Lateinischen*, Lund — Leipzig, 1918, p. 22, dă un singur exemplu din Caesar (*Ciu.*, 9, 3) în care pronumele care reia ablativul absolut este și el la ablativ.

²⁰ De acest fel de ablativ absolut la Caesar s-a ocupat J. van der Linden în *Een speciaal Gebruik van der Ablativus absolutus bij Caesar (een anderzock op structurele Grondslag)*, Amsterdam, 1955. Cartea nu ne este cunoscută decât prin recenzia lui F. Thomas în RĖA, 1956, p. 317—322.

²¹ *Op. cit.*, p. 20.

²² F. Horn, *op. cit.*, p. 23.

În epoca clasică și postclasică numărul acestor ablativ absolute crește. Deosebit de multe exemple se găsesc la Titus Livius (*audito, auspicato, cognito, comperto, explorato, nuntiato*) iar Tacit folosește pentru prima dată pe *addito, adiecto, certato, edito, intellecto, quaesito, properato*.

În epoca târzie numărul lor nu crește, dar nici nu diminuează. Aceste ablativ absolute sînt folosite și cu adverbe: *satis dato, satis admisso*. De exemplu la Tacit întîlnim *multum disceptato, diu pensitato* și chiar *saepe apud se pensitato*²³.

Ablativele absolute ajung să țină locul unor propoziții secundare și de ele pot depinde chiar alte propoziții secundare, complete.

Audito + acuzativ cu infinitiv se găsește deja la Salustiu: *audito Q. Marcium Regem ... ad Ciliciam tendere, Hist. frg.*, 5, 14, apoi la Livius, Tacit etc. Iar la Horațiu, *Epist.*, 1, 10, 50, găsim o subiectivă cu *quod*: *excepto quod non simul esses, cetera laetus*.

Aceste fapte ajută la explicarea unor exemple în care participiile pasive de mai sus sînt urmate de un acuzativ (ex. Iordanes, *Getica*, *foedus inito, ignem supposito, perpetrato facinus*).

Acestea trebuie considerate drept construcții impersonale cu un complement direct în acuzativ²⁴, ceea ce nu mai e greu de admis dacă ținem seama de completele care depind de aceste participii. Pentru o mai bună înțelegere a acestei explicații, Löfstedt dă și un alt exemplu în care un complement direct e cerut de o formă verbală pasivă: *primum aguntur gratiae Deo et... fit orationem pro omnibus, Peregr. Aeth.*, 25, 3, „mai întîi sînt aduse mulțumiri lui Dumnezeu și... se face o rugăciune pentru toți”. Cît despre *excepto*, acesta a făcut încă un pas mai departe și în unele cazuri poate fi considerat ca o adevărată prepoziție sinonimă cu *praeter*, și ca atare construit cu acuzativul, ca de exemplu la Benedict din Nursia (*excepto hos, Reg.*, 63) la Iordanes (*excepto oppida uel possessiones, Get.*, 1, 6) și de mai multe ori în legile longobardice. Cu acuzativul, *excepto* se mai găsește la Gregorius din Tours (*Franc.*, 5, 14), în *Itinerarium Antonini Placentini* etc.

d) Deosebit de importante din punctul de vedere al evoluției sînt cazurile în care subiectul ablativului absolut este și subiectul propoziției principale. Este vorba de o construcție populară care a supraviețuit și în limbile romanice. Caracteristica ei principală constă în ștergerea limitelor dintre ablativul absolut și participiul coniunct. Unul dintre exemplele cele mai timpurii este cel din *Bell. Afr.*, 10, 2, *omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur* „toți cei din armată ignorînd planul comandantului și informîndu-se erau chinuți de o mare frică și de tristețe”. Alte exemple se găsesc apoi la Iustin, Victor Vitensis, Avitus etc. (*iterato quaerentibus de persona regis, iubentur eum regem obseruare, quem reuersi primum in templum Iouis euntem plaustro reperissent, Iust.*, 11, 7, 11 „informîndu-se din nou de persoana regelui li se poruncește să-l considere rege pe primul

²³ Löfstedt, *Syntactica*, II, p. 281.

²⁴ Löfstedt, *Peregr. Aetherae*, p. 298—299. Vezi și J. H. Schmalz, *Zur lateinischen Syntax*, în „Berliner Philologische Wochenschrift”, 1910, col. 702—704, care combate părerea lui F. Werner (*Die Latinität der Getica des Iordanis*, Halle, 1908) că în construcțiile de mai sus trebuie să vedem o contopire a ablativului și a acuzativului absolut.

pe care-l vor găsi la întoarcerea lor, îndreptându-se cu un car spre templul lui Iupiter").

Deosebit de frecventă este această construcție la verbele de mișcare ²⁵: **ingresso domino Iesu in ipsa ecclesia...inuenit lapidem, Itin. Anton. Plac., 22.**

e) Din cauza tendinței de ștergere a limitelor dintre ablativul absolut și participiul conjunct, în latina populară, mai ales într-o epocă mai târzie, se întâmplă ca cele două construcții să apară alături, nediferențiate: **reuertentes in Hierusalimam, descendantibus nobis... uenimus, Itin. Anton. Plac., 31** „întorcându-ne [și] coborînd am ajuns la Ierusalim”.

f) O altă abatere de la regulile clasice este folosirea ablativului absolut ca un appendice la sfîrșitul frazei. Construcția apare la Tacit (*in his artibus exercitationibusque uersatus orator... tenebit uenas animorum... adhibebit manum... parato omni instrumento et ad omnem usum reposito, Dial., 31, 4* „un orator care s-a îndeletnicit cu aceste studii și exerciții... va pipăi pulsul sufletelor... va apăsa degetele... avînd la îndemîna unealta care este pregătită pentru orice trebuință”) și devine mai frecventă în latina târzie (*uxorum flagitatione reuocantur, per legatos denuntiantibus, Iust., 2, 3, 16*). Acest tip de ablativ absolut are de fapt caracterul unei apozitii, ceea ce devine mai evident atunci cînd construcția este eliptică de subiect (*quam lupus ab stabulis tulerat frendente rapina, te pastore gregis reddita plaudit ouis, Ven. Fort., 4, 8, 26* „prada pe care lupul arătîndu-și colții o luase de la stîna, oaia, care a fost înapoiată turmei, aclamă, tu fiind păstor”).

g) *Lipsa subiectului.* α) Din această categorie fac parte în primul rînd participiile de tipul: *excepto, audito, auspicato, cognito, comperto* etc. discutate mai sus, care, deși pasive, conțin de fapt o idee activă cu subiect nedeterminat.

β) Ablative absolute personale fără subiect. Elipsa constă din omiterea unui demonstrativ, în fața unei propoziții relative (*terga dantibus, qui modo secuti erant, Liv., 31, 37, 7* „cei care pînă de curînd erau urmăritori au rupt-o la fugă”). Exemple există deja la Caesar dar construcția e mai răspîndită la Livius și apoi la Tacit: *Flaccus interim cognito castrorum obsidio et missis per Gallias qui auxilia concirent... tradit, Hist., 4, 24, 1* „între timp Flaccus aflînd de asediul taberei și trimițînd în Galia ca să ceară ajutor dă...”).

γ) Subiectul ablativului absolut este omis atunci cînd el este „general”, adică atunci cînd e vorba de un ablativ absolut „impersonal” (al cărui subiect ar fi germ. *man*, fr. *on*). Această construcție nu apare de loc în latina clasică, dintre autorii din epoca imperială o întîlnim cel mai frecvent la Tacit (*ipsa dissimulatione famae famam auxit, aestimantibus quanta...tacuisset, Agr., 18, 6* „chiar prin ascunderea faimei și-a mărit reputația, deoarece lumea aprecia... faptele mari pe care le trecuse sub tăcere”).

3. Am arătat mai sus că începînd din epoca clasică, ablativul absolut începe să fie folosit și pentru exprimarea unor idei circumstanțiale, în afară de cea modală obișnuită.

²⁵ Horn, *op. cit.*, p. 29.

a) *raport temporal* : *Caesar, exploratis regionibus, albente caelo omnes copias castris educit*, Caes., *Ciu.*, 1, 68, 1 „Caesar după ce a cercetat împrejurimile, la revărsatul zorilor, își scoate toate trupele din tabără”. Exemple de acest fel se găsesc multe pînă în latina tîrzie.

b) *raport cauzal* : *his [faucibus] cum funes... comprehensi... erant, nauigio remis incitato, ... praerumpebantur*, Caes., *Gall.*, 3, 14 „cînd frînghiile... fuseseră prinse cu aceste cîrlige], deoarece corabia era îmboldită de vîsle..., se rupeau”.

c) *raport condițional* : *maximas uero uirtutes iacere omnis necesse est, uoluptate dominante*, Cic., *Fin.*, 2, 117 : „este inevitabil că cele mai mari virtuți sînt nesocotite, dacă plăcerea domină”.

d) *raport concesiv* : *quo defendente nullo, tamen armatis ascendere esset difficile*, Caes., *Gall.*, 8, 33, 1 „chiar dacă nimeni nu l-ar fi apărut (orașul), ar fi fost greu pentru oameni înarmați să se urce acolo”.

Cele mai frecvente sînt construcțiile care exprimă un raport temporal sau cauzal.

Una din cele mai interesante probleme ale evoluției ablativului absolut, neglijată multă vreme de cercetători, este apariția unor conjuncții și adverbe în cadrul construcției²⁶. Într-adevăr, pentru a sublinia raportul logic exprimat de construcția participială, începînd din epoca clasică se adaugă uneori ablativului absolut conjuncții și adverbe caracteristice raportului circumstanțial exprimat.

Exemple se găsesc chiar la Lucrețiu, Cicero, Caesar și Salustiu, dar numai în mod izolat. Procedul se accentuează în latina imperială și devine foarte frecvent în latina tîrzie²⁷. Cîteva exemple : *quasi praeda sibi aduecta... eos in hostium numero ducit*, Cic., *Verr.*, 5, 64 „ca și cînd i s-ar aduce o pradă... i-a socotit pe ei ca făcînd parte din rîndul dușmanilor”; *etsi aliquo accepto detrimento, tamen...*, Caes., *Ciu.*, 1, 67, 5; *neque appulerit quisquam nisi gnaro custode*, Tac., *Ann.*, 4, 67, „și nici nu putea să acosteze cineva decît cu știrea paznicului”.

În ceea ce-l privește pe *ut* în fața ablativului absolut, el trebuie tradus „avînd în vedere că, considerînd că...”; ca și grecescul *ὥς*, *ut* servea mai ales pentru indicarea unei cauze subiective (*ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt*, Caes., *Ciu.*, 2, 13, 2 „considerînd că treaba se terminase, toți slăbesc atenția și zelul”). La scriitorii din epoca imperială găsim această valoare și la *utpote, tamquam* și *uelut*²⁸.

4. *Genitivul absolut* trebuie socotit ca un grecism. Primul exemplu apare în *Bellum Hispaniense* 14, 1 (*eius praeteriti temporis* „trecînd intervalul acela de timp”). Este frecvent în lucrările la baza cărora stau originale grecești ca de exemplu *Acta apostolorum* și *Vulgata* (*Luc.*, 3, 15, ms. d, *et cogitantium omnium*). Nu a lăsat nici un fel de urme în limbile romanice.

5. *Acuzativul absolut* este o construcție specifică latinei tîrzii. Primul exemplu apare la Lucifer din Calaris, a doua jumătate a sec. al IV-lea (*De non parcendo... 22: sed ad ista adolescentem non intendentem uocauit matrem* „dar tînărul care nu se preocupa de aceste lucruri a chemat-o pe mama lui”). Apoi în *Peregrinatio* și mai ales la Iordanes și Gregorius din

²⁶ Nu am avut la îndemînă lucrarea lui E. B. Lease, *The Ablative Absolute Limited by Conjunctions*, în *AJPh*, XII (1948), și LII, p. 175.

²⁷ Pentru lista conjuncțiilor și adverbilor folosite vezi R. Enghofer, *op. cit.*, p. 47—57.

²⁸ Ernout-Thomas, p. 285.

Tours etc. Foarte des apare în inscripții funerare *se uiuos, se uiuum* ²⁹. Este de presupus că acuzativul absolut a apărut în urma extinderii sintactice a acuzativului, care începe să înlocuiască ablativul în multe cazuri. Nu trebuie neglijat nici faptul că și acuzativul, ca și nominativul, este folosit ca *accusatiuus pendens* (un acuzativ anacolut care stă la începutul frazei): *totam curationem, haec est* ³⁰, Chiron, 526.

Acuzativul absolut se găsește construit aproape exclusiv cu participiul trecut. De exemplu la Iordanes din 64 de cazuri, 60 sînt cu participiul perfect ³¹, iar la Gregorius din Tours, în cartea a V-a din *Historia Francorum* se găsesc 32 de acuzative absolute cu participiul perfect față de 2 exemple cu participiul prezent.

Și în inscripții situația este aceeași. În exemplele date de Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*, 1443, Bücheler, CE, 626 și Dessau, III, 2, p. 870, în afară de numeroasele exemple de tipul *se uiuum* și *se uiuos*, participiul perfect apare de 6 ori, pe cînd participiul prezent numai o singură dată.

6. *Nominativul absolut*. Ca și acuzativul absolut, nominativul absolut este o construcție specifică latinei târzii, deși găsim antecedentele acestei construcții încă în latina arhaică: *hi contempnentes eum assurgere ei nemo uoluit*, Calp., *Hist.*, 27 „deoarece ei îl disprețuiau, nimeni n-a vrut să se ridice în fața lui”. De cele mai multe ori nominativul absolut se folosește cu participiul prezent. M. Bonnet ³² citează din *Historia Francorum* a lui Gregorius din Tours 17 nominative absolute cu participiul prezent și numai 7 cu participiul perfect. În *Vita Sancti Caesarii Arelatensis* (sec. VI) nominativul absolut nu apare decît cu participiul prezent: *iamque cum lapidibus populi concurrentes, subito ad aures eius iussio regis peruenit*, 466, 5 „lumea adunîndu-se din toate părțile cu pietre în mîna, i-a ajuns la urechi ordinul regelui”. Exemple frecvente pentru această construcție se găsesc în *Peregrinatio Aetheriae*. Există cazuri în care nu se poate spune cu precizie dacă e vorba de nominativ absolut sau de un anacolut ³³: *proficiscentes ergo de Tathnis, ambulans per iter iam notum perueni...* ³⁴, *Peregr. Aeth.*, 9,7 „așadar plecînd de la Tathnis, mergînd pe un drum cunoscut, am ajuns...”.

De fapt la baza nominativului absolut stă anacolutul și mai ales nominativul *pendens* (vezi mai sus). (Ex.: *tu, si te di amant, agere tuam rem occasiost*, Plaut, *Poen.*, 659 „tu, dacă zeii te iubesc, există posibilitatea să-ți faci treaba”.) Pentru dezvoltarea nominativului absolut a jucat desigur un rol important valoarea verbală activă a participiului prezent la nominativ ³⁵.

7. *Limbile romanice*. În limbile romanice ablativul absolut nu s-a putut păstra din cauza dispariției ablativului însuși. Construcții parti-

²⁹ Stolz-Schmalz, p. 44 l, consideră că aceste din urmă exemple s-ar putea explica și prin înlocuirea ablativului ca acuzativul, fenomen popular frecvent.

³⁰ Pentru originea acuzativului absolut vezi și Horn, *op. cit.*, p. 79—87.

³¹ *Ibid.*, p. 82.

³² Grégoire de Tours, p. 567—568.

³³ Löfstedt, *Peregr. Aetheriae*, p. 158.

³⁴ Löfstedt (*ibid.*) crede că asemenea construcții stau la baza dezvoltării participiului prezent cu rol de verb predicativ.

³⁵ S. Cavallin, *Literarhistorische und textkritische Studien zu V. S. Caesaris Arelatensis*, Lund, 1934, p. 77.

icipiale însă care în mare măsură par să continue, fie acuzativul absolut (construit cu participiul perfect), fie nominativul absolut (construit cu participiul prezent, mai bine-zis cu gerunziul), s-au păstrat ³⁶ (*La nuit venue, je suis rentré; la muse aidant je serais parvenu*).

Mai trebuie remarcat că, pe când turnurile absolute (mai ales cele construite cu participiul perfect), fiind independente de propoziția din care fac parte, ca în latina clasică, au caracter livresc și se bazează probabil în mare parte pe influența savantă din vremea umanismului, construcțiile în care subiectul participialei absolute este legat de propoziția principală au caracter popular și par să fie vechi. Acest fenomen amintește de acuzativul cu infinitiv, întrucât se știe că nu s-a păstrat decât acuzativul cu infinitiv în care subiectul construcției este totodată complementul direct al regentei (vezi p. 294).

III. *Concluzii*. Construcțiile participiale absolute sînt vechi și răspîndite în limbile indo-europene. În latină, forma cea mai obișnuită a acestor construcții este ablativul absolut care, probabil, la început nu consta decât dintr-un substantiv (sau un pronume) la ablativ și un substantiv sau adjectiv determinant. Ulterior în locul adjectivului determinant s-au folosit și adjective verbale, participii. În epoca arhaică de cele mai multe ori ablativul absolut este construit cu participiul perfect. Participiul prezent e foarte rar. În epoca clasică folosirea acestuia devine tot mai frecventă și ajunge la apogeu în latina tîrzie. Folosit inițial pentru a exprima o acțiune accesorie față de propoziția principală, începînd din epoca clasică ablativul absolut începe să joace și rolul unor propoziții circumstanțiale. Acest rol îl păstrează și construcțiile absolute din limbile romanice. În afară de raportul modal care îi este specific de la început, ideile circumstanțiale exprimate cel mai frecvent atît în latină cît și în limbile romanice sînt cele de timp și de cauză. Construit după anumite reguli destul de rigide în epoca clasică, ablativul absolut devine mai tîrziu o construcție tot mai liberă. Astfel, deși inițial subiectul construcției nu avea voie să fie legat de fraza din care făcea parte, într-un stadiu ulterior, mai ales în limba populară, se înmulțesc cazurile în care subiectul logic al ablativului absolut este subiectul gramatical al propoziției principale. Se găsesc chiar exemple în care subiectul celor două propoziții este același. În acest fel, încetul cu încetul se șterg limitele dintre ablativul absolut și participiul coniunct.

În urma folosirii lor dese, unele participii la ablativ, care inițial făcuseră parte din ablativul absolut, devin forme fixe și se transformă chiar în adverbe (și prepoziții) (*excepto, audito* etc.), care se păstrează cu aceeași funcție în unele limbi romanice.

În latina tîrzie, în urma descreșterii folosirii ablativului, pe lîngă ablativul absolut apar acuzativul absolut și nominativul absolut. Primul se folosește mai ales cu participiul trecut și a fost moștenit, cel puțin parțial, de unele limbi romanice (franceza, italiana, spaniola). Cel de-al doilea a fost folosit mai ales cu participiul prezent, și o dată cu înlocuirea

³⁶ Vezi între altele Stanislaw Lyer, *Syntaxe du gérondif et du participe présent dans les langues romanes*, Paris, 1934, Moritz Regula, *Grammaire française explicative*, Heidelberg, 1957, p. 202, Meyer-Lübke, *Grammaire*, III, p. 175—176, Stanko Skerlj, *Costrutti participiali del tipo „veduta la bellezza”* în „Italia Dialettale”, VIII, 1932 și Matilda Caragiu, *Sintaxa gerunziului românesc* în „Studii de gramatică”, II, București, 1957.

acestui prin forma pietrificată a gerunziului la ablativ, cu acesta din urmă. În spaniolă și mai ales în română se observă o largă folosire a construcțiilor gerunziale absolute. Vechi și populare par să fie în limbile romanice construcțiile participiale în care subiectul este legat, sau chiar identic cu cel al propoziției regente.

Dispariția ablativului absolut propriu-zis a fost, după cum s-a putut vedea din cele expuse, consecința firească a evoluției limbii latine. A contribuit desigur cauza formală a dispariției cazului ablativ, dar încă cu mult înainte de aceasta, limba a spart încetul cu încetul îngrădirile impuse de această construcție rigidă, abstractă și nu întotdeauna destul de clară.

Autonomia ablativului absolut a fost zdruncinată de faptul că din ce în ce mai frecvent subiectul construcției este același cu cel al propoziției regente iar prin folosirea ablativului absolut cu conjuncții pentru sublinierea sau clarificarea ideii exprimate de el, se ajunge de fapt la transformarea lui într-o propoziție circumstanțială.

VORBIREA INDIRECTĂ

Dezvoltarea deosebită a subordonării în limba latină, avînd caracteristici formale net deosebite de ale propozițiilor nesubordonate, a permis nașterea unei categorii sintactice speciale, destinate redării vorbelor unei persoane (altă decît subiectul întregii enunțări, sau aceeași în alt moment), fără reproducerea întocmai a modului de exprimare a acesteia, ci subordonîndu-le unui verb de declarație. Punctul de plecare îl constituie propozițiile complete, subordonate verbului de declarație, exprimat sau subînțeles; în jurul acestui nucleu se grupează o serie de propoziții și de fraze. Ceea ce justifică definirea vorbirii indirecte ca o categorie sintactică distinctă este, pe planul conținutului, posibilitatea vorbitorului de a-și manifesta atitudinea față de o enunțare, de a arăta că în momentul reproducerii acestei enunțări ea nu-i aparține¹; pe planul expresiei, atitudinii acesteia îi corespunde o anumită folosire a formelor verbale².

Definiția stilului indirect cuprinde în general două fapte oarecum diferite:

- (1) redarea unei enunțări, mai mult sau mai puțin întinse, datorate altei persoane sau aceleiași în alt moment, și
- (2) marcarea, uneori într-o singură propoziție dintr-o frază, a voinței autorului de a nu-și însuși conținutul enunțării³.

Elementul esențial și comun ambelor categorii este însă exprimarea faptului că subiectului nu-i aparține în acel moment enunțarea redată,

¹ Cf. și Ch. Hyart, *Les origines du style indirect latin et son emploi jusqu'à l'époque de César*, Bruxelles, 1954, p. 8.

² Nu trebuie considerate ca elemente de definiție formală transpunerile pronomelor, ale adverbilor de loc sau de timp, sau chiar ale timpurilor (cînd marchează distanțarea pur cronologică); aceste transformări sînt cerințe logice normale și obligatorii ale unor situații din planul realității obiective, și nu pot intra în definirea unei categorii lingvistice.

³ Ernout-Thomas, p. 420, atribuie primei situații denumirea de „vorbire indirectă (discours indirect)”, și numai celei de-a doua „stil indirect”.

și el nu și-o însușește, sau că el își marchează distanțarea (în timp sau atitudine) față de aceasta. De aceea ele vor putea fi studiate împreună iar propozițiile izolate în vorbire indirectă vor putea fi considerate fragmente incidente ale vorbirii indirecte într-un context de altă natură⁴.

1. **Originile construcției.** Discuția nu va avea în vedere istoricul propoziției infinitivale — factorul central al unei construcții în vorbire indirectă — și nici folosirea modurilor și timpurilor conjunctivului, acestea fiind discutate la capitolele care le sînt consacrate în mod special. Ne vom limita la cercetarea enunțărilor mai extinse, specifice sintaxei latine. O serie de caracteristici exclud de la început posibilitatea originii populare a construcției: lungimea însăși a pasajelor în vorbire indirectă (care, în exprimarea curentă, ar implica pierderea din vedere a verbului regent și deci folosirea stilului direct) modificările față de exprimarea obișnuită (și față de felul în care se redau vorbele altcuiva în vorbirea curentă) folosirea unor tipuri sintactice rare și adesea complicate, caracterul abstract al exprimării. Originea cultă a procedului e deci evidentă; pe cît se pare, punctul de plecare îl constituie stilul administrativ și juridic: relatarea, adesea rezumată, a decretelor senatului, poate și a unor intervenții în dezbateri, comunicarea hotărîrilor către provincii au făcut necesară apariția unei construcții care să poată arăta că nu e vorba de redarea textuală a unui document, păstrîndu-i-se însă în același timp precizia. În *Senatus consultum de Bacchanalibus* (186 î.e.n.) sub forma în care a fost comunicat locuitorilor din *Ager Teuranus*, găsim deja o folosire clară a stilului indirect⁵. Extinzîndu-se la stilul literaturii beletristice (în special, dacă nu exclusiv, la proza istorică), stilul indirect devine un procedeu literar.

2. **Elementele componente ale stilului indirect.** Vom avea de examinat în acest paragraf, situația propozițiilor infinitivale, reprezentînd în stil indirect propozițiile principale enunțiative din stilul direct, și folosirea timpurilor conjunctivului.

a. **Rolul propozițiilor infinitivale în stilul indirect.** Punctul de plecare îl constituie completivele infinitivale subordonate unui verb de declarație; legătura de subordonare poate slăbi, propoziția infinitivală căpătînd astfel un statut sintactic autonom; la aceasta a contribuit desigur existența în latinește a unei propoziții infinitivale independente, propoziția exclamativă. Într-un pasaj ca următorul⁶:

Hoc, hoc est quod cor peracescit, hoc est demum quod percrucior,

Me hoc aetatis ludificari, immo edepol sic ludos factum,

Cano capite atque alba barba miserum me auro esse emunctum.

Perii, hoc seruum meum non nauci facere esse ausum!, Plaut, *Bacch.*, 1099—1102 „Asta-i, asta-mi străpunge inima, asta mă chinuiește, că la vîrsta mea sînt batjocorit, ba chiar, zău, am ajuns de rîsul lumii; cu

⁴ Din punct de vedere istoric, nu e totuși exclus ca posibilitatea pe care modurile limbii latine o oferă vorbitorului de a-și exprima detașarea de o enunțare să fi stat la baza construcțiilor mai ample.

⁵ Cf. Meillet, *Esquisse*, p. 120, Ernout-Thomas, p. 422, Hyart, *op. cit.*, p. 138—139. Credem că Meillet, *op. cit.*, p. 66, exagerează atribuind construcția perioadei italice comune, pe baza faptului că cippul abellan e redactat în întregime în stil indirect.

⁶ Semnalat de Hyart, *op. cit.*, p. 44.

părul cărunt și cu barba albă, mi s-a luat aurul de sub nas. M-am prăpădit ! pînă și sclavul meu să fi îndrăznit să nici nu se sinchisească de mine”, primele infinitivale sînt subordonate locuțiunilor verbale din primul vers, în timp ce ultima, despărțită prin *perii* (care marchează schimbarea regimului sintactic) poate fi interpretată și ca exclamativă dar și ca o dependentă îndepărtată a acelorași locuțiuni verbale. Posibilitatea aceasta de a folosi o propoziție infinitivală fără a marca în mod clar situația ei de subordonată a permis extinderea procedului, astfel încît se ajunge la situația cînd, în fraza care precede enunțarea în stil indirect, e suficientă numai marcarea unei „atmosfera declarative”⁷, nu și prezența unui verb sau a unei locuțiuni cu acest sens: *Is [...] regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit et ciuitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse...*, Caes., *Gall.*, 1, 2, 1 „Acesta, ... împins de dorința de domnie, a făcut o conspirație a nobilimii și și-a convins concetățenii să iasă din țara lor cu toate trupele; că este foarte ușor să...”

Propozițiile infinitivale corespund propozițiilor enunțiative din vorbirea directă (urmînd întocmai regimul timpurilor completivelor infinitivale) și unor propoziții interogative: cele retorice⁸: *Legati flentes ad genua consulis prouoluuntur; orant ne se in rebus tam trepidis deserat; quo enim se repulsos ab Romanis ituros?* Liv., 34, 11, 5 „Solii, plîngînd, se aruncă la genunchii consulului, îl roagă să nu-i părăsească în mijlocul unor evenimente atît de grave; încotro se vor duce /infinitiv/, respinși de romani?”

Infinitivul poate apărea și în subordonatele introduse prin conjuncții sau pronume relative atunci cînd legătura de subordonare era slabă: *Et, si non easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere*, Liv., 4, 3, 3 „Și chiar dacă nu au /infinitiv/ aceleași averi, locuiesc totuși în aceeași patrie”; *Saepe dictum est, ut mare, quod natura sua tranquillum sit, uentorum ui agitari atque turbare, sic populum Romanum...*, Cic., *Cluent.*, 138 „S-a spus adesea că, precum marea, care prin natura ei e liniștită, se agită și se turbură /infinitive/ prin puterea vîntului, tot așa și poporul roman...” ; *(Vehementer eos incusauit) [...] Ex quo iudicari posse...*, Caes., *Gall.*, 1, 40, 6, „I-a acuzat cu vehemență... De unde se poate /infinitiv/ judeca...”

b. *Folosirea timpurilor conjunctivului*. Mod specific al subordonării latine, conjunctivul, generalizat în stilul indirect și la subordonatele care în stil direct sînt la indicativ (și imperativ), marchează în mod clar detașarea vorbitorului de conținutul enunțării.

În subordonatele obișnuite folosirea timpurilor conjunctivului este supusă unor reguli stricte, care micșorează libertatea vorbitorului de a exprima unele nuanțe temporale și stilistice⁹. În vorbirea indirectă, pierderea din vedere a unui verb regent concret duce la oarecare liberare de aceste constrîngerii sintactice permițînd în anumite limite impuse de inventarul mai redus de timpuri de care dispune conjunctivul în raport cu indicativul, o mai mare variație, capabilă să sugereze mai fidel situația din vorbirea directă.

⁷ Expresia aparține lui Hyart.

⁸ Ernout-Thomas, p. 424.

⁹ Vezi capitolul „Concordanța timpurilor”.

Se observă astfel o extindere a timpurilor din sistemul „infectum” în situații în care regulile concordanței ar cere exclusiv timpuri din sistemul „perfectum”. Pe cât se pare această extindere se supune unor anumite norme: ea se produce când propoziția în stil indirect enunță un adevăr cu caracter general sau când acțiunea se petrece în viitor (în raport cu verbul care introduce stilul indirect)¹⁰: *His Caesar ita respondit: [...] consuesse [...] deos immortales, quo grauius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci uelint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere*, Caes., *Gall.*, 1, 14, 1—5 „La acestea Caesar a răspuns astfel: că zeii nemuritori... obișnuiesc..., pentru ca oamenii pe care vor /conjunctivul prezent/ să-i pedepsească pentru fărădelegile lor să sufere /conj. prez./ mai greu schimbarea situației, să le acorde cîtva timp împrejurări favorabile și să-i lase nepedepsiți vreme mai îndelungată”; *Si obsides ab iis sibi dentur*, *ibid.*, 6¹¹ „Dacă i se vor da/conj. prez./ ostateci de către ei”.

c. *Extinderea folosirii conjunctivului*. Pe lângă tendința generală de extindere a conjunctivului observată și în alte sectoare ale sintaxei latine¹², conjunctivul vorbirii indirecte ia locul altor moduri pentru a accentua detașarea vorbitorului, suplinind imposibilitatea infinitivului de a exprima clar irealitatea¹³: *Litteras, quas me sibi misisse diceret, recitauit*, Cic., *Phil.*, 2, 7: realitatea verbului *diceret* este neîndoielnică, fiind verbul de declarație al frazei, dar infinitivul dependent nu marca îndeajuns detașarea autorului; evident, se putea folosi și *quas ego misissem*, dar aici atribuirea afirmației e insuficient de clară.

3. *Stilul indirect liber*. Existența stilului indirect liber în latinește, și mai ales descrierea lui, a format obiectul a relativ numeroase discuții¹⁴. Dificultatea pornește de la definirea noțiunii și de la stabilirea mărcii formale a construcției. După Juret, stilul indirect liber constă în relatarea vorbelor și gândurilor unei persoane fără a le subordona, explicit sau implicit, unui verb principal „a spune”, „a gândi”. Bayet, urmat de ceilalți lingviști citați în nota 14, replică, pe bună dreptate, că rolul unui verb de declarație devine secundar în limba latină, din moment ce infinitivul și folosirea specială a conjunctivului sînt mărci formale extrem de clare ale subordonării; așadar nu simpla absență a verbului regent poate constitui indiciul formal al unei categorii distincte de aceea a vorbirii indirecte. Analiza textelor și deosebirea dintre o simplă narațiune și stilul indirect liber sînt de cele mai multe ori dificile. Se socotește în general că imperfectul indicativului are rolul principal în stilul indirect liber: într-o narațiune obișnuită („obiectivă”, după termenul folosit de Cousin, *Évolution*, p. 86, nota 2) imperfectul servește la sublinierea observațiilor

¹⁰ Ernout-Thomas, p. 430 și urm.

¹¹ Trecerea la infectum e caracteristică întregului pasaj: dacă darea ostatecilor este o acțiune ulterioară verbului regent, propoziția precedentă (care unește cele două citate: *cum ea ita sint*) nu prezintă această caracteristică.

¹² Vezi mai sus.

¹³ Al. Graur, *O varietate de stil indirect în latinește*, An. Univ. Buc., 2—3, 1955, p. 341—347; cf. Ernout-Thomas, p. 434.

¹⁴ A. C. Juret, *Sur le style indirect libre en latin*, Mélanges Vendryes, p. 199—201; J. Bayet, *Le style indirect libre en latin*, RPh, 1931, p. 327 și urm., 1932, p. 5 și urm.; A. C. Juret, RPh, 1938, p. 163 și urm.; Cousin, *Évolution*, p. 86 și urm.; Hyart, *op. cit.*, p. 22 și urm.; Ernout-Thomas, p. 434 și urm.

autorului, în timp ce în stilul indirect liber rolul său este de a sublinia cuvintele unui personaj diferit: *Vixdum epistulam tuam legeram cum ad me, currens ad illum [= Caesarem], Postumus Curtius uenit, nihil nisi classes loquens et exercitus: eripiebat [sc. Caesar] Hispanias, tenebat Asiam, Siciliam, Africam, Sardiniam, confestim in Graeciam persequabatur*, Cic., *Att.*, 9, 2a, 3 „Toamăi citisem scrisoarea ta cînd a venit la mine Postumus Curtius, care alerga către el (Caesar), nevorbind decît despre flote și armate: lua Spania, stăpînea Asia, Sicilia, Africa, Sardinia, se îndrepta chiar atunci spre Grecia”.

Unii autori pot amesteca în același pasaj stilul indirect liber, vorbirea indirectă, și cea directă: *Ventum erat ad Vestae, quarta iam parte diei praeterita, et casu tum respondere uadato Debebat* [stil indirect liber]; *quod ni fecisset, perdere litem* [vorbire indirectă]: „*Si me amas...* [vorbire directă], Hor., *Sat.*, 1, 9, 35—38 „Ajunsesem la templul Vestei, după ce un sfert din zi trecuse și din întîmplare trebuia [imperf. indic.] să se prezinte la judecată; dacă n-ar face-o, ar pierde [infinitiv] procesul: dacă ești bun [prez. ind.]...”.

4. **Evoluția vorbirii indirecte.** Pornind de la textele juridice și extinsă la proza literară (mai ales la cea istorică)¹⁵, vorbirea indirectă (considerată ca o construcție întinsă și nu ca o simplă completivă) n-a fost niciodată caracteristică limbii curente. De aceea evoluția vorbirii indirecte este în mare măsură o problemă de stilistică literară mai mult decît o problemă de sintaxă.

Folosirea vorbirii indirecte variază de la autor la autor; extensiunea cea mai mare o capătă însă la Caesar, unde rezumatele seci, în vorbire indirectă, cu caracter de „comunicat de stat major”¹⁶, caută să ascundă caracterul apologetic al celor două opere istorice. Istoricii contemporani, Salustiu în special, uzează mult mai moderat de acest procedeu și aceeași e situația la istoricii din secolele următoare.

Elementul central al vorbirii indirecte fiind complementivele infinitivale, ieșirea din uzul curent a acestora duce la slăbirea procedului, chiar în limba literară.

5. **Corespondentele populare ale vorbirii indirecte.** Pentru reproducerea unei enunțări datorate altei persoane, limba populară dispune de mai multe procedee:

a. Vorbirea directă.

b. Îmbinarea liberă între scurte fraze în vorbire indirectă (complementive infinitivale, însoțite eventual de un număr restrîns de subordonate) și fraze în vorbire directă:

Et fingunt quandam inter se nunc fallaciam

Ciuem Atticam esse hanc [stil indirect]: „*Fuit olim quidam senex Mercator; nauem is fregit apud Andrum insulam;*

Is obiit mortem” [stil direct]. *Ibi tum hanc eiectam Chrysidis*

Patrem recepisse orbam paruum [stil indirect],

Ter., *Andr.*, 220—224 „Și scornesc între ei o minciună, că ea ar fi [infinitiv] cetățeană a Atenei: A fost odată un negustor bătrîn; a

¹⁵ Prezența în poezie e relativ redusă: cîteva exemple mai întinse se semnalează la Accius (cf. Hyart, *op. cit.*, p. 110). De remarcat absența totală a stilului indirect în fragmentele lui Ennius (id., *ib.*, p. 111).

¹⁶ Ernout-Thomas, p. 436.

naufragiat [ind. perf.] lângă insula Andros; acolo s-a prăpădit [ind. perf.]; acolo a primit-o tatăl Chrysidei, fiind mică și orfană”.

c. Înlocuirea completivei infinitivale prin completiva introdusă prin *quod*, *quia* sau *quoniam* deplasează marca formală a stilului indirect (și semnalul începerii unei enunțări indirecte) de pe părțile principale ale propoziției (subiect în acuzativ cu predicat la infinitiv sau predicat la conjunctiv) pe o particulă situată în afara enunțării propriu-zise și imediat înaintea ei. Această importantă schimbare a sintaxei latine n-a fost acceptată de limba literară (decît în stilurile cele mai umile ale ei, limba unora din textele religioase creștine) și de aceea n-a putut da naștere la reorganizare și la o nouă dezvoltare a vorbirii indirecte. Însă faptul că limba se afla în posesia unui indiciu formal comod pentru a arăta că se reproduce o enunțare datorată altei persoane decît aceea a vorbitorului a dat naștere unor construcții redundante sau hibride, evident neliterare și, parțial numai, populare.

Astfel, de exemplu, se pot găsi infinitive introduse prin *quia*: *Sciendum est quia sanguinis [...] plenitudinem intra uenas habundare* Oribasius ap. *Svennung, Palladius*, p. 440. „Trebuie știut că [conjuncție] mulțimea sîngelui abundă [infinitiv] în vine”.

De asemenea, conjuncția completivă servește la introducerea unei enunțări în stil direct, construcție denumită „vorire directă legată”¹⁷: *Et iterum negavit cum iuramento, quia non noui hominem*, *Vulg., Matth.*, 26, 72 „Și a negat a doua oară, cu jurămînt, că: nu cunosc pe acest om”; *Dicens quia dedi arrham*, *Greg. Tur.*, ap. *Spitzer, art. cit.*, p. 18 „Spunînd că: am dat arvuna”; *Dicens quod iste mihi abstulit*, *Form. Marc.* ap. *Spitzer, loc. cit.* „Zicînd că: acesta mi-a furat”.

Explicarea prin influența textelor sacre grecești a acestei construcții¹⁸, posibilă pentru literatura de traduceri și cea direct influențată de aceasta, nu e necesară pentru explicarea generală a fenomenului, care apare în numeroase limbi cu o sintaxă analogă a completivelor.

6. **Concluzii.** Pornind de la existența completivei infinitivale și de la posibilitățile conjunctivului de a marca distanțarea vorbitorului de o enunțare, limba latină literară și-a constituit un sistem complex de reguli ale vorbirii indirecte. În limba populară a epocii vechi și clasice, vorbirea indirectă se reducea la scurte fraze grupate în jurul infinitivalei, alternînd cu enunțări directe. O dată cu dispariția completivei infinitivale și înlocuirea acesteia cu completivele introduse prin conjuncții, construcțiile specifice vorbirii indirecte regresează și în limba literară; aceasta din urmă nu folosește posibilitățile noilor formule sintactice și nu-și mai creează un sistem echivalent cu cel din perioada clasică.

¹⁷ Vezi H. Jacquier, *Discours direct lié*, BL, XII (1944), p. 7—13; L. Spitzer, *Sur le discours direct lié (DDL)*, BL, XIV (1946), p. 17—45.

¹⁸ E. Kieckers, IF, XXXV (1915), p. 27—28.

CONCORDANȚA TIMPURILOR

(Consecutio temporum)

Așa cum s-a arătat amănunțit în capitolele privitoare la evoluția tuturor tipurilor de subordonate, dependența dintre propoziții a fost exprimată la început prin parataxă (juxtapunere). Limba vorbită a continuat să folosească procedeul în tot cursul istoriei limbii latine. În condițiile exprimării paratactice, timpurile verbelor-predicat aveau valorile, de timp și aspect, caracteristice pentru propozițiile independente. În consecință, forma predicatului unei subordonate nu era dictată de forma predicatului regentei respective.

În epoca arhaică asistăm la constituirea unui sistem de exprimare mai clară și mai precisă a subordonării, sistem bazat pe folosirea conjuncțiilor și numit hipotaxă¹. O dată cu dezvoltarea hipotaxei, se conturează tot mai clar o serie de reguli care limitează folosirea timpurilor în propoziția subordonată. Factorul determinant în alegerea formei predicatului dependent nu mai este sensul, temporal sau aspectual, pe care vorbitorul vrea să-l exprime, ci forma și sensul (uneori numai sensul) predicatului regent. Așa cum o anumită prepoziție cere un anumit caz, așa cum o serie de verbe cer complementul în acuzativ, dativ etc., tot așa timpul verbului din regentă cere un anumit timp la verbul subordonat. Acest fenomen de recțiune, cunoscut sub numele de *consecutio temporum*, este — ca și folosirea conjuncțiilor — o marcă a subordonării în sintaxa frazei.

Timpul din regentă influențează timpul din subordonată, indiferent dacă e vorba de modul conjunctiv sau indicativ. Un sistem clar de corespondență a timpurilor se vede mai ales în construcțiile în care subordonata e la conjunctiv, de aceea prin „regulile concordanței timpurilor” se înțelege ansamblul regulilor de folosire din acest tip de construcții². Iată însă mai întâi un exemplu de concordanță între o regentă și o subordonată cu predicatul la indicativ: *adiuui ut... meus inimicus, quia tuus frater erat, subleuaretur*, Cic., *Epist.*, 5, 2, 9 „l-am ajutat pe dușmanul meu fiindcă e fratele tău”...

Pentru toate perioadele, regulile de concordanță pot fi rezumate astfel³.

A. Dacă predicatul regentei e la prezent, viitor I sau viitor II, predicatul subordonatei stă la :

- a. conjunctiv prezent, când cele două acțiuni sînt simultane;
- b. conjunctiv perfect, când subordonata e anterioară;
- c. conjunctiv prezent, conjugarea perifrastică activă, când subordonata e posterioară.

B. Dacă predicatul regentei e la imperfect, perfect sau mai mult ca perfect, predicatul subordonatei stă la :

- a. conjunctiv imperfect, când cele două acțiuni sînt simultane;
- b. conjunctiv mai mult ca perfect, când subordonata e anterioară;

¹ Acest sistem ajunge la momentul culminant al dezvoltării în epoca clasică și imperială, așa cum rezultă din studiul evoluției fiecărui tip de subordonată.

² Ernout-Thomas, p. 407.

³ Am ținut seamă în primul rînd de regentele cu predicatul la un mod personal.

e. conjunctiv imperfect, conjugarea perifrastică activă, când subordonata e posterioară.

Exprimarea gramaticală a posteriorității acțiunii din subordonată este concurată, în tot cursul istoriei limbii latine, de exprimarea lexicală: predicatul dependent capătă forma simultaneității și e însoțit de adverbe de timp ca *breui*, *mox* etc. Evident când predicatul era la diateza pasivă sau un verb care nu avea participiu viitor activ, deci nici construcție perifrastică activă (ca *maereo*, *luceo*, *pudet*, *taedet* ș.a.), exprimarea lexicală a posteriorității era obligatorie, fiind singura posibilă.

În funcție de anumite valori speciale ale prezentului și perfectului regent, existau și alte posibilități de construire a predicatului subordonat: după un prezent istoric în regentă, se admitea în propoziția dependentă regimul unui timp trecut (*Helvetii legatos ad Caesarem mittunt, qui dicerent*, alături de *Caesar equitatum omnem praemittit, qui uideant*); după un perfect cu sens de prezent în regentă, se admitea în propoziția dependentă regimul prezentului (*dixi equidem tibi, quo id pacto fieri possit clementissume*, Plaut, *Mil.*, 1097, unde *dixi* înseamnă „ți-am spus și îți spun și acum”).

Regulile de mai sus sînt observate cu mai multă strictețe în proza clasică⁴ decît în literatura veche și tîrzie sau decît în poezia epocii imperiale. Cele mai multe abateri caracterizau limba vorbită. Plaut scrie: *audiui ut urbem maxumam expugnauisses regemque Pterelam tute occideris*, *Amph.*, 745—746, „am auzit că ai cucerit un oraș foarte mare și ai ucis cu mîna ta pe regele Pterela”. După cum se vede, după un verb regent la indicativ urmează două completive directe coordonate, a căror acțiune e anterioară celei din regentă. E de așteptat ca autorul să folosească în ambele propoziții subordonate mai mult ca perfectul conjunctiv, și totuși Plaut construiește astfel numai prima completivă, predicatul celei de a doua fiind la perfectul conjunctivului.

Abaterile nu lipsesc nici din operele lui Caesar și Cicero. Numărul foarte mare de excepții i-a făcut pe numeroși cercetători să afirme că *consecutio temporum* nu era un sistem de norme riguros⁵. Sistemul exista, dar vorbitorul (scriitorul) avea latitudinea de a-l aplica sau nu, după cum intenția lui era să pună în evidență dependența subordonatei față de regenta ei sau, dimpotrivă, să negligeze acest lucru, în favoarea exprimării altor sensuri gramaticale⁶. Pe de altă parte, romanii aveau libertatea să prefere hipotaxei juxtapunerea, și prin urmare ceea ce nouă ni se pare o abatere de la regulile concordanței adesea nu e altceva decît o construcție paratactică.

Nu se aplică regulile de concordanță în propozițiile incidente care au valoarea unor paranteze (de pildă *quod sciam*, „după cîte știu”, *quod quidem audiuerim* „după cîte am auzit”). În sfîrșit, în cazuri izolate, se pot invoca și necesitățile metrice⁷.

⁴ Riemann, *Syntaxe*, p. 425.

⁵ Ronconi, *Verbo latino*, p. 173.

⁶ Vezi mai departe.

⁷ Stolz-Schmalz, p. 703.

Cum e și firesc, *consecutio temporum* domină în exprimarea relațiilor de subordonare mai strânse (de exemplu, raportul de scop⁸) și e folosită mai rar în relațiile mai laxe (de exemplu, raportul consecutiv și concesiv, mai ales când propoziția concesivă e introdusă cu *quamquam*, care își păstrează valoarea adverbială mai multă vreme decât alte conjuncții).

Autorul latin renunță la concordanță atunci când, așa cum am arătat, nu e preocupat în primul rând de redarea dependenței unei propoziții față de regenta ei. Neconcordanța se explică atunci în mai multe feluri, dintre care vom cita câteva:

1. Atunci când ideea conținută în subordonată trebuie prezentată ca un adevăr valabil oricând, ca o maximă, construcția ei nu mai depinde din punct de vedere temporal de verbul regent: *hic quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus* (adevăr general atemporal) *cognosci potuit*, Caes., Gall., 6, 35, 2; *cum apud Graecos antiquissimum genus sit poetarum, serius poeticam nos acceperimus*, Cic., Tusc., 1, 3. Vechimea poeziei grecești e o afirmație valabilă oricând, numai însușirea ei de către romani e legată de un anumit timp (trecut, în raport cu momentul când e formulată ideea).

2. Sînt situații când trebuie exprimat tocmai faptul că desfășurarea acțiunii dependente nu e determinată în timp de acțiunea regentă. Comparînd construcțiile de tip *quaero quid agam* și *quaero quid agerem*, se vede imediat că cele două acțiuni subordonate (*quid agam* și *quid agerem*) au un caracter temporal bine precizat (Ce să fac? — Ce trebuia să fac?), dar situarea lor în timp n-are nici o legătură cu momentul (prezent) când se pune întrebarea (*quaero...*). Tot aici intră numeroasele abateri de la regulile concordanței în exprimarea raportului consecutiv. Când durata consecinței depinde de durata acțiunii regente, folosirea concordanței este necesară: *multa saecula sic uiguit Pythagoreum nomen, ut nulli alii docti uiderentur*, Cic., Tusc., 1, 16, 38. Este clar că nimeni nu era socotit învățat atîta vreme cît s-a menținut reputația lui Pitagora. Când însă citim că *Verres Siciliam per triennium ita uexavit ac perdidit, ut ea restitui in antiquum statum nullo modo possit*, Cic., Verr., 1, 4, 12, consecința guvernării lui Verres — faptul că Sicilia nu mai poate fi readusă la vechea stare — exista și în momentul când scria Cicero, avea caracterul unei acțiuni prezente, fapt exprimat prin prezentul *possit*, opus perfectelor *uexavit* și *perdidit*⁹.

3. Necesitatea de a pune în evidență aspectul este alt factor care duce la nerespectarea concordanței. *Haec interposui non tam ut pro me dixerim, quam ut quosdam monerem*, Cic., Phil., 14, 17: cele două finale au fost construite diferit, deși depind de același verb regent: *dixerim* exprimă o acțiune momentană, pe când *monerem* o acțiune durativă. La fel, în *uellem habere perticam... qui uerberarem asinos, si forte occeperint clamare*, Plaut, Asin., 589—590, *occeperint* e la viitorul al II-lea (formă verbală de *perfectum*) deoarece are valoare momentană. (Nu s-a ținut

⁸ În aceeași categorie intră și propozițiile interogative indirecte, completive introduse cu *ut* și *ne*.

⁹ Cf. și Riemann, *Syntaxe*, p. 424.

deci seamă de faptul că exprimă o acțiune anterioară lui *uerberarem*, ceea ce impunea folosirea mai mult ca perfectului conjunctiv ¹⁰.)

Cînd autorul alege exprimarea paratactică a raportului de subordonare, este evident că nu mai poate fi vorba de *consecutio temporum*: *pol ego ut te accusem, merito meditabar*, Plaut, *Aul.*, 550. Deși acțiunea de a acuza e posterioară acțiunii cuprinse în „mă gîndeam”, autorul n-a folosit conjunctivul imperfect al conjugării perifrastice active. Fraza trebuie înțeleasă astfel: „Cum să te acuz? Aveam tot dreptul să meditez la acest lucru” ¹¹.

Concordanța timpurilor nu pare să fi evoluat mult de la o epocă la alta, deoarece constatăm că totdeauna au existat cele trei posibilități (cu predominarea celei de-a treia în proza clasică):

- exprimarea paratactică a subordonării;
- exprimarea hipotactică, cu păstrarea valorii timpurilor ca în propozițiile independente;
- exprimarea hipotactică, cu folosirea timpurilor în subordonată în așa fel încît să reiasă numai dependența lor de verbul regent.

S-au semnalat construcții preferate de limba vorbită, de pildă prezentul indicativ în condițională cînd regenta are predicatul la perfect (cu sens de viitor): *actum est de nobis, si ista perpeti possumus*, Curt., 6, 11, 23 „dacă putem îndura asta, s-a zis cu noi” ¹². Alte detalii de acest tip sînt înregistrate la capitolele consacrate evoluției fiecărei categorii de propoziții secundare.

Pentru latina tîrzie e caracteristică extinderea conjunctivului mai mult ca perfect, care tinde să se substituie perfectului și imperfectului conjunctiv, devenind un „conjunctiv preterit general” ¹³. Această tendință afectează și exprimarea concordanței timpurilor: *obsecrans ut cuncti cultores... fuissent*, Lucif., *Athan.*, 1, 22 „cerînd ca toți să cultive” ¹⁴.

Aplicarea regulilor concordanței timpurilor a devenit imposibilă o dată cu dispariția conjugării perifrastice active și cu modificările suferite de sistemul modulului conjunctiv, de aceea *consecutio temporum* nici n-a fost moștenită ca atare de limbile romanice. Renunțarea la reguli fixe de concordanță trebuie pusă în legătură cu tendința generală de trecere de la exprimarea sintetică a relațiilor gramaticale la o exprimare analitică. Fenomene analoge tipului latin de recțiune trebuie explicate în interiorul fiecărei limbi neolatine în parte, ceea ce depășește limitele volumului de față.

CONCLUZII

Se poate constata o rafinare a exprimării în operele literare, construcțiile devenind mereu mai complicate în raport cu vorbirea simplă

¹⁰ La cauzele încălcării regulilor concordanței se mai poate adăuga și nevoia de a exprima caracterul ireal sau potențial al acțiunii din subordonată, cf. Ronconi, *Verbo latino*, p. 172.

¹¹ Pentru alte tipuri de excepții, cf. și Riemann, *Syntaxe*, p. 418—426.

¹² Mercedes Gonzales-Haba, *Zur Syntax der Unterordnung bei Curtius*, München, 1959, p. 7.

¹³ Ernout-Thomas, p. 420.

¹⁴ Acțiunea din completivă nu e anterioară unei acțiuni trecute exprimată în regentă, de aceea folosirea mai mult ca perfectului conjunctiv e nejustificată.

primitivă. Pe de altă parte, datele pe care le avem asupra limbii vorbite în epoca târzie, ca și informațiile procurate de limbile romanice, ne arată că în mare parte complicațiile sînt proprii stilurilor literare, pe cînd limba vorbită a rămas la construcțiile ei, mai simple. Un caz clar este acela al folosirii modurilor : în tot felul de propoziții, la primii scriitori și în epoca târzie găsim indicativul, în timp ce scriitorii din epoca clasică și postclasică dezvoltă larg folosirea conjunctivului. O simplificare este și eliminarea în cea mai mare parte a construcțiilor absolute, dezvoltîndu-se rolul conjuncțiilor, care și din punct de vedere formal se întăresc neconținut. Exemplu tipic pentru aceasta găsim în istoria propozițiilor complementive directe.

Ca urmare a adoptării unor elemente analitice în morfologie, ordinea cuvintelor, în epoca târzie, se îndreaptă spre formule mai puțin libere. Pe planul frazei, destrămarea unității rigide a formațiilor literare se traduce prin slăbirea neconținută a concordanței timpurilor și prin suprimarea regulilor stricte care guvernau vorbirea indirectă. Limba devine mai puțin pretențioasă, dar mai simplă.

Concluzii finale

În decursul istoriei limbii latine, se poate observa o reorganizare a inventarului de foneme, prin desființarea opoziției de cantitate a vocalelor, prin reducerea numărului diftongilor și prin suprimarea unor consoane complexe (aspiratele, apoi labiovelarele, geminatele sînt rînd pe rînd eliminate). În schimb apar și se înmulțesc spirantele și semiocclusivele, se lungesc cuvintele, iar accentul capătă valoare fonologică.

Compunerea rămîne săracă, nici prefixația nu se dezvoltă, în timp ce ponderea sufixelor este în neconținută creștere. Se remarcă un considerabil aport lexical grecesc. În epoca imperială se formează un mare număr de substantive abstracte. Chiar dacă n-au fost moștenite de limbile romanice, ele îmbogățesc limbile moderne, fiind reluate prin împrumut.

Se sistematizează morfologia, prin reducerea numărului de tipuri în flexiune (atît verbală cît și nominală) și prin regularizarea paradigmelor. Numărul formelor cazuale e în neconținută scădere, pe măsură ce crește rolul prepozițiilor. Se dezvoltă reflexivul.

Pe aceste baze se reface sintaxa propoziției, ordinea cuvintelor devine mai puțin liberă. Se reduc construcțiile absolute, întărindu-se construcțiile, scade rolul concordanței timpurilor și al vorbirii indirecte. Foarte adesea se constată că ceea ce ne este familiar din operele scriitorilor constituie o pojghiță superficială, limba vorbită în epoca tîrzie fiind în concordanță cu datele prezentate de documentele din epoca arhaică.

Fenomenul esențial care poate fi observat de-a lungul întregii istorii a limbii latine este trecerea neînteruptă de la construcții sintetice la construcții analitice, cu toate urmările pe care această trecere le provoacă.

Conclusion

The purpose of this study was to investigate the effects of the proposed system on the performance of the participants. The results of the study indicate that the proposed system significantly improved the performance of the participants compared to the control group. The improvement was observed in both the speed and accuracy of the participants' responses. The proposed system was found to be effective in reducing the time taken to complete the task and in increasing the number of correct responses. The results of the study suggest that the proposed system is a promising tool for improving the performance of participants in tasks that require speed and accuracy. The proposed system was found to be effective in reducing the time taken to complete the task and in increasing the number of correct responses. The results of the study suggest that the proposed system is a promising tool for improving the performance of participants in tasks that require speed and accuracy.

INDICE DE MATERII*

ABLATIV, formarea ~ la declinarea a III-a 128, la declinarea a IV-a 129, 130, la declinarea I 131, 132, la declinarea a II-a 135; ~ prepozițional cu funcție de partitiv 226, ~ calității 228–229, ~ concurat de acuzativ 236, ~ după verbe depozitive 236, ~ complement de agent 245, 246, ~ precedat de *ab* complement de agent 245, 246, 247, 248, ~ înlocuiește locativul 250, ~ separativ 252, ~ (instrumental) complement de loc 251, ~ de timp 253, 254, 256, ~ de durată 254, 255, ~ de cauză 256–257, ~ de mod 262, 263, 264, ~ de măsură 265, ~ după un comparativ 266, 267, ~ instrumental 268, 269, 270, ~ sociativ 270, 271, 272, ~ de relație 273–274.

ABLATIV ABSOLUT, originea ~ 371–372, ~ cu substantiv sau adjectiv 372–373, ~ cu participiu prezent 373–375, ~ cu gerundiv 375; subiectul ~ și propoziția principală 375–377, 381 ~ și participiul conjunct 372, 378, ~ la sfârșitul frazei 378, lipsa subiectului ~ 378, raporturi circumstanțiale exprimate de ~ vezi **PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CAUZALĂ, CONCESIVĂ, CONDIȚIONALĂ, TEMPORALĂ**, ~ cu conjuncții 379, 382, ~ și limbile române 380–381.

ABSTRACT, trecerea de la ~ la concret 77, 85, substantive ~ folosite ca complemente de scop 258, 259, 260.

ACCENT, locul ~ în latina clasică 26, deplasări ale ~ în latina tîrzie 26–27, ~ de intensitate inițială 18 vezi și **VOCALĂ**, rolul ~ în flexiunea nominală i.-e. 123, 124.

* Indicele trimite la pagini; tilda (~) ține locul cuvîntului titlu (sau al derivatelor) la orice formă flexionară.

ACORD, ~ gramatical vezi **APOZIȚIE**
ATRIBUT, **PREDICAT**, **PRONUME**, **SUBIECT**, ~ după înțeles 280–282.

ACUZATIV, formarea ~ la declinarea a IV-a 128, la declinarea I 131, la declinarea a II-a 135 vezi și **PRONUME**; ~ după verbe de memorie 224, ~ complement direct 236 vezi și **ABLATIV**, **DATIV**, ~ după substantiv sau adjectiv 238, ~ interior 238–239, ~ cu *per* complement de agent 246–247, ~ cu *ad* complement de agent 249, ~ cu *apud* înlocuiește locativul 250, ~ direcțional 250–251, ~ redă ideea de străbatere 251, ~ duratei 253–254, ~ arată momentul acțiunii 254, ~ complement de cauză 257, ~ complement final 258, 262, ~ complement de măsură 265, ~ de relație 272, 273, 275, 276; ~ dublu 275–276, ~ proleptic 276–277, ~ exclamativ 277, 295, ~ în funcție de nominativ 277–278.

ACUZATIV ABSOLUT 379–380, 381.

ACUZATIV CU INFINITIV, originile ~ 294–295, categoriile de verbe după care apare ~ în epoca clasică 295, subiectul în construcția ~ 296, ~ după *uerba uoluntatis* 296, 297, 302, 303, 312, ~ cu conjuncții 297, 311, regresul ~ 297–298, 312, ~ în limbile române 298, ~ concurează completiva cu *quin* 300, 308, vezi și **VORBIRE INDIRECTĂ**.

ACUZATIV CU PARTICIPIU 298.

ADJECTIV, ~ și distincția masculin-feminin vezi **GEN**, dispariția neutrelui la ~ vezi **GEN**, clasificarea ~ 138–139, particularități de flexiune la ~ 139 vezi și **DECLINARE**, trecerea ~ la declinările I și a II-a 140; ~ multiplicativ 165, ~ nume predicativ 222–223, ~ și genitivul posesiv 227, ~ atribut 232–233, locul ~ în propoziție 283–284.

ADVERB, ~ primare 198, ~ provenite de la forme cazuale ale numelui 198–199, 134, ~ provenite din adjective și participii 199, 376, 381, ~ formate cu sufixe 200–201, ~ compuse 110, 111, 201, locuțiuni ~ 201, formarea ~ în limbile române 202, comparația ~ 202–203; ~ folosite în comparația analitică 144–145, ~ pe lângă un frecventativ 95, ~ folosite ca nume predicative 223, ~ de timp 256, ~ de mod 262, 264, locul ~ în propoziție 283.

AGENT nume de ~ 195, vezi și SUFIX; complement de ~ vezi ABLATIV, DATIV, ACUZATIV, extinderea construcției prepoziționale la complementul de ~ 246, 247, 248, 249, complementul de ~ și crearea diatezei pasive 170.

ALTERNANȚĂ, ~ vocalice în flexiunea verbală i.-e. 173, ~ vocalice în flexiunea nominală 124, ~ la declinarea a III-a 126–127, 128, ~ vocalice la perfect 180, ~ o/e în compunere 107, eliminarea ~ 137, 174, ~ vocalice în limbile române 180.

APOZIȚIE, folosirea ~ 232, ~ concurează genitivul partitiv 224–225, ~ e concu-rată de genitivul explicativ 230, acordul ~ cu substantivul pe care-l determină 279, locul ~ în propoziție 283.

ARTICOL, apariția ~ 150–151, 152, 160.

ASPECT, regresul opoziției de ~ 178–179, ~ și concordanța timpurilor 390, redarea ~ prin prefixe vezi PREFIX.

ATEMATIC, forme ~ de declinarea a II-a 133, forme ~ de imperativ 186, vezi și VERB.

ATRIBUT, acordul ~ cu substantivul pe care-l determină 281, locul ~ genitival în propoziție 284, vezi și ABLATIV, ADJECTIV, APOZIȚIE, DATIV, GENITIV, PARTICIPIU.

CALC, ~ în cele mai vechi texte 52, 54, 57, ~ în terminologia filozofică și științifică 57, ~ în literatura creștină 61, ~ în terminologia tehnică 57, ~ semantic 58, cuvinte compuse formate prin ~ 112.

CAZ, sincrētismul ~ în latină 124 vezi și INSTRUMENTAL, LOCATIV, omonimia ~ 125, ~ „general” 127, 130, 131, 133, 137, 155; eliminarea ~ oblice de tip sintetic 135, vezi și PREPOZIȚIE, GENITIV, DATIV, ACUZATIV, ABLATIV.

COMPARATIV, formarea ~ cu sufixe 141–142, ~ neutru în -ior 141–142, ~ analitic 144, 145, 146 vezi și COMPARAȚIE, ADVERB, ~ diminutivat 87; ~ folosit în locul superlativului 145, complementul ~ vezi ABLATIV, GENITIV, complementul ~ introdus prin prepoziții 266.

COMPARAȚIE, grade de ~: supletivismul 141, 145, 146, ~ analitică 143–144,

uzura semantică a comparativului și superlativului sintetic 145, 146 vezi și COMPARATIV, SUPERLATIV, ADVERB, ~ adjectivelor în -dicus, -ficus, -uolus 143, ~ adjectivelor în -eus, -ius, -uus 143, ~ adverbilor vezi ADVERB.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE CAUZĂ, ~ introdus prin prepoziții 257, vezi și GENITIV, ACUZATIV, ABLATIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE LOC, ~ introdus prin prepoziții 250, 251, 252, vezi și LOCATIV, ACUZATIV, ABLATIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE MĂSURĂ vezi ABLATIV, ACUZATIV, GENITIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE MOD, ~ introdus prin prepoziții 262, 263, 264, 265 vezi și ABLATIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE RELAȚIE, ~ introdus prin prepoziții 273, 274, vezi și ABLATIV, ACUZATIV, GENITIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE SCOP, ~ introdus prin prepoziții 258, 259, 260, 262 vezi și DATIV, ACUZATIV, NOMINATIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL SOCIATIV, ~ introdus prin prepoziții 270–272 vezi și ABLATIV, DATIV.

COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE TIMP, ~ introdus prin prepoziții 253–254, 255, 256 vezi și LOCATIV, ACUZATIV, ABLATIV.

COMPLEMENT DIRECT, ~ după formele nominale ale verbului 188, 189, 190, 191, 194 vezi și ACUZATIV, IMPERSONAL, COMPLEMENT NEREAL, INFINITIV, locul ~ în propoziție 284.

COMPLEMENT INDIRECT vezi DATIV.

COMPLEMENT NEREAL 234–235 vezi și IMPERSONAL.

COMPUNERE, vocala de legătură în ~ 107, dezvoltarea ~ în latină 107, 113, 114, ~ la Ennius 53, 66, 111, ~ în comedie 64–65, 112, ~ în literatura juridică și religioasă 110–111, ~ în poezia clasică 66, 112–113, ~ verbală 108, juxtapunerea în ~ 108, 109, 110, 111, 113, 114, ~ în limbile române 114–115 vezi și PREPOZIȚIE, ADVERB, CONJUNCȚIE.

CONCORDANȚA TIMPURILOR, regulile de ~ 388, abateri de la ~ 389–390, pierderea ~ 391 vezi și ASPECT, nerespectarea ~ în propoziția consecutivă 390, ~ în propoziția comparativă 351.

CONJUGARE, componența celor patru ~ 175, evoluția lor în latină 176, regresul ~ a II-a și a III-a 96, formarea ~ a IV-a 91, 175, 176, evoluția ~ în limbile române 177, 93; ~ perifrastică activă 196, 388–389, 390, — perifrastică pasivă 197, 245, 248.

CONJUNCTIV, formarea timpurilor ~ vezi PREZENT, IMPERFECT, PERFECT, MAI MULT CA PERFECT, sensurile ~ în propozițiile principale 184—185, ~ în limbile romanice 185; ~ în propozițiile subordonate vezi PROPOZIȚIE RELATIVĂ, COMPLETIVĂ, INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ, CIRCUMSTANȚIALĂ TEMPORALĂ, CAUZALĂ, FINALĂ, COMPARATIVĂ, CONDIȚIONALĂ, CONCESIVĂ, VORBIRE INDIRECTĂ.

CONJUNCȚIE, ~ simple, reînnoirea lor 211—212, ~ provenite din adverbe 211, 212, ~ compuse 110, 111, 211, 212, repartiția pe epoci a diferitelor ~ 213, polisemia principalelor ~ 212, locul ~ în propoziție 283, locul ~ coordonatoare în propoziție 290; vezi și PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CAUZALĂ, COMPARATIVĂ, CONCESIVĂ, CONDIȚIONALĂ, CONSECUTIVĂ, FINALĂ, TEMPORALĂ, PROPOZIȚIE COMPLETIVĂ, INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ, PROPOZIȚII COORDONATE.

CONSOANĂ, sistemul ~ al latinei clasice 21, amuțirea ~ finale 23, 24, 131, 132, 134, 154, 209, ~ geminate 23, 24, modificări în distribuția ~ datorate influenței osco-umbriene 34, modificări în distribuția ~ datorate influenței grecești 48, 59, eliminarea fonemelor ~ grecești în latina populară 48, menținerea lor în latina cultă 59, eliminarea ~ labiovelare 24, apariția ~ africcate 24—25, sistemul ~ al latinei târzii 25.

CORELATIV, folosirea ~ 211, 212, ~ pronumelui relativ 291, 292, ~ conjuncțiilor temporale 324, 325, 328, 330, 332, 334—336, 338, ~ conjuncțiilor cauzale 339, ~ conjuncțiilor finale 344, 345, ~ conjuncțiilor comparative 346—349, 351—353, ~ conjuncțiilor consecutive 355, 356, ~ conjuncțiilor condiționale 356, ~ conjuncțiilor concesive 364, 365, 371.

CORP FONETIC, tendința de a mări ~ al cuvintelor 80, 81, 83, 84, 85, 327, prin diminutivare 90, 96, prin prefixare 105, prin îmbinări de pronume indefinite 159, eliminarea cuvintelor cu ~ redus 205, menținerea conjuncțiilor cu ~ mai mare 213.

DATIV, formarea ~ la declinarea a III-a 128, la declinarea a IV-a 129, la declinarea I 130—131, 132, la declinarea a II-a 133, 135 vezi și PRONUME; ~ posesiv 227, 241, 242, 243, ~ concurat de acuzativ 236, ~ „commodi” și „incommodi” 240, ~ „ethicus” 240—241, ~ „sympatheticus” 241, ~ reflexiv 241, ~ „iudicantis” 241, ~ de direcție 241—242, ~ după verbe cu prefix 243, ~ după adjective 244, ~ „auctoris” 245, 246, 247, 248, ~

final 257—259, 260, 262, ~ sociativ 271—272, extinderea complementului în ~ 243—244, ~ concurat de construcții prepoziționale 240, 241, 242, 244.

DECLINARE, caracteristicile flexiunii nominale i.-e. 123—124, ~ a III-a : apropierea flexiunii consonantice de cea vocalică 127, teme în -ē- de ~ a III-a 126, 127, ~ a IV-a : influența ~ a II-a asupra ~ a IV-a 129—130, ~ I 130—132, productivitatea ~ a II-a 135, ~ temelor în -io- 133, 134, 135, 139, originea și evoluția ~ a V-a 136—137 vezi și NOMINATIV, GENITIV, DATIV, ACUZATIV, ABLATIV, VOCATIV, LOCATIV, INSTRUMENTAL, ALTERNANȚĂ, GEN, PRONUME, forme de ~ greacă 59.

DENOMINATIV vezi VERB.

DEPONENT, imperativul viitor al ~ 186, 187, participiul perfect al ~ 193, 194, sensul ~ 166—167, 168, ~ folosite cu sens pasiv 169, dispariția ~ 167, 168—169.

DESINENȚĂ, ~ verbale i.-e. 173, ~ verbale 174 vezi și ALTERNANȚĂ, ~ verbale în limbile romanice 177.

DIATEZĂ vezi ACTIV, MEDIU, PASIV.

DIFTONG vezi VOCALĂ.

DIMINUTIV, formarea ~ 86—87, genul ~ 87—88, funcția ~ 88, ~ în istoria limbii latine 89, ~ la Plaut 64, ~ la Cato 67, ~ în vocabularul stilului familiar 71, extinderea ~ 33, slăbirea sensului ~ 89, 90.

DUAL vezi NUMĂR.

ELIPSA, ~ predicatului verbal 223, ~ lui esse 223.

FRECVENTATIV vezi VERB.

GEN, opoziția animat-inanimat 117—118, opoziția masculin-feminin 118, 119, 120, 138, caracterul motivat al neutrului 118, confuzia neutrului cu masculinul 120—121; neutre de declinarea a IV-a 129, masculine de declinarea I 130, feminine de declinarea a II 132—133 vezi și NOMINATIV; opoziția masculin, feminin-neutru la adjective 138—139, dispariția neutrului la adjective 140 vezi și ADJECTIV; ~ la pronume 147.

GENITIV, formarea ~ la declinarea a III-a 128, la declinarea a IV-a 129, la declinarea I 130, 132, la declinarea a II-a 133, 134; vezi și PRONUME; ~ partitiv 224—225 vezi APOZIȚIE, ABLATIV, ~ partitiv complement de timp 253, 255, dispariția ~ partitiv 206, ~ posesiv 227 vezi și ADJECTIV, ~ posesiv al locului 230, ~ calității 228—229, ~ explicativ 229—230 vezi și APOZIȚIE, „genitiuus identitatis” 230, ~ obiectiv 230—231, 232, ~ obiectiv la pronumele personal 154, ~ subiectiv 230—231, ~ subiectiv la pronumele perso-

nal 154, ~ complement de cauză 257, ~ complement final 258, 260, 262 vezi și GERUNZIU, GERUNDIV, ~ complement de măsură 265, ~ complement al comparativului 267, ~ complement al superlativului 267, ~ de relație 272, ~ după adjective 244, ~ după *mille* 163, ~ nume predicativ 222, ~ concurat de construcții prepoziționale 227, 229, 231, 233, 234.

GENITIV ABSOLUT 379.

GERUNDIV, formarea ~ 196, sensurile ~ 197, ~ folosit ca adjectiv 85, ~ complement de scop 258, 259, 260, 261, 262; construcția ~ 238.

GERUNZIU, formarea ~ 189, ~ și gerundivul 196, ~ complement de scop 258, 259, 260, 261, 262, extinderea ~ la ablativ în locul ablativului absolut 375.

IMPERATIV vezi PRESENT, VIITOR, INTERJEȚIE, VOCATIV.

IMPERFECT, formarea și valorile ~ indicativ 180 vezi și MAI MULT CA PERFECT, formarea ~ conjunctiv 184, valorile ~ conjunctiv 185.

IMPERSONAL, pasivul cu sens ~ 169, 217, 295 vezi și GERUNZIU, infinitivul viitor pasiv cu sens ~ 188, gerundivul cu sens ~ 197, exprimarea ~ prin pronume indefinite 218, exprimarea ~ prin forme active ale verbului 217–218, acuzativul după verbe ~ 234–235, eliminarea construcțiilor ~ 218–219, 235.

INDICATIV, formarea timpurilor ~ vezi PRESENT, IMPERFECT, PERFECT, MAI MULT CA PERFECT, VIITOR I, VIITOR II; ~ în propozițiile subordonate vezi PROPOZIȚIE RELATIVĂ, COMPLETIVĂ, INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ, CIRCUMSTANȚIALĂ TEMPORALĂ, CAUZALĂ, FINALĂ, COMPARATIVĂ, CONDIȚIONALĂ, CONCESIVĂ.

INFINITIV, formarea timpurilor ~ vezi PRESENT, VIITOR I, încadrarea ~ în sistemul conjugării 188, 189, valorile predicative ale ~ 188–189, ~ istoric 220, 333, 334, ~ exclamativ 220, 295; folosirea ~ ca subiect 215–216, ~ complement direct 239, 296, ~ în propozițiile subordonate vezi ACUZATIV CU INFINITIV, PROPOZIȚIE INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ, PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CONSECUTIVĂ.

INTERJEȚIE, ~ împrumutate din greacă 47, raporturile ~ cu imperativul 185–186, ~ și infinitivul exclamativ 277.

INTRANZITIV, formele nominale ale verbelor ~ 193, 194, 197.

INSTRUMENTAL, cazul ~ : formarea ~ la declinarea a IV-a 129, la declinarea I 132

la declinarea a II-a 134, 135; complementul ~ 246, 247 vezi și ABLATIV, ACUZATIV, complementul ~ introdus prin prepoziții 268, 269, 270 vezi și ABLATIV.

ÎMPRUMUT vezi VOCABULAR.

LOCATIV, existența ~ 124–125, formarea ~ la declinarea a III-a 128, la declinarea a IV-a 129, la declinarea I 131, 132, la declinarea a II-a 133–134, 135; ~ complement de loc 249–250, construcții prepoziționale care înlocuiesc ~ 250 vezi și ABLATIV, ACUZATIV, ~ complement de timp 253, 254.

MAI MULT CA PERFECT, forma și sensurile ~ indicativ 181, oscilații între ~ și imperfect 181, formarea ~ conjunctiv 184 valorile ~ conjunctiv 185.

MEDIU, sensul ~ exprimat prin prefixe 167, verbe ~ cu sens „reflexiv direct” 167, formele analitice ale perfectului ~ 168 vezi și DEPONENT, SEMIDEPONENT, REFLEXIV.

NOMINATIV, formarea ~ la declinarea a III-a 127–128, la declinarea a IV-a 129 vezi și GEN, la declinarea I 131, la declinarea a II-a 134, 135; ~ concurează dativul final 258, 262, ~ exclamativ 277 vezi și ACUZATIV.

NOMINATIV ABSOLUT 380, 381.

NOMINATIV CU INFINITIV 296.

NUMĂR, ~ singular 121–122, singularul colectiv 121–122, „singularia tantum” 122; ~ plural 122–123, pluralul pentru singular 122–123, „pluralia tantum” 122, 160, 164; ~ dual: dispariția dualului în latină 121, dualul la numerele 160, 162.

NUMERAL, ~ cardinal 160–163, ~ ordinal 163–164, raportul ~ ordinal cu superlativul 142, 163, ~ distributiv 164, 166, ~ proporțional 165, ~ multiplicativ 165, ~ ordinal redă ~ multiplicativ 165, ~ distributiv substituit de cardinal 165; ~ prim termen de compus 111.

PARTICIPIU, formarea ~ prezent 191, sensurile ~ prezent 191, ~ prezent eliminat de gerunziu 190, ~ folosit ca adjectiv sau ca substantiv 85, 191; formarea ~ în *-to-* 192, sensurile ~ în *-to-* 193–194, ~ în *-to-* și diateza medie și pasivă 167, 168, 169, 170; ~ în *-urus* 195–196; ~ folosit ca atribut 233, ~ conjunct vezi ABLATIV ABSOLUT.

PASIV, apariția diatezei ~ 168–169, crearea ~ analitic la tema de prezent 170, reflexivul cu sens ~ 170–171, dispariția ~ sintetic 183 vezi și IMPERSONAL.

PERFECT, formarea indicativului ~ 180–181, sensurile indicativului ~ 180, indi-

- cativul ~ în limbile romanice 181, formarea conjunctivului ~ 184, valorile conjunctivului ~ 185, ~ cu valoare imperfectivă 179, ~ mediu sintetic 169, ~ pasiv analitic 169, ~ mediu analitic 169.
- PERSOANĂ**, categoria ~ la pronume 147, pronumele demonstrative și ~ 148, 149.
- PLURAL** vezi **NUMĂR**.
- PREDICAT**, ~ nominal 222, numele ~ 222—223, acordul numelui ~ 278, 279, locul ~ în propoziție 284, vezi și **INFINITIV**, **PROPOZIȚIE NOMINALĂ**, **ELIPSĂ**.
- PREFIX**, ~ nesudate 97, substantive formate prin ~ 98—99, adjective create prin ~ 99—101, ~ cu sens negativ 100, ~ care exprimă superlativul 101, 143, ~ cu sens de atenuare 101, dubla ~ a verbelor 99, 100, 101, 104—105, 106, modificări semantice aduse de ~ verbului 102—103, ~ care indică aspectul 103, 178, ~ și verbele frecventative 94, ~ și verbele incoative 95, depreverbația verbală 66, 106, repartiția cronologică a ~ 104, concurența între verb simplu și ~ 105, derivarea verbală cu ~ în limbile romanice 106, construcția verbelor cu ~ vezi **DATIV**, **ACUZATIV**.
- PREPOZIȚIE**, ~ provenite din adverbe 203, 204, 205, ~ compuse 110, 114, 205, locuțiuni ~ 205, menținerea ~ latine în limbile romanice 205—206, extinderea folosirii ~ 206 vezi și **AGENT**, **COMPARATIV**, **COMPLEMENT CIRCUMSTANȚIAL DE CAUZĂ**, **LOC**, **MOD**, **RELATIE**, **SCOP**, **SOCIATIV**, **TIMP**, acuzativul după ~ 207—208, 209, ablativul după ~ 206, 207, 208, 209, genitivul după ~ 207, 208, 209, dativul după ~ 207, confuzia cazurilor oblice după ~ 209, locul ~ în propoziție 284.
- PREZENT**, valorile indicativului ~ 179—180, indicativul ~ în limbile romanice 180, formarea conjunctivului ~ 184, valorile conjunctivului ~ 185, formarea imperativului ~ activ 186, formarea imperativului ~ pasiv 187, valoarea imperativului ~ 186, 187 vezi și **VIITOR I**, formarea ~ infinitiv, activ și pasiv 188.
- PRONUME**, definiția ~ 148, categoriile gramaticale ale ~ 147 vezi și **GEN**, **PERSOANĂ**; trăsăturile morfologice ale ~ demonstrativ 148, flexiunea ~ demonstrativ 149, 151—152, evoluția semantică a unor ~ demonstrative 149—150, ~ demonstrativ și distincția masculin — feminin 119; funcția ~ personal 148, caracteristicile ~ personal 152, flexiunea ~ personale 153—154, 155, crearea ~ personal de persoana a III-a 155, creșterea frecvenței ~ personale în textele tîrzii 154—155, folosirea ~ personal ca subiect 216—217, locul ~ personal în propoziție 285; ~ reflexiv 153; ~ de reverență 155, ~ posesiv 156, posesivul reflexiv 156—157, ~ posesiv cu valoare de ~ personal 157, flexiunea ~ relativ și interogativ 157—158, acordul ~ relativ cu antecedentul 279, folosirea ~ relativ 291—293, ~ nehotărît 159 vezi și **IMPERSONAL**.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CAUZALĂ**, ~ în epoca arhaică: conjuncții 338—340, folosirea indicativului 338—340, vezi și **CORELATIV**, ~ în epoca clasică: conjuncții 340—341, folosirea indicativului și a conjunctivului 341, ~ în epoca tîrzie: conjuncții 341—342, folosirea indicativului și a conjunctivului 341—342, raportul cauzal exprimat prin ablativul absolut 379, 381, ~ în limbile romanice 343.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ COMPARATIVĂ**, ~ reale: comparația de egalitate 346—349, comparația proporțională 349, comparația de inegalitate 350, indicativul în ~ reale 350, ~ condiționale 350—352, conjunctivul în ~ condiționale 351, ~ în limbile romanice 352—353 vezi și **CORELATIV**.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CONCESIVĂ**, originea ~ 363, ~ în epoca arhaică: conjuncții 363—365, moduri 364—365, ~ în epoca clasică: conjuncții 365—367, moduri 367, ~ în epoca tîrzie: conjuncții 367, 368—369, moduri 368—369, raportul concesiv exprimat prin ablativul absolut 379, ~ în limbile romanice 370, vezi și **CORELATIV**.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CONDIȚIONALĂ**, originea ~ 356, conjuncții care introduc ~ 356—357, ~ reală 358, ~ potențială 358 ~ ireală 358—359, modul folosit în ~ în epoca arhaică 359—360, în epoca clasică 360, în epoca tîrzie 360—361, raportul condițional exprimat prin ablativul absolut 279, ~ în limbile romanice 362.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ CONSECUTIVĂ**, originea ~ 353—354, conjuncții și locuțiuni conjuncționale care introduc ~ 354—355 vezi și **CORELATIV**, folosirea conjunctivului, a indicativului și a infinitivului în ~ 354, ~ limbile romanice 355—356.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ FINALĂ**, lipsa elementelor introductive din ~ 344, conjuncțiile care introduc ~ 344—345 vezi și **CORELATIV**, modul cu care se construiește ~ 344, ~ în limbile romanice 346.
- PROPOZIȚIE CIRCUMSTANȚIALĂ TEMPORALĂ**, raportul de anterioritate: anterioritatea propriu-zisă 321—322; elemente introductive 321, folosirea modurilor 321, folosirea timpurilor 322; limita de durată 323—325: elemente introductive 323, 324—325, folosirea modurilor 323,

- 324, 325; raportul de posterioritate: elemente introductive 326, 330, folosirea modurilor 326 — 331; raportul de simultaneitate: simultaneitatea propriu-zisă 331 — 333, *cum inuersum* 333 — 334, temporală iterativă 334 — 336, extinderea conjunctivului iterativ 336; raportul temporal exprimat prin ablativul absolut 379, 381, tendința de a aglomera conjuncțiile care introduc ~ 330, 333, 338, vezi și **CORELATIV**.
- PROPOZIȚIE COMPLETIVĂ**, ~ cu conjunctivul fără conjuncții: verbele după care apare 299, dezvoltarea ei în latina populară 299 — 300, 304, menținerea ei în limbile romanice 300 — 301; ~ cu *ut*: verbele după care apare 301, ~ cu *ut* după *uerba uoluntatis* 296, 303, ~ cu *ut* concurată de ~ cu *quod* 302, menținerea ei în latina tîrzie 303 — 304; ~ conjunctivală negativă 304 — 306; ~ conjunctivală după *uerba timendi* 306 — 307, ~ introdusă prin *quin* și *quominus* 308 — 309 vezi și **ACUZATIV CU INFINITIV**; ~ cu *quod*, *quia* și *quoniam*: verbele după care apare în latina clasică 309 — 310, folosirea indicativului 310, 311, ~ cu *quod*, *quia* și *quoniam* după *uerba dicendi* și *sentiendi* 310 — 311, folosirea conjunctivului 311, ~ cu *quod*, *quia* și *quoniam* în limbile romanice 312; vezi și **ACUZATIV CU INFINITIV**, **NOMINATIV CU INFINITIV**.
- PROPOZIȚII COORDONATE**, ~ copulative 286 — 287, ~ copulative negative 287, ~ disjunctive 287 — 288, ~ adversative 288 — 289, ~ explicative 289, ~ conclusive 289 — 290.
- PROPOZIȚIE INTEROGATIVĂ INDIRECTĂ**, originea ~ 314, lipsa elementelor introductive din ~ 316, elemente care introduc ~ 317 — 318, 320, particule care introduc ~ dublă 318 — 319, 320, conjunctivul în ~ 314, 315, 316, 320, indicativul în ~ 314 — 316, 320, infinitivul în ~ 316.
- PROPOZIȚIE NOMINALĂ**, 221 — 222.
- PROPOZIȚIE RELATIVĂ**, ~ atributivă 290, 291, 292, ~ circumstanțială 291 — 292, ~ de generalizare 290, 291, 292, modul folosit în ~: indicativul 291, 292, 293, conjunctivul 291, 292, 293, uniune relativă 291, 292, vezi și **CORELATIV**, **PRONUME**.
- PROPOZIȚIE SUBIECTIVĂ**, 293, 309, 345.
- REDUPLICARE**, ~ în i.-e. 173, prezentul cu ~ 175, perfectul cu ~ 180 — 181.
- REFLEXIV**, diateza ~: sensul mediu al ~ cu *se* 171, ~ cu pronumele în dativ 171; pronume ~ vezi **PRONUME**.
- SEMIDEPONENT**, verbe ~ 167, participiul în -*to*- ale verbelor ~ 194.
- SILABA**, despărțirea în ~ 25 — 26.
- SINGULAR** vezi **NUMĂR**.
- SUBIECT**, acordul ~ cu predicatul 122, 278 — 279, 280 — 281, 282, locul ~ în propoziție 284; vezi și **ACUZATIV CU INFINITIV**, **INFINITIV**, **PRONUME**, **IMPERSONAL**.
- SUBSTANTIV**, ~ radicale 29, ~ nedeclinabile și defective 125, ~ în -*issa* 50, 62, ~ verbale 187, 190; vezi și **DECLINARE**, **NOMINATIV** etc.
- SUFIX**, ~ care derivă substantive de la teme verbale 73 — 76, ~ care derivă substantive de la teme nominale 76 — 79: ~ care formează nume de agent 78, ~ care formează nume de instrument 79, ~ care formează colective 79, ~ întrebuințate pentru a lungi cuvîntul 80, 81, 83, 84, productivitatea ~ deverbative 85, reduplicarea ~ 95, înlocuiri de ~ în poezia clasică 66, ~ etrusce 36 — 37, ~ grecești 50.
- SUPERLATIV**, formarea ~ cu sufixe 142 — 143, ~ adjectivelor cu tema în -*r*- și -*ilis* 142, ~ exprimat prin prefixe vezi **PREFIX**, repetarea adjectivului pentru a exprima ~ 145, ~ devenite intensive 146; vezi și **COMPARAȚIE**, **COMPARATIV**, **ADVERB**, **NUMERAL**; complementul ~ introdus prin prepoziții 267, vezi și **GENITIV**.
- SUPIN**, ~ I 190, ~ II 190.
- TOPICA**, ~ liberă 278, 280, 282 vezi și **ADJECTIV**, **ADVERB**, **APOZIȚIE**, **ATRIBUT**, **COMPLEMENT DIRECT**, **CONJUNCȚIE**, **PREDICAT**, **PREPOZIȚIE**, **PRONUME**, **SUBIECT**, **VOCATIV**.
- TRANZITIV**, formele nominale ale verbelor ~ 193, 194, 197, categorii de verbe ~ în latină 235.
- VERB**, ~ supletive 174, ~ radicale atermatice 29 — 30, 175, ~ radicale tematice 30, ~ frecventative 32, 94 — 95, ~ frecventative la Plaut 64, la Cato 67, în stilul familiar 70, ~ denominative 91 — 94, 275, ~ denominative în -*isso* (-*izo*) 50, 62 ~ denominative prefixate 104, ~ denominative în stilul familiar 70, ~ factitive 92, 168, 175, ~ incoative 95 — 96, ~ deziderative 96, ~ devenite auxiliare 222, eliminarea ~ cu sensuri multiple 70 — 71, menținerea ~ împrumutate din grecește în limbile romanice 51.
- VIITOR I**, formarea ~ indicativ 181, sensurile ~ 181 — 182, perifraze sinonime cu ~ în latină 182, dispariția ~ sintetic 182 — 183; formarea ~ imperativ activ 186, sensurile ~ imperativ 186 — 187; formarea ~ imperativ pasiv 182; formarea infinitivului ~ activ 188, formarea infinitivului ~ pasiv 188.

VIITOR II, formarea ~183, sensurile ~183, ~ în limbile romanice 183.

VOCABULAR, categorii de cuvinte denumite prin termeni i.-e. 31 — 32, cazuri de înlocuire a termenilor i.-e. 29 — 30, valoarea stilistică a termenilor i.-e. 32; influența elementului osco-umbrian asupra sinonimiei latine 34 — 35, caracterul rustic al împrumuturilor osco-umbriene 35, elementul osco-umbrian în limbile romanice 35; grupe de cuvinte etrusce 36 — 37, 38, asimilarea cuvintelor de origine etruscă 37, eliminarea împrumuturilor din etruscă 38; căile de pătrundere a elementului mediteranean 39, determinarea elementului mediteranean 39, 40, repartiția pe sensuri a împrumuturilor mediteraneene 40, 41, răspîndirea termenilor mediteraneeni 41 — 42; căile de pătrundere a împrumuturilor grecești 42 — 43, determinarea împrumuturilor grecești populare 44, termeni marinărești 44 — 45, animale marine 45, termeni de civilizație 45 — 47, limbajul familiar 47 — 48, asimilarea împrumuturilor grecești populare 48 — 49, influența lor asupra structurii fonologice latine 49 — 50, asupra formării cuvintelor 50 vezi și SUFIX, asupra sinonimiei 51 vezi și VERB; împrumuturi grecești literare în primele texte 52 — 53, împrumuturi grecești literare la Plaut și Ennius 53, evitarea împrumuturilor grecești în stilul nobil 53 — 54, limbajul oficial și împrumuturile grecești 55, filozofia și împrumuturile grecești 55, disciplinele școlare și împrumuturile grecești 55; împrumuturile grecești în limba poeziei 56 — 57, influența elementului

grecesc literar asupra sistemului fonologic și morfologic latin 59, răspîndirea împrumuturilor grecești literare 59 — 60; căile de pătrundere a împrumuturilor creștine 60, menținerea împrumuturilor creștine în limbile romanice 61 — 62, împrumuturile creștine și formarea cuvintelor în latină 62; împrumuturi celtice 62 — 63; împrumuturi germanice 63; stilul juridic și oficial 63 — 64, influența lui asupra literaturii beletristice 64, ~ lui Plaut 64 — 65 vezi și VERB, DIMINUTIV, COMPUNERE, ~ lui Laberius 65, ~ lui Ennius 65 — 66 vezi și COMPUNERE, PREFIX, ~ poeziei clasice 66 — 67, vezi și SUFIX, PREFIX, COMPUNERE, ~ lui Cato 67 — 68 vezi și DIMINUTIV, VERB, purismul prozei clasice 68, ~ lui Titus Livius și Tacit 68 — 69, ~ prozei creștine 69, ~ stilului familiar 69 — 71 vezi și VERB, DIMINUTIV.

VOCALĂ, sistemul ~ în epoca clasică 17 — 19, opoziția de cantitate 18, 19 — 20, închiderea ~ scurte în silabe interioare 18, 50, 102, sistemul ~ al latinei populare 20, sistemul ~ în romanica orientală, 20, diftongi 19, 20.

VOCATIV, formarea ~ singular la declinarea a II-a 135, raportul ~ cu imperativul 185, locul ~ în propoziție 285.

VORBIRE DIRECTĂ 386, ~ legată 311, 387.

VORBIRE INDIRECTĂ, definiția ~ 382, originile ~ 383, propozițiile infinitivale în ~ 383, 386, evoluția ~ 386, corespondentele populare ale ~ 386 — 387, ~ și interogativa indirectă 314.

INDICE DE CUVINTE, AFIXE ȘI FONEME*

LATINĂ

A

- a, ab* 31, 46, 47, 48, 97, 100, 102, 103, 106, 170, 205, 207, 208, 237, 245, 252, 257, 266, 274
ā (doric) 44
-ā-(conjunctiv în ~) 184
-ā-(conjugarea I în ~) 175
-a (genitiv în ~) 130
-a (dativ în ~) 130–131
-a (neutre în ~) 135
abacus 46, 49
abante 110, 114, 201, 205, 208
abbas 61
abbatissa 62
abeo 22
abesse 265
abies 41
abigo 18
abilis 82
abintus 201
abnutare 95
abrotonum 45
absens 191
absente 373
absinthium 45
absque 204, 205, 206, 208
abstineo 18, 115
absubsisto 105
absumo 103
-abus (dativ în ~) 132
abusque 207, 208
abutor 103
abyssus 61
ac 163, 267, 286, 349
ac si 211, 351
ac simul 328
academici 55
accedens 191
accedit 302
accedo 103
accentus 57
accidentia 57
accidit 295, 302, 309
accipio 61
accognosco 104
accuso 310
acer 21, 31, 139
acer (fem.) 139
acerrissimo 142
aceruatim 200
-aceus 87
Achiui 44
acinus 41, 120
acris (masc.) 139
acriter 201
acroama 59
acrum 140
acrus 140
actio 58, 74
actiuus 57
actum 74
actus 74
acuere 92
aculeus 88
acumen 75
acus 84, 92
ad 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 167, 207, 209, 237, 240, 244, 249, 250, 258, 259, 260–261, 264, 269, 375
ad latus 205
ad prope 205, 206
-ād 131, 133
adaeque 346
adagnosco 105
adalligo 105
adamas 50
adcognosco 105
addax 40, 41, 42
addere 302, 309
addito 377
additus 23
Adelphoe 56
adeo 211, 346, 355
adeo quam 349
adgnatus 63
adhibeo 102
adhortor 299
adhuc 14, 110
adicere 309
adicio 302
adiectium 57
adiecto 377
adimas 50, 70
adinuenio 105
adipiscor 302
aditus 23
adiutare 95
adiuto 32, 70
adiutor 168
adiuuo 32

* Indicele trimite la pagini.

admiror 237, 310
admodum 199
admoneo 302
adobruo 105
adollescentiare 92
adolescere 95
adolesco 103, 174
adorio 168
adsiduus 63
adspargo 102
adsuesco 271
adtrans 201
aduena 119
aduerbium 58
aduersarius 80
aduersum 207
aduersus 199, 204
aduigilo 103
aduocator 69
adulescentulus 86
adulteritas 65
adulescens 85
adulescenturire 65
adultus 193
adzutor 25
-ae 131
aedes 32, 122
aedificium 113
aedituens 66
aeger 272
aegrimonia 76
aegrotare 92
Aeneis 56
aeneolos 88
aequabilis 82
aequalis 82
aequanimitas 112
aeque 202, 346, 348
aeque ac si 351
aequinocetium 111, 113
aequiter 201, 202
aequor(a) 67
aer 49
aera 123
aeraria 78
aerumna 37
aerumnabilis 82
aes 31, 118
aesculus 31
aestate 254
aestifer 66
aestimare 61
aestimo 235
aestiuus 82
aestiualis 82
aestus 123
aetas 64
aetate 256
aetatula 64, 86
aeternalis 82
aeternus 82
aether 53
aeuum 132

aeuus 132
affectio 58
affectus 58
afficio 102
affluitas 77
a foris 208
Africus 84
age 185
agellus 86, 88
ager 21, 23, 31, 32
agere 95
agger 23, 25
agilis 142
agillimus 142
agitare 94, 95
agmen 25
agnellus 33, 71, 90, 91
agnosco 105
agnus 33, 71, 91, 120, 121
ago 18, 30, 31, 71, 111
agonizare 91
agricola 108, 109, 119
agricolum 132
agricultura 109
ah 186
ahenobarbus 109
Ahenobarbus 107
ai (diftongul ~) 44
aidilis 19
Aimilius 19
aiunt 218
ala (genitiv) 130
alabaster 46
alacer 139
alacris (masc.) 139
alba spina 114
albicare 92
albor 76
Albucilla 86
albumen 75
al(e)mosyna 61
algificus 114
-alia 79
alicunus 159
alio (dat.) 159
alipes 66
aliquantum 199
aliquis 158
aliquot fariam 68
alis, alid 82, 159
aliter 67, 201
aliter ac si 351
alius, -a, -um 159
allegorice 198
alnus 31
alo 30
altaria 123
alter 142, 159
alterae (dat.) 159
altercatur 217
alterno 198
alteruter 159
altior (neutru) 141

altisonus 66, 112
altissimus 146
allitonans 53, 112
altitudo 77
altiuolans 53, 66
altum 67
alumnibus 135
alumnus 192, 196
aluus 132
am 203, 204
-am (conjunctiv) 181, 182
amabilis 82
amabilitas 77
amarulentus 84
amascere 95
amasse 181
amatorculus 87
amatorius 81
amb-(ambi-) 97, 98, 100, 102, 104
ambactus 98
ambages 98
ambarualis 100
ambi, -ae, -a 161
**ambi dui* 161
ambigenus 100
ambitiosus 81
ambo 121, 161
amen 61
**amendui, -ae* 161
amens 100
amfines 98
amicibus 135
amicitia 77
amidula 46
amnis 67
amodo 201
amp(h)ora 18, 46, 49
amplecto 167
amplector 167
amplexus 194
amplificus 114
ampulla 18, 46, 49
amsegetes 98
amura 45, 49
amurcarius 49
an 317—318, 319, 320
an ... an 319
an iam ... an neene 320
an ... -ne 319
an non utrum ... anne 318
an ... num 319
an ... siue 319
an uero ... an non 319
ana 205
anathema 60, 62
anathemare 91
anathematizo 62
anathemizare 91
anceps 108
ancilla 87
ancillula 86, 87, 89
anc(u)lare 52, 59

ancora 44
Andria 56
anellus 89
aneo 92
anesum 111
angelice 198
angelifico 114
angelus 60, 61, 62
angor 310
anguimanus 113
anguis 31
angularis 82
-ani (dat.) 131
anicilla 86
anacula 87, 90
anima 24
animadueto 108
animal 82, 118, 127, 188
animatus 80, 85
animulus 64, 88
animus 64
annalis 82
anne 318, 319
anniculus 88
annulus 86
annus 23, 24
anser 35
ante 31, 97, 98, 101, 104, 198, 203, 209, 237, 266, 321
antecapio 102
antecedere 265
antecenum 98
antefana 61
antefinus 99
anteludium 98
antemeridianus 99
antemnae 37
antepartus 99
antepassio 98
antepotens 99
antequam 110, 211, 213, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 337, 338
antestari 63
antiphona 61
antiquitus 200
antistes 119
antistita 119
Antoniaster 87
anucla 90
anus 23, 92
-ānus 80
antichristus 60
apiastrum 87
apica 48
apio 204
apium 87
apocalypsis 60
Apollineus 83
Apophoreta 56
apostata 60
apostolicus 60

apostolus 60, 61
apostrophus 55
apotheca 46
apparentia 76
appelare 276
aprilis 82
apsida 46
apud 204, 205, 207, 209, 250, 251
apud hoc 150
aqua 31
aquaeductus 109
aqualis 82
aquamanus 234
aquarius 80
aquilentus 84
aquosus 84
aratrum 118
arbiter 63
arbitrari 276
arbitratus 74, 193, 194
arbitrium 76
arbitror 166, 168
arboreus 83
arbos 124
arca 89
arcella 89
arcellula 89
arcessere 96
architectari 49
architectio 49
architectura 49, 75
architectus 49
archon 59
arcibus 129
arcipotens 110
arcitenens 110
arcuare 92
arcuballista 108
arcubus 129
arcula 86, 89
ardeo 30, 237
ardere 176
ardo 30
ardor 75, 76
arduius 143
**ardura* 75
arefacio 108
arenaceus 87
arenaria 78
aresta 40
argentaria 78
argentarius 80
argentatus 80
argenteola 86
argentifodina 113
argentum 118
argilla 46
argumentum 70
-aria 78, 79
-aricius 81
aridula 86
-aris 82

arista 40, 41
-arium 78, 79
-arius 78, 80, 81
arma 32, 122
armatura 75
armiger 109
armipotens 66
aro 31
arquitenens 53, 112
arra 46
arrabo 46
ars 29, 52, 58
arsura 75
artemisia 45
artemo 44
artibus 129
articulus 58, 87
artifex 107, 109
artificium 76
artubus 129
artus 65
-ās (nom. pl.) 131
asarum 44, 45
-ascere 95
asellus 86, 88
aserum 44
asinarius 78
asinus 39, 41
asparagus 45, 50
aspernari 176
asperus 140
aspis 59
asprus 140
assentatio 64
assentatiuncula 64
assentior 167, 168
assensi 167
assiduior 143
assiduissimus 143
assuefacio 113
ast 67, 289
-aster 87
asthma 47
**astricus* 50
astrologus 53, 60
astrosus 81
assumptor 78
asuper 208
at 288, 289, 364, 365, 371
at tamen 288
Atheniensis 84
athleta 47
-aticus 82, 84
-atim 200
atomus 55
atque 163, 267, 286, 287, 349
atque adeo 286
atque ... atque 211
atque etiam 286
atqui 288

atquin 288
atriensis 84
atrox 25, 85
attat 47
attatae 47
attatatae 47
attamen 110, 287, 289, 365
atticisso 50
-atura 75
-atus 75, 80
auaritia 77
auctor 119
auctoritas 63, 77
audacia 76
audacter 200
audax 84
audeo 32, 92
audibo 181
audin 314
audio 235
audisti 181
auditio 74
audito 377, 381
auditum 74
auditus 74
aue(o) 24
auetat 24
augere 176
augmen 66, 75
augmentum 66
auguraculum 79
augurare 92
auguratus 74
augurius 83
auguror 168
avidus 92
avis 31
auis 100
aula 55
auratura 75
aureolus 86, 88
aurichalcum 46, 49
auricomans 66, 108, 113
auricula 33, 71, 89
aurifaber 114
aurifer 57
auriger 57
auris 31, 33, 71
aurum 19, 20, 49, 118
**auso* 32
auspex 107, 110
auspicato 376, 377
ausus sum 193
aut 210, 213, 287, 288, 290, 319, 320
aut ... aut 211, 287, 319
autem 210, 283, 288, 290
authenticus 60
auxilior 168
-ax 84, 85, 138
axicula 90
axis 31

B

b- 34
-b- (impf.) 180
babae 47
baca 40, 41
baeto 34
bafer 34
balanus 50
Balbilla 86
balbutire 92
balineator 78
balineum 47, 48
ballista 47
ballo 51
balteus 37, 38
balux 40, 41, 42
baptizare 91
baptizo 61, 62
barbatus 80, 85
barbaricus 84
barca 45
bardus 34, 35
baubari 92
beatifico 114
bellam 88
belle bellus 145
belli 253
belli militiaeque 253
bellicosus 81
bellicrepus 112
bellicus 84
bellifer 114
belliger 112
bellipotens 66, 112
bellula 86
bellulus 87
bene 24, 144, 202
benefacta 66
beneficia 66
beneficio 205
beneficissimo 143
beneficium 113
beneficus 108
beneloquus 108
beneuolens 191
beneuolentia 76, 113
beneuolus 108, 191
beniuolentia 112
benna 62
beryllus 46
beta 50
betizare 50, 91
bibaria 78
bibax 138
bibi 30
bibo 30, 31
bibosus 81
bibulus 78
bicorpor 112
bicorpores 53
bidens 67, 111
biduum 113

biennium 111
bifariam 68
biiugus 113
-bilis 82, 100, 121, 246
bilbire 92
binarius 80
bini 164
bis 102, 165
bis- 106
bis seni 164
biscobus 61
bitumen 34
biuium 111
Bizantia filia (gen.) 130
blandicellus 86
blandiloquentia 66, 112
blandiri 92
blanditer 201
blanditia 77
blandula 86
blasphemare 61
blasphematio 60
blasphemia 60
blasphemus 61
**blastimare* 61
**blastimo* 62
-bo 181
boia 46
bombire 92
bonillus 86
bonorum 23
bonus 70, 141
bos 34, 35
botrus 46
botulus 34, 35
botum 24
bouile 79
braca 63
bracchialis 49, 82
bracchiatus 49
bracchiolum 49
bracchium 49
brattea 34
breuiculus 86, 87
breuiloquentia 113
bria 35
brisa 45
brumalis 82
Brundisii 133
bruscus 34
brutus 34, 35
bubulcito 64
bubus feminis 119
bucaeda 108
bucca 29, 32, 71
buccella 90
bucco 78
Bucolica 56
bucula 90
bufalus 34, 35
bufo 34
-bundus 85, 196, 238
buris 35

bursa 46
busequa 114
bustirapus 65
butyrum 46

C

ĉ 21
-c 148, 149
caccabus 46
cadens 191
caducus 84
cado 25
cadus 46
caecus 32
caedes 127
caedis 127
caedo 14
caelesta 140
caelestes 67
caelicola 66, 112
caelicolae 67
caelites 67, 122
caelitum 65
caelus 132
caementa 132
caementerium 61
caementum 132
caenosus 84
caenulentus 84
caerrefolium 45
caerulans 85
caeruleus 88
caesalis 82
Caesarianus 80
caespes 121
calare 44
calcar 127, 188
calcarius 80
calculus 87
caldicerebrius 113, 114
calefacto 64
caleo 237
calere 76, 83
calidus 76, 83
caliendrium 47
calleo 92
calo 51
calor 76, 83
cauus 32
calx 46, 87
camelus 46
camera 46, 48
caminus 46
camisia 63
camomilla 45
camox 40, 41, 42
campester 139
canaliculus 90
canaster 87
candelabrus 132
candor 76
canepa 44

caninus 83, 88
canna 45
cannabis 44
cano 30, 32, 70, 95
canon 62
canonicus 61
canonizo 62
cantharos 46
canticum 84
cantio 74
cantitare 94
cantito 95
canto 30, 32, 70, 95
cantare 94, 95
cantus 74, 94
capax 84, 138
capessere 96
capesso 181
capillaceus 87
capillamentum 75
capillus 49
capiō 111, 235
capisterium 46
Capito 78
Capitolinus 83
capitulum 86, 88
capreolus 27
caprigena 112
caprinus 88
capriolus 27
captivus 82
caput 31, 58, 280
carchesium 52
careo 236
carex 40
carina 67
carinarii 48
carissa 40
carissimus 145, 146
carix 40
carmen 75
carnalis 61
carnes 123
carniuorus 107
carptim 200
carrus 62
caryophyllon 45
casci 65
caseus 35
castanea 44
castellanus 80
castellum 86
**castinea* 44
castreis 135
castrensis 84
casus 58, 74
cata 165, 205
catapso 51
catapulta 47
catechumenus 60
catellus 86, 89
catena 36, 38
cathedra 26, 60

catholicus 60
calinulus 86, 89
catinus 89
Cato 78
cattus 40
Catulaster 87
Catullus 86
catulus 89
catus 35, 65, 78
caudicalis 65
caue 184
caueo 235
cauponantes 65
causa 58, 70
causā 204, 207, 209, 240, 258–259, 260, 262
-ce 149
cecini 30
celeber 139
celebris (masc.) 139
celer (fem.) 139
celerissimus 142
celeu(s)ma 49
celo 276
celox 44
-cellus, -a 86
cenaculum 79
cenatus 193
censento 187
censeo 299, 303, 305
censorius 81
censura 75
centeni 164
centhurio 59
centiceps 113
centum 22, 163
centuriatim 200
-ceps 29
cerasus 49
cercurus 44
**cerebella* 133
cerebellum 71, 86, 133
cerebrum 71, 118
ceroma 44
ceromaticus 44
certatim 200
certato 377
certe 198, 202, 365, 371
certiorare 92
certo 202, 262
certus 159, 272
ceterum 199, 288
cetus 45
ceruc(h)i 44
ceruical 82
ceruices 122
cerus(s)a 37
ceu 67, 348, 352
chamaeleon 55
charaxo 51
charis 60
charisma 60
charta 46, 49

chirurgus 47
cholera 47
chorda 48
chorona 59
chorus 47, 52
christiane 198
christianismus 60
christinizo 62
christianus 60
cibatui 258
cicada 41, 42
Ciceronianus 80
cicinus 43
-cillus, -a 86
cimiterium 61
cinaedus 48
cincticulus 87
cingor 167
cingulum 79
cinquaginta 163
cinquanta 163
cinque 162
circa 204, 205
circensis 84
circuitas 77
circum 97, 100, 102, 104,
 105, 204, 207, 237, 275
circumago 102
circumiectui 258
circuminspector 99
circumspecto 64
cis 203, 204
cistellula 86
cisterna 37, 38
citeram 43
cithara 43, 47
citharista 59
citimus 143
citra 199, 204, 205
citrus 40, 41, 42
ciuilis 82
ciuis 32
ciuis femina 119
ciuitas 77
clam 207
clamans 191
clamare 94
clamlare 94
clamo 103, 235
clanculo 199
clararo 92
clare 198
clarere 92
clareo 175
clarisonus 57
claritas 77
claritudo 68
claro 262
classarius 78
classicus 84
classis 280
clementer 200
clericus 61

clesa 61
cliens 63
clinopodes 44
clipeare 92
clipeus 18
Clodianus 80
clunes 122
clupeus 18, 38
coactare 94
coaeternus 100
coaddo 104
coaxare 92
coclea 46
coelectus 100
coelitus 200
coemeterium 61
coepit 220
coeuangelista 98
cogito 302, 303
cognito 377
cognosco 245
cogo 299
cohaesa 193
cohorto 168
-cola 112
colaphizo 62
colaphus 48, 49, 62
collectarius 80
collegium 76
colligo 102
colligor 296
collis 31
colloquor 237
collum 132
collus 132
collyra 47
colo 30, 31
colpacioni 25
colu 132
columna 37, 38
colus 132
coma 49, 67
comburo 105
comedo 105
comicus 53
comissor 50
comitatus 74, 85
comes stabuli 234
commando 102
commater 98
commendo 102
commendabilis 82
commercium 98
comminator 69
comminus 199
commodum 199
commodum tantum 334
commotio 58
commotor 69
comoedia 53
compar 99
compater 98
comparo 27, 30, 71

compauesco 103
compeccator 98
compellare 176
comperior 167
comperto 377
complecti 168
complodo 105
comprehensibilis 82
comprimo 103
computista 59
co(n)- 95, 98, 99, 100, 101,
 104, 106, 237
conamen 66
conatus 66, 194
concarpo 102
concatenuatus 99
concauo 102
concedo 303
conc(h)a 45
conclamatissimus 146
concolligo 105
concommitto 105
concorporalis 100
concordia 76
concordes 53
concorditer 65
concreta est 193
concupiscentia 61, 76
conclamo 103
condemnare 275
condensus 19
condiscipulus 98
condocefacio 113
conducit 295
confatalis 99
confero 103
confestim ut 211, 327
conficio 102, 103
confido 22
confinium 98
confisus 194
confiteor 102
confiteri 169
conger 45
congracari 92
congregior 237
congruens 191
congruus 191
coniourase 64
coniugatio 57
coniure 299
coniux 98
conuouise 64
conque tubernalem 97
consacerdos 98
conscientia 57
consequor 103, 302
conseruus 98
consideratus 194
considero 299
consimilis 99
consolatus 194
consonans 57

consector 69
conspicor 168
conspondiset 64
consponsus 193
construo 103
consue ... *faciunt* 108
consuetudo 299
consulatus 74
consulo 240
consulto 198, 376
consumo 103
contemplatiuus 57
contemplo 167
contemplor 168
contemptim 200
contendo 299
contigit 299
contineo 105
contingit 295
continuo 198
continuo ut 327, 330
contra 100, 102, 104, 106, 203, 204, 206, 259, 288
contradictor 69
contrarius 80
contueor 168
conualescere 95
conuenientiam 57
conuenio 237
conuenit 27, 295, 299
conuentum 62
conuiuia 98
conuiuium 98
copia 81
copiosus 81
cophinus 46
copulari 167
coquo 30
cor 118
corallium 46
coram 198, 207, 208, 209
corbis 41
Corculus 87
corda 46, 48
Corinthiensis 84
corniger 57, 66, 107
cornu 107, 129
cornum 129
corolla 86
corona 80
coronare 80
coronatus 80
corporaliter 201
corporatura 75
corpore 229
corporis (nom.) 128
corpus 58
corpusculum 87
correpte 198
corresuscito 105
cosentiont 64
cot(h)urnus 46
cotidie 253

cotoneum 37
coxi 30
crapula 47
cras 256
crastino 198
cratera 46, 49
creatrix 67
creatura 75
credere 276
credo 108, 299
creduam 184
credulus 78
creui 30
crepida 46, 49
crepitus 74
crescere 95
cresco 30, 174
cretus 193
crines 49
crinis 67
cruciaris 80
cruciatu 74
crudarius 80
crudaster 87
crudus 80
cruor 31
Cruscellus 86
cubiculum 79
cucumis 41, 42
cucurbita 41
cucurrire 92
culina 36
culpa 256
culpitare 94
cultior 145
-c(u)lum 79
-culus 86, 87
cum 97, 103, 203, 207, 208, 211, 212, 262, 263, 269, 270, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338–339, 340, 341, 342, 343, 363, 364–365, 367, 368, 369, 370, 371
cum dum 333, 337
cum ... *dum* 330
cum etiam 333
cum etiam tum 333, 336
cum haud dum 333
cum interea 333
cum interim 333, 336
cum primum 211, 326, 327, 328
cum quando 211, 330, 335, 337
cum quidem 333
cum semel 331
cum subito 330
cum tamen 333
cum ... *tum* 333
cum ut 211, 213
cumba 44

-cumque 291, 292
cunae 123
cuncta 69
cunctamentum 75
cunctari 94
cunctatio 75
cunctatus 194
-cundus 85, 196
cupire 176
cupressetum 79
cupressus 40, 41
cur 317, 318, 340, 342
curare 236
curialis 82
curiatim 200
curiositas 77
curiosus 81
cursim 200
cursor 75
cursura 75
cursus 74
currere 237
curriculum 79
currulis 82
currus 62
custodia 76
custodio 175
custodire 92
cutis 88
cycnus 43, 46, 49
cymbalum 47, 50

D

-d (ablativ in ~) 133
-d (neutru la pronume) 148, 152, 157, 158
-d (particulă de întărire) 153
daedalus 53
daemon 60
damnare 61, 275
damnaticius 61
damnatio 61
damnifico 114
damnum 37
danista 46
daps 29, 67
dare 258
datatim 200
datod 186
de 95, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 203, 205, 207, 208, 209, 223, 226, 227, 233, 237, 240, 247, 248, 252, 255, 257, 263, 264, 266, 269, 274
deabus 151
deacinatus 99
deamo 237
deante 201, 205
deargento 104
debeo 97, 182

dece 162
decem 162
decem ac noue 162
decem duae 162
decem duo 162
decem et nouem 162
decem et octo 162
decem et quinque 162
decem et tres 162
decem et una 162
decem nouem 162
decem octo 162
decem quattuor 162
decem septem 162
deceni 164
decerno 245
decet 295, 299
-decim 162
de circa 208
decoris 140
decorus 140
decretorius 81
decretum est 299
decreuit 64
decurionatus 74
dedecus 98
dedi 181
dedit 180
deex 205, 208
defendo 34
deficio 102
deflagratus 193
de foras 208
de foris 201, 208, 209
defungor 103
degunere 32
depugis 99
deicerent 19
deico 19
deinceps 199
deinde 14, 110
deinde ubi 328, 331
deinfra 205, 206
deinter 208
deintra 206, 209
deintro 201, 206, 209
deintus 201, 206
deiuxta 205, 209
delatus 205, 209
Delei 133
delesti 181
deliciolum 87
delinquentia 76
deliro 104
delphinus 43, 45, 49
delphis, -inis 43
-dem 151
demane 201, 256
demens 100
demolio 168
demorior 237
demoro 71
deni 164

dens 31, 85
dentalus 80
denticulus 90
dentifrangibulum 112
denuo 110
depereo 104, 237
depilis 99
deposicio 25
depost 114, 201, 208
depso 51
derespondeo 105
deretro 208
desperatus 193
despondeo 271
desub 114, 205, 208
desubito 334
desubtus 201, 205, 206, 209
desuper 110, 114, 201, 204
 206, 207, 208
de supra 209
deteriorare 92
deterimus 142
de trans 208
deurgentia 98
deuersorium 79
deuerticulum 79
deuincio 271
deuinco 105
deultra 208
deum (gen.) 134
deus 32
dexter 31, 142
dextimus 143
dextra 204, 208
diabatharii 48
diabolus 60, 61
diaconissa 62
diaconus 60, 61, 62
dialectica 55, 60
dialecticam 54
dialecticus 60
dic 186, 315
dicas 218
dicax 84
dice 186
dicebo 181
-dicens 143
dicere 258
dico 30, 111, 168, 235, 303
dictare 94
dictatura 75
dictitare 94
dictor 69
dicunt 218
-dicus 113, 143
didici 179
didrachma 60
die 253, 254
diecula 87
diem 136
dies 29, 31, 84, 136
diffeido 19
differentia 66

differentia 66
difficile 199
difficilis 100, 142
diffisus 194
digitellum 87
digitulus 86
dignanter 201
dignitas 77
dilapsio 69
dilemma 59
diligentia 264
diludium 98
dimittere 275
diphthongare 91
diphthongos 55
dis- 97, 98, 100, 101, 103,
 104, 105, 106
discertatio 98
discessus 193
discipulatus 69
disco 170, 175
disconduco 104
discrepo 271
displacere 102
dissentio 271
dissimilis 100, 142
dissimulamentum 75
dissimulatio 75
distare 265
distributor 78
diu 199, 203
diuerbium 98
diues 139
diuinitus 200
diurnalis 82
diurnus 84
diutino 199
diutissime 203
diutius 203
diuturnus 84
**dix, dicis* 29
dixit 223
dixi 181
do 29, 31, 111, 174, 235
-do- 196
doceo 170, 275, 276
docillimus 142
docimen 75
dodece 162
dodeci 162
dogma 62
dogmatizo 62
dolentus 140
doleo 236, 310
dolere 175, 237, 273
domi 134, 249
domi bellique 134
domi militiaeque 131, 134
dominor 168
domo 252
domum 251
domus 25, 32
donare 91

donec 210, 323, 324, 325,
 331, 332, 334, 337, 338
donum 91
dormio 31, 179
dormitorium 79
dorsus 132
dos 29
dossennus 37
dossus 38
douco 19
drachma 60
draco 59
dracuma 46, 48, 59
dromas 43
dromeda 43
dua 161
duarum 161
duas (ac. pl.) 161
duas (conj. prez.) 184
dubat 94
dubio 199
dubitare 94
dubito 317
dubium est 317
duc 186
duce 186
ducenti 164
ducenteni 164
ducenti, -ae, -a 163
ducentum 163
ducere 258, 276
duco 30, 235
ductare 94
ductarius 80
ductus 94
duelli 249
dui 161
dulcamarus 108
dulciloquus 112
dum 210, 211, 212, 323,
 324, 325, 331, 332, 333,
 336, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 367, 369, 371
dum cum 211, 333
dum ... dum 323
dum quando 330
dum simul 333
dum ... tum 333
duminterim 213
dummodo 211, 342
dumque 213
duo 121, 160—161
duo (ac.) 161
duodece 162
duodecim 108, 162, 164
duodeviginti 162
duonoro 23
duorum 161
duos 161
duplex 165
duplus 165

durities 77
duum 161
dux 29

E

-ē- 175
-ē- (conj. in ~) 184
-e (gen.) 130
-e (voc.) 133
-ē (dat.) 128
-e (abl.) 128
-e (adverbe in ~) 202, 203
eabus 151
eae (dat.) 151
ea causa qui 345
ea gratia 345
capse 152
ebifania 61
ebriosus 81
ebrius 81
ecce 150, 277
ecce hic 201
ecce hoc 150
ecce iste 150
ecclesia 60, 61
eccum sic 201
ecquis 158, 317
-ed (abl.) 133
ederiger 57
edico 299
edito 377
edo 29, 31, 32, 71, 105, 174
educ 186
efferus 101
efficio 102, 103
effugio 103, 235
ēgi 30
ego 147, 149, 152, 155, 217
egomet 152, 154
egomet ipsum 154
egredio 168
egregie 144
egregiissima 143
egregius 99
-ei (nom. pl.) 134
-ei (loc. sg.) 133
-eio 175
-eis (nom.) 134
-eis (dat., abl.) 135
eius 157
ele(e)mosyna 61
elefantus 43
elegant 200
elegantia 68
elegantior 142
elephantus 43, 49
elephas, -ntis 43
ellex 40
elimino 104
-ēlis 82
-ellus 89, 90
em 185, 277

-em (part. de întărire) 288
emax 138
emblema 55
eme 185
emi 30
eminus 199
emo 30, 31, 71, 245
emortualis 65
emplastrum 47
emptitare 94
empturire 96
-en 196
-ena 37
endoque plorato 97
-endus 85, 196
energema 60
-eni 164
enim 283, 288, 289, 290
enim uero 288
-ennus 37
enormis 100
ensiculus 87
-ensimus 164
ensis 67
-ent-/-nt- 191
-entem 196
enthymema 54
enthymesis 60
-entia 113
-entior 143
-entissimus 143
eo 29, 31, 174, 198, 289,
 339, 345
eo consilio 345
eo magis quod 349
eo minus ... quod 349
eo ... quo 348
eo quod 211, 341
eo studio 345
eo tempore 328
eo tempore quando 211, 335
eo usque 332
eodem facto 346
eodem modo 347
eopse 152
Epicurei 55
Epigrammata 56
epiphanis 61
episcopatus 60
episcopus 60, 61
epistula 48, 54, 60
epulescere 95
equa 120
equabus 151
eques 37, 121
equester 139
equestris (masc.) 139
equi 122
equidem 154, 285
equile 79
equitatus 74
equula 86
equuleus 88

equus 31, 120
-er (nom. sg.) 133
-er (adv.) 199
eremus 61
erga 204, 207
ergo 204, 209, 210, 289
ergo igitur 289
-ero- 142
Erotopaegnia 56
erraticus 82
erratilis 82
erubescere 95, 243
eruca 40
erudio 275
-erum 136
-erus (nom.) 133
erysipelas 47
escas (gen.) 130
eschara 50
-escere 95
-esco 202
esculentior 146
-esimus 164
esse 222, 258
essere 189
-essere 96
-esso 40
esto 369, 371
esui 258
esurire 96
et 31, 163, 210, 213, 286, 287, 290
et ... et 211, 287
et non 287
et ... -que 211
-eta 79
etenim 110, 289
ethica 55
ethicus 60
etiam 212, 290
etiamsi 211, 363, 364, 365, 367, 369, 370
etsi 211, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 370
-etum 79
etymologia 55
eu 47
euangelium 60, 61, 62
euangelizare 60
euangelizator 60
euangelizo 62
euax 47
eucharistia 61
euge 47
eugepae 47
euenit 302, 309
eumpse 152
-eus 37, 66, 81, 83
ex (e) 31, 50, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 203, 204, 205, 207, 208, 226, 237, 247, 252, 257, 263, 264, 267

ex eo 212
ex eo quod 211
ex quo 329
-ex 40
exaduersum 204
exaduersus 114, 204
exaestumo 102
exanimabiliter 53
examurco 49
exanimis 140
exanimus 100, 140
exante 201
exanllare 59
excande ... fecerunt 108
excatarisso 50
excellentia 77
excepto 376, 377, 381
exemplum 70
exercitus 280
exheres 98
exinde 346
exiguor 143
existimare 276
existimo 168
exobsecro 104
exodiarius 78
exoletus 193
exopinisso 50
exorabilis 82
exorcismus 61
exornatula 86
exosso 104
exosus 193
expallidus 101
**expauentare* 93
experior 167
explorato 377
exploro 245
expromitto 105
expudoratus 99
expulsi 30
exquaero 102
exsul 98
exsuscito 104
exta 122
extare 222
extemplo 110, 199
extemplo ubi 328, 330
exterior 142
exterus 142
extra 100, 101, 106, 203, 204
extramundanus 101
extranaturalis 100, 101
extraordinarie 198
extraordinarius 80
extrarius 80
extremior 146
extremissimus 146
extremius 146
extremus 142
extroma 60
extructor 78

exululata 193
exulto 105
exurgebo 181

F

-f- 34
faba 121
fabrica 84
fabula 62
fabulari 71
fac 186
face 186
facere 114, 276, 297
facere (se) 222
facessere 96
facia 137
facie 229
facies 137
facile 199, 264
facilis 142
facillimus 142
facilumed 203
faciendus 196
facio 31, 70, 102, 111, 170, 302
faciundus 196
factuiri 188
factum est 295, 299
facundia 81
facundiosus 81
facundus 81, 85
faex 41
faginus 83
fagus 31
fallacia 76
fallit 235
fallo 30
false 198
falso 198
falsus 22
fame 257
famel 34
familias (gen.) 130
famul 34
famulari 92
fanaticus 84
farcimen 75
fari 175
farinosus 81
fas 22, 29, 125, 190
fata 122
fateor 102
fatim 200
fatus 132
fausisae 38, 40
fauorabilis 82
faxo 181
febris 25
feci 21, 180
fecundus 85
fefelli 30, 34
felicis felicitis 145

felix 85
femen 127
femina 192, 196
femineus 66
femur 127
fenestra 37
feniculum 86
fenum 24
fenum Graecum 113
fenus 64
fenusculum 64
-fer 29, 112, 113, 186
ferax 138
**ferent* 139
**ferentis* 139
**ferents* 139
fero 29, 31, 32, 59, 71, 103, 174, 175, 186
feroculus 90
ferox 85
ferramentum 75
ferraria 78
ferruginans 85
ferrum 41
feruere 176
feruere 83
feruescere 96
feruidus 83
feruor 83
ferunt 218
festiuus 82
festuca 40, 41, 42
-fex 29
-fico 114
ficulneus 83
ficulnus 83
ficus 39, 41
-ficus 112, 143
fideicomissarius 114
fideicomissus 114
fidelis 61, 69, 82
fidelissimus 145
fideiussio 114
fideiussor 114
fides 136
fidi 30
fido 22, 30
fieri 174, 222, 258
figel 35
figulus 35, 78
filiabus 151
filie 133
filibus 135
filiis 132
filiolus 86, 88, 90
filius 64
filix 40, 41, 42
findo 30, 175
tingo 175
fini 204, 207
finio 92, 175
finire 91
finis 91, 92, 204

finitimus 143
Firma (dat.) 131
firmitas 77
firmitudo 77
fisus sum 193
fit 302, 309
flagito 276
flagratus 193
flamen 32, 127
flammescere 95
flammifer 66
flammosus 81
flauicomus 109
flauus 31
fleo 175, 236
fleta 193
flexanimus 112
flexibilis 82
floreus 83
florifer 66, 113
florulentus 84
flos 128
flosculus 89
fluctuosus 81
fluctus 67
fluebunt 181
flumen 230
foculus 86
fodire 176
foedus 19
follus 140
fons 29
**foranus* 80
foras 205, 206, 209, 251
fores 24, 123
foris 102, 106, 204, 206, 208, 209
foris de 205, 206
fors 29
fortasse 295
forte 199
fortissimus 145
fortiter 144
fortunate 202
fortunatim 200, 202
fraces 41
fractarius 80
fragmen 66
fragmentum 66
frango 30, 32
frater 31, 61
fraterculus 88
fratricida 113
fratrissa 62
fratruelis 82
fraudulens 85
fraudentus 84, 85
fregi 30
fremo 237
frena 135
freni 135
frenum 135
frequens 85

frequenter 201
frigorificus 114
frondescere 96
frondifer 112
frondiferos 53
frons 37
fructus 29
fructuose 198
**fruga* 29
frugalitas 58
frugi 125
frugifer 112
frugiferens 110, 113
frugiparus 66
frunda 37
fruor 236
frustulenta 65
frux 29, 125
fuam 184
fugela 68
fugiet sibi 171
fugio 235
fugire 30, 176
fugit 234
fugo 111
fui 174
fulclopedia 113
fulmineus 66
fuluaster 87
fumare 92
funanbulus 107, 110, 112
fundamen 66
fundamentum 66
funditus 200
funereus 66
fungor 236
fungus 39, 41, 42
funiambulus 107
fur 59, 65
furare 65
furari 92
furcifer 112
furia 280
furinus 65
furnus 36
furtificus 65
futurus 182, 196

G

g 21
gaesum 63
gagante(m) 60
galea 47
galena 36, 38
gallicidium 114
Gallicus 84
gallina 121
Gallograecus 108
gambosus 81
ganea 132
ganeum 132
gargarisso 50

garura 47
gattus 40
gaudeo 236, 310
gaudeor 168
gaudia 122
gausius 194
gausius sum 193
gaza 56
gehenna 61
gemellus 86, 87
geminus 87
gemescere 95
gemitorius 81
gemo 236
gemulus 78
gemursa 37
-gena 112
genealogia 60
gener 31
generatim 200
generis 124, 127
generius 124
genesta 40, 41
genetrix 67
geniculus 87
genista 40
genitabilis 82
genitalia 79
genitalis 82
genitor 67
genitura 75
gens 280, 281
gentes 280
gentiles 61
gentilis 69, 82
genu 31, 33, 71, 118, 129
genuculum 71
genunculum 33
genus 124, 127, 276
-genus 112
Georgica 56
-ger 29, 112, 113
Germanicus 84
gero 22, 30, 64
**geso* 22
gessi 22, 30
gestare 94
gesticularius 78
gestire 92
gestitare 94
gesto 64
gestum 22
gigas 60
gignitus 192
gigno 30, 175, 192
gilius 35
-gintā 162
glabrus 140
glacia 137
glacies 137
gladiator 78
gladiola 87

gladius 63
glandifer 66
glans 31
glaucuma 47, 49
glisco 69
globosus 81
glorifico 114
glorior 310
gnarire 92
gnarus 272
gobius 40
grabatus 40
gracilis 142
gradior 105
graecari 92
graecissare 91
graecisso 50
graecitas 77
Graiugena 109
Graiugenum 132
**grana* 133
granarium 78
granda 140
grandiculus 87
grandiloquus 110
grandire 92
grandiusculus 87
granum 133
gratia 61
gratiā 204, 207, 209, 240, 258 — 259
gratias agere 310
gratuile 198
gratulari 169
gratulor 310
grauiter 201
gregatim 200
gruma 37, 38
grus 31
gubernaculum 79
gubernare 40, 44
gula 29, 32, 71
gulo 78
gummi 125
guno 32, 70
gustauimus nobis 171
gusto 32, 70
guttur 40

H

h 23—24, 153
habeo 22, 24, 102, 181, 182, 236, 243
haber 188
habere 182, 258, 276
habitare 94
hac 199
hac ratione...quod 349
haec 148
haereo 22
haeresis 61
haereticus 61

haesitare 94
harena 36
haruspex 26
haruspicius 76
hausus 193
Heautontimorumenos 56
hebdomas 59
Hectoreus 83
(h)eia 47, 186
heluus 35
hemicrania 47
hepaticus 84
herbarius 78
heredipeta 113
hereditas 77
heres 119
heri 198, 253, 256
herois 59
heros 56
heu 196
hiascere 95
hibernalis 82
hibernus 84
hic 24, 148, 149 — 150, 151, 152
hiematus 193
hieme 254
hiems 84
hilaris 140
hilarissimus 49
hilaritudo 49
hilarus 48, 49, 140
hinnire 92
hinnitus 74
hirundininus 83
hirundo 40, 41
historia 53
histrion 37, 38
hoc 198
hoc modo 346
hoc modo quemadmodum 347, 353
hocto 162
hodie 256
hoic 149
hoice 149
homicida 109
homo 89, 119, 127, 218
homoeomerian 107
homonymia 55
homullulus 89
homullus 86, 89
homuncio 86, 89
homunculus 64, 88, 89
honorabilis 82
hordeolus 87
hordeum 31
horiola 86
hrior 32, 70
horrendus 197
horrere 76
horret 219
horribilis 197

horridus 76
horrificabilis 112
horrificus 57, 66
horrisonus 57
horror 76
hortamen 68
hortor 32, 70, 168, 299
hosanna 61
hospes 119
hospita 119
hospitalium 76
hosticapas 130
hostilis 82
hostis 67, 121
huic 19
huius 152
humanitus 200
humerus 71
humi 249
humilis 142
humo 252
humus 31
hymenaeus 56
hyoscyamus 45

I

i 186
i 24
-i-184
-i (voc.) 133
-i (abl.) 139
-i (dat.) 159
-i (gen.) 130, 133, 136
-i (loc.) 128, 131
-i (nom. pl.) 134
-i (deictic) 157
-ia 76, 136, 139
iaceo 175
iacio 32, 70, 175
iacto 32, 70
iactus 21, 74
iam 198, 212, 256, 327, 334
iam iam 108
iam ut 367
-ianus 80
Ianus piter 108, 111
-iare 93, 96
iaspis 46
ibus 151
-ibus 128, 129, 135
ic 24
-icare 93, 96
-icius 83
ictus 48, 49
-icus 84
-iculus 90
id 339, 345, 347
id ipsum 151
-id 128, 133
idcirco 345
idem 151, 351

idem ac si 351
idem idemque 151
idemque 151
ideo 285, 339, 345
idiota 59, 60
idololatria 61
idolothyta 61
idolum 61
idulis 82
-idus 76, 83
-ie 133
**iecinis* 127
iecinoris 127
iecinus 127
iecoris 127
iecur 127
ieiunitate 257
iens 191
-ie(n)s 165
-ier 188
-ies 136
igitur 211, 283, 289, 290
ignarus 100, 272
ignifer 57
igniuomus 110
ignis 31
ignobilis 100
ignotus 100
-ii (gen.) 133, 139
-ii (loc.) 133
iis 151
-iis 135
illex 40, 41, 42
-ilis 82
illac 199
illaec 149
illaei 149
-illare 93
ille 148, 149 — 150, 155
illic 149
illico 256
illico ut 213, 327
illo 198
illuc 149
illui 149
illustria magis 144
illustris 99
-im 200
imbecillis 140
imbecillus 140
imberbis 140
imberbus 140
imbonitas 99
imitari 94
imito 168
imitor 168
immisericordia 99
immo 198, 288, 289
immo etiam 289
immo uero 289
immortales 53
immortalis 100
immortalitas 100

impassibilis 58
impassibilitas 58
impeccabilis 100
impedio 271
impedire 92
impellere 95
impello 302
impense 144
imperabiliter 68
imperatorius 81
imperfecte 198
imperfectio 69, 99
imperitare 94
imperite 64
imperitus 272
imperturbatio 99
impetrabilis 82
impinguis 101
implacatus 99
implicamentum 69
impluuium 98
impoenitentia 76
impos 272
impossibilis 57
impossibilitas 57
imprimis 199
impudens 99
impulsare 95
imus 142, 250
in 31, 97, 101, 103, 104, 106, 203, 206, 207, 223, 250, 255, 258, 259, 261, 263, 264, 267, 269, 270, 275
in hoc 345
in-(privativ) 97, 98, 99, 100
inabscondo 105
inadustus 99
inane 58
inani loquium 61, 114
inante 201, 205, 206
inantea 201
incalesco 103
incarnatio 58
incassum 199
incenatus 99
incertum est 317
incertus 272
incipio 96, 182
incipissere 96
incipisso 50
incircum 204, 205
incola 98
incomparabiliter 201
incomparatus 100
incompositio 99
incontra 201
incoram 110, 114
incorruptibilis 100
incorruptio 99
incredendus 99

incuruiceruicum 112
inde 106, 289
indelectatus 100
indifferens 57
indigena 98
indigens 191
indigus 191
indolens 98
indolentia 98
indoles 98
indu 65, 204
indubitato 199
indulgeo 236
**induor* 167
industria 76
industriior 143
indutui 258
inedia 257
ineffabiliter 201
ineptia 100
ineptire 100
ineptus 100
inermis 140
inermus 140
inexcusatus 100
inexpugnabilis 100
inexpectatus 100
infer 133
inferebis 181
inferior 142
inferus 133, 142
inficio 102
infimior 146
infimus 142
infirmitas 100
infirmus 100
infittias 251
infra 106, 199, 205
in giro 205
inibi 110
iniquitas 98
inita 193
iniustitia 98, 100
iniustus 98, 100
inlicite 198
innoxiior 143
inoboedientia 99
inopimus 101
inopportunitas 99
inque 187
inque cruentato 97
inque salutata 97
inquit 218
inquito 187
insania 100
insanire 92, 100
insanus 100
insatielas 98
insciens 191
inscitia 100
inscitus 100
inscius 191

insensibilis 100
inseparabilitas 99
insimul 201
insimulare 275
insomnium 98
inspeciosus 100
insperato 199
instar 26
instituto 275
instruo 275
insuesco 103
insufficientia 76
insulto 105
insuper 114, 204, 208
integer 272
integrissimo 142
intellecto 377
intellexi 30
intemperies 98
inter 97, 98, 100, 199, 203, 205, 207, 209, 255, 266, 267
inter medium 205
interatim 200
interduatim 200
interea 207, 332, 336, 369
interesse 265
interficio 102, 170
interfio 170
interim 331, 332, 336
interitus 193
intermundium 98
intermuralis 100
intertignium 98
interuenia 98
intestabilis 63
intimus 143
intra 100, 204, 205
intramuranus 100
intro 205, 206, 261
intus 199, 200, 204, 206, 207, 208, 209
inualentia 99
inuenio 245
inuentum 74
inuentus 74
inuicem 199
inuidia 81
inuidiosus 81
inuidus 81
inuincibilis 82
inuito 376
inuleus 46
-inus 83, 88, 90
is 148, 151, 152
-io 110
-io 175
iocare 24
iocista 59
ioco 30
iocus 120
-ior 141
-is-somo 142, 143

iouxmenta 19
ipse 25, 148, 151, 152, 154, 155, 376
ipseius 152
ipsemet 152
ipsi (gen.) 152
ipsismet ipsis 154
ipso (dat.) 152
ipsud 152
ipsuius 152
ipsum 152
ipsus 152
ira 257
iracundus 85
irae 123
irascor 168
ire 188
iri 188
iris 59
is 151, 156 — 157, 291
-is (nom. sg.) 133
-is (nom. pl.) 129, 134
-is (dat.-abl. pl.) 132, 135
-is (ac. pl.) 128
-is-181, 184
-isce 202
-isco 180
-iscus 202
-is(s)a 37
-issa 78
-issare 91
istae (dat.) 149
istarum 149
istarunc 149
iste 148, 149 — 150, 152
isti (dat.) 149
istic 148 — 149
isto 198
isto (dat.) 149
istorum 149
istorunc 149
ita 198, 211, 344, 346, 347, 348, 351, 355
ita ut 355
itaque 211, 289, 290
itaque ergo 289
-itare 94
item 346, 347
iter 127
-(i)ter 200 — 201
iterare 92
iterato 199
iteris 127
-itia 77
itidem 346, 351
-ities 77, 136
-itim 200
itiner 127
itineris 127
**itinis* 127
iube 186
iubeo 299
iubilo 35

iucundus 85
iudex 107, 109, 110, 111
 112
iudicium 76, 110, 111
iudico 111, 235
Iugurthinus 83
Iulianus 80
Iulius 80
-ium 76, 98, 99, 108, 110,
 114
-ium (gen.pl.) 139
iungo 271
Iuppiter 108, 111
iuratus 193
iurē (dat.) 128
iurgium 111
iurgo 111
ius 29, 32
-ius 83, 141, 202
-ius (gen.) 159
iussellum 90
insiurandum 109
iuuenalis 68
iuuaturus 195
iuuencus 35
iuuenis 31
iuuenta 68
iuuentus 77
-iuus 82 — 83
iuxta 205, 207, 209, 351
iuxta ac si 351
iuxtim 200, 204
-ix 40
-iz- 180
-izare 91, 93
-izo 96.

L

-l- 86
labellum 88
Labeo 78
labo 168
laccus 23
lacerna 36
lacertus 120
lacio 105
laccio 181
lathanizare 91
lachryma 59
lacrimabilis 82
lacrimulae 88
lacrumo 237
lact- 92
lacteo 92
lactes 122
lactificus 112
laetitia 123
lacus 23, 230
Laertie 133
laeuus 32
laicus 61
lamellula 87

lamentabilis 82
lamentor 236
lam(i)na 38
lampas 59
lana 31
lanificus 113
laniger 112
lanista 37, 38
lanistatura 75
lanterna 37
lanugo 79
lapicida 108
lapis 49, 121
lappa 40
lappago 79
largificus 66, 112
largio 168
largiter 201
lascibundus 85
latēre 175
late rex 113
latex 67
latifundium 111
latinare 94
latinitas 77
latinizo 62
latito 67
latus 21, 205, 206
lauandaria 65
laudare 91
lauor 167
laurus 39, 41
laus 91
laxo 30, 71
lectisternium 107
lectiuncula 89
lectulum 88
lectulus 89
lectus 107
legatorius 81
legalis 82
legionarius 78
lego 30, 102, 175
legulus 78
legumen 121
leibereis 134
lembus 44
Lemni 134
lemures 122
lenipes 57
leniter 201
leno 78
lenticula 121
lenticulae 90
lentire 92
lentor 76
lenus 76
lenullus 88
lenunculus 88
lenus 140
lepesta 40
lepista 40
lepus 40, 41

lepusculus 87
letum 65
leuare 91
leuenna 38
leuis 38, 71, 91
leuo 71
lex 29, 32
libamen 66
libatio 66
liber 122, 188
libere 198
liberi 122
liberum (gen. pl.) 134
libet 18
librariolus 88
libripens 19, 63
licet 211, 295, 366, 367,
 368, 369, 370, 371
licet quamuis 366
licet quoniam 369, 371
licet si 368, 371
licet tamen 368, 371
licetod 186
lien 127
liggurio 23
ligurio 23
ligneolum 88
ligneus 83
Ligus femina 119
lilium 39, 41
limax 46
limpa 18
lingua bouis 114
lino 30
linquere 66
linquo 30, 31, 71, 105
liquefacio 113
liquiritia 47, 49
liquor 49, 76
-lis 82
litigium 111
litigo 111
litore 250
litoreus 66
littera 122
litterae 122
loca 135
loco 250
locuples 108, 113
locus 18, 21, 58, 120
locutus 194
logica 55
longaeuitas 114
longe 202
longiscere 95
**longitanus* 80
longiter 202
longitudo 77
loquitari 95
loquor 166, 168
-loquus 113
lotus 19
lubet 18

luce 254
Luceres 122
luci 18, 253
lucifer 109, 112
Lucilia (gen.) 130
lucrifuga 64
lucrosius 146
lucrum 25, 29
luctari 94
luctificus 57, 112
lucuns 37, 38
ludibundus 85
ludificari 275
ludis 254
ludo 30
lumbi 122
lumina 67
lumpa 18
lunare 92
lunaticus 84
lunce 43
lunula 86
lupa 120
lupus 35, 120
lupus femina 119
luditare 94, 95
lux 29
lympa 18, 67
lymphatus 68
lynx 43

M

-m 23
macerus 140
machaera 60
machina 44, 49
machinamentum 49
machinari 49, 91
machinatio 49
maereo 22
maerore 257
magia 61
magida 43
magis, -dis 43
magis 23, 143, 144, 146, 203, 213, 289, 290, 350
magis quam (pro) 350
magister 74
magistratud 129
magistratus 74
magnanimis 140
magnanimum (gen. pl.) 134
magnanimus 108
magnidicus 65
magnificentia 77
magnificior 143
magnificissimei 143
magnitudo 66, 77
magnus 32, 70, 144
maiestas 77

maior 142
maior (neutru) 141
maiusculus 87
mala 33, 71
malacisso 50
malae 122
male 106, 144, 202
maledic 180
maliloquacitas 114
maluolus 110
malluuias 110
malluuium 111
malo 108
malua 39, 41, 42
mālum 44
malus 141
malus malus 145
mamma 32
manalis 82
mancipium 63, 113, 280
manduco 32, 71
mane 256
maneo 71
manes 122
manicella 89
manicula 88
manifestarius 80, 83
manifestus 63, 80, 83
mano 32
mansi 192
mansus 192
mansio 74
mantelium 111
mantis(s)a 37, 38, 40
manu 252
mamare 65
manuefacio 113
manus 31
Marcipor 109
mare 31, 118
margarita 49
maritimus 143
marmor 46
Marspiter 111
Martius 83
martyr(us) 61
martyrium 61
mascel 35
masculus 35, 88
massa 23, 46, 48, 60
masso 51
mastico 51
mastigia 48
mastruca 40, 41, 42
masturbor 51
mater 31
matercula 87
materies 91
materiare 91
matertera 48
matrimonium 76
Matrona (dat.) 131
matruelis 82

maturrime 142
maturrimus 142
maxilla 33, 71
maxime 143, 144, 146, 203
maximitas 66
maximus 142, 145
me 155, 234
meaculum 79
meapte 156
meatim 200
mechanicus 44
mecum 271
med 153
medeor 236
medianus 80
medicari 243
medicinam facere 114
medicus 84
medii 139
mediocriculus 67
meditor 168, 245
meditullium 107
medius 31, 250
medullula 87
mei 152, 153, 154
meiare 176
mel 31, 118
melculum 87
melior 141, 146
meliorare 92
meliusculus 87
melligo 79
melum 44
membrum 26, 58
memento 185
meminerimus 184
memineram 181
memini 167, 179, 180, 181, 185
meminiscor 167
memorat 65
memoria 76
memoror 168
-men- 196
-men 66, 79
Menaechmi 56
menda 132
mendax est 53
mendicimonium 65
mendum 132
** mene* 155
-meno- 191, 192
mens 29
mensulam 90
mensura 70, 94, 195
mensuro 70
menta 39, 41
mente 200, 202, 264
mentum 66, 79
merenti merenti 451
meretricula 88
meridie 109

meridies 111, 136
merito 198, 205
mersi 192
mersus 192
Merullus 86
-met 152, 154
metior 70, 94
metipse metipse 154
metipsimus 154
meto 175
metu 257
metuendus 197
metuere 92
metuo 235, 240, 306
metus 92
meum 156
meus 25, 147, 149, 153, 156
mi (dat.) 153, 154, 155
**mi* (gen.) 153
mihei 153, 154
mihi 152, 154
mihipte 154, 156
miles 38, 121
milial 163, 164
milibus 163
militaris 82
militia 76
militiae 249
miliu 31
miliu (gen.) 163
mille 31, 163
milleni 164
milli 163
mimus 47
mina 46, 48, 59
minimissimus 146
minimo 198
minimus 141, 142, 145
ministris (nom. pl.) 134
mino 30, 71
minor 141
minor quam (pro) 350
minare 176
minuo 102
minus 106, 141
minuscule 87
minutus 32
mirare 237
mirari 237
mirifice 144
mirificissimu 143
miror 237
mis 153, 154
misere miser 145
miseret 234, 257
miserete 235
misericordia 264
miserissima 142
miserrimu 142
miserulus 86
miserus 140
mitra 46

mittere 258, 309
mitto 111, 235
-mn- 37
mna 59, 60
-mo- 142, 163
mobilis 82
moderamen 75
moderationem 58
modestiam 58
modifico 114
modiolus 90
modo 211, 328, 369
moechisso 50
moechus 48
moenia 122
molimen 68, 75
mollescere 96
mollicellus 86
molliculi 86
molliculus 87
mollipes 57
mollire 92
mollis 31
mollus 140
molocinarii 48
monachus 61
monasteriu 62
moneo 175
monere 275
-monia 76 — 77
-moniu 76, 77
monopolium 55
mons 29, 37
monstrificabilis 112
montanus 80
montiuagus 66
montuosus 81
moram facere 114
morbosus 81
mordicus 84
**morfere* 35
moribundus 85
mорий 31
moriundus 85
morsiuncula 64
morsus 64
mortales 53
mortalis 82
mortaliter 201
mortifer 66
mortualia 79
morus 39, 41, 49
moscilli 68
motio 74
motus 74
motus animi 58
mox 198, 212, 327, 330
mox ubi 328
mox ut 327, 330
muliebris 80
mulierarius 80
muliercula 64, 87
mulierosus 81

mulgere 176
mulomedicus 107, 109
multangulus 107
multiangulus 107
multiloquiu 61
multiplicitas 69
multitudo 280
multo 198
multum 144, 199, 264, 276
multus 141, 144
mulus 39, 41
mundities 77
munerigerulus 64
munificior 143
munusculu 87
murex 40, 41
murobatharii 48
murra 47
mus 29
muscerda 107, 109
mussati 193
musso 51
mysteriu 61

N

-na 36
nam 210, 289, 290
namque 289, 290
napus 41
nare 175
nares 31, 122
narita 45
narrant 218
narro 235
nascantur (sibi) 171
nascor 30
Naso 78
nassiterna 36, 38
nasus 31
natalis 65
nati 68
natibus 135
natio 74
nationes 280
natis 127
natiuus 82
nato 32
natura 58, 195
naturalis 82
natus 21, 64, 67
naucclerus 60
navis 31
nauta 44
-nd- 37, 99, 196
-ndus 182
ne 184, 210, 300, 304 — 306, 307, 308, 309, 313, 317, 318, 319, 320, 344, 345, 346, 355

ne- 97, 100, 103, 104
-ne 155
-ne . . an 318, 319, 320
-ne . . . an . . . an 319
-ne . . . anne 318, 319
-ne . . an non 318, 319
-ne . . -ne 318, 319
-ne . . . necne 318, 319
ne . . . neue 287
nebula 22
necessarior 143
necesse est 299
necne 318
nec . . . nec 287
nec . . . neque 287
necto 271
nefandus 99, 100
nefas 125
negare 92
neglego 104
nemo 22, 97, 218, 225
nemo quisquam 159
nemo quidquam 159
nemoriuagus 66
nempe 289
ne non 306, 307, 313
neophyta 61
nepos 31
nepotulus 86
nepticia 90
neptis 31
Neptunius 83
neque 287
neque . . . et 211
neque . . . nec . . et 287
neque . . . neque 287
nequeo 68
nequidem 365, 371
ne . . . quidem 289
nequior 142
Neroneus 83
Neronianus 80
nesapius 100
nescio 104, 317
nescio quando 315
nescio quis 315
neu 287
neue 287
neue . . . neue 287
-neus 83
neuter 159
ni 210, 356, 357
nigellaster 87
nigrior 154
nihil 97, 225
nihilominus 289, 365, 371
nihilosetius 289
nimie 144
nimum 199, 276
nimpha 52
ninguere 219
nisi 356 — 357

nisi quia 357
nisi quod 357
nisi si 351, 357
nitefacio 114
nitidiusculus 64, 87
nitidus 64
nitor 166, 168
niue 357
niueus 83
nix 29
no 32
-no-83, 164
nobilis 82
nobilissimus 142
nobilitas 77
nobilitavit 64
nobismet ipsis 154
noceo 236, 244
nocte 199, 254
noticolor 112
noticulus 88
noctu 129, 199
nocturno 198
nocturnus 84
nodositas 69
nodus 22
nolo 108
nomen 58
nominare 276
nominatim 200
non 184, 305, 307, 313
nonae 163
nonaginta 163
nondum 334
nonne 318
nonus 163
nonus decimus 164
nos 147, 152, 155
noscum 155
noster 153, 156
nostras 26
nostratim 200
nostri 152, 154
nostrorum 153
nostrum 152, 153, 156
noue 162
nouem 162
nouendecim 162
noueni 164
nouenus 164
noueram 181
noui 181
noutrix 19
nouus 22, 31
nox 29, 31, 70
noxior 143
-nt-110, 112, 194
-nt(h) - 37
nto(d) 186
nubis 127
nullus 159
num 198, 317, 318, 319, 320

num . . . an . . an .
an 319
numerosior 146
nummus 46
numquid 318, 320
numquis 317
nunc 256, 328
nunc uero 288
nunquam 256
nuntiare 92
nuntiato 377
nuper 199, 203
nuperrime 203
nupta 193
nurus 31
-nus 83
nux 29, 31
nympha 56

O

-o- 163
-o(nom. sg.) 133
-o(dat. sg.) 133
-o (abl. sg.) 130
-o,-onis 78
ob 31, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 203, 205, 209, 237, 257, 260, 261
ob hoc 345
obaeratus 99
obdormisco 175
obitus 193
oblino 26
**oblito* 32
obliuiscor 181
obliuiscor 32
oblongus 100
obnoxiosus 81, 83
obnoxius 81, 83
obnubilus 100
ob . . . sacro 97
obsedeo 102
obsequentiam facere 114
obsoletus 193
obsonito 67
obstupefacio 113
obuersus 205, 208
occasus 193
occludo 103
occupare 176
oceanus 56
Ocella 87
ocellus 86, 88, 89
ocellulus 89
octaginta 163
octagita 163
Octavianus 80
octauus 163
octauus decimus 164
octo 162
octodecim 162

octo et decem 162
octoginta 163
octoginta 163
octoni 164
oculus 31, 64, 89
odi 180
odiens 194
Ofeia 86
offerrere 189
officina 18, 98
officio 102
ogdoas 61
-oi (dat. sg.) 133
-oi (nom. pl.) 134
oino(m) 23, 160
olea 87
oleaster 87
olifantus 44
olim 256, 328
oliua 44, 45
oliuetum 79
olla 24
ollarius 78
olle 149
ollus 149
oloes 135
olor 49
olusatrum 113
-om 134
omne 58
omniparens 66
omnis 159
omissus 193
-omo- 142
oneraria 78
onorim 24
opacus 84
opera 91
operari 91
opere (dat.) 128
opificina 18
opilio 35
opinio 58
**opio* 32
opiparus 107
oportet 219, 235
oppidanus 80
oppidatim 200
oppido 144
opprimo 102
ops 29
opsequito 187
opsonatu 252
opsonaturus 195
opsono(r) 47
optato 376
optimum 23
optimus 141, 143, 145, 146
optionatus 74
opto 32
optuma 18
opulens 85

opulentus 84, 85
opus 91
opus est 190
opusculum 87
-or 75, 76, 83
-ora 121
orare 92, 297
oratio 29
oriturus 195
oriundus 85, 196
ornate 198
ornatus 74
ornor 167
oro 299
orphanus 62
ortus 22, 168
-orum 134, 156
os 29, 31, 32, 71
-os (nom. sg.) 128
-os (nom. pl.) 134
osculari 168
osculo 168
osculum 87
ossuarium 78
ostracus 50
ostreum 45
osus 193
-osus 81, 100
otto 162
ouis 31
ouum 88
-ox 40

P

pacisco 167
paciscor 167
paedico 48
paene 180, 198, 203
paenissime 203
paenitemini 219
paeniteo 219, 235
paenitet 234, 257
paenula 46
paganizo 62
paganus 80
palacurna 41
palaestra 47
palam 23, 198, 204, 206, 207
palanga 46, 48, 49
Palatinus 83
palea 31
pallam 23
pallium 52
palpebrae 122
paltria 47
paludamentum 75
paluster 139
pampinus 39, 41
panaricium 47
paneo 237, 306
paniculum 86
panitare 94

pannibus 135
papae 47
papauer 40, 41
par ac si 351
parabola 61, 62
parabolari 71
paracletus 61
paradisus 61
parasitari 51
paratragoedo 53
paratura 75
parco 236
parentes 85
pareo 244
pariatus 193
paricidas 130
parietem 27
parietinus 83
pario 18, 96
pariter 201, 346
pariter ac si 351
pariturus 195
paro 27
parochia 62
pars 29, 225, 280
parte 250
Parthi 122
Parthus 122
particella 89
particeps 107
partim 200
partura 195
paruior 141
paruissimus 141
paruola 86
paruula 86
paruolus 64
paruus 32, 141
passercula 87
pango 299
passerculus 87
parturio 96
pascha 61, 62
pasco 192
**pascor* 167
passibilis 82
passerinus 83
passio 58
pastillus 86
pastus 192
patagiarii 48
pater 31, 32
pathicus 48
patibilis 82
patior 176
patire 30
patria 76
patriarchus 61
patrii 139
patrimonium 76
patrissare 91
patrisso 50
patronus 63

patruelis 82
patruus 48
paulo 198
paulum 199
pavor 76
pauore 257
pauper 111, 139
paupera 140
pauperculum 90
pauperrimus 142
pauillulum 64
pauillulus 87
parens 67, 120
pax 29, 47
pecten 70
pectino 30, 70
pecto 30, 70
pectora 65
pectus 118
pecu 31
peculiarior 146
pecus 31, 129
pedes 121
pedester 139
pedisequus 107, 110
peieratio 64
peieratiuncula 64
peior 141
peiorare 92
pelagus 56, 67, 132
pello 30, 32, 70
pelluuiæ 107
penates 122
pendere 265
penes 204, 207
penetratus 193
penicillus 86
penitus 199, 200
pennipotens 113
peperi 18
pepigi 167
pepuli 30
per 97, 99, 101, 102, 103,
 104, 106, 143, 203,
 208, 209, 237, 246,
 247, 248, 249, 251,
 255, 257, 261, 263,
 264, 268, 269, 270.
per eo quod 343
per hoc quod 341
perangustus 143
perastutulus 90
peraufero 105
perbonus 99
perca 45
percanto 168
perceleber 143
perconfirmo 105
perconto(r) 52
percurrere 237
perdiscooperio 105
perdo 170

peremptalis 82
peremptorie 198
perennis 99
pereo 170, 237
perexeo 105
per . . . familiaris 143
perficio 102, 103
perfidia 76
per girum 205, 209
pergracilis 143
pergraecari 92
pergrandis 101
per . . . gratum 101
pergratus, 143
periculum est 306
perinde 346, 348, 351
perinde ac 352
perinde ac si 351
perinde quam 349
perinde ut 349
per . . . iucundum 143
peripatetici 55
periratus 101
peritus 272
perlonginquus 143
perlubens 101
permacer 101
permagnus 143
per . . . mirum 143
permirus 143
permultæ 143
perniciēs 280
perniger 143
pernix 85
perobligo 105
perodi 103
perorare 63
perosus 193
perparuus 143
perpaucus 101
perpello 299
perperuersus 101
perpetualis 82
perpetue 198
perpetuissima 143
perpetuius 143
perpetuo 198
perpetuus 82
perpluo 219
perpropinquus 101
perpulcher 101
persalio 105
perscruto 168
persecutor 61
persona 38
personæ 280
perstultus 99
persuadeo 299
persuadere 237
persubeo 105
persubhorresco 104
pertaesus 193
pertenuis 101

pertimefactus 101
pertranseo 105
perturbatio 58
peruetus 143
peruinco 105
peruiridis 143
pes 31, 124, 127
pessima 146
pessimissimus 146
pessimus 141, 142, 145
pessumdare 251
pessumdo 108
pessumeo 108
pestilentia 66
pestilitas 66
petere 297
peto 30, 175, 235
petoritur 62
petra 44, 49
p(h)ager 45
philosphari 53, 92
philosophia 60
philosophiam 54
philosophus 60
physica 55
physicam 54
piare 66
pictor 75
pictura 75, 195
piget 234, 257
pigritia 77
pī pī 145
pilumnoe 134
pilus 122
pinetum 79
pinniger 112
pinnipes 57, 66, 113
pinsare 176
pinu 132
pinus 67
pirata 59
piscis 31
pisinnus 32
pix 29
placenta 47, 49
placet 295
placitare 94
placitus 193
placuit 305
plaga 64
plagigera 64, 112
planago 79
plane 198, 369
plangebitis 181
plaudo 105
plausibilis 82
Plautinus 83
plebicola 113
plebis 127
plebis scitum 284
plebitas 68
plebs 38
plenarius 80

plenus 80
pleo 105
plere 175
pleuit 218
-plex 165
plorare 64
ploratillum 64
Plosurnus 84
ploxenum 62
plumbum 39, 41
plumipeda 57
plumipes 113
plures 141
plurimus 141
plurior 146
plus 144, 146, 276
-plus 165
pneumaticus 59, 84
poema 54, 59
poena 19, 46
Poenus 19, 121
poesis 54
poeta 59
poetor 168
policeor 104
polior 167
polus 56
pondo 125
**pondus* 125
pone 203, 204, 205
pons 29
pontifex 111
pontificius 83
pontus 56
popa 37, 38
poploe 134
poposci 30
popularis 82
populi 69
populus 38, 61
por 104
porcaricius 81
porcinarius 78
porcus 120
porgo 18
porrigo 18, 104, 105
porrum 41
portendo 104
porto 32, 71
portus 22, 230
posco 30, 276
possessiuncula 89
possibilis 57
possibilitas 57
post 97, 104, 198, 203, 204, 206, 207, 209, 213
post quod 329
postea 201, 211
postquam 322, 330
posterior (neutru) 141
posterus 142
posthac 201, 207
postilla 201, 207

postmeridianus 99
post modum 201
post...ponis 97
postquam, 210, 211, 326, 328, 329—330, 331, 334, 337, 338, 339, 340, 342
postremior 146
postremissimus 146
postremo 198
postremus 142
postridie 253
postulare 297
postulo 276, 299
postumus 143
possum 108, 182
potare 70
potio 192
potior 236
potire 167, 236
potiri 167
poto 32
potor 192
potus 32, 192, 193
prae 97, 98, 99, 101, 104, 106, 143, 203, 206, 207, 208, 237, 257
praealtus 99
praececanus 101
praeceps 199
praeacidarius 80
praecognosco 104
praecordium 98
praecox 99, 101
praedicare 61
praedonuli 68
praedopiont 32
praeesse 237
praefabro 168
praefectura 75
praefectus 75
praeferuidus 101
praeficio 102
praeliganeus 101
praemiosus 68
Praenestinus 122
praenomen 98
praerupium 98
praescentia 98
praesens 93, 191
praesentare 93
praesente 373
praesertim cum 340
praeses 98
praesidium 98
praestare 265
praeter 104, 204, 209, 237, 275
praeterire 309
praeteritus 193
praetor 75
praetor urbanus 283
praetorium, 79
praetorius 81

praetura 75
pransus 193
Pratum 56
prauicordius 114
precari 297
prehendo 19, 22
premo 94, 102, 103
prendo 19, 22
presbyter 61, 62
pressum 94
pressura 94
pre(u)iter 62
prex 29
pridie 253
primanus 80
primatus 74
primauera 114
primipilarius 140
primipilus 109
primitus 200
primo 198
Primogenia 107
primum 199, 212, 327
primum quando 213
primus 142, 163
princeps 111, 112
principio ut 327, 330
prior (neutru) 141
priscior 146
priusquam 321, 323, 324, 325, 337, 338
pro 31, 97, 98, 99, 104, 106, 203, 208, 223, 240, 257, 258, 260, 261
pro eo ac 211
pro eo quod 341
pro eo ut 211
pro quam 203
pro ut 203
processus 193
**procilis* 204
proconsul 98
procul 204, 207
prodigium 280
proeliaris 82
profectus 193
progenies 64, 98, 136
prognariter 65
prognatus 64
proinde 289, 346, 351
proinde ac si 351
proinde quam 349
proinde quod 349
proinde ut 349
proles 67, 68
proletarius 63
promittor 296
promptulus 90
promuntorium 230
pronus 244
prope 180, 205, 206, 209
properato 377
properipes 57

propheta 61, 62
prophetia 61
propheticæ 198
prophetizare 91
prophetizo 62
propino 47
propinquare 92
propior 142
propius 204, 207
proprietas 57, 77
propritim 200
proprium 58
proprius 157
propter 204, 205, 207, 209, 257, 261
propter hoc 345
propterea 212, 339, 342
propterea quod 341, 343
præra 44
prorsus 199
protinus 199
protinus ut 327
prouidentia 57
prouideo 240
prouorsus 199
prout 210, 349
proxime 204, 207
proximior 146
proximus 142, 146
prudens 85
prudenter 201
prudentia 76
prudentior 142
pruritus 74
psalmus 62
-pse 152, 154
pseudoapostolus 61
pseudopropheta 61
-pte 154, 156
pudet 218, 234, 257
pudeo 219
pudicitia 77
pudicus 84
puellula 89
puerosus 81
puerpera 112
puerulus 86
pugillus 86
pugnatur 169
pugnax 84
pulcher 59
pulchre 144
pulsim 200
pulso 30, 32, 70
puluerizo 62
puluinar 82
puluinarium 78
puluinulus 86
Punicus 19
punire 19
puppæ (nom. pl.) 129
puppis 67, 129
pure 202

purgo 111
purpura 45
purpureus 83
pusillanimitas 58
pusillus 32
putare 276
puteal 38
puter 139
puteus 37, 38
pytisso 50

Q

qua 158, 199
quadragesima 162
quadragesima 162
quadrans 85
quadrini 164
quadriuium 111
quadrupedans 112
quadrupes 109
quadruplus 165
quæ 157, 158
quaero 235, 317
quaesito 377
quaestorius 81
quaestura 75, 195
quairatis 19
qualis 319
qualitas 57
qualiter 211, 318, 320, 348, 353
quam 211, 212, 213, 266, 267, 347, 349, 350, 352, 353
quam aequæ 349
quam...ita et 349
quam magis... tam magis 349
quam multa sic 349
quam si 351
quamdiu 213, 331, 332, 337, 338
quam...diu...tam 332
quamdiucumque 333, 337
quamdiulibet 333, 337
quamlibet 368, 370, 371
quamlibet etsi 368, 371
quamobrem 289, 290, 317, 318
quamquam 212, 292, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
quamsi 213
quamuis 213, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
quamuis licet 366, 368, 371
quando 210, 212, 213, 317, 318, 319, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 369, 370, 371

quando etiam 335
quando primum 335
quando... quando 335
quando tunc 335
quandocumque 211, 335, 377
quandolibet 335
quandone 318, 320, 335, 337
quandoque 335, 337
quandoquidem 338, 339, 340, 341, 342
quantillum 64
quantitas 77
quanto 198
quanto magis... tanto magis 349, 352
quantum 64, 199, 211
quantumlibet 368, 370
quantumuis 368, 370
quantus 21, 213, 318
quaparte 318
quapropter 289, 320
quare 210, 213, 289, 317, 318, 340, 342, 343
quaragesima 162
quarranta 162
quartus 163
quas (nom. pl.) 158
quasi 210, 213, 341, 350—351, 352, 353
quasi quod 351
quasi si 351
quasi sicut 351
quasi ut 351
quasi uelut 351, 353
quasso 32, 70
quatenus 211, 340, 342
quater 165
quaterni 164
quatio 32, 70
quattor 162
**quattordece* 162
quattro 162
quattuor 162
quattuordecim 162
quattuordecim 162
quattuor et quingenti 163
quattur 162
-que 283, 286, 287, 290
-que... et 287
quei 157, 158
quemadmodum 311, 318, 320, 327, 331, 338, 341, 346—347
queo 68
quercus 31
querebuntur 181
queror 236
querulus 78
ques 158
qui 151, 157, 158, 291, 292, 293, 317, 318, 320

qui (abl.) 291, 317, 344
qui ne 344, 345
quia 210, 211, 212, 213, 297, 300, 303, 304, 309–312, 313, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 387
quicumque 291
quid 158, 312, 317, 318, 319, 320, 345, 346, 352
quid ita 317
-quid 158
quidam 158, 159
quidem 154, 283, 289
quidem... sed 289
quietibus 123
quilibet 158
quin 288, 295, 308–309, 355
Quinctius 163
quindecim 162
quindeci 162
quindecim 162
quingentarius 80
quingentum 163
quini 164
quinguacinta 163
quingagesimum octauum 164
quingaginta 163
quingulare 92
quinque 52, 162
quinqertiones 52, 54
quinqertium 52
quintus 163
quis 157, 158, 291, 317, 318, 320
**quiscunus* 159
quisnam 158
quispiam 158
quisque 158, 376
quisquis 108, 291, 292
quippe 289, 340
quippe qui 342
Quirites 122
quiuis 158
quiuiscumque 158
quo 198, 211, 344, 345, 346
quo magis... eo (hoc) magis 349
quo magis... tam magis 349
quo minus 344
quo ne 345, 346
quoad 210, 323, 324–325, 328, 331, 332, 337, 338
quocirca 289
quod 157, 158, 210, 211, 212, 213, 297, 298, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309–312, 313, 317, 320, 326, 329, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 349, 353,

354, 355, 356, 369, 387
quod...ita 349
quod non 305, 306, 307, 308, 313
quod...sic 349
quod similiter 349
-quod 158
**quoi* 157, 158
quominus 210, 300, 308, 345
quomodo 213, 311, 312, 318, 319, 320, 327, 331, 336, 337, 338, 342, 344, 345, 346, 347, 352, 353
quomodo si 351, 352, 353
quomodocumque 211
quomodolibet 211
quone 318
quoniam 110, 111, 210, 300, 309–312, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 369, 371, 387
quoniam cum 213
quoque 283, 290
quoquo 292
quorsus 199
quotenus 210
quotiens 165, 211, 334–335, 338
quotiens... tum 334
quotiens... tunc 334
quotienscumque 291, 334, 335
quotienslibet 335
quotquot 291, 292
quotumus 320
**quouorsus* 199

R

-r- 174
-r 187
rabiosus 81
racemus 39, 41
radicitus 200
radicula 70
ramenta 133
ramentum 132
Ramnes 122
ramulus 88
rapax 84
raphanus 45, 50
rapio 176
rapire 30
raptim 200
rarenter 201
rarior 145
raro 198
raster 132
rastra 135
rastri 135
rastrum 135
ratio 58, 64

ratiuncula 64
rato 199
**rattus* 29
raucisonus 57
re- 97, 99, 102, 103, 104, 105, 106
-re 173, 187
re uera 284
recens 199, 264
receptare 94
recipere 94
recolligo 104
reconflo 104
redundatus 193
reficio, 102, 103
regimen 75
regio 230
regione 250
regius 83
regnifico 114
rego 30, 204
regressus 194
religiosus 81
rem 24, 136, 137
remaneo 103
remanere 222
remex 107, 121
remigium 110
remulcum 44
**reuorsus* 199
reor 168, 194
repandirostrus 112
repens 199, 334
repente 334
repo 30
reporrigo 105
requietus 193
res 29, 136
resalio 102
resilio 102
respiramentum 69
respondere 176
responsa 122
respublica 109, 111, 284
restes 129
restis 129
retentare 94
retinere 94
retro 101, 102, 104, 106, 204, 206, 208
reuerti 167
reuerticulum 79
reuertor 167
rex, 29, 32
rhetorica 53, 60
rhetoricam 54
rheumatismus 59
rheumatizare 91
rhythmus 60
rideo 30, 236
ridere 237
ridere 176
rido 30

-rier 188
riscus 46
rite 199
ritu 199
riuus 121
-rna 36
-rnus 36
-ro- 195
roburneus 83
roburnus 83
robus 34
rogare 275, 276
rogatio 29
rogilo 64
Romae 250
Romam 250
Romanicus 84
Romanitas 77
Romanom 134
Romanus 80, 121
Romulus 83
ronco 49
rorifer 66, 113
ros 29, 118, 128
ros marinus 113
rosa 39, 41
rosaries 134
roseus 83
rostrans 85
rota 31
ruber 31, 34
rubere 95
rubetum 79
rubicundus 85
rubor 76
rubrus 140
rudens 37
rufulus 88
rufus 34
ruo 30
rure 252
ruri 128, 249
rursus 199
rus 29, 118, 251
rusticatum 202
rustice 202
rusticitas 33

S

-s- 22, 180, 188
-s 23
saburra 40, 41
saccellum 87
saccus 46, 49
sacer 32
sacrosanctus 107
sacrus 140
saetiger 81
saetosus 81
saeculum 69
saeuiter 201

saepe 203, 256
saepissime 203
saepius 203
sagina 36
sagittare 92
sagittifer 57
sagittipotens 57
sagum 63
sal 67, 118, 124, 127
saligneus 83
salignus 83
salio 105
salix 31
salpa 45
salpuga 41, 42
salsifodina 113
salsipotens, 112
saltem 198, 288, 365
saltuosus 81
saltus 74
saluber 139
salueo 92
saluus 92
sanctifico 114
sanctimonia 76
sanctissimus 146
sanctitas 77
sanctitudo 77
sanctus 26
sane 198
sane licet 368, 371
sanguen 127
santerna 38
sapiens 144
sapienter 201
sapientia 58, 64, 76
sapientipotens 66
saplutus 48
sarcophagus 50
satanas 61
satelles 37, 38
satis 198
sator 67
satui 258
Saturnus 84
saxifragus 112
saxum 49
-sc- 93
scabillum 86
scaena 53
scalae 122
scamillus 87
scandalizari 61
scandalizo 62
scandalum 61, 62
scarifico 47
scatens beluis 113
sceleratim 200
sceleratus 80
scelus 280
scema, -ae 43
-scere 176
sc(h)ema 49

schema, -tis 43
schisma 61
schola 60
sciaticus 84
scilicet 289, 295
scin 314
scindo 32
scio 111, 317
scior 296
sciscitari 94
scisso 32
-sco 95, 96, 103, 174, 175
scofina 35
scomber 45
scopulus 44
scortillum 88
scortum 118
scribo 299, 303
scriptura 61, 75
scripturam 74
scrofa 34, 35
scruto 168
sculna 36
scurra 38
scutum 32, 118
se (pron.) 169, 171
se ipsum 154
se (prep.) 203, 204
se- 97, 98, 99, 100, 103, 104
-se- 184
-se 187
secedo 104
secrete 198, 202
secreto 202
secum 271
secundanus 80
secundo 198
secundum 199, 204, 205, 241
secundus 85, 163, 196
securis 31
securus 99, 100
secus 198, 203, 204, 206, 348
secus ac si 351
secus quam 349
secutus 194
sed (pron.) 153
sed 31, 210, 288, 290, 369
sed enim 288
sed tamen 288
sedece 162
sedecim 162
sedes 179
sedete uobis 171
sedicula 87
seditio 98
seditiosus 81
sedulus 99
se... *gregari* 97
segrex 99
selago 79

setibra 111
semel 165
semel ut 327, 330
semen 70
semino 30, 70
semper 256, 323
sempiterno 199
senator 78
senatorius 81
senatous 129
senatus 74, 78, 85
senatusconsultum 109
**sene* 155
senectus 77
senex 31, 85
seni 164
senior 142
sensualitas 69
sentio 235
sentix 40, 41, 42
separatim 200
sepono 104
seipse 154
septe 162
septem 162
septem decem 162
septemdecim 162
septem et decem 162
septemuiratus 74
Septentriones 122
septeni 164
septenus 164
septimontium 108, 111
septimus 163
septuaginta 163
sepulchrum 59
sequor 21, 30, 31, 103
seria 41, 42
sermones 67
sero 30, 31, 70
seruare (se) 171
seruari 171
seruitus 77
seruolus 64, 86
seruus 38
-ses 29
sescentum 163
sese 154
sesquipedalia 113
Sestius 163
sestus 163
sette 162
seuerus 144
**seus* 156
sex 162
sex et trecenti 163
sexaginta 163
sexagesimum ac nonum 164
sexaginta 163
sexanta 163
sextans 85
sextus 163
si 210, 213, 317, 318, 319,

320, 334, 335, 336, 337,
 356, 357, 362, 363, 364,
 365, 367, 370, 371
si...an 319
si cum 336
si iam 363
si maxime 363
si minus 357
si... necne 319
si non 356—357
si...si 357
si... siue non 319
si... seu 319
si quomodo 338
sibi 153
sibi 171
sibilus 35, 120
Sibyllinus 83
sic 211, 286, 346, 347,
 348, 351, 352, 355, 356,
 365, 371
sic ac si 351
sic...quam 349
sic tamen quod 355
sic tamen ut 355
siccoculus 64
siccus 64
sicilissare 91
sicilissito 50
sicut 110, 210, 212, 342,
 346, 347
sido 179
sidus 67
sifilus 35
sigillaricius 81
sigillum 86
signifer 113
signipotens 57
Siluae 56
siluaticus 84
siluester 139
siluestris (masc.) 139
siluicola 112
siluicolae 53
siluicultrix 66
siluifragus 113
sim 184
-sim 200
simile 144
similis 142, 244, 351
similis ac si 351
similiter 346
similiter ac si 351
similitudo 61
simplex 165
simplus 165
simul 204, 207, 326, 328,
 337
simul ac 326, 328, 337
simul ac primum 328
simul atque 326, 328, 337
simul atque cum 330
simul et 328

simul primum 328
simul...quando 335
simul ubi 328, 330
simul ut 327, 328, 330
sin 356, 357
sinapi 125
sinceris 140
sine 203, 207, 208, 271
singularizo 62
singuli 166
singultire 92
singulus 65, 164
sinister 142
sinistra 204, 208
sinistimus 143
sino 30, 299
-sio 74
siquidem 340, 341, 342
sirempse 351
siren 60
sirena 60
siti 257
siue 357
siue...ne 357
siue...siue 319
smaragdus 46
-so- 200
-so 181, 187
socer 31
socerus 133
sociennus 38
socio 271
sociofraudus 65
socius 38
socro (dat.) 130
socrus 31
sol 29, 31
solacium 66
solamen 66
solari 66
solem 24
solens 194
solere 95
soliculus 90
sollemnis 111
sollicitor 306
soloecismus 59
solstitium 110
solum 199
solus 159
-som 132
somniare 91
somnium 91
-somo- 142
sonipes 57
sonitus 74
sons 191
sophia 53
sophista 59
sophistae 55
sophos 47
sopor 68
sorbeo 30

sorbere 176
sorbo 30
sordeo 92
sordes 92
sorex 29, 40, 41
sorix 41
soror 31
sororcula 87
sortis 168
spargo 32
sparsim 200
Spartanus 80
spatula 71
specie 229
specio 105
specta 315
spectrum 26
specula 87
spem 24, 137
speror 296
spes 136
spicis 66
spiniger 113
spinosus 113
spinter 46
spiraculum 79
spiritualis 61
spiritus 58
spondeo 175
sponte 125
spontem 125
spontis 125
sporta 37
squamiger 66, 81, 113
squamosus 81, 113
-sso 181
stadium 47
stare 222
statera 46
staticulus 87
statim 212, 330
statim quam 213
statim ut 327, 331
statim ut primum 331
statua 122
statuere 92
statura 195
status 92
stellans 85
stelliger 57
stemma 61
sterilis 140
sterilus 140
sternuo 32, 70
sternuto 33, 70
sterto 49
sstes 29
steli 181
stilla 107
stillicidium 107
stimulare 92
stipendium 110—111
-to 31, 181

sloici 55
stola 46
stomachus 50
strabus 48
strangulo 48
strenuior 143
strenuissimus 143
strepitus 74
stropharii 48
stroppus 44
strufertarius 108, 111
struo 103
studeo 236, 244
stultiloquentia 114
stultiloquium 61
stultiloquus 64
suadeo 244
suadere 237, 297
suae 156
suapte 156
suatim 200
suauiloquens 53, 66
suavis 31
suauisonus 112
suauitas 77
suauitudo 77
sub 31, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 203, 206, 207, 237, 250
subabsurdus 101
subalaris 99
subalbus 101
subante 201, 205
subaquilus 101
subargutulus 90
subasper 101
subcrispus 101
subcustos 98
subdiffido 104
subdolos 101
subinde 256
subito 212, 327, 334
sublime 199
sublimis 140
sublimus 140
**submassare* 51
subniger 99
subocularis 99
subolis 127
sub...placo 97
subsiccus 101
substeneo 102
subtegulaneus 99
subter 100, 104, 204, 207, 237
subtercutaneus 100
subtristis 99, 101
subtus 106, 199, 200, 204, 206, 208
subtutus 101
subuades 63
subulo 37
suburbanus 99

succedo 103
successus 193
succinte 198
sufferrere 189
sufficio 102
suffoco 48
sui 153
suile 79
suillus 86
Sullanus 80
sullaturire 96
sum 29, 174, 175, 181, 188
summatus 74
summe 144
summus 142, 250
summussi 52
sumptus 74
Sunii 133
suntod 186
suo 30
suouetaurilia 108, 111
super 97, 98, 100, 101, 104, 106, 133, 199, 203, 204, 206, 207, 208, 261, 266
superadornatus 100, 101
superadultus 101
superare 265
super... erant 97
superi 67
superimpendo 104
superincuruatus 101
superior 142
superlaudabilis 101
superne 205, 208
superpondium 98
superpositio 98
superstes 99
superus 142
suppetias 251
suppono 103
supra 100, 104, 105, 203, 209
supremus 142
surculus 88
surgebit 181
sus 31
-sus 191
suspicio 70
susque deque 203
suus 147, 151, 153, 156
sycophantari 91
syllaba 55
synagoga 61
Syracusanus 80

T

taberna 36, 38
tabernaculum 79
tabificus 113
tabis 127
tablista 59

taciturnus 84
tacitus 193, 194
taedet 234, 257
**tafanus* 35
talentum 46
talio 63
talis 355
talis ac si 351
talis...qualis 348, 352
talpa 41
tam 141, 198, 346, 351, 355, 364, 365, 371
tamdiu 324, 332, 336
tamdiu... quam 332
tamdiu...quamdiu 348
tamdiu...quanto tempore 332
tamen 288, 289, 290, 351, 364, 365, 366, 371
tamenetsi 363, 364, 365, 367, 369
tamenetsi tamen 368, 371
tametsi 363, 365, 366, 367, 369
tametsi tamen 365, 371
tametsi...tamen 367
tamquam 110, 111, 212, 341, 346, 347, 348, 350, 351, 379
tam... quam 348
tamquam si 351
tango 30
tantisper 323
tanto 198
tanto opere 284
tantopere 346
tantopere... quam 349
tantum 355
tantus 355
tantus ac si 351
tantus... quantus 348, 352
tantusdem 151
tarde 202
-tare(-sare) 94—95
-tas 77, 99
tata 32
tatae 47
taurus 31
tauton 26
-te 154, 186
tecum 271
ted 153
tegi 30
tego 30, 175
tegula 79, 121
tellus 67, 107
temeritate 264
temnere 66
temperantia 58
temperi 128, 253
tempestas 64
tempestus 77
tempore 254
tempto 317

tempus 64
**tene* 155
tenellam 88
tenellulus 87
teneo 31, 181, 204
tenerissimam 142
tenus 204, 205, 207, 208
tepefacio 108
ter 165
-ter 200
tergeo 30
tergere 176
tergilla 88
tergo 30
terni 164
-tero- 143, 201
terra 31
terras (gen.) 130
terrester 139
terrestris (masc.) 139
terrigenus 112
tertio 198
tertius 163, 164
testa 71
testamentum 61
testare 91
testimonium 77
testis 91
tete 154
tetigi 30
**teus* 156
thalamus 60
Thebais 56
Thebanus 80
thesaurus 52
thia 48
thius 48
t(h)unnus 45
thymum 43
thyrsus 43
**ti (gen.)* 153
**ti (dat.)* 155
tiara 46
tibei 153
Tiberinus 83
tibicen 111
tigris 59
timeo 235, 240, 306
timidus sum 306
timore 257
tinnire 92
-tio 74, 75, 98, 99, 238
tis 153, 154
tisana 48
tisicus 47
Titius 122
titubata 193
tmesis 59
-to- 99, 163, 167, 168, 169, 187, 191, 192—195, 200, 214
-tod 185, 186, 187
tofa 34

tollo 71
toloneum 46
-tomo(-timo-) 143
tondeo 30
tondere 176
tondo 30
tonsura 195
-tor 75, 78, 81, 195
-torium (-sorium) 79
-torius(-sorius) 81
**tórquere* 176
torqueo 30
torquo 30
torreo 175
tot...quotiens 334
totiens 165, 334, 335
totiens... quotiens 348
toto (dat.) 159
totus 159
tradunt 218
tragicocomoedia 53
tragicus 53
trans 97, 102, 103, 104, 105, 106, 203, 207, 237, 275.
transfiguro 103
transsalire 102
trapezita 46
trasenna 36
trecenteni 164
trechedipnum 59
tredece 162
tredecim 162
tremebit 181
tremendus 197
tremo 30, 237
tremulo 30
tremulus 78
trenta 162
trepido 237
tres 161
tres et decem 162
tria 161
tribulis 82
tribunatus 74
tribunus plebis 284
tributum 200
triceni 164
trienta 162
trifax 66
trifur 109
triginta 162
triinta 162
trini 164
trinitas 57, 61
trinta 162
tripectoris 113
triplex 165
triplex 165
triemis 108, 113
tris 161
trisso 51
tristes 144

tristificus 57
tristus 140
triuuium 111
triumphus 37, 38
-tro- 37
Troiugena 109, 112
tropare 60
tropus 60
trutina 46, 48
tu 147, 155
tuatim 200
tubicen 109
tubulus 90
-tudo 77
tui 153, 154
tuimet 154
-tuiri 188
tuli 174
Tullianus 80
tum 198, 328, 335, 365
tum demum... quando 335, 336
tum quando 335
tumultuari 91
tumultus 91
tumum 43
tunc 328, 335
tunc quando 335
tunnus 48
tuom 156
turbulentus 84
turdus 31
turgiduli 86
-turire (-surire) 96
turmatim 200
-tura (-sura) 74—75
turpiter 201
tursus 43
turturilla 87
turunda 37, 38
-tus (adv.) 199, 200
-tus (-sus) 73—74, 77
tussicula 90
tutarchus 44
tute 154
tuto 168, 198
tutus erat 193
tuus 147, 153, 156
tympnum 47, 50

V

u 44
-u- 180, 181
-u (abl. sg.) 129
uaccinium 39, 41
uacuissimus 143
uadam mihi 171
uafer 34, 35
uagula 86
ualde 144, 198, 203
ualdissimus 145, 203
ualdius 203

ualere 95, 265
uangelium 61
Vaniloquidorus 61
uaniloquium 61
Varro 78
uarus 78
uasculum 90
uastities 77
uber 32
ubi 31, 211, 326, 327, 328, 331, 334, 336, 337, 338, 340, 342.
ubi primum 326, 327, 328, 337
ubiubi 291
-ubus 129
-uca 40
-uco 40
-ucus 84
-ud 133
ue- 97, 99, 100, 283, 288, 290
uecors 99
uegrandis 99
uehementer 144
uehiculum 118
ueho 30, 31 175
uel 211, 288
-uelis 82
uelum 67
uelut 210, 341, 346, 347, 352, 379
uelut si 351
uenatio 74
uenato 252
uenaturam 74
uenatus 74
uendo 170
ueneo 170
uenerimus 184
Venerius 83, 227
uenio 182
uenti 162
uentus 31, 49
uenumdare 251
uenumdo 108
uenumeo 108
uenum ire 251
uer 29
uerberare 64
uerberatillum 64
uerberito 67
uerbum 58, 61, 62
uere 254
uerecundus 85
uereor 168, 169, 235, 240, 306
ueretur 219
Vergiliae 122
ueriloquus 114
ueritus 194
uermis 31
uero 283, 288, 289, 290

uersicapillus 112
uersus 204, 206
uerticillus 86
Verticordia 109
uerto 166, 199
uerum 288, 290, 371
uerum uero 288
uerum tamen 364, 365
uesanus 99, 100
uesco 168
uescor 236
uespa 31
uesperatus 193
uespere 254
uesperi 253
uesperugo 79
uester 153, 156
uestitui 258
uestitus 74
uestratim 200
uestri 154
uestrum 153
ueternosus 81
uetrus 140
uetulus 59, 64
uias (gen.) 130
uiaticus 84
uicata 29
uice 165
uiceni 164
uici 30
uicibus 165
uiciniae 249
uicissatim 200
uictito 64
uide 186, 315, 317
uidelicet 289, 295
uiden 314, 317
uideo 235
uideri 222
uidere 175
uidetur 295
uigilante 373
uigilo 103
uiginti 121, 162
uiginti trecentisque 163
uinarium 78
uinco 30, 105
uinculum 79
uindicia 63
uinipollens 65
uinti 162
uinum 39, 41
uinum melae 234
uinus 132
uiola 39, 41
uiolatod 186
uiolens 85
uiolentus 84, 85
uirei 134
uirginalis 82
uirginarius 80
uirgineus 80

uirgulta 122
uiri 122
uiridiarium 78
uirosus 81
uirtute 257
uirtus 61, 77
uirus 132
uis 125, 280
uiscera 122
uitalis 82
uitare 236
uitellum 88
uitellus 86, 89
uitio 207, 257
uiuebo 181
uiuo 30, 31, 64
uix 29, 198, 334, 365, 371
uix bene 334
uix dum 334
uixit 180
-ulentus 84
uligo 79
-ulis 82
Vlisseus 83
ullae (dat.) 159
ullus 159
ulmus 31
uls 204
ultimus 143
ultra 106, 204, 205, 209
-ulus 78, 79, 86
-um (gen. pl.) 132, 134
umbraticus 84
umbriger 57
umor 76
unae (gen., dat.) 160
unctiusculus 64
unctito 67
unctus 64
unda 31
undec 162
undecim 162
undeuiginti 162
ungor 167
unguis 33, 71
ungula 33, 71
uni (gen.) 160
unigena 61
unio 49
unitas 61
uno (dat.) 160
unoculus 109
unus 159, 160
unusquisque 158
-uo 176
uobeis 154
uobis 154
uocalis 57
uocare 171, 276
uocari 171
uolaticus 82
uolatilis 82
-uolens 143

uolitare 94
uolo 29, 174, 175, 182, 235, 275
uolucer 139
uoluendus 196
uoluntarie 198
uoluptabilis 82
uoluptuosus 81
uoluo 166
-uolus 143
uorator 69
uos 147, 155
uoster 156
uostrarum 153
uostrorum 153
uostrum 156
-uosus 81
uox 29
-ura 75, 76, 99
urbanatim 202
urbane 202
urbanitas 34, 68
urbanus praelor 283
urbs 37, 38
urna 40, 41
-urnus 84
uro 30, 105
ursus 31
-urum 188, 195
-urus 182, 195, 196
**usare* 236
usitare 94
usque 208, 209, 212, 323
usque adeo 324
usque adeo ut 355
usque eo 324
usque tunc 201
usucapio 110
usureceptio 114
usus 70, 94
ut 31, 184, 210, 212, 296, 297, 299, 300, 301 — 304, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 317, 318, 320, 326 — 327, 329, 330, 331, 334, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 354, 355, 356, 363, 365, 367, 369, 370, 371, 379
ut cum 330, 340
ut dum 333
ut eo 345
ut etsi 367
ut iam 367
ut ne 305, 306, 313, 344, 345, 346, 355
ut non 305, 306, 308, 309, 313, 345, 346, 355
ut primum 326, 327, 337
ut quasi 351, 353
ut quasi si 351

ut quo 345
ut quomodo... sic et 347, 353
ut semel 327
ut si 336, 351
ut sicut... ita 347, 353
utcumque 291
uter 142, 159, 317
uterlibet 159
uterque 159
uteruis 159
uterum 132
uterus 132
utilissimus 142
utillimus 142
-utim 200
utinam 184
utito 187
utunto 187
utut 365
utor 236
utrum 320
utrum...an 318, 319, 320
utrum...an non 319
utrum... aut 319
utrum... -ne... an 318
utrum... -ne... an non 318, 319
utrum...-ne...seu 319
utrumnam 318, 320
utrumne 319
utrumne...an 319
utrumnum 318
utrumue... an... seu 319
utpote 340, 379
uulgus 132
uulnerare 91
uulnus 91
uulpinus 88
-ux 40
uxorcula 64, 87, 88

X

Xenia 56

Y

y 44

Z

z 44, 59
Zephyrus 23
ziaconus 25
zona 23, 46

GREACĀ

A

ἀ- 100
 ἄβαξ 46
 ἄβρότονον 45
 ἀγαθός 145
 ἀγαπητός 145
 ἄγκυρα 44
 ἀδελφός 61
 ἀδιάφορος 57
 ἀδύνατος 57
 ἀθάνατοι 53
 ἀθλητής 47
 αἰτία 58
 ἀλάδαστρος 46
 ἀλγοποιεῖν 114
 ἄμβροτοι 53
 ἀμόργη 45
 ἄμπελος 39
 ἀμυγδαλή 46
 ἀμπορεύς 46
 ἄμφω 161
 ἀντί 198, 321
 ἀντλεῖν 52
 ἀπάθεια 58
 ἀπαθής 58
 ἀποθήκη 46
 ἄποκος 48
 Ἀποστροφία 109
 ἀστρολογία 76
 ἄργιλ(λ)ος 46
 ἄρετή 61
 ἄρθρον 58
 ἄρραδών 46
 ἀρτεμισία 45
 ἀρτέμων 44
 ἄσαρον 45
 ἄσθμα 47
 ἀσπάραγος 45
 ἀτατταταί 47
 ἀτταταῖ 47
 αὐλή 55
 Ἀχαιοί 44
 ἀψίνθιον 45
 ἀψίς 46

B

βαβαί 47
 βαβαιάξ 47
 βάκχαρ 40
 Βάκχος 40
 βαλανεῖον 47, 48
 *βαλλιστάς 47
 βᾶρις 45
 βεβούλημαι 168
 βήρυλλος 46
 βοεῖται 46
 βότρυς 46
 βούλομαι 168

βουπλήξ 107
 βούτυρον 46
 βροτοί 53
 βρύττα 45
 βύρσα 46

Γ

γαλέη 47
 γάρων 47
 γεγραμμένον ἐστί 193
 γεγραμμένος ἐστί 168
 γέγραπται 168, 193
 -γενής 112
 γλαύκωμα 47
 γλυκύρριζα 47, 49
 γνώμων 37
 γόγγυρος 45
 γραφή 61

Δ

δανειστής 46
 δαύχνη 39
 δάφνη 39
 δελφίς 43, 45
 διαθήκη 61
 δισώματος 53, 112
 διώκτης 61
 διώκων 61
 δόμεν 188
 δόξα 58
 δοτήρ 78
 δραχμή 46, 48
 δρομάς 43
 δυνατός 57
 δύο 160
 δύω 160
 δώτωρ 78

E

ἐθηκα 180
 ἐθνη 61
 ἐθνικοί 61
 εἰ μή 357
 εἶα 47
 εἶσω 208
 ἐκατόν 22
 ἐλαίφα 44, 45
 ἐλέφας 43
 ἐμπλαστρον 47
 ἐνελος 46
 ἐντός 208
 ἐρυσίπελας 47
 ἐξελθόντες 191
 ἐπίθετον 57
 ἐπιθυμία 61
 ἐπίρρημα 58

ἐπιστολή 48
 εὖ 47
 εὐάξ 47
 εὖγε 47
 εὖγε παῖ 47
 εὐρυκρείων 113
 εὐφρων 107

Z

ζάπλουτος 48
 ζώνη 46

H

ἡδιστος 142
 ἡδυεπής 53
 ἡδύλογος 112
 ἡδύφωνος 112
 ἡμικρανία 47

Θ

θεῖος 48
 θεωρητικός 57
 θνητοί 53
 θρίαμβος 37
 θύμον 43
 θύννος 48
 θύρσος 43

I

ἱασπις 46
 ἰδιότης 57
 ἱλαρός 48
 (F)ίον 39
 ἰσχυρός 145, 195
 ἰσχύς 195

K

κάδος 46
 καθαρίζω 50
 καθώς 342
 κάκκαβος 46
 κάλλυντρον 47
 καμάρα 46, 48
 κάμηλος 46
 κάμινος 46
 κάνθαρος 46
 καράτομος 109
 καρατόμος 109
 καρποφόρος 112
 καρυόφυλλον 45
 καρχήσιον 52
 κατά 165
 κατάκρισις 61
 κατακρίνω 61
 καταπέλτης 47
 κέδρος 40

κέλευ(σ)μα 44
 κέλης 44
 κενόν 58
 κενοφωνία 61
 κέρκουρος 44
 κεροῦχοι 44
 κεφαλή 58
 κηρύσσω 61
 κῆτος 45
 κιθάρα 43, 47
 κίναϊδος 48
 κίστη 37
 κόγχη 45
 κόθορνος 46
 κόλαφος 48
 κολλύρα 47
 κομάζω 50
 κόντος 52
 κοράλλιον 46
 κόρινος 46
 κοχλίας 46
 κράδ(δ)ατ(τ)ος 40
 κραιπάλη 47
 κράξας 191
 κρατήρ 46
 κρηπίς 46
 κυβερνᾶν 40, 44
 κυδώνιον 37
 κύκνος 43, 46
 κύμβαλον 47
 κύμβη 44
 κυπάρισσος 40
 κύριον 58
 κωδιός 40
 κῶλον 58

Λ

λαϊκοί 61
 λαμβάνω 61
 λαμπτήρ 37
 λάφνη 39
 λεθερίς 40
 λεῖμαξ 46
 Λειμών 56
 λείριον 39
 λέμβος 44
 λεπαστή 40
 λόγος 58, 61, 62
 λύγξ 43
 λυόμενος 196

Μ

μαγίς 43
 μᾶζα 46, 48
 μαλάχη 39
 μᾶλον 44
 μάρμαρος 46
 μαστιγίας 48
 ματαιολογία 61
 μαχανά 44
 μεγακήτης 113

μέγας 145
 μέλλειν 182
 μή 306
 μή οὐ 306
 μῆλον 44
 μηχανή 44
 μικρός 145
 μῦμος 47
 μίνθη 39
 μίτρα 46
 μνᾶ 46, 48
 μοιχός 48
 μόλυβδος 39
 μοναρχία 76
 μονογενής 61
 μόρον 39
 μύρρα 47
 μυχλός 39
 μῶρα 39
 μωρολογία 61

Ν

ναύτης 44
 νέφος 22
 νηρίτης 45
 νοῦμμος 46

Ξ

ξομός 90

Ο

οἶνή 160
 (F)οῖνος 39
 ὀλβιε 133
 ὀλιγοψυχία 58
 ὁ μὲν... ὁ δέ 150
 ὁμολογίαν 57
 ὄνομα 58
 ὄνος 39
 ὀξύφωνος 112
 ὀπίσω 209
 ὀρείχαλκος 46, 49
 ὄστρεον 45
 ὅτι 298, 311
 ὀψωνέω 47

Π

πάγρος 45
 παθικός 48
 πάθος 58
 παιδικός 48
 παλαίστρα 47
 πᾶν 58
 πάξ 47
 παπαῖ 47
 παπαιᾶξ 47
 παραβολή 61
 παροιμία 62
 παρονύχιον 47

πάσχω 61
 πατήρ 127
 παχύς 86
 πείθομαι 22
 πένταθλον 52
 πέραν 209
 πέρκη 45
 πεσών 191
 πέτρα 44
 πιστός 61, 145
 πλακοῦς 47
 πνεῦμα 58
 πνευματικός 61
 ποινά 46
 ποιότης 57
 πολυλογία 61
 πονηρός 145
 πορφύρα 45
 πρακτικός 57
 πρᾶξις 58
 πρίν 321
 πρόνοια 57
 προπίνω 47
 προσελθών 191
 προσφδία 57
 πρῶρα 44
 πτερόπους 113
 πτισάνα 48
 πτῶσις 58
 πτωχόν 90
 πυγή 99

Ρ

ράξ 39
 ράφανος 45
 ῥῆμα 58
 ρίσκος 46
 (F)ρόδον 39
 ῥυμουλκός 44

Σ

σάλπη 45
 σάκκος 46
 σαρκικός 61
 σάρκωσις 58
 σκαριφάομαι 47
 σκαφιστήριον 46
 σκόμβρος 45
 σκόπελος 44
 σμάραγδος 46
 σοφία 58
 σοφῶς 47
 σπόγγος 39
 σφυρίδα 37
 στάδιον 47
 στατήρ 46
 στολή 46
 στραβός 48
 στραγγαλάω 48
 στρόφος 44
 συζυγία 57

σῦκον 39
συμβαίνοντα 57
σύμφωνος 53, 57
συνείδησις 57
σφαιροειδής 81
σφιγκτήρ 46
σφόγγος 39
σφοδρός 145
σχῆμα 43
σῶμα 58
σωφροσύνη 58

Τ

τάλαντον 46
*ταταί 47
τατός 22
τελωνεῖον 46
τέχνη 58
τιάρα 46
τοίχαρχος 44
τοξοφόρος 53
τόπος 58
τοτοῖ 47
τράπεζαν 90
τραπεζίτης 46
τρεῖς 161

τριάς 58, 61
τρυτάνη 46, 48
τύμπανον 47

Υ

υάκινθος 39
ύλη 56
ύλδνομος 53
ύοσκύαμος 45
ύπό 205
ύραξ 40
ύψιδρεμέτης 53
ύψιπέτης 53

Φ

φάγρος 45
φαινόλης 46
φακοῦ 90
φάλαγξ 46, 48
φέρω 59
φθισικός 47
φρήν 107
φυλλοφόρος 53, 112
φύσις 58

φωνήεις 57
φώρ 59
φωσφόρος 112

Χ

χαιρέφυλλον 45
χαλάω 44
χάλιξ 46
χαμόμυχον 45
χάρις 61
χάρτης 46
χειρουργός 47
χθές 198
χολέρα 47
χορδή 46, 48
χορός 47

Ψ

ψαλτρία 47
ψομός 90

Ω

ὤς 326, 379
ὥστε 354

S U M A R

	<u>Pag.</u>
<i>Prefață</i>	5
<i>Cuvînt înainte</i>	9
<i>Bibliografie</i>	11
SISTEMUL FONOLOGIC (Angela Vasiliu)	17
<i>Sistemul vocalic</i> (p. 17); <i>Sistemul consonantic</i> (p. 20); <i>Silaba</i> (p. 25); <i>Accentul</i> (p. 26); <i>Concluzii</i> (p. 27).	
VOCABULARUL (I. Fischer)	28
<i>Componența pe origini a vocabularului latin</i> (p. 28); <i>Repartiția stilistică a vocabularului latin</i> (p. 63); <i>Concluzii</i> (p. 72).	
FORMAREA CUVINTELOR	73
<i>Derivarea cu sufixe</i> (Elena Slave)	73
<i>Substantivul</i> (p. 73); <i>Adjectivul</i> (p. 79); <i>Diminutivele</i> (p. 86); <i>Verbul</i> (p. 91).	
<i>Derivarea cu prefixe</i> (Gabriela Creția)	97
<i>Derivarea nominală</i> (p. 98); <i>Derivarea verbală</i> (p. 102); <i>Concluzii</i> (p. 106).	
<i>Compunerea</i> (Gabriela Creția)	107
<i>Tipurile de compuse existente în latină</i> (p. 107); <i>Clasificarea compuselor</i> (p. 108); <i>Concluzii</i> (p. 115).	
<i>Concluzii</i> (Al. Graur)	115
MORFOLOGIA	117
<i>Categoriile gramaticale ale numelui</i> (Sorin Stati)	117
<i>Genul</i> (p. 117); <i>Numărul</i> (p. 121); <i>Cazul</i> (p. 123).	
<i>Substantivul</i> (Sorin Stati)	126
<i>Declinarea a III-a</i> (p. 126); <i>Declinarea a IV-a</i> (p. 129); <i>Declinarea I</i> (p. 130); <i>Declinarea a II-a</i> (p. 132); <i>Declinarea a V-a</i> (p. 136); <i>Concluzii</i> (p. 137).	
<i>Adjectivul</i> (Lucia Wald)	138
<i>Gradele de comparație</i> (p. 141).	
<i>Pronumele</i> (Sorin Stati)	147
<i>Introducere</i> (p. 147); <i>Pronumele demonstrativ</i> (p. 148); <i>Pronumele personal și reflexiv</i> (p. 152); <i>Pronumele posesiv</i> (p. 156); <i>Pronumele relativ și interogativ</i> (p. 157); <i>Pronumele nehotărît</i> (p. 159); <i>Concluzii</i> (p. 159).	
<i>Numeralul</i> (Lucia Wald)	160

	Pag.
<i>Verbul</i> (Sorin Stati)	166
Diatezele (p. 166); Conjugările (p. 172); Aspecte și timpuri (p. 178); Modurile personale (p. 179); Modurile nepersonale (p. 187).	
<i>Adverbul</i> (Lucia Wald)	197
<i>Prepoziția</i> (Liana Lupaș)	203
Inventarul (p. 203); Rectiunea (p. 206); Concluzii (p. 209).	
<i>Conjuncția</i> (Maria Iliescu)	210
<i>Concluzii</i> (Al. Graur)	214
SINTAXA PROPOZIȚIEI	215
<i>Subiectul</i> (Eugen Cizek)	215
Exprimarea subiectului (p. 215); Subiectul neexprimat (p. 217); Subiectul nedeterminat (p. 217); Absența subiectului (p. 218); Con- cluzii (p. 219).	
<i>Predicatul</i> (Eugen Cizek)	219
Predicatul verbal (p. 219); Propoziția nominală (p. 221); Predicatul nominal (p. 222); Numele predicativ (p. 222); Elipsa copulei și a predi- catului verbal (p. 223); Concluzii (p. 223).	
<i>Atributul</i> (Eugen Cizek)	224
Atributul substantival și pronominal (p. 224); Atributul adjectival (p. 232); Concluzii (p. 233).	
<i>Complementul direct</i> (Teodora Popa-Tomescu)	234
Complementul nereal (p. 234); Complementul direct real (p. 235); Acuzativul după forme nominale ale verbului (p. 237); Acuzativul după expresii (substantiv sau adjectiv plus <i>esse</i>) cu valoare de verb tranzitiv (p. 238); Acuzativul interior, figura etymologica (p. 238); Complemen- tul direct = verb la infinitiv (p. 239); Concluzii (p. 239).	
<i>Complementul indirect</i> (Eugen Cizek)	239
Folosul sau paguba (p. 240); Participarea afectivă (p. 240); Comple- mentul indirect al punctului de vedere (p. 241); Direcția (p. 241); Atribuirea sau adresarea (p. 242); Extinderea și restrângerea com- plementului indirect al verbului; verbe determinate de complementul indirect (p. 243); Complementul indirect al adjectivului (p. 244); Concluzii (p. 244).	
<i>Complementul de agent</i> (Lucia Wald)	245
<i>Complementul circumstanțial de loc</i> (Teodora Popa-Tomescu)	249
Starea pe loc (întrebarea <i>ubi?</i>) (p. 249); Direcția (întrebarea <i>quo?</i>) (p. 250); Ideea de străbătare (întrebarea <i>qua?</i>) (p. 251); Punctul de plecare (întrebarea <i>unde?</i>) (p. 252).	
<i>Complementul circumstanțial de timp</i> (Angela Vasiliu)	252
<i>Complementul circumstanțial de cauză</i> (Teodora Popa-Tomescu)	256
<i>Complementul circumstanțial de scop</i> (Lucia Wald)	257
<i>Complementul circumstanțial de mod</i> (Angela Vasiliu)	262
<i>Complementul circumstanțial de măsură</i> (Teodora Popa-Tomescu)	265
<i>Complementul comparativului</i> (Teodora Popa-Tomescu)	266
<i>Complementul superlativului</i> (Teodora Popa-Tomescu)	267
<i>Complementul circumstanțial instrumental</i> (Angela Vasiliu)	268
<i>Complementul circumstanțial sociativ</i> (Angela Vasiliu)	270
<i>Complementul circumstanțial de relație</i> (Teodora Popa-Tomescu)	272
<i>Acuzativul dublu</i> (Teodora Popa-Tomescu)	275
<i>Acuzativul adverbial</i> (Teodora Popa-Tomescu)	276
<i>Acuzativul proleptic</i> (Teodora Popa-Tomescu)	276
<i>Acuzativul exclamativ</i> (Teodora Popa-Tomescu)	277
<i>Acuzativul în funcție de nominativ</i> (Teodora Popa-Tomescu)	277
<i>Acordul părților de propoziție</i> (Eugen Cizek)	278
Acordul după înțeles (p. 280).	

	Pag.
<i>Topica propoziției</i> (Eugen Cizek)	282
<i>Concluzii</i> (Al. Graur)	285
SINTAXA FRAZEI	286
Coordonarea (Liliana Macarie)	286
Coordonatele copulative (p. 286); Coordonatele disjunctive (p. 287);	
Coordonatele adversative (p. 288); Coordonatele explicative (p. 289);	
Coordonatele conclusive (p. 289).	
Subordonarea	290
<i>Propoziția relativă</i> (Maria Iliescu)	290
<i>Propoziția completivă</i> (Maria Iliescu)	293
Construcții infinitivale (p. 294); Completive conjunctivale fără con-	
junctie (p. 299); Completive conjunctivale cu conjuncții (p. 301);	
Concluzii (p. 312).	
<i>Propoziția interogativă indirectă</i> (Rodica Ocheșanu)	313
<i>Propoziția circumstanțială temporală</i> (Rodica Ocheșanu)	321
Acțiunea din regentă este anterioară temporalei (p. 321); Acțiunea	
din regentă este posterioară temporalei (p. 326); Acțiunea din regentă	
este simultană cu cea din temporală (p. 331); Concluzii (p. 337).	
<i>Propoziția circumstanțială cauzală</i> (Maria Iliescu)	338
<i>Propoziția circumstanțială finală</i> (Rodica Ocheșanu)	343
<i>Propoziția circumstanțială comparativă</i> (Rodica Ocheșanu)	346
<i>Propoziția circumstanțială consecutivă</i> (Maria Iliescu)	353
<i>Propoziția circumstanțială condițională</i> (Maria Iliescu)	356
<i>Propoziția circumstanțială concesivă</i> (Rodica Ocheșanu)	363
<i>Construcții absolute</i> (Maria Iliescu)	371
Lărgirea folosirii ablativului absolut (p. 375).	
<i>Vorbirea indirectă</i> (I. Fischer)	382
<i>Concordanța timpurilor</i> (Sorin Stati)	388
<i>Concluzii</i> (Al. Graur)	391
CONCLUZII FINALE (Al. Graur)	393
INDICE	395

1. The first part of the report (p. 1-10) deals with the general situation of the country and the results of the survey.

2. THE SECOND PART (p. 11-20)

This part of the report deals with the results of the survey in the different districts. It is divided into two sections: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

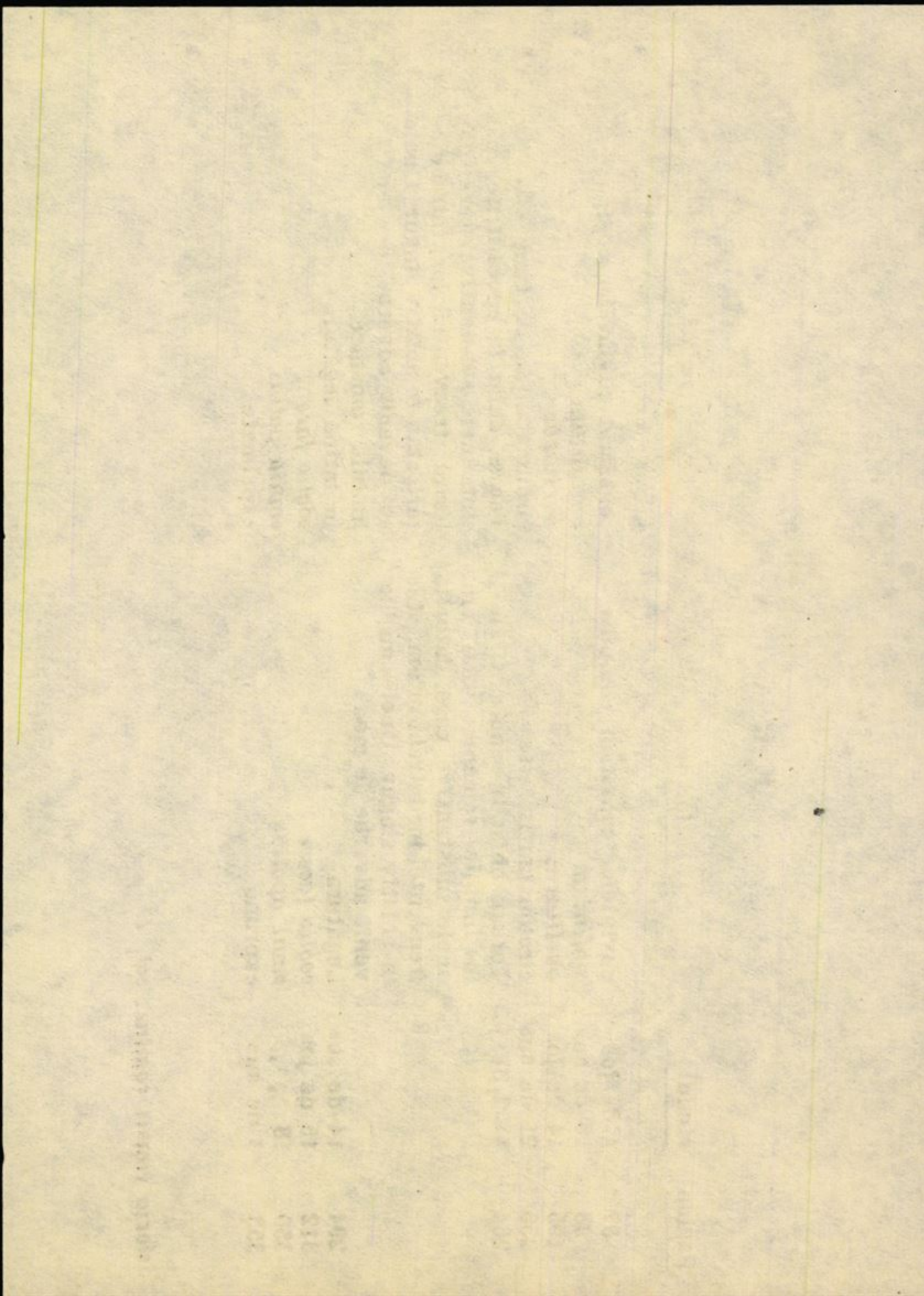
The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

The results of the survey in the different districts are as follows: (a) the results of the survey in the different districts and (b) the results of the survey in the different districts.

E R A T Ǻ

<u>Pagina</u>	<u>rîndul</u>	<u>în loc de :</u>	<u>se va citi :</u>
57	4 de jos	cuvintelor consacrat compuse.	consacrat cuvintelor compuse.
98	16 de sus	<i>confinium</i>	<i>conuiuium</i>
195	14 de jos	<i>partiturus</i>	<i>pariturus</i>
256	21 de sus	circumstanțial este	circumstanțial de timp este
264	4—2 de jos	Totuși, chiar în epoca tîrzie și în limbile romanice mai sînt unele substantive, care, datorită frecvenței lor întrebuintări, stau în ablativ singur. Unele au devenit adverbe de mod.	Totuși, chiar în epoca tîrzie mai sînt unele substantive, care, datorită frecvenței lor întrebuintări, stau în ablativ singur. Unele au devenit adverbe de mod în limbile romanice.
294	14 de sus	Legătura	În latină legătura
312	15 de jos	<i>voglio facere</i>	<i>voglio fare</i>
350	18 „ „	<i>omni apotius</i>	<i>omnia potius</i>
353	3 de sus	exprimă	exprimate

Redactor responsabil : STELA NICOLAU
Tehnoredactor : ELENA NEGRU

*Dat la cules : 20.07.1964. Bun de tipar : 19.03.1965. Apărut
1965. Tiraj 21 000 ex. legate. Hîrtie velină de 63 g/m².
700×1000/16. Coli de tipar 27,50. Coli editoriale 38,61.
A 9366/1964. C.Z. pentru bibliotecile mari 459,0. C.Z.
pentru bibliotecile mici 4R—O.*

Tiparul executat la Întreprinderea Poligrafică
„Informația” Str. Brezoianu nr. 23—25.
București, R.P.R. Comanda nr. 2926

ISTORIA
LIBRI
ROMANE

VOLUMUL I

Vol 28